वेद

आ· सं· ७२१

वेद

मि· २०४८

वे[redacted] आ·
८

विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध संस्थान-प्रकाशनम्—२१७

अ. २०४८

विश्वेश्वरानन्द - भारतभारती - ग्रन्थमाला—१६

Vishveshvaranand Indological Series—16

V BOOK AGENCY
Revised Price (INR)
50.00
SADHU ASHRAM HOSHIARPUR

VISHVESHVARANAND VEDIC RESEARCH INSTITUTE PUBLICATION—217

संपादकः — विश्वबन्धुः

Editor — VISHVA BANDHU

294.59215
SAY

[illegible] 2082

भारते होशिआरपुरे, वि. वै. शो. सं. मुद्रागृहे ।
शास्त्रिणा देवदत्तेन, संमुद्राप्य प्रकाश्यते ॥
Printed and Published by DEVA DATTA Shastri
at the V. V. R. I. PRESS, Hoshiarpur (*Pb.*, India).

आ·सं: १२१

वि. भा. ग्रन्थमाला—१६ V. I. Series—16

अथर्ववेदः (शौनकीयः)

स च

पदपाठेन च श्रीसायणाचार्यकृतभाष्येण च पाठविमर्शौपयिकेन
पाठभेदादिटिप्पणेन च संयोज्य
भीमदेव-विद्यानिधि-मुनीश्वरदेव-सायुज्यभाजा

विश्वबन्धुना

संपादितः

तत्र चाऽयम् १९–२० काण्डात्मकः

४थ–भागीयः १मः खण्डः

होशिआरपुरम्
विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्
२०१९ वि.

ATHARVAVEDA (S'AUNAKA)

With

The Pada-pāṭha and SĀYAṆĀCĀRYA'S Commentary

EDITED

and annotated with text-comparative data from original manuscripts and other Vedic works

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

BHĪMDEV, VIDYĀNIDHI AND MUNĪSHVARDEV

PART IV, Fasc. I (Kāṇḍas XIX, XX)

HOSHIARPUR
Vishveshvaranand Vedic Research Institute
1962

सर्वेऽधिकाराः सुरक्षिताः

प्रथमं संस्करणम्, २०१९ वि.

प्रकाशकृत् —विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्,
(पत्रगृहम्) साधु-आश्रमः, होशिआरपुरम्, (पं., भारतम्)

All Rights Reserved

FIRST EDITION, 1962

Publishers: Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
(P. O.) Sadhu-Ashram, Hoshiarpur (Pb., India).

Perpared and published under the patronage of the Government of India in the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, the Government of Panjab, the University Grants Commission, the University of Panjab, the Dayanand Anglo-Vedic College Management, New Delhi, and the Trusts and Charities of Shri Vishva Bandhu, Shri Moolchand Khairaitiram and other donors.

आ॰ सङ्. १२१

शोधपत्रम्

The Corrigenda

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७८८	१६	समृद्ध	समृद्धं
१७८९	१	[1]हे होमाः[1]	हे होमाः
,,	१५	°पुत्रादिकं	°पुत्रादिकम्
१७९०	२८	°स्यदाः	°स्यदा॑ः
१७९१	३१	मंपा.	मंपा.; वैतु.
१७९२	४	भै॑ष॒जीः	भे॑ष॒जीः
,,	२६	आद॑त्त भे°	आ॑दत भे°
१७९३	३१	तत॑°	°तत॑°
१७९५	१	पा	पावा
१७९७	२५	प	पै
१७९९	२२	°वाहुः	°बाहुः
,,	३०	चि[3]	चि[3]°
१८०३	२९	अ॒द्॒धुः	°अ॒द्॒धु॑ः
१८०५	६	°ग्निश्च	°ग्निश्च॑
१८०९	२८	जज्ञिरे	जज्ञि॒रे
१८१८	२५	पा	पावा
,,	२८	छवम्	छव॑म्
१८२०	१२	°रूपाणि॑	°रू॒पाणि॑
१८२५	१०	ब्रह्मा	ब्र॒ह्मा
१८२६	६	लोक	लोके
,,	२७	शोध्यः	शोध्यः;
१८३४	१६	ययम्	यूयम्
१८३७	२८	°घन	°घ॒न
१८३८	२६	अनिमेषे	अनिमिषे
१८४१	२६	°मित्राँ	°मि॒त्राँ
,,	२८	मि॒त्रान्	मित्रा॑न्
१८४३	२९	द्विष्म॑ः	द्वि॒ष्म॒ः
		>द्वि॒ष्म॒ः	> द्विष्म॑ः
१८४६	२८	परोक्षात्	प॒रोक्षा॑त्
१८५२	४	प्रतिच्या	प्रतीच्या
१८५३	१०	प्रति॒ष्ठया॑	प्र॑ति॒ष्ठया॑
१८५४	२५	दग्न्या°	°दग्न्या°
,,	,,	तत्रादिग°	तत्रदिग°
१८५५	१८	°च्या॑ः	°च्या॑
१८५७	२१	उन्नेयः[7]	उन्नेयः
,,	२८	क्तः	क्त्रः
,,	२९	[7]उन्नेयाः S'	×
१८६३	६	स्वाहा॒’, ‘पङ्क्तयै	स्वाहा’, ‘बृहत्यै स्वाहा,’ ‘पङ्क्त्यै
१८६७	९	°तृचा°	°तृचां°
१८७४	२९	विभर्ति	विभ॑र्ति
१८७७	२८	पै २०,७,३	°तात् p,j
१८९८	२४	रुक्थ्या॑या॒°	रु॒क्थ्या॑या॒
,,	,,	°रु॒त्थाऽया°	रु॒त्थाऽया॒
१९०२	२५	अस॑न्ना॒	अस॑न्ना॒त्
,,	,,	अस॑न्नाँ॒	अस॑न्नाँ॒त्
१९०३	२९	°स्वा॒नौ	°स्वा॒नौ°
,,	,,	°स्व॒नौ	°स्व॒नौ°
१९०४	३२	द्रं॒हो°	°द्रं॒हो°
		दृंहो°	°दृंहो°
		दृंह°	°दृंह°
१९०५	२९	भर॑त॒स्त्वं	भर॑त॒स्वं
१९०६	२७	सृ°	सू°
१९१०	१५	उप॒°	उ॒प॒°
१९१५	२५	°शात॒ं	°श॒तं
१९२०	३०	°यूष॑ः	°युष॑ः
१९२३	३	त्रि	त्रिः

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९२६	२४	°स्तीम्	°स्वतीम्
१९२९	२०	[१२]तत्त्वं॑	[१३]तत्त्वं॑
१९३२	२०	तं॑त्र	तत्र॑
१९३३	२४	तदा॑ञ्जन॒	तदा॑ऽञ्जन॒
१९३५	६	दे॒वा॑ञ्जन॒	दे॒वा॑ऽञ्जन॒
१९४३	२६	पृत॒न्यत॑ः	पृ॒त॒न्यत॑ः
१९५७	२४	वर्षि॑°	व॑र्षि°
१९६०	२६	१,३०८३	वैप १,३०८३
१९६१	२८	युवतिं	युव॒तिं
१९६२	२९	°व॒पायत॑ः	°व॒पाय॑तः
१९६६	२७	अनुऽपा॒यसि॑	अ॒नु॒ऽपा॒यसि॑
,,	२८	P; वैतु.	वैतु॒. P,
१९६८	२८	सयो॑नी>	सयो॑नि>
१९७०	२३	परि॑°	प्ररि॑°
१९८३	२४	°मित्ये	°मित्ये॑
		>मित्ते	>°मित्ते॑
१९९६	३०	जं॑घयो॒°	जं॑घयो॒°
१९९९	२९	उ॒ग्र॒ः	उ॒ग्र॒
		>उग्र॒ः	>उ॒ग्र॒ः
२००३	१९	उ॑प	उप॑
२०१५	२२	°कारेणति	कारेणेति
२०१६	१०	इटो°	इति इटो°
२०६३	१	युध्	युत्
२०६५	६	पामा	पाम
२०९३	२०	सं	स
२१०५	१२	ओकः	ओकः[१]
,,	२८	[१]प्राहा°	[२]प्राहा°
२१०९	११	ऊं	ऊं॒
२१४१	६	अ॒सर्यऽः	अ॒सु॒र्यऽः
२१५१	९	बा॒ह्वो॒ः	बा॒ह्वोः
२१६५	४	°कार	°कार॒
२१८६	९	ई॒मा	ई॒र्मा
२१८८	२०	इह	इ॒ह
२२१६	१२	°दिन्द्र	°दिन्द्र॒
२२१७	३	इ॒न्द्राणी°	इ॒न्द्रा॒णी°
२२१८	१३	विचा॒°	वि॒चा°
२२१९	१४	शतुर्दश°	चतुर्दश°
२२२३	४	अयभ्या	अय॑भ्या
२२३३	१	जरितर°	जरि॒तर°
२२३८	६	कुम॒रि॒का	कु॒मा॒रि॒का

पूर्ण भारी

अथ

अथर्ववेदे (शौनकीये)

श्रीसायणाचार्यकृतभाष्यसहिते

१९-२० काण्डात्मकः

४थ-भागीयः १मः खण्डः

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९२६	२४	°स्तीम्	°स्वतीम्
१९२९	२०	[12]तत्त्वं॑	[13]तत्त्वं॑
१९३२	२०	तं॑त्र	तत्रं॑
१९३३	२४	तदा॑ज्जन॒	तदा॑ञ्जन॒
१९३५	६	देवा॑ज्जन॒	देवा॑ञ्जन॒
१९४३	२६	पृत॒न्यत॑ः	पृ॒त॒न्यत॑ः
१९५७	२४	वर्षि॑°	वर्षि॑°
१९६०	२६	१,३०८३	वैप १,३०८३
१९६१	२८	युवतिं	युव॒तिं
१९६२	२९	°व॒पायत॑ः	°व॒पाय॑तः
१९६६	२७	अनुऽपा॒यसि॑	अ॒नु॒ऽपा॒यसि॑
,,	२८	P; वैतु.	वैतु॒. P,
१९६८	२८	सयों॑नी>	सयों॑नि>
१९७०	२३	परि°	प्ररि°
१९८३	२४	°मित्ये	°मित्यैं
		>मित्ते	>°मित्तैं
१९९६	३०	जं॑घयो॒°	जं॑घयो॒°
१९९९	२९	उ॒ग्र॒ः	उ॒ग्र॒
		>उग्र॒ः	>उ॒ग्र॒ः
२००३	१९	उं॑प	उप॑
२०१५	२२	°कारेणति	कारेणेति
२०१६	१०	इटो°	इति इटो°
२०६३	१	युध्	युत्
२०६५	६	पामा	पाम
२०९३	२०	सं	स
२१०५	१२	ओकः	ओकः[1]
,,	२८	[1]प्राहा°	[2]प्राहा°
२१०९	११	ॐ	ॐ॒
२१४१	६	अ॒सर्य॑ऽः	अ॒सुर्य॑ऽः
२१५१	९	बा॒ह्वो॒ः	बा॒ह्वोः
२१६५	४	°कार	°कार॒
२१८६	९	ई॒मा	ई॒र्मा
२१८८	२०	इह	इ॒ह
२२१६	१२	°दिन्द्र	°दिन्द्र॒
२२१७	३	इ॒न्द्रा॒णी°	इ॒न्द्रा॒णी°
२२१८	१३	विचा॒°	वि॒चा°
२२१९	१४	शतुर्दश°	चतुर्दश°
२२२३	४	अयभ्या	अय॑भ्या
२२३३	१	जरितर°	जरित॒र°
२२३८	६	कुम॒रि॒का	कु॒मा॒रि॒का

* * *

पूर्ण ञारी

अथ

अथर्ववेदे (शौनकीये)

श्रीसायणाचार्यकृतभाष्यसहिते

१६–२० काण्डात्मकः

४थ-भागीयः १मः खण्डः

अथ

एकोनविंशं काण्डम्

श्रीगणाधिपतये नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

एकोनविंशे काण्डे सप्ताऽनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'सं सं स्रवन्तु' इति प्रथमं सूक्तं सर्वपुष्टिकर्मणि संपाताभिमन्त्रितमैश्रधान्यचरुप्राशने दधिमधुमिश्रसक्तुमन्थप्राशने च विनियुक्तम् । सूत्रितं हि— " 'सं सं [1]'स्रवन्तु' इति[1] नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः सर्वतः उपासेचम् । तस्मिन् मैश्रधान्यं श्रृतम् अश्नाति" (कौसू १९,४;५) इत्यादि । व्रीहियवादीनि मिश्रधान्यानि । 'व्रीहियवगोधूमोपवाकतिलप्रियङ्गुश्यामाका इति मिश्रधान्यानि' (कौसू ८,२०) इति परिभाषासूत्रात्[2] ।

लक्ष्मीकरणेपि एतत् सूक्तम् । सूत्रितं हि—'यस्य श्रियं कामयते ततो व्रीह्याज्यपय आहार्य क्षीरौदनम् अश्नाति' (कौसू १९,७) इत्यादि ।

तथा अमृतादिमहाशान्तिसाधारणभूतायां शान्तौ शान्त्युदकार्थं नदीह्रदादिभ्यः समाहृतं[3] जलम् अनेन सूक्तेन अभिमन्त्रयेत । तद् उक्तं शान्तिकल्पे—

"तन्त्रभूतां[4] महाशान्तिं प्रवक्ष्यामो यथाविधि ।
अन्यासां सर्वशान्तीनाम्[5] अमृतां विश्वभेषजीम् ॥
नदीभ्यो वा ह्रदेभ्यो वा जलं पुण्यं समाहरेत् ।
'सं सं स्रवन्तु' तद् विद्वान् अभिमन्त्रयते[6] ततः ॥" (शांक २०,१;२) इति ।

प्रथमकाण्डे[7] 'सं सं स्रवन्तु सिन्धवः' (अ १,१५) इति समाम्नातं चतुर्ऋचं सूक्तम् 'इहैतु सर्वो यः पशुरस्मिन् तिष्ठतु या रयिः' इति 'तेभिर्मे सर्वैः संस्रावैर्धनं सं स्रावयामसि (अ १,१५,२;३) इति च धनरयिलिङ्गात् सर्वपुष्टिकर्मणि [8]लक्ष्मीकरणे च[8] विनियुक्तम् । अत्रापि 'यज्ञम् इमं वर्धयता गिरः', 'रूपंरूपं वयोवयः' (२,३) इति लिङ्गात् सर्वपुष्टि-

---

[1] स्रवन्ति S′.
[2] °भाषसू° S′.
[3] समाहितं S′.
[4] °भूतं S′.
[5] विश्वशा° Bol.
[6] °मन्त्रयेत S′.
[7] सप्तमकाण्डे S′.
[8] °करणेति S′.

कर्मणि [1]लक्ष्मीकरणे च[1] विनियुज्यते । अत एव उभयसाधारणं सूक्तप्रतीकं[2] कौशिकः सूत्रितवान्— " 'सं सं स्रवन्तु' इति नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः" (कौसू १९,४) इति, " 'सं सं स्रवन्तु' तद् विद्वान्" (शांक २०,२) इति च । अतः सूक्तयोः समुच्चयेन विकल्पेन वानुष्ठानम् ।

सं [3]सं †स्रवन्तु[3] नद्यः[4] सं वाताः सं पतत्रिणः ।
यज्ञमिमं [5]वर्धयता गिरः[5] संस्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥

समऽसम्[6] । स्रवन्तु । नद्यः । सम् । वाताः । सम् । पतत्रिणः ।
यज्ञम् । इमम् । वर्धयत । गिरः । समऽस्राव्येण । हविषा । जुहोमि ॥ १ ॥

नद्यः **नदनशीला निम्नगाः** सं सं स्रवन्तु **सम्यक् प्रवहन्तु** । वाताः **च** सं **स्रवन्तु आनुकूल्येन वान्तु । तथा** पतत्रिणः **पतत्राणि पक्षा येषां सन्ति ते तदुपलक्षिताः सर्वे प्राणिनः** सं **स्रवन्तु । सम्यग् अनुकूलस्वभावाश्चरन्तु**[7] **। यद्वा एते नदीप्रभृतयः सं स्रवन्तु । अन्तर्भावितण्यर्थः । सं स्रावयन्तु । अस्मदभिलषितं फलं प्रयच्छन्तु इत्यर्थः । हे** गिरः **गीर्यन्ते स्तूयन्त इति गिरः । कर्मणि क्विप् । हे देवाः स्तूयमाना यूयम्** इमम् **हविःप्रदं** यज्ञम् **यजमानम् । व्यत्ययेन कर्तरि नङ्प्रत्ययः । यस्य कृते पुण्यादिकर्मशान्तिरनुष्ठीयते तं फलस्वामिनं यजमानं** वर्धयत **पशुपुत्रादिभिः समृद्ध कुरुत । अपि वा गृणन्तीति गिरः । कर्तरि क्विप् । कर्मप्रयोक्तारः संबोध्यन्ते । अत्र हविषः सद्भावं दर्शयति** संस्राव्येणेति **। सम्यक् स्रवणं संस्रावः । स्रु**[8] **गतौ । भावे घञ् । संस्रावम् अर्हतीति संस्राव्यम् आज्यपयःप्रभृति ।** 'तद् अर्हति' **(**पा ५,१,६३**) इति यत्प्रत्ययः । यद्वा संस्रावणीयेन । संपूर्वात् स्रवतेर्ण्यन्ताद्** 'अचो यत्' **(**पा ३,१,९७**) इति यत्प्रत्ययः । तादृशेन** हविषा **आज्यादिना** जुहोमि **आज्यादिकं हविः देवान् उद्दिश्य अग्नौ प्रक्षिपामीत्यर्थः ।** 'तृतीया च होश्छन्दसि' **(**पा २,३,३**) इति हविषेति कर्मणि तृतीया ।**

इमं[9] होमा[10] [11]यज्ञमवतेमं[11] संस्रावणा उत ।
यज्ञमिमं वर्धयता गिरः[12] संस्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ २ ॥

इमम् । होमाः[13] । यज्ञम् । अवत । इमम् । समऽस्रावणाः । उत ।
यज्ञम् । इमम् । वर्धयत । गिरः । समऽस्राव्येण । हविषा । जुहोमि ॥ २ ॥

---

[1] °करणेन S′. [2] सूक्तं प्रतीकं S′. [3] पृ ९८ टि ७ द्र. † स्रवन्ति पै १९,४३,३. [4] सिन्धवः अ १,१५,१ पै. [5] प्रदिवो मे जुषन्ताम् अ. [6] वैतु. शंपा. पपा. सम् । सम् । पृ ९८ पं २४ अपि अयमेव शोधः द्र. [7] °स्वभा नास्ति S′. [8] स्रु शंपा. पृ. ९९ अपि अयं शोधः द्र. [9] इदं पै १,२४,४. [10] तु. सा. W,RW. वैतु. शंपा. सात. होमा; हव्या पै. [11] यज्ञं पचतेमं पै १९,४३,१५ उपेतनेदं पै १,२४,४. [12] गिरः R. [13] तु. मंपा. वैतु. शंपा. होमाः.

'हे होमाः'[1] आहुतयः यूयम् इमं प्रवर्त्यमानं यज्ञम् आहुतिसमुदायात्मकं कर्म अवत तर्पयत । कतिपयाहुतीनां परित्यागे विपर्यासे वा तत्समष्टिरूपस्य कर्मणो वैगुण्यं भवतीति व्यस्ता एव आहुतयः पृथक् प्रार्थ्यन्ते । यथा वनसभादिषु समूहिवृक्षाद्यभावात् समूहाभावः एवम् अत्रापि । उत अपि च हे संस्रावणाः । कर्मणि ल्युट्प्रत्ययः । संस्रावणीयाः आज्यपयःप्रभृतयः यूयम् इमं यज्ञम् अवत । साधनाभावे साध्यस्य अनिष्पादनात् । अथवा 'हे होमाः'[1] होतव्या देवताः इमं यज्ञम् यष्टारं फलकामं यजमानम् अवत । पशुपुत्रादिभिः सर्वैः फलैः समर्धयत । जुह्वतीति होमा इति प्रयोक्तारो वा संबोध्यन्ते । यज्ञम् इमम् इत्यादिरुत्तरार्धर्चो व्याख्यातः ।

रू॒पंरू॑पं॒ वयो॑वयः सं॒रभ्यै॑नं॒ परि॑ ष्वजे ।
य॒ज्ञमि॒मं चत॑स्रः प्र॒दिशो॑ वर्धयन्तु संस्रा॒व्ये॑ण ह॒विषा॑ जुहो॑मि ॥ ३ ॥

रू॒पम्ऽरू॑पम् । वय॑ःऽवयः । स॒म्ऽरभ्य॑ । ए॒न॒म् । परि॑ । स्व॒जे॒ ।
य॒ज्ञम् । इ॒मम् । चत॑स्रः । प्र॒ऽदिशः॑ । व॒र्ध॒य॒न्तु॒ । स॒म्ऽस्रा॒व्ये॑ण । ह॒विषा॑ । जु॒हो॒मि॒ ॥३॥

रूपंरूपं वयोवयः । 'नित्यवीप्सयोः' (पा ८,१,४) इति द्विर्वचनम् । '[2]नित्यं वा वयः[2]' 'सप्तदश वयांसि' इति च श्रुतेः । समस्तं पशुपुत्रादिकं अभिलषितं फलं संरभ्य गृहीत्वा एनं कर्मप्रयोजयितारं फलकामं यजमानं परि ष्वजे पशुपुत्रादिफलैः सर्वतः संबद्धं करोमि इति प्रयोक्ता ब्रूते । द्वितीयाटौ° (पा २,४,३४) इति एनादेशः । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । लटि उत्तमैकवचने 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' (पा ६,४,२५) इति उपधानकारलोपः । कथम् एकेन प्रयोक्त्रा सर्वरूपवयसां स्वीकारः । तत्राह— चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्यादयो महादिशः तत्रस्था जनाः इमं यज्ञम् यजमानं वर्धयन्तु अभिलषितैः सर्वैः समृद्धं कुर्वन्तु । संस्राव्येणेति पादः पूर्ववत् ।

इति एकोनविंशे काण्डे प्रथमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'शं त आपः' इति सूक्तेन तन्त्रभूतमहाशान्तौ नद्यादिसमाहृतं जलम् अभिमन्त्रयेत । सूत्रितं हि शान्तिकल्पे—

"नदीभ्यो वा ह्रदेभ्यो वा जलं पुण्यं समाहरेत् ।
'सं सं स्रवन्तु' तद् विद्वान् अभिमन्त्रयते ततः ॥
'शं त आपो हैमवतीः'" (शांक २०,२;३) इति ।

शं त॒ आपो॑ हैमव॒तीः [3]शमु॑ ते[3] सन्तू॒त्स्याः ।

---

[1] हेम S'. [2] नित्यवाह्वयः S'. [3] शमु॑ त॒ > शमु॑ ते Dc; शं ते S'.

शं ते॑ सनिष्य॒दा॒[1] आप॒ः [2]शमु॑ ते सन्तु[2] व॒र्ष्या॑ः ॥ १ ॥

शम् । ते॒ । आप॑ः । है॒म॒ऽव॒तीः । शम् । ऊं॒ इति॑ । ते॒ । स॒न्तु॒ । उ॒त्स्या॑ः ।
शम् । ते॒ । स॒नि॒स्य॒दाः[3] । आप॑ः । शम् । ऊं॒ इति॑ । ते॒ । स॒न्तु॒ । व॒र्ष्या॑ः ॥ १ ॥

शान्तिकर्मकर्ता ऋत्विक् प्रयोजयितारं फलकामं यजमानं संबोध्य आह— हे यजमान ते तव हैमवतीः हिमवतः पर्वताद् आगताः । 'तत आगतः' (पा ४,३,७४) इति अण् । हिमवति भवा वा । 'तत्र भवः' (पा ४,३,५३) इति अण् । 'वा छन्दसि' (पा ६,१,१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ता आपः शम् सुखकारिण्यो भवन्तु । तथा उत्स्याः उत्सः प्रस्रवणम् तत्र भवाः । 'भवे छन्दसि' (पा ४,४,११०) इति यत् । ता आपः ते तव शं सन्तु सुखकारिण्यो भवन्तु तथा सनिष्यदाः सर्वदा स्यन्दमानाः । स्यन्दतेर्यङ्लुकि[4] अभ्यासस्य छान्दसो निगागमः । सततं स्रवन्त्य[5] आपः ते तव शं[6] भवन्तु । उ अपि च वर्ष्याः वर्षासु भवा आपः ते तव शं[6] सन्तु सुखकारिण्यो भवन्तु ।

शं त॒ आपो॑ धन्व॒न्या॒३ः शं ते॑ सन्त्वनू॒प्या॑ः ।
शं ते॑ खनि॒त्रिमा॒ आप॒ः शं याः कु॒म्भेभि॒राभृ॑ताः ॥ २ ॥

शम् । ते॒ । आप॑ः । ध॒न्व॒न्या॑ः । शम् । ते॒ । स॒न्तु॒ । अ॒नू॒प्या॑ः ।
शम् । ते॒ । ख॒नि॒त्रिमा॑ः । आप॑ः । शम् । याः । कु॒म्भेभि॑ः । आऽभृ॑ताः ॥ २ ॥

धन्वन्याः धन्वनि मरुदेशे भवाः । 'भवे छन्दसि' (पा ४,४,११०) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः' (पा ६,४,१६८) इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' (पा ६,४,१४४) इति विहितष्टिलोपो न भवति । ता आपः ते तव शं भवन्तु । अनूप्याः अनुगता आपो यस्मिन् देशे । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' (पा ५,४,७४) इति अकारः[7] समासान्तः । 'ऊदनोर्देशे' (पा ६,३,९८) इति अप्शब्दाकारस्य ऊकारादेशः । अनूपे जलसमृद्धे देशे भवा आपः । पूर्ववद् यत् । ते शं सन्तु । तथा खनित्रिमाः खननेन निर्वर्त्याः कूपतटाकादिस्था आपः ते तव शं भवन्तु । खनतेर्बाहुलकात् क्त्रिप्रत्ययः । 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' (पा ७,२,३५) इति इडागमः । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' (पा ४,४,२०) इति मप्प्रत्ययस्तद्धितः । तथा कुम्भेभिः कुम्भैः आभृताः आहृता आनीता या आपः सन्ति ता अपि शं भवन्तु । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (वा ८,२,३२) इति भः ।

---

[1] तु. RW. वैतु. शंपा. सात. सनि॒ष्यद॒ा; °ष्यद॒ A,D. [2] शमु॒ ते स॑न्तु A,C,D, R,Cs; शमु॒ ते सं॑तु > शमु॑ ते सं॑तु Dc. [3] तु. मंपा. वैतु. शंपा. स॒नि॒स्यदा॑ः; स॒नि॒ऽस्यदाः P,P²J. [4] °लुङि S'. [5] स्रवंत S'. [6] सं S'. [7] अच् शंपा.

अनभ्रयः खनमाना विप्रा गम्भीरे अपसः ।
भिषग्भ्यो भिषक्तरा आपो [1]अच्छा वदामसि[1] ॥ ३ ॥

अनभ्रयः । खनमानाः । विप्राः । गम्भीरे । अपसः ।
भिषक्ऽभ्यः । भिषक्ऽतराः । आपः । अच्छ । वदामसि ॥ ३ ॥

अनभ्रयः **अभ्रिः खननसाधनं कुद्दालादि तद्रहिताः सन्तः** खनमानाः **काष्ठहस्तपादादिना खननशीला** गम्भीरेअपसः[2] **गम्भीरे असाध्येपि विषये अपः कर्म येषां ते दुःसाधमपि प्रयोजनं मन्त्रबलात् साधयन्तो** विप्राः **मेधाविनः । इति सर्वम् ऋत्विग्विशेषणम् । एते वयं** भिषग्भ्यः **वैद्येभ्योपि**[3] भिषक्तराः । **भिषजो हि औषधानि**[4] **अन्यतः समानीय चिकित्सन्ति । अपां**[5] **तु मध्ये भेषजानि विद्यन्त इति** [6]**लौकिकेभ्यश्चिकित्सकेभ्यो**[6] **विशिष्टा वैद्याः । तथा च निगमः**—'अप्सु मे सोमो अब्रवीद् अन्तर्विश्वानि भेषजा ××× 'आपश्च विश्वभेषजीः' (ऋ १,२३,२०) **इति । तथाविधा** आपः । 'अप्तृन्°' (पा ६,४,११) **इति असर्वनामस्थानेपि छान्दसो दीर्घः ।** अच्छा वदामसि **अभिवदामः अभिष्टुमः ।** 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४६) । 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' (पा १,४,६९) **इति अच्छशब्दो गतिसंज्ञकः ।**

अथवा पूर्वार्धं सर्वम् अब्विशेषणम् । अनभ्रयः अभ्र्यादिसाधनराहित्येन खनमानाः तटद्वयम् अवदारयन्त्यः[7] **विप्राः स्वोपजीविनां**[8] **मेधाजननहेतवः विशेषेण पूर्णा वा गम्भीरे अगाधे स्थाने अपो**[9] **व्याप्तिर्यासां ता महाह्रदादिषु व्यापनशीलाः ।** 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा' (पाउ ४,२०८) **इति असुन् धातोर्ह्रस्वश्च । नुडागमस्तु विकल्पितः । एवंरूपा या आपः सन्ति ता वैद्येभ्योपि अत्यन्तहितकारिणीरपः अभिष्टुम इति ।**

अपामह दिव्यानामपां[10] स्रोतस्याऽनाम् । अपामह [11]प्रणेजनेश्वा[12] भवथ वाजिनः[12] ।४।

अपाम् । अह । दिव्यानाम्[13] । अपाम् । स्रोतस्याऽनाम् । अपाम् । अह । प्रऽनेजने[14] ।
अश्वाः । भवथ । वाजिनः ॥ ४ ॥

अहेति **विनिग्रहार्थीयः ।** दिव्यानाम् **दिवि भवानाम्** अपाम् स्रोतस्यानाम् **स्रोतः प्रवाहः । तद्भवानाम्** अपाम् **तदुभयव्यतिरिक्तानाम् अन्यासाम्** अपां प्रणेजने **शोधनविषये**[15] अश्वाः । **लुप्तोपमैषा । अश्वाः तुरगा इव** वाजिनः **वाजो वेगः तद्वन्तो** भवथ

---

[1] अच्छावदामसि RW.
[2] वैतु. मंपा. तु. गंभीरवैपसः (ऋ १०,६२,५).
[3] वैद्योपि S′.
[4] ओषधानि S′.
[5] अप्सुषां S′.
[6] °चिकित्सिके° S′.
[7] °यंतः S′.
[8] जीविना S′.
[9] आपो S′.
[10] तु. RW. ऋ १०,१२४,९ प्रभृ. वैतु. शंपा. सात. दिव्याऽनामपां.
[11] प्रणेजने° C.
[12] पृ. ९६ टि २-४ द्र.
[13] तु. मंपा. शंपा. दिव्याऽनाम्.
[14] प्रऽने । जने J.
[15] शो नास्ति S′.

इति ऋत्विजः परस्परं ब्रुवते यजमानो वा ऋत्विजो ब्रूते मदर्थं व्याप्रियमाणा यूयं शान्त्युदककर्मणि त्वरमाणा भवतेति[1]।

[2]ता अ॒पः† शि॒वा[2] [3]अ॒पो॑यक्ष्मं॒कर॑णीर॒पः[3] ।
यथै॒व [4]तृप्य॑ते॒ मय॒स्तास्त॒ आ द॑त्त भेष॒जीः[4] ॥ ५ ॥

ताः । अ॒पः[5] । शि॒वाः । अ॒पः । अ॒य॒क्ष्म॒म्ऽक॑रणीः । अ॒पः ।
यथा॑ । ए॒व । तृ॒प्य॒ते॒ । मयः॑ । ताः । ते॒ । [6]आ । द॒त्त॒[6] । भे॒ष॒जीः ॥ ५ ॥

इदमपि प्रयोजकस्य वाक्यम् । ताः **प्रसिद्धा** आपः[7] **याः** शिवाः **शिवकारिण्य** आपः[7] अयक्ष्मंकरणीः **अरोगकारिण्यो या** अपः **आपः। प्रथमार्थे द्वितीया ।** 'आढ्यसुभग°' (पा ३,२,५६) **इति विहितः ख्युन्प्रत्ययः अयक्ष्मशब्दोपपदादपि व्यत्ययेन उत्पन्नः ।** 'खित्यनव्ययस्य' (पा ६,३,६६) **इति मुम् आगमः ।** ता भेषजीः **भिषग्वद्** [8]**आमयनिर्हारिकाः हितकारिणीश्च अपः ।** 'केवलमामक°' (पा ४,१,३०) **इति ङीप्प्रत्ययः ।** ते[7] **यूयम् प्रयोक्तारः । तच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचने रूपम् । न तु युष्मच्छब्दादेशः । निघातस्तु छान्दसः ।** आ दत्त **आनयत । डुदाञ् दाने । लोटि मध्यमबहुवचनम्**[9] **।** 'आङो दोनास्यविहरणे' (पा १,३,२०) **इति आत्मनेपदं सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् न भवति । उदकानयने फलं दर्शयति** यथैवेति **तृतीयपादेन ।** मयः **इति सुखनाम । सुखं** यथैव **। एवकारो भिन्नक्रमः । सुखमेव येन प्रकारेण** तृप्यते **तृप्तम् अधिकं भवति । अधिकसुखलाभाय शान्त्युदकम् आनयतेत्यर्थः । यद्वा ते त्वदर्थम् आदत्त आनीतवान् इति प्रयोक्ता स्वात्मानं परोक्षेणाह ।** 'आङो दः°' (पा १,३,२०) **इति आत्मनेपदम् ।**

इति प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'दिवस्पृथिव्याः' **इति सूक्तद्वयं मेधाजननकर्मणि विनियुज्यते । एतेन सूक्तद्वयेन मेधाकामः सुप्त्वोत्थाय मुखं हस्तेन प्रक्षालयति । सूत्रितं हि—** "'दिवस्पृथिव्याः' इति संहाय मुखं विमार्ष्टि" (**कौसू** १०,२४) **इति ।**

---

१. भवेति S′. २. शं त॒ आप॑ः RW. † आपः S, सा. ३. आपोय° S; आपौय° °णी॒रप॑ः RW.; °यक्ष्मं॒° C,D. ४. तृष्य॑ते॒ मय॒स्तास्त॑ आहुतभेष॒जीः RW. °आद॑त्त° > °आदु॑त° B^h; °आद॑त्त भे° > °आदु॒त भैं° K^m; °आहु॑त° A,Cs; °आदु॑त भे° > °आदु॒त भैं° Dc, °आदु॑त्त° R; °आदु॑त° C,D. ५. आ॒पः P. ६. आत् । उ॒त P,P²,J. ७. वैतु. मंग. ८. अनर्वनिर्हा° S′. ९. °वचने S′.

वर्चस्कामोपि अनेन सूक्तद्वयेन दधिमधुनी संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नीयात् ।

तथा वर्चस्कामः क्षत्रियश्चेद् अनेन सूक्तद्वयेन भक्तमिश्रिते[1] दधिमधुनी संपात्य अभिमन्त्र्य क्षत्रियं प्राशयेत् ।

वर्चस्कामो वैश्यशूद्रादिश्चेद्[2] अनेन सूक्तद्वयेन केवलम् ओदनं संपात्य अभिमन्त्र्य प्राशयेत् ।

सूत्रितं हि— “ ‘प्रातरग्निम्’ (अ ३,१६), ‘गिरावरगराटेषु’ (अ ६,६९), ‘दिवस्पृथिव्याः’ (अ ९,१) इति दधिमध्वाशयति । कीलालमिश्रं क्षत्रियं कीलालम् इतरान्” (कौसू १२,१५;१६) इति ।

यथा नवमकाण्डे समाम्नातयोः ‘दिवस्पृथिव्याः’ (अ ९,१,१–१०), ‘यथा सोमः प्रातःसवने’ (अ ९,१,११–२४) इति सूक्तयोः प्रथमसूक्ते ‘मधुकशा हि जज्ञे’ इति मन्त्रेषु कशेति वाङ्नामलिङ्गाद् द्वितीयसूक्ते ‘वर्चस्वतीं वाचम् आवदानि जनाँ अनु’ इति वाग्लिङ्गाच्च मेधाजननकर्मणि विनियोगः तथा ‘यथा सोमः प्रातःसवने’ (अ ९,१, ११–२४) इति द्वितीयसूक्ते ‘एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम्’ इति वर्चोलिङ्गाद् वर्चस्यकर्मणि च विनियोग उक्तः एवम् अत्रापि प्रथमसूक्ते (३) वर्चःसमानार्थमहिमपुष्ट्यादिलिङ्गाद् द्वितीयसूक्ते (४) ‘अथो भगस्य नो धेहि’ इति लिङ्गाच्च वर्चस्यकर्मणि ‘बृहस्पतिर्म आकूतिम् आङ्गिरसः प्रतिजानातु वाचम् एताम्’ इति वाग्लिङ्गाच्च मेधाजननकर्मणि विनियोग उच्यते । एवम् अनयोरेव विनियोगान्तरेषु[3] यथायथं लिङ्गम् अवगन्तव्यम् । अत एव कौशिको भिन्नप्रदेशस्थस्य सूक्तद्वयस्य सर्वत्र विनियोगं सूचयितुं ‘दिवस्पृथिव्याः’ इति उभयसाधारणं सूक्तप्रतीकं सूत्रयामास । यत्र सूक्तविशेषस्य विनियोगोपेक्षितस्तत्र सूक्तं विशिष्य सूत्रितवान् । यथा वैताने “ ‘दिवस्पृथिव्याः’ इति मधुसूक्तेन[4] राजानं संश्रयति” (वैताश्रौ १६,१२) इति ।

दि॒वस्पृ॑थि॒व्याः पर्य॒न्तरि॑क्षा॒द्वन॒स्पति॑भ्यो॒[5] अध्योष॑धीभ्यः ।
[6]यत्र॑यत्र॒ विभृ॑तो† ‡जा॒तवे॑दा॒स्तत॑ स्तु॒तो‡ जु॒षमा॑णो न॒ एहि॑[6] ॥१॥

दि॒वः । पृथि॒व्याः । परि॑ । अ॒न्तरि॑क्षात् । वन॒स्पति॑ऽभ्यः । अधि॑ । ओष॑धीभ्यः ।
यत्र॑ऽयत्र । विऽभृ॑तः[7] । जा॒तऽवे॑दाः । तत॑ः । स्तु॒तः । जु॒षमा॑णः । न॒ः । आ । इ॒हि॒ ॥१॥

द्युलोकादीनि अग्नेरुत्पत्तिस्थानानि । अत एव ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ (पा १,४,३०) इति अपादानसंज्ञायाम् ‘अपादाने पञ्चमी’ (पा २,३,२८) इति द्युशब्दादिभ्यः पञ्चमी ।

---

[1] भक्तिमिश्रिते S′. [2] °शूद्रश्चेद् S′. [3] विनियोगो° S′. [4] मधुयुक्तेन S′. [5] °पतिभ्यो॒ C; °क्षा॒द् वाता॑त्प॒शुभ्यो॒ पै २०,२०,१ तैब्रा १,२,१,२२. [6] यत्र॑यत्र जातवेदः संब॒भूथ॑ । ततो॑ नो अग्ने जुषमा॒ण एहि॑ तैब्रा. † बिभ्र॑तो काठ ७,१३. A,K^m, WM.; बिभृ॑तो C,D,R,B^h,V. WM.; विभृ॑तो > बिभ्र॑तो Dc. ‡ जातवे॒दस्° W. वैप १,१३६० e द्र.; तत॑स्त॒तो P^3,M; तत॑स्ततो RW. सा. [7] बिभ्र॑तः P,P^2,J.

दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी अन्तरिक्षात् अन्तरा[1] क्षान्ताद् मध्यमलोकाद् वनस्पतिभ्यः पुष्पैर्विना फलद्भ्यो वृक्षेभ्यः ओषधीभ्यः ओषः पाको धीयत आस्विति ओषध्यः फलपाकान्ताः ताभ्यश्च । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । द्युलोकादिभ्य उत्पन्नो[2] जातवेदाः जातानि वेत्ति जातैर्विद्यते ज्ञायत[3] इति वा जातवेदाः यत्रयत्र यस्मिन्यस्मिन् स्थाने विभृतः विशेषेण पूर्णो वर्तते । यद्वा विभृतो विहृतो विभक्तो वर्तते ततस्ततः[4] तेभ्यः सर्वेभ्यः स्थानेभ्यः नः अस्मान् जुषमाणः । अन्तर्भावितण्यर्थः । जोषयमाणः प्रीणयन् । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा ३,२,१२६) इति हेतौ शानच्प्रत्ययः । अस्मत्प्रीणनाद्धेतोः एहि आगच्छ ।

यस्ते॑ अ॒प्सु म॑हि॒मा यो वने॑षु॒ य ओष॑धीषु प॒शुष्व॒प्स्व१॒न्तः[5] ।
अग्ने॒ सर्वा॑स्त॒न्व१॒ः[6] सं र॑भस्व॒[7] ताभि॑र्न॒ एहि॑ द्रवि॒णोदा अज॑स्रः ॥ २ ॥

यः । ते॒ । अ॒प्ऽसु । म॒हि॒मा । यः । वने॑षु । यः । ओष॑धीषु । प॒शुषु॑ । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः ।
अग्ने॑ । सर्वाः॑ । त॒न्वः॑[8] । सम् । र॒भ॒स्व॒ । ताभिः॑ । न॒ः । आ । इ॒हि॒ । द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । अज॑स्रः ॥२॥

हे अग्ने ते तव यो महिमा अप्सु उदकेषु वर्तते । अग्नेरुदकप्रवेशः श्रूयते 'सोपः प्राविशत्' (तै २,६,६,१) इति । दाशतय्यामपि मन्त्रवर्णः— 'ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टम् अग्ने अप्स्वोषधीषु' (ऋ १०,५१,३) इति । यः च वनेषु वर्तते दावाग्निरूपेण । यः च ओषधीषु महिमा फलपाकनिमित्तभूतः । यश्च पशुषु पशूपलक्षितेषु सर्वप्राणिषु वैश्वानरात्मना वर्तते । अप्सु अन्तरिक्षस्थेषु उदकेषु । मेघे इत्यर्थः । तेषु अन्तः मध्ये वैद्युतात्मना यो महिमा वर्तते हे अग्ने सर्वाः अबादिस्थानविशेषनिष्ठमहिमरूपाः तन्वः शरीराणि सं रभस्व[9] संकलय । तत्रतत्र विभक्तास्तनूरेकत्र संमेलयेत्यर्थः । किमर्थं संकलनं तद् आह ताभिरिति । ताभिः सर्वाभिस्तनूभिः सह नः अस्मान् अजस्रः । लिङ्गव्यत्ययः । अजस्रम् अनवरतं द्रविणोदाः धनस्य दाता सन् एहि आगच्छ ।

यस्ते॑ दे॒वेषु॑ महि॒मा स्व॒र्गो[10] या ते॑ त॒नूः पि॒तृष्वा॑वि॒वेश॑ ।
पुष्टि॒र्या ते॑ मनु॒ष्ये॑षु पप्र॒थेऽग्ने॒ तया॑ र॒यिम॒स्मासु॑ धेहि ॥ ३ ॥

यः । ते॒ । दे॒वेषु॑ । म॒हि॒मा । स्व॒ःऽगः । या । ते॒ । त॒नूः । पि॒तृषु॑ । आ॒ऽवि॒वेश॑ ।
पुष्टिः॑ । या । ते॒ । म॒नु॒ष्ये॑षु । प॒प्र॒थे । अग्ने॑ । तया॑ । र॒यिम् । अ॒स्मासु॑ । धे॒हि॒ ॥ ३ ॥

---

[1] अन्तरि S′.
[2] उत्पंनोऽग्निः बहुना S′.
[3] जायत S′.
[4] वैतु. मंपा.
[5] °स्व॑३न्तः A,B^h,C,D,R. पशु॑ष्वाविवे॑श काठ ७,१३.
[6] °त॒न्वा॒३ A,B^h,C,D,R, WM.
[7] भ॑रस्व॒ WM.
[8] त॒न्वाः॑ P.
[9] भरस्व S′.
[10] स्व॒र्गे॑ WM, RW.

हे अग्ने ते तव स्वर्गच्छतीति[1] स्वर्गः । 'डोन्यत्रापि दृश्यते' (पा ३,२,४८) इति डप्रत्ययः । दिवः प्रापणार्थं स्वर्लोकं गन्ता यो महिमा देवेषु । विषयसप्तमी । देवविषये वर्तते । यजमानैर्दत्तं हविः देवान् प्रापयितुम् इहलोकसंचारी यो माहात्म्यगुणो वर्तते । या च ते त्वदीया तनूः [2]पितृषु आविवेश पितृषु आविष्टा[2] स्वधाकारेण[3] प्रत्तं कव्यसंज्ञकं हविः पितॄन् प्रापयितुं पितृलोकसंचारिणी वर्तते । या च ते त्वदीया पुष्टिः मनुष्येषु मनुष्योपलक्षितेषु सर्वेषु चराचरात्मकप्राणिषु पप्रथे प्रथिता अशितपीतादिपाककरणाद् मनुष्यादिषु या त्वत्कर्तृका पुष्टिर्वर्तते तया । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । ताभिस्तनूभिः सह अस्मासु रयिम् धनं धेहि प्रयच्छ ।

श्रुत्क॑र्णाय क॒वये॒ वेद्या॑य॒ [4]वचो॑भिर्वा॒कैरुप॑ यामि रा॒तिम्[4] ।
यतो॑ भ॒यमभ॑यं॒[5] तन्नो॑ अ॒स्त्वव॑ दे॒वानां॑ यज॒ हेडो॑ अग्ने[5] ॥ ४ ॥

श्रुत्ऽक॑र्णाय । क॒वये॑ । वेद्या॑य । वच॑ःऽभिः । वा॒कैः । उप॑ । या॒मि॒ । रा॒तिम् । यत॑ः । भ॒यम् ।
अभ॑यम् । तत् । न॒ः । अ॒स्तु॒ । अव॑ । दे॒वाना॑म् । य॒ज॒ । हेड॑ः । अ॒ग्ने॒ ॥ ४ ॥

हे अग्ने श्रुत्कर्णाय अस्मदीयस्तुतिश्रवणसमर्थकर्णयुक्ताय । शृणोतेः क्विप् । श्रुतौ कर्णौ यस्येति विग्रहः । कवये कविः क्रान्तदर्शी । अतीन्द्रियार्थदर्शिने वेद्याय सर्वैर्ज्ञातव्याय वेदार्हाय वा । 'तद् अर्हति' (पा ५,१,६३) इति यत् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एवंगुणविशिष्टं त्वां रातिम् अभिलषितफलदानम् उप यामि । याच्ञाकर्मैतत् । उपयाचामीत्यर्थः । याचतेर्लटि अन्त्यलोपश्छान्दसः । कैः साधनैर्याचनं तद् आह— वचोभिः मन्त्ररूपैर्वाक्यैः । [6]व कः । एकदेशेन व्यपदेशः[6] । अनुवाकैर्मन्त्रसंघातात्मकैः वाकैर्वक्तव्यैः सूक्तैर्वा । कीदृशी रातिः तत्स्वरूपं दर्शयति— यतः यस्माद् भयं भीतिर्भवति तत् । 'सुपां सुलुक्°' (पा ७,१,३९) इति पञ्चम्या लुक् । तस्माद् अभयम् भयराहित्यं नः अस्माकम् अस्तु भवतु । अथवा तद् यतो भयं तत् सर्वं भयकारणम् अभयम् भयनिमित्तं न भवत्वित्यर्थः । भयहेतौ विद्यमाने कस्माद् अभयप्रार्थनं[7] तत्राह— अवेति । हे अग्ने देवानाम् दीव्यतां हेडः । क्रोधनामैतत् । क्रोधम् । हेडृ अनादरे इत्यस्माद् असुन् । अव यज तिरस्कुरु । ये ये अस्मभ्यं क्रुध्यन्ति तेषां क्रोधं निवारयेत्यर्थः ।

इति प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'यामाहुतिम्' इति सूक्तस्य मेधाजननकर्मणि वर्चस्यकर्मणि च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

---

१. स्वर्गं गच्छ° S'. २. पितृषु पितृषु आविवेश आविश S'. ३. धा नास्ति S'. ४. वचोभिर्नाकमुपयामि शंसन् काठ ३५,१. नमोभिर्नाकमुपयामि शंसन् आपश्रौ १४,१७,१. ५. भ॒यमभ॑यं॒° A,B^h. °मभयत्वं नो अस्त्वग्ने देवानामव हेड इक्ष्व काठ. °तत्कृधी नो ऽग्ने देवानामव हेड इयक्ष्व आपश्रौ.; °हेडोग्ने C. ६. एकदेशेन व्यपदेशः वाकैः S'. ७. उभय° S'.

यामाहु॑तिं [1]प्रथ॒माम॑थ॒र्वा या जा॒ता या[1] ह॒व्यमकृ॑णोज्जा॒तवे॑दाः ।
तां त॑ ए॒तां प्र॑थ॒मो जो॑हवीमि॒ [2]ताभि॑ष्टु॒प्तो[2] व॑हतु ह॒व्यम॒ग्निर॒ग्नये॒ स्वाहा॑ ॥१॥

याम् । आऽहु॑तिम् । प्र॒थ॒माम् । अथ॑र्वा । या । जा॒ता । या । ह॒व्यम् । अकृ॑णोत् । जा॒तऽवे॑दाः । ताम् । ते॒ । ए॒ताम् । प्र॒थ॒मः । जो॒ह॒वी॒मि॒ । ताभि॑ः । स्तु॒प्तः[3] । व॒ह॒तु॒ । ह॒व्यम् । अ॒ग्निः । अ॒ग्नये॑ । स्वाहा॑ ॥ १ ॥

तिस्रः खलु अग्नेस्तन्वः । देवतारूपा हविःप्रापकदूतरूपा हविःप्रक्षेपाधाराङ्गाररूपा चेति । 'तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन्' (ऋ ३,२०,२) **इति मन्त्रवर्णात् ।** 'तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः । तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः' (ऋ १०,५१,९) **इत्यत्र[4] अग्नेर्देवतारूपत्वम् आम्नायते । हविःप्रापकदूतरूपत्वम्[5] अग्नेर्देवानां च उक्तिप्रत्युक्तिरूपाभ्यां मन्त्राभ्याम् अवगम्यते—** 'विश्वे देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य । प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि' (ऋ १०,५२,१) **इति ।** 'कुर्मस्त आयुरजरं यद् अग्ने यथा युक्तो जातवेदो न रिष्याः । अथा वहासि सुमनस्यमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात' (ऋ १०,५१,७) **इति । हविःप्रक्षेपाधाररूपत्वं तु सर्वलोकसंप्रतिपन्नम् ।** 'त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम्' (ऋ २,१,१३) **इति श्रुतेः । तद् इदम् अत्रोच्यते ।** अथर्वा । 'अथार्वाग् एनम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छेति । तद् यद् अब्रवीद् अथार्वाग् एनम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छेति तद् अथर्वाभवत्' (गोब्रा १,१,४) **इति ब्राह्मणे परब्रह्मसृष्टास्वेवाप्सु परमात्मानम् अन्विष्येति अशरीरया वाचा भृगुं प्रति उक्तम् । तस्माद् अथर्वशब्दवाच्यत्वं परमात्मनोथर्ववेदस्रष्टुराम्नायते । अथर्वा अथर्वशब्दवाच्यः परमात्मा** प्रथमाम् **सर्वसृष्टेः प्राक्कालीनां** याम् आहुतिम् अकृणोत् **स्वसृष्टदेवप्रीणनाम् अकरोत् ।** जातवेदाः **जातानि वेत्ति जातैर्विद्यते ज्ञायत इति वा जातवेदा अग्निः** या । **द्वितीयाया लुक् । याम् अथर्वणा दत्ताम् आहुतिं** जाताय[6] **प्रादुर्भूताय देवगणाय** हव्याम्[6] **होतुं दातुम् अर्हां यथाभागं कल्पनीयाम् अकृणोत् अकरोत् । जुहोतेः अर्हार्थे यत्प्रत्ययः[7] ।** 'वान्तो यि प्रत्यये' (पा ६.१,७९) **इति अव् आदेशः ।** ताम् एताम् **आहुतिं** प्रथमः **सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन्** ते । **अग्निः संबोध्यते । विभक्तिव्यत्ययः । त्वयि अथवा ते तव । आस्ये इत्यध्याहारः ।** जोहवीमि **अत्यर्थं जुहोमि । यजमानेन सर्वयष्टृभ्यः पूर्वं देवताः परिग्रहणीया इत्यत्र मन्त्रवर्णः—** 'वसून् रुद्रान् आदित्यान् इन्द्रेण सह देवतास्ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया' (तैब्रा ३,७,४,३) **इति ।** ताभिः **तिसृभिस्तनूभिः सह** स्तुतः[6] **स्तोतृभिरभिष्टुतः** अग्निः हव्यम्

---

[1] °जा॒ताय॑ B^h,K,V,S, सा.; °थर्वा॒ग्ने॒जे यया॑ RW.
[2] °ष्टुतो WM.; हवि॒ष्कृतौ॑ RW.
[3] स्नुप्तः Op,L.
[4] इति इत्यत्र S'.
[5] °दूतदूतरूप° S'.
[6] वैतु. मंपा.
[7] यत्प्रत्यये स्वरः?

देवयोग्यं हविः वहतु प्रापयतु देवान् इति । सामान्यप्रतीतावाह अग्नये स्वाहेति । अग्नये अग्निशब्दप्रतिपाद्यायै देवतायै स्वाहा इदं हविः सुहुतम् अस्तु । एवं शरीरत्रययुक्तोऽग्निः अनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यते ।

आकू॑तिं[1] दे॒वीं[2] सु॒भगां॑[3] पु॒रो [4]द॑धे चि॒त्तस्य॑[4] मा॒ता सु॒हवा॑ नो[5] अस्तु ।
[6]यामा॒शामे॑मि॒† केव॑ली सा मे॑ अस्तु वि॒देय॑मेना॒ं‡ मन॑सि॒ प्रवि॑ष्टाम्[6] ॥२॥

आऽकू॑तिम् । दे॒वीम् । सु॒ऽभगा॑म् । पु॒रः । द॒धे । चि॒त्तस्य॑[7] । मा॒ता । सु॒ऽहवा॑ । न॒ः । अ॒स्तु ।
याम् । आ॒ऽशाम् । एमि॑[8] । केव॑ली । सा । मे॒ । अ॒स्तु । वि॒देय॑म्[9] । ए॒नाम् । मन॑सि । प्रऽवि॑ष्टाम् ॥२॥

इदमादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्वाग्देवता प्रार्थ्यते । आकूतिम्[10] तात्पर्यरूपाम् । लौकिकवैदिकसर्ववाक्यप्रतिपाद्याम् इत्यर्थः । देवीम् द्योतमानां सुभगाम् भगो भाग्यं शोभनभाग्ययुक्ताम् एवंरूपां वाग्देवतां पुरो दधे पुरस्कुर्वे परिचरामि । सर्वेष्वभीष्टकार्येषु वाग्देवतामेव पुरस्ताद् भावयामीत्यर्थः । अनर्थान्निवारकं हिते प्रवर्तकम् आप्तं जनं पुरोहितं कुर्वन्ति एवम् अस्माभिः[11] पुरतो निहिता चित्तस्य मनसः माता जननी यथा पुत्रो मातृवशो वर्तते एवं चित्तं स्वप्रभवं[12] नियमयन्ती वाक् नः अस्माकं सुहवा सुष्ठु ह्वातव्या अस्तु भवतु । आह्वानेन अस्मदनुकूला भवत्वित्यर्थः । किं च याम् आशां फलविषयां कामनाम् एमि प्राप्नोमि सा कामना मे मम केवली अस्तु असाधारणी[13] भवतु । [14]मदन्यं न[14] कामयताम् इत्यर्थः । 'केवलमामक॰' (पा ४,१,३०) इति केवलशब्दाच्छन्दसि ङीप् । न केवलं कामना किं तु मनसि प्रविष्टाम् निहितां सर्वदा मनसि प्रवर्तमानाम् एनां फलविषयां कामनां विदेयम् फलपर्यवसायिनीं लप्सीय । विदेर्लाभार्थाद् आशीर्लिङि 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा ३,१,८६) इति अङ्प्रत्ययः । ङित्त्वात् लघूपधगुणाभावः ।

आकू॑त्या नो बृहस्पत॒ आकू॑त्या न॒ उपा ग॑हि ।
अथो॒ भग॑स्य[15] नो धे॒ह्यथो॑ नः सु॒हवो॑[16] भव ॥ ३ ॥

आऽकू॑त्या । न॒ः । बृ॒ह॒स्प॒ते॒ । आऽकू॑त्या । न॒ः । उप॑ । आ । ग॒हि॒ ।
अथो॒ इति॑ । भग॑स्य । न॒ः । धे॒हि॒ । अथो॒ इति॑ । न॒ः । सु॒ऽहव॑ः । भ॒व॒ ॥ ३ ॥

---

[1] आकूतीं S. [2] दैवीं प १२,२४,७. [3] मनसः तैब्रा २,५,३,२. [4] द॑धे॒ चित्तस्य A,R,C,D Bʰ,WM.; °य॒ज्ञस्य॑ तैब्रा. [5] मे तैब्रा. [6] यदि॒च्छामि॒ मन॑सा॒ सका॑मः । वि॒देय॑मेन॒द् धृद॑ये॒ निवि॑ष्टम् तैब्रा २,५,३,२. † तु. RW, वैतु. शंपा. सात. °मेमि॒ ‡ तु. तैब्रा. RW. वैतु. शंपा. सात. °स्तु त्रिदेय°. [7] चित्त॑स्य P. [8] तु. मंपा. वैतु. शंपा. ए॒मि॒. [9] तु. मंपा. वैतु. शंपा. विदे॑यम्. [10] आकूतीं S′. [11] इति अस्माभिरेवं S′. [12] स्वप्रणवं S′. [13] °धारणं S′. [14] मद्वदन्येन S′. [15] भग॑स्य॒ Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs. [16] सुभगो पै १९,२४,८.

हे बृहस्पते **बृहतां देवानां हितोपदेष्टृत्वेन पालक एतन्नामक देव** आकूत्या **सर्ववाक्यतात्पर्यार्थरूपया वाचा सह** नः **अस्मान् उपा गहि वाग्देवताम् अस्माकम् अनुकूलयितुम् उपागच्छ । गमेर्लोटि** 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) **इति शपो लुक् । हेर्ङित्त्वाद्** 'अनुदात्तोपदेश°' (पा ६,४,३७) **इति अनुनासिकलोपः ।** 'असिद्धवदत्राभात्' (पा ६,४,२२) **इति अनुनासिकलोपस्य असिद्धत्वाद्** 'अतो हेः' (पा ६,४,१०५) **इति हेर्लुक् न भवति । एतदेव आदरार्थं पुनरुच्यते**—आकूत्या नः उपागही**ति ।** अथो **अपि च** भगस्य **भाग्यम् ।** 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,३२) **इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।** 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' (पा २,३,६२) **इति षष्ठी ।** नः **अस्मभ्यं** देहि[1] **यच्छ । एतत् सर्वं बृहस्पतेराभिमुख्येन विना न**[2] **घटत इति तदेव प्रार्थ्यते** अथो न **इति चरमपादेन ।** अथो **अपि च** नः **अस्माकं** सुहवः **सुष्ठु ह्वातव्यः आह्वानमात्रेणानुकूलो** भव ।

बृह॒स्पति॑र्म॒ आकू॑तिमाङ्गिर॒सः प्रति॑ जानातु॒ वाच॑मे॒ताम् ।
यस्य॑ दे॒वा [3]दे॒वताः॑ संब॒भूवुः[3] स सु॒प्रणी॑ता॒ः[4] का॒मो अन्वे॑त्व॒स्मान्[5] ॥४॥

बृह॒स्पतिः॑ । मे॒ । आऽकू॑तिम् । आ॒ङ्गि॒र॒सः । प्रति॑ । जा॒ना॒तु॒ । वाच॑म् । ए॒ताम् । यस्य॑ ।
दे॒वाः । दे॒वताः॑ । स॒म्ऽब॒भू॒वुः[6] । सः । सु॒ऽप्रनी॑ताः । काम॑ः । अनु॑ । ए॒तु॒ । अ॒स्मान् ॥४॥

आङ्गिरसः **अङ्गिरसां पुत्रः** बृहस्पतिः । **बृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्रत्वम् ऐतरेयब्राह्मणे समाम्नायते**— 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् । यद् अङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद् बृहस्पतिरभवत् (ऐब्रा ३,३४) **इति । तादृशो देवः** आकूतिम् **सर्वाभिप्रायरूपाम्** एतां **सकलश्रुतिपुराणादिप्रसिद्धां** वाचम् **वाग्देवतां** मे । 'क्रियार्थोपपदस्य°' (पा २,३,१४) **इति चतुर्थी । मह्यं दातुं** प्रति जानातु **स्मरतु ।** 'संप्रतिभ्याम् अनाध्याने' (पा १,३,४६) **इति अनाध्यान इति निषेधात् प्रतिपूर्वात् जानातेरात्मनेपदं न भवति । अर्थिनं प्रति दातव्यस्मरणं प्रदानान्तं भवतीति तदेव प्रार्थ्यते ।** यस्य **बृहस्पतेः । वश**[7] **इति अध्याहारः ।** देवाः **देवताश्च स्त्रीपुरुषात्मना प्रसिद्धाः सकला देवताः** सुप्रणीताः **येन बृहस्पतिनैव कार्येषु सुष्ठु प्रणीयमाना** देवताः संबभूवुः **संभूताः संगता ऐकमत्यं प्राप्ताः सकला देवता यस्य वशे वर्तन्ते ।** स कामः **काम्यमानफलप्रदाता बृहस्पतिः** अस्मान् **कामयमानान्** अभ्येतु[1] **फलप्रदानाय अभिमुखम् आगच्छतु ।**

इति प्रथमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'इन्द्रो राजा' **इति एकर्चेन सूक्तेन धनकामः इन्द्रं यजेत उपतिष्ठेत वा ।**

---

[1] वैतु. मंपा. [2] नन S′. [3] दे॒व॒ताः संब॑भू॒वुः B^h,C,D,R,S^m; दे॒व॒ताः संब॑भू॒वुः>दे॒वताः॑ संब॒भू॒वुः Dc. [4] सुप्रणीतः पै १९,२४,९; सु॒प्रणी॑ति॒ः RW. [5] अभ्येत्व° S′. [6] सम् । ब॒भू॒वुः P,J. [7] वंश S′.

इन्द्रो॒ रा॒जा जग॑तश्चर्ष॒णी॒नामधि॒ क्षमि॒[1] विषु॑रूपं॒ यदस्ति॑[1] ।
ततो॑ ददाति दा॒शुषे॒ वसू॑नि॒ चोद॒द् राध॒ उप॑स्तुतश्चिद॒र्वाक्[2] ॥ १ ॥

इन्द्रः॑ । राजा॑ । जग॑तः । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अधि॑ । क्षमि॑ । विषु॑ऽरूपम् । यत् । अस्ति॑ ।
ततः॑ । द॒दा॒ति॒ । दा॒शुषे॑ । वसू॑नि । चोद॑त् । राध॑ः । उप॑ऽस्तुतः । चि॒त् । अ॒र्वाक् ॥१॥

जगतः त्रैलोक्यस्य चर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्योपलक्षितानां दैवीनां मानुषीणां च प्रजानां राजा स्वामी इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नो देवः दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय वसूनि धनानि ततः तस्मात् । आनीयेति अध्याहारः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । ददाति ददातु । तत इत्युक्तं किं तद् इति तद् आह— क्षमि क्षमायां पृथिव्याम् । क्षमाशब्दात् सप्तम्येकवचने ‘आतः’ (पा ६,४,१४०) इति योगविभागाद् आकारलोपः । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । विषुरूपम् नानारूपं यद् अस्ति तस्माद् ददातु इत्यन्वयः । एतदेवाह चोददिति । उपस्तुतः अस्माभिरभिष्टुतः सन् । चिच्छब्द एवार्थे । अर्वाक् अस्मदभिमुखं राधः धनं चोदत् चोदयेत् प्रेरयेत् प्रयच्छतु इति यावत् । चुद प्रेरणे । अस्माण्ण्यन्ताल्लेटि ‘छन्दस्युभयथा’ (पा ३,४,११७) इति लेटि आर्धधातुकत्वात् ‘णेरनिटि’ (पा ६,४,५१) इति णिलोपः । ‘लटोडाटौ’ (पा ३,४,९४) इति अडागमः ।

इति प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

‘सहस्रबाहुः पुरुषः’ इति सूक्तद्वयं पुरुषमेधे क्रतौ पुरुषपश्वनुमन्त्रणे विनियुक्तम् । ‘पुरुषमेधोश्वमेधवच्चैत्र्याः पुरस्तात्’ इति प्रक्रम्य वैताने सूत्रितम्— “‘स्नातम् अलंकृतम् उत्सृज्यमानं ‘सहस्रबाहुः पुरुषः’ (अ १९,६), ‘केन पार्ष्णी (अ १०,२) इत्यनुमन्त्रयते” (वैताश्रौ ३७,१०;१९) इति ।

तथा एतस्य सूक्तद्वयस्य शनैश्चरग्रहदेवत्यहविराज्यहोमे समिदाधानोपस्थानयोश्च विनियोगः । “अथाज्यभागान्ते ‘विषासहिम्’ (अ १७,१) इत्यादित्याय हविषो हुत्वाज्यं जुहुयात् समिध आधायोपतिष्ठते” इति प्रक्रम्य शान्तिकल्पे सूत्रितम्— ‘सहस्रबाहुः पुरुषः’ (अ १९,६), ‘केन पार्ष्णी’ (अ १०,२), ‘प्राणाय नमः’ (अ ११,६) इति शनैश्चराय” (शांक १५) इति । सौवर्णभूमिदानेपि एतत् सूक्तद्वयम् आज्यहोमे विनियुक्तम् । ‘अथ रोहिण्यां सकलायाम् उपोषितो ब्रह्मा इति प्रक्रम्य परिशिष्टेभिहितम्— ‘अन्वारभ्याथ जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम् ××× । अथ सुवर्णमयीं भूमिम्’ इत्यादि (अप १०,१,६-८) इति ।

सर्वातिशायित्वसर्वभूतात्मकत्वकामेन नारायणाख्येन पुरुषेण अनुष्ठितस्य पुरुषमेधक्रतोः प्रतिपादकत्वात् जगत्कारणस्य आदिनारायणपुरुषस्य प्रतिपादकत्वाद् वा एतत् पुरुषसूक्तम् इति उच्यते । अतः अस्य सूक्तस्य द्विविधोर्थः आधियज्ञिक[3]

---

१. क्षमां विश्वरूपं^{3} यदस्य कौ ३,१,२. २. °स्तुतं चि^{3} कौ. ३. °यज्ञक S′.

एकः आध्यात्मिकोपरः[1]। पुरुषमेधविधायकं वाजसनेयकब्राह्मणम्[2] एवम् आम्नायते— 'पुरुषो ह वै [3]नारायणोकामयत । अतितिष्ठेयं[3] सर्वाणि भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्याम् इति । स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुम् अपश्यत् । तम् आहरत् । तेनायजत । तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वम् अभवत्' (माश १३,६.१,१) इति ।

स॒हस्र॑बाहु॒ः[4] पुरु॑षः सह॒स्रा॒क्षः स॒हस्र॑पात् ।
स भूमि॑ं [5]वि॒श्वतो॑ वृ॒त्वात्य॑तिष्ठद्[5] दशाङ्गु॒लम् ॥ १ ॥

स॒हस्र॑ऽबाहुः । पुरु॑षः । स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षः । स॒हस्र॑ऽपात् ।
सः । भूमि॑म् । वि॒श्वत॑ः । वृ॒त्वा । अति॑ । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । द॒श॒ऽअ॒ङ्गु॒लम् ॥ १ ॥

पुरुषसंज्ञापेक्षितावरणस्थानीयो देहविशेषो यज्ञानुष्ठातुर्नारायणपुरुषस्य रूप्यते । यथा परोक्षस्याग्नेः प्रत्यक्षैरग्निभिः स्तवः तद्वत् परोक्षस्यादिपुरुषस्य लौकिकैः सहस्रबाहुत्वं बह्वक्षिपादत्वं[6] च उच्यते । सहस्रबाहुः **सहस्रशब्दस्य उपलक्षणत्वाद् अनन्तैर्बाहुभिर्युक्तः** सहस्राक्षः **बहुभिरक्षिभिरुपेतः ।** 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः°' (पा ५,४,११३) **इति षच् समासान्तः । सति शिष्टः समासान्तस्वरः प्रवर्तते ।** सहस्रपात् **अनेकचरणः ।** 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा ५,४,१४०) **इति पादस्य लोपः समासान्तः । एवंरूपो यः** पुरुषः **यज्ञानुष्ठाता नारायणाख्यः पुरुषो वर्तते** स **पुरुषः** भूमिम् **सप्तसमुद्रद्वीपां[7]** विश्वतः **सर्वतो** वृत्वा **महिम्ना व्याप्य** दशाङ्गुलम् । **दशाङ्गुलयः[8] प्रमाणं यस्येति आर्हीयस्य ठकः** 'अध्यर्धपूर्वद्विगोः°' (पा ५,१,२८) **इति लुक् ।** 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः' (पा ५,४,८६) **इति अच् समासान्तः । अत्र दशाङ्गुलशब्देन हृदयाकाशम् उच्यते । तद्** अत्यतिष्ठत् । **पूर्वं हृदयाकाशे परिच्छिन्नस्वरूपः सन् स्वानुष्ठितक्रतुसामर्थ्यात् परिच्छिन्नाकारतां परित्यज्य सर्वातिशायिस्वरूपोभवद् इत्यर्थः । अध्यात्मपक्षे सर्वप्राणिसमष्टिरूपः सूत्रात्मा प्रतिपाद्यते । सहस्रबाहुः ये व्यष्टिभूतसर्वप्राणिनां बाहवस्ते सर्वे सूत्रात्मदेहान्तःपातित्वात् तदीया एवेति सहस्रबाहुत्वम् । एवम् अक्षिषु पादेष्वपि योजनीयम् । यद्वा सर्वत्र बाह्वादिसाध्यबहुकार्यसंभवात् तेषां सहस्रत्वव्यपदेशः । अत एव इमम्[9] अर्थम् अभिप्रेत्य अन्यत्राम्नायते—**'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्' (ऋ १०.८१,३) **इति । पुरुषः पुरि देहे शेत इति पुरुषः । पृषोदरादिः । सर्वप्राणिदेहावस्थितः पूर्णो वा सहस्राक्षः सहस्रपात् । एवंरूपो यो वर्तते स पुरुषः भूमिम् । उपलक्षणम् एतद् अबादीनां भूतानाम् । सकलभूतकार्यब्रह्माण्डं तदन्तर्गतान्[10] भूम्यादीन् विकारान् वा विश्वतः सर्वतो वृत्वा मृदिव घटादीन् व्याप्य दशाङ्गुलम् दशाङ्गुलिप्रमाणं**

---

[1] °ध्यात्मको° S′. [2] °नेयिक° S′. [3] °कामयतातिष्ठेयं S′. [4] स॒ह॒स्र॑शीर्षा ऋ १ ,९०,१ मा ३१,१ तैआ ३,१२,१; सहस्रशीर्षाः कौ ३,४,३ [5] सर्वतो² वृत्वा' कौ.; स॒र्वत॑ स्पृ॒त्वा° मा. तैआ. [6] °क्षिकापाद° S′. [7] सप्तसमुद्र° S′. [8] °लिः S′. [9] किमम् S′. [10] त्वदन्त° S′.

देशम्[1] अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य अवस्थितः । दशाङ्गुलम् इति उपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद् बहिरपि सर्वतो व्याप्य अवस्थितः । एकेनांशेन ब्रह्माण्डं व्याप्य दशभिरंशैः कार्यप्रपञ्चासंस्पृष्टः स्वप्रतिष्ठो वर्तत इत्यर्थः ।

> [2]त्रि॒भिः प॒द्भिर्द्याम॑रोह॒त्[2] [3]पाद॑स्ये॒हाभ॑व॒त्[3] पुन॑ः ।
> त॒था[4] [5]व्य॑क्राम॒द्[†] विष्व॑ङ्ङशनानश॒ने[5] अनु॑[6] ॥ २ ॥

त्रि॒ऽभि॑ः । प॒त्ऽभिः । द्याम् । अ॒रो॒ह॒त्[7] । [8]पात् । अ॒स्य॒[8] । इ॒ह । अ॒भ॒व॒त् । पुन॑ः ।
तथा॑ । वि । अ॒क्रा॒म॒त् । विष्व॑ङ् । [9]अ॒श॒ना॒न॒श॒ने इत्य॑शनऽअ॒न॒श॒ने[9] । अनु॑ ॥ २ ॥

सोयं यज्ञानुष्ठाता नारायणपुरुषः त्रिभिः पद्भिः **पादैः** । 'पद्दन्नोमास्°' (पा ६,१,६१) **इत्यादिना पादशब्दस्य पद्भावः** । द्याम् **दिवं स्वर्गलोकम्** आरोहत्[10] **आरूढवान् आक्रान्तवान्**। अस्य[10] **पुरुषस्य** पादः[10] **चतुर्थः** इह **भूलोके** पुनरभवत् । **पुनःपुनराविर्भवति**[11] **प्रकाशते । पादचतुष्टयेन सर्वलोकव्याप्तिमेव दर्शयति—** तथा **तेन उक्तेन प्रकारेण** अशनानशने **अश्नातीति अशनम्** । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) **इति कर्तरि ल्युट् । अनशनम् अनश्नत्** अशनानशने **वस्तुनी** अनु । **लक्षणार्थे अनुः कर्मप्रवचनीयः । अशना मनुष्यतिर्यगादयः । अनशना**[12] **देववृक्षादयः । तान् अभिलक्ष्य** विष्वङ् **सर्वतोञ्चनः विश्वव्यापनः** व्यक्रामत् **विक्रान्तवान् । अध्यात्मपक्षे सोयम् उदीरितस्वरूप आदिपुरुषः त्रिभिः पद्भिः पादैः अंशैः संसारस्पर्शरहितः द्याम् दिवं द्योतनात्मकं स्वप्रकाशस्वरूपम् आरोहत् आरूढवान् आस्थितवान् । यद्यपि** 'सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म' (तैआ ८,१,१) **इत्याम्नातस्य परब्रह्मणः इयत्ताया अभावाद् अंशचतुष्टयं न निरूपयितुं शक्यं तथापि जगद् इदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षया अत्यल्पम्**[13]**इति विवक्षितुं पादत्वोपन्यासः । स पुरुषः संसारस्पर्शरहितः ज्ञानबहलस्वरूपो द्याम् आरोहत् अज्ञानकार्यात् संसाराद् बहिर्भूतः सन् अत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः स्वस्वरूपे वर्तत इत्यर्थः । अस्य पुरुषस्य योयं पादः लेशश्चतुर्थः सोयम् इह जगति पुनरभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनराविर्भवति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम्—**

'विष्टभ्याहम् इदं कृत्स्नम् एकांशेन स्थितो जगत्' (भगी १०,४२) इति ।

---

१. दशम् S′. २. त्रि॒पादू॒र्ध्व उदै॑त् पुरु॑षः ऋ १०,९०,४ मा ३१,४ कौ ३,४,४. तैआ ३,१२,२ °मा॑रोह॒त् K,V, सा. ३. पादः॑स्ये॒° > पादो॑ऽस्ये॒° Sᵐ; पादो॑ऽस्ये॒° ऋ. मा. कौ. तैआ. ४. त॒तो ऋ मा तैआ. ५. विष्व॒ङ् व्य॑क्रामत्साशना॰ ऋ. मा. तैआ.; °श॒नान॑श॒ने A,Bʰ,K,KᵐC,D,R,Sᵐ,V,Dc. † व्य॑क्रम॒त् A,Sᵐ. ६. अ॒भि ऋ. मा. तैआ. कौ. ७. आ॒रो॒ह॒त् P. ८. पाद॑स्य P,P²,J. ९. अ॒श॒नान॑श॒ने इत्य॑श॒नऽअ॑श॒ने P,J; अ॒श॒ना॒न॒श॒ने इत्यशन॒ ऽअ॒नश॒ने P². १०. वैतु मंपा. ११. पुनःपुनः पुनरा° S′. १२. अनशाभ्य S′. ३. अपि S′.

तथा तेन प्रकारेण तुरीयेण पादेन स पुरुषो विष्वङ् विष्वगञ्चनः अशनानशने अनु स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् अभिलक्ष्य व्यक्रामत्। अथवा चेतनाचेतनात्मकम् उभयविधं जगद् यथा स्यात् तथा पुरुषः स्वयमेव द्विविधो[1] भूत्वा व्याप्तवान् इति। यद्येकस्मिन् कल्पे एकस्य पादस्य जननमरणयुक्तसर्वभूतात्मकत्वं तर्हि कल्पान्तरेषु पादत्रयमध्ये एकैकस्य सर्वभूतात्मकत्वं संभवति। तथा च सति अंशचतुष्टयात्मकस्य परब्रह्मणः सर्वजगदात्मकत्वसंभवेन सांसारिकसुखदुःखादिद्वन्द्वसंस्पर्शो भविष्यति इत्येषा शङ्का अंशत्रयेण द्याम् आरोहत् इह पुनरभवत् इत्यनेन अपाक्रियते । तथा हि अंशत्रयात्मकं ब्रह्म सर्वदा स्वप्रतिष्ठं संसारस्पर्शरहितं सच्चित्सुखलक्षणं वर्तते। एकोंशस्तु पुनःपुनर्जगदात्मना विवर्तत इति। यः पूर्वकल्पे जगदात्मा विवृत्तः[2] स एव कल्पान्तरेपि सर्वभूतात्मना विवर्तते नान्योंश इति।

[3]ताव॑न्तो अस्य† महि॒मान॒स्त॒तो[3] ज्याया॑ँश्च॒ पूरु॑षः[4] ।
पादो॑स्य॒ विश्वा॑[5] भू॒तानि॑ त्रि॒पाद॑स्या॒मृत॑ं दि॒वि ॥ ३ ॥

ताव॑न्तः । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मान॑ः । तत॑ः । ज्याया॑न् । च॒ । पुरु॑षः ।
पाद॑ः । अ॒स्य॒ । विश्वा॑ । भू॒तानि॑ । त्रि॒ऽपात् । अ॒स्य॒ । अ॒मृत॑म् । दि॒वि ॥ ३ ॥

यद् इदं देवतिर्यङ्मनुष्यात्मकं जगद् यावद् अस्ति तावान् सर्वोपि अस्य यज्ञानुष्ठातुः पुरुषस्य महिमा महत् कर्म[6] स्वकीयसामर्थ्यविशेषः। तावन्तो महिमान इति पूजायां बहुवचनं सृष्टिभेदापेक्षया वा । ततो महिम्नोपि महिमाधारः पुरुषः ज्यायान् प्रवृद्धः अतिशयितः। अस्य पादः चतुर्थः विश्वा विश्वानि भूतानि भवनवन्ति स्थावरजङ्गमात्मकानि । व्यावर्तत इति शेषः। अस्य त्रिपात् पादत्रयम् अमृतम् अमरणधर्मकं सत् दिवि द्युलोके स्वर्गलोके वर्तते। अध्यात्मपक्षे यद् इदं देवतिर्यङ्मनुष्यात्मकम् अतीतानागतवर्तमानम् अस्तिरूपं जगद् यावद् अस्ति तावान् सर्वोपि अस्य पुरुषस्य महिमा। इदं तु तस्य न वास्तवं स्वरूपम्। वास्तवस्तु पुरुषः अतो महिम्नो "यथोक्तात् मर्त्यामर्त्यलक्षणात्[7] कार्यवर्गात् ज्यायान् वृद्धतरः। वृद्धशब्दस्य ईयसुनि ज्यादेशः। नैतावान् इति मन्तव्यं कथम् इत्यत आह— विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि भवनवन्ति कालत्रयवर्तीनि प्राण्यप्राणिजातानि अस्य पुरुषस्य पादः चतुर्थोंशः। अस्य अवशिष्टं[8] त्रिपात् अंशत्रयात्मकं स्वरूपम् अमृतम् अमरणधर्मकं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वरूपे अवतिष्ठते। तुरीय एव पादो जननमरणयुक्तः। तथा च तैत्तिरीया उत्तर-

---

[1] विविधे S′. [2] निवृत्तः S′. [3] ए॒ताव॑ानस्य महि॒मा॒तो ऋ १०,९,३ मा ३१,३ तैआ ३,१२,१; ता^{1}वा^{2}नस्य महि^{3}मा^{3उ} ततो^{3} कौ ३,४,६ छांउ ३,१२,६. † अ॒स्य म॑हि॒मा° A,B^{h},D. [4] पुरु॑षः C. [5] स॑र्वा^{2} कौ. छांउ. [6] कर्मा S′. [7] यथोक्तान् मर्त्यामर्त्यलक्षणान् S′. [8] विशिष्टं S′.

नारायणे समामनन्ति— 'अजायमानो[1] बहुधा विजायते । तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्' (तैआ ३,१३,१;२) **इति । यद्यपि परब्रह्मणः परिच्छेदाभावाद् अंशचतुष्टयं न** [2]**निर्देष्टुं शक्यं**[2] **तथापि विश्वम् इदं ब्रह्मरूपापेक्षया अत्यल्पम् इति विवक्षित्वा पादत्वोपन्यासः । त्रिपादिति । त्रयः पादाः अस्य** 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा ५,४,१४०) **इति लोपे** 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्' (पा ६,२,१९७) **इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।**

पुरु॑ष ए॒वेदं सर्वँ॒ यद् भू॒तं [3]यच्च॑ भा॒व्य᳚म्[3] ।
उ॒तामृ॑त॒त्वस्येश्व॒रो[4] [5]यद॒न्येनाभ॑वत् स॒ह[5] ॥ ४ ॥

पुरु॑षः । ए॒व । इ॒दम् । सर्व॑म् । यत् । भू॒तम् । यत् । च॒ । भा॒व्य᳚म् ।
उ॒त । अ॒मृ॒त॒ऽत्वस्य॑ । ई॒श्व॒रः । यत् । अ॒न्येन॑[6] । अभ॑वत् । स॒ह ॥ ४ ॥

यद् भूतम् **अतीतं जगत्** यच्च भव्यम्[7] **भविष्यद् यदपि** इदं **प्रत्यक्षेण दृश्यमानं व्यक्तं स्थावरजङ्गमात्मकं वर्तमानं जगत् तत्** सर्वं पुरुष एव । **यथा अस्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि पुरुषस्यावयवाः तथैव अतीतागामिनोः कल्पयोरिति द्रष्टव्यम् । अथवा एतत् सर्वं पुरुष एव पुरुषस्यैवायं**[8] **विवर्तः ।** उत **अपि च अयं पुरुषः** अमृतत्वस्य **देवत्वस्यापि** ईश्वरः **स्वामी । देवानामपि ईश्वरः इति यावत् ।** यत् **किंचिद् भूतम्** अन्नेन[7] **अदनीयेन भोग्येन** सहाभवत् **भवति तस्यापीश्वरः । अयोनिजानां देवानाम् अन्नरसपरिणामानां मर्त्यादीनां च ईश्वर इति यावत् । यज्ञानुष्ठातुर्नारायणस्य यज्ञनिर्वर्त्यं सार्वात्म्यम् । जगत्कारणस्य सूत्रात्मनस्तु स्वाभाविकम् इतीयान् विशेषः । शिष्टं समानम् ।**

यत् पुरु॑षं॒ व्यद॑धुः[9] क॒ति॒धा व्य᳚कल्पयन्[10] ।
मुख॒ं किम॑स्य॒ किं[11] बा॒हू किमू॒रू[11] पादा॑[12] उच्येते ॥ ५ ॥

यत् । पुरु॑षम् । वि[13] । अद॑धुः[13] । क॒ति॒ऽधा । वि । अ॒क॒ल्प॒य॒न् ।
मुख॑म् । किम् । अ॒स्य॒ । किम् । बा॒हू इति॑ । किम् । ऊ॒रू इति॑ । पादौ॑ । उ॒च्ये॒ते॒ इति॑ ॥ ५॥

---

[1] सजाय° S'. [2] निर्देष्टुमशक्यं S'. [3] यच्च॒ भव्य॑म् K,K^m,V, ऋ १०,९०,२ पै ९,५,४ काठकब्राह्मणसंकलन पृ १०० पं ६. तैआ ३,१२,१; यच्च॒ भाव्य॑म् कौ ३,४,५. [4] °मृत॒त्व° C,R,B^h; °स्येशा॑नो ऋ. मा ३१,२ कौ. तैआ. [5] यदन्ये॒° C; यदन्ने॒° K,K^m,V, यद॒न्ये°>यदन्ने॒° Dc; यदन्नेनाति॒रोह॑ति ऋ. मा. कौ. तैआ. [6] अन्येन P^2. [7] वेतु. मंपा. [8] पुरुषस्येवायं S'. [9] व्यदधुः A,B^h,C,D,K,K^m,S^m,V,Dc. [10] एनमकल्प° काठकब्रासंकलन पृ १०१ पं २. [11] कौ बाहू का ऊरू काठब्रासंकलन °का ऊ॒रू ऋ १०,९०,११; °कावू॒रू तैआ ३,१२,५. [12] पादा॑व् पै ९,५,५ तैआ. [13] अ॒द॒धुः P,J, वि॒ऽअद॑धुः इति पपा. न्याय्यः.

'विराड् अग्रे समभवद् विराजो अधि पूरुषः' (९) इति पुरुषसृष्टिराम्नास्यते। 'यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञम् अतन्वत' (१०) इति पुरुषेण साधनेन यज्ञसृष्टिश्च आम्नास्यते। तं पुरुषं निमित्तीकृत्य प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुम् अत्र ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते। यत् यदा पुरुषम् यज्ञं व्यदधुः विशेषेण अकुर्वन् साध्या नाम देवाः वसवश्च तदा तं पुरुषं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः। एष सामान्यरूपः प्रश्नः। बहुगणवतुडति संख्या[1] (पा १,१,२३) इति संख्यासंज्ञकात् कतिशब्दात् 'संख्याया विधार्थे धा' (५,३,४२) इति धाप्रत्ययः। मुखं किम् इत्यादयो विशेषप्रश्नाः। अस्य यज्ञात्मनः पुरुषस्य किं वस्तु मुखम् आसीत्। किं वस्तु बाहू। किं वस्तु ऊरू। किं वस्तु पादा उच्येते। बाहूरुपादद्वयात्मना किं वस्तु कथ्यते। 'लोपः शाकल्यस्य' (पा ८,३,१९) इति वकारलोपः। किम् इति सामान्यरूपत्वाद् नपुंसकलिङ्गता एकवचनता च। अध्यात्मपक्षे यत् यदा पुरुषम् वैराजं व्यदधुः मनःसंज्ञकप्रजापतेर्विराजः प्राणरूपा देवाः संकल्पेन उत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा व्यकल्पयन् इत्यादि पूर्वेण समानम्।

इति एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके षष्ठं सूक्तम्।

'ब्राह्मणोस्य मुखम् आसीद्' इति सूक्तस्य पुरुषमेधे उत्सृज्यमानपुरुषपश्वनुमन्त्रणे शनैश्चरग्रहदेवत्यहविराज्यहोमे च पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः।

ब्रा॒ह्म॒णो॑ऽस्य॒ मुख॑मासीद् बा॒हू रा॒ज॒न्यो॑ऽभवत्[2] ।
मध्यं॑[3] तद॑स्य॒ यद् वैश्यः॑ प॒द्भ्यां शू॒द्रो अ॑जायत ॥ ६ ॥

ब्रा॒ह्म॒णः । अ॒स्य॒ । मुख॑म् । आ॒सी॒त् । बा॒हू इति॑ । रा॒ज॒न्यः॑ । अ॒भ॒व॒त् ।
मध्य॑म् । तत् । अ॒स्य॒ । यत् । वैश्यः॑ । प॒त्ऽभ्याम् । शू॒द्रः । अ॒जा॒य॒त ॥ ६ ॥

'कतिधा व्यकल्पयन्' इति सामान्यप्रश्नस्य 'चन्द्रमा मनसो जातः' इत्यादिना उत्तरं भविष्यति। मुखादिविशेषप्रश्नानाम् उत्तरम् अनया उच्यते— अस्य यज्ञात्मनः पुरुषस्य ब्राह्मणो मुखम् आसीत्। ब्राह्मणजातिविशिष्टः पुरुषः अस्य मुखाद् उत्पन्न इत्यर्थः। योयं राजन्यः क्षत्रियजातिविशिष्टः पुरुषः स तस्य यज्ञपुरुषस्य बाहू बाहुद्वयम् अभवत्। यद् वैश्यः वैश्यजातम् इति यद् अस्ति तद् अस्य यज्ञपुरुषस्य मध्यम् मध्याङ्गम् अभवत्। मध्यभागात् वैश्य उत्पन्न इत्यर्थः। पद्भ्याम् पादाभ्यां शूद्रः अजायत उत्पन्नः। इत्थं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनाम्[4] उत्पत्तिं तैत्तिरीयाः समामनन्ति— 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत[5] ××× ब्राह्मणो मनुष्याणाम्' इति। 'उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत ××× राजन्यो मनुष्याणाम्' इति। 'मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत ××× वैश्यो मनुष्याणाम्' इति। 'अन्नधानाद्व्यसृज्यन्त' (तै ७,१,१,४;५) इति

---

[1] डति च शंपा.
[2] रा॑ज॒न्यः॑ कृ॒तः ऋ १०,९०,१२ मा ३१,११ तैआ ३,१२,६.
[3] ऊ॒रू ऋ. मा. तैआ.
[4] दी नास्ति S′.
[5] °मीते S′.

वाक्यशेषेण शरीरस्य मध्यभाग एव विवक्षितः । मध्यभागः ऊर्वोरुपलक्षकः । अत एव किम् ऊरू इति प्रश्नः युज्यते । तत्रैव प्रश्ने 'पत्त एकविंशं निरमिमीत ××× शूद्रो मनुष्याणाम्' (तै ७,१,१,६) इति च । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वेन योजनीये । अध्यात्मपक्षेपि एषोर्थः समानः ।

च॒न्द्रमा॒ मन॑सो [1]जा॒तश्चक्षो॒ः सूर्यो॑ अजायत[1] ।
[2]मुखा॒दिन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च प्रा॒णाद् वा॒युर॑जायत[2] ॥ ७ ॥

च॒न्द्रमाः॑ । मन॑सः । जा॒तः । चक्षोः॑ । सूर्यः॑ । अ॒जा॒य॒त॒ ।
मुखा॑त् । इन्द्रः॑ । च॒ । अ॒ग्निः । च॒ । प्रा॒णात् । वा॒युः । अ॒जा॒य॒त॒ ॥ ७ ॥

अस्मिन् उत्तरस्मिन्नपि च मन्त्रे उत्तरकथनेन तदनुसारिणः प्रश्ना ऊहनीयाः । अत एव कतिधा व्यकल्पयन्निति सामान्यप्रश्नो ब्रह्मवादिभिः कृतः । यज्ञात्मनः पुरुषस्य मनसः सकाशात् चन्द्रमाः चन्द्रम् आह्लादं माति निर्मिमीत इति चन्द्रमाः सोमो जातः । 'चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति हि श्रुत्यन्तरम् । चक्षोः चक्षुषः । अन्त्यलोपश्छान्दसः । सूर्यः अजायत । 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति हि श्रुतिः । इन्द्रश्च अग्निश्च । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । तौ देवौ मुखात् जातौ । अत्र मुखशब्देन वागिन्द्रियम् उच्यते । 'ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्' इत्यत्र सर्वं मुखमण्डलं विवक्षितम् । 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति ऐतरेयकश्रुतिः । वाचः इन्द्रसंबन्धं तैत्तिरीयाः समामनन्ति । 'वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्[3] । ते देवा इन्द्रम् अब्रुवन् । इमां नो वाचं व्याकुर्विति ××× ताम् इन्द्रो मध्यतोवक्रम्य व्याकरोत् । तस्माद् इयं व्याकृता[4] वाग् उद्यते' (तै ६,४,७,३) इति । अस्य पुरुषस्य प्राणात् । अत्र प्राणशब्देन घ्राणेन्द्रियं विवक्ष्यते । तस्माद् वायुरजायत । 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति हि श्रुत्यन्तरम् । अत्र सर्वत्र स्वस्वकारणप्रवेशेन तस्माद् उत्पत्तिर्विवक्षितेति मन्तव्यम् । अध्यात्मपक्षेपि अयम् अर्थः समानः ।

नाभ्या॑ आसीद॒न्तरि॑क्षं शी॒र्ष्णो द्यौः सम॑वर्तत ।
प॒द्भ्यां भूमि॒र्दिश॒ः श्रोत्रा॒त् तथा॑ लो॒काँ अ॑कल्पयन् ॥ ८ ॥

नाभ्याः॑ । आ॒सी॒त् । अ॒न्तरि॑क्षम् । शी॒र्ष्णः[5] । द्यौः । सम् । अ॒व॒र्त॒त ।
प॒त्ऽभ्याम् । भूमिः॑ । दिशः॑ । श्रोत्रा॑त् । तथा॑ । लो॒कान् । अ॒क॒ल्प॒य॒न् ॥ ८ ॥

---

१. चक्षुषोरधि सूर्यः काठब्रासंकलन पृ १०१ पं ६. २. श्रोत्राद् (नसोर् काठब्रा.) वा॒युश्च॑ प्रा॒णश्च॒ मुखा॑द॒ग्निर॑जायत मा ३१,१२ काठब्रा. ३. पराच्चव्यावृता° S′. ४. व्याकृत्य S′. ५. शी॒र्ष्णोः P,J; शीष्णः P^2.

अत्रापि उत्तरानुसारिणः प्रश्ना ऊह्याः । अस्य यज्ञपुरुषस्य नाभिशिरःपादेभ्यः अन्तरिक्षद्युभूमयस्त्रयो लोकाः समभवन् । शीर्ष्णः । 'शीर्षश्छन्दसि' (पा ६,१,६०) इति शिरसः शीर्षन् आदेशः । 'अल्लोपोनः' (पा ६,४,१३४) इति अकारलोपः । पद्भ्याम् इति 'पद्दन्नोमास्°' (पा ६,१,६३) इति पद्भावः । श्रोत्रात् अस्य पुरुषस्य श्रोत्रेन्द्रियाद् दिशः प्राच्यादय आसन् । 'दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्' (ऐआ २,४,२) इति हि श्रुत्यन्तरम् । उक्तार्थोपसंहारश्चतुर्थश्चरणः । तथा उक्तेन प्रकारेण उक्तरीत्या लोकान् अन्तरिक्षादीन् । उपलक्षणम् एतत् । ब्राह्मणक्षत्रियादीन् अकल्पयन् अस्माद् यज्ञपुरुषात् कल्पितवन्तः उत्पादितवन्तः साध्या नाम देवाः । अध्यात्मपक्षे प्रजापतेः प्राणरूपा देवा इतीयान् विशेषः ।

'[1]वि॒राड॒ग्रे सम॑भवद्[1]' वि॒राजो॒ अधि॒ पूरु॑षः[2] ।
स जा॒तो अत्य॑रिच्यत प॒श्चाद् भूमि॒मथो॑ पु॒रः ॥ ९ ॥

वि॒ऽराट् । अग्रे॑ । सम् । अ॒भ॒व॒त् । वि॒ऽराजः॑ । अधि॑ । पुरु॑षः ।
सः । जा॒तः । अति॑ । अ॒रि॒च्य॒त॒ । प॒श्चात् । भूमि॑म् । अथो॒ इति॑ । पु॒रः ॥ ९ ॥

पूर्वं यस्मात् पुरुषाद् ब्राह्मणादिसृष्टिरुक्ता तस्य सृष्टिरत्रोच्यते—अग्रे सृष्ट्यादौ विराट् विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन्निति स विराड् नाम पुरुषः समभवत् । 'सहस्रबाहुः पुरुषः' (१) इत्यादिना उपवर्णिताद् आदिपुरुषाद् विराट्संज्ञकः पुरुषोजायत । 'तस्माद् विराड् अजायत' (तैआ ३,१२,२) इति शाखान्तरे विराजः आदिपुरुषाद् उत्पत्तिः समाम्नायते । तथा मानवे शास्त्रे स्मर्यते—

> 'द्विधा कृत्वात्मनो देहम् अर्धेन पुरुषोभवत् ।
> अर्धेन नारी तस्यां स विराजम् असृजत् प्रभुः ॥' (मस्मृ १,३२) इति ।

विराजः अधि । अधिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । तस्माद् विराजः [3]पुरुषः अन्यः[3] पुरुषोजायत । अत्र वाजसनेयकम्— "'विराजो अधि पूरुषः' इत्येषा वै सा विराट् । एतस्या एवैतद्[4] विराजो यज्ञं पुरुषं जनयति" (माश १३,६,१,२) इति । स च तृतीयः पुरुषः यज्ञात्मा जातः उत्पन्नमात्र एव अत्यरिच्यत अतिरिक्त आसीत् । भूमिम् भूम्यादीन् सर्वान् लोकान् पश्चात् पश्चाद्भागे अथो अपि च पुरः पुरस्तात् । 'पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्' (पा ५,३,३९) इति असिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुर् आदेशः । स पुरुषो जातमात्र एव भूम्यादीन् लोकान् पश्चात् पुरस्ताच्च

---

१. तस्मा॑द् (ततो॑ मा. कौ.) वि॒राड॑जायत ऋ १०,९०,५ मा ३१,५ कौ ३,४,७ काठब्रा. पृ १०० पं १२ तैआ ३,१२,२. २. पुरु॑षः C. ३. अन्यः पुरुषः S′. ४. एव तद् S′.

व्याप्य अतिक्रान्तवान् । अध्यात्मपक्षे— अग्रे सृष्ट्यादौ विराट् विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन्निति स विराट् मनःसंज्ञकः प्रजापतिः सहस्रबाहुः पुरुष इति प्रकृताद् महापुरुषाद् अजायत । ततो विराजः अधि विराजमेव अधिकरणीकृत्य[1] पुरुषः अन्यः प्रजापतिः सर्वभूतेन्द्रियपुरुषसमष्ट्यात्माभवत्[2] निष्पन्नः । श्रूयते हि 'स मानसीन[3] आत्मा जनानाम्' (तैआ ३,११,१) इति । मानसीनः मनसा निष्पन्न इत्यर्थः । स वैराजः पुरुषो जातः प्रादुर्भूतमात्रः अत्यरिच्यत स्वयमेव आत्मानम् अत्यरेचयत् । कर्मकर्तरि रूपम् । अनेकधा भावलक्षणं स्वरूपातिरेकम् अभजत । भूतेन्द्रियादीनि असृजद् इत्यर्थः । श्रूयते हि— 'असतोधि मनोसृज्यत । मनः प्रजापतिम् असृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत' (तैब्रा २,२,९,१०) इति । पश्चात् भूतग्रामसृष्टेरन्ते भूमिम् अत्यरेचयत् । सामर्थ्यात् कर्मकर्तृभावोत्र निवर्तते । एवम् आकाशादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां सृष्टिरुक्ता भवति । अथो भूमेरनन्तरं पुरः पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि सुरनरतिर्यगादीनां स्थावराणां च अत्यरेचयत् अतिरिक्तान्यकरोत् । पुर इति । द्वितीयाबहुवचनं शस् । छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् । अध्यात्मपक्ष एव अन्योर्थः— अग्रे विराट् ब्रह्माण्डरूपो देहः तस्माद् आदिपुरुषाद् उत्पन्नः । विराजः अधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहम् अधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । योयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स एव स्वकीयमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानिदेवतात्मा जीवोभवत् । एतच्च आथर्वणिका उत्तरतापनीये स्पष्टम् आमनन्ति— 'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव' (नृउ १,९) इति । स जातः विराट्पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोभूत् । देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोभूत् । पश्चात् देवादिजीवभावाद् ऊर्ध्वं भूमिं ससर्जेति क्रियाध्याहारः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः शरीराणि ससर्ज । एवं भूतसृष्टिः पिण्डसृष्टिश्च प्रतिपादिता ।

यत् पुरु॑षेण ह॒विषा॑ दे॒वा य॒ज्ञमत॑न्वत[4] ।
व॒स॒न्तो[5] अ॑स्यासी॒दाज्यं॑ ग्री॒ष्म इ॒ध्मः श॒रद्ध॒विः ॥ १० ॥

यत् । पुरु॑षेण । ह॒विषा॑ । दे॒वाः । य॒ज्ञम् । अत॑न्वत[6] ।
व॒स॒न्तः । अ॒स्य॒ । आ॒सी॒त् । आज्य॑म् । ग्री॒ष्मः । इ॒ध्मः । श॒रत् । ह॒विः ॥ १० ॥

'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य' (बृआ १,१,१) इत्यादिना पुरुषस्य अश्वत्वेन उपासना आम्नायते । अतोत्र पुरुषस्य अश्वत्वात् हविष्ट्वम् । अश्वमेधे हि

---

[1] °रणेकृत्य S′. [2] °त्मानीयत S′. [3] °सीने S′. [4] °मंतन्वत Bh,D,Sm. [5] °स॒न्तोऽस्या° मा ३१,१४. [6] अ॒त॒न्व॒त P,J.

अश्वः पशुः । अथवा मुख्यः पुरुष एव पुरुषमेधे पशुः । तस्माद् अयम् अर्थः— यत् यदा पुरुषेण अश्वरूपेण पुरुषरूपेण वा हविषा देवाः साध्यनामका यज्ञम् अतन्वत अकुर्वत तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः रसानाम् उत्पादक ऋतुः स्वमहिम्ना आज्यम् होम्यम् आसीत् । ग्रीष्मः शोषक ऋतुः इध्मः अग्निसमिन्धनसाधनभूतैकविंशतिदारुमयात्मकः पदार्थ आसीत् । शरत् शीर्यन्ते पच्यन्ते अस्याम् ओषधय इति शरद् ऋतुः हविः यज्ञियचरुपुरोडाशादिहवीरूपोभवत् । अध्यात्मपक्षे— यत् यदा पुरुषेण प्रजापतिना हविषा हविष्ट्वेन संकल्पितेन हविरन्तरस्याभावाद् देवाः प्राणाः प्राजापत्या इन्द्रियाणि च यज्ञं संकल्पात्मकम् अतन्वत अकुर्वत। यद्वा यज्ञमेव अन्वतिष्ठन् । स्रष्टृकामः प्रजापतिर्देवः देवशब्दवाच्यप्राणादिभेदेनोच्यते । अथवा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु उत्पन्नेषु ते देवा उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं तत्साधनत्वेन यज्ञम् अतन्वत । कंचिद् यज्ञम् अन्वतिष्ठन् । द्रव्यस्य अद्यापि अनुत्पन्नत्वेन हविरन्तराभावात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य तेन पुरुषाख्येन हविषा यत् यदा मानसं यज्ञम् अकुर्वत तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तर्तुरेव आज्यम् अभूत् । तमेव आज्यत्वेन संकल्पितवन्तः । एवं ग्रीष्मः इध्मत्वेन संकल्पितः । शरत्[1] पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पिता । पूर्वं[2] पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः वसन्तादीनां तु आज्यादिषु विशेषरूपत्वेनेति द्रष्टव्यम् ।

तं य॒ज्ञं प्रा॒वृषा॒[3] प्रौक्ष॒न् पुरु॑षं जा॒तम॑ग्र॒शः[4] ।
तेन॑ दे॒वा अ॑यजन्त[5] सा॒ध्या वस॑वश्च॒[6] ये ॥ ११ ॥

तम् । य॒ज्ञम् । प्रा॒वृषा॑ । प्र । औ॒क्ष॒न् । पुरु॑षम् । जा॒तम् । अ॒ग्र॒ऽशः ।
तेन॑ । दे॒वाः । अ॒य॒ज॒न्त॒ । सा॒ध्याः । वस॑वः । च॒ । ये ॥ ११ ॥

तं यज्ञम् यष्टव्यं पुरुषम् अग्रशः अग्रे सृष्ट्यादौ जातम् अश्वभूतं वा प्रावृषा वर्षकेण प्रावृडाख्येन ऋतुना प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः । उक्ष सेचने । प्रावृट्कालं प्रोक्षणसाधनोदकरूपत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तेन पुरुषेण देवा अयजन्त इष्टवन्तः । के देवाः तान् आह— ये साध्या वसवश्च एतत्संज्ञका देवाः । अध्यात्मपक्षे— यज्ञं यज्ञसाधनभूतम् । करणे नङ्प्रत्ययः । तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धम् अग्रशः अग्रतः अग्रे सर्वविकारसृष्टेः पूर्वं जातम् पुरुषत्वेन उत्पन्नं संकल्पात्मके यज्ञे प्रावृषा प्रौक्षन् प्रावृट्कालेन प्रोक्षितमिव मनसा कृतवन्त इत्यर्थः । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवाः अयजन्त मानसं यागं निष्पादितवन्तः । के ते देवा इति त उच्यन्ते । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः साधयन्तीति साध्याः ।

---

[1] समित् S′. [2] पूर्वं° S′. [3] व॒र्हि॑षि॒ ऋ १०,९०,७ मा ३१,९ तैआ ३,१२,३. [4] °ग्र॒तः WM. ऋ. मा. तैआ. [5] अय॑जन्त A,C,D,B^h,S^m,Cs,P,J, तैआ. [6] ऋष॑यश्च॒ ऋ. मा. तैआ.

'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) इति कर्तरि 'अचो यत्' (पा ३,१,९७) इति यत्प्रत्ययः[1]। वसवः वासकाः प्राणाः इन्द्रियाणि च द्वयेपि देवनशीलत्वाद् देवा इत्युच्यन्ते।

तस्मादश्वा अजायन्त ये च[2] के चोभयादतः।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १२ ॥

तस्मात्। अश्वाः। अजायन्त। ये। च। के। च। उभयादतः[3]।
गावः। ह। जज्ञिरे। तस्मात्। तस्मात्। जाताः। अजऽअवयः[4] ॥ १२ ॥

पशुसृष्टिरुच्यते। तस्मात् यज्ञात्मनः पुरुषाद् अश्वा अजायन्त। ये के च अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति ते अजायन्त[5]। 'छन्दसि च' (पा ५,४,१४२) इति दन्तस्य दतृभावः। 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा ६,३,१३६) इति दीर्घः। 'अनित्यम् आगमशासनम्' इति नुमभावः। तस्माद् एव पुरुषाद् गावः च जज्ञिरे। जनी प्रादुर्भावे। हशब्दश्चार्थे। तस्माद् एव यज्ञपुरुषाद् अजावयः अजाश्च अवयश्च जाताः। अध्यात्मपक्षेपि अयम् अर्थः समानः।

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे[6]।
[7]छन्दो ह[7] जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ १३ ॥

तस्मात्। यज्ञात्। सर्वऽहुतः। ऋचः। सामानि। जज्ञिरे।
छन्दः। ह। जज्ञिरे। तस्मात्। यजुः। तस्मात्। अजायत ॥ १३ ॥

सर्वहुतः। 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति पञ्चम्येकवचनस्य सुः। सर्वहुतात्[8]। आश्वमेधिकोश्वः सर्वहुतः। पुरुषस्य अश्वमेधत्वम् उक्तम्। यद्वा सर्वः सर्वाङ्गः सन् पशुर्हूयते स सर्वहुत्। कर्मणि व्यत्ययेन क्विप्प्रत्ययः। सर्वहुतः अश्वभूतात् तस्माद् यज्ञात् पुरुषाद् ऋचः पादबद्धा मन्त्राः सामानि गीत्यात्मकानि जज्ञिरे। तस्मात् यज्ञात् पुरुषात् छन्दः। जसो लुक्। छन्दांसि। हशब्दश्चार्थे। छन्दांसि च ऋगाद्यधिष्ठानानि जज्ञिरे। तस्माद् एव पुरुषाद् यजुः प्रश्लिष्टपाठात्मको मन्त्रः अजायत। ऋगादीनां लक्षणं जैमिनिना सूत्रितम्। 'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या'। 'तेषाम् ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था'। 'गीतिषु सामाख्या'। 'शेषे यजुःशब्दः' (मीसू २,१,३२;३५;३६;३७) इति। अध्यात्मपक्षे – सर्वहुतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयतेस्मिन्निति सोयं सर्वहुत् तस्मात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् यज्ञात्। शिष्टं समानम्।

---

[1] यत्प्रत्यये स्वरः? [2] नास्ति K,V, सा. ऋ १०,९०,१० मा ३१,८ तैआ ३,१२,५. [3] तु. ऋ. तै. अवग्रहाभावः मा. तु उभयादत इत्युभयऽदतः [4] पृ. ९६५ टि. ३ द्र. अजाऽअवयः P. [5] प्रजायन्त S′. [6] जज्ञिरे Bʰ,Sᵐ. [7] छन्दांसि K,V,WM. ऋ १०,९०,९ मा ३१,७ पै ९,५,११ तैआ ३,१२,४. [8] क्तप्रत्ययान्ते स्वरो न सिध्यति, क्विबन्तमेव युक्तम्.

तस्मा॑द् य॒ज्ञात् स॑र्व॒हु॒तः॒ सं॑भृ॑तं पृषदा॒ज्यम्[1] ।
प॒शूँस्तांश्च॑क्रे[2] वा॒य॒व्या॑नार॒ण्या[3] ग्रा॒म्याश्च॒[4] ये ॥ १४ ॥

तस्मा॑त् । य॒ज्ञात् । स॒र्व॒ऽहु॑तः । सम्ऽभृ॑तम् । पृ॒ष॒त्ऽआ॒ज्यम् ।
प॒शून् । तान् । च॒क्रे॒ । वा॒य॒व्या॑न्[5] । आ॒र॒ण्याः । ग्रा॒म्याः । च॒ । ये ॥ १४ ॥

सर्वहुतस्तस्माद् यज्ञात् **अश्वभूताद् यज्ञपुरुषात्** संभृतम् **संपादितं यत् किंचिद् द्रव्यजातं तत्** पृषदाज्यम् । **दधिमिश्रम् आज्यं पृषदाज्यम् इत्युच्यते। तद् आसीत् । अथ तत् पृषदाज्यं कर्म ते देवाः साध्यनामकाः** वायव्यान् **वायुदेवत्यान्** आरण्यान्[6] **अरण्योद्भवान् द्विखुरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयाख्यान्[7] सप्तसंख्याकान् एवमादिकान् अन्यान् आरण्यान्** पशूंश्चक्रे **चक्रिरे** । 'तिङां तिङो भवन्ति' (पावा ७,१,३९) **इति झस्य तादेशः** । ये च ग्राम्याः **ग्रामोद्भवा गोश्वाजाविपुरुषगर्दभोष्ट्रा एवमादिका अन्ये ग्राम्याश्च ये सन्ति** तान् **पशूंश्चक्रिरे । अरण्ये भवा आरण्याः ।** 'तत्र भवः' (पा ४,३,५३) **इति अण्प्रत्ययः**[8] । 'ग्रामाद् यखञौ' (पा ४,२,९४) **इति ग्रामशब्दात् शैषिको यप्रत्ययः । आरण्यपशुविशेषणे तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकत्वम्। ग्राम्यविशेषणे यच्छब्दयोगात् तच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशः। पशूनाम् अन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं मन्त्रान्तरव्याख्याने तैत्तिरीयाः समामनन्ति**—'वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः। अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान् परिददाति' (तैब्रा ३,२,१,४) **इति। आरण्यानामेव वायुरधिपतिरिति केचित्। अध्यात्मपक्षे—सर्वहुतस्तस्माद् यज्ञात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् यज्ञात् संभृतं समुत्पन्नं पृषदाज्यं पृषत् विचित्रं बिन्दुमद् आज्यम्। अथ तत् पृषदाज्यं कर्म आरण्यान् ग्राम्यांश्च द्विविधान् पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिः। तत्रैव अर्थान्तरम् । पृषदाज्यं दधिमिश्रम् आज्यं संभृतं संपादितम्। दधि च आज्यं च इत्येवमादि भोग्यजातं सर्वं संपादितम् इत्यर्थः । तथा द्विविधान् पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिरेवेति ।**

स॒प्तास्या॑सन् परि॒धय॒स्त्रिः स॒प्त स॒मिधः॑ कृ॒ताः ।
दे॒वा यद् य॒ज्ञं त॑न्वा॒ना अब॑ध्नन् पुरु॑षं प॒शुम् ॥ १५ ॥

स॒प्त । अ॒स्य॒ । आ॒स॒न् । प॒रि॒ऽधयः॑ । त्रिः । स॒प्त । स॒म्ऽइधः॑ । कृ॒ताः ।
दे॒वाः । यत् । य॒ज्ञम् । त॒न्वा॒नाः । अब॑ध्नन् । पुरु॑षम् । प॒शुम् ॥ १५ ॥

---

[1] तु. ऋ. मा. प्रभृ. वैतु. शंपा. सात. पृषदा॒ज्य॑म् (पपा. पृ॒ष॒त्ऽआ॒ज्य॑म्) [2] चक्रिरे पै ९,५,१२ काठब्रा. पृ १०० पं १९. [3] °व्याना॒र॒° C,R,J; °र॒ण्यान् K,V, सा. ऋ १०,९०,८ पै. तैआ ३,१२,४. [4] ग्राम्यांश्च पै. [5] वा॒य॒व्यान् J. [6] वैतु. मंपा. [7] °ख्याः S'. [8] णप्रत्ययः इति युक्तम्, अरण्याण्णः (पावा ४,२,१०४) इति विशेषविहितेन अण्प्रत्ययस्य बाधात्.

यत् यदा यज्ञम् अश्वमेधं पुरुषमेधं वा तन्वानाः कुर्वाणाः साध्या देवाः स्वस्मिन् यज्ञे पुरुषं पशुम् अश्वभूतं मुख्यं पुरुषं वा अवध्नन् यूपे बद्धवन्तः तदानीम् अस्य यज्ञस्य सप्त सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्यायुक्ताः परिधयः समिधः च कृताः संपादिता आसन् । ऐष्टिक्यः पञ्चदशभिः सामिधेनीभिर्ऋग्भिराधीयमानाः पञ्चदश समिधः एका अनुयाजसमित् द्वे आघारसमिधौ त्रयः परिधयः इति एकविंशतेर्दारूणां संपादनेन इध्मरूपं कृतम् । अथवा अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि परिधय आसन् । ऐष्टिकस्य आहवनीयस्य त्रयः परिधयः । औत्तरवेदिकास्त्रयः । आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत[1] एवाम्नायते—'न पुरस्तात् परिदधाति । आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद् रक्षांस्यपहन्ति' (तै २,६,६,३) इति । त एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयः अत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (ऐब्रा १,३०) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । एवम् इध्मानाम् एकविंशतेर्दारूणां संपादनेन इध्मरूपं कृतम् पूर्वं तु पृथक्त्वेन परिधानकाले परिधिरूपणं कृतम् इति द्रष्टव्यम् । यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपा यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं वैराजं पशुम् अवध्नन् तं पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र पुरुषेण हविषा इत्युक्तम् ।

मू॒र्ध्नो दे॒वस्य॑ बृ॒ह॒तो अं॒शव॑: स॒प्त स॑प्त॒तीः ।
राज्ञ॒: सोम॑स्याजायन्त जा॒तस्य॒ पुरु॑षा॒दधि॑ ॥ १६ ॥

मू॒र्ध्नः । दे॒वस्य॑ । बृ॒ह॒तः । अं॒शव॑: । स॒प्त । स॒प्त॒तीः ।
राज्ञ॑: । सोम॑स्य । अ॒जा॒य॒न्त॒ । जा॒तस्य॑ । पुरु॑षात् । अधि॑ ॥ १६ ॥

सर्वस्य यज्ञस्य सोमसाध्यत्वाद् अत्रापि यज्ञे परंपरया सोमसंबन्धं[2] दर्शयितुं सोमः अनया प्रस्तूयते—पुरुषात् यज्ञात्मनः वैराजाद् वा । अधिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । जातस्य निष्पन्नस्य सोमस्य राज्ञः सप्त सप्तगुणिताः सप्ततीः सप्ततयः सप्तगुणितसप्ततिसंख्याका अंशवः किरणाः बृहतः महतो देवस्य द्योतनात्मकस्य 'सहस्रबाहुः पुरुषः' (१) इत्यादिना निरूपितस्य आदिपुरुषस्य मूर्ध्नः सकाशात् अजायन्त उद्भूताः । अयम् अर्थः— द्विविधो हि सोमः वल्लीरूपो देवतारूपश्चेति । तत्र लतारूपस्य सोमस्य स्वसाध्याः प्रकृतिविकृत्यादिभेदेन नानासंख्याकाः प्रकृतिरूपाः अग्निष्टोमादिसप्तसंस्थाः नानासंख्याका[3] विकृतिभेदेन च क्रतवः पुरुषमेधक्रतुनिर्वर्तकनारायणपुरुषस्य शिरसः सकाशाद् उद्भूता इति । कलारूपस्य

---

[1] सप्त S′. [2] होम° S′. [3] °संख्याक° S′.

तु सोमस्य द्युलोके सप्तगुणितसप्ततिसंख्याकाः किरणा निष्पन्नाः । सूर्यस्य तु सहस्रकिरणाः सोमस्य तु दशोनपञ्चशतसंख्याकाः किरणा देवस्य मूर्ध्नोऽजायन्त इति ।

इति एकोनविंशे काण्डे प्रथमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

'चित्राणि साकम्' इति 'यानि नक्षत्राणि' इति सूक्तयोर्नक्षत्रदेवताज्यहोमे तद्धविर्होमे च विनियोगः । 'अथ नक्षत्राणाम् उपचारं वक्ष्यामः' (शांक १,१) इति प्रक्रम्य शान्तिकल्पे सूत्रितम्— "एतेषां चैव ऋक्षाणां ध्रुवस्थानोपसादिनाम् । यथावर्णानि पुष्पाणि वासांस्येवानुलेपनम् । 'इमा आपः' (अ ९,३,२३) इत्येतैः षड्भिः प्रतिगृह्णन्तु[1] भगवन्ति नक्षत्राणि इत्येतैर्यथोक्तं[2] कृत्वा । अथाज्यभागान्ते 'चित्राणि साकं दिवि रोचनानि' 'यानि नक्षत्राणि' (अ १९,७;८) इत्याज्यं[3] हुत्वा" (शांक ६,६;७) इति, 'अथ नक्षत्रहवींषि — घृतं कृत्तिकाभ्यः । सर्वबीजानि रोहिण्यै' इति प्रक्रम्य सूत्रितम्— "[4]क्षीरिवृक्षाङ्कुरा अश्विनीभ्याम्[4] । कृष्णतिलाः सर्पिर्मधुमिश्रा[5] भरणीभ्यः । 'चित्राणि साकं दिवि रोचनानि' (अ १९,७), 'यानि नक्षत्राणि' (अ १९,८) इति हुत्वाभयेन (अ १९,१५) उपस्थाय तन्त्रं परिसमापयेत्" (शांक १२,५) इति च ।

चि॒त्राणि॑ सा॒कं दि॒वि रो॑च॒नानि॑ सरीसृ॒पाणि॒ भुव॑ने ज॒वानि॑ ।
तु॒र्मिशं॑[6] सुम॒तिमि॒च्छमा॑नो॒ अहा॑नि गी॒र्भिः स॑पर्यामि॒[7] नाक॑म् ॥ १ ॥

चि॒त्राणि॑ । सा॒कम् । दि॒वि । रो॒च॒नानि॑ । स॒री॒सृपाणि॑ । भुव॑ने । ज॒वानि॑ ।
तु॒र्मिश॑म् । सु॒ऽम॒तिम् । इ॒च्छमा॑नः । अहा॑नि । गी॒ःऽभिः । स॒प॒र्या॒मि॒[8] । नाक॑म् ॥ १ ॥

चित्राणि चायनीयानि नानावर्णानि वा दिवि द्योतमाने स्वर्गे साकम् सह रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानानि । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (पा ३,२,१४९) इति युच्प्रत्ययः । भुवने भुवर्लोके अन्तरिक्षे सरीसृपाणि पुनःपुनः सर्पन्ति । सृपेर्यङ्लुगन्तात् पचाद्यच् । 'न धातुलोप आर्धधातुके' (पा १,१,४) इति लघूपधगुणाभावः । सरीसृपाणि इत्यनेन विलम्बगमनप्रतीतावाह— जवानि शीघ्रगामीनि अनुक्षणम्[9] आवर्तमानानि अहानि प्रत्यहम् एकैकनक्षत्रसद्भावाद् अहःशब्देन नक्षत्राण्युच्यन्ते । नाकम् । कम् सुखम् अकं दुःखम् न विद्यते अकं दुःखं यस्मिन् स नाकः स्वर्गः । 'नभ्राण्नपात्°' (पा ६,३,७५) इति नञो नलोपाभावेन निपातितः । नाकं स्वर्गलोकम् । आसितानि इत्यध्याहारः । द्युलोकावस्थितानि नक्षत्राणि गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः मन्त्रकरणैर्हविर्भिर्वा सपर्यामि । सपर्यतिः परिचरणकर्मा[10] । परिचरामि । किमर्थं तद् आह—

---

[1] गृण्हंति S'.
[2] तन्त्रैर्यथोक्तम् S'.
[3] नक्षत्राणि अभयेनोपत्याज्यं S'.
[4] क्षीरवृक्षाङ्कुरा अश्वयुग्भ्याम् Bol.
[5] सर्पिर् नास्ति S'.
[6] तु॒र्मिछं॑ WM.; अ॒ष्टा॒विं॒शं RW. वैप १,१४८९ c द्र.
[7] तु. RW. वैतु. शंपा. सात. सं॑प॒र्यामि॒; Cs. स॑प॒र्यामि॒.
[8] तु. मंपा. वैतु. शंपा. स॒प॒र्या॑मि॑.
[9] अनुक्षमाणम् S'.
[10] परिचरणकर्मा परिचरणकर्मा S'.

तुर्मिशाम्[1] इति । तुर्मयो हिंसकाः हिंसाकारिणः तान् श्यति तनूकरोतीति तुर्मिशा । तुर्वतेर्हिंसार्थाद् औणादिको मिप्रत्ययः[2] । 'लोपो व्योः°' (पा ६,१,६६) इति वलोपः । शो तनूकरणे इत्यस्माद् 'आतोनुपसर्गे कः' (पा ३,२,३) । यद्वा तुरो हिंसकान् मिषति स्पर्धते हिनस्तीति तुर्मिशा । मिष स्पर्धायाम् इत्यस्माद् मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः[2] । मूर्धन्यस्य तालव्यादेशश्छान्दसः । एवंविधव्युत्पत्तिदर्शनाद्[3] अनवग्रहः । बाधकनिवारयित्रीं सुमतिम् शोभनाम्[4] अनुग्रहबुद्धिम् इच्छमानः इच्छन् कामयमानः । 'लक्षणहेत्वोः°' (पा ३,२,१२६) इति हेतौ शानच्प्रत्ययः । दुःखनिवारकनक्षत्रानुग्रहबुद्ध्येषणाद्धेतोरित्यर्थः । एवम् अस्मिन् मन्त्रे सर्वाणि नक्षत्राणि संघशः प्रार्थितानि ।

अथ उत्तराभिर्ऋग्भिश्चतसृभिः कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि प्रत्येकं प्रार्थ्यन्ते —

सुहवमग्ने[5] कृत्तिका रोहिणी चास्तु भद्रं मृगशिरः शमार्द्रा[6] ।
पुनर्वसू सूनृता [7]चारु पुष्यो[7] भानुराश्लेषा अयनं मघा मे ॥ २ ॥

सुऽहवम् । अग्ने । कृत्तिकाः । रोहिणी । च । अस्तु[8] । भद्रम् । मृगऽशिरः । शम्[9] । आर्द्रा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । सूनृता । चारु । पुष्यः[10] । भानुः । आऽश्लेषाः । अयनम् । मघाः । मे ॥

हे अग्ने कृत्तिकाः । कृत्तिकानक्षत्रस्य आग्नेयत्वाद् अग्निः संबोध्यते । एवम् उत्तरेषां रोहिण्यादीनां नक्षत्राणां तत्तद्देवता भावनीया इति ज्ञापयितुं[11] प्रथमम् अग्नेर्निर्देशः । तेजःप्रदेशोपाधिबहुत्वापेक्षया कृत्तिका इति बहुवचनम् । बहुप्रदेशाभिमानिनो नक्षत्रस्य ऐक्यात् सुहवम् अस्त्विति एकवचनम् । एवम् उत्तरेषु नक्षत्रेषु द्विवचनं बहुवचनं च प्रदेशोपाधिभेदाद् इत्यवगन्तव्यम् । कृत्तिकानक्षत्रं सुहवम् सुष्ठु आह्वातुम् अर्हम् अस्तु भवतु । स्वदोषांशं परित्यज्य अस्मदनुकूलं भवत्वित्यर्थः । रोहिणी रोहिणीनक्षत्रं च हे प्रजापतिदेवते सुहवम् अस्तु । मृगशिरः मृगस्य शिर इव प्रतीयमानम् एतत्संज्ञकं नक्षत्रम् हे सोम भद्रम् भन्दनीयं मङ्गलप्रदं भवतु । आर्द्रा नक्षत्रं रुद्रदेवत्यं शम् सुखकारि भवतु । पुनर्वसू एतत्संज्ञकम् अदितिदेवताकं सूनृता । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृतेत्युच्यते । सा सर्वत्र भवतु वाक्प्रदं भवत्वित्यर्थः । पुष्यः तिष्यः बार्हस्पत्यः चारु श्रेयःप्रदम् । अस्तु इति योज्यम् । आश्लेषाः सर्पदेवत्यं नक्षत्रं भानुः दीप्तिः । दाभाभ्यां नुः (पाउ ३,३२) इति नुः । दीप्तिप्रदम् । मघाः पितृदेवत्यं एतत्संज्ञकं नक्षत्रं मे मम अयनम् गन्तव्यं स्थानम् । भवत्वित्यर्थः ।

पुण्यं पूर्वा फल्गुन्यौ चात्र हस्तश्चित्रा शिवा स्वाति[12] सुखो मे अस्तु ।

---

[1] वैतु. मंपा. [2] उभयथापि स्वरो दुरुपपादः. [3] °विधाव्यु° S′. [4] °नाद् S′. [5] सुहवं मे RW. [6] समाद्रा A,B^{b}; समार्द्रा Dc; समा° > शमा° Cs,S^{m},Dc. [7] °पुष्यो P^{3},M; चारु पुष्यो RW. [8] अस्तु J. [9] सम् P,P^{2},J. [10] पुष्यः P. [11] ज्ञापयित्री S′. [12] स्वाती V,K,S, सा.; स्वातिः RW.

राधे[1] विशाखे सुहवानुराधा ज्येष्ठा सुनक्षत्रमरिष्ट[2] मूलम् ॥ ३ ॥

पुण्यम् । पूर्वी । फल्गुन्यौ । च । अत्र । हस्तः । चित्रा । शिवा । स्वाति । सुऽखः । मे । अस्तु । राधे । विऽशाखे । सुऽहवा । अनुऽराधा । ज्येष्ठा । सुऽनक्षत्रम् । अरिष्ट । मूलम् ॥

पूर्वा पूर्वे फल्गुन्यौ अर्यमदेवत्यम् एतत्संज्ञकं पुण्यम् अस्तु । अत्र अस्मिन् नक्षत्रगणे फल्गुन्यौ उत्तरे च भगदेवत्यम् एतन्नक्षत्रं च । पुण्यम् इति अनुषङ्गः । हस्तः सावित्रः पुण्यप्रदोस्तु । चित्रा ऐन्द्री शिवा मङ्गलकारिणी । स्वाती[3] वायव्या मे मम सुखा[3] अस्तु । राधे विशाखे इति पदद्वयं विशाखानक्षत्रवाचि । राधासंज्ञकं विशाखासंज्ञकं च एकं नक्षत्रम् ऐन्द्राग्नं सुहवेति सुहवं भवत्विति लिङ्गवचनविपरिणामेन योज्यम् । अनुराधा राधे अनु राधयोः पश्चाद्भावि एतन्नामकं मैत्रं नक्षत्रं सुहवा सुष्ठु आह्वातुम् अर्हा । ज्येष्ठा ऐन्द्री च सुहवा । विचृन्नक्षत्रस्य मूलसंज्ञां निर्वक्ति अरिष्टमूलम्[3] इति । मूलमिति नक्षत्रस्य रूढं नाम न भवति किं तु यौगिकं सर्वेषाम् अरिष्टानां पादभेदेन पितृमातृस्वधननाशानां निदानम् । अरिष्टमूलम् इति वक्तव्ये मूलम् इति एकदेशेन व्यपदिशन्ति सत्यभामा भामेतिवत् । तादृशम् अरिष्टनिदानं मूलसंज्ञकं पितृदेवत्यं सुनक्षत्रम् शोभननक्षत्रं[4] मम श्रेयःप्रदं भवतु ।

अन्नं पूर्वा रासतां[5] मे अषाढा[6] ऊर्जं देव्युत्तरा[7] आ वहन्तु ।
अभिजिन्मे रासतां पुण्यमेव श्रवणः श्रविष्ठाः कुर्वतां सुपुष्टिम् ॥ ४ ॥

अन्नम् । पूर्वाः[8] । रासताम् । मे । अषाढाः[9] । ऊर्जम् । [10]देवी । उत्ऽतराः[10] । आ । वहन्तु । अभिऽजित् । मे । रासताम् । पुण्यम् । एव । श्रवणः । श्रविष्ठाः । कुर्वताम्[11] । सुऽपुष्टिम् ॥

पूर्वा अषाढाः । तेजःप्रदेशबहुत्वापेक्षया बहुवचनम् । पूर्वाषाढाः अब्देवत्याः मे मह्यम् अन्नम् अदनीयं भोग्यं रासताम् ददतु[12] । रातेर्लोटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । बहुलग्रहणाद् अलेट्यपि 'सिब्बहुलम्०' (पा ३,१,३४) इति सिप् । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (पा ७,१,५) इति झस्य अदादेशः । यद्वा रासृ शब्दे । आत्मनेपदी । अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् अत्र रासतिर्दानार्थे । नक्षत्रविवक्षया एकवचनम् । देवी देव्यः । बहुवचनस्य एकवचनम् आदेशः । उत्तराः अषाढाः वैश्वदेव्यः ऊर्जम् बलकरम् अन्नम् [13]अन्नरसम् आ वहन्तु[13] अस्मदभिमुखं प्रापयन्तु । अभिजित् अभिजयसाधनं ब्रह्मदेवत्यं नक्षत्रं मे मम पुण्यमेव रासताम् प्रयच्छतु पूर्ववद् रातेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि (पा २,४,७३)

---

१. राधौ RW.; वैप १,२६६१ c द्र. २. °रिष्टं RW. ३. वैतु. मंपा. ४. प्रादिसमासे स्वरः? ५. रासन्तां RW. ६. आषाढा C; अखाढा D. ७. देह्युत्तर A,B^h,C,D,R,S^m,K^m,Dc,Cs,WM.; ये ह्युत्तर RW. ८. पूर्वाः इति न्याय्यं तु. सा. उत्तराः इति च. ९. आषाढाः P². १०. देहि । उत्ऽतरे P,P²,J. ११. कुर्वताम् P. १२. ददातु S'. १३. अंनरसनावहं S'.

इति शपो लुगभावः । पूर्ववत् सिबात्मनेपदे । रासतेर्वा रूपम् । श्रवणः **विष्णुदेवत्यः** श्रविष्ठाः **धनिष्ठा वासव्यश्च** सुपुष्टिम् **शोभनां पुष्टिं पशुपुत्रादिपोषं** कुर्वताम् ।

आ मे महच्छतभिषग् वरीय आ मे द्वया प्रोष्ठपदा सुशर्म ।
आ रेवती चाश्वयुजौ भगं म आ मे रयिं भरण्य आ वहन्तु ॥ ५ ॥

आ । मे । महत् । शतऽभिषक् । वरीयः । आ । मे । द्वया । प्रोष्ठऽपदा । सुऽशर्म ।
आ । रेवती । च । अश्वऽयुजौ । भगम् । मे । आ । मे । रयिम् । भरण्यः । आ । वहन्तु ॥ ५ ॥

शतभिषक् **शतविशाखा ऐन्द्री** वरीयः **उरुतरम्** । 'प्रियस्थिर' (पा ६,४,१५७) **इत्यादिना उरुशब्दस्य ईयसुनि वर् आदेशः । उरुतरं फलं** मे **मम** आ वहत्[1] **आवहतु । वहेर्लेटि अडागमः ।** द्वया **द्विप्रकारा । ङीपः स्थाने व्यत्ययेन टाप्प्रत्ययः ।** प्रोष्ठपदा **अजैकपाद्देवत्या पूर्वाभाद्रपदा अहिर्बुध्न्यदेवत्या**[2] **उत्तराभाद्रपदा च** सुशर्म **शोभनं**[3] **सुखं**[3] **गृहं**[3] **वा** मे आ **वहत् इति क्रियानुषङ्गः ।** रेवती **पौष्णी** मे **मम** भगम् **भाग्यम्** आ **वहतु ।** अश्वयुजौ **अश्विदेवत्यौ** आ **वहताम् इति ।** भरण्यः **याम्यो** मे **मम** रयिम् **धनम्** आ वहन्तु **प्रापयन्तु । द्वितीय आकारः पूरणः ।**

इति प्रथमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

'यानि नक्षत्राणि' **इति सूक्तस्य नक्षत्रहोमे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।**

यानि नक्षत्राणि दिव्य१न्तरिक्षे[4] अप्सु भूमौ यानि नगेषु दिक्षु ।
प्रकल्पयंश्चन्द्रमा[5] यान्येति सर्वाणि ममैतानि शिवानि सन्तु ॥ १ ॥

यानि । नक्षत्राणि । दिवि । अन्तरिक्षे । अप्ऽसु । भूमौ । यानि । नगेषु । दिक्षु ।
प्रऽकल्पयन्[6] । चन्द्रमाः । यानि । एति । सर्वाणि । मम । एतानि । शिवानि । सन्तु ॥ १ ॥

दिवि **द्युलोके** अन्तरिक्षे **मध्यमलोके** अप्सु **उदकेषु** भूमौ **पृथिव्यां** नगेषु **पर्वतेषु** दिक्षु **च** यानि नक्षत्राणि **दृश्यन्ते द्युलोके देवतात्मना अन्तरिक्षे तेजोमण्डलाकारेण अप्सु प्रतिबिम्बनेन । उदये च अस्तमयकाले च भूमिसमानदेशे पर्वतसमानप्रदेशे च प्रतीतेर्भूमेः**[7] **पर्वताश्च अधिकरणत्वेन**[8] **उच्यन्ते । दिक्षु प्रतीतिस्तु स्फुटा ।** चन्द्रमाः यानि **नक्षत्राणि** प्रकल्पयन् **प्रकर्षेण कल्पयन्**[9] **संभोगसमर्थानि कुर्वन् प्रोत्साहयन्** एति **प्राप्नोति** एतानि सर्वाणि **नक्षत्राणि** मम शिवानि **सुखकराणि** सन्तु **भवन्तु ।**

अष्टाविंशानि शिवानि शग्मानि सह योगं भजन्तु मे ।

---

[1] वैतु. मंपा. [2] °र्बुध्न्या S′. [3] प्रादिसमासे स्वरः ? [4] दिव्य॑३न्त° A,B,C,R,Sᵐ. [5] तु. RW. वैतु. शंपा. सात. प्रकल्पयं°. [6] तु. मंपा. वैतु. शंपा. प्रऽकल्पयन्. [7] °मि S′. [8] °करणेन S′. [9] प्रकल्पयन् S′.

योगं प्र पद्ये क्षेमं च क्षेमं प्र पद्ये योगं च नमोऽहोरात्राभ्यामस्तु ॥ २ ॥

अष्टाऽविंशानि । शिवानि । शग्मानि । सह । योगम् । भजन्तु । मे ।
योगम् । प्र । पद्ये । क्षेमम् । च । क्षेमम् । प्र । पद्ये । योगम् । च । नमः । अहोरात्राभ्याम् । अस्तु ॥

अष्टाविंशानि **प्रत्येकम् अष्टाविंशतेः संख्यायाः पूरणानीति सर्वाणि अष्टाविंशानीत्युक्तम् । पूरणार्थे डट्प्रत्यये कृते** 'ति विंशतेर्डिति' (पा ६,४,१४२) **इति तिशब्दस्य लोपः ।** 'द्व्यष्टनः संख्यायाम्°' (पा ६,३,४७) **इति अष्टशब्दस्य आत्त्वम् ।** [1]**कृत्तिकेत्यादीनि भरणीत्यन्तानि**[1] शिवानि **सुखदर्शनानि** शग्मानि । **सुखनामैतत् । सुखप्रदानि तानि सर्वाणि नक्षत्राणि** मे **मदर्थं मम फलं दातुम् ।** 'क्रियार्थोपपदस्य°' (पा २,३,१४) **इति चतुर्थी ।** सहयोगम्[2] **सहभावम् ऐकमत्यं** भजन्तु **प्राप्नुवन्तु । नक्षत्राणां मदर्थं सहयोगाद् अहं** योगम् । **अलब्धवस्तुप्राप्तिर्योगः । तं** प्र पद्ये **पूर्वम् अलब्धानि वस्तूनि नक्षत्रप्रसादाल्लभेय ।** क्षेमम् । **लब्धवस्तुपरिपालनं क्षेमः । तं** च प्र पद्ये **। क्षेमस्य अन्वाचयशिष्टत्वेन अप्राधान्यशङ्कां वारयितुं तत्प्राधान्येन पुनराह—** क्षेमं प्र पद्ये योगं चेति **। अनेन योगक्षेमयोः प्राधान्यम् । अहनि रात्रौ च नक्षत्राणां संचरणात् तयोरानुकूल्यकरणं** नमोहोरात्राभ्याम् अस्त्विति **। अहश्च रात्रिश्च ।** 'अहःसर्वैकदेश°' (पा ५,४,८७) **इति अच् समासान्तः । ताभ्यां नमः नमस्कारोस्तु ।**

[3]स्वस्तितं मे[3] सुप्रातः सुसायं सुदिवं सुमृगं सुशकुनं[4] मे[4] अस्तु ।
सुहवमग्ने स्वस्त्यं३मर्त्यं[5] गत्वा पुनरायाभिनन्दन् ॥ ३ ॥

स्वस्तितम्[6] । मे । सुऽप्रातः । सुऽसायम् । सुऽदिवम् । सुऽमृगम् । सुऽशकुनम्[7] । मे । अस्तु ।
सुऽहवम् । अग्ने । स्वस्ति । अमर्त्यम्[5] । गत्वा । पुनः । आय[8] । अभिऽनन्दन् ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्रे योगक्षेमप्रपदनं प्रार्थितं तद् विशिनष्टि—मे **मम** तत्[2] **वक्ष्यमाणं** स्वस्ति[2] **इत्यविनाशिनाम**[9] **। अविनश्वरं तत् फलं भवतु ।** सुप्रातः **प्रातःकालः शोभनः सुखो भवतु । प्रातरादिशब्दैः सह सुशब्दः समृद्ध्यर्थे समस्यते । स समासः अव्ययीभावः**[10] **। प्रातःकालाः सुकारित्वेन समृद्धा भवन्तु ।** सुसायम् **सायंकाला अपि सुखाः समृद्धाः ।** सुदिनम्[2] **दिनशब्दः अहोरात्रपरः । सुखानि**

---

[1] कृत्तिकेत्यादीनि भरणी नास्ति S′. [2] वैतु. मंपा. [3] स्वस्तितं मे S^m; स्वस्तितं मे > स्वस्तितं मे > स्वस्तितं मे Dc; स्वस्ति तन्मे K, K^m, V, सा.; स्वस्तमितं मे RW. [4] तु. RW. सुप्रातः प्रभृ. च. वैतु. शंपा. सात. सुशकुनं मे. [5] स्वस्त्यं३° C.D, K, K^m, S^m, Dc; °स्त्यमर्त्यं मर्त्यं RW. वैप १,३८२ b द्र. [6] स्वस्तितम् > स्वस्ति । तम् P^2; स्वस्ति । तत् K. [7] तु. मंपा. D, L च. वैतु. शंपा. सुऽशकुनंम्. [8] आयां P, WM; आ° WM. [9] °नाशनाम S′. [10] सुप्रातसुदिवयोः बहुव्रीहावच्प्रत्ययान्तत्वमपि न्याय्यं द्र. तु. (पा ५,४,१२०).

अहानि सुखा रात्रयश्च। सुमृगम् मृगा हरिणादयः अर्थार्थम् अनुकूले नक्षत्रे गच्छतो मम भाविफलसूचकत्वेन अनुकूलगतिचेष्टायुक्ता भवन्तु। एवं सुशकुनम् शकुनाः काकादयः स्वरगतिचेष्टादिभिः अनुकूला मे सन्तु। एवं नक्षत्राणि संप्रार्थ्य नक्षत्राधिदेवताः प्रार्थयते। हे अग्ने कृत्तिकानक्षत्रदेवताऽग्निः तदुपलक्षिताः सर्वनक्षत्रदेवता यूयं सुहवम् सुष्ठु आह्वातुमर्हम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् अविनश्वरं द्युलोकं स्वस्ति क्षेमेण गत्वा अभिनन्दन् हविःप्रदातॄन् अभिलक्ष्य हृष्यन् पुनः आय आगच्छ। प्रत्येकविवक्षया एकवचनम्। केवलोऽग्निरेव वा संबोध्यते। हे अग्ने सुहवम् सुष्ठु[1] हविः[1] [2]तत्तद्देवतार्हं हविः अमर्त्यम्[2] अमरणधर्मकं तत्तन्नक्षत्रदेवतासंघं स्वस्ति क्षेमेण गत्वा अन्तर्णीतण्यर्थः। गमयित्वा पुनः अस्मान् अभिनन्दन् आय आगच्छ। इ गतौ। भौवादिकः। आङ्पूर्वस्य लोटि हौ रूपम्।

अ॒नु॒ह॒वं प॑रिह॒वं प॑रिवा॒दं प॑रि॒क्ष॒वम्[3] ।
[4]सर्वै॑र्मे रिक्तकु॒म्भान् परा॒[†] तान्त्सवि॑तः[4] सुव[5] ॥ ४ ॥

अ॒नु॒ऽह॒वम् । प॒रि॒ऽह॒वम् । प॒रि॒ऽवा॒दम् । प॒रि॒ऽक्ष॒वम्[6] ।
सर्वैः॑ । मे॒ । रि॒क्त॒ऽकु॒म्भान् । [7]परा॑ । तान्[7] । स॒वि॒तः॒ । सु॒व ॥ ४ ॥

अनुकूले नक्षत्रे धनार्थं गच्छतः पुरुषस्य भाविकार्यप्रतिबन्धकानि पश्चादाह्वानादीनि दुर्निमित्तानि। तेषां निवारणम् आशास्ते। अनुहवम् पुरो गच्छतः पुरुषस्य नाम गृहीत्वा पश्चाद्भागावस्थायिना पुरुषेण आह्वानम् अनुहवः। परितः पार्श्वद्वये आह्वानं परिहवः। परुषभाषणं[8] परिवादः। परितः सर्वतः क्षवः क्षुतं परिक्षवः। अथवा वर्जनार्थे परिशब्दः। वर्जिते[9] प्रदेशे पुरोभागलक्षणे क्षुतं क्षवः परिक्षवः। रिक्तकुम्भाः शून्यकलशाः। तान् उक्तान् अनुहवादीन् दुर्निमित्तदोषान् मे मम कार्यार्थं गच्छतो हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः अनुज्ञातदेव सर्वैः नक्षत्रदेवैः सहितः सन्[10] परा सुवः[11] पराकुरु। षू[12] प्रेरणे। तौदादिकः।

अ॒प॒पा॒पं[13] प॑रि॒क्षवं॑[14] पुण्यं॑ भ॒क्षीम॒हि॒[15] क्षव॑म्[16] ।
[17]शि॒वा तें॑ पा॒प ना॒सिकां॒ पुण्य॑ग॒श्चा॒भि मे॑हताम्[17] ॥ ५ ॥

---

[1] प्रादिसमासे स्वरः ? [2] °द्देवत्यं हं हविः मर्त्यं S′. [3] प॑रि॒क्षव॑म् D; प॑रिछु॒वम् C,R,Bʰ,Cs; परिक्षपम् पै २०,४६,१. [4] सर्वाणि रिक्तकु॒म्भान्या॒रा॒त्तांत्सवितः RW. [†] प॑रा॒ A,Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs; या॑रा॒ WM.; प॑रा॒>प॒रा Dc. [5] सुवः A,D,Sᵐ. [6] प॒रि॒ऽछु॒वम् P,J. [7] प॒रा॒तान् P,J. [8] रुभाषणं S′. [9] गर्जिते S′. [10] सः S′. [11] वैतु. मंपा. [12] षु S′. [13] अप॑ पा॒पं RW., सा. [14] प॑रिछु॒वं C,R,Bʰ,Cs; प॑रिछु॒वं > प॑रि॒क्षवं Dc; परिक्षपं पै २०,४६,२. [15] स्वरः ? भक्षीमहि॒ RW. [16] क्षपम् पै. [17] शि॒वमा॒घ्राय॒ नासि॑का॒ पुण्य॑गन्धीनि मेद्यताम् R̤W.

अपऽपापम् । परिऽक्षवम्[1] । पुण्यम् । भक्षीमहि । क्षवम्[2] ।
शिवा । ते । पाप[3] । नासिकाम्[3] । पुण्यऽगः । च । अभि । मेहताम्[4] ॥ ५ ॥

अत्रापि दुर्निमित्तदोषपरिहार आशास्यते — पापम्[5] पापावहम् अहितनिमित्तं परिक्षवम् कष्टप्रदेशे क्षुतम् अप[5] । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अपगमयेम । न केवलम् अहितनिवारणं किं तु क्षवम् दुर्निमित्तरूपं क्षुतं पुण्यम् श्रेयस्करं भक्षीमहि लप्सीमहि । भज सेवायाम् । आशीर्लिङि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् । 'एकाच उपदेशेनुदात्तात्' (पा ७,२,१०) इति इट्प्रतिषेधः । उत्तरार्धम् ऋत्विग्वचनम् । [6]धनार्थं प्रयास्यतः पुरुषस्य पथि शिवागमनं शिवादर्शनं तद्ध्वनिश्रवणं नपुंसकदर्शनं च निषिद्धम् । तत्परिहारायाह — हे पुरुष शिवा । क्रोष्टुनामैतत् । नियतं[6] स्त्रीलिङ्गम् । विरुद्धं शब्दायमानापि शिवा ते तव गच्छतः पापनाशिका[5] दुर्निमित्तदोषनिवारिका भवतु । तथा पण्डकः[5] नपुंसकः पुरुषश्च अभिमेधताम्[5] प्रोत्साहयतु । स्वदर्शनस्पर्शनादिदोषं[7] परिहार्य त्वत्कार्यसिद्ध्यनुकूलो[8] भवतु । मेधृ संगमे । भौवादिकः । अभिमेधनं नाम प्रोत्साहनम् इति आपस्तम्बेनोक्तम्— 'पत्नयोभिमेधन्ते'[9] (आपश्रौ २०,१८,५) इति ।

इमा या ब्रह्मणस्पते विषूचीर्वात ईरते ।
सध्रीचीरिन्द्र ताः कृत्वा मह्यं शिवतमास्कृधि[10] ॥ ६ ॥

इमाः । याः । ब्रह्मणः । पते । विषूचीः । वातः । ईरते ।
सध्रीचीः । इन्द्र । ताः । कृत्वा । मह्यम् । शिवऽतमाः । कृधि ॥ ६ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । उत्तरार्धे इन्द्रेति निर्देशात् तस्य विशेषणम् एतत् । ब्रह्मणः मन्त्रसंघस्य पते स्वामिन् सर्वमन्त्रप्रतिपाद्य इन्द्र इमाः परिदृश्यमाना याः प्राच्यादिदिशः कर्म । वातः वात्यारूपो वायुः विषूचीः विष्वगञ्चना[11] ईरते ईर्ते । यथा प्राच्यादिदिग्विभागो न भवति तथा परिभ्रमयतीत्यर्थः । प्राची वा प्रतीचीवत् प्रतीयते प्रतीची वा प्राचीवत् प्रतीयते अन्यदिगात्मना वा प्रतीयते तथा व्यामोहयतीति यावत् । महावाते वाति एवं भवतीति प्रसिद्धिः । विषूचीरिति । विषुशब्दोपपदाद् अञ्चतेः क्विन् । 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' (पा ४,१,६) इति ङीप् । 'अचः' (पा ६,४,१३८) इति अकारलोपे 'चौ' (पा ६,३,१३८) इति दीर्घः । ईर गतौ । आदादिकोनुदात्तेत् । 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) इति शपो लुगभावः । हे इन्द्र ता विषूचीर्दिशः

---

[1] परिऽछवम् P. [2] छवम् P. [3] वैप १,१७९५ l,m द्र. [4] तु. सा.; वैतु. मे । हताम् P,P², J.. [5] वैतु. मंपा. [6] धनार्थं प्रयास्यन् पुरुषेण पथि शिवांगं शिवा क्रोष्टुनामैतत् । दर्शनं तध्वनिश्रवणं नपुंसकदर्शनं च निषिद्धं तत्परिहारायाह हे पुरुष···नियतं S'. [7] स्वदर्शंस्पर्शनादिदोष° S'. [8] तत्कार्य° S'. [9] तत्सनथोभि° S'. [10] °माकृधि B. [11] विष्वगच S'.

सध्रीचीः **सहाञ्चना यथास्थितप्रदेशावस्थायिनीः** कृत्वा मह्यं **मदर्थं** शिवतमाः **अत्यर्थं सुखकारिणीः** कृधि **कुरु । सहपूर्वाद् अञ्चतेः क्विनि** 'सहस्य सध्रिः' (पा ६,३,९५) **इति सध्र्यादेशः ।**

सप्तमो मन्त्रो यजूरूपः पठ्यते—

स्व॒स्ति नो॑ अ॒स्त्वभ॑यं नो अस्तु॒ नमो॑होरा॒त्राभ्या॑मस्तु ॥ ७ ॥

स्व॒स्ति । न॒ः । अ॒स्तु॒ । अभ॑यम् । न॒ः । अ॒स्तु॒ । नम॑ः । अ॒हो॒रा॒त्राभ्या॑म् । अ॒स्तु॒ ॥ ७ ॥

नः **अस्माकम् ।** स्वस्ति **इत्यविनाशिनाम । तद्** अस्तु । अभयम् **भयराहित्यं च** नः **अस्माकम्** अस्तु । **भयादिकं तु अहनि रात्रौ वा संभवतीति तत्परिहारायाह—** नमोहोरात्राभ्याम् । **अह्ने रात्रये च** नमः **नमस्कारोस्तु ।**

इति प्रथमेनुवाके नवमं सूक्तम् ।

प्रत्यहं कर्तव्ये राज्ञो वासगृहप्रापणकर्मणि शर्कराप्रक्षेपानन्तरं 'शान्ता द्यौः' **इति शान्तिसूक्तं जपेत् ।** 'अथातो रात्रिसूक्तानां[१] विधिम् अनुक्रमिष्यामः' **इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे—** " 'त्र्यायुषम्' (शौ ५,२८,७) इति राज्ञे रक्षां कृत्वा । 'असपत्नम्' (शौ १९, १६) इति शर्करा अभिमन्त्र्य अङ्गुष्ठात् प्रदक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत् । 'शान्ता द्यौः' इति जपित्वा राजानं वासगृहं नयेत्" (अप ४,५,१;१२-१४) **इति ।**

पिष्टरात्रिकल्पेपीदं[२] शान्तिसूक्तं विनियुक्तम् । (तु. अप ६,२,६)

अस्य सूक्तस्य शान्तिप्रतिपादकत्वेन शान्तिगणे पाठाद् 'आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्' (शांक १८,८) **इति ऐरावत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ।**

शा॒न्ता द्यौ॑ः शा॒न्ता पृ॑थि॒वी शा॒न्तमि॒दमु॒र्वँ॑१॒न्तरि॑क्षम्[३] ।
शा॒न्ता उ॑द॒न्वती॒राप॑ः शा॒न्ता न॑ः स॒न्त्वोष॑धीः ॥ १ ॥

शा॒न्ता । द्यौः । शा॒न्ता । पृ॒थि॒वी । शा॒न्तम् । इ॒दम् । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
शा॒न्ताः । उ॒द॒न्वती॑ः । आप॑ः । शा॒न्ताः । न॒ः । स॒न्तु॒ । ओष॑धीः ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते सर्वतः शान्तिः प्रतिपाद्यते । 'या तेनोच्यते सा देवता' (ऋअ १,२,५) **इति न्यायात् शान्तिरेव देवता । शान्तिर्नाम अनिष्टपरिहारेण सुखकारिरूपता । अतोत्र शान्तिकारिणः पदार्थविशेषान् आह** शान्ता द्यौः **इत्यादिना ।** द्यौः

---

[१] रात्री° S′.

[२] पिप्टपिप्टरात्रे कल्पे° S′.

[३] °मुर्वँ॒३न्त° A,Bʰ,C,D,R,Sᵐ.

द्युलोकः शान्ता अस्तु । शमु उपशमे । कर्तरि क्तप्रत्ययः । दोषाणां शमयित्री स्वनिबन्धनोपद्रवशमनेन अस्य सुखकारिण्यस्त्वित्यर्थः । एवम् उत्तरत्रापि । पृथिवी प्रथिता भूमिः शान्ता अस्तु । इदं परिदृश्यमानम् उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमलोकः शान्तम् अस्तु । उदन्वतीः उदन्वान् उदकवान् उदधिः । 'उदन्वान् उदधौ च' (पा ८,२,१३) इति उदकशब्दाद् मतुपि उदन्भावो निपात्यते । 'तत्र भवः' (पा ४,३,५३) इति भवार्थे अण् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति आदिवृद्धेरभावः । [1]कार्यं वा कारणशब्दः[1] । 'वा छन्दसि' (पा ६,१,१०६) इति यणादेशाभावे पूर्वसवर्णदीर्घः । ता आपः शान्ताः सन्तु ओषधीः ओषः पाको धीयते आस्विति ओषध्यः । ता नः शान्ताः सन्तु ।

शा॒न्तानि॑ पूर्वरू॒पाणि॑ शा॒न्तं नो॑ अस्तु कृताकृ॒तम् ।
शा॒न्तं भू॒तं च॒ भव्यं॑ च॒ सर्व॑मे॒व शम॑स्तु नः ॥ २ ॥

शा॒न्तानि॑ । पू॒र्व॒ऽरूपाणि॑ । शा॒न्तम् । नः॒ । अ॒स्तु॒ । कृ॒त॒ऽअ॒कृ॒तम् ।
शा॒न्तम् । भू॒तम् । च॒ । भव्य॑म् । च॒ । सर्व॑म् । ए॒व । शम् । अ॒स्तु॒ । नः॒ ॥ २ ॥

पूर्वरूपाणि कार्यापेक्षया पूर्वरूपाणि कारणावस्थापन्नानि वस्तूनि कृताकृतम् कृतं कार्यजातम् अकृतम् अनिष्पन्नं नित्यं मे[2] मदर्थं शान्तानि यद्वा मदीयानि पूर्वरूपाणि पूर्वाणि रूपाणि दुष्कृतफलभूतानि प्राक्तनानि जन्मानि शान्तानि सन्तु । पूर्वेषु जन्मसु तत्तत्कर्मणो भोगादेव तत्कृतानिष्टाभावः अतः किमिति एषां शान्तित्वाशासनम् इति । नैष दोषः । प्राक्तनजन्मापादकस्य कर्मणोऽभावेपि तत्तज्जन्मकृतदुष्कृतकर्मण उत्तरत्र तिर्यगादिजन्मप्रापकत्वे तत्परिहाराय तच्छान्तिराशास्या । तथा मे मदीयं कृताकृतम् । इह कृतशब्देन सम्यग् अनुष्ठितं कर्म न विवक्ष्यते किं तु विरुद्धम् आचरितम् अकृतम् अननुष्ठितं स्वाश्रमविहितं कर्म नित्यनैमित्तिकरूपम् । तद् उभयं शान्तम् अस्तु । 'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्' (पा २,१,६०) इति कृतशब्दः अकृतेन समस्यते । विरुद्धाचरणविहितानाचरणयोः पतनहेतुत्वं स्मर्यते—

'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनम् ऋच्छति ॥' (प्रायश्चित्तविवेक) इति ।

भूतम् उत्पन्नं भव्यम् भविष्यत् । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । तद् उभयं शान्तम् । किं बहुना । सर्वम् कालत्रयावच्छिन्नम् उक्तम् अनुक्तं च सर्वं नः अस्माकं [3]शम् दोषशमयितृ[3] सुखमेव अस्तु भवतु ।

---

[1] कार्यो वा कारणशेषः S′. [2] वैतु. मंपा. [3] शदोष शमयि S′.

इयं या परमेष्ठिनी वाग् देवी ब्रह्मसंशिता ।
ययैव संसृजे[1] घोरं तयैव शान्तिरस्तु नः ॥ ३ ॥

इयम् । या । परमेऽस्थिनी । वाक् । देवी । ब्रह्मऽसंशिता ।
यया । एव । ससृजे । घोरम् । तया । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥ ३ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठिनी **परमेष्ठिनो ब्रह्मणः पत्नी वा ।** 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा ६,३,१४) **इति सप्तम्या अलुक् ।** ब्रह्मसंशिता **ब्रह्मभिर्मन्त्रैः सम्यग् उत्तेजिता[2] सकलवैदिकवाक्यप्रतिपादितस्वरूपा** इयं **विद्वद्भिः स्वात्मभूतेन सम्यग् अनुभूयमाना** या वाग्देवी **वर्तते** ययैव **वाग्देव्या** घोरम् **परेषाम् अरुन्तुदं वचः शापादिरूपं** ससृजे **सृष्टम् उच्चरितं** तयैव **वाचा** नः **अस्मदर्थं** शान्तिरस्तु **[3]वाचा सृष्टस्य[3] घोरकर्मणः शान्तिर्भवतु । [4]यद् वाचा अनर्थजातम्[4] उत्पन्नं तदेव स्वकृतम् अनर्थं परिहरत्वित्यर्थः । एवम् उत्तरयोर्मन्त्रयोरपि योज्यम् ।**

इदं यत् परमेष्ठिनं मनो वां[5] ब्रह्मसंशितम् ।
येनैव संसृजे[6] घोरं तेनैव शान्तिरस्तु नः ॥ ४ ॥

इदम् । यत् । परमेऽस्थिनम् । मनः । वाम् । ब्रह्मऽसंशितम् ।
येन । एव । ससृजे । घोरम् । तेन । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥ ४ ॥

परमेष्ठिनम् **परमे उत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । तेन सृष्टम् ।** 'तदसदेव[7] सन्मनोकुरुत स्याम् इति' **(तैब्रा २,२,९,१) इति सृष्ट्यादौ मनःसृष्टिरुक्ता । आदिवृद्ध्यभावश्छान्दसः[8] ।** ब्रह्मसंशितम् **ब्रह्मणा सृज्यविषये तीक्ष्णीकृतम्** इदं **सर्वजगन्मूलकारणं** यत् मनः **विद्यते** येनैव **मनसा** घोरं **कर्म** ससृजे तेनैव **मनसा** नः **अस्मदर्थं मनःसृष्टस्य घोरकर्मणः** शान्तिरस्तु ।

इमानि यानि पञ्चेन्द्रियाणि मनःषष्ठानि[9] मे हृदि ब्रह्मणा संशितानि ।
यैरेव संसृजे[10] घोरं तैरेव शान्तिरस्तु नः ॥ ५ ॥

इमानि । यानि । पञ्च । इन्द्रियाणि । मनःऽषष्ठानि[11] मे । हृदि । ब्रह्मणा । सम्ऽशितानि ।
यैः । एव । ससृजे । घोरम् । तैः । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥ ५ ॥

---

[1] संसृजे > संसृजे Dc.　[2] उत्तेजिता.　[3] रूमसृष्टस्य S'.　[4] यतवा नर्थ° S'.　[5] वा S,RW.　[6] संसृजे K,K^m,C,R,V; संसृजे > संसृजे Dc.　[7] तद नास्ति S'.　[8] तथा सति स्वरः?　[9] तु. सा.; वैतु. A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs; °पृष्ठानि.　[10] संसृजे K,K^m,V; संसृजे > संसृजे Dc.　[11] तु. सा.; वैतु. P,P²,J. मनः। पृष्ठानि.

मनःषष्ठानि मनः षष्ठं येषां तानि। पूर्वमन्त्रे मनसः पृथगुक्तावपि[1] चक्षुरादिसर्वेन्द्रियाणां स्वस्वविषयज्ञाने मनःसाहाय्यस्य अवश्यम् अपेक्षणीयत्वाद् अत्रापि मनस उपादानम् । मनःसहितानि इमानि यानि पञ्च इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि मे हृदि हृदयप्रदेशे वर्तन्ते । हृदयं हि आत्मनिवासस्थानम् । सुषुप्तिकाले स्वस्वकारणरहितानि सर्वेन्द्रियाणि आत्मनि लीयन्त इति हृदीत्युक्तम् । इन्द्रियाणि विशिनष्टि— ब्रह्मणा चेतनेन आत्मना नियन्त्रा संशितानि स्वस्वविषयेषु व्यापारितानि । विषयप्रवणत्वमेव संशितत्वम् । यैरेव इन्द्रियैः घोरम् पापावहं कर्म ससृजे सृष्टं तैरेव इन्द्रियैः सृष्टस्य घोरकर्मणो नः अस्मदर्थं शान्तिः शमनम् अस्तु ।

शं नो॑ मि॒त्रः शं वरु॑ण॒ः [2]शं विष्णु॒ः शं प्र॒जाप॑तिः[2] ।
शं न॒ इन्द्रो॒ बृह॒स्पति॒ः शं नो॑ भवत्वर्य॒मा ॥ ६ ॥

शम् । न॒ः । मि॒त्रः । शम् । वरु॑णः । शम् । वि॒ष्णुः॑ । शम् । प्र॒जाऽप॑तिः ।
शम् । न॒ः । इन्द्र॑ः । बृह॒स्पति॑ः । शम् । न॒ः । भ॒व॒तु॒ । अ॒र्य॒मा ॥ ६ ॥

मित्रः सूर्यः अहरभिमानी । वरुणः रात्र्यभिमानी । विष्णुः व्यापको देवः । प्रजापतिः प्रकर्षेण जायमाना देवतिर्यङ्मनुष्यादयः प्रजाः तासां पतिः पालकः । इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः । बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः हितकारित्वेन पालकः । अर्यमा । अर्तेर्धातोः अर्यमन्शब्दो निपातितः। मित्रादयः अर्यमान्ताः सर्वे देवा नः अस्माकं शम् शान्त्यै भवन्तु । वाक्यभेदात् शम् इति पदस्य प्रतिवाक्यं प्रयोगः ।

शं नो॑ मि॒त्रः शं वरु॑ण॒ः शं वि॒वस्वा॒ंछमन्त॑कः ।
[3]उ॒त्पाता॒ः पार्थि॑वा॒न्तरि॑क्षा॒ः† शं नो॑[3] दि॒विच॑रा॒ ग्रहा॑ः ॥ ७ ॥

शम् । न॒ः । मि॒त्रः । शम् । वरु॑णः । शम् । वि॒वस्वा॑न्[4] । शम् । अन्त॑कः ।
उ॒त्ऽपाता॑ः[5] । पार्थि॑वा[6] । आ॒न्तरि॑क्षाः[7] । शम् । न॒ः । दि॒विऽच॑राः । ग्रहा॑ः ॥ ७ ॥

मित्रवरुणौ व्याख्यातौ । विवस्वान् विवासयति अपगमयति तम इति विवस्वान् । विपूर्वाद् [8]वसेर्वसुः । यद्वा । धनस्य नाम विव इति । तद् अस्यास्तीति मतुप् । 'मादुपधायाः°' (पा ८,२,९) इति वत्वम् । अन्तकः सर्वेषां प्राणिनाम् अन्तम् अवसानं करोतीति अन्तकः । अन्तोपपदात् करोतेः 'डोन्यत्रापि दृश्यते' (पावा ३,२,४८) इति

---

[1] °क्तापि S′. [2] शं नो॒ विष्णु॑रुरु॒क्रमः ऋ १,९०,९ मा ३६,९. [3] उ॒त्पा॒ताः° K,K^m; उ॒त्पा॒ता॒ः° S^m; उ॒त्पाता॒ः° > उ॒त्पा॒ताः° Dc. वैग १,८९० m द्र. † स्वरः? वैप १, २१०४ b द्र. °रि॑क्षा॒छंनो॑ A,B^h,C,R,Cs; °रि॑क्षा॒न्छंनो॑ D; °ता॑ः पार्थि॑वान्तरि॒क्षाः शं नो॑ RW. [4] वि॒वस्वा॑न् P². [5] उ॒त् । पा॒ताः P². [6] पार्थि॑वाः इति न्याय्यम् (तु॰ सा॰ अ १९, ११,२ च). [7] स्वरः? अं॒तरि॑क्षाः P,P²,J. [8] वसुप्रत्यये स्वरः?

डः[1]। पार्थिवाः[2] पृथिव्यां भवाः आन्तरिक्षाः अन्तरिक्षे मध्यमलोके भवा उत्पाताः। शं भवन्तु इति शेषः। दिविचराः दिवि द्युलोके चराः[1] संचरन्तो ग्रहाः कालचक्रवशात् परिभ्राम्यन्तः अङ्गारकाद्याः। मित्रादयः सर्वेपि नः अस्माकं शम् दोषशमकाः सुखकरा भवन्तु।

शं नो भूमिर्वेप्यमाना[3] [4]शमुल्का निर्हतं[4] च यत्।
शं गावो लोहितक्षीराः[5] शं [6]भूमिरव तीर्यतीः[6] ॥ ८ ॥

शम्। नः। भूमिः। वेप्यमाना[7]। शम्। उल्का। निःऽहतम्। च। यत्।
शम्। गावः। लोहितऽक्षीराः। शम्। भूमिः। [8]अव। तीर्यतीः[8] ॥ ८ ॥

पार्थिवान् आन्तरिक्षांश्च उत्पातान् आह—वेप्यमाना कम्पमाना। व्यत्ययेन कर्तरि श्यन्प्रत्ययः[9]। यद्वा प्राणिसंहारककालेन वेप्यमाना कम्प्यमाना। कर्मणि 'सार्वधातुके यक्' (पा ३,१,६७) इति यक्प्रत्ययः। सा भूमिः नः अस्माकं शम् शान्त्यै कम्पदोषपरिहाराय भवतु। तथा उल्कानिहतम्[10] उल्काभिः आयतज्वालारूपेण पतन्तीभिर्बाधितं दग्धं यद् विद्यते तत् च शम् अस्तु। लोहितक्षीराः लोहितमेव क्षीरं यासां ताः लोहितदोग्ध्र्यो गावः च शम् दोषनिर्हारिका भवन्तु। अवदीर्यती[10] अवदीर्यमाणा। दॄ विदारणे। 'ॠत इद्धातोः' (पा ७,१,१००) इति इत्त्वम्। 'हलि च' (पा ८,२,७७) इति दीर्घः। व्यत्ययेन लटः शत्रादेशः। अवदीर्यमाणा द्विधा भवन्ती भूमिः च शं भवतु। भूमिः कम्पनविदरणदोषजनितम् अनर्थं शमयतु। अन्तरिक्षम् उल्काभिहननजनितं दुरितं गावो लोहितदोहनजं शमयन्तु इति।

नक्षत्रमुल्काभिहतं[11] शमस्तु नः शं नोऽभिचाराः शमु सन्तु कृत्याः।
शं [12]नो निखाता[12] वल्गाः[13] शमुल्का देशोपसर्गाः शमु नो भवन्तु ॥९॥

नक्षत्रम्। उल्का। अभिऽहतम्। शम्। अस्तु। नः। शम्। नः। अभिऽचाराः। शम्। ऊं इति। सन्तु। कृत्याः। शम्। नः। निऽखाताः[14]। वल्गाः[15]। शम्। उल्काः[16]। देशोपऽसर्गाः। शम्। ऊं इति। नः। भवन्तु ॥ ९ ॥

---

[1] उपपदसमासे स्वरः? [2] वैतु. मंपा. [3] °वेप्यमाना इति न्याय्यं. तु. सा. वैप १, २८७६ l च. °वेप्यमाणा B^h; °वेप्यमाणाः Dc,K^m,D,C,S^m; °वेप्यमानाः R; भूमिर्वेपमाना RW. [4] °निर्हतं V; °निर्हतं S^m; °निहतं K,K^m,I; शमुल्कानिर्हतं RW. वैप १, ९७५ a द्र. [5] लोहित:° B^h,C,D,R,Cs,WM.; °क्षीराः WM. [6] भूमिरवदीर्यती V,W; भूमिरवतीर्यती RW; वैप १,४५१ i द्र. [7] वेप्यमाणाः P,P^2J. [8] अवंतीः। यतीः P,P^2,J,WM. [9] श्यन्प्रत्यये स्वरः? [10] वैतु. मंपा. [11] °भिहितं R,S^m,Cs; °भिहतं RW.; वैप १,९७५ b द्र. [12] नो निखाता A,B^h,C,D,R,S^m,Cs, RW.; नो निषाता > नो निखाता Dc. [13] वं ग्गाः RW. [14] निऽखाताः P,J. [15] वलगाः P^1,D^2,L. [16] उल्का P,P^2,J.

उल्काभिहतम्[1] समन्ताद् आकाशात् पतन्तीभिरायतज्वालाभिरुपप्लुतं नक्षत्रम्। अभिचाराः मारणार्थं शत्रुभिः क्रियमाणानि कर्माणि। अभिपूर्वाच्चरतेः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (पा ३,३,१९) इति कर्मणि घञ्प्रत्ययः। उशब्दः अप्यर्थे। कृत्याः अभिचारकर्मभिरुत्पादिताः पिशाच्यः। अभिचारकर्माणि जडत्वात् स्वयमेव शत्रुसमीपम् आगत्य न निघ्नन्ति किं तु हिंसिकाः पिशाचीरुत्पादयन्ति। तेभिचारास्ताः पिशाच्यश्च शम् उपद्रवशमनाय सन्तु भवन्तु। 'कृञः श च' (पा ३,३,१००) इति स्त्रियां करोतेः क्यप्प्रत्ययः। 'ह्रस्वस्य पिति°' (पा ६,२,७१) इति तुक्। तथा निखाताः भूमावप्रकाशं निगूहिता वलगाः[1]। पीडार्थं भूमेरधो बाहुप्रदेशे निखन्यमाना अस्थिकेशादिवेष्टिता विषवृक्षादिनिर्मिताः पुत्तल्यो[2] वलगा इत्युच्यन्ते। तथा तैत्तिरीयके—'रक्षोहणो वलगहनः' इत्यत्र समाम्नायते—'असुरा[3] वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन्। तान् बाहुमात्रेन्वविन्दन्। तस्माद् बाहुमात्राः खायन्ते' (तै ६,२,११,१) इति। तेपि वलगा नः अस्माकं शम् भवन्तु। उल्काः आकाशान्निष्पतन्त्य आयतज्वालाः। उल्कादर्शनम् अनर्थकारि। उल्काः स्वदर्शनजनितं दुरितं शमयन्तु। देशोपसर्गाः देशे जनपदे उपसर्गा ईतिबाधाः। उशब्दश्चार्थे। तेपि शम् शान्ता भवन्तु।

शं नो॒ ग्रहा॑श्चान्द्रम॒साः [4]शमा॑दि॒त्यश्च॑ राहु॒णा[4] ।
शं नो॑ मृ॒त्युर्धू॒मके॑तुः शं रु॒द्रास्ति॒ग्मते॑जसः ॥ १० ॥

शम् । न॒ः । ग्रहा॑ः । चा॒न्द्र॒म॒साः । शम् । आ॒दि॒त्यः । [5]च॒ । रा॒हु॒णा[5] ।
शम् । न॒ः । मृ॒त्युः । धू॒मऽके॑तुः[6] । शम् । रु॒द्राः । ति॒ग्मऽते॑जसः ॥ १० ॥

चान्द्रमसाः चन्द्रमसः संबन्धिनश्चन्द्रमण्डलस्य भेदकाः संघर्षका ये अङ्गारकाद्या ग्रहाः सन्ति ते नः शं भवन्तु। राहुणा ग्रहेण ग्रस्त आदित्यश्च शम् शान्त्यै भवतु। आदित्यस्य अतितेजस्वित्वेन इतरग्रहैरुपप्लवाभावाद्[7] राहुणेति विशेषितम्। तथा मृत्युः मारको धूमकेतुः उत्पातः। धूमकेतोरनिष्टकारित्वं कौशिकेन सूत्रितम्—'अथ यत्रैतद् धूमकेतुः सप्तर्षीन् उपधूपयति तद् अयोगक्षेमाशङ्कम् इत्युक्तम्' (कौसू १२७,१) इति। स धूमकेतुः शम् दोषनिर्घाताय भवतु। तिग्मतेजसः तीक्ष्णतेजसो रुद्राः रोदका एतत्संज्ञका देवाश्च स्वतेजःसंतापकम् शम् उपद्रवं परिहरन्तु।

---

[1] वैतु. मंपा. [2] उत्तल्यो S'. [3] असुरो S'. [4] °दि॒त्यः शं॑ राहु॒णा A.V,Cs,C,D,R; °दि॒त्यः शं रा॑हु॒णा > दि॒त्यश्च॑ शं रा॑हु॒णा Km; °दि॒त्यत् शं॑° Bh; °दि॒त्याः संरा॑हु॒णा > °दि॒त्यः शं रा॑हु॒णा Dc; °दि॒त्यः शरा॑हु॒णा > °दि॒त्यश्च रा॑हु॒णा Sm; दि॒त्याश्च॑ रा॒हु॒णा॑ RW.; वैप १,२६६४ f द्र. [5] श॒रा॒हु॒णा P,J; श॒रा॒हु॒णा॒ P². [6] °कै॑तु P. [7] °प्लवभावात् S'.

शं रु॒द्राः शं वस॑व॒ः शमा॑दि॒त्याः शम॒ग्नय॑ः[1] ।
शं नो॑ मह॒र्षयो॑[2] दे॒वाः शं दे॒वाः[3] शं बृह॒स्पति॑ः ॥ ११ ॥

शम् । रु॒द्राः । शम् । वस॑वः । शम् । आ॒दि॒त्याः । शम् । अ॒ग्नय॑ः ।
शम् । न॒ः । म॒ह॒ऽऋ॒षय॑ः[4] । दे॒वाः[5] । शम् । दे॒वाः[6] । शम् । बृह॒स्पति॑ः ॥ ११ ॥

रुद्राः **एकादश** । वसवः **अष्टौ** । आदित्याः **द्वादश** । अग्नयः **वैतानिकास्त्रयः सभ्यावसथ्याभ्यां सह पञ्च वा । एकः स्मार्तो वाग्निः**[7] । महर्षयः **सप्त** । देवाः **द्योतमानास्तेजोरूपाः । महर्षिविशेषणम् एतत्** । देवाः **इन्द्रादयः** । बृहस्पतिः **तेषां पुरोधाः । एते रुद्रादयः** नः शम् **शान्त्यै भवन्तु** ।

ब्रह्म॑ प्र॒जाप॑तिर्धा॒ता लो॒का 'वेदा॑ः सप्तऋ॒षयो॒ग्नय॑ः[8] ।
तैर्मे᳚ कृ॒तं स्व॒स्त्यय॑न॒मिन्द्रो॑ मे॒ शर्म᳚ यच्छतु ब्रह्मा मे॒ शर्म᳚ यच्छतु ।
'विश्वे᳚ मे दे॒वाः शर्म᳚ यच्छन्तु॒ सर्वे᳚ मे दे॒वाः शर्म᳚ यच्छन्तु'[9] ॥ १२ ॥

ब्रह्म॑ । प्र॒जाऽप॑तिः । धा॒ता । लो॒काः । वेदा॑ः[10] । स॒प्त॒ऽऋ॒षय॑ः । अ॒ग्नय॑ः । तैः । मे॒ । कृ॒तम् ।
स्व॒स्त्यय॑नम् । इन्द्र॑ः । मे॒ । शर्म᳚ । य॒च्छ॒तु॒ । ब्र॒ह्मा । मे॒ । शर्म᳚ । य॒च्छ॒तु॒ । विश्वे᳚ । मे॒ ।
दे॒वाः । शर्म᳚ । य॒च्छ॒न्तु॒ । सर्वे᳚ । मे॒ । दे॒वाः । शर्म᳚ । य॒च्छ॒न्तु॒ ॥ १२ ॥

ब्रह्म । **बृहतेर्मनिन्प्रत्ययः । देशकालानवच्छिन्नं**[11] **सच्चिदानन्दलक्षणं परं ब्रह्म** । प्रजापतिः **प्रजानां पालकः सर्वनियन्ता सर्वान्तर्यामी** । धाता **सर्वस्य धाता चतुर्मुखो ब्रह्मा** । लोकाः **सप्तसंख्याकाः** । वेदाः **साङ्गाश्चत्वारः** । सप्तर्षयः[12] **प्रसिद्धाः** । अग्नयः **व्याख्याताः** । तैः **सर्वैः** मे **मम** स्वस्त्ययनम् । **स्वस्तीति अविनाशिनाम । तस्य अयनं प्राप्तिः** कृतम् **स्वस्त्ययनं क्षेमप्रापणं कृतम्** । 'आशंसायां भूतवच्च' (पा ३,३,१३२) **इति भूतवत् प्रत्ययः** । इन्द्रो मे शर्म **सुखं** यच्छतु **प्रयच्छतु । दाण् दाने** । 'पाघ्रा' (पा ७,३,७८) **इत्यादिना यच्छादेशः** । **एवं** ब्रह्मा मे **इत्याद्यास्त्रयः व्याख्येयाः** ।

---

[1] शंम॒ग्नय॑ः A,C,D,S^m,Cs. [2] महऋ॒षयो॑ K,K^m,B^h,D,RW.; म॒हऋष॑यो R; मह॒र्षयो S^m; मह॒ऋष॑यो Cs; मह॒ऋष॑यो>महऋ॒षयो॑ Dc. [3] दे॒वीः RW.; वैप १,१५९८ e द्र. [4] तु. मंपा. P², वैतु. शंपा. P,J; म॒ह॒ऽऋष॑यः. [5] दे॒वा॒ः P,P²; दे॒वाः>दे॒वा॒ः J. [6] दे॒वा॒ः P²,J. [7] वोग्नि S'. [8] तु. Dc,W, अ १९,७२,१ च वैतु. शंपा. वे॒दाःसं॑स°; °सप्त॒र्षयो॒° K^m; सं॑सर्प॒यो° S^m; दे॒वाः सं॑सर्षयो॒° Cs; दे॒वाः सं॑सर्षयो॒° > वे॒दाः सं॑सर्षयो॒° R; [9] इमौ पादौ उत्तरस्यामृचि आदौ पठतः WM.RW. [10] तु. मंपा. वैतु. शंपा. वे॒दाः; दे॒वाः>वे॒दाः J. [11] °कालाव° S'. [12] वैतु. मंपा.

या॒नि का॑नि॑ [1]चिच्छा॒न्ता॑नि॑ लो॒के स॑प्तऋ॒षयो॑[1] वि॒दुः ।
सर्वा॑णि॒ शं भ॑वन्तु मे॒ शं मे॑ अ॒स्त्वभ॑यं मे अस्तु ॥ १३ ॥

यानि॑ । कानि॑ । चि॒त् । शा॒न्तानि॑ । लो॒के[2] । स॒प्त॒ऽऋ॒षय॑ः । वि॒दुः[3] ।
सर्वा॑णि । शम् । भ॒व॒न्तु । मे॒ । शम् । मे॒ । अ॒स्तु । अभ॑यम् । मे॒ । अ॒स्तु ॥ १३ ॥

उक्तानुक्तानि[4] शान्तिकारणानि संगृह्य आह— सप्तर्षयः[5] **अतीन्द्रियार्थद्रष्टारो** लोक **सर्वेषु लोकेषु** यानि कानि चिद् **वस्तूनि** शान्तानि **शान्तिकारणानि** विदुः **जानन्ति तानि** सर्वाणि मे शं भवन्तु । **एतत्सूक्तप्रतिपाद्यस्यार्थस्य संग्रहेण वचनं** शं मे अस्त्वभयं मे अस्त्विति । 'शान्ता द्यौः' (१) **इत्यादिना द्युलोकादयः शान्ता भवन्तु इति यद् उक्तं तस्यायम् अर्थः—** मे शम् अस्तु **सर्वतः सुखम् अस्तु**। अभयम् **भयराहित्यं च** अस्तु इति ।

अनृगात्मकश्चतुर्दशो मन्त्र एवम् आम्नायते -

[6]पृ॒थि॒वी शान्ति॑र॒न्तरि॑क्षं॒ शान्ति॒र्द्यौः शान्ति॒राप॒ः शान्ति॒रोष॑धय॒ः शान्ति॒र्व॒न॒स्पत॑य॒ः
शान्ति॒र्विश्वे॑ मे दे॒वाः शान्ति॒ः सर्वे॑ मे दे॒वाः शान्ति॒ः शान्ति॒ः शान्ति॒ः[7] शान्ति॑भिः ।
ता॒भि॒ः [8]शान्ति॑भि॒ः सर्व॒ शान्ति॑भि॒ः †शम॑यामो॒हं[8] यदि॒ह घो॒रं यदि॒ह क्रू॒रं यदि॒ह
पा॒पं [9]तच्छा॒न्तं तच्छि॒वं सर्व॑मे॒व शम॑स्तु नः ॥ १४ ॥[6]

पृ॒थि॒वी । शान्ति॑ः । अ॒न्तरि॑क्षम् । शान्ति॑ः । द्यौः । शान्ति॑ः । आप॑ः । शान्ति॑ः । ओष॑धयः ।
शान्ति॑ः । व॒न॒स्पत॑यः । शान्ति॑ः । विश्वे॑ । मे॒ । दे॒वाः । शान्ति॑ः । सर्वे॑ । मे॒ । दे॒वाः ।
शान्ति॑ः । शान्ति॑ः । शान्ति॑ः[7] । शान्ति॑ऽभिः[8] । ताभि॑ः । शान्ति॑ऽभिः । सर्वे॑[10] । शान्ति॑ऽभिः[10] ।
[11]शम् । अ॒या॒म॒ः । अ॒हम्[11] । यत् । इ॒ह । घो॒रम् । यत् । इ॒ह । क्रू॒रम् । यत् । इ॒ह । पा॒पम् ।
तत् । शा॒न्तम् । तत् । शि॒वम् । सर्व॑म् । ए॒व । शम् । अ॒स्तु । न॒ः ॥ १४ ॥

पृथिव्यादयः शान्तिरूपा भवन्तु । शान्तिभिः **उक्ताभिः पृथिव्यादिशान्तिभिः** शान्तिः **निरुपपदा सर्वसाधारणभूता शान्तिरपि** शान्तिः **भवतु इत्याशास्यते । शान्तेरपि**

---

[1] °नि लोकें स॒प्तर्षयो R; °नि लोके॑ स॒प्त ऋषयो A; °नि॑ लो॒के स॒प्तर्षयो D,Bh,Sm; °नि॒ लोके॑ स॒प्तर्षयो C; °नि॒ लोके॑ सप्तऋ॒षयो॑ > °नि॑ लो॒के स॑प्तऋ॒षयो॑ Dc; °नि॒ लोके॑ सप्तर्षयो॑ Cs.
[2] लोकें P,J. [3] वि॒दुः P. [4] उक्तान्युक्तानि S′. [5] वैतु. मंपा. [6] मा ३६,१७ मै ४,९,२७ तैआ ४,४२,५ विशिष्टः पाभे द्र. [7] नास्ति A,Bh,R,D,Sm,Dc,Cs,P², J,RW. [8] पाठः ? RW अनुसारं शोध्यः शान्तिभिः सर्वशान्तिभिः शमयाम्य॒हं RW. † शम॒° Bh,C,D,Cs,R,Sm. [9] तं तच्छा॒ A. [10] पपा. ? [11] पपा. ? तु. सा. वैतु. P,P²,J शम॑य । मो॒हम्.

शान्तित्वं तैत्तिरीयके समाम्नायते— 'शान्तिरेव शान्तिः शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः' (तैआ ४,४२,५) **इति।** ताभिः शान्तिभिः सर्वशान्तिभिः[1]। अहम्। 'सुपां सुलुक्°' (पा ७,१,३९) **इति जसः सुः। वयं** शमयामः[1] **अपगमयामः। किं तद् इति तद् आह**— इह **अस्मिन् कर्मणि** यद् घोरम् **भयंकरं विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलप्रापकं यद् अस्ति। एतस्यैव विवरणं** यद् इह क्रूरं यद् इह पापम् **इति। अथवा त्रिर्वचनेन दोषशमयितृत्वं निश्चितं भवतीति यद् इह घोरम् इत्यादि त्रिर्वचनम्। एवं** तच्छान्तं तच्छिवम् **इति शान्तिशिवशंशब्दैस्त्रिर्वचनम्। यथा कर्मान्तरेषु** 'अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणः' (तै ६,१,४,३) **इत्यादिषु आवेदनरूपेषु त्रिरुपांशुवचनं त्रिरुच्चैर्वचनम् एवम् अत्रापि। सर्वथा घोरं कर्म शमयामः। तच्च सर्वथा शान्तं भवत्वित्यर्थः।**

इति एकोनविंशे काण्डे प्रथमेऽनुवाके दशमं सूक्तम्।

प्रथमोऽनुवाकः समाप्तः।

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि। तत्र 'शं न इन्द्राग्नी' **इति प्रथमसूक्तत्रयस्य अहरहः पुरोहितेन कर्तव्ये राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनकर्मणि शान्त्यर्थजपे विनियोगः।** 'अथातो रात्रीसूक्तानां विधिम् अनुक्रमिष्यामः' **इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे**— " 'शान्ता द्यौः' इति जपित्वा राजानं वासगृहं नयेत्" (अप ४,५,१;१४) **इति। अत्र शान्ता द्यौरित्येकेन शान्त्यर्थप्रतिपादकं समनन्तरम् इदं सूक्तद्वयं गृह्यते। यत्रैकेन प्रतीकेन समानार्थं समानदेवत्यं समानार्षं वा समनन्तरं सूक्तं गृह्यते तद् अर्थसूक्तम् इति अथर्वणां[2] परिभाषणात्।**

तथा अनेन सूक्तत्रयेण 'शान्ता द्यौः' **इति पूर्वेण च तुलापुरुषमहादाने आज्यहोमं कुर्यात्।** 'अथातस्तुलापुरुषविधिं व्याख्यास्यामः' **इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे**— " प्राक्तन्त्रमाज्यभागान्तं कृत्वा। [3]महाव्याहृतिसावित्रीशान्तिं 'ब्रह्म जज्ञानम्[3]' इति हुत्वा" (अप ११,१,१;४;५) **इति। अत्र शान्तिपदेन शान्त्यर्थप्रतिपादकम् इदं सूक्तत्रयं पूर्वं च गृह्यते।**

अस्य सूक्तत्रयस्य शान्तिप्रतिपादकत्वेन शान्तिगणे पाठाद् 'आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्' (शांक १८,८) **इत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः।**

शं न॑ इन्द्रा॒ग्नी भ॑वता॒मवो॑भि॒ः शं न॒ इन्द्रा॒वरु॑णा रा॒तह॑व्या ।
शमिन्द्रा॒सोमा॑ सुवि॒ताय॒ शं योः शं न॒ इन्द्रा॑पू॒षणा॒ वाज॑सातौ ॥ १ ॥

शम् । न॒ः । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । भ॒व॒ता॒म् । अव॑ःऽभिः । शम् । न॒ः । इन्द्रा॒वरु॑णा । रा॒तऽह॑व्या ।
शम् । इन्द्रा॒सोमा॑ । सु॒वि॒ताय॑[4] । शम् । योः । शम् । न॒ः । इन्द्रा॑पू॒षणा॑ । वाज॑ऽसातौ ॥ १ ॥

---

[1] वैतु मंपा. [2] आथर्वणां S'. [3] ज नास्ति S'; °शान्तिब्रह्मजज्ञानम् शंपा.
[4] सु॒ऽवि॒ताय॑ P,J.

हे इन्द्राग्नी[1] **युवाम्** [2]अवोभिः **रक्षाभिः**[2] नः **अस्माकम् अस्मभ्यं वा** शम् **शान्त्यै सकलदुःखनिवारणाय** भवताम् । **इन्द्राग्नी इत्यत्र** ‘आमन्त्रितस्य च’ (पा ८,१,१९) **इति आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम्**[1] । रातहव्या **रातहव्यौ यजमानैर्दत्तहविष्कौ**[3] इन्द्रावरुणा **इन्द्रावरुणौ** । ‘देवताद्वन्द्वे च’ (पा ६,३,२६;६,२,१४१) **इति आनङ्**[4] **उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं च** । शं नः । **भवताम् इत्यनुषङ्गः** । इन्द्रासोमा **इन्द्रासोमौ** सुविताय । **सुखनामैतत् । सुष्ठु प्राप्तव्याय । सुपूर्वाद् एतेः कर्मणि क्तः । तन्वादित्वाद् उवङ् आदेशः । सुखाय** शं **भवताम्** । शं योः **इति पदयोरर्थौ यास्केनोक्तः**— ‘शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्’ (नि ४,२१) **इति । शमु उपशमे । यु मिश्रणामिश्रणयोः । उभयत्र** ‘अन्येभ्योपि दृश्यन्ते’ (पा ३,२,७५) **इति विच्प्रत्ययः । शमनाय यावनाय च । केचिद् एवं व्याचचक्षिरे**[5]— ‘शम् आत्महेतुकं सुखं योः विषययोगनिमित्तं सुखम्’ **इति** । इन्द्रापूषणा **इन्द्रापूषणौ** । ‘वा षपूर्वस्य निगमे’ (पा ६,४,९) **इति पूषन्शब्दस्य दीर्घाभावः** । वाजसातौ । **युद्धनामैतत् । वाजो वेगः वेगेन सातिः अवसानं विनाशो योद्धॄणां भवति यत्रेति वाजसातिः युद्धं तत्र । अथ वा वाजः अन्नं तल्लाभार्थम् । विषयसप्तमी** । शं नो **भवताम् । वाजसाताविति । षो अन्तकर्मणि । स्त्रियां क्तिन्** । ‘ऊतियूति’ (पा ३,३,९७) **इत्यादिना निपातनाद् आत्वं द्रष्टव्यम् ।** [6]**अथ वा षण संभक्तौ**[6] । **अस्मात् क्तिनि** ‘जनसनखनां सञ्झलोः’ (पा ६,४,४२) **इति आत्त्वम्** ।

शं नो॒ भग॒ः शमु॑ न॒ः शंसो॑ अस्तु॒ शं न॒ः पुरं॑धि॒ः शमु॑ सन्तु॒ राय॑ः ।
शं न॑ः स॒त्यस्य॑ सु॒यम॑स्य॒[7] शंस॒ः शं नो॑ अ॒र्य॒मा पु॑रु॒जा॒तो अ॑स्तु ॥ २ ॥

शम् । न॒ः । भग॑ः । शम् । ऊँ॒ इति॑ । न॒ः । शंस॑ः । अ॒स्तु॒ । शम् । न॒ः । पुर॑म्ऽधिः । शम् । ऊँ॒ इति॑ । स॒न्तु॒ । राय॑ः । शम् । न॒ः । स॒त्यस्य॑ । सु॒ऽयम॑स्य[8] । शंस॑ः । शम् । न॒ः । अ॒र्य॒मा । पु॒रु॒ऽजा॒तः । अ॒स्तु॒ ॥ २ ॥

भगः **भजनीयो देवः** । ‘पुंसि संज्ञायाम्’ (पा ३,३,११८) **इति भजतेर्घप्रत्ययः**[9] । नः **अस्माकं** शम् अस्तु । शंसः **सर्वैः स्तूयमानः । एकदेशेन व्यपदेशः । नराशंसो नाम देवः । उशब्दः अवधारणे** । शम् **एव** नः **अस्तु** । पुरंधिः **पूर्णा धीयते निधीयते संचार्यत**[10] **इति पुरंधिर्बुद्धिः** शं नः **अस्तु** । रायः **धनानि** शमु **सुखायैव** सन्तु । सुयमस्य **सुष्ठु यन्तव्यस्य शोभनयमयुक्तस्य**[11] **वा** । ‘अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः’ (योसू २,३०) **इति यमस्वरूपं पातञ्जले**[12] **विहितम् । तादृशस्य** सत्यस्य शंसः **वचनं** नः **अस्माकं** शं **सुखाय भवतु** । पुरुजातः **बहुप्रादुर्भावः** अर्यमा **देवः** शं नोस्तु ।

---

१. वैतु. मंपा. २. अहोरक्षाभिः S′. ३. हविष्यो S′. ४. समानम् S′. ५. व्याचक्षे S′. ६. अथ वा षण सं नास्ति S′. ७. सु॒यम॑स्तु॒ A,B^h,D; सु॒यम॑स्तु॒>सु॒यम॑स्य॒ Dc; सु॒यम॑स्य॒>सु॒यम॑स्तु॒ C3. ८. सु॒ऽयम॑स्तु P. ९. स्वरार्थं वृषादित्वं (पा ६,१,२०३) द्र. १०. एवं स्वरः ! वैप १,२०३४e द्र. ११. शोभनमययुक्तस्य S′. १२. पातञ्जलं S′.

शं नो॑ धा॒ता शमु॑ ध॒र्ता नो॑ अस्तु॒ शं न॑ उरू॒ची[1] भ॑वतु स्व॒धाभि॑ः ।
शं रोद॑सी बृह॒ती शं नो॒ अद्रि॒ः शं नो॑ दे॒वानां॑ सु॒हवा॑नि सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । न॒ः । धा॒ता । शम् । ऊ॒ं इति॑ । ध॒र्ता । न॒ः । अ॒स्तु॒ । शम् । न॒ः । उ॒रू॒ची॑[2] ।
भ॒व॒तु॒ । स्व॒धाभि॑ः । शम् । रोद॑सी इति॑ । बृ॒ह॒ती इति॑ । शम् । न॒ः । अद्रि॑ः । शम् । न॒ः ।
दे॒वाना॑म् । सु॒ऽहवा॑नि । स॒न्तु॒ ॥ ३ ॥

धाता **विधाता सर्वस्य देवः** नः **अस्माकं** शम् अस्तु । धर्ता **विधारयिता पुण्यपापानां वरुणः** शम् **एव** नः **अस्तु** । उरूची **विस्तीर्णगमना विवर्तगमना**[3] **वा पृथिवी कथ्यते** । स्वधाभिः **अन्नैः सह** नः **अस्माकं** शं भवतु । बृहती **बृहत्यौ** रोदसी **द्यावापृथिव्यौ** शं **भवताम्**[4] । अद्रिः **पर्वतः**[5] शं नो **भवतु** । नः **अस्मदीयानि** देवानां सुहवानि **सुष्टुतयः** शं सन्तु ।

शं नो॑ अ॒ग्निर्ज्योति॑रनीको अस्तु॒ शं नो॑ मि॒त्रावरु॑णाव॒श्विना॒ शम् ।
शं न॑ः सु॒कृतां॑ सुकृ॒तानि॑ सन्तु॒ शं न॑ इषि॒रो अ॒भि वा॑तु॒ वात॑ः ॥ ४ ॥

शम् । न॒ः । अ॒ग्निः । ज्योति॑ःऽअनीकः । अ॒स्तु॒ । शम् । न॒ः । मि॒त्रावरु॑णौ । अ॒श्विना॑ । शम् ।
शम् । न॒ः । सु॒ऽकृता॑म् । सु॒ऽकृ॒तानि॑ । स॒न्तु॒ । शम् । न॒ः । इ॒षि॒रः । अ॒भि । वा॒तु॒[6] । वात॑ः ॥ ४ ॥

ज्योतिरनीकः **ज्योतींषि अनीके मुखे यस्य स तादृशः** अग्निः **अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः** नः **अस्माकं** शम् अस्तु । मित्रावरुणौ नः शं **भवताम्** । अश्विना **अश्विनौ** शं **स्ताम्** । सुकृतां **पुण्यकर्मणाम्** । ‘सुकर्मपाप°’ (पा **३**,२,८९) **इति क्विप्प्रत्ययः** । सुकृतानि **सुष्ठु कृतानि पुण्यानि** नः शं सन्तु । इषिरः **गमनशीलो** वातः **वायुः** शम् **शान्त्यर्थं** नः अभि वातु **अस्मान् अभिलक्ष्य प्रवातु** ।

शं नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी पू॒र्वहू॑तौ॒ शम॒न्तरि॑क्षं दृ॒शये॑ नो अस्तु ।
शं न॒ ओष॑धीर्व॒निनो॑ भवन्तु॒ शं नो॒ रज॑स॒स्पति॑रस्तु जि॒ष्णुः[7] ॥ ५ ॥

शम् । न॒ः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पू॒र्वऽहू॑तौ । शम् । अ॒न्तरि॑क्षम् । दृ॒शये॑ । न॒ः । अ॒स्तु॒ ।
शम् । न॒ः । ओष॑धीः । व॒निन॑ः । भ॒व॒न्तु॒ । शम् । न॒ः । रज॑सः । पति॑ः । अ॒स्तु॒ । जि॒ष्णुः ॥५॥

द्यावापृथिवी **द्यावापृथिव्यौ** पूर्वहूतौ **देवानां प्रथमस्तोत्रार्थम्** । **यद्वा पूर्वे पूर्वं जाता देवा हूयन्ते इज्यन्ते आहूयन्ते**[8] **वा यत्रेति पूर्वहूतिर्यज्ञः**[9] **तत्र** शं नः **स्ताम्** ।

---

[1] उ॒रुची A,B^{h}.
[2] ऊ॒रु॒ची P,P^{2}J.
[3] विवभिगमना S′.
[4] भवाम् S′.
[5] पूर्वतः S′,
[6] वा॑तु P.
[7] वि॒ष्णुः B^{h}.
[8] आहृयंते S′,
[9] देवहूति° S′.

अन्तरिक्षम् **मध्यमलोकः** दृशये **दर्शनाय** शं नो अस्तु । ओषधीः **ओषध्यः** वनिनः **वनरूपसमुदायिनो वृक्षाश्च** शं नो भवन्तु । रजसः **लोकस्य** पतिः **पालकः** जिष्णुः **जयशील इन्द्रः** शं नोस्तु ।

शं न॒ इन्द्रो॒ वसु॑भिर्दे॒वो अ॑स्तु॒ शमा॑दि॒त्येभि॒र्वरु॑णः सु॒शंसः॑ ।
शं नो॑ रु॒द्रो रु॒द्रेभि॒र्जला॑ष॒ः शं न॒स्त्वष्टा॒ ग्नाभि॑रि॒ह शृ॑णोतु ॥ ६ ॥

शम् । न॒ः । इन्द्रः॑ । वसु॑ऽभिः । दे॒वः । अ॒स्तु॒ । शम् । आ॒दि॒त्येभिः॑ । वरु॑णः । सु॒ऽशंसः॑ ।
शम् । न॒ः । रु॒द्रः । रु॒द्रेभिः॑ । जला॑षः । शम् । न॒ः । त्वष्टा॑ । ग्नाभिः॑[1] । इ॒ह । शृ॒णो॒तु॒ ॥६॥

इन्द्रो देवः वसुभिः **एतत्संज्ञकैर्देवैः सार्धं** नः **अस्माकं** शम् अस्तु । सुशंसः **शोभनस्तुतिः** वरुणः आदित्येभिः **आदित्यैः सार्धं** शं नः **अस्तु** । जलाषः । **सुखनामैतत् । जलाषः**[2] **सुखं तद् अस्यास्तीति । अर्शआदित्वाद् अच्प्रत्ययः**[3] । **सुखकरो** रुद्रो रुद्रेभिः **रुद्रैः सार्धं** शं नः **अस्तु** । त्वष्टा **सर्वप्राणिनां रूपाणि विकुर्वन् देवः** ग्नाभिः **देवपत्नीभिः सार्धं** शं नः **अस्तु** । इह **अस्मिन् कर्मणि** श्रृणोतु **च** । **नः स्तोत्रम् इति शेषः** ।

शं न॒ः सोमो॑ भवतु॒ ब्रह्म॒ शं न॒ः शं नो॒ ग्रावा॑ण॒ः शमु॑ सन्तु य॒ज्ञाः ।
शं न॒ः स्वरू॑णां मि॒तयो॑ भवन्तु॒ शं न॑ः प्र॒स्व॑१॒ः[4] शम्व॑स्तु॒ वेदिः॑ ॥ ७ ॥

शम् । न॒ः । सोमः॑ । भ॒व॒तु॒ । ब्रह्म॑ । शम् । न॒ः । शम् । न॒ः । ग्रावा॑णः । शम् । ऊं॒ इति॑ । स॒न्तु॒ । य॒ज्ञाः । शम् । न॒ः । स्वरू॑णाम् । मि॒तयः॑ । भ॒व॒न्तु॒ । शम् । न॒ः । प्र॒ऽस्वः॑[5] । शम् । ऊं॒ इति॑ । अ॒स्तु॒ । वेदिः॑ ॥

सोमः **लतारूपः अभिषूयमाणः** शं नः भवतु । ब्रह्म **स्तोत्रशस्त्रात्मकं** शं नः **अस्तु** । ग्रावाणः **अभिषवसाधनभूताः** शं नः सन्तु । यज्ञाः **सोमनिर्वर्त्याः क्रतवः** शम् **एव** सन्तु । स्वरूणाम् । **लुप्तमत्वर्थीयः । स्वरुमतां यूपानां** मितयः **उन्मानानि** शं नो भवन्तु । प्रस्वः **प्रकर्षेण सूयमाना जायमाना ओषधयः चरुपुरोडाशसंपादिकाः** शं नः **सन्तु । प्रस्व इति । प्रपूर्वात् सूयतेः क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तः । ततः परस्य जसः** ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य’ (पा ८,२,४) **इति स्वरितत्वम् । उशब्दः अवधारणे** । वेदिः शम् **एव** अस्तु । ‘मय उञो वो वा’ (पा ८,३,३३) **इति उशब्दस्य वकारः** ।

शं न॒ः सूर्य॑ उरु॒चक्षा॒ उदे॑तु॒ शं नो॑ भवन्तु प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः ।

---

१. अ॒ग्नाभिः॑ P,P^2,J. २. ष नास्ति S′. ३. अच्प्र. स्वरः? ४. प्र॒स्व३॒॑ः° A,B^h,C,R,S^m,Cs. ५. प्र॒ऽस्वाः॑ P.

शं न॒ः पर्व॑ता ध्रु॒वयो॑ भवन्तु॒ शं न॒ः सिन्ध॑व॒ः शमु॑ स॒न्त्वाप॑ः ॥ ८ ॥

शम् । न॒ः । सूर्य॑ः । उ॒रु॒ऽचक्षा॑ः । उत् । ए॒तु॒ । शम् । न॒ः । भ॒व॒न्तु॒ । प्र॒ऽदिश॑ः । चत॑स्रः ।
शम् । न॒ः । पर्व॑ताः । ध्रु॒वय॑ः । भ॒व॒न्तु॒ । शम् । न॒ः । सिन्ध॑वः । शम् । ऊं॒ इति॑ । स॒न्तु॒ । आप॑ः ॥

उरुचक्षाः **विस्तीर्णतेजाः उरुभिर्बहुभिर्दृश्यमानो वा ।** 'असनयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' **(पावा २,४,५४) इति ख्याञादेशाभावः ।** सूर्यो नः **अस्माकं** शम् **शान्त्यर्थम्** उदेतु । चतस्रः प्रदिशः **महादिशः** शं नो भवन्तु । ध्रुवयः **ध्रुवाः । ध्रु स्थैर्ये । औणादिकः क्रिप्रत्ययः । उवङ् आदेशः । स्थिराः** पर्वताः शं नो भवन्तु । सिन्धवः **स्यन्दमाना नद्यः** नः शं **सन्तु ।** शम् **एव** सन्तु आपः ।

शं नो॒ अदि॑तिर्भवतु व्र॒तेभि॒ः शं नो॑ भवन्तु म॒रुत॑ः[1] स्व॒र्काः ।
शं नो॒ विष्णु॒ः शमु॑ पू॒षा नो॑ अस्तु॒ शं नो॑ भ॒वित्रं॒ शम्व॑स्तु वा॒युः ॥ ९ ॥

शम् । न॒ः । अदि॑तिः । भ॒व॒तु॒ । व्र॒तेभि॑ः । शम् । न॒ः । भ॒व॒न्तु॒ । म॒रुत॑ः । सु॒ऽअ॒र्काः । शम् । न॒ः ।
विष्णु॑ः । शम् । ऊं॒ इति॑ । पू॒षा । न॒ः । अ॒स्तु॒ । शम् । न॒ः । भ॒वित्र॑म् । शम् । ऊं॒ इति॑ । अ॒स्तु॒ । वा॒युः ॥

अदितिः **अखण्डनीया देवमाता** व्रतेभिः **व्रतैः कर्मभिः साधं** नः **अस्माकं** शं भवतु[2] । स्वर्काः । 'अर्कोर्चतेः स्तुतिकर्मणः' **(तु. नि ५,४) इति यास्कः । सुष्टुतयो** मरुतः नः शं भवन्तु । **शं** नः **अस्तु** विष्णुः । शम् **एव पूषा** नो अस्तु । भवित्रम् **भुवनम् उदकम् अन्तरिक्षं वा** शं नः **अस्तु ।** 'अर्तिलूधूसूखनसह°' (पा ३,२,१८४) **इति विहित इत्रप्रत्ययो भवतेरपि व्यत्ययेन उत्पन्नः ।** उशब्दः **अवधारणे ।** वायुः शम् **शान्त्यर्थमेव** अस्तु । 'मय उञो वो वा' (पा ८,३,३३) **इति उञो वकारादेशः ।**

शं नो॑ दे॒वः स॑वि॒ता त्राय॑माण॒ः शं नो॑ भवन्तू॒षसो॑ वि॒भातीः ।
शं न॑ः प॒र्जन्यो॑ भवतु प्र॒जाभ्य॒ः शं न॒ः क्षेत्र॑स्य॒ पति॑रस्तु श॒ंभुः ॥ १० ॥

शम् । न॒ः । दे॒वः । स॒वि॒ता । त्राय॑माणः । शम् । न॒ः । भ॒व॒न्तु॒ । उ॒षस॑ः । वि॒ऽभा॒तीः । शम् ।
न॒ः । प॒र्जन्य॑ः । भ॒व॒तु॒ । प्र॒ऽजाभ्य॑ः । शम् । न॒ः । क्षेत्र॑स्य । पति॑ः । अ॒स्तु॒ । श॒म्ऽभुः ॥ १० ॥

त्रायमाणः **रक्षन् भयेभ्यः** सविता **सर्वस्य प्रेरको** देवः नः शं **भवतु ।** विभातीः **विभात्यो व्युच्छन्त्यः ।** 'वा छन्दसि' (पा ६,१,१०६) **इति पूर्वसवर्णदीर्घः ।** उषसः **उषोभिमानिन्यो देवताः** नः शं भवन्तु । पर्जन्यः **वृष्टिप्रदो** नः **अस्माकं** प्रजाभ्यः शं भवतु । शंभुः **सुखस्य भावयिता** क्षेत्रस्य पतिः ।

---

[1] म॒रुत॑ Bʰ,Sᵐ,C.　　[2] भवन्तु S′.

‘रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिद्[1] अग्निम् अथापरे ।
स्वतन्त्र एव[2] वा कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरुच्यते ॥’ (तन्त्रसार)

एतत्संज्ञको देवः नः अस्माकं शम् शान्त्यै अस्तु भवतु । ‘विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्’ (पा ३,२,१८०) इति विप्रसमुपपदाद् भवतेर्विहितो डुप्रत्ययः शंपूर्वादपि व्यत्ययेन भवति ।

इति द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘शं नः सत्यस्य’ इति सूक्तस्य रात्रीकल्पादिषु शान्त्यर्थजपे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

शं न॑ः स॒त्यस्य॒ पत॑यो भवन्तु॒ शं नो॒ अर्व॑न्त॒ः शमु॑ सन्तु॒ गाव॑ः ।
शं न॑ ऋ॒भव॑ः सु॒कृत॑ः सु॒हस्ता॒ः शं नो॑ भवन्तु पि॒तरो॒ हवे॑षु ॥ १ ॥

शम् । न॒ः । स॒त्यस्य॑ । पत॑यः । भ॒व॒न्तु॒ । शम् । न॒ः । अर्व॑न्तः । शम् । ऊ॒ं इति॑ । स॒न्तु॒ । गाव॑ः । शम् । न॒ः । ऋ॒भव॑ः । सु॒ऽकृत॑ः । सु॒ऽहस्ता॑ः । शम् । न॒ः । भ॒व॒न्तु॒ । पि॒तर॑ः । हवे॑षु ॥

सत्यस्य पतयः पालयितारः सत्यशीला देवाः नः अस्माकं शम् शान्त्यै भवन्तु । अर्वन्तः अश्वाः शं नो भवन्तु । शम् एव सन्तु गावः धेनवः सुकृतः सुकृतकर्माणः कर्मणैव देवत्वं प्राप्ताः सुहस्ताः शोभनहस्ताश्चमसतक्षणादिषु कुशलहस्ता ऋभवः एतत्संज्ञकाः कर्मदेवाः । तथा च दाशतय्याम् आर्भवसूक्ते समाम्नायते—‘एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्चर्मणो गाम् अरिणीत धीतिभिः’ (ऋ ४,३६,४) इति । ‘विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वम् आनशुः’ (ऋ १,११०,४) इति च । ‘ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथम् अभ्यजयन्[3]’ (ऐब्रा ३,३०) इत्यादिना ऐतरेयब्राह्मणे ऋभूणां मनुष्याणामेव देवैः सह सोमपानं विद्यत इति प्रपञ्चितम् । अत एव अत्र सुकृत इत्युक्तम् । एवंविधमहिमान ऋभवो देवा नः अस्माकं शम् शान्त्यै दुरितनिवृत्त्यै भवन्तु । पितरो हवेषु । विषयसप्तमी । स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा नः अस्माकं शं भवन्तु ।

शं नो॑ दे॒वा वि॒श्वदे॑वा भवन्तु॒ शं सर॑स्वती स॒ह धी॒भिर॑स्तु ।
शम॑भि॒षाच॒ः शमु॑ राति॒षाच॒ः शं नो॑ दि॒व्याः पार्थि॑वा॒ः शं नो॒ अप्या॑ः ॥२॥

शम् । न॒ः । दे॒वाः । वि॒श्वऽदे॑वाः । भ॒व॒न्तु॒ । शम् । सर॑स्वती ! स॒ह । धी॒भिः । अ॒स्तु॒ । शम् । अ॒भि॒ऽसाच॑ः[4] । शम् । ऊ॒ं इति॑ । रा॒ति॒ऽसाच॑ः । शम् । न॒ः । दि॒व्याः । पार्थि॑वाः । शम् । न॒ः । अप्या॑ः ॥ २ ॥

---

[1] के नास्ति S′. [2] एवं S′. [3] अभ्युदयन् S′. [4] °साचः P.

विश्वदेवाः। अत्र दीव्यतिः स्तुत्यर्थः। बहुस्तोत्रका देवा इन्द्रादयः। यद्वा देवा इति विश्वदेवानां विशेषणम्। दीव्यन्तो विश्वे सर्वे देवाः। पूर्वस्मिन् पक्षे 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' (पा ६,२,१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। द्वितीयस्मिन् पक्षे तत्पुरुषत्वात् समासान्तोदात्तत्वेन[1] भवितव्यम्। अत्र 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा ६,२,१९९) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। देवाः नः अस्माकं शं भवन्तु। सरस्वती वर्णपदवाक्यात्मना सरणवती वाग्देवता धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा सह शम् अस्तु। अभिषाचः। षच समवाये। अभिषचमानाः यज्ञम् अभितः समवयन्तो देवाः शं भवन्तु। रातिषाचः रातये दानार्थं संगच्छमाना देवाः शम् एव भवन्तु। रातिषाचः अभिषाचः इति पदद्वयेन विश्वे देवा उच्यन्ते। तथा च दाशतय्यां वैश्वदेवसूक्ते समाम्नायते—'विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः। रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत' (ऋ १०,६५,१४) इति। दिव्याः दिवि भवा देवाः पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः। उत्सादित्वाद् अञ्प्रत्ययः। पार्थिवा देवाश्च नः अस्माकं शं भवन्तु। अप्याः अप्सु अन्तरिक्षे भवाः। 'भवे छन्दसि' (पा ४,४,११०) इति यत्। 'यतोऽनावः' (पा ६,१,२१३) इति आद्युदात्तत्वम्। ते शं भवन्तु।

शं नो॑ अ॒ज एक॑पाद् दे॒वो अ॑स्तु॒ शमहि॑र्बु॒ध्न्य१॒ः[2] शं स॑मु॒द्रः।
शं नो॑ अ॒पां नपा॑त् पे॒रुर॑स्तु॒ शं न॒ः पृश्नि॑र्भवतु दे॒वगो॑पा[3] ॥ ३ ॥

शम्। न॒ः। अ॒जः। एक॑ऽपात्। दे॒वः। अ॒स्तु॒। शम्। अहि॑ः। बु॒ध्न्य॑ः। शम्। स॒मु॒द्रः।
शम्। न॒ः। अ॒पाम्। नपा॑त्। पे॒रुः। अ॒स्तु॒। शम्। न॒ः। पृश्नि॑ः। भ॒व॒तु॒। दे॒वऽगो॑पा ॥

अजः अजायमानः एकपात् एकः पादः स्थावरजङ्गमात्मको यस्य। 'पादोस्य विश्वा भूतानि' (अ १९,६,३) इति श्रुतेः। 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा ५,४,१४०) इति पादस्य लोपः समासान्तः। अजएकपाच्छब्दाभ्याम्[4] एक एव देवोभिधीयते। अजैकपान्नामको देवः नः शम् अस्तु। अहिर्बुध्न्यः अहिः अहन्तव्यः बुध्न्यः बुध्नं[5] मूलं तदर्हः। अत्रापि पूर्ववद् अहिर्बुध्न्य इति पदद्वयम् एकदेवताप्रतिपादकम्। अहिर्बुध्न्यनामको देवः नः शम् अस्तु। समुद्रः समुद्द्रवन्ति आपः अस्माद् इति समुद्रः शम् अस्तु। अपां नपात् अपाम् उदकानां न पातयिता। पातयतेः क्विप्। 'नभ्राण्नपात्°' (पा ६,३,७५) इति नलोपाभावो निपातितः। अपांनपात्संज्ञको देवो नः शम् शान्त्यै पेरुः पारयिता दुःखेभ्यो अस्तु भवतु। पृश्निः मरुतां माता देवगोपा देवा गोपायितारो यस्याः सा पृश्निः नः शं भवतु। गुपू रक्षणे। क्विप्। 'गुपूधूपविच्छिपणि-

---

[1] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद् आद्युदात्तत्वेन शंपा.　[2] शन्नोर्हि° ऋ ७,३५,१३ पै १३,८,१३; ध्न्य॑३ः A,B^h,C,S^m.　[3] °गौपाः पै.　[4] अजैकपा° S′.　[5] बुधं S′.

पनिभ्य आयः' (पा ३,१,२८) **इति आयप्रत्ययः। अतोलोपयलोपौ**[1]**। देवा गोपा यस्या इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः।**

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तामिदं[2] **ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः।**
शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ॥ ४ ॥

आदित्याः। रुद्राः। वसवः। जुषन्ताम्। इदम्। ब्रह्म। क्रियमाणम्। नवीयः।
शृण्वन्तु। नः। दिव्याः। पार्थिवासः। गोऽजाताः। उत। ये। यज्ञियासः ॥ ४ ॥

आदित्याः **अदितेः पुत्रा द्युस्थाना देवाः**। 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' (पा ४,१,८५) **इति ण्यः**। रुद्राः **रोदयितारः अन्तरिक्षस्थाना देवाः** वसवः **पार्थिवाः** जुषन्ताम् **सेवन्ताम्। किं तत्।** नवीयः **नवतरम्** इदम् **इदानीं** क्रियमाणं ब्रह्म **स्तोत्रं जुषन्ताम् इत्यन्वयः। अन्ये च** नः **अस्मदीयं ब्रह्म स्तोत्रं** शृण्वन्तु। **के ते।** दिव्याः **दिवि भवाः** पार्थिवासः **पार्थिवाः**। 'आज्जसेरसुक्' (पा ७,१,५०)। **पृथिवीस्थानाः** गोजाताः **गोः पृश्नेर्जाता मरुतो देवाः**। उत **अपि च** यज्ञियासः **यज्ञार्हा** ये **देवास्तेपि नः स्तोत्रं शृण्वन्तु।**

ये [3]**देवानामृत्विजो यज्ञियासो**[3] **मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः।**
ते नो रासन्तामुरुगायमद्य[4] **यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥**

ये। देवानाम्। ऋत्विजः। यज्ञियासः। मनोः। यजत्राः। अमृताः। ऋतऽज्ञाः। ते।
नः। रासन्ताम्। उरुऽगायम्। अद्य। ययम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ५ ॥

देवानाम् 'शं नः इन्द्राग्नी' (अ १९,१०;११) **इत्यादिसूक्तद्वयप्रतिपादितानाम्** ऋत्विजः। **ऋतौ काले यष्टारः**। 'ऋत्विग्दधृक्' (पा ३,२,५९) **इत्यादिना ऋत्विक्शब्दो निपातितः।** यज्ञियासः **यज्ञार्हा** मनोः **प्रजापतेः** यजत्राः **यजनीया यजनार्हा** अमृताः **अमरणधर्माणः** ऋतज्ञाः **ऋतं सत्यभूतं**[5] **यज्ञं जानन्तो** ये **देवाः सन्ति** ते **देवाः** अद्य **इदानीं** नः **अस्माकम्** उरुगायम् **प्रभूतां कीर्तिं** रासन्ताम् **प्रयच्छन्तु। रासतिर्दानकर्मा। उरुगायमिति। कै गै रै शब्दे। अस्मात् कर्मणि घञ्। आतो युगागमः। हे देवाः** यूयं नः **अस्मान्** सदा **सर्वदा** स्वस्तिभिः। **स्वस्तीति अविनाशिनाम। क्षेमकरणैरुपायैः** पात **रक्षत**[6]**। सुपूर्वाद् अस्तेः क्तिनि**[7] **भूभावाभावश्छान्दसः।**

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम्।
अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सादनाय ॥ ६ ॥

---

[1] अतोलोपयतोलोपौ S'. [2] जुषन्तेदं ऋ ७,३५,१४. [3] देवानां यज्ञिया यज्ञियानां ऋ ७,३५,१५. [4] °मुरुगाय° C. [5] सत्यं भूतं S'. [6] रक्षतु S'. [7] क्तिनि स्वरः?

तत् । अ॒स्तु॒ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । तत् । अ॒ग्ने॒ । शम् । योः । अ॒स्मभ्य॑म् । इ॒दम् । अ॒स्तु॒ । श॒स्तम् ।
अ॒शी॒महि॑ । गा॒धम् । उ॒त । प्र॒ति॒ऽस्थाम् । नम॑ः । दि॒वे । बृ॒ह॒ते । सद॑नाय[1] ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा **मित्रावरुणौ अहोरात्राभिमानिनौ** तत् **वक्ष्यमाणं फलम्** अस्तु । हे अग्ने **प्रातःसायंकालाभिमानिन्** तत् **वक्ष्यमाणं फलम् अस्तु । किं तत् ।** शम् **रोगाणां शमनं** योः **भयानां यावनं पृथक्करणं च** । इदम् **उक्तं फलं** शस्तम् **प्रशस्तं समीचीनम्** अस्मभ्यम् अस्तु । उत **अपि च** गाधं प्रतिष्ठाम् । **गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । अस्माद् घञ् । प्रतिष्ठां स्थितेरविच्छेदम् । यद्वा गाधं धनलाभं प्रतिष्ठां च क्षेत्रादिरूपं फलम्** अशीमहि **अश्नुवीमहि । अशू व्याप्तौ । अस्माद् विधिलिङि विकरणस्य लुक् छान्दसः । आशीर्लिङि वा ऊदित्वाद् इडभावः ।** 'छन्दस्युभयथा' (पा ३,४,११७) **इति लिङः सार्वधातुकत्वात्** 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा ७,२,७९) **इति सकारलोपः ।** दिवे **द्युलोकाय** बृहते **महते** सदनाय **सर्वेषां निवासस्थानाय । अधिकरणे ल्युट् । पृथिव्यै च** नमः **नमस्कारोऽस्तु ।**

इति द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'उषा अप स्वसुः' **इति एकर्चस्य सूक्तस्य रात्रिकल्पे शान्त्यर्थजपे** 'शान्ता द्यौः' **इत्यादिसूक्तत्रयेण सह उक्तो विनियोगः ।**

सा खल्वेषा ऋग् एवम् आम्नायते—

उ॒षा अप॒[2] स्वसु॒स्तम॒ः सं व॑र्तयति[3] वर्त॒निं सु॑जा॒तता॑[4] ।
अ॒या वाजं॑ दे॒वहि॑तं सने॒म मदे॑म श॒तहि॑माः सु॒वीरा॑ः ॥ १ ॥

उ॒षाः । अप॑[5] । स्वसु॑ः । तम॑ः । सम् । व॒र्त॒य॒ति॒ । व॒र्त॒निम् । सु॒ऽजा॒तता॑[4] ।
अ॒या । वाज॑म् । दे॒वऽहि॑तम् । स॒ने॒म॒ । मदे॑म । श॒तऽहि॑माः । सु॒ऽवीरा॑ः ॥ १ ॥

उषाः **उषःकालाभिमानिनी देवता** स्वसुः । **यदा उषा अभवत् तदा अनन्तरमेव रात्रिर्भवतीति परस्पराविनाभावेन रात्रिरुषसः स्वसेत्युच्यते । स्वसुः स्वयमेव सारिण्या आगच्छन्त्याः स्वसृभूताया रात्रेः** तमः **अन्धकारम्** अप । **गमयतीति योग्यक्रियाध्याहारः । ततः** सुजातता **सुष्ठु जाता सुजाता तस्या भावः सुजातता ।** 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' (पावा ६,३,३५) **इति पुंवद्भावः ।** [6]**तृतीयाया आकारः**[6] **। सुजाततया सुष्ठु प्रादुर्भावेन सम्यक् प्रकाशकरणेन** वर्तनिम् **मार्गं लौकिकं वैदिकं च** संवर्तयति **सम्यग् निर्वर्तयति**[7] **। उषःकाले जाते सर्वेऽपि प्राणिनः स्वस्वव्यापार-**

---

[1] सार्दनाय P. [2] आपुः A,D; अपुः Bʰ,C,K,Kᵐ,R,Sᵐ,V,WM.; अषुः B²; अप Cs. [3] वंर्तयत D. [4] °यातता D,Kᵐ,Sᵐ,V,Dc,P,WM. [5] आपः P; अपः P²,J. [6] तृतीया आकारः S′. [7] निवर्त° S′.

करणाय मार्गं पश्यन्ति वैदिका अपि अग्निहोत्रादिकर्ममार्गं पश्यन्तीत्यर्थः। अया अनया उषसा। सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अनादेशाभावः। इदमः इद्रूपस्य लोपः। 'आङि चापः' (पा ७,३,१०५) इति एत्वे अयादेशः। अनादेशे वा नकारलोपश्छान्दसः। 'ऊडिदम्°' (पा ६,१,१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। देवहितम् देवैः सम्यगिष्टैर्हितं निहितं दत्तं देवेभ्यो वा हितं वाजम् अन्नं सनेम संभजेमहि लभेमहि। चन षण संभक्तौ। अनन्तरं सुवीराः। वीरः कर्मणि कुशलः पुत्रपौत्रादिः। शोभनपुत्रादिसमेताः सन्तः शतहिमाः। हिमशब्दो हेमन्तर्तुवाची। शतं[1] हिमाः[1] शतसंख्याकान् हेमन्तर्तून् शतं वर्षाणि मदेम हृष्यास्म। 'कालाध्वनोः°' (पा २,३,५) इति द्वितीया। माद्यतेः 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा ३,१,८६) इति अङ्प्रत्ययः।

इति द्वितीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम्।

'इन्द्रस्य बाहू' इति चतुर्थं सूक्तम् अप्रतिरथसंज्ञकम्। तस्य '[2]गणावायुष्यवर्चस्यौ तथाऽप्रतिरथं स्मृतम्[2]' (शांक २३,२) इति शान्तिकल्पे, 'अप्रतिरथं जपित्वा' (तु. वैताश्रौ १३,१३ अप ६,१,१५) इति वैतानपरिशिष्टादिषु च यत्रयत्र अप्रतिरथसंज्ञया विनियोगश्चोद्यते तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगोऽवगन्तव्यः।

इन्द्र॑स्य बा॒हू स्थवि॑रौ॒ [3]वृषा॑णौ चि॒त्रा इ॒मा वृ॑ष॒भौ† पा॑रयि॒ष्णू‡[3] ।
तौ यो॑क्षे[4] प्र॒थमो॑[5] योग॒ आग॑ते॒ याभ्यां॑ जि॒तमसु॑राणा॒ं स्व॑१॒र्यत्[6] ॥ १ ॥

इन्द्र॑स्य । बा॒हू इति॑ । स्थवि॑रौ । वृषा॑णौ । चि॒त्रा[7] । इ॒मा । वृ॒ष॒भौ । पा॒र॒यि॒ष्णू इति॑ ।
तौ । यो॒क्षे॒ । प्र॒थ॒मः । योगे॑ । आऽग॑ते । याभ्या॑म् । जि॒तम् । असु॑राणाम् । स्वः॑ । यत् ॥

अस्मिन् सूक्ते शत्रुधर्षणसमर्थ इन्द्रः स्तूयते। स हि स्वबाहुभ्यामेव परान् हिनस्तीति तावेव प्रथमं स्तूयेते। स्थविरौ नाम[8] स्थूलौ पुष्टौ[9] महान्तौ वृषाणौ अभिमतफलवर्षकौ। 'आप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात्' (अ ७,२७,८) इति हि मन्त्रान्तरम्। शस्त्रास्त्रवर्षकौ वा चित्रा चित्रौ चायनीयौ सर्वैः श्लाघनीयौ। चायृ पूजानिशामनयोः इत्यस्माद् उत्पन्नश्चित्रशब्द इति यास्को मन्यते (तु. नि १२,६)। [10]कटकाङ्गदादिभिराभरणैर्नानावर्णौ वा इमा इमौ परिदृश्यमानौ वृषभौ। लुप्तोपमम् एतत्। वृषभौ पुंगवाविव दुर्ललितौ पारयिष्णू प्रक्रान्तशत्रुहननकर्म समाप्तिं गमयन्तौ निःशेषं शत्रून् मर्दयन्तौ याविन्द्रस्य परमैश्वर्यसंपन्नस्य देवस्य बाहू विद्येते

---

१. कर्मधारये स्वरः? २. °वर्चस्यावृथा प्रतिरथं स्मृतिम् S′. ३. युवोनावना घृंज्यौ सुप्रतीकाविसह्यौ कौ २,१२१९. † वृ॑ष॒भो A,D,K,Km,Cs. ‡ °यि॒ष्णु Bh. ४. यौक्ष्ये RW. पै ७,४,१; युञ्जीत कौ. ५. प्र॒थमौ RW. कौ. ६. स्व॑३॒र्यत् A,R,C, S; संहो महत् कौ. ७. चि॒त्रा > चि॒त्राः P². ८. ना नास्ति S′. ९. पुष्टा S′. १०. कटकांगनादि° S′.

तौ बाहू प्रथमः सर्वेभ्य उपासकेभ्यः पूर्वभावी सन् यक्षे[1] पूजयामि प्रोत्साहयामि। यजतेर्लेटि ‘सिब्बहुलम्°’ (पा ३,१,३४) इति सिप्। ‘टित आत्मनेपदानाम्°’ (पा ३,४,७९) इति टेरेत्वम्। किमर्थं यजनम्। योगे आगते च। अप्राप्तप्रापणं[2] योगः। प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः। अत्र आगतशब्देन क्षेम उच्यते। योगक्षेमार्थं यक्षे[3] इति संबन्धः। याभ्यां बाहुभ्याम् असुराणाम् देवविद्वेषिणां स्वर्यत्[1] स्वः स्वर्गं तत्र निवासिनो देवान् वा यत् गच्छत्[4] बाधकत्वेन प्राप्नुवत् बलं शारीरं सेनालक्षणं च वीर्यं जितम् पराजितम्। निरस्तम् इत्यर्थः।

आ॒शुः शिशा॑नो वृष॒भो न भी॒मो[5] घ॑नाघ॒नः[6] क्षोभ॑णश्चर्षणी॒नाम्[7] ।
सं॒क्रन्द॑नोऽनिमि॒ष ए॑कवी॒रः श॒तं सेना॑ अजयत् सा॒कमिन्द्रः॑ ॥ २ ॥

आ॒शुः । शिशा॑नः । वृ॒ष॒भः । न । भी॒मः । घ॒ना॒घ॒नः । क्षोभ॑णः[8] । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।
स॒म्ऽक्रन्द॑नः । अ॒नि॒ऽमि॒षः । ए॒क॒ऽवी॒रः । श॒तम् । सेनाः॑ । अ॒ज॒य॒त् । सा॒कम् । इन्द्रः॑ ॥ २ ॥

आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा। ‘कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्’ (पाउ १,१) इति उण्प्रत्ययः। शिशानः तीक्ष्णीभवन्मतिः[9] स्वाभिमतसंपादने व्यग्रः। शो तनूकरणे। व्यत्ययेन आत्मनेपदम्। ‘बहुलं छन्दसि’ (पा २,४,७६) इति शपः श्लुः। अभ्यासस्य च इत्त्वम्। श्यैङ् गतौ इत्यस्य वा। छान्दसो यलोपः। वृषभो न वृषभ इव भीमः भयंकरः घनाघनः हन्ता शत्रूणाम्। हन्तेः पचाद्यचि ‘हन्तेर्घत्वं च’ (पावा ६,१,१२) इति द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य आगागमः, घत्वं च धात्वभ्यासयोः। चर्षणीनाम् मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता। ‘कृत्यल्युटः°’ (पा ३,३,११३) इति कर्तरि ल्युट्। प्रावृषि वर्षादिना कर्षकादीन् युद्धे परसेना वा विक्षोभयन् संक्रन्दनः युद्धे रिपूणाम् आह्वाता क्रन्दयिता वा स्तनयित्नूनां वा शब्दयिता अनिमिषः अनिमेषचक्षुः। मिषतेः ‘घञर्थे कविधानम्’ (पावा ३,३,५८) इति कः। ततो बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ (पा ६,२,१७२) इति अन्तोदात्तत्वम्। एकवीरः एकविक्रान्तः[10] असहाय एव कार्यसमर्थः ईदृश इन्द्रः शतम् बह्वीः सेनाः परकीयाः साकम् सहैव एकप्रकारेण अजयत् जयति। तस्मात् तमेवाश्रयत[11]। इष्टसिद्ध्यर्थम् इति शेषः।

सं॒क्रन्द॑नेनानिमि॒षेण॑ [12]जि॒ष्णुना॑यो॒ध्येन॑ दुश्च्यव॒नेन॑[12] धृ॒ष्णुना॑ ।
तदिन्द्रे॑ण जयत॒ तत्स॑हध्वं॒ युधो॑ नर॒ इषु॑हस्तेन॒ वृष्णा॑ ॥ ३ ॥

---

१. वैतु. मंपा. २. प्रापण° S′. ३. यजत S′. ४. अगच्छत् S′. ५. युध्मो तै ४,६,४,१ मै २,१०,४. ६. °घन A,B. ७. क्षोभ॑न° A,C,D,Sᵐ, मै. ८. क्षोभ॑नः P,P². ९. तीक्ष्णभव° S′. १०. एकविक्रीतः S′. ११. तमेवयमाश्रित्य S′. १२. जि॒ष्णु॒नायोध्येन॑ दु॒श्चव॑नेन A,D,R,Sᵐ; जि॒ष्णु॒नायोध्यै॑न दु॒श्चव॑नेन Bᵇ; जि॒ष्णुना॑यु॒ध्येन॑ दु॒श्चव॑नेन C; जि॒ष्णु॒नायोध्यै॑न दु॒श्च्यव॑नेन Cs; जि॒ष्णुना॑ युत्का॒रेण॑° ऋ १०,१०३,२ मा १७,३३ तै. मै. कौ २,१२००.

समऽक्रन्दनेन । अनिऽमिषेण । जिष्णुना । अयोध्येन । दुःऽच्यवनेन[१] । धृष्णुना ।
तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः[२] । इषुऽहस्तेन । वृष्णा ॥ ३ ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण **इति व्याख्यातौ । संक्रन्दयित्रा अनिमेषचक्षुषा**[3] जिष्णुना **जयशीलेन** योध्येन[४] **युद्धसंसक्तेन । युध संप्रहारे।** 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा ३,१,१२४)। 'शकि लिङ् च' (पा ३,३, १७२) **इति शक्यार्थे कृत्यप्रत्ययः ।** दुश्च्यवनेन **दुःखेन च्यावयितुं शक्येन अविचाल्येन ।** 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' (पा ३,३,१२९) **इति युच् ।** धृष्णुना **प्रसहनशीलेन** इषुहस्तेन । **इषवो बाणा हस्ते यस्येति बहुव्रीहौ** 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' (पावा २,२,३६) **इति परनिपातः ।** वृष्णा **वर्षित्रा कामानाम्** इन्द्रेण **यथोक्तगुणसंपन्नेन सहायेन हे** युधः **योद्धारः हे** नरः **मनुष्याः ।** 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' (पा ८,१,७४) **इति पूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वनिषेधाद् द्वितीयं निहन्यते । योद्धारः शूराः यूयं**[५] तज्जयत । **जेतव्यम् इति सामर्थ्याल्लभ्यते । किं च तेनैव इन्द्रेण सहायेन** तत् सहध्वम् **अभिभवनीयम् अभिभवत इति ।**

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी [६]संस्रष्टा[†] स युध इन्द्रो गणेन[६] ।
संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्ध्यु१ग्रधन्वा[७] प्रतिहिताभिरस्ता[८] ॥ ४ ॥

सः । इषुऽहस्तैः । सः । निषङ्गिऽभिः । वशी । समऽस्रष्टा[९] । सः । युधः । इन्द्रः । गणेन । संसृष्टऽजित् । सोमऽपाः[१०] । बाहुऽशर्धी[११] । उग्रऽधन्वा । प्रतिऽहिताभिः । अस्ता[८] ॥ ४ ॥

इषुहस्तैः **इषवो**[१२] **हस्तेषु येषां तैरुपलक्षितः** स **इन्द्रः** निषङ्गिभिः **इषुधियुक्तैर्धन्विभिः । निषङ्गशब्देन सर्वदा हस्ते**[13] **संबध्यमानो गृह्यमाणः खड्गादिरुच्यते । तद्वद्भिः सहितः** स **इन्द्रः** वशी **वशैः वश्यैर्वशवर्तिभिरनुचरैस्तद्वान्** स **च** इन्द्रः संस्रष्टा **संयोजनशीलः । केन संस्रष्टा ।** गणेन । **सामर्थ्यात् परकीयो गणो विवक्ष्यते । परकीयेण सैन्येन एकीभवनशीलः । किं कुर्वन् ।** युधः **युध्यमानः । इगुपधलक्षणः कः**[१४] **। यद्वा युधः युद्धाद्धेतोः ।** 'सावेकाचः°' (पा ६,१,१६८) **इति विभक्तेरुदात्तत्वम्**[४] **। न केवलं संस्रष्टा अपि तु** संसृष्टजित् **संसृष्टानां संघीभूतानाम् अभिमुखम् आगतानां वा जेता** सोमपाः **सोमस्य पाता** बाहुशर्धी **। शर्धो बलम् । बाहुबलवान् । मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः । यद्वा शृधु प्रसहने । बाहुभ्यां शर्धयति अभिभवतीति**

---

१. °च्यवनेन P,J. २. नरः P; नरः>नरः J. ३. अनिमेषे° S′. ४. वैतु. मंपा. ५. युधं S′. ६. संसृष्टासु युत्स्विन्द्रो गणेषु मै २,१०,४. † संसृष्टा A,Bʰ,C,K,Kᵐ,Sᵐ,V; संस्रष्टा>संसृष्टा Dc. ७. °शर्ध्यू° A; °शर्ध्यू° Sᵐ; शर्ध्यूर्ध्वधन्वा मै. तै ४,४,६,१; °धन्वाः C,Bʰ. ८. तु. सा.; वैतु. मूको. °स्तात्. ९. °सृष्टा P,P²,J. १०. समऽपा P,P²; सोमऽपा J. ११. बहु° P. १२. इषु S′. १३. हस्त S′. १४. कप्रत्यये स्वरः ?.

बाहुशर्धी । 'सुप्यजातौ°' (पा ३,२,७८) इति णिनिः । उग्रधन्वा भयंकरधनुर्युक्तः । 'धनुषश्च' (पा ५,४,१३२) इति अनङ् समासान्तः । प्रतिहिताभिः परशरीरे प्रेरिताभिरिषुभिः अस्ता परेषां क्षेप्ता मारयिता । असु क्षेपणे । तृचि[1] 'रधादिभ्यश्च' (पा ७,२,४५) इति इड्विकल्पः । एतादृशगुणोपेत इन्द्रो वर्तते । तादृशेन इन्द्रेण जयत तत् सहध्वम् इति ।

ब॒ल॒वि॒ज्ञा॒यः[2] स्थवि॑रः॒ प्रवी॑रः॒ सह॑स्वान् वा॒जी सह॑मान उ॒ग्रः ।
अ॒भिवी॑रो अ॒भिष॑त्वा[3] स॒हो॒जिज्जैत्र॑मिन्द्र॒[4] रथ॒मा ति॑ष्ठ गो॒विद॑म्[5] ॥ ५ ॥

ब॒ल॒ऽवि॒ज्ञा॒यः । स्थवि॑रः । प्रऽवी॑रः । सह॑स्वान् । वा॒जी । सह॑मानः । उ॒ग्रः ।
अ॒भिऽवी॑रः । अ॒भिऽस॑त्वा । स॒ह॒ःऽजित् । जैत्र॑म् । इ॒न्द्र॒ । रथ॑म् । आ । ति॒ष्ठ॒ । गो॒ऽविद॑म्[5] ॥

बलविज्ञायः **परस्य बलं विजानातीति । 'कर्मण्यण्' (पा ३,२,१) । यद्वा अयं मम बलम् इति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूत[6] इत्यर्थः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (पा ३,३,१९) इति कर्मणि घञ् ।** स्थविरः **महान् पुरातनो वा** प्रवीरः **प्रकर्षेण वीरः शूरः । यद्वा प्रगतान्[7] परागतबलानपि वीरयतीति[8] प्रवीरः** सहस्वान् **अभिभवनशक्तिमान्** वाजी **अन्नवान् वेगवान् वा** सहमानः **अभिभवन् शत्रून्** उग्रः **उद्गूर्णबलः** अभिवीरः **अभितो वीरा बलवन्तः अनुचरा यस्य सः** अभिषत्वा **अभिषदनशीलः शत्रुसेनाभिगमनशीलः । सदेः क्वनिप्[8] । दकारस्य तकारः । 'सदिरप्रतेः' (पा ८,३,६६) इति षत्वम् । यद्वा सत्वनो वीरान् अभिभवतीति अभिसत्वा । सांहितिको मूर्धन्यादेशः ।** सहोजित् **शात्रवीयबलस्य जेता** गोविदन्[9] [10]**गाः परकीया धेनूः**[10] **स्वकीयत्वेन जानन् परगवीः स्वाधीनाः कुर्वन् । वेत्तेः शतृप्रत्ययः । 'पूरणगुणसुहित°' (पा २,२,११) इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति । छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् । हे** इन्द्र **एवंगुणविशिष्ट स त्वं** जैत्रम् **जयशीलं** रथम् आ तिष्ठ **अस्मदर्थं रथम् आरोढुम् अर्हसि ।**

इ॒मं वी॒रमनु॑ हर्ष॑ध्वमु॒ग्रमिन्द्रं॑ सखा॑यो॒[11] अनु॒ सं र॑भध्वम् ।
ग्रा॒म॒जितं॑ गो॒जितं॒ वज्र॑बाहुं॒ जय॑न्त॒मज्म॑ प्रमृ॒णन्त॒मोज॑सा ॥ ६ ॥

इ॒मम् । वी॒रम् । अनु॑ । ह॒र्ष॒ध्व॒म् । उ॒ग्रम् । इन्द्र॑म् । स॒खा॒यः॒ । अनु॑ । सम् । र॒भ॒ध्व॒म् ।
ग्रा॒म॒ऽजित॑म् । गो॒ऽजित॑म् । वज्र॑ऽबाहुम् । जय॑न्तम् । अज्म॑ । प्र॒ऽमृ॒णन्त॑म् । ओज॑सा ॥ ६ ॥

---

[1] तृच्प्र. स्वरः ?. [2] °ज्ञा॒य A,D,R,Cs; °ज्ञा॒य > °ज्ञा॒यः Dc. [3] अ॒भिस॑त्वा A,C,D,S^m,Cs,RW. ऋ १०,१०३,५ मा १७,३३ तै ४,६,४,२ मै २,१०,४ कौ २,१२०३; अ॒भिस॑त्वा > अ॒भिष॑त्वा Dc. [4] स॒हो॒जा जैत्र॑° ऋ. मा. तै. कौ.; सहोजा॑ जैत्रायणो काठ १८,५. [5] तु. RW.; वैतु. शंपा. सात. °द॑न् (पपा. गो॒ऽविद॑न्); गो॒वित > गो॒विद॑न् Cs; गो॒वित् ऋ. मा. तै. मै. काठ. कौ. [6] °भूतम् S'. [7] प्र नास्ति S'. [8] उपपदसमासे स्वरः ?. [9] वैतु. मंपा. [10] गोः परकीया धेनुः S'. [11] सत्वानो पै ७,४,६.

हे सखायः समानख्यानाः समानबुद्धिकर्माणो योद्धारो यूयम् इमं शत्रुधर्षणसमर्थं वीरम् विक्रान्तम् अत एव उग्रम् उद्गूर्णबलम् इन्द्रम् अनु हर्षध्वम् । एनं[1] वीरम् अग्रतः कृत्वा यूयं पश्चाद् उत्साहिनो भवत । हृष तुष्टौ । 'कर्तरि शप्' (पा ३,१,६८) इति शबेव जातः[2] । श्यनस्तस्यापवादत्वेऽप्यनुत्पत्तिश्छान्दसी[3] आत्मनेपदं च । तथा इन्द्रम् अनु सं रभध्वम् शत्रुहननाय संरब्धम् उद्योगवन्तम् इन्द्रम् अनु स्वयमपि उद्योगिनो भवत । रभ राभस्ये । इन्द्रं विशिनष्टि— ग्रामजितम् शत्रुसंघस्य जेतारम् । अथवा ग्रामस्य शत्रुपुरस्य[4] जेतारम् गोजितम् शत्रुगवीनां जेतारं वज्रबाहुम् वज्रं बाहौ यस्येति । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' इति (पावा २,२,३६) परनिपातः । जयन्तं शत्रून् अज्म अजनशीलम्[5] । सुपो लुक् । यद्वा अज्म अजन्ति अत्र योद्धार इति युद्धस्थानम् । अधिकरणे मनिन्प्रत्ययः । युद्धस्थानं जयन्तम् इति । ओजसा वीर्येण प्रमृणन्तम् प्रकर्षेण हिंसन्तं परसैन्यानि । मृण हिंसायाम् । तौदादिकः ।

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोदाय[6] उग्रः[7] शतमन्युरिन्द्रः ।
दुश्च्यवनः[8] पृतनाषाडयोध्यो३ऽस्माकं[9] सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अदायः[10] । उग्रः । शतऽमन्युः । इन्द्रः ।
दुःऽच्यवनः । पृतनाषाट् । अयोध्यः[11] । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । युत्ऽसु ॥ ७ ॥

गोत्राणि गोः उदकस्य [12]त्राणि त्रायकाणि[12] युद्धक्षेत्राणि वा सहसा बलेन अभि गाहमानः आभिमुख्येन प्रविशन् अदायः निर्दयो निग्राह्येष्वविद्यमानकरुणः । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अस्माद् घञि बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' (पा ६,२,१७२) इति अन्तोदात्तत्वम् । उग्रः उद्गूर्णबलो वीरः शतमन्युः बहुविधक्रोधः दुश्च्यवनः च्यावयितुं युद्धाङ्गनाद् अपसारयितुम् अशक्यः । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' (पा ३,३,१२९) इति युच् । पृतनाषाट् परसेनानाम् अभिभविता । 'छन्दसि सहः' (पा ३,२,६३) इति ण्विः । 'सहेः साडः सः' (पा ८,३,५६) इति मूर्धन्यादेशः । अयोध्यः योद्धुं संप्रहर्तुम् अशक्यः ईदृश इन्द्रः युत्सु युद्धेषु । संपदादिलक्षणः क्विप् । अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ।

---

१. येन S′. २. जातः शबेवोत्पन्नः शंपा. ३. श्यनोनोत्पत्ति° S′. ४. शत्रुपरस्य S′. ५. जनन° S′. ६. °नोदयो ऋ १०,१०३,७ मा १७,३९ काठ १८,५ कौ २,१२०५ RW.; मान आदायों मै २,१०,४. ७. वीरः ऋ. मा. तै ४,६,४,२ मै. काठ. कौ. ८. दुश्चवनः A,B^{h},C,D; दुश्चवनः > दुश्च्यवनः Dc. ९. °डयुध्यो° ऋ. मा. तै. काठ. कौ.; °ध्यो१स्माकं K,D,V. १०. अदयः J; अदयः P. ११. अयोध्यः P,J, मै. पपा. १२. त्रायकाण्यत्राणि S′.

बृहस्पते परि दीया रथेन[1] [2]रक्षोहामित्राँ अपबाधमानः[2] ।
[3]प्रभञ्जञ्छत्रून् प्रमृणन्नमित्रानस्माकमेध्यविता[3] तनूनाम्[4] ॥ ८ ॥

बृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षःऽहा । अमित्रान्[5] । अपऽबाधमानः ।
प्रऽभञ्जन् । शत्रून् । प्रऽमृणन् । अमित्रान् । अस्माकम् । एधि । अविता । तनूनाम् ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते बृहतां देवानां पते पालक त्वं रथेन परि दीय । दीयतिर्गतिकर्मसु पठ्यते (तु. निघ २,१४) । छान्दसो धातुः । अथवा दीङ् क्षये अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् अत्र गत्यर्थः[6] । युद्धभूमिं परितो गच्छ व्याप्नुहि । रक्षोहा रक्षसां हन्ता अमित्रान् शत्रून् । अम गत्यादिषु । अस्माद् इत्रप्रत्ययः । अपबाधमानः सर्वतो नाशयन् । लक्षणहेत्वोः°’ (पा ३,२,१२६) इति हेत्वर्थे शानच् । बाधनेन हेतुना सर्वतो गच्छ । शत्रून् प्रभञ्जन् प्रकर्षेण मर्दयन् । भञ्जो आमर्दने । रौधादिकः । अमित्रान् शत्रून् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् ईदृशस्त्वम् अस्माकं तनूनाम् शरीराणाम् अविता रक्षिता एधि भव । अस्तेर्लोटि ‘घ्वसोरेद्धौ°’ (पा ६,४,११९) इति हेध्यादेशः एत्वं च ।

इन्द्र एषां[7] नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।
देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो ‘यन्तु मध्ये[8] ॥ ९ ॥

इन्द्रः । एषाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ।
देवऽसेनानाम् । अभिऽभञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । मध्ये ॥ ९ ॥

अभिभञ्जतीनाम् अस्मदमित्रान् आभिमुख्येन भङ्क्तुं मर्दयितुम् । हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । ‘ङ्याश्छन्दसि°’ (पा ६,१,१७८) इति नाम उदात्तत्वम् । भञ्जनेन हेतुना जयन्तीनाम् जयनशीलानाम् । बहुलवचनाद्[9] जयन्तीनाम् इत्यत्र नाम उदात्तत्वं न भवति । एवम् अस्मदर्थं[10] प्रवर्तमानानाम् एषाम् । लिङ्गव्यत्ययः । आसाम् देवसेनानाम् इन्द्रो नेता अस्तु । बृहस्पतिः पुरः पुरस्ताद् एतु[11] दक्षिणा च यज्ञः च सोमः च पुर एतु । एतु[12] इति प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि बृहस्पतिरेतु यज्ञः सोमश्च पुरस्ताद् एतु इति केचिद् व्याचक्षते । तदा दक्षिणशब्दाद् ‘दक्षिणादाच्’ (पा ५,३,३६) इति आचि कृते ‘चितः’ (पा ६,१,१६३) इति अन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । यथा

---

१. रथेन C,R,Cs. २. °मित्रँ अप° R; °मित्रँ अप° D,Cs; °मित्राँ अप° A; °मित्राँ अप° Bʰ,C,Sᵐ. ३. प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माक° ऋ १०,१०३,४ मा १७,३६ तै ४,६,४,३ मै २,१०,४ काठ १८,५ कौ २,१२०२; प्रभञ्जं° A. ४. रथानाम् ऋ. मा. तै. काठ. कौ. ५. मित्रान् P; मित्रान् P², J. ६. गर्थः S′. ७. आसां ऋ १०,१०३,८ मा १७,४० तै. मै. कौ २,१२०६. ८. यन्त्वग्रम् ऋ. मा. मै. कौ.; यन्त्वग्रे तै. ९. ल नास्ति S′. १०. °दर्थ° S′. ११. एतत् S′. १२. नास्ति मूको.

‘सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञम् अभिनक्षमाणा’ (ऋ १०,१७,९) **इत्यत्र दक्षिणाशब्दः अन्तोदात्तः पठ्यते एवम् अत्रापि स्यात् । अतः यज्ञे दीयमाना गोरूपा दक्षिणा अत्र विवक्षिता । दक्ष वृद्धौ ।** ‘द्रुदक्षिभ्यामिनन्’ (पाउ २,५०) **इति इनन्प्रत्यये कृते** ‘ञ्नित्यादिर्नित्यम्’ (पा ६,१,१९७) **इति आद्युदात्तत्वं सिध्यति । दिगाख्याने वा व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । तथा** मरुतो **देवताश्च देवसेनानां** मध्ये यन्तु **गच्छन्तु ।**

इन्द्र॑स्य॒ वृष्णो॒ वरु॑णस्य॒ राज्ञ॑ आदि॒त्यानां॑ म॒रुतां॒ शर्ध॑ उ॒ग्रम् ।
म॒हाम॑नसां भुवनच्य॒वाना॒ं घोषो॑ दे॒वाना॒ं जय॑ता॒मुद॑स्थात् ॥ १० ॥

इन्द्र॑स्य । वृष्ण॑: । वरु॑णस्य । राज्ञ॑: । आ॒दि॒त्याना॑म् । म॒रुता॑म् । शर्ध॑: । उ॒ग्रम् ।
म॒हाऽम॑नसाम् । भु॒व॒न॒ऽच्य॒वाना॑म् । घोष॑: । दे॒वाना॑म् । जय॑ताम् । उत् । अ॒स्था॒त् ॥१०॥

वृष्णः **कामानां वर्षितुः शस्त्रास्त्राणां वा सांतत्येन प्रक्षेप्तुः** इन्द्रस्य राज्ञः **राजनशीलस्य** वरुणस्य **शत्रुनिवारकस्य एतत्संज्ञकस्य देवस्यापि** आदित्यानाम् **अदितिपुत्राणां देवानां** मरुतां **च** उग्रम् **उद्गूर्णं** शर्धः **शत्रुप्रसहनसमर्थं[1] बलम् उद् अस्थात् उत्तिष्ठतु शत्रून् हन्तुम् आविर्भवतु । शृधु प्रसहने । अस्माद् असुन्प्रत्ययः । ततः** महामनसाम् **अदीनमनसां** भुवनच्यवानाम् **भुवनानि[2] च्यावयितुं समर्थानां भुवनेभ्यो लोकेभ्यो वा शत्रूंश्च्यावयितुं शक्तानाम् । च्यवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् पचाद्यच् ।** जयताम् **शत्रून् विनाशयतां** देवानां **सर्वेषामपि** घोषः **जयध्वनिः** उद् अस्थात् **उत्तिष्ठतु ।**

अ॒स्माक॒मिन्द्र॒: समृ॑तेषु ध्व॒जेष्व॒स्माक॒ं या इष॑व॒स्ता जय॑न्तु ।
अ॒स्माकं॑ वी॒रा उत्त॑रे [3]भवन्त्व॒स्मान् दे॑वासोऽवता॒[3] हवे॑षु[4] ॥ ११ ॥

अ॒स्माक॑म् । इन्द्र॑: । सम्ऽऋ॑तेषु । ध्व॒जेषु॑ । अ॒स्माक॑म् । या: । इष॑व: । ता: । ज॒य॒न्तु॒ ।
अ॒स्माक॑म् । वी॒रा: । उत्ऽत॑रे । भ॒व॒न्तु॒ । अ॒स्मान् । दे॒वा॒स॒: । अ॒व॒त॒ । हवे॑षु ॥ ११ ॥

ध्वजेषु **ध्वजवत्सु । अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयः अच्प्रत्ययः । संग्रामेषु** समृतेषु **। अर्तेः** ‘गत्यर्थाकर्मक°’ (पा ३,४,७२) **इति कर्तरि क्तप्रत्ययः । संप्राप्तेषु सत्सु** अस्माकम् इन्द्र **एव । रक्षिता भवत्विति शेषः ।** अस्माकं या इषवः **इष्यमाणाः प्रेर्यमाणाः शराः** ता जयन्तु **शत्रून् । यद्वा इषुशब्देन इषुमन्तो योधा उच्यन्ते । लुप्तमत्वर्थीयो निर्देशः । इषुमन्तो [5]योधा जयन्तु[5] ।** अस्माकं **संबन्धिनो** वीराः

---

[1] शत्रुमसहन° S'.   [2] नास्ति मूको.   [3] °स्मानु॑ (°स्माँ उ॑ ऋ. मा. कौ.) देवा अव॒ता ऋ १०,१०३,११ मा १७,४३ तै ४,६,४,४ मै २,१०,४ काठ १८,४ कौ २,१२०९.
[4] भरे॑ष्वा मै.   [5] योजयन्तु S'.

विक्रान्तकर्माणः पुरुषा उत्तरे भवन्तु जयेन उत्कृष्टा भवन्तु। हे देवासः देवाः यूयमपि हवेषु । हूयन्ते आहूयन्ते परस्परं योद्धारो योद्धृभिरत्रेति हवः संग्रामः। तेषु अस्मान् अवत रक्षत । यथा जयिनो भवेम तथा अनुपालयत । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा ६,३,१३७) इति तिङन्तस्य दीर्घः ।

इति द्वितीयेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'इदमुच्छ्रेयोऽवसानम्' इति एकर्चेन सूक्तेन साग्निपत्नीक आहिताग्निः प्रयाणे पर्यवसिते आज्यं जुहुयात् ।

सैषा ऋग् एवम् आम्नायते—

[1]इदमुच्छ्रेयोऽवसानमागां[1] शिवे[2] मे[3] द्यावापृथिवी अभूताम्[4] ।
[5]असपत्नाः प्रदिशो मे भवन्तु[5] न वै त्वा द्विष्मो[6] अभयं [7]नो अस्तु[7] ॥१॥

इदम् । उत्ऽश्रेयः[8] । अवऽसानम्[9] । आ । अगाम् । शिवे इति । मे । द्यावापृथिवी इति । अभूताम् । असपत्नाः । प्रऽदिशः । मे । भवन्तु । न । वै । त्वा । द्विष्मः[10] । अभयम् । नः । अस्तु ॥

अवसानम् । अवस्यति परिसमाप्तं भवति प्रयाणम् अत्र स्थान इति अवसानम् । तद्रूपम् इदम्[11] इदानीं गम्यमानं श्रेयः[12] श्रेष्ठं फलम् उत्[12] । योग्यक्रियाध्याहारः । उद्दिश्य आगाम् प्राप्तवान् अस्मि । इणो लुङि गादेशः । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मे मम शिवे श्रेयःप्रदे अभूताम् भवताम् । भवतेश्छान्दसो लुङ् । तथा मे मम प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्यादिमहादिशः असपत्नाः । सपत्नीव सपत्नः । अकार उपमार्थीयः । 'यस्येति च' (पा ६,४,१४८) इति ईकारलोपः । एतत् सर्वं 'व्यन्तसपत्ने' (पा ४,१,१४५) इति निपातनात् सिद्धम् । सपत्नरहिता बाधकहेतुकोपद्रवरहिता भवन्तु । 'नञ्सुभ्याम्' (पा ६,२,१७२) इति अन्तोदात्तत्वम् । भयहेतौ विद्यमाने कथं तत्कृतोपद्रवराहित्यम् इत्यत आह — न वै त्वा द्विष्म इति । हे सपत्न त्वा[13] त्वां न द्विष्मः द्विष्टं मा कुर्मः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । त्वद्विषये मया द्वेषो न क्रियत इति सर्वे जानन्तीत्यर्थः । अतो नः अस्माकम् अभयं भयराहित्यम् अस्तु । 'अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्' (पावा ६,२,२) इति नञः प्रकृतिस्वरत्वम् ।

इति द्वितीयेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

---

१. मै २,१३,१० विशिष्टः पाभे.　२. स्योने आपश्रौ ६,२९,१.　३. ते R, पै २०, २१,१०.　४. आभूताम् A.　५. अनमीवाः प्रदिशः सन्तु मह्यं आपश्रौ.　६. द्विष्मो Cs.　७. नोऽस्तु WM.　८. वैप १,८६७ b द्र.　९. अवसानम् P,P²,J.
१०. द्विस्मः P; द्विष्मः > द्विस्मः J.　११. इदम् इदम् S′.　१२. वैतु. मंपा.
१३. संत्वा S′.

'यत इन्द्र भयामहे' इत्यस्य सूक्तस्य अभयगणे पाठाद् 'अभयगणोऽभयायाम्' (शांक १८,८) इति, 'आयुष्यश्चाभयश्चैव तथा स्वस्त्ययनो गणः' (अप ५,३,५) इति, 'अभयेनोपतिष्ठते' (शांक १६ ?) इति च शान्तिकल्पपरिशिष्टादिषु गणप्रयुक्तो विनियोगोऽनुसंधेयः ।

यत॑ इन्द्र॒ भया॑महे॒ ततो॑ नो॒ अभ॑यं कृधि ।
मघ॑वञ्छ॒ग्धि तव॒ [1]त्वं न॑[1] ऊ॒तिभि॒र्वि॑[2] द्वि॒षो वि मृधो॑ जहि ॥ १ ॥

यत॑ः । इ॒न्द्र॒ । भया॑महे । तत॑ः । न॒ः । अभ॑यम् । कृ॒धि॒ ।
मघ॑ऽवन् । श॒ग्धि । तव॑ । त्वम् । न॒ः । ऊ॒तिऽभि॑ः । वि । द्विष॑ः । वि । मृध॑ः । ज॒हि॒ ॥

हे इन्द्र अभयंकर यतः यस्माद्धेतोः भयामहे बिभीमः भीतिं प्राप्नुमः । विभेतेः[3] सामान्यविहितः कर्तरि शबेवोत्पन्नः । यद्वा लेट्याडागमः । उभयत्र व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' (पा १,४,२५) इति यत इत्यत्र अपादानत्वात् पञ्चमी । ततः तस्माद् भयहेतोः नः अस्माकम् अभयं भयराहित्यम् उपद्रवपरिहारं कृधि कुरु । करोतेर्लोटि विकरणस्य लुक् । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यः°' (पा ६,४,१०२) इति हेर्धिरादेशः । किं च हे मघवन् धनवन् इन्द्र त्वं तव त्वत्संबन्धिनीभिः ऊतिभिः रक्षाभिः नः अस्मान् ।रक्षितुम्[4] इति शेषः । शग्धि शकेर्लोटि विकरणस्य लुक् छान्दसः । झलन्तत्वात् हेर्धिरादेशः । शक्तः समर्थो भव । यद्वा शकेः प्राप्तकाले लोट् । भयहेतोः सपत्नात् सकाशाद् [5]विभ्यतोऽस्मांस्त्वदीयैः[5] पालनैः पालयितुम् अयं प्राप्तः काल इत्यर्थः । अनन्तरं द्विषः द्वेष्टॄन् अस्मदीयान् शत्रून् वि जहि विशेषेण छिन्धि । मृधः शत्रुसंबन्धिनः संग्रामांश्च वि जहि विशेषेण नाशय । यद्वा द्विषो मृध इति बाह्याभ्यन्तररूपा द्विविधाः शत्रवो विवक्षिताः । संनिहिता असंनिहिताश्चेति वा ।

इन्द्रं॑[9] व॒यम॑नूरा॒धं॑[6] ह॑वाम॒हेऽनु॑ राध्यास्म द्वि॒पदा॒ चतु॑ष्पदा ।
मा न॒ः सेना॒ अर॑रुषी॒रुप॑ गु॒र्विषू॑चीरिन्द्र[7] द्रु॒हो[8] वि ना॑शय ॥ २ ॥

इन्द्र॑म् । व॒यम् । अ॒नु॒ऽरा॒धम् । ह॒वा॒म॒हे॒ । अनु॑ । रा॒ध्या॒स्म॒ । द्वि॒ऽपदा॑ । चतु॑ःऽपदा ।
मा । न॒ः । सेना॑ः । अर॑रुषीः । उप॑ । गु॒ः । विषू॑चीः । इ॒न्द्र॒ । द्रु॒हः । वि । ना॒श॒य॒ ॥ २ ॥

---

१. तव॑ P^3,M,RW. ऋ ८,५०,१३ कौ१,२७४; °न C,R,S^m,Cs. २. ऊ॒तये॑ वि॑उ कौ. ३. विभेदे S'. ४. रक्षतुम् S'. ५. विभ्यतो नोस्मान्° S'. ६. °म॑नुरा॒धं B^h. ७. °ची॒रिन्द्रं Cs. ८. द्रु॒हो RW. ९. इन्द्रं P.

अनुराधम् **अनुक्रमेण राधनीयं पूजनीयम्** । **सर्वेऽपि स्वस्वकार्यार्थम् इन्द्रम् एव प्रार्थयन्ते । तथा च दाशतय्याम् आम्नायते—** ‘इन्द्रं परेऽवरे मध्यमास इन्द्रं यान्तोऽवसितास इन्द्रम् । इन्द्रं क्षियन्त उत युध्यमाना इन्द्रं नरो वाजयन्तो हवन्ते’ (ऋ ४,२५,८) **इति । अनुपूर्वाद् राधतेः कर्मणि घञि** ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये’ (पा ६,३,१२२) **इति अनोः[1] सांहितिको दीर्घः । ईदृशम्** इन्द्रं वयं हवामहे **स्वेष्टसिद्ध्यर्थम् आह्वयामः । इन्द्रप्रार्थनया वयं** द्विपदा **पादद्वयोपेतेन पुत्रभृत्यादिना** चतुष्पदा **पादचतुष्टयोपेतेन गवाश्वादिना च** अनु राध्यास्म **अनुक्रमेण संपन्ना भूयास्म । पुत्रभृत्यगवादिरूपाभिमतफलसमृद्धा[2] भवेम । राध साध संसिद्धौ । आशीर्लिङि रूपम् । किं च** अररुषीः **अदात्र्यः अभिमतफलप्रतिबन्धिकाः[3]** सेनाः **शात्रवीया** नः **अस्मान्** मोप गुः **मोपगच्छन्तु समीपं मा प्राप्नुवन्तु । अररुषीरिति । नञ्पूर्वाद् रातेः क्वसौ** ‘उगितश्च’ (पा ४,१,६) **इति ङीपि** ‘वसोः[4] संप्रसारणम्’ (पा ६,४,१३१) । ‘वा छन्दसि’ (पा ६,१,१०६) **इति पूर्वसवर्णदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन आद्युदात्तः । न केवलं समीपप्राप्त्यभावः किं तु हे** इन्द्र विषूचीः **विष्वगञ्चनाः सर्वतो व्याप्ता** द्रुहः **द्रुह्यन्तीस्ताः शत्रुसेना** वि नाशय **विशेषेण जहि ।**

इन्द्र॑स्त्रा॒तोत वृ॑त्र॒हा प॑र॒स्फा॒नो[5] वरे॑ण्यः ।
स र॑क्षि॒ता च॑रम॒तः[6] स म॑ध्य॒तः स प॒श्चात् स पु॒रस्ता॑न्नो अस्तु ॥ ३ ॥

इन्द्र॑ः । त्रा॒ता । उ॒त । वृ॒त्र॒ऽहा । प॒र॒स्फान॑ः । वरे॑ण्यः ।
सः । र॒क्षि॒ता । च॒र॒म॒तः[7] । सः । म॒ध्य॒तः । सः । प॒श्चात् । सः । पु॒रस्ता॑त् । न॒ः । अ॒स्तु॒ ॥ ३ ॥

उत **अपि च** वृत्रहा **वृत्रम् आवरकम् असुरं मेघं वा हतवान्** इन्द्रः त्राता **रक्षिता भवतु । सामान्येन उक्त्वा विशेषत आह—** वरेण्यः **वरणीय इन्द्रः** नः[8] **अस्माकं** परस्पाः[9] **परेभ्यः पाता रक्षिता । सकारोपजनश्छान्दसः । परः परस्ताद् वा पाता । उत्तरत्र प्राच्यादिदिग्भ्यो रक्षितेति वदतीति तद्व्यतिरिक्ताभ्यो दिग्भ्यो रक्षितेत्यर्थः । पातेर्विच् ।** स **एव इन्द्रः** चरमतः **अन्ते । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तत्र** रक्षिता मध्यतः **मध्यदेशे । सर्वत्र** स **इत्युक्तिः अवश्यरक्षणीयत्वद्योतनार्थम् ।** पश्चात् **पृष्ठभागे** पुरस्तात् **पुरोभागे** नः **अस्माकं रक्षिता** अस्तु **भवतु ।**

उ॒रुं नो॑ लो॒कमनु॑ नेषि वि॒द्वान्त्स्व॑१॒र्यज्ज्योति॒रभ॑यं[10] स्व॒स्ति ।

---

[1] मनोः S′. [2] फल नास्ति S′. [3] °प्रबन्धिकाः S′. [4] क्वसोः S′.
[5] परस्मानो (परस्पानो ? [तु. सा.]) S; प॑र॒स्फा॒नो > प॑र॒स्पा॒नो Km; °स्फा° > °स्पा° C; परस्पा नो V; प॑र॒स्फा॒नो > प॑रि॒स्पा॒नो Dc; ग॑य॒स्फा॒नो RW.; परस्पा नो पै ३,३५,२.
[6] °म॒त WM. [7] च॒ । र॒म॒तः P,P², J. [8] वैतु. मंपा. [9] °स्पा S′; वैतु. मंपा.
[10] °स्व॑३॒र्यं° A,Bh,C,D,Sm; °स्व॒र्यज्ज्यो° R,Cs; °स्व॑र्व॒ज्ज्योति॒° ऋ ३,४७,८ पै ६,३५,४; सुव॑र्व॒ज्ज्योति॒° तैब्रा २,७,१३,३.

उ॒ग्रा[1] त॑ इन्द्र॒ स्थवि॑रस्य [2]बा॒हू उप॑[2] क्षयेम[3] श॒रणा॑ बृ॒हन्ता॑ ॥ ४ ॥

उ॒रुम् । न॒ः । लो॒कम् । अनु॑ । ने॒षि॒ । वि॒द्वान् । स्व॑ः । यत् । ज्योति॑ः । अभ॑यम् । स्व॒स्ति ।
उ॒ग्रा । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । स्थवि॑रस्य । बा॒हू इति॑ । उप॑ । क्ष॒ये॒म॒ । श॒रणा॑ । बृ॒हन्ता॑ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र विद्वान् **सर्वं जानानस्त्वं** नः **अस्मान्** उरुम् **विस्तीर्णं** लोकम् **इमम् अमुं च** अनु नेषि **अनुप्रापय । नयतिर्द्विकर्मकः ।** ‘बहुलं छन्दसि’ (पा २,४,७३) **इति शपो लुक् ।** स्वर्यत्[4] **स्वः स्वर्गं सर्वं वा यत् गच्छद् व्याप्नुवद् वा** ज्योतिः **आदित्याख्यं** स्वस्ति । **अविनाशिनाम ।** अभयम् **भयरहितं क्षेमप्रदं च अस्तु । भयहेतुनिबन्धनोपद्रवपरिहारकं क्षेमादिसकलाभीष्टप्रदं च भवतु ।** हे इन्द्र स्थविरस्य **महतः पुरातनस्य वा** ते **तव संबन्धिनौ** उग्रा **उग्रौ उद्गूर्णबलौ** शरणा **शरणौ शत्रुविशरणसमर्थौ । अथवा शरणशब्दो रक्षितृवाची । सर्वस्य रक्षकौ** बृहन्ता **बृहन्तौ महान्तौ** बाहू उप क्षियेम[4] **उपप्राप्नुयाम । शरणेति विधेयविशेषणम् । रक्षकत्वेन उपगच्छेम । क्षि निवासगत्योः । तौदादिकः । विधिलिङि रूपम् ।**

अभ॑यं नः कर॒त्य॒न्तरि॑क्ष॒मभ॑यं॒ द्यावा॑पृथि॒वी उ॒भे इ॒मे ।
अभ॑यं प॒श्चादभ॑यं पु॒रस्ता॑दुत्त॒राद॑ध॒रादभ॑यं नो अस्तु ॥ ५ ॥

अभ॑यम् । न॒ः । क॒र॒ति॒ । अ॒न्तरि॑क्षम् । अभ॑यम् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । उ॒भे इति॑ । इ॒मे इति॑ ।
अभ॑यम् । प॒श्चात् । अभ॑यम् । पु॒रस्ता॑त् । उ॒त्ऽत॒रात् । अ॒ध॒रात् । अभ॑यम् । न॒ः । अ॒स्तु ॥५॥

अन्तरिक्षम् **अन्तरा क्षान्तं मध्यमलोकः** नः **अस्माकम्** अभयम् **भयराहित्यं** करति **कुर्यात् । करोतेः पञ्चमलकारे अडागमः ।** इमे **सर्वप्राणिनिवासस्थानभूते परिदृश्यमाने** उभे द्यावापृथिवी **द्यावापृथिव्यौ** अभयम् । **करतीति अनुषज्यमानं क्रियापदम् अत्र द्विवचनान्तत्वेन विपरिणमयितव्यम् । कुर्याताम् । तथा** पश्चात् **पश्चिमस्यां दिशि नः अस्माकम्** अभयम् **अस्तु ।** पुरस्तात् **पूर्वस्यां दिशि** उत्तरात् **उदीच्यां दिशि** अधरात् **उत्तरप्रतियोगिकः अधरशब्दो दक्षिणदिग्वाची । दक्षिणस्यां दिशि** नः **अस्माकम्** अभयम् अस्तु । ‘उत्तराधरदक्षिणादातिः’ (पा ५,३,३४) **इति आतिप्रत्ययः ।**

अभ॑यं मि॒त्रादभ॑यम॒मित्रा॒दभ॑यं[5] ज्ञा॒तादभ॑यं [6]पु॒रो यः[6] ।
अभ॑यं॒ नक्त॒मभ॑यं॒ दिवा॑ न॒ः सर्वा॒ आशा॒ मम॑ मि॒त्रं भ॑वन्तु ॥ ६ ॥

---

[1] ऋ॒ष्वा ऋ ६,४७,८ तैब्रा २,७,१३,३. [2] बा॒हूप॑ C,V. [3] क्षियेम पै ३,३५,४; स्थेयाम ऋ. तैब्रा. [4] वैतु. मंपा. [5] तु. सा.; वैतु. मूको. °भ॑ये. [6] पुरो॒यः> पु॒रोयः C; पुरो॒यः D; पुंरोयः S^{m}; परोक्षात् RW.; वैप १,२०३५ k द्र.

अभ॑यम् । मि॒त्रात् । अभ॑यम् । अ॒मित्रा॑त् । अभ॑यम् । ज्ञा॒तात् । अभ॑यम् । पु॒रः । यः ।
अभ॑यम् । नक्त॑म् । अभ॑यम् । दिवा॑ । न॒ः । सर्वा॑ः । आशा॑ः । मम॑ । मि॒त्रम् । भ॒व॒न्तु॒ ॥ ६ ॥

मित्रात् **सुहृदः** अभयम् **भयराहित्यम् अस्तु । सर्वदा हितकारी खलु पुरुषो मित्रं तस्माद् भयप्रसङ्ग एव नास्ति किमर्थं भयराहित्यम् आशास्यते । सत्यम् । अत्र भयराहित्यं[1] न प्रार्थ्यते किं तु भयव्यतिरिक्तं हितं फलं सर्वदा भवत्विति । अत्र नञस्तदन्यत्वम् अर्थः । तथा** अमित्रात् । **अमेरित्रप्रत्ययः । शत्रोः सकाशाद्** अभयम् **अस्तु । अत्र भयपरिहारः प्रार्थ्यते । अमित्रं विशिनष्टि —** ज्ञातात् **द्वेष्टृत्वेन परिज्ञाताद् अमित्रात् ।** यः परः[2] **ज्ञाताद् अन्यः अपरिज्ञातः प्रकाशशत्रुर्न भवति किं तु गूढशत्रुः[3] तस्माच्च** अभयम् **अस्तु ।** नक्तम् **रात्रौ** दिवा **अहनि** नः **अस्माकम्** अभयम् **अस्तु । अहोरात्रयोरभयप्रार्थनेन कालनिबन्धनभयपरिहारः ।** सर्वा आशाः **सर्वा दिशः** मम **अभयकामस्य[4]** मित्रम् **मित्रवन्मित्रं सर्वदा हितकारिण्यो** भवन्तु । **अनेन सर्वतो भीतिनिवारणम् आशास्यते ।**

इति द्वितीयेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

'असपत्नं पुरस्तात्' **इति सूक्तचतुष्कस्य रात्रौ पुरोहितकर्तव्ये राज्ञः शय्यागृहप्रवेशकर्मणि अभिमन्त्रितशर्करायाः प्रतिदिशं प्रदक्षिणं प्रक्षेपे विनियोगः ।** 'अथातो रात्रिसूक्तानां विधिम् अनुक्रमिष्यामः' **इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे—** "'त्र्यायुषम्' (अ ५,२८,७) इति राज्ञे रक्षां कृत्वा । 'असपत्नम्' (अ १९,१६) इति शर्कराम् अभिमन्त्र्याङ्गुष्ठात् प्रदक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत्" (अप ४,५,१;१२;१३) **इति । असपत्नम् इत्येकेन प्रतीकेन समनन्तरं सूक्तत्रयं समानार्थत्वाद् गृह्यते । अत एव** 'असपत्नम्' **इति अर्थसूक्तम् आथर्वणा व्यवहरन्ति ।**

अ॒स॒प॒त्नं पु॒रस्ता॑त् प॒श्चान्नो॒ अभ॑यं कृतम्[5] ।
स॒वि॒ता मा॑ दक्षिण॒त उ॑त्त॒रान्मा॒ श॒ची॑पति॑ः ॥ १ ॥

अ॒स॒प॒त्नम् । पु॒रस्ता॑त् । प॒श्चात् । न॒ः । अभ॑यम् । कृ॒तम्[5] ।
स॒वि॒ता । मा॒ । द॒क्षि॒ण॒तः । उ॒त्त॒रात् । मा॒ । श॒ची॒ऽपति॑ः[6] ॥ १ ॥

पुरस्तात् **पूर्वस्यां दिशि** असपत्नम् **सपत्नराहित्यं शत्रुबाधापरिहारं** नः **अस्माकं** पश्चात् **च** कृतम् **कुरुतम् । सामर्थ्याद् उत्तरार्धे निर्दिष्टौ सवितृशचीपती संबोध्येते ।** पश्चात् **च** कृतम् **कुरुतम् । करोतेर्लुङि** 'मन्त्रे घस°" (पा २,४,८०) **इति च्लेर्लुक् । अमाङ्योगेऽपि** अभयं **कुरुतम् । करोतेर्लुङि** 'मन्त्रे घस°" (पा २,४,८०) **इति च्लेर्लुक् । अमाङ्योगेऽपि छन्दसि अडभावः । करोतेर्लोटि वा शपो लुक् । अथ परोक्षवचनः ।** मा **मां**

---

[1] °राहित्यमत्र S′.　[2] वैतु. मंपा.　[3] मूढशत्रुः S′.　[4] अ नास्ति S′.
[5] तु. R; वैतु. अन्ये मूको. कृतम्.　[6] श॒ची॒° P².

दक्षिणतः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः । रक्षतु इति क्रियाध्याहारः । उत्तरात् उत्तरतः शचीपतिः शची इन्द्राणी तस्याः पतिरिन्द्रः मा मां रक्षतु ।

दिवो मादित्या रक्षन्तु भूम्या रक्षन्त्वग्नयः ।
इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादश्विनावभितः शर्म यच्छताम् ।
तिरश्चीनघ्न्या[1] रक्षतु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वतः सन्तु वर्म ॥ २ ॥

दिवः । मा । आदित्याः । रक्षन्तु । भूम्याः । रक्षन्तु । अग्नयः ।
इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । मा । पुरस्तात् । अश्विनौ । अभितः । शर्म । यच्छताम् ।
तिरश्चीन् । अघ्न्या । रक्षतु[2] । जातऽवेदाः । भूतऽकृतः । मे । सर्वतः । सन्तु । वर्म ॥ २ ॥

आदित्याः **अदितेः पुत्राः सर्वे देवाः** दिवः **द्युलोकाद्** मा **मां** रक्षन्तु । **द्युलोकनिबन्धनेभ्योऽशन्यादिभ्यो दैवीभ्य आपद्भ्यो रक्षन्तु** । अग्नयः **अङ्गनशीला गार्हपत्यादयस्त्रयोऽग्नयो** भूम्याः **सकाशाद्** रक्षन्तु **भूमिहेतुकान् उपद्रवान् परिहरन्तु । दिवो भूम्या इत्युभयत्र** 'भीत्रार्थानाम्०' (पा १,४,२५) **इति अपादानत्वात् पञ्चमी । तथा** पुरस्तात् **पूर्वस्या दिशो** मा **माम्** इन्द्राग्नी रक्षताम् **पालयताम् । इन्द्रः पूर्वदिगभिमानी । आहवनीयाग्निरपि पूर्वदिगभिमुख एव प्रणीयते**[3] **। अतस्तौ ततो रक्षितारौ भवताम् । तथा** अश्विनौ **सूर्यपुत्रौ देवानां भिषजौ नासत्यौ** अभितः **सर्वतः** शर्म **सुखं** यच्छताम्[4] **प्रयच्छताम् ।** 'पाघ्रा०' (पा ७,३,७८) **इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ।**

तिरश्चीनित्यादि । **सैषा द्विपदा ऋक् ।** जातवेदाः **जातानां वेदिता जातैर्विद्यमानो वा** अग्निः[5] तिरश्चीन् **तिर्यगञ्चनान् अस्मान्** रक्षतु । **यद्वा तिरश्चीशब्देन विदिश उच्यन्ते । नकारोपजनश्छान्दसः । तिरश्चीः । पञ्चम्याः शसादेशः । तिरश्चीभ्यो दिग्भ्यो रक्षतु । तिरःपूर्वाद्** 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' (पावा ४,१,६) **इति ङीप् ।** 'अचः' (पा ६,४,१३८) **इति अकारलोपे श्चुत्वेन शकारः । तिरश्चीनान् अस्मान् इति पक्षे तिर्यक्शब्दाद्** 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' (पा ५,४,८) **इति खः । तस्य ईनादेशे तिरश्चीन इति भवति । अत्र अन्त्यलोपश्छान्दसः । अग्नी**[5] **रक्षतु इत्यत्र** 'ढ्रलोपे०' (पा ६,३,१११) **इति सांहितिको दीर्घः ।** भूतकृतः **भवनवताम् उत्पत्तिमतां प्राणिनां कर्तारो निर्मातारो देवाः । यद्वा भूता ग्रहपिशाचादयः । तेषां निकर्तितारो हिंसितारो देवाः । कृती छेदने । क्विप् । तादृशा देवा** मे **मम** सर्वतः **सर्वत्र** वर्म **परैरभेद्यं सुरक्षकं कवचं** सन्तु **भवन्तु ।**

इति द्वितीयेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

---

[1] तिरश्चीनग्नी सा. V; °चीनाघ्न्या RW.; वैप १,१४८० j द्र. [2] रक्षंतु P,P²,J- [3] प्राणीयन्ते S'; [4] यच्छताम् प्रथम S'. [5] वैतु. मंपा.

'अग्निर्मा पातु' इति सूक्तद्वयस्य रात्रौ राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनार्थं पुरोहितेन कर्तव्ये पिष्टमयरात्रिप्रतिमादिसमर्चनकर्मणि प्रतिदिशं शर्कराचतुष्टयप्रक्षेपानन्तरं राजानम्[1] अधिष्ठापितायाः पञ्चम्याः शर्करायाः प्रतिदिशं प्रक्षेपे विनियोगः।

'अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह।
अर्चितां[2] गन्धमाल्येन स्थापयेत् तस्य चाग्रतः॥' (अप ४,३,१) इति

प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे—"'[3]अभयम्' (अ १९,१५,५) इत्यृचा[3] चतस्रः शर्कराः प्रदक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत्। 'एह्यश्मानम्[4] आ तिष्ठ' (अ २,१३,४) इति पञ्चमीम् अधिष्ठापयेत्। 'न तं यक्ष्माः' (अ १९,३८), 'ऐतु देवः' (अ १९,३९) इति गुग्गुलुकुष्ठधूपं दद्यात्। 'यस्ते गन्धः' (१२,१,२३-२५), 'त्र्यायुषम्' (अ ५,२८,७) इति भूमिं प्रयच्छेत्। 'दूष्या दूषिरसि' (अ २,११,१) इति प्रतिसरम्[5] आबध्य। [6]तां शर्कराम्[6] 'अग्निर्मा पातु वसुभिः पुरस्ताद्' (अ १९,१७) इति ×× प्रतिदिशं क्षिपेत्" (अप ४,४,५-१०) इति।

तत्र 'अग्निर्मा पातु' इति सूक्ते एकैकस्याः प्राच्यादिमहादिशो द्वौ द्वौ पर्यायौ ध्रुवाया ऊर्ध्वाया[7] दिशश्च एकैक इति दश पर्यायाः।

तत्र प्रथमपर्याये [8]एष मन्त्र आम्नायते[8]—

अ॒ग्निर्मा॑ पा॒तु वसु॑भिः पु॒रस्ता॒त् तस्मि॑न् क्र॒मे तस्मिं॑छ्र॒ये तां पु॒रं प्रैमि॑[9] ।
स मा॑ रक्षतु स मा॑ गोपायतु तस्मा॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ द॒दे स्वाहा॑ ॥ १ ॥

अ॒ग्निः । मा॒ । पा॒तु॒ । वसु॑ऽभिः । पु॒रस्ता॑त् । तस्मि॑न् । क्र॒मे॒ । तस्मि॑न् । श्र॒ये॒ । ताम् । पुर॑म् । प्र । ए॒मि॒ । सः । मा॒ । र॒क्ष॒तु॒ । सः । मा॒ । गो॒पा॒य॒तु॒ । तस्मै॑ । आ॒त्मान॑म् । परि॑ । द॒दे॒ । स्वाहा॑ ॥१॥

अग्निः पृथिवीस्थानो देवः वसुभिः एतत्संज्ञकैर्देवैः सह पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मा मां पातु रक्षतु। अग्नेर्वसुसाहित्यम् अन्यत्राम्नायते—'अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्' (आश्रौ २,११,१२) इति। कुत्रस्थं पुरुषं रक्षतु इत्याकाङ्क्षायाम् आह—तस्मिन् क्रमे। क्रमणं क्रमः[10] पादप्रक्षेपः। भावे घञ्। 'नोदात्तोपदेशस्य' (पा ७,३,३४) इति वृद्ध्यभावः। तस्मिन् पादप्रक्षेपे। तस्मिन् श्रये। श्रयणं श्रयः[10] आश्रयः। 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' (पा ३,३,२४) इति विहितो घञ् व्यत्ययेन न प्रवर्तते। [11]'एरच्' (पा ३,३,५६) इति अच्प्रत्ययः[11]। तस्मिन् आश्रये अवस्थाने। पादप्रक्षेपप्रदेशे अवस्थानप्रदेशे चेत्यर्थः। यद्वा क्रमे श्रये इति तिङन्तं पदम्। तस्मिन् यस्मि-

---

[1] राज्ञम् S'. [2] मर्चितां S'. [3] तु. BN.; वैतु. S' नभयं सोम व्रतेत्यन्वृचं. [4] एह्यमानम् S'. [5] प्रतिदिशम् S'. [6] नास्ति BN. [7] ऊर्ध्वायाश्च S'. [8] एवमत्रमाम्नायते S', [9] ब्रवीमि पै ७,१६,१ एवमग्रेऽपि. [10] वैतु. मंपा. [11] येनजित्प्रत्ययः S'.

न्नुद्दिष्टे स्थाने क्रमे पादं प्रक्षिपामि। क्रमतेर्विपूर्वत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन आत्मनेपदम्। यद्वा वृत्त्याद्यर्थेषु अनुपसर्गात् आत्मनेपदम्। यद् गन्तव्यं स्थानम् उद्दिश्य उत्सहे तत्र[1]। तथा यत् स्थानं श्रये आश्रयामि तत्र। श्रिञ्[2] सेवायाम्। लटि ञित्त्वात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले[3] आत्मनेपदम्। तां पुरम् या उद्दिष्टा पूः शय्यागृहलक्षणा तां पुरं प्रैमि प्रगच्छामि। तत्र सर्वत्र अग्निर्मा पात्विति संबन्धः। यद्वा 'आपो मौषधीमतीः ××× तासु क्रमे तासु श्रये' इति षष्ठमन्त्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन आम्नानाद् अत्रापि तस्मिन् क्रमे इत्यत्र एवं व्याख्येयम्। तस्मिन्। सति सप्तमीयम्। तस्मिन् वसुमत्यग्नौ रक्षके सति क्रमे क्रमणं[4] करोमि। तस्मिन् रक्षके सति श्रये आश्रयामि। तां पुरं प्रैमीत्यादि पूर्ववत्। किं च स वसुमान् अग्निः मा मां रक्षतु। सः अग्निश्च मा मां गोपायतु। अत्र रक्षणगोपनयोः अहितनिवारणहितकरणरूपपालनभेदेन भेदो द्रष्टव्यः। गुपेः 'गुपूधूप°' (पा ३,१,२८) इति आयप्रत्ययः। तस्मै सर्वतोरक्षकाय वसुमते अग्नये आत्मानं परि ददे। रक्षणार्थं दानं परिदानम् इत्युच्यते। रक्षार्थं प्रयच्छामि। स्वाहा। तदधीनत्वद्योतनार्थं स्वाहाशब्दप्रयोगः यथा सुहुतं[5] हविस्तत्तद्देवताधीनं भवति एवम् आत्मापि रक्षणार्थम् अग्न्यधीनो भवत्वित्यर्थः।

एवम् [6]उत्तरे नव पर्याया[6] व्याख्येयाः। विशेषस्तु तत्रतत्र वक्ष्यते।

[7]द्वितीयपर्यायमन्त्रः—

वा॒युर्मा॒न्तरि॑क्षेणै॒तस्या॑ दि॒शः पा॑तु॒ तस्मि॑न् क्रमे॒ तस्मिं॑छ्रये॒ तां पुरं॒ प्रैमि॑।
स मा॑ रक्षतु॒ स मा॑ गोपायतु॒ तस्मा॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ ददे॒ स्वाहा॑ ॥ २ ॥

वा॒युः । मा॒ । अ॒न्तरि॑क्षेण । ए॒तस्याः॑ । दि॒शः । पा॒तु॒ । तस्मि॑न् । क्र॒मे॒ । तस्मि॑न् । श्र॒ये॒ । ताम् । पुर॑म् । प्र । ए॒मि॒ । सः । मा॒ । र॒क्षतु॒ । सः । मा॒ । गो॒पा॒य॒तु॒ । तस्मै॑ । आ॒त्मान॑म् । परि॑ । द॒दे॒ । स्वाहा॑ ॥ २ ॥

वायुः अन्तरिक्षस्थानो देवः अन्तरिक्षेण स्वाधिष्ठितेन[8] मध्यमलोकेन सह मा माम् एतस्याः पूर्वमन्त्रे पुरस्ताद् इति निर्दिष्टायाः प्राच्या दिशः पातु। 'भीत्रार्थानाम्°' (पा १,४,२५) इति अपादानत्वात् पञ्चमी। तस्मिन् क्रम इत्यादि पूर्ववत्।

सोमो॑ मा रु॒द्रैर्दक्षि॑णाया दि॒शः पा॑तु॒ तस्मि॑न् क्रमे॒ तस्मिं॑छ्रये॒ तां पुरं॒ प्रैमि॑।
स मा॑ रक्षतु॒ स मा॑ गोपायतु॒ तस्मा॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ ददे॒ स्वाहा॑ ॥ ३ ॥

---

[1] तत्रस्थ S'. [2] श्रीञ् शंपा. [3] क्रियापदे S'. [4] क्रमेण S'.
[5] सुहतं S'. [6] °रेयनवमप° S'. [7] °तीयः पर्या° S'. [8] स्वधि° S'.

सोम॑ः । मा॒ । रु॒द्रैः । दक्षि॑णायाः । दि॒शः । पा॒तु॒ । तस्मि॑न् । क्र॒मे॒ । तस्मि॑न् । श्र॒ये॒ । ताम् ।
पुर॑म् । प्र । ए॒मि॒ । सः । मा॒ । र॒क्ष॒तु॒ । सः । मा॒ । गो॒पा॒य॒तु॒ । तस्मै॑ । आ॒त्मान॑म् । परि॑ ।
द॒दे॒ । स्वाहा॑ ॥ ३ ॥

सोमो **देवः** रुद्रैः **रोदयितृभिः एतत्संज्ञकैर्देवैः सह** मा **मां** दक्षिणायाः **दक्षिणस्या** दिशः पातु । **सोमस्य रुद्रसाहित्यम् अन्यत्राम्नायते**—‘सोमो रुद्रैरभिरक्षतु त्मना’ (आश्रौ २,११,१२) **इति । शिष्टं पूर्ववन्नेयम् ।**

वरु॑णो मादि॒त्यैरे॒तस्यां॑ दि॒शः पा॑तु॒ तस्मि॑न् क्र॒मे॒ तस्मि॑ञ्छ्र॒ये॒ तां॑ पु॒रं॒ प्रैमि॑ ।
स मा॑ रक्षतु॒ स मा॑ गोपायतु॒ तस्मा॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ दद॒े स्वाहा॑ ॥ ४ ॥

वरु॑णः । मा॒ । आ॒दि॒त्यैः । ए॒तस्याः॑ । दि॒शः । पा॒तु॒ । तस्मि॑न् । क्र॒मे॒ । तस्मि॑न् । श्र॒ये॒ । ताम् ।
पुर॑म् । प्र । ए॒मि॒ । सः । मा॒ । र॒क्ष॒तु॒ । सः । मा॒ । गो॒पा॒य॒तु॒ । तस्मै॑ । आ॒त्मान॑म् । परि॑ ।
द॒दे॒ । स्वाहा॑ ॥ ४ ॥

वरुणः **वारको देवः** आदित्यैः **अदितिपुत्रैः एतत्संज्ञैर्देवैः सह । वरुणस्य आदित्यसाहित्यम् अन्यत्र श्रूयते** – ‘आदित्यैर्नो वरुणः शर्म यंसत्’ (आश्रौ २,११,१२) **इति ।** एतस्या **दक्षिणाया** दिशः पातु । **शिष्टं व्याख्यातम् ।**

सूर्यो॑ मा॒ द्यावा॑पृथि॒वीभ्यां॑ प्र॒तीच्यां॑ दि॒शः पा॑तु॒ तस्मि॑न् क्र॒मे॒ तस्मि॑ञ्छ्र॒ये॒ तां॑ पु॒रं॒ प्रैमि॑ ।
स मा॑ रक्षतु॒ स मा॑ गोपायतु॒ तस्मा॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ दद॒े स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

सूर्य॑ः । मा॒ । द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् । प्र॒तीच्याः॑ । दि॒शः । पा॒तु॒ । तस्मि॑न् । क्र॒मे॒ । तस्मि॑न् ।
श्र॒ये॒ । ताम् । पुर॑म् । प्र । ए॒मि॒ । सः । मा॒ । र॒क्ष॒तु॒ । सः । मा॒ । गो॒पा॒य॒तु॒ । तस्मै॑ ।
आ॒त्मान॑म् । परि॑ । द॒दे॒ । स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

सूर्यः **सर्वस्य प्रेरक आदित्यः ।** ‘राजसूयसूर्य°’ (पा ३,१,११४) **इति सुवतेः सूयतेर्वा सूर्यशब्दः क्यबन्तत्वेन निपातितः ।** द्यावापृथिवीभ्यां **सह । तत्प्रकाश्यत्वेन तत्साहित्यम् ।** प्रतीच्याः **पश्चिमाया** दिशः पातु । **शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ।**

आपो॒ मौष॑धीमती॒रे॒तस्यां॑ दि॒शः पा॑न्तु॒ तासु॑ क्र॒मे॒ तासु॑ श्र॒ये॒ तां॑ पु॒रं॒ प्रैमि॑ ।
ता मा॑ रक्षन्तु॒ ता मा॑ गोपायन्तु॒ ताभ्य॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ दद॒े स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

आप॑ः । मा॒ । ओष॑धीऽमतीः । ए॒तस्याः॑ । दि॒शः । पा॒न्तु॒[1] । तासु॑ । क्र॒मे॒ । तासु॑ । श्र॒ये॒ ।

---

[1] पा॒तु॒ P².

ताम् । पुर॑म् । प्र । ए॒मि॒ । ताः । मा॒ । र॒क्ष॒न्तु॒ । ताः । मा॒ । गो॒पा॒य॒न्तु॒ । ताभ्य॑ः । आ॒त्मान॑म् । परि॑ । द॒दे॒ । स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

ओषधीमतीः **ओषधीमत्यः** । 'वा छन्दसि' (पा ६,१,१०६) इति **पूर्वसवर्णदीर्घः** । आपः । **अपाम् ओषधीसाहित्यं संपोष्यत्वेन हेतुना** । एतस्याः **प्रतिच्या** दिशः मा **मां** पान्तु । तासु **ओषधीमतीष्वप्सु रक्षिकासु सतीषु** क्रमे **गन्तव्यं स्थानं प्रति पादं प्रक्षिपामि** । तासु **रक्षित्रीषु** श्रये **संश्रये अवतिष्ठे** । तां पुरम् **शय्यागृहलक्षणां** प्रैमि **प्रगच्छामि** । **तत्र सर्वत्र आपः पान्तु इति संबन्धः** । **किं च** ता **आपो** मा **मां** रक्षन्तु । ताः **च** मा गोपायन्तु । ताभ्यः **अद्भ्यः** आत्मानं परि ददे **रक्षणार्थं प्रयच्छामि** । **स्वाहाशब्दो व्याख्यातः** ।

वि॒श्वक॑र्मा मा सप्तऋ॒षिभि॒रुदी॑च्या दि॒शः पा॑तु॒ तस्मि॑न् क्र॒मे तस्मि॑ञ्छ्र॒ये तां पु॒रं प्रैमि॑ ।
स मा॑ रक्षतु॒ स मा॑ गोपायतु॒ तस्मा॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ ददे॒ स्वाहा॑ ॥ ७ ॥

वि॒श्वऽक॑र्मा । मा॒ । स॒प्त॒ऋ॒षिऽभिः॑ । उदी॑च्याः । दि॒शः । पा॒तु॒ । तस्मि॑न् । क्र॒मे॒ । तस्मि॑न् । श्र॒ये॒ । ताम् । पुर॑म् । प्र । ए॒मि॒ । सः । मा॒ । र॒क्ष॒तु॒ । सः । मा॒ । गो॒पा॒य॒तु॒ । तस्मै॑ । आ॒त्मान॑म् । परि॑ । द॒दे॒ । स्वाहा॑ ॥ ७ ॥

विश्वकर्मा **विश्वं सर्वं कर्म कार्यं सृज्यं यस्माद् भवति स विश्वकर्मा विश्वजगत्कारणभूतः परमात्मा** सप्तर्षिभिः[1] **स्वमनःसृष्टैः सप्तसंख्याकैर्ऋषिभिः सह** मा **माम्** उदीच्या **उत्तरस्या** दिशः पातु । **विश्वकर्मणः सप्तर्षिसाहित्यं स्वकार्यत्वेन । उक्तं च भगवता गीतासु—**

> 'महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
> मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥' (भगी **१०,६**) **इति** ।

तस्मिन् **सप्तर्षिसहिते विश्वकर्मणि रक्षितरि** । क्रमे **इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम्** ।

इन्द्रो॑ मा म॒रुत्वा॑ने॒तस्या॑ दि॒शः पा॑तु॒ तस्मि॑न् क्र॒मे तस्मि॑ञ्छ्र॒ये तां पु॒रं प्रैमि॑ ।
स मा॑ रक्षतु॒ स मा॑ गोपायतु॒ तस्मा॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ ददे॒ स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

इन्द्रः॑ । मा॒ । म॒रुत्ऽवा॑न् । ए॒तस्याः॑ । दि॒शः । पा॒तु॒ । तस्मि॑न् । क्र॒मे॒ । तस्मि॑न् । श्र॒ये॒ । ताम् । पुर॑म् । प्र । ए॒मि॒ । सः । मा॒ । र॒क्ष॒तु॒ । सः । मा॒ । गो॒पा॒य॒तु॒ । तस्मै॑ । आ॒त्मान॑म् । परि॑ । द॒दे॒ । स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

---

[1] वैतु. मंपा.

मरुत्वान् **मरुद्भिस्तद्वान्।** 'झयः' (पा ८,२,१०) **इति मतुपो वत्वम्। स** इन्द्रः एतस्याः **पूर्वमन्त्रोक्ताया उदीच्या** दिशः पातु। **इन्द्रस्य मरुत्साहित्यम् अन्यत्राम्नायते—** 'वृत्रस्य त्वा श्वसथाद् ईषमाणा विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः। मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना जयासि' (ऋ ८,९६,७) **इति। अस्य मन्त्रस्य ऐतरेयकब्राह्मणम् एवम् आम्नायते—** 'इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्त्सर्वा देवता अब्रवीद् अनु मोपतिष्ठध्वम् उप माह्वयध्वम् इति। तथेति तं हनिष्यन्त आद्रवन्। सोवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हन्तेमान् भीषया इति। तान् अभि प्राश्वसीत्। तस्य श्वसथाद् ईषमाणा विश्वे देवा अद्रवन्। मरुतो हैनं नाजहुः। प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्यवैनम् एतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त' (ऐब्रा ३,२०) **इति।** तस्मिन् **मरुत्वति इन्द्रे रक्षितरि। शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम्।**

प्र॒जाप॑तिर्मा [1]प्र॒जन॑नवान्त्स॒ह प्रति॒ष्ठया॑[2] ध्रु॒वाया॑ दि॒शः पा॑तु॒ तस्मि॑न् क्रमे॒
तस्मि॑ञ्छ्रये॒ तां॑ पुरं॒ प्रैमि॑ ।
स मा॑ रक्षतु॒ स मा॑ गोपायतु॒ तस्मा॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ ददे॒ स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

प्र॒जाऽप॑तिः । मा॒ । प्र॒जन॑नऽवान्[3] । स॒ह । प्र॒ति॒ऽस्थया॑[2] । ध्रु॒वाया॑ः । दि॒शः । पा॒तु॒ । तस्मि॑न् । क्र॒मे॒ । तस्मि॑न् । श्र॒ये॒ । ताम् । पुर॑म् । प्र । ए॒मि॒ । सः । मा॒ । र॒क्ष॒तु॒ । सः । मा॒ । गो॒पा॒य॒तु॒ । तस्मै॑ । आ॒त्मान॑म् । परि॑ । द॒दे॒ । स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

प्रजननवान् **प्रजननं नाम सर्वजगदुत्पादनसाधनं तद्वान्। यद्वा प्रजननं पुंव्यञ्जनं स्त्रीपुंससृष्टेस्तद्धेतुत्वात्।** प्रजापतिः **प्रकर्षेण जायमाना मनुष्यादिकाश्चराचरात्मिकाः प्रजाः तासां पतिः स्रष्टा देवः।** सह। **सामर्थ्यात् प्रजननेन साकम् इत्यर्थः। यद्वा** प्रतिष्ठायाः[4]। **तृतीयार्थे षष्ठी। प्रतिष्ठया सहेति। प्रतिष्ठायाः[4] सर्वजगदाधारभूताया** ध्रुवायाः **स्थिराया भूमेः** दिशः। **भूमिरपि अधरदिक्त्वेनोच्यते। तस्याः** पातु। तस्मिन् क्रमे **इत्यादि शिष्टम् अविशिष्टम्।**

बृह॒स्पति॑र्मा॒ विश्वै॑र्दे॒वैरू॒र्ध्वाया॑ दि॒शः पा॑तु॒ तस्मि॑न् क्रमे॒ तस्मि॑ञ्छ्रये॒ तां॑ पुरं॒ प्रैमि॑ ।
स मा॑ रक्षतु॒ स मा॑ गोपायतु॒ तस्मा॑ आ॒त्मानं॒ परि॑ ददे॒ स्वाहा॑ ॥ १० ॥

बृह॒स्पति॑ः । मा॒ । विश्वै॑ः । दे॒वैः । ऊ॒र्ध्वाया॑ः । दि॒शः । पा॒तु॒ । तस्मि॑न् । क्र॒मे॒ । तस्मि॑न् । श्र॒ये॒ । ताम् । पुर॑म् । प्र । ए॒मि॒ । सः । मा॒ । र॒क्ष॒तु॒ । सः । मा॒ । गो॒पा॒य॒तु॒ । तस्मै॑ । आ॒त्मान॑म् । परि॑ । द॒दे॒ । स्वाहा॑ ॥ १० ॥

---

[1] प्रजनन॒° A,B^h,C,D,R,S^m; प्रज॒न॒न° Cs. (पपा. प्र॒तिऽस्था॑याः); वैप १,२१५८ j अपि द्र.
[2] तु. RW.; वैतु. शंपा. सात. प्र॒तिष्ठा॑या
[3] प्र॒ज॒न॒नऽवा॑न् P,J.
[4] वैतु. मंपा.
[5] प्रतिप्रतिष्ठाया S'.

बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिर्देवो विश्वैः सर्वैः देवैः सह ऊर्ध्वायाः उपरिस्थितायां दिवो दिशः। द्यौरपि ऊर्ध्वदिक्त्वेन तत्रतत्रोच्यते। तस्याः पातु। तस्मिन् विश्वदेवसहिते बृहस्पतौ रक्षितरि क्रमे पादप्रक्षेपं करोमि। शिष्टं पूर्ववन्नेयम्।

इति द्वितीयेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम्।

'अग्निं ते वसुवन्तम्' इति सूक्तस्य पिष्टरात्रीसमर्चने कर्मणि शर्कराप्रक्षेपे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः।

अत्र पूर्वसूक्ते प्राच्यादिदिग्भ्यो रक्षिका [1]वसुमदग्न्यादिदेवताः तत्तद्दिग्वस्थिताः[1] सत्यः शत्रुसकाशाद् रक्षन्तु इति प्रतिपाद्यते। अत्र तु तासु देवतासु तत्तद्दिश आगच्छन्तः स्वद्वेषिणः अनिष्टकारिणो नाशार्थं प्रविशन्तु इति प्रतिपाद्यते इत्येतावान् विशेषः। अत्रापि दश पर्यायाः। सर्वेपि अर्धर्चाः।

प्रथमपर्यायद्वयम् एवम् आम्नायते—

अ॒ग्निं ते वसु॑वन्तमृच्छन्तु[2] । ये मा॑ऽघा॒यवः॒ प्राच्या॑ दि॒शो॑ऽभि॒दासा॑न्[3] ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । ते[4] । वसु॑ऽवन्तम् । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ । ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयवः॑ । प्राच्याः॑ । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑न्[3] ॥

वा॒युं ते॒३॒न्तरि॑क्षवन्तमृच्छन्तु[5] । ये मा॑ऽघा॒यव॑ ए॒तस्या॑ दि॒शो॑ऽभि॒दासा॑न्[3] ॥ २ ॥

वा॒युम् । ते[6] । अ॒न्तरि॑क्षऽवन्तम् । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ । ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयवः॑ । ए॒तस्याः॑ । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑न्[3] ॥ २ ॥

अघायवः अघं हिंसालक्षणं पापं परस्येच्छन्तः। अघशब्दात् 'छन्दसि परेच्छायामपि' (पावा ३,१,८) इति क्यच्। 'अश्वाघस्यात्' (पा ७,४,३७) इति आत्त्वम्। 'क्याच्छन्दसि' (पा ३,२,१७०) इति उप्रत्ययः। जिघांसवो ये शत्रवः प्राच्याः पूर्वस्या दिश आगत्य मा मां रात्रीसमर्चनकारिणं अभिदासात्[7] अभितः सर्वतो दासयेयुः उपक्षपयेयुः[8] हिंस्युः। दसु उपक्षये। अस्माण्ण्यन्ताद् अभिपूर्वात् पञ्चमलकारे 'तिङां तिङो भवन्ति' (पावा ७,१,३९) इति झेस्तिबादेशः। 'इतश्च लोपः°' (पा ३,४,९७) इति इकारलोपः। 'लेटोऽडाटौ' (पा ३,४,९४) इति आडागमः। 'छन्दस्युभयथा' (पा ३,४,११७) इति तिप आर्धधातुकत्वेन 'णेरनिटि' (पा ६,४,५१) इति णिलोपः। प्रत्ययलक्षणपरिभाषया 'अत उपधायाः'

---

[1] दग्न्यादीर्देवताः तत्रादिग° S′. [2] वसुमन्त° सा. पै ७,१७,१. [3] तु. RW. पै.; वैतु. शंपा. सात. °सा॑त्, एवमुत्तरत्रापि; दि॒शो॑ऽभि॒° B^h,D,R,S^m,Cs,WM., एवमुत्तरत्रापि.
[4] ते॒ P. [5] तें॒३ तरि॑क्ष° C; तें॒तरि॑क्ष° D,RS,^{m}Cs,WM,; तैंतरि॑क्ष°>तैं॒तरि॑क्ष Dc.
[6] ते॒ P,J; ते>ते॒ P^2. [7] वैतु. मंपा. [8] उपयेयुः S′.

(पा ७,२,११६) **इति वृद्धिः ।** ते **अभिदासकाः शत्रवो** वसुमन्तम[1] **वसुभिर्देवैस्तद्वन्तम्** अग्निम् ऋच्छन्तु **मरणार्थं प्राप्नुवन्तु । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । अस्मात् लोट् । एवम् उत्तरे नव पर्यायमन्त्रा व्याख्येयाः [१] ।** अन्तरिक्षवन्तम् **अन्तरिक्षम् अधिष्ठेयत्वेन यस्यास्ति तं** वायुं ते **अघायवः शत्रवः** ऋच्छन्तु **प्रलयार्थं प्राप्नुवन्तु** ये अघायवः **शत्रवः** एतस्याः **प्राच्या** दिशः **सकाशाद् आगत्य** मा **माम्** अभिदासात्[1] **अभिदासयेयुः हिंस्युः [२] ।**

तृतीयचतुर्थपर्यायमन्त्रौ—

सोम॒ं ते रु॒द्रव॑न्तमृच्छन्तु । ये मा॑ऽघा॒यवो॒ दक्षि॑णाया दि॒शो॑ऽभि॒दासा॑न्[2] ॥ ३ ॥

सोम॑म् । ते । रु॒द्रऽव॑न्तम् । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ । ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयव॑ः । दक्षि॑णायाः । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑न्[2] ॥ ३ ॥

वरु॑णं॒ त आ॑दि॒त्यव॑न्तमृच्छन्तु । ये मा॑ऽघा॒यव॑ ए॒तस्यां॑ दि॒शो॑ऽभि॒दासा॑न्[2] ॥४॥

वरु॑णम् । ते । आ॒दि॒त्यऽव॑न्तम् । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ । ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयव॑ः । ए॒तस्या॑ः । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑न्[2] ॥ ४ ॥

ते **हिंसकाः शत्रवो** रुद्रवन्तम् **रुद्रैर्देवैस्तद्वन्तं** सोमं **देवम्** ऋच्छन्तु **नाशार्थं गच्छन्तु [३] ।** आदित्यवन्तम् **आदित्यैरदितिपुत्रैः आदित्यसंज्ञकैर्वा देवैस्तद्वन्तं** वरुणम् **अरिष्टनिवारकं देवं** ते **शातयितारो रिपवः** ऋच्छन्तु । एतस्या **दक्षिणाया** दिशः । **शिष्टं पूर्ववत् [४] ।**

पञ्चमषष्ठमन्त्रपाठस्तु[3]—

सूर्य॒ं ते द्यावा॑पृथि॒वीव॑न्तमृच्छन्तु । ये मा॑ऽघा॒यव॑ः प्र॒तीच्या॑ः दि॒शो॑ऽभि॒दासा॑न्[2] ॥५॥

सूर्य॑म् । ते । द्यावा॑पृथि॒वीऽव॑न्तम् । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ । ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयव॑ः । प्र॒तीच्या॑ः । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑न्[2] ॥ ५ ॥

अ॒पस्त ओष॑धीमतीर्ऋच्छन्तु । ये मा॑ऽघा॒यव॑ ए॒तस्यां॑ दि॒शो॑ऽभि॒दासा॑न्[2] ॥६॥

अ॒पः । ते । ओष॑धीऽमतीः । ऋ॒च्छ॒न्तु॒ । ये । मा॒ । अ॒घ॒ऽयव॑ः । ए॒तस्या॑ः । दि॒शः । अ॒भि॒ऽदासा॑न्[2] ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवोवन्तम् **द्यावापृथिव्यौ यस्य प्रकाश्यत्वेन स्त इति मतुप् । ‘छन्दसीरः’** (पा ८,२,१५) **इति तस्य वत्वम् [५] ।** ओषधीमतीरपः **उदकानि कर्म ।** एतस्याः **प्रतीच्या** दिशः । **शिष्टं निगदसिद्धम् [६] ।**

---

१. वैतु. मंपा.　　२. पृ १८५४ टि ३ द्र.　　३ ‘षष्ठपाटस्तु S’.

सप्तमाष्टमपर्यायमन्त्रपाठस्तु—

विश्वकर्माणं ते सप्तऋषिवन्तमृच्छन्तु ।
ये माऽघायव उदीच्या दिशोऽभिदासान्[1] ॥ ७ ॥

विश्वऽकर्माणम् । ते । सप्तऋषिऽवन्तम्[2] । ऋच्छन्तु ।
ये । मा । अघऽयवः । उदीच्याः । दिशः । अभिऽदासान्[1] ॥ ७ ॥

इन्द्रं ते मरुत्वन्तमृच्छन्तु । ये माऽघायव एतस्या दिशोऽभिदासान्[1] ॥ ८ ॥

इन्द्रम् । ते । मरुत्ऽवन्तम् । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघऽयवः । एतस्याः । दिशः ।
अभिऽदासान्[1] ॥ ८ ॥

सप्तऋषिवन्तम् सप्तसंख्याका ऋषयः स्तुत्यत्वेन यस्य सन्ति इति मतुप् । 'ऋत्यकः' (पा ६,१,१२८) इति प्रकृतिभावः । 'छन्दसीरः' (पा ८,२,१५) इति मतुपो वत्वम् [७] । मरुत्वन्तम् मरुद्भिस्तद्वन्तम् इन्द्रम् । एतस्या उदीच्या दिशः । शिष्टं व्याख्यातम् [८] ।

नवमदशमपर्यायौ एवमाम्नायेते—

प्रजापतिं ते प्रजननवन्तमृच्छन्तु । ये माऽघायवो ध्रुवाया दिशोऽभिदासान्[1] ॥९॥

प्रजाऽपतिम् । ते[3] । प्रजननऽवन्तम् । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघऽयवः । ध्रुवायाः ।
दिशः । अभिऽदासान्[1] ॥ ९ ॥

बृहस्पतिं ते विश्वदेववन्तमृच्छन्तु । ये माऽघायव ऊर्ध्वाया दिशोऽभिदासान्[1] ।१०।

बृहस्पतिम् । ते । विश्वदेवऽवन्तम् । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघऽयवः । ऊर्ध्वायाः ।
दिशः । अभिऽदासान्[1] ॥ १० ॥

प्रजननं नाम सर्वजगदुत्पादनसाधनं वस्तु । यद्वा प्रजननम् इति पुंव्यञ्जनम् उच्यते । स्त्रीपुंससृष्टेस्तन्निमित्तकत्वात् [९] । विश्वदेववन्तम् विश्वैर्देवैस्तद्वन्तम् । "मादुपधायाः°" (पा ८,२,९) इति मतुपो वत्वम् । बृहस्पतिम् बृहतां महतां देवानां पतिं देवम् । शिष्टम् अविशिष्टम्[4] [१०] ।

इति द्वितीयेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

'मित्रः पृथिव्योदक्रामत्' इति सूक्तेन पुरोहितो रात्रौ राजानं शय्यागृहं प्रवेशयेत् । परिशिष्टं तु पूर्वमेव उदाहृतम् । राज्ञो नूतननगरप्रवेशनकर्मणि च विनियोगः ।

---

[1] पृ १८५४ टि ३ द्र. [2] सप्तऋषि° P,P². [3] ते P,P². [4] अवशि° S'.

मि॒त्रः पृ॑थि॒व्योद॑क्राम॒त् तां पुरं॒ प्र ण॑यामि वः ।
तामा वि॑शत॒ तां प्र वि॑शत॒ सा व॒ः शर्म᳚ च॒ वर्म᳚ च यच्छतु ॥ १ ॥

मि॒त्रः । पृ॒थि॒व्या । उत् । अ॒क्रा॒म॒त् । ताम् । पुर॑म् । प्र । न॒या॒मि॒ । व॒ः । ताम् । आ ।
वि॒श॒त॒ । ताम् । प्र । वि॒श॒त॒ । सा । व॒ः । शर्म᳚ । च॒ । वर्म᳚ । च॒ । य॒च्छ॒तु॒ ॥ १ ॥

मित्रः । मित्रशब्देन अग्निरुच्यते । पृथिव्याः[1] साहचर्यात् पृथिवीस्थानत्वाद् अग्नेः 'सूर्यो दिवोदक्रामत्' (३) इति सूर्यस्य पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । मित्रः अग्निः मीयमानत्वाद्[2] आहवनीयादिस्वरूपेण प्रणीयमानत्वात् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । अस्माद् औणादिकः क्त्रन्प्रत्ययः[3] । कित्त्वाद् गुणाभावः । पृथिव्या स्वनिवासस्थानभूतेन पृथिवीलोकेन सह उदक्रामत् उत्क्रान्तवान् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पृथिवीलोकाभिमानिना अग्निना रक्षितां[4] पुरम् शय्यागृहलक्षणां प्रसिद्धां नगरीं वा वः युष्मान् राज्ञः । पूजायां बहुवचनम् । पुत्रमित्रामात्यावरोधस्त्रीविवक्षया वा बहुवचनम् । पुत्रयोषित्सहितान् युष्मान् प्र णयामि प्रकर्षेण नयामि प्रापयामि । ततः तां पुरम् आ विशत अभिमुखं प्रविशत प्रवेशोन्मुखा भवत । अनन्तरं तां पुरं प्र विशत अन्तःप्रविष्टा भवत । शय्यास्थाने स्वीयसौधे वा निविष्टा भवतेति वा । सा पूः शय्यागृहलक्षणा पुरी वा वः युष्मभ्यं प्रविष्टेभ्यः शर्म सुखं वर्म कवचं पुराभेद्यत्वलक्षणम् आवरणं वा यच्छतु प्रयच्छतु । दाणो यच्छादेशः । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । एवम् उत्तरे दश पर्यायमन्त्रा व्याख्येयाः । विशेषस्तु तत्रतत्र वक्ष्यते[5] । यथा अग्नि· स्वाधिष्ठिते पृथिवीलोके सर्वोत्तरो वर्तते एवं त्वमपि इदं नगरम् अधिष्ठाय सर्वातिशायी वर्तस्वेति विवक्षितम् । यथा पृथिव्या सह अग्निरुत्क्रान्तवान् इत्युक्तः एवम् उत्तरयोर्वायुसूर्यमन्त्रयोस्तात्पर्यार्थः[6] उन्नेयः[7] ।

वा॒यु॒र॒न्तरि॑क्षे॒णोद॑क्राम॒त् तां पुरं॒ प्र ण॑यामि वः ।
तामा वि॑शत॒ तां प्र वि॑शत॒ सा व॒ः शर्म᳚ च॒ वर्म᳚ च यच्छतु ॥ २ ॥

वा॒युः । अ॒न्तरि॑क्षेण । उत् । अ॒क्रा॒म॒त् । ताम् । पुर॑म् । प्र । न॒या॒मि॒ । व॒ः ।
ताम् । आ । वि॒श॒त॒ । ताम् । प्र । वि॒श॒त॒ । सा । व॒ः । शर्म᳚ । च॒ । वर्म᳚ । च॒ । य॒च्छ॒तु॒ ॥ २॥

वायुः वातो मातरिश्वा अन्तरिक्षेण अन्तरा क्षान्तेन स्वीयेन मध्यमलोकेन सह उदक्रामत् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पुरम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

---

[1] पृथिव्या S′. [2] मीयत्वात् S′. [3] क्त्रन्प्र. स्वरः ? क्तुः प्र. द्र. (तु. पाउ ४,१६४) [4] रक्षितां तां S′. [5] वक्ष्यंते S′. [6] °स्तात्पर्या S′. [7] उन्नेयाः S′.

सूर्यो दिवोदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।
तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ ३ ॥

सूर्यः । दिवा । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ ।
विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म । च । यच्छतु ॥ ३ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः दिवा स्वनिवासस्थानेन द्युलोकेन सह। उदक्रामत् इत्यादि पूर्ववत् ।

चन्द्रमा नक्षत्रैरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।
तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ ४ ॥

चन्द्रमाः । नक्षत्रैः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ ।
विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म । च । यच्छतु ॥ ४ ॥

चन्द्रमाः चन्द्रम् आह्लादं माति निर्मिमीत इति चन्द्रमाः सर्वस्य लोकस्य आह्लादको हिमांशुः नक्षत्रैः । न क्षीयन्त इति नक्षत्राणि तारकाः । 'नभ्राण्नपात्' (पा ६,३,७५) इत्यादिना नक्षत्रशब्दो निपातितः । स्वोपभोग्यैरश्विन्यादिनक्षत्रैः सह नक्षत्राधिपतिश्चन्द्रमाः स्वपरिवारभूतैस्तैरेव सहितो यां पुरं रक्षितुम् उत्क्रान्तवान् तां पुरम् । युष्मान् प्रापयामीत्यादि गतम् ।

सोम ओषधीभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।
तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ ५ ॥

सोमः । ओषधीभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् ।
आ । विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म । च । यच्छतु ॥ ५ ॥

सोमः ओषधीनां रसप्रदानेन पोषको देवः ओषधीभिः ओषः पाको धीयत आस्विति ओषध्यः फलपाकान्ताः । उपलक्षणम् एतत् तरुगुल्मादीनाम् । तैः स्वपोष्यैः सहितः । उदक्रामत् इत्यादि गतम् । युष्माभिः प्रविश्यमाने पुरे ओषध्यादिसमृद्धिर्भवत्वित्यर्थः ।

यज्ञो दक्षिणाभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।
तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ ६ ॥

यज्ञः । दक्षिणाभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ ।
विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म । च । यच्छतु ॥ ६ ॥

यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः प्रकृतिविकृत्यात्मकः सर्वः क्रतुः दक्षिणाभिः विहिताभिर्यथोक्ताभिर्दक्षिणाभिः सह उत्क्रान्तवान् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । अत्र बहुदक्षिणाका यज्ञाः समृद्धा भवन्त्वित्यर्थः । तां पुरम् इत्यादि गतम् ।

स॒मु॒द्रो न॒दीभि॒रुद॑क्राम॒त् तां पुर॒ं प्र ण॑यामि वः ।
तामा वि॑शत॒ तां प्र वि॑शत॒ सा व॒ः शर्म᳚ च॒ वर्म᳚ च यच्छतु ॥ ७ ॥

स॒मु॒द्रः । न॒दीभि॑ः । उत् । अ॒क्रा॒म॒त् । ताम् । पुर॑म् । प्र । न॒या॒मि॒ । व॒ः । ताम् । आ । वि॒श॒त॒ । ताम् । प्र । वि॒श॒त॒ । सा । व॒ः । शर्म᳚ । च॒ । वर्म᳚ । च॒ । य॒च्छ॒तु॒ ॥ ७ ॥

नदीभिः नदनशीलाभिरापगाभिः समुद्रः समुद्द्रवन्ति अस्माद् आप इति अम्बुराशिः उदक्रामत् । तां पुरम् इत्यादि गतम् । रक्षोहननार्थं[1] नदीसहितसमुद्रोत्क्रान्त्या दांपत्यधर्मविशिष्टाः प्रजा अत्र संपद्यन्ताम् इति विवक्ष्यते ।

ब्रह्म॑ ब्रह्मचा॒रिभि॒रुद॑क्राम॒त् तां पुर॒ं प्र ण॑यामि वः ।
तामा वि॑शत॒ तां प्र वि॑शत॒ सा व॒ः शर्म᳚ च॒ वर्म᳚ च यच्छतु ॥ ८ ॥

ब्रह्म॑ । ब्र॒ह्म॒चा॒रि॒ऽभिः॑ । उत् । अ॒क्रा॒म॒त् । ताम् । पुर॑म् । प्र । न॒या॒मि॒ । व॒ः । ताम् । आ । वि॒श॒त॒ । ताम् । प्र । वि॒श॒त॒ । सा । व॒ः । शर्म᳚ । च॒ । वर्म᳚ । च॒ । य॒च्छ॒तु॒ ॥ ८ ॥

ब्रह्म साङ्गो वेदः ब्रह्मचारिभिः ब्रह्मणि वेदे वेदविहिते यज्ञादिकर्मणि चरितुं वर्तितुं शीलं येषां तैः सह उदक्रामत् । अनेन श्रौतस्मार्तकर्मनिष्णाताः साङ्गवेदाध्यायिनः अनूचाना ब्राह्मणा बहवः समृध्यन्ताम् इति विवक्ष्यते[2] । तां पुरम् इत्यादि पूर्ववत् ।

इन्द्रो॑ वी॒र्ये॒॑३॒णोद॑क्राम॒त् तां पुर॒ं प्र ण॑यामि वः ।
तामा वि॑शत॒ तां प्र वि॑शत॒ सा व॒ः शर्म᳚ च॒ वर्म᳚ च यच्छतु ॥ ९ ॥

इन्द्र॑ः । वी॒र्ये॑ण । उत् । अ॒क्रा॒म॒त् । ताम् । पुर॑म् । प्र । न॒या॒मि॒ । व॒ः । ताम् । आ । वि॒श॒त॒ । ताम् । प्र । वि॒श॒त॒ । सा । व॒ः । शर्म᳚ । च॒ । वर्म᳚ । च॒ । य॒च्छ॒तु॒ ॥ ९ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः समस्तदेवाधिपतिः वीर्येण वीरकर्मणा स्वीयेन बाहुशौर्येण सेनालक्षणेन बलेन वा सह उद् अक्रामत् । इन्द्रो यथा स्ववीर्येण सर्वान् शत्रून् जितवान् एवम् अस्मिन् पुरे वर्तमानस्त्वमपि सर्वातिशायी सर्ववैरिक्षयी[3] भूया इत्यर्थः ।

---

[1] रक्षोहणार्थं S'. [2] °क्ष्यंते S'. [3] सर्ववित्रक्षयी S'.

दे॒वा अ॒मृते॒नोद॑क्रामं॒स्तां[1] पु॒रं प्र ण॑यामि वः ।
तामा वि॑शत॒ तां प्र वि॑शत॒ सा व॒ः शर्म॑ च॒ वर्म॑ च यच्छतु ॥ १०॥

दे॒वाः । अ॒मृते॑न । उत् । अ॒क्रा॒म॒न्[2] । ताम् । पुर॑म् । प्र । न॒या॒मि॒ । व॒ः । ताम् । आ ।
वि॒श॒त॒ । ताम् । प्र । वि॒श॒त॒ । सा । व॒ः । शर्म॑ । च॒ । वर्म॑ । च॒ । य॒च्छ॒तु॒ ॥ १० ॥

देवाः **द्योतनशीला अमरा** अमृतेन **अमरणसाधनेन सुधारसेन सह** उदक्रामन्[3] । **यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः।** तां पुरम् इत्यादि **गतम् । अत्रत्याः प्रजा निर्भीका[4] दीर्घायुषश्च भवन्तु इत्यर्थं विवक्षितुं रक्षणार्थम् अमृतेन सह देवा उत्क्रान्तवन्त इत्युक्तम् ।**

प्र॒जाप॑तिः प्र॒जाभि॒रुद॑क्राम॒त् तां पु॒रं प्र ण॑यामि वः ।
तामा वि॑शत॒ तां प्र वि॑शत॒ सा व॒ः शर्म॑ च॒ वर्म॑ च यच्छतु ॥ ११ ॥

प्र॒जाऽप॑तिः । प्र॒ऽजाभिः॑ । उत् । अ॒क्रा॒म॒त् । ताम् । पुर॑म् । प्र । न॒या॒मि॒ । व॒ः । ताम् ।
आ । वि॒श॒त॒ । ताम् । प्र । वि॒श॒त॒ । सा । व॒ः । शर्म॑ । च॒ । वर्म॑ । च॒ । य॒च्छ॒तु॒ ॥ ११ ॥

प्रजापतिः **प्रजानां पतिर्देवः** प्रजाभिः **प्रकर्षेण बहुत्वेन[5] जायमानाभिर्मनुष्यादिकाभिः सह** उदक्रामत् । तां पुरम् **इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । उत्तरोत्तरप्रभविष्णुप्रजाभूयिष्ठत्वम्[6] अत्र नगरे भूयाद् इत्याशासितुम् इदं वचनम् ।**

इति द्वितीयेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

'अप न्यधुः पौरुषेयम्' **इति सूक्तेन युद्धोद्यतं राजानं कवचेन पुरोहितः संनह्येत ।**

अप॒ न्य॑धुः[7] पौरु॑षेयं व॒धं यमि॑न्द्रा॒ग्नी धा॒ता स॑वि॒ता बृह॒स्पति॑ः ।
सोमो॒ राजा॒ वरु॑णो अ॒श्विना॑ य॒मः पू॒षाऽस्मान् परि॑ पातु मृ॒त्योः ॥ १ ॥

अप॑ । नि॒ऽअ॒धुः । पौरु॑षेयम् । व॒धम् । यम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । धा॒ता । स॒वि॒ता । बृ॒ह॒स्पति॑ः ।
सोम॑ः । राजा॑ । वरु॑णः । अ॒श्विना॑ । य॒मः । पू॒षा । अ॒स्मान् । परि॑ । पा॒तु॒ । मृ॒त्योः ॥ १ ॥

पौरुषेयम् **पुरुषैः शातयितृभिररिभिः कृतम् ।** 'पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्' (पावा ५,१,१०) **इति ढञ् ।** 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (पा ६,१,१९७) **इति**

---

[1] अ॒मृते॒णोद॑° A,Bʰ,C,K,D,Sᵐ,V,Dc. [2] अ॒क्रा॒म॒त् P²; अ॒क्र॒म॒त् P; अ॒क्रा॒म॒न् > अ॒क्रा॒म॒त् J. [3] °क्रामत् S'. [4] निराभेका S'. [5] बहुभिः सत्वेन S'. [6] °प्रजाःभू° S'. [7] न्य॑धुः RW. पै १,१०८,१.

आद्युदात्तत्वम् । यं[1] वधम् वधसाधनम् । 'हनश्च वधः' (पा ३,३,७६) इति हन्तेरप् प्रत्ययः । वधश्चादेशः अन्तोदात्तः । अप न्यधुः अपाञ्चम् अपगूढं न्यधुः निहितवन्तः । वलगलक्षणं शस्त्रास्त्रादिरूपं वा हननसाधनं मायया परेषाम् अप्रकाशं हननसाधनम् अस्मान् हिंसितुम् अस्मदभिमुखं प्रेरितवन्त इत्यर्थः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद् उत्तरवाक्ये तच्छब्दाध्याहारः । तस्माद् अप्रकाशात् शत्रुभिः प्रहिताद् मृत्योः मृत्युसाधनाद् मृत्युरूपाद् वा वधाद् अस्मान् कवचधारिणः अस्मदीयान् राज्ञो वा इन्द्राग्न्यादयो देवताः परि पातु । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । परितः सर्वतः पान्तु रक्षन्तु । 'भीत्रार्थानाम्°' (पा १,४,२५) इति अपादानत्वाद् मृत्योरित्यत्र पञ्चमी ।

यानि॑ च॒कार॒ भुव॑नस्य॒ यस्पति॑ः प्र॒जाप॑तिर्मात॒रिश्वा॑ प्र॒जाभ्य॑ः ।
प्र॒दि॒शो॒ यानि॑ वस॒ते[2] दिश॑श्च॒ तानि॑ मे॒ वर्मा॑णि बहु॒लानि॑ सन्तु ॥ २ ॥

यानि॑ । च॒कार॑ । भुव॑नस्य । यः । पति॑ः । प्र॒जाऽप॑तिः । मा॒त॒रिश्वा॑ । प्र॒ऽजाभ्य॑ः ।
प्र॒ऽदिश॑ः । यानि॑ । व॒स॒ते[3] । दिश॑ः । च॒ । तानि॑ । मे॒ । वर्मा॑णि । ब॒हु॒लानि॑ । स॒न्तु॒ ॥२॥

भुवनस्य भूतजातस्य पतिः पालको यः प्रजापतिः अस्ति स यानि वर्माणि कवचानि चकार । किमर्थम् । प्रजाभ्यः प्रकर्षेण जायमानाभ्यो मनुष्यपश्वादिभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । तद्रक्षणार्थं मातरिश्वा मातरि अन्तरिक्षे श्वसितीति मातरिश्वा वायुः सूत्रात्मा । प्रजापतेर्विशेषणम् एतत् । तथा प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्यादिमहादिशः दिशः अवान्तरदिशः च यानि वर्माणि वसते आच्छादयन्ति स्वरक्षणार्थम्[4] । वस आच्छादने । आदादिकोऽनुदात्तेत् । तानि प्रजापतिना प्रजारक्षणार्थं निर्मितानि दिग्भिश्च स्वरक्षणार्थं वसितानि वर्माणि कवचानि मे मम युयुत्सोः बहुलानि प्रभूतानि सन्तु भवन्तु । यदायदाऽपेक्षते तदातदा लाभाय बहुलानीत्युक्तम् । अथवा स्वस्य परिवाराणां च अपेक्षया बहुलानीति । यस्य यद् अपेक्षितं तस्य तद् भवत्वित्यर्थः ।

[5]यत् ते[5] त॒नूष्वन॑ह्यन्त [6]दे॒वा द्युरा॑जयो दे॒हिन॑ः[6] ।
इन्द्रो॒ यच्च॒क्रे वर्म॒ तद॒स्मान् पा॑तु वि॒श्वत॑ः[7] ॥ ३ ॥

यत् । ते[8] । त॒नूषु॑ । अन॑ह्यन्त । [9]दे॒वाः । द्युऽरा॑जयः । दे॒हिन॑ः[9] ।
इन्द्र॑ः । यत् । च॒क्रे । वर्म॑ । तत् । अ॒स्मान् । पा॒तु॒ । वि॒श्वत॑ः[7] ॥ ३ ॥

---

[1] तं यं शंपा.
[2] व॒स॒ते RW. पै १,१०८,२; वैप १,२७७६ अपि द्र.
[3] व॒स॒ते P², J.
[4] स्वलक्षणार्थम् S'.
[5] यत्ते A, Bʰ, C, D, Kᵐ, Sᵐ, R, V, Cs, Dc.
[6] पाठः ?; तु. सा.; वैतु. मूको. दे॒वाधि॑राज॒यो धेहि॑न ; RW. दे॒वा रा॒ज्याय॑ यो॒धिन॑ः; PW.W.
[7] स॒र्वत॑ः Cs, P, P², J.
[8] ते॒ दे॒वा आधि॑राज्याय यो॒धिन॑ः; वैप १६७४ f अपि द्र. P, J.
[9] तु. सा.; वैतु. P, P², J दे॒वा॒ । आधि॑ऽराज । यः । धे॒हि॒ । न॒ः.

द्युराजयः **दिवि द्युलोके राजमाना** देहिनः **शरीरिणः** । [१]**कवचधारणं देहस्यैवेति**[१] **देहिनो देवा इत्युक्तम्** । ते **प्रसिद्धा** देवाः तनूषु **स्वशरीरेषु** यद् **वर्म** अनह्यन्त **धृतवन्तः** । **णह बन्धने** । **दैवादिकः** । **कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्** । **असुरयुद्धे स्वदेहरक्षणार्थं प्रतिमुक्तवन्तः** । इन्द्रः **च** यद् वर्म **कवचं**[२] चक्रे **शत्रुविजयार्थम्** । **करोतेः पूर्ववद् आत्मनेपदम्** । तत् **कवचं देवैरिन्द्रेण च स्वशरीरे धारितम्** अस्मान् **युद्धोद्यतान्** विश्वतः **सर्वतः परकृतप्रहारेभ्यः** पातु **रक्षतु** ।

> **वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माहर्वर्म**[३] **सूर्यः ।**
> **वर्म मे विश्वे देवाः क्रन्**[४] **मा मा प्रापत् प्रतीचिका**[५] **॥ ४ ॥**

वर्म । मे । द्यावापृथिवी इति । वर्म । अहः । वर्म । सूर्यः ।
वर्म । मे । विश्वे । देवाः । क्रन्[४] । मा । मा । प्र । आपत् । प्रतीचिका[६] ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवी **द्यावापृथिव्यौ** मे **मम** वर्म **कवचं कुरुताम्** । अग्निः[७] **च** वर्म **करोतु** । सूर्यः **च** विश्वे **सर्वे** देवाः **इन्द्रादयश्च** मे **मम युयुत्सोर्मदीयस्य वा राज्ञः** वर्म **कवचं** क्रन् **कुर्वन्तु** । **करोतेश्छान्दसे लुङि** 'मन्त्रे घस॰' (पा २,४,८०) **इति च्लेर्लुक्** । **झेः सार्वधातुकस्य ङित्त्वाद् गुणप्रतिषेधे यण् आदेशः** । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा ६,४,७५) **इति अडभावः** । **किं च** प्रतीचिका **प्रत्यगञ्चना प्रतीची । अज्ञातार्थे कप्रत्ययः** । 'केऽणः' (पा ७,४,१३) **इति ह्रस्वत्वम्** । **शत्रुसेना अज्ञातप्रतिकूलाञ्चना सती** मा **मां कवचधारिणं युद्धोद्यतं** मो[७] **मैव** प्रापत् **प्राप्नोतु** । **आप्नोतेर्माङि लुङि लृदित्त्वाद् अङ्** । **कवचधारिणो ममाग्रतः शत्रुसेना प्रकाशैव आयातु । देवानुगृहीतकवचधारणेन दृष्टामपि तां परसेनां हन्तुं शक्नोमीत्यर्थः** ।

इति एकादशं सूक्तम् ।

इति एकोनविंशे काण्डे द्वितीयोनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके षट् सूक्तानि । **तत्र** 'गायत्र्युष्णिक्' **इति प्रथमसूक्तस्य** 'गायत्रीं[८] छन्दोब्रह्मवर्चसकामस्य प्रयुञ्जीत' (शांक १७,२) **इति विहितायां गायत्र्याख्यायां**[९] **महाशान्तौ विनियोगः** । **उक्तं हि शान्तिकल्पे**— 'छन्दोगणः (अ १९,२२) गायत्र्याम् [१०]समासः† (अ १९,२२,२३) आङ्गिरस्याम्[१०]' (शांक १८,३) **इति** ।

---

१. °धारिणं देहस्ये° S'. २. शर्म S'. ३. वर्माग्निर्वर्म S, सा. आश्रौ १,२,१. ४. क्रन् A,B^h,C,D,K,K^m,R,W M.,P,P^2,J. ५. प्रतीचिका B^h,D,S^m,WM.; प्रतिचिका > प्रतीचिका Dc. ६. प्रतीचिका J. ७. वैतु. मंपा. ८. गायत्री S'. ९. °ग्याख्यां S'. १०. समासमाङ्गि° S'. † 'समास्त्वा' (अ २,६) इति Bol.

तत्सूक्तपाठस्तु—

[1]गा॒य॒त्र्यु॑१॒ष्णिग॑नु॒ष्टुब् बृ॑ह॒ती प॒ङ्क्तिस्त्रि॒ष्टुब्[2] जग॑त्यै[3] ॥ १ ॥

गा॒य॒त्री । उ॒ष्णिक् । अ॒नु॒ऽस्तुप् । बृ॒ह॒ती । प॒ङ्क्तिः । त्रि॒ऽस्तुप् । जग॑त्यै[3] ॥ १ ॥

"सप्तसु चच्छन्दःस्रुचः[4] कल्पयित्वा गायत्र्यादि 'गायत्र्यै स्वाहा' इत्येवं यथाछन्दः" (शांक १८,३) **इति[5] तत्रैव शान्तिकल्पे मन्त्राणाम् ऊहनप्रकारस्य दर्शितत्वाद्** 'गायत्र्यै स्वाहा', 'उष्णिहे स्वाहा', 'अनुष्टुभे स्वाहा', 'पङ्क्त्यै स्वाहा', 'त्रिष्टुभे स्वाहा', 'जगत्यै स्वाहा', **इत्येवम् अस्मिन् सूक्ते सप्त मन्त्रा भवन्ति । सर्वे मन्त्राः स्पष्टार्थाः ।**

इति तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'आङ्गिरसानामाद्यैः' **इत्यादिसूक्तद्वयस्य** 'आङ्गिरसीं संपत्कामस्य अभिचरतोऽभिचर्यमाणस्य च' (शांक १७,२) **इति विहितायाम् आङ्गिरस्याख्यायां महाशान्तौ विनियोगः । उक्तं हि शान्तिकल्पे—** "समासः[6] (१९,२२;२३) आङ्गिरस्याम् । 'इन्द्र जुषस्व' (अ २,५) इत्यैन्द्रयाम्[7]" (शांक १८,३;४) **इति। अत्र समासशब्देन एतत् सूक्तद्वयम् उच्यते ।**

तत्र 'आङ्गिरसानामाद्यैः' **इति सूक्तम् एवमाम्नायते—**

आ॒ङ्गि॒र॒साना॑मा॒द्यैः पञ्चा॑नुवा॒कैः स्वाहा॑ ॥ १ ॥

आ॒ङ्गि॒र॒साना॑म् । आ॒द्यैः । पञ्च॑ । अ॒नु॒ऽवा॒कैः । स्वाहा॑ ॥ १ ॥

ष॒ष्ठा॒य॒ स्वाहा॑ ॥ २ ॥

ष॒ष्ठाय॑ । स्वाहा॑ ॥ २ ॥

स॒प्त॒मा॒ष्ट॒मा॒भ्यां॒ स्वाहा॑ ॥३॥

स॒प्त॒म॒ऽअ॒ष्ट॒माभ्या॑म् । स्वाहा॑ ॥ ३॥

नी॒ल॒न॒खेभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥४॥

नी॒ल॒ऽन॒खेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥४॥

ह॒रि॒तेभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ ५॥

ह॒रि॒तेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

क्षु॒द्रेभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

क्षु॒द्रेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

प॒र्या॑यि॒केभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ ७ ॥

प॒र्या॑यि॒केभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ७ ॥

प्र॒थ॒मेभ्यः॑ श॒ङ्खेभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥८॥

प्र॒थ॒मेभ्यः॑ । श॒ङ्खेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

द्वि॒तीये॑भ्यः[8] श॒ङ्खेभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥९॥

द्वि॒तीये॑भ्यः[8] । श॒ङ्खेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

---

[1] गा॒य॒त्र्यु॒३° C; गा॒य॒त्र्यू॒३° R,Cs; गा॒य॒त्र्यु॒° K,K^{m},B^{h},D.V.

[2] °पंक्तित्रिष्टु° S, सा.

[3] जग॑त्यै, जग॑त्यौ WM.; जग॑ती P^{2},WM.WI.; °जग॒त्यौ RW.

[4] छन्दस्तितः S'.

[5] इव S'.

[6] 'समास्त्वा' (अ २,६) इति Bol.

[7] इत्यैन्द्रियायाम् S'.

[8] तु॰ RW.; वैतु॰ मूको. शंपा॰ द्वि॒ती॒येभ्यः॑.

तृ॒तीये॑भ्यः[1] श॒ङ्खेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥१०॥
तृ॒तीये॑भ्यः[1] । श॒ङ्खेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥१०॥

उ॒पो॒त्त॒मेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ ११ ॥
उ॒प॒ऽउ॒त्त॒मेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ११ ॥

उ॒त्त॒मेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥१२॥
उ॒त्ऽत॒मेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥१२॥

उ॒त्त॒रेभ्य॒ः[2] स्वाहा॑ ॥ १३ ॥
उ॒त्ऽत॒रेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ १३ ॥

ऋ॒षिभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ १४॥
ऋ॒षिऽभ्यः॑[3] । स्वाहा॑ ॥१४॥

शि॒खिभ्य॒ः[4] स्वाहा॑ ॥ १५ ॥
शि॒खिऽभ्यः॑[5] । स्वाहा॑ ॥ १५ ॥

ग॒णेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ १६ ॥
ग॒णेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ १६॥

म॒हा॒ग॒णेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ १७ ॥
म॒हा॒ऽग॒णेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ १७ ॥

सर्वे॒भ्योऽङ्गि॑रोभ्यो वि॒दग॒णेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ १८ ॥
सर्वे॑भ्यः । अङ्गि॑रःऽभ्यः । वि॒द॒ऽग॒णेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ १८ ॥

पृ॒थ॒क्स॒ह॒स्राभ्या॒ं स्वाहा॑ ॥ १९ ॥
पृ॒थ॒क्ऽस॒ह॒स्राभ्या॑म् । स्वाहा॑ । १९॥

ब्र॒ह्मणे॑[6] स्वाहा॑ ॥ २० ॥
ब्र॒ह्मणे॑ । स्वाहा॑ ॥ २० ॥

ब्रह्म॑ज्येष्ठा[7] सम्भृ॑ता वी॒र्या॑णि ब्रह्माग्रे॒ ज्येष्ठं॒ दिव॒मा त॑तान ।
भू॒तानां॑ ब्र॒ह्मा प्र॑थ॒मोत[8] ज॑ज्ञे[9] तेना॑र्हति॒ ब्रह्म॑णा[10] स्पर्धि॑तु॒ कः ॥ २१ ॥
ब्रह्म॑ऽज्येष्ठा[11] । सम्ऽभृ॑ता । वी॒र्या॑णि । ब्रह्म॑ । अग्रे॑ । ज्येष्ठ॑म्[12] । दिव॑म् । आ । त॒ता॒न॒ ।
भू॒ताना॑म् । ब्र॒ह्मा । प्र॒थ॒मः[13] । उ॒त । ज॒ज्ञे[14] । तेन॑ । अ॒र्ह॒ति॒ । ब्रह्म॑णा । [15]स्पर्धि॑तुम् । कः[15] ॥

अत्र विंशतिकाण्डात्मिकायाम् अस्यां शाखायां विद्यमानानुवाकसूक्तगणविशेषादिसंज्ञारूपैः शब्दैः अनुवाकादिद्रष्टार एतन्नामान ऋषयः प्रतिपाद्यन्ते । नीलनखादिसूक्तविशेषाणां प्रसिद्धत्वात् तानि विशेषतो न प्रदर्शितानि । 'ब्रह्मणे स्वाहा' इति ब्रह्मशब्देन विंशतिकाण्डात्मकवेदवाचकेन तस्य द्रष्टा ब्रह्माख्य ऋषिः प्रतिपाद्यते । अन्यत् सर्वं निगदव्याख्यातम् । अन्त्ययर्चा पूर्वमन्त्रप्रतिपादि-

---

[1] तु. D², L, RW.; वैतु. अन्ये मूको. शंपा. तृ॒तीये॑भ्यः.
[2] उत्त॑रेभ्य॒ः RW.
[3] ऋषिं॑भ्य॒ः D², L.
[4] शि॒षिभ्य॒ः A, Bʰ, C, Sᵐ; शि॒षि° > शि॒खि° Dc.
[5] शि॒षिऽभ्यः॑ J.
[6] ब्रह्म॑णे॒ RW.
[7] °ज्ये॒ष्ठा Bʰ, C, D, R, Cs.
[8] प्र॑थ॒मो ह॑ RW.
[9] तु. सात²; वैतु. शंपा. जज्ञे॒
[10] ब्र॒ह्मणा॒ RW.
[11] ब्रह्म॑ । ज्ये॒ष्ठा P, J; ब्रह्म॑ । ज्ये॒ष्ठा॒ P².
[12] ज्ये॒ष्ठम् P.
[13] प्र॒थमा P, P², J.
[14] ज॒ज्ञे P.
[15] स्पर्धि॑ । तु॒ङ्कः P, P², J.

तस्य ब्रह्मणः सर्वाभिभावकत्वं प्रतिपाद्यते । वीर्याणि **वीरकर्माणि** ब्रह्मज्येष्ठा **ब्रह्मज्येष्ठानि ब्रह्मा पूर्वोक्तो ज्येष्ठः प्रशस्यतमो येषां तानि । यद्वा ज्येष्ठेन[1] ब्रह्मणा[1] । एकत्र शेर्लुक् अपरत्र तृतीयाया इनादेशाभावः ।** संभृता **संभृतानि सर्वस्माद् अयमेव वीर्यवान् इत्यर्थः ।** अग्रे **सृष्ट्यादौ** ज्येष्ठं ब्रह्म **दिवम् द्युलोकम्** आ ततान **विस्तारितवान् (?) । तथा** ब्रह्मा भूतानां **सृज्यमानानां** प्रथमः **पूर्वभावी** जज्ञे **उत्पन्नः ।** तेन **कारणेन** ब्रह्मणा स्पर्धितुम् **स्पर्धां कर्तुं** कः **अन्यो देवो मनुष्यो वा** अर्हति **समर्थो भवति। अधिकतरवीर्यवत्त्वात् सर्वोत्कृष्टस्थाननिवासित्वात् सर्वेषाम् आदिभूतत्वाच्च ब्रह्मणः समानो नास्तीत्यर्थः ।**

इति तृतीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'आथर्वणानां चतुर्ऋचेभ्यः' **इति सूक्तस्य समाससंज्ञकस्य आङ्गिरस्यां महाशान्तौ विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः । सूत्रं तु तत्रैवोदाहृतम् ।**

तत् सूक्तम् एवम् आम्नायते—

आ॒थ॒र्व॒णानां॑ चतु॒र्ऋ॒चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ १ ॥

आ॒थ॒र्व॒णाना॑म् । च॒तुः॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ १ ॥

प॒ञ्च॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ २ ॥

प॒ञ्च॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ २ ॥

ष॒ळृ॒चेभ्य॒ः[2] स्वाहा॑ ॥ ३ ॥

ष॒ट्ऽऋ॒चेभ्यः॑[3] । स्वाहा॑ ॥ ३ ॥

स॒प्त॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ ४ ॥

स॒प्त॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ४ ॥

अ॒ष्ट॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

अ॒ष्ट॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

न॒व॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

न॒व॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

द॒श॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ ७ ॥

द॒श॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ७ ॥

ए॒का॒द॒श॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥८॥

ए॒का॒द॒श॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

द्वा॒द॒श॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

द्वा॒द॒श॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

त्र॒यो॒द॒श॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥१०॥

त्र॒यो॒द॒श॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ १० ॥

च॒तु॒र्द॒श॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ ११ ॥

च॒तु॒र्द॒श॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥११॥

---

[1] एवं स्वरावग्रहौ दुष्यतः

[2] तु. J, सा.; वैतु. A,B,C,D,K,K^m,R,S^m,Dc,Cs, गोत्रा १,१,५ ष॒ड॒र्चेभ्य॒ः.

[3] ष॒डऽऋ॒° P,P^2.

प॒ञ्च॒द॒श॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ १२ ॥

प॒ञ्च॒द॒श॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ १२ ॥

षो॒ड॒श॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ १३ ॥

षो॒ड॒श॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ १३ ॥

स॒प्त॒द॒श॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ १४ ॥

स॒प्त॒द॒श॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥१४॥

अ॒ष्टा॒द॒श॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥१५॥

अ॒ष्टा॒द॒श॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥१५॥

ए॒को॒न॒विं॒श॒तिः[1] स्वाहा॑ ॥ १६ ॥

ए॒को॒न॒विं॒श॒तिः[1] । स्वाहा॑ ॥ १६ ॥

विं॒श॒तिः[2] स्वाहा॑ ॥ १७ ॥

विं॒श॒तिः[2] । स्वाहा॑ ॥ १७ ॥

म॒ह॒त्का॒ण्डाय॒ स्वाहा॑ ॥ १८ ॥

म॒ह॒त्ऽका॒ण्डाय॑ । स्वाहा॑ ॥ १८ ॥

तृ॒चेभ्य॒ः स्वाहा॑[3] ॥ १९ ॥

तृ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ १९ ॥

ए॒क॒र्चेभ्य॒ः स्वाहा॑ ॥ २० ॥

ए॒क॒ऽऋ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ २० ॥

क्षु॒द्रेभ्य॒ः स्वाहा॑[4] ॥ २१ ॥

क्षु॒द्रेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ २१ ॥

ए॒का॒नृ॒चेभ्य॒ः स्वाहा॑[5] ॥ २२ ॥

ए॒क॒ऽअ॒नृ॒चेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ २२ ॥

रो॒हि॒तेभ्य॒ः[6] स्वाहा॑ ॥ २३ ॥

रो॒हि॒तेभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ २३ ॥

सू॒र्या॑भ्या॒ं स्वाहा॑ ॥ २४ ॥

सू॒र्या॑भ्याम् । स्वाहा॑ ॥ २४ ॥

व्रा॒त्याभ्या॒ं स्वाहा॑ ॥ २५ ॥

व्रा॒त्याभ्या॑म्[7] । स्वाहा॑ ॥ २५ ॥

प्रा॒जा॒प॒त्याभ्या॒ं स्वाहा॑ ॥ २६ ॥

प्रा॒जा॒ऽप॒त्याभ्या॑म् । स्वाहा॑ ॥२६॥

वि॒षा॒स॒ह्यै स्वाहा॑ ॥ २७ ॥

वि॒ऽस॒स॒ह्यै । स्वाहा॑ ॥ २७ ॥

म॒ङ्ग॒लि॒केभ्य॒ः[8] स्वाहा॑[9] ॥२८॥

म॒ङ्ग॒लि॒केभ्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ २८ ॥

ब्र॒ह्मणे॒[10] स्वाहा॑ ॥ २९ ॥

ब्र॒ह्मणे॑ । स्वाहा॑ ॥ २९ ॥

---

[1] °विं॒शति॒ > °विं॒श॒ति Dc; °विंश॒ति॒ Cs,S^m; °विं॒श॒ति D; °विं॒श॒त्यै सा. K,V; °विं॒शति॒ः C,R; °विं॒श॒तिः P^2; °विंशतिं॑ः P,J.

[2] विं॑शति॒ः A,B^h,R; विं॒श॒त्यै सा. K,V; विं॒श॒ति D,Dc; वि॒शतिं॑ः J.

[3] स्वाहा। द्व्यृचेभ्यः स्वाहा S.

[4] स्वाहा। पर्या॑यिकेभ्यः स्वाहा S.

[5] ए॒क॒द्व्यृ॒चेभ्य॒ः RW.

[6] रोहि॑तेभ्य॒ः C,D^2,RW.

[7] व्रात्या॑भ्याम् D^2,L.

[8] माङ्गलि° S.

[9] इतः परम् नक्ष॑त्रकल्पाय॒ स्वा॑हा। २९। वैता॑नकल्पाय॒ स्वाहा॑। ३०। शा॒न्ति॒क॒ल्पा॒य॒ स्वाहा॑। ३१। आ॒ङ्गि॒र॒स॒क॒ल्पा॒य॒ स्वाहा॑। ३२। संहि॑ताविधये॒ स्वाहा॑। ३३। इति पञ्चमन्त्रा अधिकाः I.

[10] ब्रह्म॑णे॒ A,C,R,RW.; तु॒लि॒ब्र॒ह्मणे॒ I.

ब्रह्म॑ज्येष्ठा॒ सं॑भृता वी॒र्या॑णि॒ ब्रह्माग्रे॒ ज्येष्ठं॒ दिव॒मा त॑तान ।
भू॒तानां॑ ब्र॒ह्मा प्र॑थ॒मोत[1] ज॑ज्ञे॒ तेना॑र्हति॒ ब्रह्म॑णा॒ स्पर्धि॑तुं॒ कः ॥ ३० ॥

ब्रह्म॑ऽज्येष्ठा । सम्ऽभृ॑ता । वी॒र्या॑णि । ब्रह्म॑ । अग्रे॑ । ज्येष्ठ॑म् । दिव॑म् । आ । त॒ता॒न॒ ।
भू॒ताना॑म् । ब्र॒ह्मा । प्र॒थ॒मः । उ॒त । ज॒ज्ञे॒ । तेन॑ । अ॒र्ह॒ति॒ । ब्रह्म॑णा । [2]स्पर्धि॑तुम् । कः[2] ॥३०॥

अत्र चतुर्ऋचादिदशर्चान्तैः[3] शब्दैस्तृचाद्येकर्चान्तैः शब्दैश्च तत्तत्संज्ञका[4] अथर्वाख्या ऋषयः प्रतिपाद्यन्ते । एकादशादिविंशत्यन्तैः शब्दैराथर्वणा आर्षेयाः प्रतिपाद्यन्ते । तथा च गोपथब्राह्मणे समाम्नायते— "तम् अथर्वाणम् ऋषिम् अभ्यश्राम्यत् । अभ्यतपत् । समतपत्[5] । तस्माच्छ्रान्तात् तप्तात् संतप्ताद् दशतयान् अथर्वण ऋषीन् निरमिमीत[6]— एकर्चान् द्व्यृचांस्तृचाश्चतुर्ऋचान्[7] पञ्चर्चान् षडृचान् सप्तर्चान् अष्टर्चान् नवर्चान् दशर्चान् इति । ××× दशतयान् आथर्वणान् आर्षेयान् निरमिमीत[6]— एकादशान् द्वादशांस्त्रयोदशांश्चतुर्दशान् पञ्चदशान् षोडशान् सप्तदशान् अष्टादशान् नवदशान् विंशान् इति[5]" (गोब्रा १,१,५) इति । '[8]महाकाण्डाय' इति शब्देन विंशतिकाण्डात्मककृत्स्नवेदवाचिना तद्द्रष्टैवैतन्नामा ऋषिरभिधीयते । 'क्षुद्रेभ्यः' इति यजुर्मन्त्रवाचिना[9] 'पर्यायिकेभ्यः[10]' इति पर्यायसूक्तवाचिना[9] 'एकानृचेभ्यः' इति अर्धर्चवाचकेन रोहितादिकाण्डवाचकैः शब्दैश्च तत्तत्संज्ञका ऋषयोऽभिधीयन्ते । अत्र रोहितादिप्रतिपादकाः काण्डाः सुप्रसिद्धाः । 'विषासह्यै स्वाहा' इति विषासहिशब्देन सप्तदशः काण्डोऽभिधीयते । 'ब्रह्मणे स्वाहा' इत्यादि व्याख्यातम् ।

इति तृतीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'येन देवं सवितारम्' इति सूक्तम् 'त्वाष्ट्रीं वस्त्रक्षये प्रयुञ्जीत[11]' (शांक १७,५) इति विहितायां महाशान्तावावपेत् । 'अथावापिकाः[12] शान्तय इत्यमृतायाम्' इति प्रक्रम्य सूत्रितं हि शान्तिकल्पे— "'प्राणाय नमः' (अ ११,६) इति संतत्याम् 'येन देवं सवितारम्' इति त्वाष्ट्र्याम्" (शांक १८,१;६) इति ।

येन॑ दे॒वं स॑वि॒तारं॒ परि॑ दे॒वा अधा॑रयन्[13] ।
तेने॒मं ब्र॑ह्मणस्पते॒ परि॑ रा॒ष्ट्राय॑ धत्तन ॥ १ ॥

येन॑ । दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । परि॑ । दे॒वाः । अधा॑रयन्[14] ।
तेन॑ । इ॒मम् । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ । परि॑ । रा॒ष्ट्राय॑ । ध॒त्त॒न॒ ॥ १ ॥

---

[1] प्रथमोथ S; प्र॑थ॒मो हं RW.
[2] स्पर्धिं । तु॒कः P,P², J.
[3] °दशर्चान्तैः नास्ति S'.
[4] तत्संज्ञका S'.
[5] नास्ति S'.
[6] निरमिमत Ga.
[7] °श्चतुर्ऋचा नास्ति S'.
[8] वैतु. मंपा.
[9] °वाचना S'.
[10] पृ १८६६ टि ४ द्र.
[11] नास्ति Bol.
[12] अथ वापि° S'.
[13] अंधारयन् A,D,K,K^m,V,Cs; अधा॑रयन् > अंधारयन् Dc; दियापयन् ? पै १५,५,८.
[14] अ॒धा॒र॒य॒न् P.

देवाः द्योतमाना इन्द्रादयः देवम् द्योतमानं सवितारम् सर्वस्य प्रेरकम् आदित्यं येन हेतुना रक्षोहननरूपेण पर्यधारयन् परितः सर्वत आच्छादयन्। दर्शपूर्णमासादिषु रक्षोनिबन्धनयज्ञभ्रंशपरिहाराय आदित्यमेव परिधित्वेन कल्पितवन्त इत्यर्थः। अत एव तैत्तिरीयके समाम्नायते—‘न पुरस्तात् परिदधाति । आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद् रक्षांस्यपहन्ति’ (तै २,६,६,३) इति । तेन कारणेन शत्रुनिर्हरणात्मना हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणो वेदरूपस्य मन्त्रस्य पते पालक एतत्संज्ञक देव इमम् महाशान्तिप्रयोक्तारं यजमानं राष्ट्राय राज्याय। ‘क्रियार्थोपपदस्य°’ (पा २,३,१४) इति चतुर्थी। राज्यं रक्षितुं परि धत्तन परिधापय। रक्षकत्वेन धापय[1]। अस्य राज्यस्य परकृतबाधापरिहारार्थम् इमं साधकं राजानं रक्षकत्वेन कुर्वित्यर्थः । दधातेर्लोटि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनादेशः । ‘तिङां तिङो भवन्ति’ (पावा ७,१,३९) इति एकवचनस्य बहुवचनम् आदेशः। यद्वा परि धत्तनेति लिङ्गाद् वस्त्ररक्षणार्थं[2] विहितायां त्वाष्ट्र्यां शान्तौ विनियोगाद् अयम् अर्थः—येन निमित्तेन देवाः सवितारम् आच्छादकम् अकुर्वन् तेन हे ब्रह्मणस्पते। वाससः सर्वदेवत्यत्वात् तदभिमानिदेवाः संबोध्यन्ते। वाससः सर्वदेवत्यं तैत्तिरीयकाः समामनन्ति —‘तद् वा एतत् सर्वदेवत्यं यद् वासः’ (तै ६,१, १,४) इति। परि धत्तन हे वासोभिमानिनो देवाः यूयमपि एनं राष्ट्राय परिधत्तन। यथा देहस्य वास आच्छादकम् एवम् इमं साधकं राज्यस्य वस्त्रवत् परिधापयत आच्छादकं कुरुत इति बहुवचनोपपत्तिः।

परी॒ममिन्द्र॒मायु॑षे[3] म॒हे क्ष॒त्राय॑[4] धत्तन[5]।
[6]यथै॑नं ज॒रसे॒[6] न॒या॒ज्[7] ज्योक् क्ष॒त्रेऽधि॑[8] जागरत्[9] ॥ २ ॥

परि॑ । इ॒मम् । इन्द्र॑म् । आयु॑षे । म॒हे । क्ष॒त्राय॑ । ध॒त्त॒न ।
यथा॑ । ए॒न॒म् । ज॒रसे॑ । नया॑त्[7] । ज्योक् । क्ष॒त्रे । अधि॑ । जा॒ग॒र॒त् ॥ २ ॥

हे इन्द्र[10] परमैश्वर्यसंपन्न त्वम् इमम् साधकं मा[10] माम् आयुषे आयुर्लाभाय महे महते क्षत्राय क्षतात् त्रायत इति क्षत्रम् परकृतबाधापरिहारकं बलम्। तस्मै तल्लाभाय च परि धत्तन परिधापयत। अत्रापि पूर्ववत् पूजायां बहुवचनं वस्त्राभिमानिसर्वदेवापेक्षया[11] वा। उक्तम् अर्थं स्पष्टीकरोति—ज्योक् चिरकालं क्षत्रे बाधापरिहारके बले। निमित्ते सप्तमी। अधिः सप्तम्यर्थानुवादी। अधिकं वा जागरत् जागृयात् असौ शान्ति-

---

[1] व्यापय S′.
[2] वस्त्रलक्षणार्थम् S′.
[3] °ममिंन्द्र>°ममिन्द्र॒° Sᵐ; °ममिन्द्र ब्रह्मणे हिग्र १,४,८.
[4] श्रोत्राय, राष्ट्राय, पोषाय हिग्र.
[5] दध्मसि हिग्र.
[6] अथैनं जरिमा हिग्र.
[7] तु. RW.; वैतु. मूको. शंपा. न॒यां (पपा. न॒याम्); पै १५,५,९ सा. नय; णयेज् हिग्र.
[8] श्रोत्रे, राष्ट्रे, पोषे हिग्र.
[9] अधिजागरत् हिग्र.
[10] वैतु. मंपा.
[11] °सर्वदेवदेवा° S′.

कर्ता यजमानः । जागर्तेर्लेटि अडागमः । यथाशब्दो भिन्नक्रमः । यथा अयं साधकश्चिरकालं बलवान् शत्रुधर्षणसमर्थो जागृयात् अवहितो भवेत् । तथेत्यध्याहारः । एनं शान्तिकर्तारं जरसे जरायै जरापर्यन्तं नय[1] प्रापय । आयुष्मन्तं कुर्विति इन्द्रः संबोध्यः । विश्वदेवसंबोधनपक्षे प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । इदमोऽन्वादेशे एनादेशोऽनुदात्तः । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' (पा ७,२,१०१) इति अजादौ जराया जरस् आदेशः ।

परी॒मं सोम॒मायु॑षे म॒हे श्रोत्रा॑य[2] धत्तन ।
यथै॑नं ज॒रसे॒ नया॒ज्[3] ज्योक् श्रोत्रेऽधि॑ जागरत् ॥ ३ ॥

परि॑ । इ॒मम् । सोम॑म् । आयु॑षे । म॒हे । श्रोत्रा॑य । ध॒त्त॒न ।
यथा॑ । ए॒न॒म् । ज॒रसे॑ ।--नया॑त्[3] । ज्योक् । श्रोत्रे॑ । अधि॑ । जा॒ग॒र॒त् ॥ ३ ॥

हे सोम[1] वासोऽभिमानिदेव[4] इमं शान्तिकर्तारं मा[1] माम् आयुषे चिरकालजीवनाय महे महते श्रोत्राय । श्रोत्रशब्दः सर्वेषां चक्षुरादीनाम् उपलक्षणम् । इन्द्रियसाध्यरूपाद्युपलब्धये आदानादिकर्मणे च परि धत्तन परितः सर्वतो धत्त । पुष्टं कुरुत । पूर्ववद् बहुवचनम् । यद्वा श्रोत्रशब्देन श्रूयते श्लाघ्यते सर्वैः पुमान् अनेनेति[5] यश उच्यते । श्रु श्रवणे । करणे औणादिकस्त्रन्प्रत्ययः । महते यशसे च परिधत्त । यथैनम् इत्यादि पूर्ववत् । क्षत्रस्थाने श्रोत्रशब्दो विशेषः । यथा चिरकालं श्रोत्रादीन्द्रियशक्तिमान् यशस्वी वा जागृयात् तथा एनं जरसे जरापर्यन्तं नय[1] इति ।

परि॑ धत्त ध॒त्त नो॒ वर्च॑से॒मं ज॒रामृ॑त्युं कृणुत दी॒र्घमायु॑ः ।
बृह॒स्पति॒ः प्राय॑च्छ॒द् वास॑ ए॒तत् सोमा॑य॒ राज्ञे॒ परि॑धात॒वा उ॑ ॥ ४ ॥

परि॑ । ध॒त्त॒ । ध॒त्त । न॒ः । वर्च॑सा । इ॒मम् । ज॒राऽमृ॑त्युम् । कृ॒णु॒त । दी॒र्घम् । आयु॑ः ।
बृह॒स्पति॑ः । प्र । अ॒य॒च्छ॒त् । वास॑ः । ए॒तत् । सोमा॑य । राज्ञे॑ । परि॑ऽधात॒वै । उं॒ इति॑ ॥ ४ ॥

एषा ऋक् द्वितीयकाण्डे तृतीयेऽनुवाके 'आयुर्दाः' (अ २,१३,२) इति सूक्ते व्याख्याता । संग्रहार्थस्तु— वाससः सर्वदेवत्यत्वात् तदभिमानिदेवानामेव संबोध्यत्वम् । तथात्वं च वाससः तैत्तिरीयके समाम्नायते— 'अग्नेस्तूषाधानम्'[6] इति प्रक्रम्य 'तद् वा एतत् सर्वदेवत्यं यद् वासः' (तै ६,१,१,३;४) इति । हे देवाः परि धत्त । अन्तर्भावितण्यर्थः । इमं माणवकं वासः परिधापयत । नः अस्मदीयम् इमं वर्चसा तेजसा धत्त पोषयत । तेजस्विनं कुरुतेत्यर्थः । किं च इममेव माणवकं जरामृत्युम्

---

[1] वैतु. मंपा.　　[2] श्रो॒त्रा॑य Sᵐ; श्रो॒त्राय॑ > श्रोत्रा॑य Dc.　　[3] तु. RW.; वैतु. मूको. शंपा. न॒यां (पपा. न॒याम्); पै १५,५,१० सा. नय; णयेज् हिग्र १,४,८.　　[4] °देवते S'.　　[5] °ति श्रोत्रशब्देन S'.　　[6] अस्तेस्तूषायानम् S'.

जरयैव मृत्युर्मृतिर्यस्य स तथोक्तः तथाविधं कुरुत । अकालमृतिर्मा भूद् इत्यर्थः । एतदेवाह — दीर्घम् इति । अस्य माणवकस्य दीर्घम् शतपरिमितम् आयुः अस्तु । तदेव वासः प्रशंसति— बृहस्पतिः बृहताम् इन्द्रादीनां पतिः एतन्नामा देवः । 'तद्बृहतोः करपत्योः°' (पावा ६,१,१५७) इति सुट्तलोपौ । 'पत्यावैश्वर्ये' (पा ६,२,१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' (पा ६,२,१४०) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतन्नामा देवः एतत् प्रकृतं वासः सोमाय राज्ञे ब्राह्मणानां स्वामिने । 'सोमोऽस्माकं[1] ब्राह्मणानां राजा' (तै १,८,१०,२) इति श्रुतेः । परिधातवै परिधातुम् । 'तुमर्थे सेसेन्°' (पा ३,४,९) इति तवैप्रत्ययः । 'तवै चान्तश्च युगपत्' (पा ६,२,५१) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रायच्छत् अददात् । दाण् दाने इत्यस्मात् लङि 'पाघ्रा°' (पा ७,३,७८) इत्यादिना यच्छादेशः । उ इति पदपूरणः । अनेन वस्त्राणां सोमदेवताकत्वं[2] सूचितम् । तथा च श्रुत्यन्तरम् — 'सौम्यं वै वासः । स्वयैवैनद् देवतया प्रतिगृह्णाति' (तैब्रा २,२,५,२) इति ।

ज॒रां [3]सु ग॑च्छ॒[3] परि॑ धत्स्व॒ वासो॒ भवा॑ [4]गृष्टी॒नाम॑भिशस्ति॒पा उ॑[4] ।
श॒तं च॒ जीव॑[5] श॒रदः॑ पु॒रूची॑[6] [7]रा॒यश्च॒ पोष॑मुप॒संव्यय॑स्व[7] ॥ ५ ॥

ज॒राम् । सु । ग॒च्छ॒ । परि॑ । ध॒त्स्व॒ । वास॑ः । भव॑ । गृ॒ष्टी॒नाम् । अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽपाः । ऊं॒ इति॑ ।
श॒तम् । च॒ । जीव॑ । श॒रदः॑ । पु॒रूचीः[8] । रा॒यः । च॒ । पोष॑म् । उ॒प॒ऽसंव्य॑यस्व ॥ ५ ॥

इयमपि ऋक् तत्रैव काण्डे (अ २,१३,३) व्याख्याता । अत्र प्रथमपादो भिन्नः । हे शान्तिप्रयोक्तः त्वं जराम् वार्धकं सु गच्छ सम्यक् प्राप्नुहि । 'सुः पूजायाम्' (पा १,४,९४) इति कर्मप्रवचनीयः । जरापर्यन्तम् आयुष्मान् भवेत्यर्थः । वासः एतत् परि धत्स्व आच्छादय । अनेन वासःपरिधानेन गृष्टीनाम् गवाम् अभिशस्तिपाः अभिशस्तिः अभितो विशसनं हिंसा तन्निमित्ताद् भयात् पाता पालको भव । तत्र अभूरिति पाठः अत्र भवेति विशेषः । गवाम् अभिशस्तिपात्वं तत्रैव शतपथब्राह्मणानुसारेण प्रपञ्चितं तत्[9] ततोऽवगन्तव्यम् । किं च पुरूचीः बहुकालम् अञ्चन्तीः बहुविधान् पुत्रपौत्रादीन् वा व्याप्नुवतीः शतम् शतसंख्याकाः शरदः संवत्सरान् जीव । अपि च रायः धनस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिम् उपसंव्ययस्व परिधत्स्व । एतद्वासःपरिधानेन धनादिसमृद्धिर्भवतीति भावः ।

---

[1] °कं वा S'.
[2] °ताकं S'.
[3] गंच्छासि आपमं २,२,७ हिगृ ,४,२.
[4] कृष्टीना° पै १५,६,२ आपमं. हिगृ. पागृ १,४,१२; °शस्तिपावा आपमं. हिगृ. पागृ.
[5] जीवामि पागृ २,६,२०; जीवेम तैब्रा १,२,१,२ आपश्रौ ५,१,७ मागृ १,९,२७; जीवन्तु ऋ १०,१८,४ मा ३५,१५; जीवन्तः अ १२,२,२३.
[6] पुरुची A,Bh,C,R,Cs; सुवर्चा पै. आपमं. पागृ. हिगृ.
[7] रायश्च पोषमुप त्वा मदेम पै.; रयिं च पुत्राननु संव्ययस्व पागृ.
[8] पुरुचीः P,J.
[9] तत्तत् S'.

प॒रीदं॑ वासो॑ अधिथाः[1] [2]स्व॒स्तये॑भू॑र्वा॑पी॒नाम॑भिशस्ति॒पा उ॑[2] ।
श॒तं च॒ जीव॑ श॒रदः॑ [3]पु॒रू॒चीर्वसू॑नि॒[3] चारु॒र्वि॑[4] भ॑जासि॒[5] जीव॑न् ॥ ६ ॥

परि॑ । इ॒दम् । वास॑ः । अ॒धि॒था॒ः । स्व॒स्तये॑ । अभू॑ः । वा॒पी॒नाम् । अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽपाः । उँ॒ इति॑ । श॒तम् । च॒ । जीव॑ । श॒रद॑ः । पु॒रू॒चीः[6] । वसू॑नि । चारु॑ः । वि । भ॒जा॒सि॒ । जीव॑न् ॥६॥

एषापि तत्रैव द्वितीयकाण्डे तृतीयेऽनुवाके (अ २,१३,३) व्याख्याता । अत्र चरमपादो विभिन्नः । हे शान्तिकर्तः इदम् उक्तं वासो वस्त्रं स्वस्तये क्षेमाय पर्यधिथाः परिहितवान् असि । परिपूर्वाद् धाधातोर्लुङि 'स्थाघ्वोरिच्च' (पा १,२,१७) इति इत्त्वकित्त्वे । 'ह्रस्वादङ्गात्' (पा ८,२,२७) इति सिज्लोपः । तेन वासःपरिधानेन गृष्टीनाम्[7] गवाम् अभिशस्तिपाः । त्वगादानभीतिरत्र अभिशस्तिशब्देन विवक्षिता । तस्या अभिशस्तेः पाता अभूः भव । उशब्दः पूरणः । शतं च जीव इति तृतीयः पादः पूर्ववत् । जीवन् शतसंवत्सरजीवनवान् चारुः वाससा दीप्यमानस्त्वं वसूनि धनानि वि भजासि पुत्रमित्रदायादादिभ्यः विभक्तं कुरु । अर्थिभ्यो वा प्रयच्छ । भजतेर्लेटि आडागमः ।

योगे॑योगे त॒वस्त॑रं॒ वाजे॑वाजे हवामहे । सखा॑य॒ इन्द्र॑मू॒तये॑ ॥ ७ ॥

योगे॑ऽयोगे । त॒वः॒ऽत॑रम् । वाजे॑ऽवाजे । ह॒वा॒म॒हे॒ । सखा॑यः । इन्द्र॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ ७ ॥

योगेयोगे सर्वस्य अप्राप्तप्रापणं योगः । 'नित्यवीप्सयोः' (पा ८,१,४) इति द्विर्वचनम् । उपलक्षणम् एतत् । अप्राप्यस्य फलस्य प्रापणविषये वाजेवाजे । वाजशब्दः अन्नवाची । अन्नादिलक्षणे फले लब्धे च । पूर्ववद् द्विर्वचनम् । *[तवस्तरम्] । लुप्तमत्वर्थीयस्तव-शब्दः । अतिशयेन तवस्विनं समृद्धं तम् इन्द्रम् परमैश्वर्यसंपन्नं देवं सखायः समान-ख्यानाः[8] स्तोतारो वयम् ऊतये रक्षणार्थं च हवामहे आह्वयामः । अभिमतफललाभार्थं लब्धस्य परिपालनार्थं स्वरक्षणार्थं च इन्द्रमेव आह्वयाम इत्यर्थः ।

हिर॑ण्यवर्णो॑ अ॒जरः॑[9] सु॒वीरो॑ ज॒राम॑ृत्युः प्र॒जया॒ सं वि॑शस्व ।
तद॒ग्निरा॑ह॒ तदु॒ सोम॑ आह॒ बृह॒स्पतिः॑ सवि॒ता तदिन्द्रः॑ ॥ ८ ॥

---

१. °था A,C,D,Dc; अधिधाः पै १५,६,३ हिगृ १,४,२; अधिधा आपमं २,२,८. २. °शस्तिपावा °भूरापी॒ना° आपमं. हिगृ.; °भूर्व॒शाना॑° RW.; °भूर्गृष्टीना° S, सा. अ २,१२,१; ३. पु॒रुची° A,B^h,C,D; सुवर्चा वसूनि मंत्रा १,१,६. ४. चार्ये हिगृ.; वैप १,२८२० i द्र. ५. भजा स हिगृ. ६. पु॒रु॒चीः P,J. वि मंत्रा.; चार्यो वि आपमं.; चार्य्यो वि हिगृ. ७. वैतु. मंपा. ८. समानसख्याः S'. ९. अजयः पै १५,६,४.

हिर॑ण्यऽवर्णः । अ॒जरः॑ । सु॒ऽवीरः॑ । ज॒राऽमृ॑त्युः । प्र॒ऽजया॑ । सम् । वि॒श॒स्व॒ ।
तत् । अ॒ग्निः । आ॒ह॒ । तत् । ऊं॒ इति॑ । सोमः॑ । आ॒ह॒ । बृह॒स्पतिः॑ । स॒वि॒ता । तत् । इन्द्रः॑ ।८।

हिरण्यवर्णः हितरमणीयशरीरकान्तिः हिरण्यसमानवर्णो वा अजरः जरारहितः सुवीरः । वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्राः । शोभनपुत्रादियुक्तो जरामृत्युः । जरयैव मृत्युर्मृतिर्यस्य । अकालमरणरहितश्च सन् प्रजया प्रकर्षेण जायमानया पुत्रादिकया भृत्यादिरूपया वा सह सं विशस्व । संवेशशब्देन अत्र निर्वेशो विवक्ष्यते । निर्विश । एवं हिरण्यवर्णादिविहितफलोपपन्नः सन् चिरकालं सुखयेत्यर्थः । यद्वा सं विशस्व सम्यग्विश प्रविश । उक्तगुणोपेतः सन् स्वगृहम् अधितिष्ठेत्यर्थः । विशतेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । उक्तेऽर्थे विप्रतिपत्त्यभावं वासोऽभिमानिसर्वदेवतावचनेन समर्थयते उत्तरार्धेन — अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः तत् अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादितम् अर्थजातम् आह ब्रवीति । उशब्दः अवधारणे । तत् एव सोमो देव आह । तत् एव अर्थजातम् इन्द्रबृहस्पतिसवितार आहुः । एतदादयः सर्वेऽपि देवा इमम् उक्तम् अर्थम् आहुः । अस्मिन्नर्थे विप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थः ।

इति तृतीयेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

‘अश्रान्तस्य त्वा’ इति एकर्चं सूक्तं ‘गान्धर्वीम् अश्वक्षये प्रयुञ्जीत[1]’ (शांक१७,५) इति विहितायां गान्धर्व्याख्यायां[2] महाशान्तावावपेत् । उक्तं हि शान्तिकल्पे — “‘अश्रान्तस्य त्वा मनसा युनज्मि’ इति गान्धर्व्याम् । आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्” (शांक १८,७;८) इति ।

सैषा ऋग् एवम् आम्नायते—

अश्रा॑न्तस्य त्वा॒ मन॑सा यु॒नज्मि॑ प्रथ॒मस्य॑ च ।
उत्कू॑लमुद्व॒हो[3] भ॑वो॒दुह्य॒[4] प्रति॑ धावतात् ॥ १ ॥

अश्रा॑न्तस्य । त्वा॒ । मन॑सा । यु॒नज्मि॑ । प्र॒थ॒मस्य॑ । च॒ ।
उत्ऽकू॑लम् । उ॒त्ऽव॒हः । भ॒व॒ । उ॒त्ऽउह्य॑ । प्रति॑ । धा॒व॒ता॒त् ॥ १ ॥

अत्र अश्वः संबोध्यः । हे गान्धर्वाश्व त्वा त्वाम् अश्रान्तस्य श्रमरहितस्य परसेनाभिगमनेऽपि शरीरायासरहितस्य तुरंगमस्य मनसा शत्रुधर्षणोत्सुकेन स्वाधिरोहसादिप्रोत्साहकेन[5] वा मनसा मानसेन प्रथमस्य सृष्ट्यादौ उत्पन्नस्य अश्वजातेः पूर्वस्य अश्वस्य च मनसा युनज्मि योजयामि । जितश्रमस्य उच्चैःश्रवसः

---

[1] नास्ति Bol. [2] गन्धर्वाख्यायां S'. [3] उत्कू॒ल॒° C,R,S^m; उ॒त्कू॑ल॑° RW. वैप १,८८० f द्र. [4] भ॒वोदु॑ह्य॒ B^h,C,D,K^m,S^m,V; भ॑वो॒दुह्य॒ > भ॒वोदु॑ह्य॒ Dc; भवो॒दुह्य॒ RW.; भवो दुहीय S, सा. [5] °रोहवासादि° S'.

अश्वश्रेष्ठस्य च मनउपलक्षितां[१] सर्वेन्द्रियशक्तिं शरीरदार्ढ्यम् आशुत्वं परसेनाभिभवनसामर्थ्यं च अस्मिन् शान्तिफलत्वेन काम्यमाने तुरंगमे योजयामीत्यर्थः। एवंसामर्थ्योपेतस्त्वम् उत्कूलमुद्वहो[२] भवः[२]। अतिद्दत्तो[३] भवेति तात्पर्यार्थः। पदार्थस्तु — नदी परार्वाची तीरे प्रभूतेन जलप्रवाहेण उत्क्रम्य ऊर्ध्वं प्रवहति एवं त्वमपि युद्धाय संनद्धं परसैन्यं स्वसामर्थ्येन अतिक्रम्य विक्षोभयेति अश्वः प्रोत्साह्यते। वह प्रापणे। ‘उदि कूले रुजिवहोः’ (पा ३,२,३१) इति खच्प्रत्ययः। ‘खित्यनव्ययस्य’ ‘अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्’ (पा ६,३,६६;६७) इति कूलशब्दस्य मुम् आगमः[२]। भवतेर्लेटि अडागमः। ‘भूसुवोस्तिङि’ (पा ७,३,८८) इति गुणनिषेधाभावश्छान्दसः[४]। यद्वा छान्दसे लङि अमाङ्योगेऽपि अडभावः। दुहीय[२] एतादृशसामर्थ्योपेतेन अश्वेन भवता एषणीयानि शत्रुजयलक्षणानि फलानि लभेय। दुह प्रपूरणे। अस्माद् विधिलिङि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्। उत्तमैकवचनम् इट्। अतः अश्व त्वं प्रतिधावतात्[२] जेतव्यं स्थानं प्रति शीघ्रं गच्छ। प्रतिपूर्वात् सर्तेर्वैगितायां गतौ धाव् आदेशः। ‘तुह्योस्तातङ्°’ (पा ७,१,३५) इति मध्यमपुरुषस्य हेस्तातङ् आदेशः।

इति तृतीयेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम्।

‘अग्नेः प्रजातम्’ इति सूक्तेन ‘आग्नेयीम् अग्निभये सर्वकामस्य च’ (शांक १७,१) इति विहितायाम् आग्नेय्याख्यायां महाशान्तौ हिरण्यनिर्मितं कुण्डलादिकम् अभिमन्त्र्य बध्नीयात्। उक्तं हि शान्तिकल्पे — “‘अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यम्’ इति कर्णे[५] हिरण्यम् आग्नेय्याम्” (शांक १९,११) इति। कर्णमध्ये छिद्रवद्धिरण्यकुण्डलम् इत्यर्थः।

तथा अनेन सूक्तेन तुलापुरुषे शान्तिकलशे हुत्वा संपातान् आनयेत्। ‘अथातस्तुलापुरुषविधिं व्याख्यास्यामः’ इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे — “‘अग्ने गोभिः’ (पै १,३९,१), ‘अग्नेभ्यावर्तिन्’ (पै १,४१,१), ‘अग्नेः प्रजातम्’ (अ १९,२६) इति संपातान् [६]उदपात्र आनीयाभिषेककलशेषु[६] निनयेत्” (अप ११,१,६) इति।

अ॒ग्नेः प्रजा॑तं॒ परि॒ यद्धिर॑ण्यम॒मृतं॑ द॒ध्रे[७] अधि॒ मर्त्ये॑षु ।
य ‘ए॑न॒द् वेद॒’[८] स इदै॑नमर्हति ज॒रामृ॑त्युर्भवति॒ यो बि॒भर्ति॑[९] ॥ १ ॥

अ॒ग्नेः । प्रऽजा॑तम् । परि॑ । यत् । हिर॑ण्यम् । अ॒मृत॑म् । द॒ध्रे । अधि॑ । मर्त्ये॑षु ।
यः । ए॒न॒त्[१०] । वेद॑ । सः । इत् । ए॒न॒म् । अ॒र्ह॒ति॒ । ज॒राऽमृ॑त्युः । भ॒व॒ति॒ । यः । बि॒भर्ति॑ ॥१॥

---

[१] °लक्षितं S'. [२] वैतु. मंपा. [३] अतिद्रुसो S'. [४] गतिनिषेधा° S'. [५] कर्णं S'; नास्ति शंपा. [६] °पात्रानीया° Bol. [७] ज॒ज्ञे खि ४,६,५; य॒ज्ञे खिसा २७,५. [८] ए॒न॒द्वेद॒ A,B^{h},C,D,R,S^{m},Cs; ए॒न॒द्वेद॒ > ए॑न॒द्वेद॒ Dc. [९] बिभर्त्ति K,K^{m},RW.; बि॒भर्ति > बिभ॑र्ति Dc. [१०] एनं॑त् J.

अग्नेः परि **अग्नेः सकाशात्। परिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी।** प्रजातम् **प्रकर्षेण उत्पन्नं** यत् हिरण्यम् **सुवर्णं विद्यते। आग्नेयाद् रेतसः सुवर्णम् उत्पन्नम् इति तैत्तिरीयाः समामनन्ति—**‘अग्ने रेतश्चन्द्रं हिरण्यम्। अद्भ्यः संभूतम् अमृतं प्रजासु’ (तैब्रा १,२,१,४) **इति। यच्च हिरण्यं** मर्त्येषु **मरणधर्मसु मनुष्येषु** अधि। **अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी अधिकृत्येति**[1] **वा।** अमृतम् **अमरणसाधनं सत्** दध्रे **अवतिष्ठते। धृङ् अवस्थाने। तौदादिकः। अकर्मकः। आत्मनेपदी। मरणधर्मणां**[2] **मनुष्याणां मरणनिर्हरणसाधनत्वेन यत् हिरण्यं तिष्ठति। यद्वा धृञ् धारणे। सकर्मकः। छान्दसो लिट्। मर्त्येषु अमरणसाधनत्वेन देवैर्दध्रे। चक्रे इति यावत्।** एनत्। ‘इदमो नपुंसकैकवचने एनदादेशो वक्तव्यः’ (पावा २,४,३४) **इति इदम एनदादेशः। एनत् उक्तं हिरण्यं** यः **पुमान्** वेद **उक्तस्वरूपं हिरण्यं जानाति** स इत्। **इद् अवधारणे। स एव पुमान्** एनम् **अन्वादिष्टं हिरण्यरूपं पदार्थम्** अर्हति। **धारयितुम् इति शेषः।** यः **पुमान्** बिभर्ति **धारयति स्वशरीरे मणिकुण्डलाङ्गुलीयादिरूपं स पुरुषो हिरण्यधारी** जरामृत्युः। **जरयैव मृत्युर्मृतिर्यस्य। अकालमृतिरहितो** भवति।

यद्धिर॑ण्यं॒ सूर्ये॑ण सु॒वर्णं॑ प्र॒जाव॑न्तो॒ [3]मन॑वः॒ पूर्व॑ ई॑षि॒रे[3] ।
तत् त्वा॑ च॒न्द्रं वर्च॑सा॒ सं सृ॑ज॒त्यायु॑ष्मान्[4] भवति॒ यो बि॒भर्ति॑[5] ॥ २ ॥

यत् । हिर॑ण्यम् । सूर्ये॑ण । सु॒ऽवर्ण॑म् । प्र॒जाऽव॑न्तः । मन॑वः । पूर्वे॑[6] । ई॒षि॒रे[7] ।
तत् । त्वा॒ । च॒न्द्रम् । वर्च॑सा । सम् । सृ॒ज॒ति॒[8] । आयु॑ष्मान् । भ॒व॒ति॒ । यः । बि॒भर्ति॑[9] ॥ २ ॥

प्रजावन्तः **प्रकर्षेण जायमानाभिः पुत्रभृत्यादिभिस्तद्वन्तो** मनवः। **कार्ये कारणशब्दः। मनोः पुत्रा मनुष्याः** पूर्वे **हिरण्यधारिणां**[10] **प्रथमभाविनः सन्तः**[11] **पूर्वे सृष्ट्यादावुत्पन्ना मनवो वा।**

‘महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः॥’ (भगी १०,६) **इति हि भगवद्वचनम्।**

सुवर्णम् **शोभनवर्णं** यद्धिरण्यम् **हितरमणीयं हेम** सूर्येण **सर्वस्य प्रसवित्रा स्वकारणेन आदित्येन सह** ईषिरे **प्राप्तवन्तः। लब्धवन्त इत्यर्थः। सूर्येण प्रेरिता वा**

---

[1] अकृत्येति S′. [2] °धर्माणां S′. [3] मन॑वः॒ पूर्वं॑ इ॑षि॒रे K,K^m,V,WM.; मनवः पूर्वं इषि॒रे B^h,D,R,S^m,Cs; मनवः पूर्वं ईषि॒रे C; मनवः पूर्वं ईषि॒रे > मन॑वः॒ पूर्वं इषि॒रे Dc. [4] संजात्या° RW.; सृजस्वायु° P^3,M. [5] बिभर्ति K,K^m,V,RW.; बि॒भर्ति > बिभर्ति Dc. [6] पूर्वं P,J,WM. [7] इ॒षि॒रे P,P^2,J,WM. [8] सृ॒जा॒ति॒ P. [9] बिभर्ति P^2. [10] °धारिणे S′. [11] अंतः S′.

मनवो हिरण्यम् ईषिरे । ईष गत्यादिषु । भौवादिकः । आत्मनेपदी । ‘इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः’ (पा ३,१,३६) **इति विहित आम्प्रत्ययोऽत्र मन्त्रत्वाद् न प्रवर्तते** ‘कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि’ (पा ३,१,३५) **इति निषेधात् । इषु इच्छायाम् इत्यस्माद् वा व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ।** तत् **मनुभिर्धारितं** चन्द्रम् **आह्लादकं हिरण्यं कर्तृ** त्वा **त्वां हिरण्यधारकं** वर्चसा **तेजसा शरीरकान्त्या** सं सृजतु[1] **संयोजयतु ।** यः **पुरुषो** बिभर्ति **धारयति हिरण्यं स पुमान्** आयुष्मान् **चिरकालजीवनवान्** भवति । **भूमार्थे मतुप्प्रत्ययः ।**

आयु॑षे त्वा॒ वर्च॑से॒ त्वौज॑से च॒ बला॑य च ।
यथा॑ हिरण्य॒तेज॑सा[2] वि॒भासा॑सि॒ जना॒ँ[3] अनु॑ ॥ ३ ॥

आयु॑षे । त्वा॒ । वर्च॑से । त्वा॒ । ओज॑से । च॒ । बला॑य । च॒ ।
यथा॑ । हि॒र॒ण्य॒ऽतेज॑सा । वि॒ऽभासा॑सि[4] । जना॑न् । अनु॑ ॥ ३ ॥

हे हिरण्यधारक पुरुष त्वा **त्वाम्** आयुषे **चिरकालजीवनाय । तच्चन्द्रं सं सृजतु इत्यनुषङ्गः । तथा** त्वा **त्वां तद्धिरण्यं** वर्चसे **वर्चोलाभाय सं सृजतु ।** ओजसे **शारीरबलाय । शरीरधारकोऽष्टमो धातुर्वा ओजः । तदर्थं** बलाय **भृत्यादिसंपत्तिरूपाय बाह्याय बलाय तदर्थं** च **हिरण्यं त्वां सं सृजतु । समुच्चयार्थौ चकारौ ।** यथा हिरण्यम्[1] **सुवर्णं** तेजसा[1] **शुक्लभास्वररूपेण विशेषेण भासते । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् तथेत्यध्याहारः । तथा त्वमपि च** जनान् अनु **लक्षीकृत्य । लक्षणादिष्वर्थेषु अनुः कर्मप्रवचनीयः । तेजसा वर्चसा उज्ज्वलरूपेण** विभासासि **विशेषेण भासेथाः । तृतीयार्थे वा अनुः कर्मप्रवचनीयः । जनैः सह विशेषेण भासस्व । भासृ दीप्तौ । लेटि आडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।**

यद् वेद॒ राजा॒ वरु॑णो॒ वेद॑[5] ‘दे॒वो बृह॒स्पति॑ः’ ।
इन्द्रो॒ यद् वृ॑त्र॒हा वेद॒[7] ‘तत् त॑ आयु॒ष्यं॑∫ भुव॒त्† तत् ते॑ वर्च॒स्यं॑∫ भुवत्’[8] ॥४॥

यत् । वेद॑ । राजा॑ । वरु॑णः । वेद॑ । दे॒वः । बृ॒ह॒स्पति॑ः । इन्द्र॑ः । यत् । वृ॒त्र॒ऽहा ।
वेद॑ । तत् । ते॒ । आ॒यु॒ष्य∫म् । भु॒व॒त् । तत् । ते॒ । व॒र्च॒स्य∫म् । भु॒व॒त् ॥ ४ ॥

यत् **हिरण्यं** राजा **राजमानो** वरुणो **देवः** वेद **अग्नेरुत्पन्नम् इति मनुष्याणां मरणनिर्हरणोपाय इति जानाति । तथा** बृहस्पतिः **बृहतां महतां देवानां पतिः**

---

[1] वैतु. मंपा.
[2] स्वरः ?; हिरण्यं तेजसा S, सा.
[3] जनॅ॒ Cs,R; जनॅ॒>जना॒ँ Sᵐ.
[4] °भासॅसि J.
[5] यद्धु खि ४,६,६ पै २०,५१,९.
[6] दे॒वी सर॑स्वती खि.
[7] वेॅदु A,Sᵐ,Cs.
[8] तन्मे॒ वर्च॑स॒ आयु॑षे खि.
† भव॒त् C.

पालकः एतत्संज्ञको देवः यत् हिरण्यम् उक्तस्वरूपं वेद । वृत्रहा वृत्रं हतवान् इन्द्रः अपि यत् हिरण्यम् उक्तलक्षणं वेद । तत् वरुणादिभिर्देवैर्ज्ञातप्रभावं धारितं वा हिरण्यं ते तव हिरण्यधारक पुरुष आयुष्यम् चिरकालजीवनाय हितम् आयुष्कारि भुवत् भवतु । तथा तद् हिरण्यं ते तव वर्चस्यम् वर्चसे हितं तेजस्कारि भुवत् भवतु । 'तस्मै हितम्' (पा ५,१,५) इति उभयत्र यत्प्रत्ययः । भुवदिति । भवतेर्लेटि 'भूसुवोस्तिङि' (पा ७,३,८८) इति गुणप्रतिषेधः । अडागमः । 'इतश्च लोपः०' (पा ३,४,९७) इति तिप इकारलोपः ।

एकोनविंशे काण्डे षष्ठं सूक्तम् ।

इति तृतीयोऽनुवाकः समाप्तः ।

चतुर्थेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'गोभिष्ट्वा पातु' इति प्रथमं सूक्तम् । अनेन 'प्राजापत्यां प्रजापश्वन्नकामस्य प्रजाक्षये च' (शांक १७,२) इति विहितायां प्राजापत्याख्यायां महाशान्तौ सुवर्णरजतलोहमयमणिबन्धनं कुर्यात् । उक्तं हि शान्तिकल्पे— " 'गोभिष्ट्वा पात्वृषभः' इति त्रिवृतं प्राजापत्यायाम् 'अक्षितास्ते' (अ ६,१४२,३) इति यवमाणिं[1] सावित्र्याम्" (शांक १९,२;३) इति ।

गोभि॑ष्ट्वा पात्वृष॒भो वृषा॑ त्वा पातु वा॒जिभिः॑ ।
वा॒युष्ट्वा॒ ब्रह्म॑णा पा॒त्विन्द्र॑स्त्वा पात्विन्द्रि॒यैः ॥ १ ॥

गोभिः॑ । त्वा॒ । पा॒तु॒ । ऋ॒ष॒भः । वृषा॑ । त्वा॒ । पा॒तु॒ । वा॒जिऽभिः॑ ।
वा॒युः । त्वा॒ । ब्रह्म॑णा । पा॒तु॒ । इन्द्रः॑ । त्वा॒ । पा॒तु॒ । इ॒न्द्रि॒यैः ॥ १ ॥

हे त्रिवृन्मणिधारक पुरुष त्वा त्वां वृषभः[2] सेक्ता प्रबलः पुंगवो[3] यूथपतिः गोभिः स्वयूथ्याभिः सह पातु रक्षतु । गोषु बह्वन्यपत्यानि उत्पाद्य तत्समृद्धिकरणद्वारा त्वां समृद्धं करोत्वित्यर्थः । अथवा वृषभो वृषभदेवता[4] स्वीयाभिर्गोभिर्देवताभिः सह स्वयम् अरिष्टेभ्यः पातु । गोभिष्ट्वेत्यत्र 'युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्' (पा ८,३,१०३) इति मूर्धन्यादेशः । तथा वृषा प्रजननसमर्थोऽश्वः वाजिभिः वेजनवद्भिः शीघ्रगतिभिरश्वैः सह त्वा त्वां पातु । पूर्ववद् अश्वपुष्टिद्वारेणेति मन्तव्यम् । एवं वायुः अन्तरिक्षचरो देवः ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा यज्ञलक्षणेन सह त्वा त्वां पातु । 'वाताद् यज्ञः प्रयुज्यताम्' (तैब्रा ३,७,४,१) इति श्रुतेः वायोर्यज्ञाख्यब्रह्मणा संबन्धः । यद्वा वायुः ब्रह्मणा परिवृढेन व्याप्तेन सूत्रात्मलक्षणेन सह पातु । अथवा ब्रह्मशब्देन परिवृढम् अन्तरिक्षं स्वाश्रयम् उच्यते तेन सह पातु । एवम् इन्द्रो देवः इन्द्रियैः । 'इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् इन्द्रदृष्टम् इन्द्रसृष्टम्' (पा ५,२,९३) इत्यादिना इन्द्रियशब्दो निपातितः । अतः इन्द्रि-

---

[1] योमाणिं S'. [2] वैतु. मंपा. [3] पुंगौः शंपा. [4] °देवताकः S'.

याण्यत्र इन्द्रसृष्टानि इन्द्रजुष्टानि वा परिगृह्यन्ते तैः सह त्वा त्वां पातु । यद्वा 'तद् यद् एनं प्राणैः समैन्धंस्तद् इन्द्रस्येन्द्रत्वम्' (नि १०,८) इत्यादिश्रुतेः (तु. माश ६,१,१,२) इन्द्र आत्मा । स च इन्द्रियैः इतरैर्वागादिभिः सह पातु ।

सोम॑स्त्वा पा॒त्वोष॑धीभि॒र्नक्ष॑त्रैः पा॒तु सूर्यः॑ ।
[1]मा॒द्भ्यस्त्वा॑ च॒न्द्रो वृ॑त्र॒हा वात॑ः प्रा॒णेन॑ रक्षतु ॥ २ ॥

सोम॑ः । त्वा॒ । पा॒तु । ओष॑धीभिः । नक्ष॑त्रैः । पा॒तु । सूर्यः॑ ।
मा॒त्ऽभ्यः । त्वा॒ । च॒न्द्रः । वृ॒त्र॒ऽहा । वात॑ः । प्रा॒णेन॑ । र॒क्ष॒तु ॥ २ ॥

सोमो वल्ल्यात्मक ओषधीनां राजा देवः ओषधीभिः इतराभिर्व्रीह्यादिभिः सह त्वा त्वां पातु रक्षतु । एवं सूर्यो देवो नक्षत्रैः । नक्षान्नाशात् पतनात् त्रायन्त[2] इति नक्षत्राणीति अत्र नक्षत्रशब्देन ग्रहाः परिगृह्यन्ते । तैः सह त्वां पातु । एवं चन्द्रः सर्वपदार्थप्राण्याह्लादकारी देवः माद्भिः[3] मासैः सह त्वा त्वां पातु । 'पद्दन्' (पा ६,१,६३) इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । 'झलां जशोन्ते' (पा ८,२,३९) इति जश्त्वेन दकारः । मस्यन्ते परिमीयन्ते सकला वृद्धिह्रासैरिति मासा इति तद्व्युत्पत्तिः । स विशेष्यते वृत्रहेति । वृत्रः आवरकोन्धकारः तस्य हन्तेति वृत्रहा । एवं वातो वायुः प्राणेन स्वकीयेन शरीरगतेन पञ्चवृत्त्यात्मकेन वायुना सहितः सन् त्वां रक्षति[3] रक्षतु ।

ति॒स्रो [4]दिव॑स्ति॒स्रः पृ॑थि॒वीस्त्रीण्य॒न्तरि॑क्षाणि[4] च॒तुर॑ः समु॒द्रान् ।
त्रि॒वृतं॑[5] स्तोमं॑ त्रि॒वृत॒[5] आप॑ आहु॒स्तास्त्वा॑ रक्षन्तु ‘त्रि॒वृता॑ त्रि॒वृद्भिः॑’ ॥३॥

ति॒स्रः । दिव॑ः । ति॒स्रः । पृ॒थि॒वीः । त्रीणि॑ । अ॒न्तरि॑क्षाणि । च॒तुर॑ः । स॒मु॒द्रान् । त्रि॒ऽवृत॑म् ।
स्तोम॑म् । त्रि॒ऽवृत॑ः । आप॑ः । आ॒हु॒ः । ताः । त्वा॒ । र॒क्ष॒न्तु । त्रि॒ऽवृता॑[7] । त्रि॒वृत्ऽभिः॑ ॥३॥

दिवः द्युलोकान् तिस्रः त्रीन् त्रिगुणान् । आहुरिति सर्वत्र संबन्धः । अभिज्ञाः कथयन्ति । दिवस्त्रिवृत्त्वं[8] चन्द्रार्कनक्षत्राणाम् आश्रयस्थानभेदाद् अवगन्तव्यम् । यद्वा तज्जिगमिषूणाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन गन्तव्यस्यापि द्युलोकस्य त्रैविध्यम् अवगन्तव्यम् । एवं पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य च गन्तृभेदेन त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । तथा तिस्रः पृथिवीः पृथिवीरपि तिस्र आहुः । निकृष्टप्राणिभोगाश्रया पृथिव्येका । मध्यमप्राणिभोगाश्रया पृथिव्यपरा । उत्तमप्राणिभोगाश्रया पृथिव्यन्या । इति

---

[1] माद्भिस्त्वा S, सा.
[2] एवं स्वरः ?; वैप १,१७६१ h द्र.
[3] वैतु. मंपा.
[4] दिव॒स्तिस्रः॑ पृथि॒वी° RW.
[5] तृ॒वृ° Bh,C,D,R,S^{m},V,Cs.
[6] °तांस्त्रि॒वृद्भिः K,K^{m},S^{m},V; °तांत्तृ॒वृद्भिः R,Cs; त्रिवृतस्त्रिवृद्भिः S, सा.
[7] °ताः P², पै २०,७,३.
[8] त्रिवृतस्त्रिवृत्त्वं S′.

तिस्रः पृथिवीरित्युच्यते[१] । तृणौषधिवनस्पतिभिर्वा[२] त्रिवृत्त्वं पृथिव्याः । अन्तरिक्षाणि अपि त्रीणि आहुः । अत्रापि सुकृतिनां त्रैविध्याद् गन्तव्यस्यापि अन्तरिक्षस्य त्रैविध्यम् । अथवा 'यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितम् अन्तरिक्षम्' (नृपू १,२) इति वचनात् तेषाम् आवासभेदेन त्रैविध्यम् । चतुरः समुद्रान् आहुः । यद्यप्यत्र त्रिवृन्मणिस्तुतिसाधनत्वेन त्रित्वम् अपेक्षितं तथापि चतुर्षु त्रयाणां संभवात् चत्वारः समुद्रा इति प्रसिद्ध्यनतिलङ्घनाय चतुरः समुद्रान् इत्युक्तम् । एवं स्तोमं त्रिवृतम् आहुः । त्रिवृदाख्ये स्तोमे त्रयाणां तृचानां संभवाद् ऋचां गानस्य च त्रिरावृत्तेश्च स्तोमम् स्तोत्रं त्रिवृतम् आहुः । तथा आपः अपः त्रिवृत आहुः दिव्यान्तरिक्षभौमभेदेन । ताः त्रिवृतः[3] । द्युपृथिव्यादिकाः त्रिवृत्त्वधर्मवत्यः त्रिवृन्मणिना सह अभेदम्[४] आपन्नाः सत्यः त्रिवृद्भिः स्वकीयैस्त्रिभिः प्रकारैः मणिगतहिरण्यरजतलोहलक्षणेन त्रिवृता सह अभेदम् आपन्नैः त्वा त्वां रक्षन्तु ।

त्रीन्नाकांस्त्रीन्[५] संमुद्रांस्त्रीन् ब्रध्नांस्त्रीन्[६] वैष्टपान् ।
त्रीन् मातरिश्वनस्त्रीन्त्सूर्यान्[७] गोप्तॄन्[८] कल्पयामि ते ॥ ४ ॥

त्रीन् । नाकान्[९] । त्रीन् । समुद्रान् । त्रीन् । ब्रध्नान्[१०] । त्रीन् । वैष्टपान् ।
त्रीन् । मातरिश्वनः[११] । त्रीन् । सूर्यान् । गोप्तॄन् । कल्पयामि । ते ॥ ४ ॥

हे हिरण्यरजतलोहात्मकत्रिवृन्मणिधारक पुरुष त्रीन् नाकान्[१२] । उक्तप्रकारेण गन्तृत्रैविध्याद् गन्तव्यस्य नाकस्य स्वर्गस्यापि त्रैविध्यम् । नास्मिन् अकं दुःखम् अस्तीति तद्व्युत्पत्तिः । 'पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति' इति वचनात् । तान् ते गोप्तॄन् कल्पयामि त्रिवृन्मणिद्वारा रक्षकान् करोमि । एवम् उत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । त्रीन् समुद्रान् । समुद्द्रवन्ति अस्माद् आप इति समुद्राः अन्तरिक्षविशेषाः । तान् त्रीन् । अथवा प्रसिद्धा एव समुद्राः परिगृह्यन्ते । उत्तरसमुद्रस्य दुरन्तत्वात् त्रीन् इत्यभिहितम् । तान् ते गोप्तॄन् कल्पयामि । त्रीन् बध्नान्[3] बध्नः सर्वस्य बन्धः आधारभूत आदित्यः । तस्य त्रैविध्यं प्रकाश्यद्युस्थानत्रैविध्याद् द्रष्टव्यम् । त्रीन् वैष्टपान् । विष्टपान् इत्यर्थः । बध्नस्य त्रित्वाभिधानात् तदाश्रयविष्टपानामपि त्रैविध्यम् । यद्वा विष्टपशब्दो भुवनसामान्यवचनः 'विष्टपं

---

१. °च्यंते S′. २. °षधिभिर्वन° S′. ३. वैतु. मंपा. ४. अ नास्ति S′. ५. °नाकुंस्त्री° B,C,D,K,K^{m},R,S^{m},V,Dc,Cs. ६. ब्रध्नं° B^{h}, C,R,Cs; ब्रध्नां° S,WM. सा. ७. मातरिंश्व° A,B^{h},C,D,R,S^{m},Cs; मातरिंश्व°> मातरिश्वं° Dc. ८. गोप्त्रीन् A,B^{h},D,S^{m},V. ९. नाकम् P,P^{२},J. १०. ब्रध्नन् P; ब्रध्नान्>ब्रध्नन् J; ब्रध्नन्>ब्रध्नान् P^{२}. ११. मातरिंश्वनः P,J. १२. लोकान् S′.

भुवनं जगत्' (अको २,१,६) इत्यभिधानात् । विष्टपानां त्रैविध्यात् तत्रत्याः [1]प्राणिनोऽपि देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन[1] त्रिविधास्तान्[2] । त्रीन् मातरिश्वनः ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गतिभेदेन वा संचाराश्रयभूतलोकानां त्रित्वेन वा [3]मातरिश्वाऽपि त्रिविधः[3] तान् । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति मातरिश्वा इति तच्छब्दव्युत्पत्तिः । त्रीन् सूर्यान् प्रकाश्यानां लोकानां[4] त्रित्वात् सूर्या अपि त्रय इत्युच्यन्ते । यद्वा रश्मिमण्डलतदधिष्ठातृदेवताभेदेन सूर्यस्य त्रित्वम् । त्रिवृन्मणिं योजयन् अहं ये ये त्रैविध्योपपन्ना नाकाद्याः सन्ति तान् सर्वान् ते तव गोप्तॄन् कल्पयामि ।

घृ॒तेन॑ त्वा॒ समु॑क्षा॒म्यग्न॒[5] आज्ये॑न व॒र्धय॑न् ।
अ॒ग्नेश्च॒न्द्रस्य॒ सूर्य॑स्य॒ मा प्रा॒णं मा॒यिनो॑ दभन् ॥ ५ ॥

घृ॒तेन॑ । त्वा॒ । सम् । उ॒क्षा॒मि॒ । अग्ने॑ । आज्ये॑न । व॒र्धय॑न् ।
अ॒ग्नेः । च॒न्द्रस्य॑ । सूर्य॑स्य । मा । प्रा॒णम् । मा॒यिन॑ः । द॒भ॒न् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वा त्वाम् आज्येन होमसाधनेन वर्धयन् अभिवृद्धं कुर्वन् कर्तुम् इच्छन् अहं घृतेन सम् उक्षामि सम्यक् सिञ्चामि । बह्वीभिर्घृतधाराभिरक्तं करोमि । अग्नेः घृतेन समुक्षितस्य चन्द्रस्य ओषधिवनस्पत्याद्याह्लादकारिणः सूर्यस्य देवस्य च अनुग्रहात् हे मणिं बिभ्रत् पुरुष तव प्राणं मायिनः मायावन्तोऽसुरा मा दभन् दम्भनं मा कुर्वन्तु । मापहरन्तु इत्यर्थः । दम्भु दम्भे । अस्य लुङि[6] अङि रूपम् ।

मा व॑ः प्रा॒णं मा वो॑ऽपा॒नं मा हरो॑ मा॒यिनो॑ दभन् ।
भ्राज॑न्तो वि॒श्ववे॑दसो[7] दे॒वा[8] दैव्ये॑न धावत[9] ॥ ६ ॥

मा । व॒ः । प्रा॒णम् । मा । व॒ः । अ॒पा॒नम् । मा । हर॑ः । मा॒यिन॑ः । द॒भ॒न् ।
भ्राज॑न्तः । वि॒श्वऽवे॑दसः । दे॒वाः । दैव्ये॑न । धा॒व॒त ॥ ६ ॥

अत्र राज्ञो मणिबन्धने विनियोगाद् राजनि पूजार्थं बहुवचनस्य युक्तत्वात् अत्र व इति बहुवचननिर्देशः । यद्वा राज्ञः पुत्रभृत्यादिकम् अपेक्ष्य बहुवचनम् । हे राजादयः वः युष्माकं प्राणं मायिनो मायावन्तोऽसुरा मा दभन् हिंसां मा कुर्वन्तु । तथा वः अपानम् अपि मा दभन् । एवं हरः शत्रुबलापहारकं तेजो मा दभन् । तदर्थम् हे[10] देवाः अग्निचन्द्रसूर्याः भ्राजन्तः दीप्यमाना विश्ववेदसः विश्वस्य सर्वस्य वेत्तारो विश्वधना वा । वेद इति धननाम । यूयं दैव्येन देवसंबन्धिना रथा-

---

[1] देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन प्राणिनोपि S'. [2] त्रिविधान् S'. [3] °रिश्वाभित्रि° S'. [4] लोकान् S'. [5] समु॑ख्या॒म्य° D,R,S^m,Cs; समु॑क्ष्या॒म्य° B^h. [6] चङि S'. [7] वि॒श्ववे॑दु॒सो C. [8] °सो॒ देवा॒ सा. W. [9] मावत पै १०,७,६. [10] वैतु. मंपा.

दिना साधनेन वेगेन वा धावत । प्राणरक्षार्थम् इति शेषः । दैव्येनेति । 'देवाद् यञञौ' (पावा ४,१,८५) इति यञ् ।

प्राणेनाग्निं सं सृजति[1] वातः प्राणेन संहितः ।
प्राणेन विश्वतोमुखं सूर्यं देवा अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणेन । अग्निम् । सम् । सृजति[2] । वातः । प्राणेन । सम्ऽहितः ।
प्राणेन । विश्वतःऽमुखम् । सूर्यम् । देवाः । अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणरक्षाम् आशास्य इदानीं तस्य माहात्म्यं वर्णयति । प्राणेन मुखस्थेन वायुना अग्निं सं सृजति संयोजयति समिन्धनकर्ता पुरुषः । यत एवम् अतः प्राणो रक्षितव्यः किं च वातः बाह्यो वायुः प्राणेन मुखस्थेन सह संहितो भवति । अनेन तयोरेकत्वम् उक्तं भवति । अपि च प्राणेन सूत्रात्मरूपेण ब्रह्मणा विश्वतोमुखम् । सर्वत्र प्रकाशकत्वात् सूर्यो विश्वतोमुख[3] इत्युच्यते । यद्वा मां प्रत्युदगात् इति प्रतिपुरुषम् आभिमुख्यबुद्धिसंभवाद् विश्वतोमुखत्वव्यवहारः । तादृशं सूर्यं देवा इन्द्राद्या अजनयन् पुरा उदपादयन् । स्वस्वप्रयोजनाय लब्धवन्त इत्यर्थः । एवं महानुभावः प्राण इति प्राणस्य अवश्यरक्षणं युक्तम् इत्यभिप्रायः ।

आयुषायुःकृतां[4] जीवायुष्मान्[5] जीव मा मृथाः ।
प्राणेनात्मन्वतां[6] जीव[7] मा [8]मृत्योरुदगा वशम्[8] ॥ ८ ॥

आयुषा । आयुःऽकृताम् । जीव । आयुष्मान् । जीव । मा । मृथाः ।
प्राणेन । आत्मन्ऽवताम्[9] । जीव[10] । मा । मृत्योः । उत् । अगाः । वशम्[11] ॥ ८ ॥

हे राजन् मणिधारक त्वम् आयुष्कृताम्[12] । परेषाम् आयुरभिवृद्धिकर्तार आयुष्कृतः । यद्वा तपआदिना दीर्घम् आयुः कुर्वन्ति संपादयन्तीति आयुष्कृतः चिरकालजीविनः पूर्वे महर्षयः आयुष्कृतः । तेषाम् आयुषा । तेषां यादृग् आयुस्तादृशेनायुषेत्यर्थः । अथवा तैर्दत्तेन आयुषा त्वं जीव । तस्माद् आयुष्मान् । भूमार्थे मतुप् । [13]दीर्घायुष्यः । भवेति[13] शेषः । उक्तवैपरीत्यं निराकरोति । जीव

---

[1] संजन्ति RW.; दधति पै १०,७,७. [2] सृजाति P. [3] मुख S'.
[4] °युष्कृतां V,S, सा. पै १०,७,८. [5] °युष्मां RW. [6] °त्मत्वतां A,D,K^m,V,Dc, Cs, C,WM.; °त्मन्वतां (°त्मत्वतां ?) B^h,R,S^m; °त्मत्वतां S. [7] जीव A,B^h, C,D,K,K^m,R,S^m,V. [8] °रूपं गा वशम् RW. पै.; °रुदंगा वशं A,B^h,C,S^m,Cs; °गा वशन् D,R; °गा वशं > °गा वशं Dc. [9] आत्मऽत्वताम् P,P^2,J,WM.
[10] जीव P,J. [11] वशम् P; वशम् J. [12] वैतु. मंपा. [13] °ष्यो मतुपो भवेति S'.

मा मृथाः **मृतिं मा प्राप्नुहि । मृङ् प्राणत्यागे ।** 'माङि लुङ्' (पा ३,३,१७५)। 'ह्रस्वाद् अङ्गात्' (पा ८,२,२७) **इति सिचो लोपः ।** आत्मन्वताम्[1] **स्थिरेण आत्मना तद्वन्तः तेषाम् आत्मन्वताम्**[2] । 'अनो नुट्' (पा ८,२,१६) **इति मतुपो नुडागमः ।** **तेषां** प्राणेन **त्वं** जीव । **किं च** मृत्योः **मारकस्य देवस्य** वशं मा उद् अगाः **मोद्गच्छ मा प्राप्नुहि ।**

दे॒वानां॒ निहि॑तं नि॒धिं [3]यमिन्द्रो॒ऽन्ववि॑न्दत्[3] प॒थिभि॑र्दे॒व॒यानैः॑ ।
आपो॒ हिर॑ण्यं जुगुपुस्त्रि॒वृद्भि॒स्तास्त्वा॑ रक्षन्तु [4]त्रि॒वृता॑ त्रि॒वृद्भिः॑[4] ॥ ९ ॥

दे॒वाना॑म् । निऽहि॑तम् । नि॒ऽधिम् । यम् । इन्द्रः॑[5] । अ॒नु॒ऽअवि॑न्दत् । प॒थिऽभिः॑ । दे॒व॒ऽयानैः॑ ।
आपः॑ । हिर॑ण्यम् । जु॒गु॒पुः॒ । त्रि॒वृत्ऽभिः॑ । ताः । त्वा॒ । र॒क्ष॒न्तु॒ । त्रि॒ऽवृता॑[6] । त्रि॒वृत्ऽभिः॑ ॥९॥

यं **प्रसिद्धं** निहितम् **निक्षेपत्वेन संगोप्य स्थापितं हिरण्याख्यं** देवानां निधिम् इन्द्रो **देवः** देवयानैः **देवमार्गैः देवा यैर्मार्गैर्गत्वा निधिं निहितवन्तस्तैः** पथिभिः **मार्गैः स्वयमपि गत्वा** अन्वविन्दत्[7] **अन्विष्य लब्धवान् । यद् देवनिधिरूपं** हिरण्यं **त्रिवृतः उक्तप्रकारेण त्रिविधा** आपः त्रिवृद्भिः **साधनैः** जुगुपुः **अरक्षन्** ताः त्रिवृतः[8] **आपः** त्रिवृद्भिः **हिरण्यरजतलोहरूपेण त्रिविधैः स्वरूपैः** त्वा **त्वां** रक्षन्तु **पालयन्तु ।**

त्रय॑स्त्रिंशद् दे॒व॒तास्त्रीणि॑ च वी॒र्या॑णि प्रि॒या॒यमा॑णा[9] जुगुपुर॒प्स्व॑१॒न्तः[10] ।
अ॒स्मिँश्च॒न्द्रे अधि॒ यद्धिर॑ण्यं॒ तेना॒यं कृ॑णवद् वी॒र्या॑णि ॥ १० ॥

त्रयः॑ऽत्रिंशत् । दे॒वताः॑ । त्रीणि॑ । च॒ । वी॒र्या॑णि ! प्रि॒य॒ऽयमा॑णाः[11] । जु॒गु॒पुः॒ । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः ।
अ॒स्मिन् । च॒न्द्रे । अधि॑ । यत् । हिर॑ण्यम् । तेन॑ । अ॒यम् । कृ॒ण॒व॒त् । वी॒र्या॑णि ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंशद् देवताः 'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च' (ऐब्रा १,१०) **इति ऐतरेयब्राह्मणे समाम्नाताः । बृहदारण्यके तु** 'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः' **इत्यभिधाय** 'इन्द्रश्च[12] प्रजापतिश्च' (बृआ ३,९,३) **इति वषट्कारस्थाने इन्द्र आम्नातः । ता अत्र** त्रयस्त्रिंशद् देवताः **इत्यनेन परिगृह्यन्ते । ता देवताः** त्रीणि च वीर्याणि । **अत्र चशब्दः पूर्वमन्त्रोक्तम्** 'आपो हिरण्यं जुगुपुः'

---

[1] आत्मत्वताम् S′.　[2] आत्मतां वा S′.　[3] तु. RW. सा.; वैतु. V यमिन्द्रो°; A, B^h,C,D,K,K^m,S^m यमिंद्रा°; R,Dc यमिंद्रा°; Cs यनिंद्रा°; WM. यमिन्द्रान्व°; °विंदन् S.　[4] तुवतां तु° B^h,C; त्रिवृतांस्त्रि° K,K^m,Dc; तुवृतांस्त्रि° D,R,Cs; तुवृतांस्तु° S^m,V; त्रिवृतस्त्रि° पै १०,७,९.　[5] तु. सा.; वैतु. P,P^2,J.WM. इन्द्रः.　[6] त्रिऽवृतांत् P,J; त्रिऽवृताः P^2.　[7] अन्वविन्दन् S′.　[8] वैतु. मंपा.　[9] प्रियायुमाणां A,B^h, C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs.　[10] °प्स्वं३न्तः A,B^h,C,D,R,Cs.　[11] प्रियायं । माणां P,P^2,J.　[12] इन्द्रश्चैव निसा.

इत्युक्तं हिरण्यं समुच्चिनोति । त्रीणि वीर्याणि च कायिकवाचिकमानसभेदेन त्रिविधानि च सामर्थ्यानि प्रियायमाणाः प्रियमिव आचरन्त्यः[1] । तेषु अत्यर्थं प्रियं कुर्वाणा इत्यर्थः । अप्स्वन्तर्जुगुपुः उदकेषु मध्ये यथा अन्ये नापहरेयुस्तथा उदकेषु मध्ये गोपनम् अकुर्वन् । अस्मिन् परिदृश्यमाने चन्द्रे अधि आह्लादक उदके यत् हिरण्यम् अस्ति । अप्सु हिरण्यावस्थानं पूर्वमन्त्रे 'आपो हिरण्यं जुगुपुः' इत्याम्नानात् सिद्धम् । तेन अवस्थितेन हिरण्येन स्वमुख्यांशभूतेन अयं मणिः वीर्याणि स्वेन सह अवस्थितानि वीर्याणि त्रयस्त्रिंशद्देवतानां त्रिविधानि सामर्थ्यानि कृणवत् मणिधारके पुरुषे करोतु । यद्वा हिरण्यरजतलोहानां त्रयाणां यानि आयुर्वर्धनैश्वर्यकरत्वशत्रुजयाख्यानि अनन्यसाधारणानि त्रीणि वीर्याणि सन्ति तानि अन्येषां मा भूवन्निति बुद्धया प्रियायमाणाः अप्सु अन्तः गोपनम् अकुर्वन् । तानि अस्मिश्चन्द्रे प्रसिद्धे चन्द्रमसि चन्द्रस्य अम्मयत्वात् तत्र यद्धिरण्यं निहितं तेन हिरण्येन अयं मणिः उक्तविधानि त्रीणि वीर्याणि कृणवत् इति । प्रियायमाणा इति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा ३,१,११) इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' (पा ७,४,२५) इति दीर्घः ।

ये देवा[2] दिव्येकादश स्थ ते देवासो[3] हविरिदं[4] जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये । देवाः । दिवि । एकादश । स्थ । ते । देवासः[5] । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥११॥

ये देवा अन्तरिक्ष एकादश स्थ ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १२ ॥

ये । देवाः । अन्तरिक्षे । एकादश । स्थ । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥१२॥

ये देवाः पृथिव्यामेकादश स्थ ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १३ ॥

ये । देवाः । पृथिव्याम् । एकादश । स्थ । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥१३॥

ये देवा दिव्याः[2] दिवि भवाः । 'भवे छन्दसि' (पा ४,४,११०) इति यः । दिवि द्युलोके आदित्याख्या गणा एकादश स्थ भवथ । यद्यपि ते द्वादश तथापि एकादशत्वाभिधानं न विरुध्यते । अधिकसंख्यायां[6] न्यूनसंख्यायाः संभवात् । ते देवासः देवाः इदं हविः हूयमानम् आज्यं जुषध्वम् सेवध्वम् [११] । एवं ये देवा अन्तरिक्षे एकादश स्थ रुद्राभिधानाः ते देवासः देवाः इदं हविर्जुषध्वम् [१२] । तथा ये देवाः पृथिव्याम् एकादश स्थ भवथ । अत्रापि त्रयाणां न्यूनताम् अनादृत्य एवम् उक्तम् । गतम् अन्यत् [१३] ।

---

[1] आचरन्तः S'. [2] देवा दिव्या S, सा.; देवासो ऋ १,१३९,११ मा ७,१९. [3] देवा तै १,४,१०,१. [4] यज्ञमिमं ऋ. मा. तै. मै १,३,१३ काठ ४,५. [5] देवासः P. [6] °संख्याया S'.

अ॒स॒प॒त्नं पु॒रस्ता॑त् प॒श्चान्॒नो अभ॑यं कृतम्[1] ।
स॒वि॒ता मा॑ दक्षिण॒त उ॑त्त॒रान्मा॒ शची॒पति॑ः ॥ १४ ॥

अ॒स॒प॒त्नम् । पु॒रस्ता॑त् । प॒श्चात् । न॒ः । अभ॑यम् । कृ॒त॒म्[1] ।
स॒वि॒ता । मा॒ । द॒क्षि॒ण॒तः । उ॒त्त॒रात् । मा॒ । शची॒ऽपति॑ः ॥ १४ ॥

अत्र यद्यपि पुरस्तात्[2] पश्चाच्च रक्षाविषये देवते न निर्दिष्टे तथापि कृतम् इति द्विवचनसामर्थ्याद् उत्तरार्धे वक्ष्यमाणौ सवितृशचीपती परिगृह्येते । हे उक्ते देवते युवां मे[3] मह्यं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पश्चात् प्रतीच्यां च अभयम् भयराहित्यम् असपत्नं यथा भवति तथा कृतम् कृणुतम् । अथ वा पुरस्ताद् असपत्नम् सपत्नाभावं कृतं पश्चात् अभयं च कृतम् । जिगीषोः पुरतः शत्रूणाम् अभाव आशास्यः पश्चाच्च पार्ष्णिग्राहाद् भयाभावाय अभयम् आशास्यम् । अतः पुरस्ताद् असपत्नं कृणुतं पश्चाद् अभयं [4]कृणुतम् इति विभागः[4] । तथा सविता मा[5] मां दक्षिणतः दक्षिणदिक्सकाशाद् दक्षिणदिग्गताद् भयात्[6] रक्षतु इत्यध्याहर्तव्यम् । उत्तरमन्त्रे भूम्या रक्षन्त्वग्नय इति रक्षणक्रियासंबन्धात् । एवम् उत्तरात् उत्तरदिग्गताद् भयात् । 'उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः' (पा ५,३,३४) इति आतिप्रत्ययः । [7]मा मां[7] शचीपतिः रक्षतु ।

दि॒वो मा॑दि॒त्या र॑क्षन्तु॒ भूम्या॑ रक्षन्त्व॒ग्नय॑ः ।
इ॒न्द्रा॒ग्नी र॑क्षतां मा पु॒रस्ता॑द॒श्विना॑व॒भित॒ः शर्म᳚ यच्छताम् ।
ति॒र॒श्चीन॒घ्न्या[8] र॑क्षतु जा॒तवे॑दा भूत॒कृतो॑ मे स॒र्व॑तः सन्तु॒ वर्म᳚ ॥ १५ ॥

दि॒वः । मा॒ । आ॒दि॒त्याः । र॒क्ष॒न्तु॒ । भूम्या॑ः । र॒क्ष॒न्तु॒ । अ॒ग्नय॑ः ।
इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । र॒क्ष॒ताम् । मा॒ । पु॒रस्ता॑त् । अ॒श्विनौ॑ । अ॒भित॑ः । शर्म᳚ । य॒च्छ॒ताम् ।
ति॒र॒श्चीन् । अ॒घ्न्या । र॒क्ष॒तु॒[9] । जा॒तऽवे॑दाः । भू॒त॒ऽकृत॑ः । मे॒ । स॒र्वत॑ः । स॒न्तु॒ । वर्म᳚ ॥ १५ ॥

आदित्यानां द्युस्थानत्वाद् दिवः सकाशाद् रक्षणम् उचितम् । अग्नीनां च पृथिव्यायतनत्वात् तस्याः सकाशाद् रक्षणप्रार्थना[10] । अथ वा 'असपत्नम्' इत्यारभ्य 'रक्षन्त्वग्नयः' इत्यन्त एको मन्त्रः । तथा सति [11]रक्षन्त्विति पदम् अर्थानुसारेण[11] रक्षत्विति विपरिणमयितुं सुशकम्[12] । उत्तरत्र छन्दोऽन्तरत्वाद् नायम् अर्धर्चस्तत्र संबध्यते ।

---

[1] पृ १८४७ टि ५ द्र.
[2] तत्पुरस्तात्तत्पुरस्तात् S′.
[3] वैतु. मंपा.
[4] कृणुतविभागः S′.
[5] मा मा S′.
[6] भयात् सविता S′.
[7] यन्मां S′.
[8] पृ १८४८ टि १ द्र.
[9] र॒क्ष॒न्तु॒ P,P², J.
[10] रक्षणा° S′.
[11] °न्त्वित्ययमर्थानु° S′.
[12] सुशकः S′.

इन्द्राग्नी मा मां पुरस्ताद् रक्षताम् पालयताम्। तथा अश्विनौ देवौ अभितः सर्वतः सर्वासु दिक्षु शर्म सुखं यच्छताम्। एवं तिरश्चीन् तिर्यगञ्चनान् अस्मान्। [1]तिरःपूर्वाद् अञ्चतेः क्विन्। 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' (पावा ४,१,६) इति ङीप्। 'अचः' (पा ६,४,१३८) इति अकारलोपः। यद्वा तिरश्चीः तिर्यग्दिशो जातवेदाः जातप्रज्ञो रक्षाविषयप्रज्ञावान् अग्निः[2] रक्षतु। तिर्यक्प्रदेशेभ्यो रक्षत्वित्यर्थः। अग्नी[2] रक्षतु इत्यत्र 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (पा ६,३,१११) इति सांहितिको दीर्घः। एवं भूतकृतः भूतानां पृथिव्यादीनां कर्तारः पञ्चभूताभिमानिदेवा अग्न्यादयो मे सर्वतः वर्म वारकं कवचं सन्तु भवन्तु।

इत्येकोनविंशे काण्डे चतुर्थेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम्।

'इमं बध्नामि ते मणिम्' इति सूक्तत्रयम् 'ऐन्द्रीं [3]जयबलवृष्टिपशुकामस्य परचक्रागमे च' (शांक १७,२) इति विहितायाम् ऐन्द्र्याख्यायां महाशान्तौ दर्भमणिबन्धने विनियुक्तम्। सूत्रितं हि शान्तिकल्पे— "'इमं बध्नामि ते मणिं दीर्घायुत्वाय तेजसे' इति दर्भमणिम् ऐन्द्र्याम् 'अभीवर्तेन' (अ १,२९) इति रथनेमिमणिं माहेन्द्र्याम्" (शांक १९,४) इति।

इमं बध्नामि ते मणिं दीर्घायुत्वाय तेजसे[4]।
दर्भं सपत्नदम्भनं[5] द्विषतस्तपनं हृदः ॥ १ ॥

इमम्। बध्नामि। ते। मणिम्। दीर्घायुऽत्वाय। तेजसे।
दर्भम्[6]। सपत्नऽदम्भनम्। द्विषतः। तपनम्। हृदः ॥ १ ॥

हे विजयबलादिकाम ते तव इमं मणिं दर्भमयं बध्नामि। किमर्थम्। दीर्घायुष्ट्वाय[2] यथा त्वं दीर्घायुर्भवसि तथाभावाय तेजसे अतिशयिततेजोलाभाय। मणिं विशिनष्टि— दर्भम्। विकारे प्रकृतिशब्दः। दर्भनिर्मितं[7] मणिं सपत्नदम्भनम् शत्रूणां हिंसकं सपत्नीवत् सपत्नः। 'व्यन्तसपत्ने' (पा ४,१,१४५) इति निपातनात् साधुः। दम्भनम् इति। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) इति कर्तरि ल्युट्। द्विषतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः हृदः हृदयस्य तपनं तापकम्।

द्विषतस्तापयन्[8] हृदः[9] शत्रूणां तापयन् मनः।
[10]दुर्हार्दः सर्वांस्त्वं[10] दर्भ घर्म इवाभीन्त्संतापयन्[11] ॥ २ ॥

---

[1] अ १९,१६,२ भाष्यं द्र. [2] वैतु. मंपा. [3] विजय° Bol. [4] वर्चसे पै १३,११,१. [5] दर्भं स° A,B^{k},C,D,K,K^{m},R,S^{m},Cs,WM; दर्भासपत्न° > दर्भं सपत्न° Dc; सपत्नजम्भनं पै. [6] दर्भम् P,J,WM. [7] °निमित्तं S'. [8] °तस्तपनं RW. [9] हृदः D,S^{m},Dc,Cs. [10] °सर्वांस्त्वं > °सर्वस्त्वं A; °सर्वस्त्वं D; दुरिहाद्र्दुः सर्वांस्तं R,Cs; दुर्हार्दः सर्वस्त्वं S; दुर्हार्दः इत्यत्र स्वरः? [11] °भीत्सं°, °भीत्सं° WM.; इवाभिसंतापय RW.

द्विषतः । तापयन् । हृदः । शत्रूणाम् । तापयन् । मनः ।
दुःऽहार्दः । सर्वान् । त्वम् । दर्भ । घर्मःऽइव । अभीन्[१] । सम्ऽतापयन् ॥ २ ॥

हे दर्भमणे त्वं द्विषतः **द्वेषं कुर्वतः शत्रोः** हृदः **हृदयं** तापयन् **संतप्तं कुर्वन् तथा** शत्रूणां मनः **च तापयन् एवं** दुर्हार्दः **दुष्टहृदयस्य । हृद[२] इदं हार्दम् ।** 'तस्येदम्' (पा ४,३,१२०) **इति अण् । हार्दं करोति ।** 'तत् करोति०' (पावा ३,१,२६) **इति णिच् । हार्दयतेः क्विपि** 'णेरनिटि' (पा ६,४,५१) **इति णिलोपः । तस्य** सर्वम्[3] **गृहक्षेत्रपश्वादिकं** घर्म इव **आदित्य इव । यद्वा** 'यद् [४]घ्रा९३ इत्यपतत् तद् घर्मस्य घर्मत्वम्' (तैआ ५,१,५) **इति श्रुतेः घर्मः प्रवर्ग्यः । स इव** अभीन् **अभयान्** संतापयन् **भिन्द्धीति संबन्धः ।**

घर्म इवाभितपन्[५] दर्भ द्विषतो नितपन्[६] मणे ।
हृदः[७] [८]सपत्नानां भिन्द्धीन्द्र[८] इव विरुजं[९] बलम्[१०] ॥ ३ ॥

घर्मःऽइव । अभिऽतपन् । दर्भ । द्विषतः । निऽतपन्[११] । मणे ।
हृदः[७] । सऽपत्नानाम्[१२] । भिन्द्धि । इन्द्रःऽइव । विऽरुजन्[१३] । बलम् ॥ ३ ॥

हे दर्भ । **दर्भविकारे दर्भशब्दः । हे दर्भनिर्मित[१४]** मणे त्वं घर्म इव । **उक्तो घर्मशब्दार्थः निदाघकालो वा । स इव** द्विषतः **द्वेषं कुर्वतः शत्रोर्हृदयम् । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । द्विषन्तम् शत्रुम्** अभितपन् **अभितः संतापं कुर्वन् तथा** नितपन् **नितरां संतापयन्** भिन्द्धि **भेदं कुरु । दार्ढ्याय उक्तमेवार्थम् पुनराह —** सपत्नानाम् **राष्ट्रादिविषये समानः पतिर्येषां ते सपत्नाः । राष्ट्रविषये स्वेषामपि पतित्वं कामयमाना इत्यर्थः । सपत्नीव सपत्नः ।** 'व्यन्तसपत्ने' (पा ४,१,१४५) **इति निपातनात् साधुः । तेषां** बलम् **शारीरं बाह्यं च** इन्द्र इव विरुजन् **स यथा क्षत्रूणां बलं विरुजति एवं** विरुजन् **नाशयन् तेषां** हृदः **[१४]हृदयानि भिन्द्धि[१५] विदारय । भिदिर् विदारणे ।**

भिन्द्धि दर्भ सपत्नानां हृदयं द्विषतां मणे ।
उद्यन् त्वचमिव[१६] भूम्याः शिर एषां वि[१७] पातय[१८]॥ ४ ॥

---

[१] वैप १,३७० c द्र.   [२] हृदय S′.   [३] वैतु. मंपा.   [४] घ्रं S′.
[५] °तपं B,D; °तपं K,K^m,V,Cs.   [६] निशोचन् पै १३,११,३.   [७] हृदः D,R,Dc, Cs,P,P²,J.   [८] सपत्नानाभि° A,B^h,C,D,R,Cs,RW.; सपत्नानां° > सपत्नानां° Dc; सपत्नान् भि° S^m.   [९] वीरुजं R,Cs; विरुजन् > विरुजं Dc; विरुजन् S,RW.
[१०] वलम् RW.   [११] °तपयन् P.   [१२] सऽपत्नानाम् O,D²,L; सऽपत्नान् । आ P,J.   [१३] विऽरुजम् P,P²,J.   [१४] °निमित्त° S′.   [१५] हृदयादिनिर्भिधि S′.   [१६] त्वचं इव Cs.   [१७] नि S,S′; नि वि V.   [१८] पातयः D.

भिन्द्धि । दर्भ । सऽपत्नानाम् । हृदयम् । द्विषताम् । मणे ।
उत्ऽयन् । त्वचम्ऽइव । भूम्याः । शिरः । एषाम् । वि । पातय ॥ ४ ॥

हे दर्भ मणे द्विषताम् **द्वेषं कुर्वतां** सपत्नानां हृदयं भिन्द्धि । **हृदयभेदनमात्रेण अपरितुष्यन्नाह**[1]—उद्यन् **ऊर्ध्वं गच्छन् भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठन् त्वं** भूम्यास्त्वचम् इव **तृणगुल्मौषध्याद्यधिष्ठानभूतां यथा तक्षणेन**[2] **निपातयति गृहादिनिर्माणार्थं लोके एवम्** एषां **सपत्नानां** शिरः । **जात्येकवचनम् । शिरांसि** वि पातय **अधःपतितानि कुरु ।**

भिन्द्धि दर्भ सपत्नान् मे भिन्द्धि मे पृतनायतः ।
भिन्द्धि मे सर्वान् दुर्हार्दो भिन्द्धि मे द्विषतो मणे ॥ ५ ॥

भिन्द्धि । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । भिन्द्धि । मे । पृतनाऽयतः ।
भिन्द्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । भिन्द्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ५ ॥

पृतनायतः **पृतना सेना । ताम् आत्मन इच्छन्तः पृतनायन्तः ।** ‘सुप आत्मनः क्यच्’ (पा ३,१,८) **इति क्यच् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्** ‘कव्यध्वरपृतनस्यार्चि लोपः’ (पा ७,४,३९) **इति आकारलोपाभावः**[3] । **तान्** भिन्द्धि । **भिदिर् विदारणे ।** दुर्हार्दः **दुष्टहृदयान् । हृद इदं हार्दम् ।** ‘तस्येदम्’ (पा ४,३,१२०) **इति अण् । हार्दं करोति ।** ‘तत् करोति’ (पावा ३,१,२६) **इति णिच् । हार्दयतेः क्विपि** ‘णेरनिटि’ (पा ६,४,५१) **इति णिलोपः । स्पष्टम् अन्यत् ।**

छिन्द्धि दर्भ सपत्नान् मे छिन्द्धि मे पृतनायतः ।
छिन्द्धि मे सर्वान् दुर्हार्दश्[4] **छिन्द्धि मे द्विषतो मणे ॥ ६ ॥**

छिन्द्धि । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । छिन्द्धि । मे । पृतनाऽयतः ।
छिन्द्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः[5] । छिन्द्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ६ ॥

छिन्द्धि । **छिदिर् द्वैधीकरणे । शिष्टं समानम्**[6] ।

वृश्च दर्भ सपत्नान् मे वृश्च मे पृतनायतः ।
वृश्च मे सर्वान् दुर्हार्दो वृश्च मे द्विषतो मणे ॥ ७ ॥

---

[1] परितु° S′.   [2] लक्षणेन S′.   [3] अकार° S′.   [4] तु. R,Cs,RW. S, पै १३,११,६ सूक्तस्य मन्त्रान्तराणि च; वैतु. शंपा. सात. °र्दान्; A दुर्हार्दो > दुर्हार्दो Bh,C, D,Km,Sm दुर्हार्दो; Dc दुर्हार्दं > दुर्हार्दो; R,Cs दुर्हार्दो; S दुर्हार्दः.   [5] तु. मंपा.; वैतु. शंपा. °र्दान्; P,P2 °हार्दाम्; J °हार्दम्.   [6] समाम्नातम् S′.

वृ॒श्च । द॒र्भ॒ । स॒ऽपत्ना॑न् । मे॒ । वृ॒श्च । मे॒ । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।
वृ॒श्च । मे॒ । सर्वा॑न् । दु॒ःऽहार्दः॑ । वृ॒श्च । मे॒ द्वि॒ष॒तः । म॒णे॒ ॥ ७ ॥

वृश्च । **ओव्रश्चू[1] छेदने इति धातुः ।**

कृ॒न्त द॑र्भ स॒पत्ना॑न् मे कृ॒न्त मे॑ पृतना॒यतः॑ ।
कृ॒न्त मे॒ सर्वा॑न् दु॒र्हार्दः॑[2] कृ॒न्त मे॑ द्वि॒ष॒तो म॑णे ॥ ८ ॥

कृ॒न्त । द॒र्भ॒ । स॒ऽपत्ना॑न् । मे॒ । कृ॒न्त । मे॒ । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।
कृ॒न्त । मे॒ । सर्वा॑न् । दु॒ःऽहार्दः॑[3] । कृ॒न्त । मे॒ । द्वि॒ष॒तः । म॒णे॒ ॥ ८ ॥

कृन्त । **कृती छेदने ।** 'शे मुचादीनाम्' (पा ७,१,५९) **इति नुम् आगमः**

पि॒ंश द॑र्भ स॒पत्ना॑न् मे पि॒ंश[4] मे॑ पृतना॒यतः॑ ।
पि॒ंश मे॒ सर्वा॑न् दु॒र्हार्दः॑[5] पि॒ंश[4] मे॑ द्वि॒ष॒तो म॑णे ॥ ९ ॥

पि॒ंश । द॒र्भ॒ । स॒ऽपत्ना॑न् । मे॒ । पि॒ंश । मे॒ । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।
पि॒ंश । मे॒ । सर्वा॑न् । दु॒ःऽहार्दः॑ । पि॒ंश । मे॒ । द्वि॒ष॒तः । म॒णे॒ ॥ ९ ॥

पिंश । **पिश अवयवे । मुचादित्वाद् नुम् ।**

'विध्य॑ द॑र्भ[6]' स॒पत्ना॑न् मे॒ विध्य॑ मे पृतना॒यतः॑ ।
विध्य॑ मे॒ सर्वा॑न् दु॒र्हा॒र्दो॑[7] विध्य॑ मे द्वि॒ष॒तो म॑णे ॥ १० ॥

विध्य॑ । द॒र्भ॒ । स॒ऽपत्ना॑न् । मे॒ । विध्य॑ । मे॒ । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।
विध्य॑ । मे॒ । सर्वा॑न् । दु॒ःऽहार्दः॑ । विध्य॑ । मे॒ । द्वि॒ष॒तः । म॒णे॒ ॥ १० ॥

विध्य । **व्यध ताडने । दैवादिकः ।** 'ग्रहिज्या' (पा ६,१,१६) **इत्यादिना संप्रसारणम् ।**

इत्येकोनविंशे काण्डे चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'निक्ष दर्भ' **इत्यादिकं तृतीयं सूक्तम् । अस्य ऐन्द्र्यां महाशान्तौ दर्भमणिबन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।**

---

[1] ओ° नास्ति S'.

[2] तु. R,Cs,RW,S. पै १३,११,७; वैतु. शंपा °र्दौ; A दु॒र्हार्दो>दु॒र्हार्दौ.

[3] पृ १८८६ टि ५ द्र.

[4] पी॒ंष > पि॒ंश Dc.

[5] दु॒र्हार्दा B^h,D,Cs; दु॒र्हार्दो> दु॒र्हार्दः Dc.

[6] वि॒ध्य द॑र्भ A,C,D,S^m,Cs; वि॒ध्य द॑र्भ > विध्य॑ दर्भ Dc.

[7] दु॒र्हार्दौ B^h.

[1]निक्ष दर्भ[1] सपत्नान् मे [2]निक्ष मे[2] पृतनायतः ।
[3]निक्ष मे[3] सर्वान् दुर्हार्दो [2]निक्ष मे[2] द्विषतो मणे ॥ १ ॥

निक्ष[4] । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । निक्ष । मे । पृतनाऽयतः ।
निक्ष । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । निक्ष । मे । द्विषतः । मणे ॥ १ ॥

निक्ष **चुम्ब । निक्ष चुम्बने इति धातुः । शिष्टं पूर्ववत् ।**

तृन्द्धि दर्भ सपत्नान् मे तृन्द्धि मे पृतनायतः ।
तृन्द्धि मे सर्वान् [5]दुर्हार्दस्तृन्द्धि[5] मे द्विषतो मणे ॥ २ ॥

तृन्द्धि । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । तृन्द्धि । मे । पृतनाऽयतः ।
तृन्द्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः[6] । तृन्द्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ २ ॥

तृन्द्धि **नाशय । उतृदिर् हिंसानादरयोः ।** 'श्नसोरल्लोपः' (पा ६,४,१११) **इति अकारलोपः ।**

रुन्द्धि[7] दर्भ सपत्नान् मे रुन्द्धि[8] मे पृतनायतः ।
रुन्द्धि[8] मे सर्वान् दुर्हार्दो रुन्द्धि[8] मे द्विषतो मणे ॥ ३ ॥

रुन्द्धि । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । रुन्द्धि । मे । पृतनाऽयतः ।
रुन्द्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । रुन्द्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ३ ॥

रुन्द्धि **आवृणु निरोधं कुरु । रुधिर् आवरणे ।**

मृण[9] दर्भ सपत्नान् मे मृण[9] मे पृतनायतः ।
मृण[9] मे सर्वान् दुर्हार्दो मृण[9] मे द्विषतो मणे ॥ ४ ॥

मृण । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । मृण । मे । पृतनाऽयतः ।
मृण । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । मृण । मे । द्विषतः । मणे ॥ ४ ॥

मृण । **मृण हिंसायाम् ।**

---

[1] निक्ष दर्भ A,B^h,C,D,R,S^m,Cs,WM.; निक्ष दर्भ > निक्ष दर्भ Dc. [2] निक्ष मे A,B^h,C,D,R,S^m,Cs. [3] निक्ष मे A,B^h,C,D,R,S^m,Cs. [4] निक्ष P,J. [5] दुर्हार्दो तृन्धि A,B^h,C,K^m,S^m,V; दुर्हार्दो तृन्धि D,Cs; दुर्हार्दो° > दुर्हार्दो° Dc. [6] °हार्दाम् P,P^2; °हार्दम् J. [7] भङ्ग्धि पै १३,११,१२; रुधि WM. [8] भङ्ग्धि पै. [9] मृद पै १३,११,१३.

[1]मन्थ॑ दर्भ स॒पत्ना॑न् मे॒ मन्थ॑ मे[1] पृतना॒यतः॑ ।
[2]मन्थ॑ मे॒ सर्वाँ॑न् दु॒र्हार्दो॒ मन्थ॑ मे[2] द्वि॒षतो म॑णे ॥ ५ ॥

मन्थ॑[3] । द॒र्भ॒ । स॒ऽपत्ना॑न् । मे॒ । मन्थ॑[3] । मे॒ । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।
मन्थ॑[3] । मे॒ । सर्वाँ॑न् । दुः॒ऽहार्दः᳚ । मन्थ॑[3] । मे॒ । द्वि॒ष॒तः । म॒णे॒ ॥ ५ ॥

मन्थ । **मन्थ विलोडने । गतम् अन्यत् ।**

पि॒ण्ड्ढि दर्भ स॒पत्ना॑न् मे पि॒ण्ड्ढि मे॑ पृतना॒यतः॑ ।
पि॒ण्ड्ढि मे॒ सर्वाँ॑न् दु॒र्हार्दः᳚ पि॒ण्ड्ढि मे॑ द्वि॒षतो म॑णे ॥ ६ ॥

पि॒ण्ड्ढि । द॒र्भ॒ । स॒ऽपत्ना॑न् । मे॒ । पि॒ण्ड्ढि । मे॒ । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।
पि॒ण्ड्ढि । मे॒ । सर्वाँ॑न् । दुः॒ऽहार्दः᳚ । पि॒ण्ड्ढि । मे॒ । द्वि॒ष॒तः । म॒णे॒ ॥ ६ ॥

पिण्ड्ढि । **पिष्लृ संचूर्णने । रौधादिकः ।** ‘हुझल्भ्यो हेर्धिः’ (पा ६,४,१०१) **इति धिः । ष्टुत्वं जश्त्वं च ।**

ओष॑ दर्भ स॒पत्ना॑न् मे॒[4] ओष॑ मे पृतना॒यतः॑ ।
ओष॑ मे॒ सर्वाँ॑न् दु॒र्हार्द॒ ओष॑ मे द्वि॒षतो म॑णे ॥ ७ ॥

ओष॑ । द॒र्भ॒ । स॒ऽपत्ना॑न् । मे॒ । ओष॑ । मे॒ । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।
ओष॑[5] । मे॒ । सर्वाँ॑न् । दुः॒ऽहार्दः᳚ । ओष॑ । मे॒ । द्वि॒ष॒तः । म॒णे॒ ॥ ७ ॥

ओष । **उष प्लुष दाहे । भौवादिकः । लघूपधगुणः[6] ।**

[7]दह॑ दर्भ[7] स॒पत्ना॑न् मे॒ दह॑ मे पृतना॒यतः॑ ।
दह॑ मे॒ सर्वाँ॑न् दु॒र्हार्दो॒ दह॑ मे द्वि॒षतो म॑णे ॥ ८ ॥

दह॑[8] । द॒र्भ॒ । स॒ऽपत्ना॑न् । मे॒ । दह॑[8] । मे॒ । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।
दह॑[8] । मे॒ । सर्वाँ॑न् । दुः॒ऽहार्दः᳚ । दह॑[8] । मे॒ । द्वि॒ष॒तः । म॒णे॒ ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ।

---

१. मु॒न्थ द॑र्भ सु॒पत्ना॒न्मे॑ मु॒न्थ मे॑ A,D,S^m,Cs; मु॒न्थ द॑° > मन्थ॑ द॰ Dc. २. मु॒न्थ मे॒ सर्वाँ॑न् दु॒र्हार्दो॑ मु॒न्थ मे॑ A,C,D,S^m; मु॒न्थ मे॒ सर्वाँ॑न् दु॒र्हार्दो॑ मु॒न्थ मे॑ > मन्थ॑ मे॒ सर्वाँ॑न् दु॒र्हार्दो॒ मन्थ॑ मे Dc. ३. मु॒न्थ P,J. ४. म॒ K^m,V,WM.; मे॒ > म॒ Dc. ५. ओ॒ष P. ६. °गुणाभावः S'. ७. दु॒ह द॑र्भ B^h,C,D,R,S^m,Cs; दु॒ह द॑र्भ > दह॑ दर्भ Dc. ८. दु॒ह P,WM.

जहि दर्भ सपत्नान् मे [1]जहि मे पृतनायतः ।
जहि मे सर्वान्[2] दुर्हार्दो जहि मे द्विषतो मणे ॥ ९ ॥

जहि । दर्भ । सऽपत्नान् । मे । जहि । मे । पृतनाऽयतः ।
जहि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । जहि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ९ ॥

जहि । हन हिंसागत्योः । लोटि 'हन्तेर्जः' (पा ६,४,३६) इति जादेशः । आभाच्छास्त्रीयस्य असिद्धत्वाद् 'अतो हेः' (पा ६,४,१०५) इति हेर्लुक् न भवति ।

इति चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'यत् ते दर्भ' इति चतुर्थं सूक्तम् । तस्य ऐन्द्र्याख्यायां महाशान्तौ दर्भमणिबन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

यत् ते दर्भ [3]जरामृत्युः शतं वर्मसु[†] वर्म[1] ते ।
तेनेमं वर्मिणं कृत्वा सपत्नां जहि वीर्यैः ॥ १ ॥

यत् । ते । दर्भ । जराऽमृत्युः । शतम् । वर्मऽसु । वर्म । ते ।
तेन । इमम् । वर्मिणम् । कृत्वा । सऽपत्नान् । जहि । वीर्यैः ॥ १ ॥

हे दर्भ ते तव मर्मसु[4] ग्रन्थिषु यत् जरामृत्युशतम्[4] जरसां मृत्यूनां च शतम् । वर्तत इति शेषः । शतशब्दः अपरिमितवचनः । परुषाम् अपरिमितत्वात् । प्रतिपरुर्विच्छेदस्य सुकरत्वात् जरामृत्युशतास्पदत्वं दर्भस्य[5] । यच्च ते तव वर्म जरामृत्युपरिहारकं कवचम् अस्ति तेन मर्मगतजरामृत्युशतपरिहारकेण वर्मणा इमं तव धारकं रक्षाजयादिकामं पुरुषं वर्मिणम् आमुक्तवर्माणं कृत्वा वीर्यैः परकृतोपद्रवपरिहारशत्रुविजयकरणादिलक्षणैः सामर्थ्यैः सपत्नान् अमुष्य राज्ञः शत्रून् जहि पराभव नाशय ।

शतं ते दर्भ वर्माणि[6] सहस्रं वीर्याणि ते ।
तमस्मै[7] विश्वे त्वां देवा जरसे भर्तवा अदुः ॥ २ ॥

शतम् । ते । दर्भ । वर्माणि । सहस्रम् । वीर्याणि । ते ।
तम्[8] । अस्मै । विश्वे[9] । त्वाम् । देवाः । जरसे । भर्तवै[10] । अदुः ॥ २ ॥

---

[1] द्विः P. [2] तु. मन्त्रान्तराणि पपा.; वैतु शंपा. सात. °वा॑. [3] °मृत्युशतं° S, सा. °मृत्यु शतवर्म सुवर्म W. [†] वर्मसु B². [4] वैतु. मंपा. [5] दर्भस्य……अस्ति रिक्ते स्थाने S' शीर्णा उपषोडशा वर्णाः शंपा. न्यस्ताः. [6] मर्माणि S, सा. [7] त्वमस्मै A, Bh, C, R, V, Cs, पै १३,११,२० (मूको.); त्वमस्मै > तमस्मै Dc. [8] त्वम् P, P, J. [9] विश्वे P. [10] भर्त्तवै P.

हे दर्भ मणिरूप ते तव मर्माणि[1] पर्वाणि परकृतपीडाविषयभूतानि शतं सन्ति। तत्परिहाराय ते तव वीर्याणि सामर्थ्यान्यपि सहस्रम् सहस्रसंख्याकानि सन्ति। तं तादृशं मर्मशताच्छादनसाधनवीर्योपेतं त्वाम् अस्मै रक्षादिकामाय राज्ञे विश्वे सर्वे देवाः जरसे जरानिमित्तम्[2] अस्य जरापरिहाराय भर्तवै भरणाय पोषणाय प्रयोजनाय अदुः दत्तवन्तः। अतः अमुष्य जरां परिहृत्य भरणं कुर्वित्यर्थः। भर्तवै। तवैप्रत्ययः।

त्वामा॑हुर्दे॑व॒वर्म॒[3] [4]त्वां द॑र्भ॒[4] ब्रह्म॑ण॒स्पति॑म् ।
त्वामिन्द्र॑स्याहु॒र्वर्म॒ त्वं रा॒ष्ट्राणि॑ रक्षसि ॥ ३ ॥

त्वाम् । आ॒हु॒ः । दे॒व॒ऽवर्म॑[5] । त्वाम् । द॒र्भ॒ । ब्रह्म॑णः । पति॑म् ।
त्वाम् । इन्द्र॑स्य । आ॒हु॒ः । वर्म॑ । त्वम् । रा॒ष्ट्राणि॑ । र॒क्ष॒सि॒ ॥ ३ ॥

हे दर्भ मणे त्वां देववर्म आहुः देवानां रक्षणार्थं कवचम् आहुः। तथा त्वां ब्रह्मणस्पतिम् वेदस्य पालयितारम् एतन्नामानं देवम् आहुः वेदविदितस्यापि रक्षाकारित्वात्। किं च त्वाम् इन्द्रस्य देवाधिपतेरपि वर्म कवचम् आहुः। देवा बृहस्पतिर् (? ब्रह्मणस्पतिर्) इन्द्रश्च त्वां स्वस्वरक्षार्थं धारयन्ति इत्यभिप्रायः। यत एवम् अतः त्वं राष्ट्राणि त्वां धारयतो राज्ञो राज्यानि रक्षसि पालयसि पालय।

स॒प॒त्न॒क्षय॑णं द॑र्भ द्वि॒षत॒स्तप॑नं हृ॒दः ।
म॒णिं क्ष॒त्रस्य॒ वर्ध॑नं[6] तनू॒पानं॑ कृणोमि ते ॥ ४ ॥

स॒प॒त्न॒ऽक्षय॑णम् । द॒र्भ॒ । द्वि॒ष॒तः । तप॑नम् । हृ॒दः[7] ।
म॒णिम् । क्ष॒त्रस्य॑ । वर्ध॑नम् । त॒नू॒ऽपान॑म् । कृ॒णो॒मि॒ । ते॒ ॥ ४ ॥

हे दर्भ ते त्वा त्वां सपत्नक्षयणम् शत्रूणां नाशकम्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) इति कर्तरि ल्युट्। तथा द्विषतः द्वेष्टुः हृदः हृदयस्य तपनम् संतापकं क्षत्रस्य [8]बलस्य वर्धनम् वर्धकम्[8]। तथा तनूपानम् तन्वाः शरीरस्य पातारं रक्षितारम् एवंमहानुभावं मणिं कृणोमि करोमि। अथवा रक्षाकामः पुरुषः संबोध्यते— हे राजन् दर्भमणिं[9] सपत्नक्षयणादिसामर्थ्योपेतं ते तुभ्यं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं च कृणोमीति संबन्धनीयम्।

यत् स॑मु॒द्रो[10] अ॒भ्यक्र॑न्दत् प॒र्जन्यो॑ वि॒द्युता॑ स॒ह ।
ततो॑ [11]हि॒र॒ण्ययो॑ बि॒न्दुस्ततो॑[11] द॒र्भो अ॑जायत ॥ ५ ॥

---

[1] वैतु. मंपा. [2] जरामित्त S′. [3] °दैववर्म॒ A,Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs,WM. [4] त्वामाहुर् S. [5] दे॒व॒ऽव॒र्म॒ P,J. [6] वृद्धस्य पै १३,११,२२. [7] हृ॒दः P². [8] बलवर्धनं वधवर्धकम् S′. [9] ते दर्भ° S′. [10] संमु॒द्रे RW. [11] हि॒रण्ययो॒ बिंदु॒° A,Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs,WM.; हि॒रण्ययो॒ बिंदु॒° > हि॒रण्ययो॑ बि॒ंदु° Dc.

यत् । समुद्रः । अभिऽअक्रन्दत् । पर्जन्यः । विऽद्युता । सह ।
ततः । हिरण्ययः । बिन्दुः[1] । ततः । दर्भः । अजायत ॥ ५ ॥

यत् **यस्मिन् स्थाने** समुद्रः **समुद्द्रवन्ति अस्माद् आप इति समुद्रः। तादृशः** पर्जन्यः **मेघो** विद्युता सह अभ्यक्रन्दत् **अभिक्रन्दनं स्तननम् अकार्षीद् वृष्ट्युत्पादनाय**[2] ततः **अभिक्रन्दतो मेघात्** हिरण्ययो **हिरण्मयो** बिन्दुः **उदभूत्।** ततः **तस्माद् उत्पन्नात् हिरण्यबिन्दोः सकाशाद्** दर्भो अजायत **प्रादुर्बभूव। अनेन दर्भोत्पत्तिवर्णनेन दर्भमयस्य मणेरतिशयितवीर्यत्वम् उक्तं भवति । हिरण्यय इति ।** 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्व' **(पा ६,४,१७५) इत्यादिना हिरण्यमयशब्दस्य मयटो मकारलोपो निपातितः ।**

इति चतुर्थेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'औदुम्बरेण' **इत्यादिकं पञ्चमं सूक्तम्। अस्य** 'कौबेरीं धनकामस्य धनक्षये[3] च' **(शांक १७,३) इति विहितायां कौबेर्याख्यायां महाशान्तौ औदुम्बरमणिबन्धने विनियोगः। उक्तं शान्तिकल्पे—**" 'औदुम्बरेण मणिना पुष्टिकामाय वेधसा' इत्यौदुम्बरं कौबेर्याम्" **(शांक १९,४) इति ।**

औदुम्बरेण मणिना पुष्टिकामाय वेधसा[4] ।
पशूनां[5] सर्वेषां स्फातिं गोष्ठे मे सविता करत् ॥ १ ॥

औदुम्बरेण । मणिना । पुष्टिऽकामाय । वेधसा ।
पशूनाम्[5] । सर्वेषाम् । स्फातिम् । गोऽस्थे । मे । सविता । करत् ॥ १ ॥

औदुम्बरेण **उदुम्बरनिर्मितेन** मणिना । 'तस्य विकारः' **(पा ४,३,१३४) इति अण्प्रत्ययः ।** पुष्टिकामाय **पशुपुत्रधनशरीरादिविषयं पोषं कामयमानाय पुरुषाय तदर्थं** वेधसा **विधात्रा पुरा प्रयोगः कृतः । यद्वा वेधसा पुष्ट्यादिविधात्रा कर्त्रा मणिना पुष्टिकामाय तव रक्षां करोमीति व्याख्येयम् । अतः** सर्वेषां **गोमहिषाश्वाजगजादिरूपाणां** पशूनाम्। **चतुष्पादाः पशवः । तेषाम्। अथवा द्विपादश्चतुष्पादश्च पशवः । उभयविधानां परिग्रहाय सर्वेषाम् इत्युक्तम् । तेषां** स्फातिम् । **स्फायी वृद्धौ । क्तिनि यलोपः । अभिवृद्धिं** मे **मम** गोष्ठे **गवां निवासस्थाने।** 'घञर्थे कविधानम्' **(पावा ३,३,५८) इति अधिकरणे कप्रत्ययः ।** 'अम्बाम्बगोभूमि' **(पा ८,३,९७) इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ।** सविता **प्रसविता सर्वस्य अनुज्ञाता प्रेरकः एतन्नामको देवः** करत् **कुर्यात् । करोतेः पञ्चमलकारः ।** 'सविता वै प्रसवानाम् ईशे' **(ऐब्रा १, १६) इत्यादिश्रुतेः सवितुः सर्वस्य प्रेरकत्वाद्** 'देवो वः सविता प्रार्पयतु' **(तै १,१,१,१)**

---

१. बिंदुः P.   २. कृष्ट्युत्पा° S'.   ३. क्षये S'.   ४. वेधसें W.
५. तु. RW.WM.; वैतु. शंपा. सात. पशूनां (पपा. पशूनाम्).

इति गवां व्याघ्रतस्करादिकृतनाशपरिहाराय प्रार्पणप्रार्थनश्रुतेश्च[1] सवितुः सर्वपशुस्फातिप्रार्थना युक्ता ।

यो नो॑ अ॒ग्निर्गार्ह॑पत्यः पशू॒नाम॑धि॒पा अस॑त् ।
औदु॑म्बरो॒ वृषा॑ म॒णिः सं[2] मा॑ [3]सृजतु पु॒ष्ट्या[3] ॥ २ ॥

यः । न॒ः । अ॒ग्निः । गार्ह॑ऽपत्यः । प॒शू॒नाम् । अ॒धि॒ऽपाः । अस॑त्[4] ।
औदु॑म्बरः । वृषा॑ । म॒णिः । सम्[2] । मा॒ । सृ॒ज॒तु॒ । पु॒ष्टया[5] ॥ २ ॥

यो गार्हपत्योऽग्निः । गृहपतिना यजमानेन सह[6] संयुक्तोऽग्निर्गार्हपत्यः । यस्तत्संज्ञकोऽग्निरस्ति । 'गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः' (पा ४,४,९०) इति ञ्यः । स नः अस्माकं पशूनाम् गवाश्वादीनाम् अधिपाः अधिष्ठाय पाता असत् भवेत् । अस्तेर्लेटि अडागमः । 'इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् अग्निं गृहपतिम् अभिसंवसानाः' (तैब्रा ३,७,४,५) इति मन्त्रवर्णाद् अग्निहोत्रे 'पशून् मे यच्छ' (आश्रौ २,३,१७) इति गार्हपत्यप्रार्थनाविधानाच्च पशूनाम् आधिपत्यं तस्य सिद्धम् । अतः गार्हपत्योऽग्निः पशून् पालयतु चोरादिभयेभ्यः । औदुम्बरः उदुम्बरविकारो वृषा अभिमतफलवर्षको मणिः पुष्ट्या पोषेण[7] शरीराभिवृद्ध्या आ[8] सर्वतः सं सृजतु । पशूनां पुष्टिं करोत्वित्यर्थः । 'ऊर्ग् वा उदुम्बरः' (तै २,१,१,६) इति श्रुतेः अन्नरूपत्वात् पोषकत्वं तस्य युक्तम् ।

क॒री॒षिणी॒ं फल॑वतीं स्व॒धामिरां॑ च नो॑ गृ॒हे ।
औदु॑म्बरस्य॒[9] तेज॑सा धा॒ता [10]पु॒ष्टिं द॑धातु[10] मे[11] ॥ ३ ॥

क॒री॒षिणी॑म् । फल॑ऽवतीम् । स्व॒धाम् । इरा॑म् । च॒ । न॒ः । गृ॒हे ।
औदु॑म्बरस्य । तेज॑सा । धा॒ता । पु॒ष्टिम् । द॒धा॒तु॒ । मे॒ ॥ ३ ॥

करीषिणीम् करीषो गवां शकृत् । प्रभूतेन करीषेण तद्वतीम् । अनेन गवां समृद्धिरुक्ता भवति तदभावे करीषाभावात् । तादृशीं स्वधाम् । अन्नामैतत् । स्वस्मिन् धीयत इति व्युत्पत्तेः । व्रीहियवादिलक्षणम् अन्नं फलवतीम् प्रकृष्टेन फलेन उपेताम् इरां च भूमिमपि । अथवा इरा इला गौः । जात्येकवचनम् । गावः । अत्र करीषिणीं फलवतीम् इति विशेषणद्वयं स्वधाम् इरां च उभयमपि विशिनष्टि । उभयत्रापि संबन्धयोग्यतासंभवात् । नः अस्माकं गृहे । करत्

---

[1] प्रापण° S′. [2] तु. सा. RW. पै १०,५,२; वैतु. शंपा. सात. स (पपा. सः). [3] °तु पुष्ट्यां K,Km,V,WM.; °तु पु॒ष्टया > °तु पुष्ट्यां Dc. [4] अ॒स॒त् P. [5] पुष्ट्यां P2. [6] सत्यं S′. [7] पोषण S′. [8] वैतु. मंपा. [9] औदंम्ब्र° Bh. [10] पुष्टिं द° K,Km,V,WM.; पु॒ष्टिं दं° > पुष्टिं द° Dc. [11] ते D.

इति संबन्धः । औदुम्बरस्य उदुम्बरविकारस्य मणेः तेजसा सामर्थ्येन धाता सर्वस्य विधाता एवंनामको देवः पुष्टिम्[1] शरीरादिपोषं मे मम दधातु स्थापयतु । करोत्वित्यर्थः ।

यद् द्वि॒पाच्च॒ चतु॑ष्पाच्च॒ [2]यान्यन्ना॑नि॒ ये रसाः॑[2] ।
गृ॒ह्णे॒३॒॑हं[3] त्वेषां॑[4] भू॒मान॒ं बिभ्र॒दौदु॑म्बरं म॒णिम् ॥ ४ ॥

यत् । द्वि॒ऽपात्[5] । च॒ । चतु॑ःऽपात् । च॒ । यानि॑ । अन्ना॑नि । ये । रसाः॑[6] ।
गृ॒ह्णे । अ॒हम् । तु । ए॒षा॒म्[7] । भू॒मान॑म् । बिभ्र॑त् । औदु॑म्बरम् । म॒णिम् ॥ ४ ॥

द्विपात् पादद्वयोपेतं पुरुषादिकं यत् पशुजातम् अस्ति । यत् च चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतं गवादिकम् अस्ति । उभयत्र 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा ५,४,१४०) इति पादस्य लोपः समासान्तः । 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ' (पा ६,२,१९७) इति द्विपाच्छब्दस्य अन्तोदात्तत्वम् । चतुष्पाद् इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यानि च अन्नानि तिलमाषव्रीहियवप्रियङ्ग्वादीनि ग्राम्याणि अन्नानि । यानि[8] च अरण्यजानि अन्नानि ये च रसाः दधिक्षीरमधुगुडादिरूपाः सन्ति एषाम्[9] उक्तानां सर्वेषां भूमानम् बहुभावम् । बहुशब्दाद् इमनिचि 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (पा ६,४,१५८) इति इमनिच आदिलोपो बहोर्भूभावश्च । औदुम्बरं मणिं बिभ्रद् अहं गृह्णे स्वीकरोमि भजामि ।

पु॒ष्टिं॑ प॑शू॒नां परि॑ जग्रभा॒हं चतु॑ष्पदां द्वि॒प॒दां॑ यच्च॑ धा॒न्य॑म् ।
पय॑ः पशू॒नां रस॒मोष॑धीना॒ं बृह॒स्पति॑ः सवि॒ता मे॒ नि य॑च्छात् ॥ ५ ॥

पु॒ष्टिम्[10] । प॒शू॒नाम् । परि॑ । ज॒ग्र॒भ॒ । अ॒हम् । चतु॑ःऽपदाम् । द्वि॒ऽपदा॑म्[11] । यत् । च॒ । धा॒न्य॑म् ।
पय॑ः । प॒शू॒नाम् । रस॑म् । ओष॑धीनाम् । बृह॒स्पति॑ः । स॒वि॒ता । मे॒ । नि । य॒च्छा॒त् ॥५॥

अहं पशूनां द्विपदां चतुष्पदां च यच्च धान्यम् व्रीहियवादिरूपं तस्यापि पुष्टिम् पोषं परि जग्रभ परिग्रहं करोमि । ग्रहेश्छान्दसे लिटि उत्तमैकवचने णलि 'णलुत्तमो वा' (पा ७,१,९१) इति णित्त्वस्य विकल्पितत्वाद् वृद्ध्यभावः । किं च सविता सर्वस्य अनुज्ञाता बृहस्पतिः देवः पशूनाम् गोमहिष्यादीनां पयः तथा ओषधीनाम् व्रीह्यादीनां रसम् [12]सारभूतम् अंशं[12]

---

१. मे पुष्टिम् S′. २. यान्यन्ना॑नि॒ ये रसा॑ Sᵐ,Dc,WM.; [या] न्यन्या॑नि॒ ये र॑सा Cs; यान्यन्या॑नि॒ ये रसा॑ R. ३. गृ॒ह्णेहं D,R,Sᵐ,Cs; गृह्णीयां पै १०,५,४. ४. त्वे॑षां K,Kᵐ,V,WM.; त्वेषां॑ > त्वे॑षां Dc; तेषां॑ RW. पै. ५. द्विपात P,P². ६. रसा॑ > रसाः॑ J. ७. एषा॑म् P,J,WM. ८. याणि यानि S′. ९. तेषाम् S′. १०. पुष्टि॑म् P². ११. °पादा॑म् P. १२. सारभूतभूततमंशं S′.

मे **मह्यं** नि यच्छात्। **औदुम्बरस्य तेजसा इति शेषः । प्रयच्छतु । यम उपरमे। लेटि** 'इषुगमियमां छः' (पा ७,३,७७) **इति छादेशः । आडागमः ।**

अ॒हं प॑शू॒नाम॑धि॒पा असा॑नि॒[1] मयि॑ पु॒ष्टं पु॑ष्ट॒पति॑र्दधातु ।
म॒ह्यमौदु॑म्बरो म॒णिर्द्रवि॑णानि॒ नि यच्छ॑तु ॥ ६ ॥

अ॒हम् । प॒शू॒नाम् । अ॒धि॒ऽपाः । असा॑नि[1] । मयि॑ । पु॒ष्टम् । पु॒ष्ट॒ऽपति॑ः । द॒धा॒तु॒ ।
मह्य॑म् । औदु॑म्बरः । म॒णिः । द्रवि॑णानि । नि । य॒च्छ॒तु॒ ॥ ६ ॥

अहं **पुष्टिकामः** पशूनाम् **द्विपदां चतुष्पदां**[2] **च** अधिपाः **अधिष्ठाय पालकः स्वामी** असानि **भवानि । अधिपूर्वात् पातेर्विच् । असानीति । अस्तेर्लोटि** 'आडुत्तमस्य पिच्च' (पा ३,४,९२) **इति आडागमः । तदर्थं** मयि **पुष्टिकामे** पुष्टम्[3] **पोषं पश्वादेः समृद्धिम्**[4]। 'नपुंसके भावे क्तः' (पा ३,३,११४) **इति क्तः । तत्** पुष्टपतिः **पश्वादिपोषस्वामी औदुम्बरो मणिः** दधातु **प्रयच्छतु । एवं** मह्यम् औदुम्बरो मणिः द्रविणानि **हिरण्यानि** नि यच्छतु **नियमयतु प्रयच्छतु ।** 'मह्यमौदुम्बरः' **इति अर्धर्चः उत्तरमन्त्रे वा द्रष्टव्यः ।**

[5]उप॒ मौदु॑म्बरो[5] म॒णिः प्र॒जया॑ च॒ धने॑न च ।
इन्द्रे॑ण जिन्वि॒तो[6] म॒णिरा मा॑गन्त्स॒ह वर्च॑सा ॥ ७ ॥

उप॑ । मा॒ । औदु॑म्बरः । म॒णिः । प्र॒ऽजया॑ । च॒ । धने॑न । च॒ ।
इन्द्रे॑ण । जि॒न्वि॒तः[7] । म॒णिः । आ । मा॒ । अ॒ग॒न् । स॒ह । वर्च॑सा ॥ ७ ॥

मा **माम्** औदुम्बरो मणिः प्रजया **पुत्रपौत्रादिरूपया** च धनेन **हिरण्यादिलक्षणेन गवादिरूपेण** च **सह** उप । **उपसर्गश्रुतेः सामर्थ्याद् आगन्निति आकृष्यते । आगमत् । एवं स** मणिः इन्द्रेण जिन्वितः **प्रीणितः प्रेरितः** वर्चसा **अस्मदभिमतेन तेजोविशेषेण** सह मा **माम्** आगन् **आगमत् । जिन्वित इति । इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः । धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमः । कर्मणि निष्ठायाम् इडागमः । इदित्त्वाद् नकारलोपाभावः । अगन्निति । गमेर्लुङि** 'मन्त्रे घस॰' (पा २,४,८०) **इति च्लेर्लुक् ।** 'मो नो धातोः' (पा ८,२,६४) **इति नत्वम् ।**

दे॒वो म॒णिः स॑पत्न॒हा ध॑न॒सा धन॑सातये ।

---

[1] तु. A,Bᵇ,C,D,K,Kᵐ,R,Dc,Cs,P,P², J,RW.; वैतु. Sᵐ, शंपा. अंसा॰ (पपा. अ॒सा॒नि॒). [2] यच्चतु॰ S′. [3] पुष्टिम् S′. [4] समृद्धम् S′. [5] उ॒प॒मौदु॑॰ A,Bʰ,R; उ॒पमौदु॑॰ D; उप॒मोदु॑॰ Dc. [6] तु. RW. सा.; वैतु. A,Bʰ,C,D,K,Kᵐ,R, Sᵐ,V,Dc,Cs,WM. पै १०,५,७ (मूको.) जि॒न्वतो॑. [7] तु. संपा.; वैतु. P,P²,J जि॒न्वत॑ः,

प॒शोरन्न॑स्य भूमा॒नं [1]गवां॑ स्फा॒तिं नि[1] य॑च्छतु ॥ ८ ॥

दे॒वः । म॒णिः । स॒प॒त्न॒ऽहा । ध॒न॒ऽसाः[2] । धन॑ऽसातये ।
प॒शोः[3] । अन्न॑स्य । भू॒मान॑म् । गवा॑म् । स्फा॒तिम्[4] । नि । य॒च्छ॒तु॒ ॥ ८ ॥

देवः **द्योतमानो** मणिः **औदुम्बरः । पुष्ट्यर्थं देवैर्निर्मितत्वाद् देव इत्युच्यते। तादृशो मणिः** सपत्नहा **सपत्नानां हन्ता तथा** धनसाः[5] **धनानाम् अस्मदभिलषितानां साता दाता। वन षण संभक्तौ।** ‘जनसनखनक्रमगमो विट्’ (पा ३,२,६७)। ‘विड्वनोरनुनासिकस्यात्’ (पा ६,४,४१) **इति आत्त्वम् । एवंरूपो मणिः** धनसातये **धनानां लाभाय भवतु ।** ‘जनसनखनां सञ्झलोः’ (पा ६,४,४२) **इति आत्त्वम्। किं च** पशोः अन्नस्य **च** भूमानम् **बहुभावं समृद्धिं नि यच्छतु । तथा** गवां स्फातिम् **अभिवृद्धिं च** नि यच्छतु[6] । **यद्यपि पशुभूम्नैव गोस्फातिरप्युक्ता तथापि गवाम् अतिशयेनोपयोगात् प्राधान्याय पुनरभिधानम्।** ‘देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त । तत उदुम्बर उदतिष्ठत्’ (तैब्रा १,१, ३, १०) **इति श्रुतेः ऊर्क्संबन्धाद् अन्नसमृद्धिकारकत्वम्।**

यथाग्रे॒ त्वं [7]वन॑स्पते पु॒ष्टया[7] स॒ह ज॑ज्ञि॒षे[8] ।
ए॒वा धन॑स्य [9]मे स्फा॒तिमा[9] द॑धातु॒[10] सर॑स्वती ॥ ९ ॥

यथा॑ । अग्रे॑ । त्वम् । व॒न॒स्प॒ते॒ । पु॒ष्टया[11] । स॒ह । ज॒ज्ञि॒षे[12] ।
ए॒व । धन॑स्य । मे॒ । स्फा॒तिम्[13] । आ । द॒धा॒तु॒ । सर॑स्वती ॥ ९ ॥

हे वनस्पते **वनस्य पालक औदुम्बरमणे। विकारे प्रकृतिशब्दः ।** त्वं यथा अग्रे **ओषधिवनस्पतिसृष्टिसमये** पुष्ट्या **पोषेण** सह **उत्पत्तिसमय एव** जज्ञिषे **उत्पन्नोऽसि** एव **एवं** मे धनस्य स्फातिम् **अभिवृद्धिं त्वया साधनभूतेन सह** सरस्वती **सरणवती वाग्देवी** आ दधातु **करोतु। आङ्पूर्वो दधातिः करोत्यर्थे वर्तते। एवा धनस्येत्यत्र** ‘निपातस्य च’ (पा ६,३,१३६) **इति सांहितिको दीर्घः ।**

आ मे॒ धन॒ं सर॑स्वती॒ पय॑स्फातिं[14] च धा॒न्य॑म् ।
[15]सि॒नी॒वा॒ल्यु॒१॒पा व॑हाद॒यं[15] चौदु॑म्बरो म॒णिः ॥ १० ॥

---

[1] गवां स्फातिर्नि A,B^h,C,D,R,S^m; गवां स्फातिर्नि > गवां स्फातिं नि Dc; गवां स्फातिं न V,K. [2] धनसा P,P^2,J. [3] पशोः P. [4] स्फातिः P; स्फातिः P^2; स्फातिम् > स्फातिः J. [5] धनसा S′. [6] यच्छति S′. [7] °पते पुष्ट्यां K,K^m,V; °पते पुष्ट्या > °पते पुष्ट्यां Dc. [8] जज्ञिषे A,B^h,C,D,K,K^m,R,V, Dc,Cs. [9] मे स्फातिमा A,B^h,C,D,R,S^m; मे स्फातिमा > मे स्फातिमा Dc. [10] दधाति पै १०,५,९. [11] पुष्ट्यां P. [12] जज्ञिषे P,J. [13] स्फातिम् P; स्फातिम् J. [14] गर्यस्फातिं RW. [15] तु. सा. RW.; वैतु. शंपा. °ल्युपां वहा°; A,B^h °ल्युपां° > °ल्युंपा°; °वहद° पै १०,५,१०.

आ । मे॒ । धन॑म् । सर॑स्वती । पय॑ःऽस्फातिम्[1] । च॒ । धा॒न्य᳚म् ।
सि॒नी॒वा॒ली । उप॑ । [2]आ । व॒हा॒त्[2] । अ॒यम् । च॒ । औदु॑म्बरः । म॒णिः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी मे मम धनम् हिरण्यादिलक्षणं पयस्फातिम् पयसोऽभिवृद्धिं च । अनेन पयसोऽभिवृद्धिप्रार्थनेन गोसमृद्धिः प्रार्थिता भवति । तथा धान्यं च । व्रीहियवादीनाम् ओषधीनां फलानि धान्यानि । अत्र जातावेकवचनम् । आ इति उपसर्गश्रुतेः वहत्विति योग्यक्रियाध्याहारः । एवं सिनीवाली देवता च । 'दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता' (तु॰ अको १,४,९) इति श्रुतेः दृष्टचन्द्रामावास्याभिमानिदेवता सिनीवाली । सा च धनादिकम् उपा वहात् । अयं धार्यमाण औदुम्बरो मणिः च उपा वहात् उपावहतु प्रापयतु । वह प्रापणे । लेटि आडागमः । अथवा सरस्वती मे धनम् हिरण्यरजतमणिमुक्तादिलक्षणं हस्तेन धारणयोग्यम् आ गमयतु । पयस्फातिं धान्यं च सिनीवाली औदुम्बरो मणिश्च उपा वहात् समीपदेशं प्रापयतु इति व्यवस्था ।

त्वं म॑णी॒नाम॑धि॒पा वृषा॑सि॒ त्वयि॑ [3]पु॒ष्टं पु॑ष्ट॒पति॑र्जजान[3] ।
त्वयी॒मे [4]वाजा॑ द्रवि॑णानि॒[4] सर्वौदु॑म्बर॒ः[5] स त्वम॒स्मत्[6] स॑ह॒स्वारा॒दरा॑ति॒मम॑तिं॒[7]
क्षुधं॑[8] च ॥ ११ ॥

त्वम् । म॒णी॒नाम् । अ॒धि॒ऽपाः । वृषा॑ । अ॒सि॒ । त्वयि॑ । पु॒ष्टम् । पु॒ष्ट॒ऽपतिः॑ । ज॒जा॒न॒ ।
त्वयि॑ । इ॒मे इति॑ (?) । वाजाः॑ । द्रवि॑णानि । सर्वाः॑ । औदु॑म्बरः । सः । त्वम् । अ॒स्मत् ।
स॒ह॒स्व॒ । आ॒रात् । अरा॑तिम् । अम॑तिम्[9] । क्षु॒ध॑म् । च॒ ॥ ११ ॥

हे औदुम्बर मणे त्वं मणीनाम् इतरेषां रक्षासमृद्धिजयादिसाधनानां दर्भादिनिर्मितानाम् अधिपः[10] स्वामी वृषा अभिमतफलवर्षिता च असि । अधिपत्वे कारणम् आह — यतः त्वयि पुष्टम् गवाश्वादीनां सर्वेषां पोषं पुष्टपतिः[11] सर्वपदार्थपोषकर्ता[12] प्रजापतिः जजान उदपादयद् अकरोत् । अतः मणीनाम् अधिपो[10] वृषा चासि । अस्तु किं तत इत्यत आह — त्वया[10] सर्वसमृद्ध्यास्पदभूतेन मे[10] मह्यं वाजाः 'अन्नं वै वाजः' (तै ५,४,६,६) इति श्रुतेः बहुविधानि अन्नानि सर्वा सर्वाणि द्रविणानि द्रावयितव्यानि हिरण्यरजतादीनि । सर्वशब्देन मणिमुक्ताप्रवालादिलक्षणानि परिगृह्यन्ते । संभवन्तु इति शेषः । हे औदुम्बर[10] स तादृशः वाजद्रविणादिसाधकः त्वम् अस्मत् अस्मत्तः सहस्व अभिभव अपगमय अभिभाव्यानि ।

---

[1] पय॑ःऽस्फातिम् WM. [2] तु॰ मंपा.; वैतु॰ शंपा. व॒हा॒त्; P,P², J अ॒व॒हा॒त्. [3] पुष्टिं पुष्टिपति° पै १०,५,११. [4] वा॑जा द्र॒वि॒णा D; वाजा॑ द्र॒वि॒णा Sᵐ; वा॒जा° Cs. [5] °र RW. पै. [6] त्व॑म॒स्मत् A, Bʰ, D. [7] °रा॑ति॒म॒मृ॒तं A, Bʰ, C, D, Kᵐ, R, Sᵐ, Dc, Cs; °रा॑ति॒मव॑र्ति॒ RW.; °रातिमभीतिं पै. [8] क्षयं पै. [9] अ॒मृत॑म् P, P², J. [10] वैतु॰ मंपा. [11] पुष्टिपतिः S′. [12] °र्त्ता त्वा S′.

कानीत्याकाङ्क्षायाम् उच्यते—आराद् अरातिम् **इति ।** आरात् **अत्यन्तं दूर एव** अरातिम् **अदानम् अलाभम्** अमतिम् **दारिद्र्यं मत्यभावं बुद्धिभ्रंशं वा** क्षुधम् **अशनाभावम् एतत् सर्वम् अस्मत् आरादेव सहस्व ।**

ग्रामणीरसि ग्रामणीरुत्थायाभिषिक्तोऽभि[1] मा सिञ्च[2] वर्चसा ।
तेजोऽसि तेजो मयि धारयाधि रयिरसि रयिं मे[3] धेहि ॥ १२ ॥

ग्रामऽनीः[4] । असि । ग्रामऽनीः । उत्थाय । अभिऽसिक्तः । अभि । मा । सिञ्च । वर्चसा । तेजः । असि । तेजः । मयि । धारय । अधि । रयिः । असि । रयिम् । मे । धेहि ॥१२॥

हे औदुम्बर त्वं ग्रमणीरसि । **ग्रामं नयतीति ग्रामणीः ग्रामस्वामी । स यथा प्रधानभूतः एवं त्वं सर्वेषां मणीनां प्रधानभूतोऽसि । अतः अस्माकमपि** ग्रामणीः **भव । अभिमतफलप्रापको भवेत्यर्थः । अथवा मामपि श्रेष्ठं कुरु । त्वं वर्चसा** अभिषिक्तः **असि अभित आच्छन्नोऽसि ।** मा **मामपि** वर्चसा अभि षिञ्च **अभिषिक्तं कुरु । हे मणे त्वं** तेजोऽसि **साक्षात् तेजोरूपोऽसि अतः** मयि तेजो धारय । **किं च त्वम्** अधिरयिः[5] **अधिगतरयिः प्राप्तधनः** असि । रयिं मे धेहि **स्थापय प्रयच्छ । रयिर्धनम् । रातेर्दानकर्मणः ।**

[6]पुष्टिरसि पुष्ट्या[6] मा समङ्ग्धि[7] गृहमेधी गृहपतिं मा कृणु ।
औदुम्बरः[8] स त्वमस्मासु[9] धेहि रयिं च नः सर्ववीरं नि यच्छ रायस्पोषाय
प्रति मुञ्चे अहं त्वाम् ॥ १३ ॥

[10]पुष्टिः । असि । पुष्ट्या[10] । मा । सम् । अङ्ग्धि[11] । गृहऽमेधी । गृहऽपतिम् । मा । कृणु । औदुम्बरः । सः । त्वम् । अस्मासु । धेहि । रयिम् । च । नः । सर्वऽवीरम् । नि । यच्छ । रायः । पोषाय । प्रति । मुञ्चे । अहम् । त्वाम् ॥ १३ ॥

अयमौदुम्बरो मणिर्वीरो [12]वीराय बध्यते[12] ।
स [13]नः सनिं[13] मधुमतीं कृणोतु रयिं च नः सर्ववीरं नि यच्छात् ॥१४॥

अयम् । औदुम्बरः । मणिः । वीरः । वीराय । बध्यते । सः । नः । सनिम् । मधुऽमतीम् । कृणोतु । रयिम् । च । नः । सर्वऽवीरम् । नि । यच्छात् ॥ १४ ॥

---

[1] °रुक्थ्यांया° A; °रुत्थाऽया° > °रुक्थ्याऽया° Dc; °रुत्थ्याया° D,R,S^m; °रुक्थ्यांया K^m,V; °रुत्थ्यांया° Cs; रुच्छ्याया° WM.; °णीछाया° (? °णीरुच्छ्रय=मामपि श्रेष्ठं कुरु) S; °णीश्छाया° पै १०,५,१२ (मूको.). [2] षिञ्च A,D,K^m,S^m,V,Dc. [3] मयि पै १०, ५,१२. [4] ग्रामणीः P,P^२,J. [5] वैतु. मंपा. [6] पुष्टिरसि पुष्ट्यां K,K^m,V,Dc [7] समिन्धि B^h,C,R. [8] °र WM. RW. पै १०,५,१३. [9] त्वंमस्मा° A,B^h, D,S^m. [10] पुष्टिः । असि । पुष्ट्यां P^२. [11] इंधि P,P^२,J. [12] वीरायोच्यते पै १०,५,१४. [13] नः सनिं K,K^m,V; नंः सनिं > नः सनिं Dc.

हे मणे त्वं साक्षात् पुष्टिः पुष्टिरूपः असि । अतः पुष्ट्या पोषेण मा मां समङ्ग्धि सम्यग् अक्तं कुरु। समृद्धं कुरु। तथा गृहमेधी त्वम् असि। मा मां गृहपतिम् धनकनकादिसमृद्धस्य [1]गृहस्य स्वामिनं सोमयागादिकर्मानुष्ठातारं वा कृणु कुरु। हे औदुम्बर[2] मणे स तादृशः उक्तविधनानाधर्मोपेतः त्वम्[3] त्वयि विद्यमाना ये ग्रामणीत्ववर्चस्वित्वतेजोरूपत्वाधिरयित्वादयो धर्माः सन्ति तान् सर्वान् अस्मासु धेहि स्थापय । किंच नः अस्माकं सर्ववीरम् सर्वे वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्यां रय्यां तुष्यन्ति तादृशं रयिम् धनं च नि यच्छ प्रयच्छ । यद्वा[4] सर्ववीरं यथा भवति तथा रयिं प्रयच्छेत्यर्थः । हे मणे अहं धनादिपुष्टिकामः त्वां रायस्पोषाय धनानां पुष्ट्यै । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' (पा ८,३,५३) इत्यादिना सत्वम्[5] । प्रति मुञ्चे बध्नामि । प्रतिमोको बन्धनम् । 'रुक्मम् अन्तरं प्रति मुञ्चते' (तै ५,१,१०,३) इत्यादिश्रुतेः [१३] । एतदेव परोक्षेण पुनरभिधीयते फलान्तरसंबन्धाय । अयं [6]वीरः विविधम् ईरयति अमित्रान् इति वीरः । तादृश औदुम्बरो मणिः वीराय[6] वीरत्वाय यथा स्वयं वीरो भवति तथाभावाय बध्यते । स तादृशो मणिः नः अस्माकं मधुमतीम् । मधुवद् उपयुज्यमानत्वं मधुशब्देन उच्यते । तद्वतीं सनिम् धनादिलब्धिं कृणोतु करोतु । तथा नः अस्माकं रयिं च सर्ववीरं यथा भवति तथा । अतिप्रभूतम्[7] इत्यर्थः । यद्वा पुत्रादयो वीराः । तैः सहितं यथा भवति तथा रयिं नि यच्छात् पुत्रादीन् रयिं च नियच्छत्वित्यर्थः [१४] ।

इति चतुर्थेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

'शतकाण्डो दुश्च्यवनः' इत्यादिकं षष्ठं सूक्तम् । तस्य 'याम्यां यमभये' (शांक १७,४) इति विहितायां याम्याख्यायां महाशान्तौ दर्भमणिबन्धनं कुर्यात् । सूत्रितं हि शान्तिकल्पे—" 'नेच्छत्रुः' (अ २,२७) इति पाटामूलम्[8] अपराजितायाम्, 'शतकाण्डो दुश्च्यवनः' इति दर्भमणिं [9]याम्याम्" (शांक १९,६) इति ।

शतकाण्डो दुश्च्यवनः[10] [11]सहस्रपर्ण उत्तिरः[11] ।
दर्भो य उग्र ओषधिस्तं[12] ते बध्नाम्यायुषे ॥ १ ॥

शतऽकाण्डः । दुःऽच्यवनः । सहस्रऽपर्णः । उत्ऽतिरः[13] ।
दर्भः । यः । उग्रः । ओषधिः । तम्[14] । ते । बध्नामि । आयुषे ॥ १ ॥

अनेन दर्भस्य मणिसाधनभूतस्य स्वरूपाधानपूर्वकं मृत्युभयपरिहाराय मणि-

---

[1] सर्वदा गृहस्य S'. [2] वेंतु. मंपा. [3] त्वमस्मास्वपि S'. [4] रयिं S'. [5] सत्वं त्वा S'. [6] वीरः औदुम्बरो मणिर्वीराय विविधमीरयति अमित्रानिति वीरः। तादृशोमणिविराय S'. [7] °भूताम् S'. [8] पृ २४३ टि १ द्र. [9] याम्यायाम् Bol. [10] दुश्चवनः A,D,R,Cs,WM.; दुश्चवनः > दुश्च्यवनः Dc. [11] °पर्ण उत्तरः K,V; °पर्ण उत्तरः RW. सा.; °उत्तरः > °उत्तिरः R. [12] °स्तत् Km,V,WM.; °स्तं > °स्तत् Dc. [13] उत्ऽतरः > उत्ऽतिरः J. [14] तम् > तत् P.

2082

रूपेण वन्धनम् अभिधीयते । शतकाण्डः । **शतशब्दः अपरिमितवचनः । अनेकैः काण्डैः पर्वभिर्युक्तः । दश दशतः परिमाणम् अस्येति अर्थे** ‘पङ्क्ति°’ (पा ५,१,५९) **इति दशानां शभावः तश्च प्रत्ययो निपातितः ।** दुश्च्यवनः । **च्युङ् प्रुङ् गतौ ।** ‘छन्दसि गत्यर्थेभ्यः’ (पा ३,३,१२९) **इति युच् । दुःखेन[1] च्यावनीयः न केनापि च्याव्यः** सहस्रपर्णः **अनेकैः पत्रैर्युक्तः । उत्तरमन्त्रे** अच्छिन्नपर्णेन दर्भेण **इति पर्णानाम् आवश्यकत्वाभिधानाद् अत्र सहस्रपर्ण इति विशेषितः ।** उत्तरः[2] **उत्कृष्टतरः सर्वेषामप्योषधीनां मध्ये अतिशयितवीर्यः । उदः सुबन्तत्वात् तरप् । अस्य तथात्वम् उत्तरत्र दर्शयिष्यते । एवंलक्षण[3]** उग्रः **उद्गूर्णबलः** ओषधिः **ओषधिविशेष इति विशेषितरूपो** यो दर्भः तेन[2] **दर्भेण हे मृत्युभयार्दित पुरुष त्वां** बध्नामि **वन्धनं करोमि । किमर्थम् ।** आयुषे **शतसंवत्सरलक्षणायुरर्थम् ।**

ना॒स्य॒ के॒शा॒न् प्र व॑पन्ति॒ नोर॑सि॒[4] ता॒ड॒मा घ्न॑ते ।
यस्मा॑ अच्छिन्नप॒र्णेन॑ द॒र्भेण॒ [5]शर्म॒ यच्छ॑ति[5] ॥ २ ॥

न । अ॒स्य॒ । केशा॑न् । प्र । व॒प॒न्ति॒ । न । उर॑सि[6] । ताड॑म् । आ । घ्न॒ते॒ ।
यस्मै॑ । अ॒च्छि॒न्न॒ऽप॒र्णेन॑ । द॒र्भेण॑ । शर्म॑ । यच्छ॑ति[5] ॥ २ ॥

अस्य केशान् **शिरोरुहान्** न प्रवपन्ति **न आकर्षन्ति मृत्युदूताः रक्षःपिशाचाद्या वा । तथा अमुम्** उरसिताडम्[2] **उरस्ताडयित्वा** न आ घ्नते **न हिंसन्ति मृत्युदूताद्याः ।** ‘हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्’ (पा ३,४,४८) **इति[7] तृतीयान्ते उपपदे[8] विहितो णमुल् सप्तम्युपपदेपि व्यत्ययेन निष्पन्नः ।** ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ (पा ६,३,१४) **इति अलुक्[9] । आ घ्नते इति ।** ‘आङो यमहनः’ (पा १,३,२८) **इति अस्वाङ्गकर्मकेपि आत्मनेपदम् । अस्येति उक्तं कस्य इत्यत आह —** यस्मै[10] **मृत्युभयार्दिताय पुरुषाय** अच्छिन्नपर्णेन दर्भेण **दर्भमणिबन्धनं कृत्वा** शर्म **सुखं** यच्छति **प्रयोक्ता । अस्येति पूर्वत्र संबन्धः ।**

दि॒वि ते॒ तूल॑मोषधे[11] [12]पृथि॒व्याम॑सि॒ निष्ठि॑तः[12] ।
त्वया॑ स॒हस्र॑काण्डे॒नायु॒ः प्र व॑र्धयामहे ॥ ३ ॥

दि॒वि । ते॒ । तूल॑म् । ओ॒ष॒धे॒ । पृ॒थि॒व्याम् । अ॒सि॒ । निऽस्थि॑तः ।
त्वया॑ । स॒हस्र॑ऽकाण्डेन । आयु॑ः । प्र । व॒र्ध॒या॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

---

[1] उत्तर. दुःखेन S′. [2] वैतु. मंपा [3] एवंलक्षणः यो दर्भः S′. [4] नोरसि॒ A,B^h,C,D,R,S^m,WM.; नोरसि॒ > नोर॑सि॒ Dc. [5] तु. W. सात^2.; वैतु. शंपा. प्रभृ. शर्मै यच्छति; शर्म यच्छतु पै १२,४,२. [6] उ॒रसिं J [7] इति मणिं बिभ्रतः पुरुषस्य S′. [8] °पदेपि S′. [9] लुक् S′. [10] अस्मै S′. [11] मूल॑मो° RW.; वैप १,१४९३ g अपि द्र. [12] °व्यामधि निष्ठिता पै १५,४,३.

हे ओषधे शतकाण्डाह्व ते तव तूलम् अग्रं दिवि द्युलोके । तावत्पर्यन्तं तवोर्ध्वाभिवृद्धिरित्यर्थः । पृथिव्याम् भूम्यां कृत्स्नेनात्मना विष्ठितः[1] विविधम् अवस्थितः असि । सर्वां पृथिवीम् आक्रम्य अवस्थित इत्यर्थः । एवं द्यावापृथिवीव्यापिना त्वया[2] सहस्रकाण्डेन अनेककाण्डोपेतेन अस्य मृत्युभीतस्य आयुः प्र वर्धयामहे प्रकर्षेण अभिवृद्धं कुर्मः ।

तिस्रो दिवो[3] [4]अत्यंतृणत् तिस्र[4] [5]इमाः पृथिवीरुत[5] ।
त्वयाहं दुर्हार्दो जिह्वां नि तृणद्मि वचांसि[6] ॥ ४ ॥

तिस्रः । दिवः[7] । अति । अतृणत्[8] । तिस्रः । इमाः । पृथिवीः । उत ।
त्वया । अहम् । दुःऽहार्दः । जिह्वाम् । नि । तृणद्मि । वचांसि ॥ ४ ॥

हे शतकाण्डाख्यौषधे त्वं तिस्रो दिवः त्रिविधान्[9] द्युलोकान् भोक्तृणाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रैविध्यात् तद्भोगस्थानस्य द्युलोकस्यापि त्रित्वम् । एवं वक्ष्यमाणायाः पृथिव्या अपि द्रष्टव्यम् । अत्यतृणः[1] अतिक्रम्य गतवान् असि । वेष्टितवान् असीत्यर्थः । उत अपि च इमाः परिदृश्यमानाः तिस्रः पृथिवीः अपि अत्यतृणः । एवंमहानुभावेन त्वया अहं दुर्हार्दः दुर्हृदयस्य शत्रोः जिह्वां नि तृणद्मि वेष्टयामि । तस्य वचांसि च वेष्टयामि बन्धयामि । यस्त्वं[10] कृत्स्नां द्यावापृथिवीम् आक्रान्तोसि तादृशेन अतिदीर्घेण त्वया शत्रोर्जिह्वां वाचश्च बध्नामि । उतृदिर् हिंसानादरयोः । रौधादिकः । 'हल्ङ्या' (पा ६,१,६८) इत्यादिना सिपो[11] लोपः ।

[12]त्वमसि सहमानोहमस्मि[†] सहस्वान्[12] ।
[13]उभौ सहस्वन्तौ भूत्वा सपत्नान्[13] सहिषीवहि[14] ॥ ५ ॥

त्वम् । असि । सहमानः । अहम् । अस्मि । सहस्वान् ।
उभौ । सहस्वन्तौ । भूत्वा । सऽपत्नान् । सहिषीवहि[14] ॥ ५ ॥

हे शतकाण्डाख्यौषधे त्वं सहमानासि[1] शत्रूणां सहनशीला भवसि । अहं च सहस्वान् शत्रुहिंसासाधनबलोपेतः अस्मि । सह इति बलनामसु पाठात् । अतिशयेन

---

[1] वैतु. मंपा. [2] तेन S′. [3] दिवो RW. [4] अत्यतृणस्तिस्र S. [5] द्यां पृथिवीमुत पै १२,४,४. [6] वचांसि च RW. पै. [7] दिवः P. [8] अत्रिणत् P. [9] विविधान् S′. [10] यतस्त्वं S′. [11] सिचो S′. [12] अहमस्मि सहमानाथ (°थो अ.) त्वमसि सासहिः ऋ १०,१४५,५ अ ३,१८,५. [†] °मानोयम° D; °मानाहम° S′. [13] उभे सहस्वती भूत्वी (°त्वा अ.) सपत्नीं मे ऋ. अ. [14] तु. RW. पै १२,४,५; वैतु. शंपा. सा. °षीमहि (पपा. °षीमहि); सहावहै ऋ. अ.

शत्रूणां सोढास्मीत्यर्थः । उभौ सहस्वन्तौ **सहनधर्मकौ** भूत्वा सपत्नान् **अस्मदीयान् शत्रून्** सहिषीमहि **अभिभवेम । षह मर्षणे । आशीर्लिङि रूपम् ।**

सह॑स्व नो अ॒भिमा॑तिं॒ सह॑स्व पृतना॒यतः॑ ।
सह॑स्व॒ सर्वा॑न् दु॒र्हार्दः॑ सु॒हार्दो॑ मे ब॒हून्[1] कृ॑धि ॥ ६ ॥

सह॑स्व । नः॒ । अ॒भिऽमा॑तिम् । सह॑स्व । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।
सह॑स्व । सर्वा॑न् । दुः॒ऽहार्दः॑ । सु॒ऽहार्दः॑ । मे॒ । ब॒हून् । कृ॒धि॒ ॥ ६ ॥

हे शतकाण्डौषधे नः **अस्माकम्** अभिमातिम् **अभिहिंसकं[2] शत्रुं पापं वा ।** ‘पाप्मा वा अभिमातिः’ (तै २,१,३,५) **इति श्रुतेः ।** सहस्व **अभिभव । तथा** पृतनायतः **पृतन्यतः पृतना सेना ताम् आत्मन इच्छतः । मया सह योद्धुम् इति शेषः । तांश्च[3]** सहस्व **अभिभव । किं बहुना ।** सर्वान् दुर्हार्दः **दुर्हृदयान्** सहस्व । **एवं कृत्वा[4]** मे सुहार्दः **सुहृदयान्** बहून् कृधि **कृणु । सर्वान् मयि अनुकूलान् कृधीत्यर्थः ।**

द॒र्भेण॑ दे॒वजा॑तेन[5] ‘दि॒वि ष्ट॒म्भेन॒[6] शश्व॒दित् ।
तेना॒हं शश्व॑तो॒ जना॒ँ[7] अस॑नं॒[8] सन॑वानि च ॥ ७ ॥

द॒र्भेण॑ । दे॒वऽजा॑तेन[5] । दि॒वि । स्त॒म्भेन॑ । शश्व॑त् । इत् ।
तेन॑ । अ॒हम् । शश्व॑तः । जना॑न्[9] । अस॑नम्[10] । सन॑वानि । च॒ ॥ ७ ॥

देवजातेन **देवेभ्यः सकाशाद् उत्पन्नेन** दिविष्टम्भेन[11] **द्युलोकस्य अधःपाताभावाय स्तम्भकेन द्युलोकस्य स्तम्भभूतेन वा एवंविधेन** तेन दर्भेण शश्वदित् **सर्वदा** अहं शश्वतः **नित्यान् दीर्घजीविनो** जनान् असनम् **अलभे अपि च** सनवानि **लभै[12] । षणु दाने । तानादिकः । लोटि** ‘आडुत्तमस्य पिच्च’ (पा ३,४,९२) **इति आडागमः ।**

प्रि॒यं[13] मा॑ दर्भ कृणु ब्रह्मराज॒न्या᳚भ्यां[14] शू॒द्राय॒[15] चार्या॑य च ।
यस्मै॑[16] च का॒मया॑महे॒ सर्व॑स्मै च वि॒पश्य॑ते[17] ॥ ८ ॥

---

[1] ब॒हुं A,C,D,K^{m},R,V,Dc,WM.; ब॒हु S^{m}. [2] भि नास्ति S′. [3] तंच S′. [4] कृता S′. [5] °जा॒ते॑न A,B^{h},C,D,R,S^{m},Cs,P,J; देवजा॒ते॑न > दे॒वजा॑तेन Dc. [6] दिविष्ट॒म्भेन॒ RW. सा. [7] जना॒ C,D,R,K^{m},S^{m},V,Cs; जनान् S. [8] अस॑नां॒ A,B^{h},C,D,K,K^{m},RW.; अस॑ना॒न्त V; अस॑ना॒ S^{m}; अस॑ना॒ँ Dc. [9] जना॑ः P,P^{2},J. [10] अस॑नाम् P,P^{2},J. [11] वैतु. मंपा. [12] लभे S′. [13] प्र॒यं A. [14] °राज॒न्या᳚भ्यां K,K^{m},V. [15] तु. K^{m},V,WM. सा. मा २६,२ पै १२,४,८; वैतु. A,B^{h},C,D,R,Cs, WM. सूर्या॑य॒; Dc सूर्या॑य॒ > शू॒द्राय॒. [16] अस्मै॑ C. [17] तु. RW.; वैतु. A,B^{h},C,D,K^{m},R,V,Cs विपश्य॒ते; Dc विप॑श्यते > विपश्य॒ते; S^{m} विपश्यते.

प्रि॒यम् । मा॒ । द॒र्भ॒ । कृ॒णु॒ । ब्र॒ह्म॒ऽरा॒ज॒न्या॒भ्याम् । शू॒द्राय॑[1] । च॒ । आर्या॑य । च॒ ।
यस्मै॑ । च॒ । का॒मया॑महे । सर्व॑स्मै । च॒ । वि॒ऽपश्य॑ते[2] ॥ ८ ॥

हे दर्भ मा **मां त्वां धारयमाणं** ब्रह्मराजन्याभ्यां **ब्राह्मणक्षत्रियाभ्याम् वर्णाभ्यां** प्रियं कृणु **कुरु । ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां च यथाहं प्रियो भवामि तथा मां कुर्वित्यर्थः । अनेन तेषां वशीकरणं प्रार्थितं भवति । तथा** शूद्राय च आर्याय च । **जात्यभिप्रायम् इदम् । शूद्राणाम् आर्याणां च मां प्रियभूतं कुरु । किं च** यस्मै **अनुलोमेषु प्रतिलोमेषु** च **जातीयेषु मध्ये यस्मैयस्मै प्रियभावं** कामयामहे **तस्मै** सर्वस्मै विपश्यते **पापम् अन्विष्यते पुरुषाय मां प्रियं**[3] **कुरु ।**

यो जाय॑मानः पृथि॒वीमदृं॑ह॒द् यो अस्त॑भ्नाद॒न्तरि॑क्षं॒[4] दिवं॑ च ।
यं [5]बिभ्र॑तं न॒नु[5] पा॒प्मा विवे॑द॒[6] स नो॒ऽयं द॒र्भो [7]वरु॑णो दि॒वा कः॑[7] ॥९॥

यः । जाय॑मानः । पृ॒थि॒वीम् । अदृं॑ह॒त् । यः । अस्त॑भ्नात् । अ॒न्तरि॑क्षम् । दिव॑म् । च॒ ।
यम् । बिभ्र॑तम् । न॒नु । पा॒प्मा । वि॒वे॒द॒ । सः । न॒ः । अ॒यम् । द॒र्भः । वरु॑णः । दि॒वा । क॒ः ॥ ९ ॥

यो **दर्भः शतकाण्डाख्यो** जायमानः **प्रादुर्भवन्नेव** पृथिवीं **सर्वाम्** अदृंहत् **दृढां कृतवान् । दृह दृहि वृद्धौ । यथा अप्सु विलीना न भवति तथा स्वमूलेन भुवं दृढां चकारेत्यर्थः ।** यः **च जातमात्रः सन् स्वकाण्डैः** अन्तरिक्षम् **अन्तरा क्षान्तं भवतीति अन्तरिक्षम् । तच्च** दिवम् **द्योतमानं द्युलोकं** च अस्तभ्नात् **स्तब्धवान् । यथा ते न निपतेतां तथा तस्तम्भ**[8] **।** यम् **उक्तलक्षणं शतकाण्डदर्भमणिं** बिभ्रतम् **धारयन्तं** [9]पाप्मा ननु विवेद[9] **न जानाति । न स्पृशतीत्यर्थः ।** स **तादृशः** अयं वरुणः **अन्धकारनिवारको** दर्भो नः **अस्माकं** दिवा **प्रकाशम्** अकः[10] **करोतु । लुङि** ‘मन्त्रे घस’ (पा २,४,८०) **इति च्लेर्लुक् ।**

स॒प॒त्न॒हा श॒तका॑ण्डः॒ सह॑स्वा॒नोष॑धीनां[11] प्र॒थ॒मः सं ब॑भूव ।
स नो॒ऽयं द॒र्भः परि॑ पातु वि॒श्वत॒स्तेन॑ साक्षीय॒ पृत॑नाः पृतन्य॒तः[12] ॥१०॥

स॒प॒त्न॒ऽहा । श॒त॒ऽका॑ण्डः । सह॑स्वान्[13] । ओष॑धीनाम् । प्र॒थ॒मः । सम् । ब॒भू॒व॒ ।
सः । न॒ः । अ॒यम् । द॒र्भः । परि॑ । पा॒तु॒ । वि॒श्वत॑ः । तेन॑ । सा॒क्षी॒य॒ । पृत॑नाः । पृ॒त॒न्य॒तः[14] ॥१०॥

---

[1] तु. मंपा.; वैतु. P,P² सूर्या॑य; J सू॒र्यायं.
[2] तु. मंपा.; वैतु. P,J वि । प॒श्य॒ते॒; P² वि॒ऽप॒श्य॒ते॒.
[3] विप्रियं S′.
[4] अंस्त° A.
[5] बिभ्र॑तु॒ नानु॑ RW.; °त॒नु O.
[6] स्वरः ?; वि॒वे॒द॒ RW.WI.
[7] वरं॑णोऽधिवा॒कः RW.; धरुं॑णोऽधिवा॒कः W. पै १२,४,९.
[8] स्तंभ S′.
[9] पाप्मानमेव वद S′.
[10] वैतु. मंपा.
[11] तु. RW. सा. पै १२,४,१०; वैतु. Sᵐ,V °स्वा॒नौ; A,Bʰ,C,D,Kᵐ,R,Dc,Cs °स्व॒नौ.
[12] पृत॒न्यतं॑ः R.
[13] तु. मंपा.; वैतु. J °स्वान् > °स्वना; P,P² °स्वना.
[14] पृ॒त॒न्यतं॑ः P.

सपत्नहा सपत्नानाम्। सपत्नीवत् सपत्नः। एकस्मिन्[1] विषये समानपतित्वम् इच्छतां शत्रूणां हन्ता शतकाण्डः शतसंख्याकैरनेकैः काण्डैरुपेतः सहस्वान् सहो बलं तद्वान् एवंमहानुभावः ओषधीनाम् इतरासां [2]प्रथमः मुख्यः[2] प्रथमभावी वा। अतिशयितवीर्यत्वात्। 'प्रथम इति मुख्यनाम। प्रतमो भवति' इति निरुक्तम् (२,२२)। एवंभूतः सन् सं बभूव। स तादृशः संभूतः अयं दर्भो नः अस्मान् विश्वतः सर्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यस्तज्जन्येभ्यो भयेभ्यः परि पातु परिरक्षतु। तेन दर्भमणिना पृतन्यतः पृतनां सेनाम् इच्छतः शत्रोः पृतनाः सेनाः साक्षीय अभिभवानि। पृतन्यत इति। पृतनाशब्दात् क्यचि 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' (पा ७,४,३९) इति आकारलोपः। साक्षीयेति। षह अभिभवे। अस्मात् लिङि 'सिब्बहुलं छन्दसि णित्' (पावा ३,१,३४) इति सिप्। णिद्वद्भावाद् उपधावृद्धिः।

इति चतुर्थेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम्।

'सहस्रार्घः शतकाण्डः' इति सप्तमं सूक्तम्। अस्य याम्यां महाशान्तौ दर्भमणिबन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः।

सहस्रार्घः[3] शतकाण्डः पयस्वानपामग्निर्वीरुधां[4] राजसूयम्।
स नोयं दर्भः परि पातु विश्वतो देवो[5] मणिरायुषा सं सृजाति[6] नः ॥१॥

सहस्रऽअर्घः[7]। शतऽकाण्डः। पयस्वान्। अपाम्। अग्निः। वीरुधाम्। राजऽसूयम्। सः। नः। अयम्। दर्भः। परि। पातु। विश्वतः। देवः। मणिः। आयुषा। सम्। सृजाति। नः॥

सहस्रार्घः बहुमूल्यः शतकाण्डः अनेककाण्डोपेतः। शतम् इति। दश दशतः परिमाणम् अस्येति दशानां शभावः तश्च प्रत्ययो निपातितः। सहस्वान्[8] बलवान् अपाम् उदकानाम् अग्निः अग्निस्थानीयः। 'अग्नेरापः' (तैआ ८,१,१) इति श्रुतेः। अपां स्रष्टेत्यर्थः। यद्वा अपां शोषको वा। वीरुधाम् लतादीनां राजसूयम्। राजसूयकर्मवत्प्रशस्त इत्यर्थः। यथा राजसूययागः सर्वेषां राज्ञां स्वामिनः सार्वभौमस्य विषयः। यद्वा इतरेषां[9] यागानां मध्ये श्रेष्ठत्वात् प्रशस्तः तथायं [10]वीरुधां मध्ये प्रशस्तभूत[10] इति राजसूयस्थानीयत्वम्। 'राजसूयसूर्य' (पा ३,१,११४) इत्यादिना क्यबन्तो राजसूयशब्दो निपातितः। स तादृशः अयं दर्भः नः अस्मान् विश्वतः परि पातु परितो रक्षतु। स देवः देवसृष्टः मणिः नः अस्मान् आयुषा सं सृजाति संसृजेत्।

[11] घृतादुल्लुप्तो[12] मधुमान् पयस्वान्[13] [14]भूमिदृंहोच्युतश्च्यावयिष्णुः[14]।

---

१. ए नास्ति S'. २. प्रथमः प्रथममुख्यः S'. ३. स्वरः ?; सहस्रार्घः A,B^h,C,D,R,Cs, RW.; सहस्रार्घः > सहस्रार्घः Dc; सहस्राघ्र्यः पै १२,५,१. ४. °वीरुधं R,Cs. ५. दैवो पै. ६. सृजातु पै. ७. सहस्रंऽअर्घः P,J. ८. वैतु. मंपा. ९. दितरेषां S'. १०. वीरुधामाप्रशस्त° S'. ११. अ ५,२८,१४ द्र. १२. °दुर्लुप्तो S; °दुल्लब्धो पै १२,५,२. १३. पयु° A. १४. द्रंहोच्युत° A,R; दृहोच्युत° K^m,S^m; दृंहमच्युत° K,V; °ष्णु K,K^m,V.

नुदन्त्सपत्नानधरांश्च कृण्वन् [1]दर्भा रोह[1] महतामिन्द्रियेण ॥ २ ॥

घृतात् । उत्ऽलुप्तः । मधुऽमान् । पयस्वान् । भूमिऽदृंहः । अच्युतः । च्यवयिष्णुः ।
नुदन् । सऽपत्नान् । अधरान् । च । कृण्वन्[2] । दर्भ । आ । रोह । महताम् । इन्द्रियेण ॥

घृतात् **आज्यात् हुतशिष्टाद्** उल्लुप्तः[3] **उल्लिप्तः संपातावनयनेन सर्वतोऽक्तः**[4] । [5]'आज्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि[5] संपातवन्ति' (कौसू ७,१५) **इति परिभाषितत्वाद् घृताक्तत्वम् ।** मधुमान् **माधुर्योपेतः** पयस्वान् **प्रभूतक्षीरो** भूमिदृंहः **भूम्याः स्वमूलैर्दृढीकर्ता** अच्युतः **च्युतिर्नाशस्तद्रहितः बहुधा छिन्नस्यापि पुनःप्ररोहदर्शनात् ।** च्यावयिष्णुः **दृढस्यापि शत्र्वादेश्च्यावनशीलः एवंगुणोपेत हे** दर्भ **मणे त्वं** सपत्नान् **शत्रून्** नुदन् **सुदूरं प्रेरयन् तानेव**[6] अधरान् **निकृष्टान् बलहीनान्** च कृण्वन् **कुर्वन्** महताम् **महत्त्वोपेतानाम् अतिशयितवीर्याणाम् अन्येषाम् ओषधीनाम्** इन्द्रियेण **इन्द्रसृष्टेन सामर्थ्येन सहितः सन्** आ रोह **भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठ ।**

त्वं भूमिमत्येष्योजसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुरध्वरे ।
त्वां [9]पवित्रमृषयोभरन्त त्वं पुनीहि[9] दुरितान्यस्मत् ॥ ३ ॥

त्वम् । भूमिम् । अति । एषि । ओजसा । त्वम् । वेद्याम् । सीदसि । चारुः । अध्वरे ।
त्वाम् । पवित्रम् । ऋषयः । अभरन्त[8] । त्वम् । पुनीहि । दुःऽइतानि । अस्मत् ॥ ३ ॥

हे मणिभूत दर्भ त्वम् ओजसा **बलेन** भूमिम् अत्येषि **अतिगच्छसि । तथा** चारुस्त्वम्[9] अध्वरे **ध्वरो हिंसा तद्रहितः अध्वरो यागः । न हि यागं कुर्वन् विनश्यति स्वर्गादिफलसाधनत्वात् । तस्मिन्** वेद्यां सीदसि **निषण्णो भवसि हविरासादनार्थम् । किं च** पवित्रम् **शोधकं** त्वाम् । 'पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनम्' (तैब्रा १,३,७,१) **इति श्रुतेः ।** ऋषयः **अतीन्द्रियद्रष्टारः स्वपावनार्थम्** अभरन्त **आहृतवन्तः । यस्माद् एवं तस्मात्** त्वं दुरितानि **दुष्कृतानि** अस्मत् **अस्मत्तः सकाशात्** पुनीहि **पावय च्यावय ।**

तीक्ष्णो राजा विषासही रक्षोहा विश्वचर्षणिः ।
ओजो[10] देवानां बलमुग्रमेतत् तं[11] ते बध्नामि जरसे स्वस्तये ॥ ४ ॥

तीक्ष्णः । राजा । विऽससहिः । रक्षःऽहा । विश्वऽचर्षणिः ।
ओजः[12] । देवानाम् । बलम् । उग्रम् । एतत् । तम् । ते । बध्नामि । जरसे । स्वस्तये ॥ ४ ॥

---

[1] दर्भारोह Bʰ,C,Sᵐ. [2] कृण्वत् P; कृण्वन् > कृण्वत् J. [3] उर्लुप्तः S′. [4] सर्वतोप्तः S′. [5] आज्यबंध्ययययानि S′. [6] तामेव S′. [7] तु. S, सा.; वैतु. A,Bʰ,C,Kᵐ,R,V,Dc,Cs,WM.RW. पै १२,५,३ °मृषयो भरंतस्त्वं पु°; D °मृषयो भरंतः स्त्वपु°; Sᵐ °मृषयो भरंतस्त्वं पु°. [8] तु. मंपा.; वैतु. P,P²,J,WM. भरंतः. [9] त्वम् S′. [10] तेजो पै १२,५,४. [11] तत् पै. [12] ऊर्जः P.

तीक्ष्णः **अतिनिशितशक्तिः । यस्मै प्रयोजनाय प्रयुज्यते तस्य आशुकारीत्यर्थः ।** राजा **सर्वासाम् ओषधीनां सर्वेषां मणीनां वा राजवच्छ्रेष्ठः** विषासहिः **विशेषेण सोढा शत्रुमर्षकः** रक्षोहा **राक्षसानां हन्ता** विश्वचर्षणिः **विश्वद्रष्टा तथा** देवानाम् **इन्द्रादीनाम्** ओजः **ओजःस्थानीयः । तेषाम् असुरसंग्रामे जयप्रदत्वात् ।** उग्रम् **परैरसह्यं** बलम् **बलस्वरूपम्** एतत् **रक्षासाधनं [1]दर्भाख्यं वस्तु[1] । अथवा एतत् इदानीम् । अत्र बलसाधने मणौ बलत्वव्यवहारः ।** तं **तादृशं मणिं** ते **हे रक्षाकाम पुरुष तव** बध्नामि । **किमर्थम् ।** जरसे **जरापरिहारार्थं** स्वस्तये **क्षेमाय च बध्नामि ।**

दर्भेण त्वं कृणवद्[2] वीर्याणि दर्भं बिभ्रदात्मना मा व्यथिष्ठाः ।
अतिष्ठाया[3] [4]वर्चसाधान्यान्त्सूर्य[4] इवा भाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ ५ ॥

दर्भेण । त्वम् । कृणवत्[5] । वीर्याणि । दर्भम् । बिभ्रत् । आत्मना । मा । व्यथिष्ठाः ।
अतिऽस्थाय[3] । वर्चसा । [6]अध । अन्यान्[6] । सूर्यःऽइव । आ । भाहि । प्रऽदिशः । चतस्रः ॥

हे पुरुष त्वं दर्भेण **मणिना साधनेन**[7] वीर्याणि **वीरस्य कर्माणि वीर्याणि शत्रुजयादीनि** कृणवत् **कुर्याः । अतः** दर्भं **वीर्यसाधनं** बिभ्रत् **धारयंस्त्वम्** आत्मना **निश्चलेन युक्तः सन्**[8] **अथवा आत्मना आत्मनि बिभ्रत्** मा व्यथिष्ठाः **व्यथां मा कुरु । शत्रवः पराभविष्यन्तीत्येवं मनसि व्यथां मा कार्षीरित्यर्थः ।** [9]अध **अपि च**[9] वर्चसा **शरीरबलेन** अन्यान् अधिष्ठाय[10] सूर्य इव **स यथा लोकान् स्वतेजसा आलोकेन प्रकाशयति तद्वत्** चतस्रः प्रदिशः **प्रकृष्टाः प्रागादिचतस्रो दिशः** आ भाहि **प्रकाशय ।**

इति चतुर्थेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः समाप्तः ।

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'जङ्गिडोऽसि' **इति प्रथमद्वितीयाभ्यां सूक्ताभ्यां** 'वायव्यां वातवात्यायाम्' (शांक १७,४) **इति विहितायां वायव्याख्यायां महाशान्तौ जङ्गिडवृक्षनिर्मितं मणिं बध्नीयात् । तथा शान्तिकल्पे सूत्रितम्—**
" 'वाताज्जातः' (अ ४,१०) इति शङ्खं वारुण्याम् । 'जङ्गिडोऽसि जङ्गिडो रक्षितासि' इति जङ्गिडं वायव्यायाम्" (शांक १९,६) **इति ।**

---

[1] °ख्यत्रस्तु S′. [2] कृणवद् A,B^h,C,D,R S^m,WM.; कृणवो RW.; कृणु पै १२,५,५. [3] तु. RW. पै.; वैतु. शंपा. सात. अतिष्ठाया (पपा. अतिऽस्थाय). [4] तु. सा.; वैतु. A,B^h, R,Cs,WM. वर्चसैध्यन्यां सू°; C, WM. वर्चसैध्यन्यां सू°; D.K^m,V,WM. वर्चसैधन्यां सू°; S^m,WM. वर्चसैधन्यां सू°; Dc °सोधन्यां° > °सैध्यन्यां°; RW. वर्चसाध्यन्या°; S वर्चसौधन्यां°; पै वर्चसेऽध्यन्यां°. [5] कृणवत् P², J, WM. [6] तु. मंपा.; वैतु. J एद्धि । अन्याम्; P ऐधि । अन्याम्; P² ऐधि । अन्याम् > एधन्याम्; WM. एधन्याम्, ऐधि । अन्याम्, एद्धि । अन्याम्. [7] साधनेन, त्वम् S′. [8] सन् बिभ्रत् S′. [9] च अन्यान् S′. [10] वैतु. मंपा.

[1]जङ्गिडोऽसि जङ्गिडो[1] रक्षिताऽसि जङ्गिडः[2] ।
द्विपाच्चतुष्पादस्माकं सर्वं रक्षतु जङ्गिडः ॥ १ ॥

जङ्गिडः । असि । जङ्गिडः । रक्षिता । असि । जङ्गिडः ।
द्विऽपात् । चतुःऽपात् । अस्माकम् । सर्वम् । रक्षतु । जङ्गिडः ॥ १ ॥

जङ्गिडो नाम कश्चिद् ओषधिविशेषः । स च उत्तरदेशे प्रसिद्धः[3] **। हे** जङ्गिड[4] **मणे** जङ्गिडोऽसि **यतो जातानां कृत्यानां कृत्याकृतां च निगरणकर्ताऽसि**[5] **अतो जङ्गिड इत्युच्यसे । तस्मात्** जङ्गिडः त्वं रक्षिताऽसि **सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयिता भवसि। पिच्छादित्वाद् इलच् । यद्वा जङ्गम्यते शत्रून् बाधितुम् इति जङ्गिडः । गमेर्यङ्लुगन्ताद् रूपसिद्धिः । अथवा जनेर्जयतेर्वा**[6] **डप्रत्यये ज इति भवति । जं गिरतीति जङ्गिरः । कपिलकादित्वाद् लत्वम् । पूर्वपदस्थस्य सुपो लुगभावश्छान्दसः । खच्प्रत्ययो वा द्रष्टव्यः । अथ परोक्षम् अभिधीयते—**अस्माकं **यद्** द्विपात् **पादद्वयोपेतं मनुष्यादिलक्षणम् अस्ति तथा** चतुष्पात् **पादचतुष्टयोपेतं गोमहिषादिलक्षणम् अस्ति । उभयत्र** 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा ५,४,१४०) **इति लोपः समासान्तः । तत्** सर्वं जङ्गिडो **जङ्गिडाख्यो मणी** रक्षतु **पालयतु ।**

[7]या गृत्स्यस्त्रिपञ्चाशीः[7] शतं कृत्याकृतश्च ये ।
सर्वान् [8]विनक्तु तेजसोऽरसां[8] जङ्गिडस्करत् ॥ २ ॥

[9]याः । गृत्स्यः । त्रिऽपञ्चाशीः[9] । शतम् । कृत्याऽकृतः । च । ये ।
सर्वान् । विनक्तु[10] । तेजसः । अरसान् । जङ्गिडः । करत् ॥ २ ॥

या गृत्स्यः **गर्धनशीला याः** त्रिपञ्चाशीः **ऽयधिकपञ्चाशत्संख्याकाः कृत्याः सन्ति । पूरणार्थे डट् । डित्वात् टिलोपः ।** 'टिड्ढाणञ्' (पा ४,१,१५) **इति ङीप् । तथा** ये शतम् **शतसंख्याकाः** कृत्याकृतः **। कृत्या नाम मृद्दार्वादिना निर्मितपुत्तल्यादि । तासां कृत्यानां कर्तारः सन्ति तान्** सर्वान् जङ्गिडः **जङ्गिडाख्यौषधिनिर्मितो मणिः ।**

---

१. अङ्गिरा असि जङ्गिड RW. २. जङ्गिड S,RW. ३. जङ्गिडो वाराणस्यां प्रसिद्धः के ८,१५; जंगिडोऽर्जुनः। अचल इति दाक्षिणात्याः दा ८,१५. ४. वैतु. मंपा. ५. निगिरण° S'. ६. जनेर्यजतेर्वा S'. ७. ज्यागृत्स्यास्त्रि° S^m; यागृत्स्यस्तृ° R.Cs; जागृत्स्यस्त्रि° A,B^h,V,WM.; जागृत्स्यस्त्रि° C,WM.; य्यागृत्स्यस्त्रि° D; ज्यागृत्स्यस्त्रि° K^m,Dc; यागृत्स्यस्त्रि° WM.; अक्षकृत्यास्त्रि° RW.; याः कृत्यास्त्रि° W.; याः कृच्छ्रास्त्रि° पै ११,३,२; वैप १,२५८८ i; १५१४ n अपि द्र. ८. विनिष्टतेजसा° V; भनक्ति तेजसो° A,D; विनक्तेजसो° B^h,C,R,Cs; विनकृतेजसो° > भिनक्ति तेजसो° S^m; मिनक्तु तेजसो° > मिनक्तु तेजसा° K^m; विनक्तु° > मिनक्तु° Dc; विनष्टतेजसो° RW. सा. ९. जागृत्स्यः। त्रिपञ्चऽअशीः P,P^2,J. १०. विनक्तिऽ° > विनक्तऽ° P; विनक्तुऽ° > विनक्तु P^2; विनक्तऽ° J.

विनष्टतेजसः[१] हतवीर्यान् स्वव्यापारे कुण्ठितशक्तीन् । तदेवोच्यते — अरसान् इति । अरसान् रसरहितान् ऋजीषप्रायान् करत् कुर्यात् । करोतेर्लेटि अडागमः ।

अ॒र॒सं [२]कृ॒त्रिमं॑ ना॒दम॑र॒साः[२] स॒प्त विस्रं॑सः[३] ।
[४]अपे॒तो ज॑ङ्गिडाम॑ति॒मिषु॑मस्ते॑व[४] शातय[५] ॥ ३ ॥

अ॒र॒सम् । [६]कृ॒त्रिम॑म् । ना॒दम्[६] । अ॒र॒साः । स॒प्त । वि॒ऽस्रं॑सः ।
अप॑ । इ॒तः । [७]जा॒ङ्गि॒ड॒ । अम॑तिम्[८] । इषु॑म् । अस्ता॑ऽइव । शा॒त॒य॒ ॥ ३ ॥

कृत्रिमम् क्रियया निर्वृत्तम् । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' (पा ४,४,२०) इति मप्प्रत्ययः । अभिचरता उत्पादितं नादम् ध्वनिं [९]शिरःकर्णाद्यङ्गेषु स्थितम्[९] अयं जङ्गिडो मणिः अरसम् गतसारम् । करत् इति अनुवर्तते । करोतु । एवं सप्त विस्रसः सप्तसंख्याका विस्रंसनाः[१०] । स्रंसेः क्विप् । मूर्धनिष्ठेषु नासारन्ध्रद्वयचक्षुर्गोलकद्वयश्रोत्रच्छिद्रद्वयमुखकुहररूपेषु सप्तसु च्छिद्रेषु अभिचरता उत्पादिताः सप्त निष्यन्दा अपि अरसाः सन्तु । जङ्गिडमणिमाहात्म्याद् इति शेषः । अथ प्रत्यक्षेणाह — हे जङ्गिड त्वम् अमतिम् दारिद्र्यं दुर्बुद्धिं वा इतः अस्माद् मणिधारकसकाशाद् अपसार्य इषुम् अस्तेव । अस्ता इषुक्षेप्ता । असु क्षेपणे । इडभावश्छान्दसः[११] । शत्रुषु प्रयोक्ता यथा शातयति तनूकरोति एवं शातय तनूकुरु । [१२]'शदेरगतौ तः' (पा ७,३,४२) इति णिचि शदेस्तकारादेशः[१२] ।

[१३]कृ॒त्या॒दूष॑ण ए॒वाय॒मथो॑[१३] अरा॒ति॒दूष॑णः ।
अथो॒ सह॑स्वाञ्जङ्गि॒डः[१४] प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषत्[१५] ॥ ४ ॥

कृ॒त्या॒ऽदूष॑णः । ए॒व । अ॒यम् । अथो॒ इति॑ । अ॒रा॒ति॒ऽदूष॑णः ।
अथो॒ इति॑ । सह॑स्वान् । जा॒ङ्गि॒डः । प्र । नः॒ । आयूं॑षि । ता॒रि॒ष॒त् ॥ ४ ॥

अयं जङ्गिडो मणिः कृत्यादूषणः कृत्यायाः परोत्पादिताया दूषणः निराकर्त्ता एव । दुष वैकृत्ये । अस्मात् णिचि कर्तरि करणे वा ल्युट् । 'दोषो णौ' (पा ६,४,९०) इति ऊकारादेशः । अवधारणार्थ एवशब्दः[१६] । अथो अपि च अरातिदूषणः

---

[१] वैतु. संपा. [२] कृ॒तृमन्ना॒द° Bʰ,WM.; कृ॒तृमं॑न्नाद° C,R,WM.; कृ॒तृमं॑न्ना॒द° Cs,WM.; कृ॒त्रिमं॑न्ना॒द° D,Dc; °त्रिमं नाडम° पै ११,३,३. [३] वि॒स्रसः RW. [४] अ॒पे॒तो जँगि॒डाम॑ति॒° R; अ॒पे॒तो जँगि॒डामति॒° A,Bʰ,Sᵐ; अपे॒तो जँगि॒डामति॒° D,Kᵐ,V,Dc. [५] साधय पै. [६] कृ॒त्रिम् । अ॒न्न॒ऽअ॒दम् P,P²,J,WM. [७] जं॒गि॒ड P,P²,J. [८] अ॒मतिंम् P². [९] °र्णाद्वयंगेष्वजाद्यं एस्थितं S'. [१०] विस्रंसनाः दुष वैकृत्ये णिचि दोषेणावित्यूकारादेशः S'. [११] रधादिभ्यश्च (पा ७,२,४२) इति इड्विकल्पः इति शंपा. [१२] इदम् उत्तरमन्त्रभाष्ये S' (टि १६ द्र.). [१३] °णो वा भय° पै ११,३,४; °ए॒वाय॒म° A,C,D,R,Sᵐ,Cs,WM. [१४] °स्वां ज° RW. [१५] तार्षत् Bʰ,C,R,Cs,WM. [१६] °शब्दः 'शदेरगतौ तः' इति णिचि शदेस्तकारादेशः S' (टि १२ द्र.).

शत्रुच्यावनसाधनः अथो **अपि च अयं** जङ्गिडः सहस्वान् **उक्तव्यापारोचितबलोपेतः। स तादृशो मणिः कृत्यादूषणादिकं कृत्वा** नः आयूंषि प्र तारिषत् । **प्रपूर्वस्तरतिर्वर्धनार्थः । वर्धयतु ।**

स ज॑ङ्गि॒डस्य॑ महि॒मा परि॑ णः पातु वि॒श्वतः॑ ।
विष्क॑न्धं॒ [1]‘येन॑ सा॒सह॒’[1] संस्क॑न्ध॒मोज॒ ओज॑सा ॥ ५ ॥

सः । ज॒ङ्गि॒डस्य॑ । म॒हि॒मा । परि॑ । न॒ः । पा॒तु॒ । वि॒श्वतः॑ ॥ ५ ॥
विऽस्क॑न्धम् । येन॑ । सु॒सह॑[2] । सम्ऽस्क॑न्धम् । ओज॑ः । ओज॑सा ॥ ५ ॥

स **तादृशः उत्तरार्धेऽभिधीयमानलक्षणो** जङ्गिडस्य महिमा **तन्महत्त्वं** नः **अस्मान्** विश्वतः **सर्वस्माद् भयजातात्** परि पातु **परितो रक्षतु। कोसौ महिमेति तमाह— यो महिमा** विष्कन्धम् **विश्लिष्टस्कन्धम् एवंनामानं वातविशेषं महारोगम्** ओजसा[3] सह[3] **तस्य यद् विष्कन्धीकरणसामर्थ्यम् अस्ति तेन सह अपुनरुद्भवं नाशयति। यश्च महिमा** संस्कन्धम्। **येन रोगेण स्कन्धः संनतः संलग्नो भवति स रोगः संस्कन्धः। तं महारोगं वातलक्षणम्** ओजः **महिमा** ओजसा **सह रोगस्य सामर्थ्येन सह नाशयति। स महिमेति पूर्वत्र संबन्धः।**

त्रिष्ट्वा॑[4] दे॒वा अ॑जनय॒न् निष्ठि॑त॒ं[5] भूम्या॒मधि॑ ।
‘तमु॒ त्वाङ्गि॑र॒ा’ इति॑ ब्रा॒ह्म॒णाः पू॒र्व्या वि॑दुः ॥ ६ ॥

[4]त्रिः । त्वा॒[4] । दे॒वाः । अ॒ज॒न॒य॒न् । निऽस्थि॑तम् । भूम्या॑म् । अधि॑ ।
तम् । ऊँ॒ इति॑ । [7]त्वा॒ । अङ्गि॑राः[7] । इति॑ । ब्रा॒ह्म॒णाः । पू॒र्व्याः॑ । वि॒दु॒ः ॥ ६ ॥

इदानीं भूम्याम् अधि । **अधिः सप्तम्यर्थानुवादी। भूम्यां** तिष्ठन्तं[5] त्वा **त्वां** देवाः **इन्द्राद्याः** त्रिः **त्रिवारम्** अजनयन् **उदपादयन् । त्रिषु लोकेषु अवस्थानायेति भावः। अथवा एकद्विवारप्रयत्नेन[8] अनुत्पद्यमानं त्वां त्रिवारम् अजनयन् । अनेन अत्यन्तप्रयोजकत्वेन अवश्यम् उत्पादनीयत्वम् उक्तं भवति।** तं **तादृशं प्रयत्नेन उत्पादितं** त्वा **त्वाम्** अङ्गिरा इति। **ब्रह्मणोऽङ्गसंभूतो रसः अङ्गिरआख्यो[9] महर्षिः। यद्वा अङ्गिरा**

---

१. येन सा॒सह Sm; येन॑ सा॒सहे A,RW.; येन॑ सा॒सह D; येन॑ सासह > येन॑ सासह॒ Km,V; येन॑ सा॒सह॒ > येन॑ सासह॒ Dc; ओजसा सह S. २. सु॒स॒ह॒ > सु॒स॒ह P². ३. वैतु. मंपा. ४. तु. सा ; वैतु. A,Bh,C,D,K,Km,R,Sm,V,Dc,Cs,P,P²,J,WM. तृ॒ष्ट्वा; निष्ट्वा पै ११,३,६. ५. तिष्ठन्तं S. ६. तमु॒ त्वाङ्गि॒रा A,Bh,C,D,R,Sm,Cs, WM.; तमु॑ त्वा॒ंगि॒रा > तमु॒ त्वांगि॑रा Dc. ७. त्वा । आं॒गिरा॑ः P; त्वा॒ । अं॒गिरा॑ः J. ८. एकं द्वि° S′. ९. अंगिराख्यो S′.

अङ्गाराः । 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐब्रा ३,३४) **इति ब्राह्मणम् । एवंनामा महर्षिरिति** पूर्व्याः **पूर्वे भवा** ब्राह्मणा **महर्षयो** विदुः **ब्रुवते ।**

न त्वा॒ पूर्वा॒ ओष॑धयो॒ न त्वा॑ तरन्ति॒[1] या नवा॑ः[2] ।
विबा॑ध उ॒ग्रो ज॑ङ्गि॒डः[3] परि॒पाण॑ः[4] सुम॒ङ्गल॑ः ॥ ७ ॥

न । त्वा॒ । पूर्वी॑ः । ओष॑धयः । न । त्वा॒ । त॒र॒न्ति॒[5] । याः । नवा॑ः ।
विऽबा॑धः । उ॒ग्रः । ज॒ङ्गि॒डः । प॒रि॒ऽपान॑ः । सु॒ऽम॒ङ्गल॑ः ॥ ७ ॥

हे **जङ्गिड** त्वा **त्वां** पूर्वाः **पूर्वं सृष्ट्यादावुत्पन्ना** ओषधयो न तरन्ति **नातिक्रामन्ति । सर्वेष्वपि प्रयोगेषु अतिशयितवीर्यत्वाद् इति भावः । एवं** या **ओषधयो** नवाः **नूतनाः सन्ति ता अपि** त्वा **त्वां** न **तरन्ति अतिशयितुं न प्रभवन्ति । कुत एतद् इति तत्राह — हे** जङ्गिड[6] **यतस्त्वं**[7] विबाधः **बाधयतीति बाधः विशेषेण शत्रुरोगादेर्बाधकः**[8] उग्रः **उद्गूर्णबलः** परिपाणः **परितः पाता** सुमङ्गलः **सुष्ठु मङ्गलकारी । अनेन शत्र्वादिजयभयरक्षणलक्ष्मीकरत्वलक्षणाः गुणा अस्योक्ता भवन्ति ।**

'अथौ॑पदान भगवो॒' जाङ्गि॑डामि॑तवीर्य ।
पु॒रा त॑ [9]'उ॒ग्रा ग्रस॒त[10]' उपेन्द्रो॑ वी॒र्यं॑ ददौ॑[11] ॥ ८ ॥

अथ॑ । उ॒प॒ऽदा॒न॒ । भ॒ग॒ऽव॒ः[12] । जाङ्गि॑ड[13] । अमि॑तऽवीर्य ।
पु॒रा । ते॒ । उ॒ग्राः[14] । ग्र॒स॒ते॒ । उप॑ । इन्द्र॑ः । वी॒र्य॑म् । द॒दौ॒ ॥ ८ ॥

अथशब्दः **अभिमुखीकरणार्थः । हे** उपदान **उपादीयते स्वीक्रियते कृत्यानिर्हरणादिव्यापारेष्विति उपदानः । तस्य संबोधनम् । हे उपदान हे** भगवः **भगवन् अतिशयितमाहात्म्य हे** अमितवीर्य **अपरिच्छिन्नसामर्थ्य हे** जङ्गिड ते[15] **त्वाम्** उग्राः **उद्गूर्णबलाः प्राणिनः** पुरा ग्रसते **भक्षयिष्यन्तीति विज्ञाय** इन्द्रः **यथा त्वाम् उग्रा न भक्षयन्ति तथा** वीर्यम् **परैरनभिभाव्यं सामर्थ्यम्** उप ददौ **प्रादात् । तस्माद् इन्द्रेण**[16] **दत्तवीर्यत्वाद् अतिशयितवीर्यस्त्वमसीति स्तुतिः ।**

---

[1] चरन्ति पै ११,३,७. [2] नवा॑ D,R,Cs. [3] जंगिल S′. [4] परि॒पान॑ः WM. [5] तर॑न्ति P. [6] वैतु. मंपा.; जंगिल S′. [7] यतो S′. [8] नैवं स्वरसिद्धिः; °गादिर्बा° S′. [9] तु. सा.; वैतु. A,Bʰ,C,K,Kᵐ,R,Sᵐ,V,Dc,Cs,WM. अथो॑ पु॒दा न भ॑गवो; D,WM. अथो॑ पु॒दा न भग॑वो; RW. अथो॑ यु॒दा स॒मभ॑वो॒; अश्व यो पदानि? भगवो पै ११,३,८; वैप ९२८ i अपि द्र. [10] उग्राग्र॒त RW.; उग्राय सत पै.; वैप १,८६४ d द्र. [11] दधौ D, पै. [12] भ॒ग॒वः P; भ॒ग॒व॒ः P², J. [13] जं॒गि॒ड P, P², J. [14] उ॒ग्रा P, P², J. [15] त्वा S′. [16] इन्द्रे S′.

[1]उग्र इत् ते वनस्पत इन्द्र[1] ओज्मानमा दधौ[2] ।
अमीवाः[3] सर्वाश्चातयं[4] जहि रक्षांस्योषधे ॥ ९ ॥

उग्रः[5] । इत् । ते । वनस्पते । इन्द्रः । ओज्मानम् । आ । दधौ ।
अमीवाः । सर्वाः । चातयन् । जहि । रक्षांसि । ओषधे ॥ ९ ॥

हे वनस्पते जङ्गिड त्वम् उग्र इत् उग्र एव अतिशयितवीर्य एव नात्र विचारणा । यतः ते त्वयि इन्द्रो देवः ओज्मानम् ओजो बलम् आ दधौ स्थापितवान् । अतस्त्वम् हे ओषधे वनस्पते सर्वाः अमीवाः साध्यासाध्यविभागम् अकृत्वा सर्वानपि रोगान् चातयन् नाशयन् रक्षांसि । रक्षितव्यम् अस्माद् इति रक्षः । भयोपादानभूतान् राक्षसान् जहि घातय ।

आशरीकं[6] विशरीकं बलासं पृष्ट्यामयम्[7] ।
तक्मानं विश्वशारदमरसां[8] जङ्गिडस्करत् ॥ १० ॥

आऽशरीकम् । विऽशरीकम् । बलासम् । पृष्टिऽआमयम् ।
तक्मानम् । विश्वऽशारदम् । अरसान् । जङ्गिडः । करत् ॥ १० ॥

आशरीकम् सर्वतो हिंसकम् एतन्नामानं रोगं तथा विशरीकम् विशेषेण हिंसकम् एतन्नामानं च बलासम् बलस्य असनकर्तारं बलक्षयकारकम् एतन्नामानं पृष्ट्यामयम् सर्वाङ्गव्यापिनम् एतन्नामानं च रोगं तक्मानम् कृच्छ्रजीवनकर्तारं यस्मिन् सति कृच्छ्रेण जीवनं भवति तादृशं विश्वशारदम् सर्वस्य सर्वदा वा विशरणकर्तारम् एवम् अन्यानपि रोगान् जङ्गिडो मणिः अरसान् पीडनासमर्थान् करत् करोतु ।

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'इन्द्रस्य नाम' इति द्वितीयं सूक्तम् । तस्य जङ्गिडमणिबन्धने पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

इन्द्रस्य नाम गृह्णन्त ऋषयो जाङ्गिडं ददुः[9] ।
देवा यं चक्रुर्भेषजमग्रे[10] विष्कन्धदूषणम्[11] ॥ १ ॥

---

[1] इन्द्रस्ते वीरुधां पत उग्र अ ४,१९,८. [2] दधत् अ. [3] अमीवा A,B^h. [4] सर्वा रक्षांसि पै ११,३,९. [5] उग्रः P. [6] आशरीरं पै ११,३,१०. [7] पुष्ट्यांमयम् A,D,R,Cs,WM.; पृष्ट्याऽमयम् B^h,S^m,WM.; पृष्ठ्यामयम् V. [8] °रसं पै. [9] विंदुः D. [10] °मुग्रे पै ११,४,१ (मूको.). [11] विस्कन्ध° R.

इन्द्रस्य । नाम । गृह्णन्तः । ऋषयः । जङ्गिडम् । ददुः ।
देवाः । यम् । चक्रुः । भेषजम । अग्रे । विस्कन्धऽदूषणम् ॥ १ ॥

पूर्वे ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारोऽङ्गिरआद्या इन्द्रस्य देवस्य नाम गृह्णन्तः उच्चारयन्तो जङ्गिडम् जङ्गिडाख्यं मणिम् अतिशयितवीर्यत्वाय रक्षाकामेभ्यः पुरुषेभ्यो ददुः दत्तवन्तः । तस्माद् इदानींतनैरपि रक्षाबन्धनसमये इन्द्रस्य नाम ब्रुवाणैरेव जङ्गिडमणिर्धार्य इत्यभिप्रायः । [1]किं च अग्रे सृष्ट्यादौ देवाः इन्द्राद्या यं जङ्गिडाख्यौषधिं[1] विष्कन्धभेषजम्[2] विष्कन्धाख्यस्य महारोगस्य औषधं चक्रुः कृतवन्तः । अतस्तं विष्कन्धभेषजार्थं प्रयुञ्जीत इत्यर्थः । स नो रक्षत्विति उत्तरत्र संबन्धः ।

स नो रक्षतु जङ्गिडो धनपालो धनेव ।
देवा यं चक्रुर्ब्राह्मणाः परिपाणमरातिहम् ॥ २ ॥

स । नः । रक्षतु । जङ्गिडः । धनऽपालः । धनाऽइव[3] ।
देवाः । यम् । चक्रुः । ब्राह्मणाः । परिऽपानम् । अरातिऽहम् ॥ २ ॥

स उक्तविशेषणविशिष्टो जङ्गिडो मणिः नः अस्मान् रक्षतु । तत्र दृष्टान्तः— धनपालः लोके कस्यचिद् राज्ञो धनाध्यक्षो धनेव धनानि यथा महता प्रयत्नेन रक्षति तद्वत् यं जङ्गिडं देवाः ब्राह्मणाः च । ब्राह्मणा महर्षयः । यद्वा देवाः[4] श्रुताध्ययनादिना द्योतमाना ब्राह्मणा भृग्वङ्गिरःप्रभृतयः परिपाणम् परितो रक्षकम् अरातिहम् अरातेः शत्रोर्हन्तारं चक्रुः । स नो रक्षत्विति संबन्धः ।

[5]दुर्हार्दः संघोरं चक्षुः[5] पापकृत्वानमागमम्[6] ।
तांस्त्वं[7] सहस्रचक्षो प्रतीबोधेन नाशय परिपाणोऽसि जङ्गिडः[8] ॥ ३ ॥

दुःऽहार्दः । सम्ऽघोरम् । चक्षुः । पापऽकृत्वानम् । आ । अगमम् । तान् । त्वम् । सहस्रचक्षो इति सहस्रऽचक्षो । प्रतिऽबोधेन । नाशय । परिऽपानः । असि । जङ्गिडः ॥ ३ ॥

हे जङ्गिडमणे त्वं दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य शत्रोः संघोरम् अत्यन्तक्रूरं चक्षुः

---

[1] किं च यः किं च अग्रे सृष्ट्यादौ यमिंद्राद्या जंगिडाख्यमोषधिं S'. [2] वैतु. मंपा. [3] धनऽइव P,P², J, WM. [4] देवाद्याः S'. [5] दुर्हार्दः° A,Bʰ; दुर्हार्दुस्त्वं घोरं RW.; दुर्हार्दं घोरचक्षुषं W. पै ११,४,३; वैप १,३२१५ I द्र. [6] °मागमम् > मादभन् Dc; °मादभन् Kᵐ,Sᵐ,O; °मागतम् पै. [7] ताःस्त्वं R. [8] जङ्गिड RW.

नाशयेति उत्तरत्र संबन्धः । एवं पापकृत्वानम् हिंसादिलक्षणस्य पापस्य कर्तारम् । 'राजनि युधिकृञः' (पा ३, २,९५) इति राजोपपदात् करोतेर्विहितः क्वनिप् पापोपपदादपि अत्र व्यत्ययेन निष्पन्नः । एवंलक्षणम् आगतम्[1] हन्तुं प्राप्तं च नाशय । तान् उक्तलक्षणान् सर्वान् हे सहस्रचक्षो बहुधा द्रष्टः । चक्षेरौणादिक उप्रत्ययः । अनेन बाधकहननविषयपरिज्ञानम् अस्योक्तं भवति । तादृशः त्वं प्रतिबोधेन प्रतिकूलया तव बुद्ध्या । यद्वा [2]तत्कृतापराधोद्घाटनेन नाशय । एवंविधप्रार्थनाया विषयभावस्तस्य कुत इति तत्राह — जङ्गिडः त्वं परिपाणोऽसि परितो रक्षकोऽसि यतः अतो नाशयेत्यर्थः ।

परि॑ मा दि॒वः परि॑ मा पृथि॒व्याः पर्य॒न्तरि॑क्षा॒त् परि॑ मा वी॒रुद्भ्यः॑ ।
परि॑ मा भू॒तात् [3]परि॑ मो॒त[3] भव्या॑द्[4] दि॒शोदि॑शो जङ्गि॒डः पा॑त्व॒स्मान् ॥ ४ ॥

परि॑ । मा॒ । दि॒वः । परि॑ । मा॒ । पृ॒थि॒व्याः । परि॑ । अ॒न्तरि॑क्षात् । परि॑ । मा॒ । वी॒रुत्ऽभ्यः॑ ।
परि॑ । मा॒ । भू॒तात् । परि॑ । मा॒ । उ॒त । भव्या॑त्[5] । दि॒शःऽदि॑शः । ज॒ङ्गि॒डः । पा॒तु॒ । अ॒स्मान् ॥४॥

अयं जङ्गिडो मणिः मा मां दिवः द्युलोकात् । ततः संभूताद् भयाद् इत्यर्थः । एवं पृथिव्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । परि पात्विति उत्तरत्र संबन्धः । तथा पृथिव्याः सकाशात् पृथिव्यां संभूतेभ्यो बाधकेभ्यः परि पातु । एवम् अन्तरिक्षात् तत्रत्याद् रक्षःप्रभृतेः परि पातु । वीरुद्भ्यः विविधं रोहन्तीति वीरुधः । तेभ्यः परि पातु । उपलक्षणम् एतत् । [6]तरुगुल्मादिभ्य इत्यर्थः । तेष्वपि विषादिदोषसंभवात् तद्रक्षाप्रार्थना युक्ता । एवं भूतात् [7]अतीतात् कालात्[7] । भूतसंबन्धिनः प्राणिजाताद् इत्यर्थः । एवं भव्यात् भविष्यतोऽपि परि पातु । एवं दिशोदिशः प्रागादेः[8] । वीप्सया सर्वा अपि दिशः परिगृह्यन्ते । सर्वाभ्यो दिग्भ्यः तत्रत्येभ्यो भयेभ्यः अस्मान् जङ्गिडो मणिः पातु ।

[9]य कृ॒ण्वो[9] [10]दे॒वकृ॑ता॒ य[10] उ॒तो[11] व॑वृ॒तेऽन्यः[12] ।
स॒र्वास्तान् वि॒श्वभे॑षजो॒ऽर॒सां ज॑ङ्गि॒डस्क॑रत् ॥ ५ ॥

---

१. वैतु. मंपा. २. यत्कृता° S'. ३ परि॒ मोत Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs,WM.; परि॒ मोत > परि॑ मो॒त Dc. ४. भ॒व्याद् Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs,WM.; भ॑व्या° > भव्या॑° Dc. ५. भ॒व्यात् P,J. ६. तत्र गुल्मा° S'. ७. अतीतात्तत्कालात् S'. ८. प्रागादि S'. ९. तु. सा. पै.; वैतु. A,Bʰ,C,D,Sᵐ,K,Kᵐ,V,Dc,R,Cs,WM. यः कृ॒ण्वो॑; RW. ये कृत्व॑नो; वैप १,१०२२ V अपि द्र. १०. देवकृ॒ताय॑ A,Bʰ,C,D,Sᵐ,WM.; दे॒वकृ॑ता॒ य K,Kᵐ,V,Dc; देवकृ॒ता य R; दे॒वकृ॑ताय Cs. ११. यतो B³. १२. व॑भ्रृते॒न्यऽः A,Bʰ,C; व॑भ्रृथे॒न्यऽः D,Sᵐ; व॑भ्रृते॒न्यः K,Kᵐ,V,Dc; व॑भ्रृथे॒न्यः॑ R; व॑भ्रृते॒न्यः॑ Cs; मर्त्यैभ्यः RW.; बिभृथे त्या पै ११,४,५; वैप १,२२७८ a अपि द्र.

[1]ये । ऋ॒ष्णव॑ः[1] । दे॒व॒ऽकृ॑ताः[2] । यः । उ॒तो इति॑ । [3]व॒वृ॒ते । अ॒न्यः[3] ।
सर्वा॑न् । तान् । वि॒श्व॒ऽभे॑षजः । अ॒र॒सान् । ज॒ङ्गि॒डः । क॒र॒त् ॥ ५ ॥

देवकृताः **देवैर्निष्पादिता** ये ऋष्णवः **गन्तारो हिंसकाः पुरुषाः सन्ति** । उतो **अपि च** ये[4] अन्ये[4] **मनुष्यादिप्रेरिता बाधका** [5]वव्रृते **ववृतिरे**[5] तान् सर्वान् विश्वभेषजः **विश्वानि भेषजानि यस्य तथोक्तः । विश्वेष्वपि भेषजेषु यत् साध्यं तद् अनेन भवतीति विश्वभेषजः । सर्वरोगादिपरिहारकत्वस्यास्य**[6] **वर्णितत्वात् । तादृशो**[7] जङ्गिडः अरसान् **गतसामर्थ्यान्** करत् **करोतु** ।

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'शतवारो अनीनशत्' **इति तृतीयं सूक्तम् । तेन** 'संततिं कुलक्षये प्रयुञ्जीत[8]' (शांक १७,४) **इति विहितायां संतत्याख्यायां महाशान्तौ शतवारं मणिम् अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । सूत्रितं हि**– " 'शतवारो अनीनशद्' इति शतवारं संतत्याम्" (शांक १९,६) **इति** ।

श॒तवा॑रो अनीनश॒द् यक्ष्मा॒न् रक्षां॑सि॒ तेज॑सा ।
आ॒रोह॒न् वर्च॑सा स॒ह [9]म॒णिर्दु॑र्णाम॒चात॑नः[9] ॥ १ ॥

श॒त॒ऽवा॑रः । अ॒नी॒न॒श॒त् । यक्ष्मा॑न् । रक्षां॑सि । तेज॑सा ।
आ॒ऽरोह॑न् । वर्च॑सा । स॒ह । म॒णिः[10] । दु॒र्ना॒म॒ऽचात॑नः ॥ १ ॥

शतवारः **शतं वारा**[11] **मूलानि शूका वा यस्य स शतवारः । यद्वा शतसंख्याकान् रोगान् निवारयतीति शतवारः** 'शतवारेण वारये' (६) **इति उत्तरत्र शतसंख्याकरोगवारणश्रवणाद् ओषधिविशेषः । तदात्मको मणिः** यक्ष्मान् **रोगान्** तेजसा **स्वमहिम्ना** अनीनशत् **भृशं नाशयतु । नशेश्छान्दसे लुङि चङि रूपम् । तथा तेजसा** रक्षांसि **अपि अनीनशत् । कदेत्युच्यते**—आरोहन् **इति** । दुर्नामचातनः । **दुर्नामा त्वग्दोषः । त्वग्दोषाणां चातयिता नाशयिता** मणिः वर्चसा **दीप्त्या** सह **सहितः सन्** आरोहन् **पुरुषस्य भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठन् । अनीनशद् इति संबन्धः** ।

शृङ्गा॑भ्यां॒ रक्षो॑ नुद॒ते॒ मूले॑न यातु॒धा॒न्य॑ः ।
मध्ये॑न॒ यक्ष्मं॑ बाधते॒ नैनं॑ पा॒प्माति॑ तत्रति[12] ॥ २ ॥

---

[1] यः । कृ॒ण्वव॑ः P,P²,J. [2] दे॒व॒ऽकृ॒ताः P²,J. [3] व॒भृ॒तेन्य॑ः P; व॒भृ॒ते॒न्य॑ः P²; व॒भृ॒ते॒न्य॑ः > व॒भृ॒ते॒न्य॑ः J. [4] वंत. मंपा. [5] नास्ति S′ (द्र. टि ७). [6] °कत्वस्य S′. [7] तादृशे ववृते ववृतिरे (द्र. टि ५). [8] नास्ति Bol. [9] म॒णिं दु॑र्णाम॒चात॑न A,Bʰ; म॒णिं दु॑° C,D,K,Kᵐ,R,Sᵐ,Cs; म॒णि° > म॒णिं° Dc; मणिं दुर्णामचातनम् पै २,२७,१. [10] म॒णिम् P,P²,J. [11] वारावारा S′. [12] तरति RW.

श्रृङ्गा॑भ्याम् । रक्षः॑ । नु॒द॒ते॒ । मूले॑न । या॒तु॒ऽधा॒न्यः॑ ।
मध्ये॑न । यक्ष्म॑म् । बा॒ध॒ते॒ । न । ए॒न॒म् । पा॒प्मा । अति॑ । त॒त्र॒ति॒ ॥ २ ॥

अयं शतवारः श्रृङ्गाभ्याम् **श्रृङ्गवद् अवस्थिताभ्याम् अग्रभागाभ्यां** रक्षः **राक्षसजातिं राक्षसान् अन्तरिक्षस्थान्** नुदते **अपसारयति ।** मूलेन **अधःप्रदेशेन** यातुधान्यः **यातुधानीर्नुदते ।** मध्येन **काण्डेन** यक्ष्मम् **सकलं रोगं** बाधते । एनं **सर्वस्य बाधकं शतवारमणिं** पाप्मा **पापी पापं वा** न अति तत्रति **नातिक्रामति । यद्वा एनं प्रकृतम् उक्तविधमणिविशिष्टं पाप्मा पापं बाधकं नाति तत्रति । तॄ प्लवनसंतरणयोः । श्लुः शश्चेति विकरणद्वयम्**[1] ।

ये यक्ष्मा॑सो अर्भ॒का म॒हान्तो॒ ये च॑ श॒ब्दिनः॑[2] ।
[3]सर्वा॑ दुर्णाम॒हा[3] म॒णिः श॒तवा॑रो अनीनशत् ॥ ३ ॥

ये । यक्ष्मा॑सः । अ॒र्भ॒काः[4] । म॒हान्तः॑ । ये । च॒ । श॒ब्दिनः॑ ।
सर्वा॑न् । दु॒र्ना॒म॒ऽहा । म॒णिः । श॒तऽवा॑रः । अ॒नी॒न॒श॒त् ॥ ३ ॥

ये **प्रसिद्धा** अर्भकाः **अप्ररूढा उत्पन्नमात्रा** यक्ष्मासः **यक्ष्मा रोगाः सन्ति ये च** महान्तः **अभिवृद्धा यक्ष्माः** ये च शब्दिनः **शब्दवन्तः एते दुश्चिकित्सा इति शब्द्यमानाः शब्दवन्तो वा तान्** सर्वान् **उक्तलक्षणान् रोगान्** दुर्नामहा **दुर्नामाख्यस्य रोगस्य हन्ता** शतवारो मणिः अनीनशत् **भृशं नाशयतु ।**

श॒तं [5]वी॒रान॑जनयच्छ॒तं[5] यक्ष्मा॒नपा॑वपत् ।
दु॒र्णाम्न॒ः [6]सर्वा॑न् ह॒त्वाव॒[6] रक्षां॑सि धूनुते[7] ॥ ४ ॥

श॒तम् । वी॒रान्[8] । अ॒ज॒न॒य॒त्[9] । श॒तम् । यक्ष्मा॑न् । अप॑ । अ॒व॒प॒त् ।
दु॒ःऽनाम्नः॑ । सर्वा॑न् । ह॒त्वा । अव॑ । रक्षां॑सि । धू॒नु॒ते॒ ॥ ४ ॥

अयं धार्यमाणो मणिः शतम् **शतसंख्याकान्** वीरान् **विविधम् ईरयन्ति अपनुदन्तीति वीराः पुत्राः । तान्** अजनयत् **जनयतु उत्पादयतु प्रयच्छतु ।** “ ‘शतवारो

---

[1] वैप १,७८ k द्र.
[2] शपथिनः पै २,२७,३.
[3] सर्वान्दुर्णा॰ RW.
[4] अ॒र्भ॒कः P,
[5] वी॒रा अं॑ज॰ B^h,C,WM.; वी॒रा अंज॰ > वी॒रानं॑ज॰ Dc; वी॒रान्नं जं॑॰ Cs; ॰नयञ्छ॒तं B^h,C,Dc; ॰नयञ्शत॒ं R; वी॒राँ अंजनय॰ RW.; वीर्याण्यजनय॰ पै २,२७,४.
[6] ॰वांस्तृद्वाप पै.
[7] धूनते R,Cs; अक्रमीत् पै.
[8] वी॒रान् P^2; वी॒राः P,J.
[9] अ॒ज॒न॒य॒न् P,J.

Nepal Sanskrit University, Balmandi G

अनीनशद्’ इति शतवारं संतत्याम्” (शांक १९,६) **इति सूत्राद् वीरजनकत्वम् । तथायं**[1] शतम् **शतसंख्याकान्** यक्ष्मान् **व्याधीन्** अपावपत् । **अपपूर्वो वपिर्नाशार्थः । अपवपतु नाशयतु । त्वग्दोषभेदा येये सन्ति श्वित्रदद्रूपामादिकास्तान्** सर्वान् दुर्नाम्नो हत्वा **नाशयित्वा** रक्षांसि अव धूनुते **अव निकृष्टम् अपुनरुद्भवं नाशयति ।**

हिर॑ण्यशृङ्ग ऋष॒भः शा॑तवा॒रो[2] अ॒यं म॒णिः ।
दु॒र्णाम्नः॒ सर्वां॑स्तृढ्वाव॒[3] रक्षां॑स्यक्रमीत् ॥ ५ ॥

हिर॑ण्यऽशृङ्गः । ऋ॒ष॒भः । शा॒त॒ऽवा॒रः । अ॒यम् । म॒णिः ।
दु॒ःऽनाम्नः॑ । सर्वा॑न् । तृ॒ढ्वा[4] । अव॑ । रक्षां॑सि । अ॒क्र॒मी॒त् ॥ ५ ॥

हिरण्यशृङ्गः **यस्याग्रं हिरण्यवद् अवभासते स हिरण्यशृङ्गः । शतवारस्याग्रम् एवं भवति ।** ऋषभः **ओषधीनां श्रेष्ठः** शातवारः **एतन्नामा** अयं मणिः **मणिविशेषः** सर्वान् दुर्नाम्नः **त्वग्रोगभेदान्**[5] **सर्वान्** तृढ्वा[6] **हिंसित्वा** रक्षांसि **राक्षसान्** अवाक्रमीत् **न्यकार्षीत्**[7] **आक्रामतु ।**

श॒तम॒हं दु॒र्णाम्नी॑नां गन्धर्वाप्स॒रसां॑[8] श॒तम् ।
‘श॒तं श॑श्व॒न्वती॑नां’ श॒तवा॑रेण वारये ॥ ६ ॥

श॒तम् । अ॒हम् । दुः॒ऽनाम्नी॑नाम् । ग॒न्ध॒र्व॒ऽअ॒प्स॒रसा॑म् । श॒तम् ।
श॒तम् । श॒श्व॒न्ऽवती॑नाम् । श॒त॒ऽवा॑रेण । वा॒र॒ये॒ ॥ ६ ॥

अहं दुर्नाम्नीनाम् **दुर्नाम्नीरोगभेदानां**[10] **श्वित्रदद्रूपामादीनां**[11] **व्याधीनां** शतम् । **व्याध्यपेक्षया दुर्नाम्नीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।** ‘अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्’ (पा ४,१,२८) **इति ङीप् । शतवारेण वारये इति संबन्धः । एवं** गन्धर्वाप्सरसाम् **गन्धर्वा अप्सरसश्च अन्तरिक्षसंचारिणो देवयोनयो मनुष्यान् बल्यर्थं गृह्णन्ति । अप्सरस इति नियतं बहवः स्त्रीलिङ्गाभिधेयाश्च । तेषां** शतं **वारये निवारयामि । तथा** शश्वन्वतीनाम् । **मुहुर्मुहुः पीडार्थम् आगन्त्र्यो ग्रहापस्माराद्या व्याधयः शश्वन्वत्यः । दकारस्य नकारादेशः । तासां** शतं शतवारेण वारये । **यतोऽयं शतवाराह्वः अतः शतस्य वारकत्वं युक्तम् इति भावः ।**

इति पञ्चमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

---

[1] तथायः S′. [2] शं॑तवा॒रो C,WM.; श॒तवा॑रो K,Kᵐ,V,WM.; शा॒तवा॑रो V,WM.; शा॑तवा॒रो > शा॒तवा॑रो Dc. [3] °स्तृ॒ड्ढ्वा° शंपा. [4] तृ॒ड्ढ्वा शंपा.
[5] तद्रोग° S′. [6] तढ्वा S′. [7] निकर्षिः S′. [8] गन्ध॒र्वा° A,Bʰ,C,D,R.
[9] श॒तं च॒ श्वन्वंतीनां RW. पै २,२७,५; वैप १,३०९२ j अपि द्र. [10] दुनाम्नीरभेदानीं S′.
[11] °मादीनां शतम् S′.

'इदं वर्चः' इति चतुर्थं सूक्तम् ।[1]

इ॒दं वर्चो॑[2] अ॒ग्निना॑ द॒त्तमाग॑न्[3] [4]भर्गो॒ यश॒ः[4] स॒ह ओजो॒ [5]वयो॒ बल॑म्[5] ।
त्रय॑स्त्रिंश॒द् यानि॑ च वी॒र्या᳚णि॒ तान्य॒ग्निः प्र द॑दातु मे ॥ १ ॥

इ॒दम् । वर्चः॑ । अ॒ग्निना॑ । द॒त्तम् । आ । अ॒ग॒न् । भर्गः॑ । यशः॑ । सहः॑ । ओजः॑ । वयः॑ ।
बल॑म्[6] । त्रयः॑ऽत्रिंशत् । यानि॑ । च॒ । वी॒र्या᳚णि । तानि॑ । अ॒ग्निः । प्र । द॒दा॒तु॒ । मे॒ ॥ १ ॥

अग्निना **देवेन** दत्तम् इदं वर्चः **दीप्तिः** आगन् **आगच्छतु । इदम् इदानीम् इति वा व्याख्येयम् । एवं** भर्गः **भर्जकं तेजः** यशः **कीर्तिः** सहः **पराभिभावुकं तेजः** ओजः **ओजो** [7]**नामाष्टमो धातुः**[7] **धनुरानमनादिसामर्थ्यम्** वयः । **नित्ययौवनम् अत्राभिमतम् ।** बलम् **परैरनभिभाव्यं सामर्थ्यम् । आगन्निति प्रत्येकम् अभिसंबध्यते । किं च** यानि त्रयस्त्रिंशत् **त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि प्रतिनियतानि** वीर्याणि **सन्ति** तानि मे **मह्यम्** अग्निः प्र ददातु **प्रयच्छतु ।**

वर्च॒ आ धे॑हि मे त॒न्वां॒३॑[8] स॒ह ओजो॒ [9]वयो॒ बल॑म्[9] ।
इ॒न्द्रि॒याय॑ त्वा॒ कर्म॑णे वी॒र्या᳚य॒ प्रति॑ गृह्णामि श॒तशा॑रदाय ॥ २ ॥

वर्चः॑ । आ । धे॒हि॒ । मे॒ । त॒न्वा᳚म्[10] । सहः॑ । ओजः॑ । वयः॑ । बल॑म्[11] ।
इ॒न्द्रि॒याय॑ । त्वा॒ । कर्म॑णे । वी॒र्या᳚य । प्रति॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । श॒तऽशा॑रदाय ॥ २ ॥

हे अग्ने मे **मम** तन्वाम् **शरीरे** वर्चः **त्वदीयं शत्रूणाम् आवर्जकं तेजः** आ धेहि **विधेहि । सहओजोवयोबलानि व्याख्यातानि । अत्रापि आ धेहीति प्रत्येकम् अभिसंबध्यते । वर्चःप्रभृतीनि अग्नेरसाधारणानि । तानि मम शरीरे स्थापयेति आशास्ते ।** इन्द्रियाय । **ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च इन्द्रियशब्देन विवक्ष्यन्ते । इन्द्रियाणां दार्ढ्याय हे प्रतिगृह्यमाण पदार्थ** त्वा **त्वां** प्रति गृह्णामि **स्वीकरोमि । न केवलम् इन्द्रियसामर्थ्याय किंतु** कर्मणे **अग्निहोत्रादिलक्षणकर्मसिद्ध्यर्थम् । तथा** वीर्याय **वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुजयादि तत्सिद्ध्यर्थम् । एवं** शतशारदाय **शतसंवत्सरजीवनाय ।**

---

१. अस्य सूक्तस्य 'त्वाष्ट्रीं वस्त्रक्षये' (शांक १७,५) इति विहितायां महाशान्तौ त्रिवृन्मणिबन्धने विनियोगः । तदुक्तं शान्तिकल्पे — "'इदं वर्चः' इति त्रिवृतं त्वाष्ट्र्याम्" (शांक १९,७) इति । इत्येवंरूपोऽवश्यंभाव्योऽपि पाठो नोपलभ्यते S′. २. राधो आश्रौ ६,१२,२. ३. °मागा॑त् तैब्रा २,५,७,१ आश्रौ.; °मा॑गान् मै २,३,४. ४. म॑हि रा॑धः मै. ५. वयो॑ ब॒लम् A,Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs,WM.; वयो॑ ब॒लम् > वयो॒ बल॑म् Dc; बलं॑ च तैब्रा. आश्रौ.; ब॑लं य॑त् मै॑. ६. ब॒लम् P,J. ७. नामो धातुः S′. ८. त॒न्वं॑१ Bʰ,D,K,Kᵐ,V, Dc,RW.; त॒न्वं॒ A,C,R,Cs. ९. वयो॑ ब॒लम् A,C,D,R,Sᵐ,Cs; वयो॑ ब॒लम् > वयो॒ बल॑म् Dc. १०, त॒न्व᳚म् P,P²,J, ११. बल॑म् P²,

हिरण्यादिके प्रतिगृहीते सति तेन शरीरपोषणादिद्वारा[1] [2]इन्द्रियाणां दार्ढ्यसंभवाद्[2] एवम् आह ।

ऊ॒र्जे त्वा॒ बला॑य॒ त्वौज॑से॒ सह॑से त्वा ।
अ॒भि॒भूया॑य त्वा राष्ट्र॒भृत्या॑य॒[3] पर्यू॑हामि श॒तशा॑रदाय ॥ ३ ॥

ऊ॒र्जे । त्वा॒ । बला॑य । त्वा॒ । ओज॑से । सह॑से । त्वा॒ ।
अ॒भि॒ऽभूया॑य । त्वा॒ । रा॒ष्ट्र॒ऽभृत्या॑य[3] । परि॑ । ऊ॒हा॒मि॒ । श॒तऽशा॑रदाय ॥ ३ ॥

हे प्रतिग्रहविषयभूत पदार्थ त्वा त्वाम् ऊर्जे । ऊर्ग् इति अन्ननाम । अन्नलाभाय त्वा पर्यूहामि परिवहामि । प्रतिगृह्णामीत्यर्थः । तथा बलाय शरीरसामर्थ्याय त्वा पर्यूहामि । एवम् ओजसे सहसे च त्वा पर्यूहामि । अभिभूयाय अभिभूयः अभिभवनं तस्मै शत्रुजयाय प्रयोजनाय त्वा पर्यूहामि । एवं राष्ट्रभृत्याय राज्यभरणप्रयोजनाय तथा शतशारदाय शतशरत्पर्यन्तजीवनाय पर्यूहामि ।

[4]ऋ॒तुभ्य॑ष्ट्वार्त॒वेभ्यो॑† मा॒द्भ्यः सं॑वत्स॒रेभ्य॑ः‡ ।
धा॒त्रे वि॑धा॒त्रे स॒मृधे॑ भू॒तस्य॒ पत॑ये यजे[4] ॥ ४ ॥

ऋ॒तुऽभ्य॑ः । त्वा॒ । आ॒र्त॒वेभ्य॑ः । मा॒त्ऽभ्यः । स॒म्ऽव॒त्स॒रेभ्य॑ः ।
धा॒त्रे । वि॒ऽधा॒त्रे । स॒म्ऽऋधे॑ । भू॒तस्य॑ । पत॑ये । य॒जे ॥ ४ ॥

हे पदार्थ त्वा त्वाम् ऋतुभ्यः ग्रीष्मादिभ्यः तेषां प्रीणनाय यजे संगतं करोमि ददामि वा । एवम् आर्तवेभ्यः ऋतुसंबन्धिनीभ्यो देवताभ्यः तथा माद्भ्यः मासेभ्यश्चैत्रादिरूपेभ्यो द्वादशसंख्याकेभ्यः तथा संवत्सरेभ्यः संवसन्ति एषु मासादिकालावयवा इति संवत्सराः तेभ्यः एवं धात्रे स्रष्ट्रे एवंनामकाय देवाय तथा विधात्रे विविधस्य भूतजातस्य कर्त्रे एवं समृधे समर्धयति सृष्टानि प्राणिजातानीति समृत् तस्मै यजे । [5]तथा भूतस्य[5] उत्पन्नस्य कृत्स्नस्य पदार्थस्य पतये स्वामिने यजे ।

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'न तं यक्ष्माः' इति पञ्चमं सूक्तम् । तस्य 'ऐतु देवः' इति उत्तरसूक्तस्य च पुरोहितकर्तव्ये रात्रौ राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनकर्मणि गुल्गुलुधूपं कुष्ठौषधिधूपं च दद्यात् ।

'अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह' (अ॰ ४,३,१)

---

[1] शरीरेपो° S′. [2] इन्द्रियासंभवाद् S′. [3] तु. RW.; वैतु. शंपा. रा॒ष्ट्र॒भृ॑त्याय (पपा. रा॒ष्ट्र॒ऽभृ॑त्याय). [4] ऋ॒तुभि॑ष्ट्वार्त्तवैरायु॑षे वर्च॑से त्वा । सं॒व॒त्स॒रस्य॒ तेज॑सा॒ तेन॒ संह॑नु कृण्मसि RW. पै १,५४,५. † ऋ॒तुभ्यष्ट्वा° Dc,O; ऋ॒तुभि॑ष्ट्वा° अन्ये मूको.; यजुर्ऋत्विग्भ्य आर्त्त° पै १,१०५,४. ‡ संवत्सराय च पै. [5] भूतस्य तथा भूतस्य S′.

इति **प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे** — " 'एह्यश्मानम् आ तिष्ठ' (अ २,१३,४) इति पञ्चमीम् अधिष्ठापयेत् । 'न तं यक्ष्माः', 'ऐतु देवः' (अ १९,३९) इति गुग्गुलुकुष्ठधूपं दद्यात्" (अप ४,४,६;७) **इति ।**

न तं [1]यक्ष्मा अरुन्धते[1] नैनं [2]शपथो अश्नुते[2] ।
यं भेषजस्य गुल्गुलोः[3] सुरभिर्गन्धो अश्नुते[4] ॥ १ ॥

न । तम् । यक्ष्माः । अरुन्धते । न । एनम् । शपथः । अश्नुते ।
यम् । भेषजस्य । गुल्गुलोः । सुरभिः । गन्धः । अश्नुते[5] ॥ १ ॥

तं **राजानं** यक्ष्माः **व्याधयो** नारुन्धते **रोधं न कुर्वन्ति न पीडयन्ति । रुधिर् आवरणे । रौधादिकः । तथा** एनं **राजानं** शपथः **परकृतोऽभिशापो** नाश्नुते **न व्याप्नोति न स्पृशति । तम् इत्युक्तं कम् इत्यत आह** — यं **राजानं** भेषजस्य [6]**औषधरूपस्य** गुग्गुलोः[7] **एतन्नामकस्य** सुरभिः **घ्राणसंतर्पको** गन्धो अश्नुते **व्याप्नोति । तम् इति पूर्वत्रान्वयः ।**

विष्वञ्चस्तस्माद्[8] यक्ष्मा [9]मृगा अश्वा[9] इवेरते[10] ।
यद् गुल्गुलु[11] सैन्धवं यद् वाप्यासि[12] समुद्रियम् ॥ २ ॥
उभयोरग्रभं नामास्मा अरिष्टतातये[13] ॥ ३ ॥

विष्वञ्चः । तस्मात् । यक्ष्माः । मृगाः । अश्वाःऽइव[14] । ईरते[15] ।
यत् । गुल्गुलु[16] । सैन्धवम् । यत् । वा । अपि । आसि[17] । समुद्रियम् ॥ २ ॥
उभयोः । अग्रभम् । नाम । अस्मै । अरिष्टऽतातये ॥ ३ ॥

तस्मात् 'यं भेषजस्य' (१) **इति उक्ताद् गुल्गुलुगन्धम् आघ्रातवतः सकाशाद्** यक्ष्माः **व्याधयो** विष्वञ्चः **विष्वगञ्चना नानादिगभिमुखाः सन्तः** ईरते **वेगेन धावन्ति । ईर गतौ । आदादिकः । ईरणे दृष्टान्तः** — मृगा अश्वा इव । **अश्वाः आशुगामिनो मृगा इव हरिणादय इव । अथवा मृगा इव अश्वा इव । उभयेषामपि आशुगमनसंभवात् । यद्वा अयम् अर्धर्चः पूर्वमन्त्रेण सह व्याख्येयः यं भेषजस्येत्यनेन एक-**

---

[1] तु. मूको.; वैतु. RW. यक्ष्मा अरुन्धते; S यक्ष्मा अरन्धत; वैप १,६९५ o अपि द्र.
[2] शपथोऽश्नुते Cs. [3] गुग्गुलोः A,B^h,C,K,V,WM.RW. [4] अश्नुते मूको.
[5] अश्नुते मूको. [6] ओष° S'. [7] वैतु. मंपा. [8] विश्वञ्चस्त° पै १९,२४,२.
[9] मृगादश्वा RW. [10] यवेधसे ? पै. [11] गुंग्गुलु A,B^h,C,V, सा.; गुंग्गुलु RW.
[12] वाप्यासि A,K,K^m,Dc,Cs; वाप्यासि RW.,S ; वैप १,२८२० j अपि द्र. [13] विष्वञ्च इत्यारभ्य °तातये इति यावद् एकैव ऋक् A,B^h,R,RW. [14] अश्वाऽइव P,J. [15] इरते P,P^2,J. [16] गुग्गुलु P,J. [17] आऽअसि P,P^2,J.

वाक्यतासंभवात् । गुल्गुलुः[1] औषधं[2] यत् यदि सैन्धवम् सिन्धुदेशजम् । ‘तत्र भवः’ (पा ४,३,५३) इति अण् । यद्वापि समुद्रियम् समुद्रभवम् असि । ‘समुद्राभ्राद् घः’ (पा ४,४,११८) इति भवार्थे घः [२] । हे गुल्गुलो[3] उभयोः उभयविधयोस्तव स्वरूपयोः नाम अग्रभम् गृह्णामि कीर्तयामि । गृह्णातेर्लुङि च्लेर्लुक् छान्दसः । ‘हृग्रहोर्भः°’ (पावा ८,२,३२) इति भत्वम् । किमर्थम् । अस्मै प्रसक्ताय प्रवर्तमानाय[4] अरिष्टतातये अरिष्टकर्त्रे असुखकर्त्रे रोगाय द्वेष्याय वा । तत्परिहारायेत्यर्थः[5] । यद्वा अस्मै व्याधिशान्तिकामाय तदर्थम् तस्य अरिष्टनाशनायेति व्याख्येयम् । ‘शिवशमरिष्टस्य करे’ (पा ४,४,१४३) इति तातिल्प्रत्ययः । यद्वा अत्र स्वार्थिकस्तातिः । अरिष्टपरिहारायेत्यर्थः [३] ।

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

‘ऐतु देवः’ इति षष्ठं सूक्तम् । अस्य रात्रीकल्पे कुष्ठधूपप्रदाने विनियोगः पूर्वसूक्तसमय उक्तः ।

ऐतु॑[6] दे॒वस्त्राय॑माण॒ः कुष्ठो॑ हि॒मव॑त॒स्परि॑ ।
त॒क्मानं॒ सर्वं॑ नाशय॒[7] सर्वा॑श्च यातु॒धान्य॑ः ॥ १ ॥

[8]आ । ए॒तु॒[8] । दे॒वः । त्राय॑माणः । कुष्ठः॑ । हि॒मऽव॑तः । परि॑ ।
त॒क्मान॑म् । सर्व॑म् । ना॒श॒य॒ । सर्वाः॑ । च॒ । या॒तु॒ऽधा॒न्य॑ः ॥ १ ॥

देवः दिवि भवः (?) । द्युलोके उत्पत्तिर्वक्ष्यते । वीर्यातिशयैर्द्योतमानो वा । कुष्ठः कुष्ठाख्यौषधिविशेषो[9] हिमवतस्परि एतन्नामकात् पर्वतात् सकाशात् त्रायमाणः अस्मान् पालयमानः आ एतु आगच्छतु । एवं परोक्षाभिधानेन आगमनम् आशास्य अभ्यागतम् अभिमुखीकृत्य आह—हे कुष्ठाख्यौषधिविशेष त्वं तक्मानम् क्लेशकारिणं रोगं सर्वम् योयो रोगविशेषस्तं सर्वं नाशय । किंचिद् औषधं कस्यचिद् रोगस्य नाशकम् अथवा कतिपयानां नाशकं भवति । इदं तु सर्वरोगनाशकम् इति सर्वम् इत्युच्यते । किं च सर्वाश्च यातुधान्यः यातवो यातना धीयन्ते यासु ता यातुधान्यः ताः सर्वा नाशय । यावन्ति रक्षांसि सन्ति तानि सर्वाण्यपि नाशय ।

त्रीणि॑ ते[10] कुष्ठ॒ नामा॑नि नद्यमा॒रो[11] न॒द्यारि॑षः ।[12] न॒द्याय॑[13] पुरु॑षो रिषत्[14] ।

---

[1] वैतु. मंपा. [2] ओषधं S′. [3] गुग्गुलो S′. [4] प्रवर्त्तनाय S′.
[5] °हारेत्यर्थः S′. [6] एतुं B^h,C,R,Cs. [7] °यन् पै ७,१०,१. [8] तु. सा.; वैतु. P,P^2,J ऐतुं. [9] विशेषवा S′. [10] ते॒ B^h,C,D,R,S^m. [11] न॒द्यमारो A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,Dc,Cs; नघमा॒रो RW. पै ७,१०,२; वैप १,१७६३ g द्र. [12] °रिंषो R,S^m; न॒द्यायुंषो A,B^h,C,D; न॒द्यायुंषः । K,K^m; न॒द्यारिंषो > न॒द्यायूंषो Cs; न॒द्यारिंषो > न॒द्यायूंषः । Dc; नंघारि॒षो RW. पै.; वैप १,१७६३ i अपि द्र. [13] न॒द्यायं A,B^h,C, K,K^m,R,S^m,Dc,Cs; न॒द्याय॒ं D; न घा॒यं RW. पै.; वैप १,१७६३ h अपि द्र. [14] ऋषत् R; °षंत् B^h,C.

[1]यस्मैं परिब्रवीमि[1] त्वा सायंप्रातरथो दिवा[2] ॥ २ ॥

त्रीणि । ते । कुष्ठ[3] । नामानि । [4]नद्यऽमारः । नद्यऽरिषः । नद्य । अयम् । पुरुषः । रिषत् । यस्मैं । परिऽब्रवीमि[4] । त्वा । सायम्ऽप्रातः । अथो इति । दिवा ॥ २ ॥

हे कुष्ठ ते त्रीणि नामानि अत्यन्तरहस्यानि । कानि तानीति तान्याह— नद्यमारः इति एकं नाम । नद्यां भवा नद्याः । नदीशब्देन नदीस्थानि उदकानि लक्ष्यन्ते । उदकदोषोद्भवा रोगा इत्यर्थः । यद्वा नद्या नदनीयाः शब्दनीयाः । अत्यन्तदुष्परिहरत्वेन शब्द्यमाना इत्यर्थः । तान् मारयतीति नद्यमारः । तथा नद्यरिषः । उक्तो नद्यशब्दार्थः । तान् रिष्यतीति[5] नद्यरिषः । इदं द्वितीयं नाम । केवलो नद्य इति तृतीयं नाम । नद्यानां मारकः स्वयमपि नद्य इत्युच्यते । तं संबोध्य ब्रूते—हे नद्य कुष्ठाख्यौषधे तव नामग्रहणाभावे अयं व्याधितः पुरुषो रिषत् हिंसितो भवेत् । अतः व्याधितरक्षक इति समुदितं नामेति मन्तव्यम् । एवं नामत्रयेण अभिधीयमानकुष्ठाख्यौषधे त्वा त्वां यस्मै रोगार्ताय पुरुषाय परिब्रवीमि मन्त्रत्वेन तव नामानि उच्चारयामि । कस्मिन् काल इत्युच्यते—सायंप्रातः उभयसंध्ययोः । अथो अपि च दिवा द्योतमाने । मध्याह्ने इत्यर्थः । औषधप्रयोगे उक्तकालत्रयस्य प्राशस्त्यात् । यद्वा दिवा कृत्स्नेऽप्यहनि उभयोः संध्ययोश्च । उक्तमेवार्थं नामव्यपदेशेन आदरार्थं पुनराह—[6]नद्यायं पुरुषो रिषत्[6] इति । यद्वा हे नद्य औषध यस्मै द्वेष्याय त्वां परिब्रवीमि अयं द्वेष्यः पुरुषो रिषत् नश्यतु इति व्याख्येयम् ।

जीवला[7] नाम ते माता जीवन्तो नाम ते पिता । नद्यायं[8] पुरुषो रिषत् ।
[9]यस्मैं परिब्रवीमि[9] त्वा सायंप्रातरथो दिवा ॥ ३ ॥

जीवला । नाम । ते । माता । जीवन्तः । नाम । ते । पिता । नद्य । अयम् । पुरुषः । रिषत् । यस्मैं । परिऽब्रवीमि । त्वा । सायम्ऽप्रातः । अथो इति । दिवा ॥ ३ ॥

हे कुष्ठाख्यौषधे ते तव माता जीवला नाम जीवयतीति जीवला । मत्वर्थीयो लः । जीवयित्रीत्यर्थः । एतन्नामिका । एवं ते तव पिता जनकोऽपि जीवन्तः । जीवयतीति जीवन्तः । वसन्त इतिवत् । एतत्संज्ञकः । यतस्तव पितरौ रोगादिपरिहारेण जीवप्रदौ अतस्त्वमपि तादृङ्महिमोपेत इति भावः । नद्यायं पुरुष इत्यादि पूर्ववत् ।

---

[1] यस्मै परि ब्रवीमि A,B^{h},C,D,K,K^{m},Dc,Cs,R,S^{m}; अस्मै° पै. [2] दिवा नद्यायं पुरुषो रिषत् S′, S, सा.; एवमुत्तरत्र. [3] कुष्ठ P; कुष्ठ > कुष्ठ J. [4] तु. सा.; वैतु. P,P^{2},J नद्य । मारः । नद्य । आयुषः । नद्य । अयम् । पुरुषः । ऋषत् । यस्मै । परि । ब्रवीमि. [5] एवं स्वरः ? [6] तु. टि २. [7] जीवलो RW. [8] न घायं RW.; वैप १,१७६३ h द्र. [9] यस्मै परि ब्रवीमि A,B^{h},C,D,K,K^{m},R,S^{m},V.

उत्तमो अस्योषधीनामनड्वान् जगतामिव व्याघ्रः श्वपदामिव। नद्यायं[1] पुरुषो रिषत्।
यस्मै परिब्रवीमि त्वा सायंप्रातरथो दिवा॥ ४ ॥

उत्ऽतमः । असि । ओषधीनाम् । अनड्वान् । जगताम्ऽइव । व्याघ्रः । श्वपदाम्ऽइव । नद्य[2] ।
अयम् । पुरुषः । रिषत्[3] । यस्मै । परिऽब्रवीमि[4] । त्वा । सायम्ऽप्रातः । अथो इति । दिवा ॥४॥

हे कुष्ठ त्वम् ओषधीनाम् इतरासां व्याधिनिर्हन्त्रीणां मध्ये[5] उत्तमः उत्कृष्टतमः असि । जन्मादिना उत्तमत्वम् उत्तरत्र वर्ण्यते । तत्र दृष्टान्तः— अनड्वान् अनोवहनसमर्थः अनड्वान्। स यथा जगताम् गच्छतां प्राणिनां मध्ये उत्तमः। सर्वप्राण्युपभोगसाधनत्वात् । स यथा अत्यन्तं लोकस्य उपकारकः एवं त्वमपीत्यर्थः । एवं शरीरपीडनेनापि उपकारकत्वेन उत्तमत्वम् अनडुद्दृष्टान्तेन[6] अभिधाय अतिक्रूरवीर्यवत्त्वेनापि उत्तमत्वं व्याघ्रदृष्टान्तेन उपपादयति— व्याघ्रः श्वपदामिव इति। व्यादाय हन्तीति व्याघ्रः श्वापदविशेषः। स च श्वपदाम् इतरेषां वृकादीनां मध्ये यथा क्रौर्येण उत्तमः एवं त्वमपि वीर्येण उत्तम इत्यर्थः। नद्यायम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम्।

[7]त्रिः शाम्बुभ्यो[7] अङ्गिरेभ्यस्त्रिरादित्येभ्यस्परि[8] । त्रिर्जातो विश्वदेवेभ्यः ।
स 'कुष्ठो विश्वभेषजः' साकं सोमेन तिष्ठति[10] ।
तक्मानं सर्वं नाशय[11] सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ५ ॥

त्रिः । शाम्बुऽभ्यः । अङ्गिरेभ्यः । त्रिः । आदित्येभ्यः । परि । त्रिः । जातः । विश्वऽदेवेभ्यः ।
सः । कुष्ठः । विश्वऽभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।
तक्मानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ५ ॥

यः कुष्ठाख्यौषधिः अङ्गिरेयेभ्यः[12] अङ्गिरसाम् अपत्यभूतेभ्यः शाम्बुभ्यः[13] एतन्नामकेभ्यो महर्षिभ्यः त्रिः जातः उत्पन्नः त्रयाणां लोकानाम् उपकाराय त्रिरुत्पादितः। अथ वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातित्रयात्मना त्रिर्जातः। अङ्गिरसां [14]भूमिस्थानत्वात् तेभ्यः[14]

---

[1] न घायं RW. [2] नुद्य P,P², J. [3] ऋषत् P,P². [4] परि । ब्रवीमि P,P², J. [5] मध्ये त्वम् S′. [6] दृष्टान्तत्वेन S′. [7] त्रिर्भृगुभ्यो RW.; °शाम्भुभ्यो पै ७,१०,५. [8] अंगिरेभ्य°> अंगिरेयेभ्यु° R; अंगिरयेभ्यु° A; अंगिरेयेभ्यु°, अंगिरेभ्यु° V; अंगिरेयेभ्यु° Bʰ,C,D,S,Kᵐ,Sᵐ,Dc; अङ्गिरोभ्य° RW. [9] कुष्ठ विश्वभेषज पै. [10] तिष्ठसि पै. [11] नाशयन् पै. [12] वैदु. मपा.; अंगिरयेभ्यः S′. [13] सांबुभ्यः S′. [14] स्वानत्वेच्चेभ्यः S′.

सकाशात् पृथिव्यां त्रिर्जात इत्युच्यते। तथा आदित्येभ्यस्परि। परीति पञ्चम्यर्थानुवादी। दिवि आदित्येभ्यः त्रिः जातः। त्रिर्जननप्रयोजनं पूर्ववद् द्रष्टव्यम्। एवं विश्वदेवेभ्यः मध्यस्थानेभ्यो देवगणेभ्यः त्रि जातः। स तादृशः कुष्ठः कुष्ठाख्यौषधिविशेषो[1] विश्वभेषजः विश्वेषां सर्वेषां रोगाणां भैषज्यरूपः सर्वरोगशमनवीर्योपेतत्वात्। स पुरा कुत्र तिष्ठतीत्यत्राह—साकं सोमेन तिष्ठति इति। सोमेन सह अवस्थानाभिधानं तत्समानवीर्यत्वद्योतनार्थम्। अथ प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते—तक्मानम् इति। सर्वम् नानाभेदभिन्नं तक्मानम् रोगं नाशय तथा सर्वाश्च यातुधान्यः यातुधानीर्नाशय।

अ॒श्व॒त्थो दे॑व॒सद॑नस्तृ॒तीय॑स्यामि॒तो दि॒वि ।
तत्रा॒मृत॑स्य॒ चक्ष॑णं॒ [2]तत॒ः कुष्ठो॑ अजायत[2] ।
[3]स †कुष्ठो॑ वि॒श्वभे॑षजः† सा॒कं सोमे॑न तिष्ठति‡ ।
त॒क्मान॒ं सर्वं॑ नाशय॒* सर्वा॑श्च यातुधा॒न्य॑ः[3] ॥ ६ ॥

अ॒श्व॒त्थः । दे॒व॒ऽसद॑नः । तृ॒तीय॑स्याम् । इ॒तः । दि॒वि ।
तत्र॑ । अ॒मृत॑स्य । चक्ष॑णम् । तत॑ः । कुष्ठ॑ः[4] । अ॒जा॒य॒त ।
सः । कुष्ठ॑ः । वि॒श्वऽभे॑षजः । सा॒कम् । सोमे॑न । ति॒ष्ठ॒ति॒ ।
त॒क्मान॑म् । सर्व॑म् । ना॒श॒य॒ । सर्वा॑ः । च॒ । या॒तु॒ऽधा॒न्य॑ः ॥ ६ ॥

इतः अस्माद् भूलोकात् तृतीयस्यां दिवि तृतीये द्युलोके देवसदनः। देवाः सीदन्ति निवसन्ति अत्रेति देवसदनः। देवानाम् आवासस्थानभूतः अश्वत्थः यतोऽग्निरश्वात्मना तत्रावस्थितः अतोऽश्वत्थः इति नाम [5]संपन्नम् अस्येत्यश्वत्थस्तिष्ठति[5]। तत्र अश्वत्थे अमृतस्य अमरणधर्मकस्य सोमस्य चक्षणम्[6] प्रकाशनं स्फुटीभावो विद्यते। अथवा अश्वत्थशब्देन आदित्य उच्यते अमृतावस्थानश्रवणात्। 'असौ वा आदित्यो देवमधु' (छांउ ३,१,१) इति श्रुतेः। ततः अश्वत्थात् कुष्ठः कुष्ठाख्यौषधिः अजायत उत्पन्नोऽभूत्। स कुष्ठ इत्यादि पूर्ववद् योज्यम्।

हि॒र॒ण्ययी॒ नौर॑चर॒द्धिर॑ण्यबन्धना दि॒वि ।
तत्रा॒मृत॑स्य॒ चक्ष॑णं॒ तत॒ः कुष्ठो॑ अजायत ।
[3]स †कुष्ठो॑ वि॒श्वभे॑षजः† सा॒कं सोमे॑न तिष्ठति‡ ।
त॒क्मान॒ं सर्वं॑ नाशय॒ सर्वा॑श्च यातुधा॒न्य॑ः[3] ॥ ७ ॥

---

[1] कुष्टाख्यो° S′. [2] तत॑ः कु॒ष्ठो अ॑° A,Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs,WM.; तत॑ः कु॒ष्ठो अ॑° > तत॒ः कुष्ठो॑ अ° Dc. [3] नास्ति WM.RW. † कुष्ठ विश्वभेषज पैं ७,१०,६;७. ‡ तिष्ठसि पै. * नाशयन् पै.; एवमुत्तरत्र. [4] कु॒ष्ठः P,J,WM. [5] संपन्नस्येश्वत्थ° S′. [6] व्यचक्षणं S′.

हिरण्ययीं । नौः । अचरत् । हिरण्यऽबन्धना । दिवि ।
तत्र । अमृतस्य । चक्षणम् । ततः । कुष्ठः । अजायत ।
सः । कुष्ठः । विश्वऽभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।
तक्मानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ७ ॥

दिवि **द्युलोके** हिरण्ययी **हिरण्यनिर्मिता तथा** हिरण्यबन्धना **हिरण्यमयैः शङ्कुपाशादिभिर्बद्धा** नौः अचरत् **सर्वदा चरति । अस्तु, ततः कुष्ठाख्यस्यौषधस्य किम् आयातम् इति तत्राह —** तत्रामृतस्य **इति । अनेन अस्यापि अमृतत्वसाधनधर्मः सहैव उक्तो भवति ।**

[1]यत्र नावप्रभ्रंशनं[1] यत्र हिमवतः शिरः ।
तत्रामृतस्य चक्षणं ततः कुष्ठो अजायत ।
स [2]कुष्ठो विश्वभेषजः[2] साकं सोमेन तिष्ठति[3] ।
तक्मानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥

यत्र । [4]न । अवऽप्रभ्रंशनम्[4] । यत्र । हिमऽवतः । शिरः ।
तत्र । अमृतस्य । । चक्षणम् । ततः । कुष्ठः । अजायत ।
सः । कुष्ठः । विश्वऽभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।
तक्मानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ८ ॥

यत्र **द्युलोके** नावप्रभ्रंशनम् **तत्रस्थानां सुकृतिनाम् अवाङ्मुखप्रभ्रंशो नास्ति ।** यत्र **च** हिमवतः **एतन्नाम्नः पर्वतस्य** शिरः । **हिमवच्छिरःप्रदेश एव स्वर्गभूमिरिति प्रसिद्धिः ।** तत्रामृतस्य **इत्यादि पूर्ववत् ।**

यं त्वा वेद पूर्व [5]इक्ष्वाको यं[5] वा त्वा [6]कुष्ठ काम्यः[6] ।
[7]यं वा वसो[7] [8]यमात्स्यस्तेनासि[8] विश्वभेषजः ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । वेद[9] । पूर्वः । इक्ष्वाकः[10] । यम् । वा । त्वा । कुष्ठ । काम्यः[11] ।
यम् । वा । वसः[12] । यम् । आत्स्यः । तेन । असि । विश्वऽभेषजः ॥ ९ ॥

---

[1] यत्रंनावप्रभ्रंशनं RW.; °नावः° D, पै ७,१०,८; वैप १,४५६ a अपि द्र. [2] कुष्ठ विश्वभेषज पै. [3] तिष्ठसि पै. [4] तु. सा.; वैतु. P,P², J अव। प्रऽभ्रं°. [5] इष्वाको यं Kᵐ,R,V,Dc,Cs,WM.; इक्ष्वा° > इष्वा° Sᵐ; इक्ष्वाकोयं RW.; वैप ७५४ a अपि द्र. [6] कुष्ठकाम्यः RW. WI.W. [7] यं वार्यसो RW.; अहि श्या व सो ? पै ७,१०,९; °वासो D,K,Kᵐ,V,Cs,WM.; °वसो > °वासो Dc; वैप १,२८२६ h द्र. [8] यमाच्छस्ते° R,Cs; यं मात्स्य° RW.; अ नु सा रि इच्छ स् ? ते° पै.; वैप १,२५२७ h द्र. [9] वेद P,J. [10] इष्वाकः P,P². [11] काम्याऽः P. [12] वासः P,P²; वासः > वसः J.

हे कुष्ठाख्यौषधे यस्माद् यं प्रसिद्धं त्वा त्वां पूर्वः पुरातन इक्ष्वाकुः[1] राजा वेद सर्वव्याधिहन्ताऽयम् इति ज्ञातवान्। यस्माद् यं वा यं च त्वा त्वाम् हे कुष्ठ काम्यः कामपुत्रो वेद सर्वौषधिरूप इति ज्ञातवान्। यस्माद् यं यमास्यः[1] यमस्य आस्यमिव आस्यं यस्य स तादृशो वसः एतन्नामा देवो वेद। तेन कारणेन त्वं विश्वभेषजोऽसि विश्वव्याधिनिर्मोचको भवसि सकलभेषजात्मको वासि।

शीर्षशोकं[2] तृतीयकं[3] सदन्दिर्यश्च[4] हायनः।
तक्मानं [5]विश्वधावीर्याधराञ्चं परा सुव ॥ १० ॥

शीर्षऽशोकम्[2] । तृतीयकम्[6] । सदम्ऽदिः । यः । च । हायनः ।
तक्मानम् । विश्वधाऽवीर्य । अधराञ्चम् । । परा । सुव ॥ १० ॥

हे कुष्ठ तृतीयकम् भूलोकापेक्षया तृतीयं लोकं[1] द्युसञ्ज्ञकं तव शीर्ष[1] शिर आहुः। द्युलोके प्रथमम् उत्पन्नत्वाद् भूमिष्ठस्यापि तृतीयलोकपर्यन्तव्याप्तेश्च। यश्च हायनः कालस्तवावस्थानावलम्बनः। स कीदृशः। सदन्दिः। सदम् इत्यव्ययं सदेत्यस्यार्थे। सदा रोगाणां खण्डयिता। तादृङ्महिमोपेतस्त्वं विश्वधावीर्यम्[1] व्याप्तसामर्थ्यं[7] तक्मानम् रोगम् अधराञ्चम् अवागञ्चनं यथा भवति तथा परा सुव निकृष्टं प्रेरय। नाशयेत्यर्थः।

इति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम्।

'यन्मे छिद्रम्' इति सप्तमं सूक्तम्। तस्य [8]पवित्रनाशनिमित्तप्रायश्चित्ते आज्यहोमे विनियोगः। तद् उक्तं परिशिष्टे समुच्चयप्रायश्चित्तप्रकरणे—

“अथ †पवित्रे प्रणश्यति† कर्ममध्यात् प्रमादतः।
अन्यच्छित्त्वानुमन्त्रयेत‡ कर्मशेषम् उपक्रमेत्॥

××× 'यन्मे छिद्रम्' (अ १९,४०,१), 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्' (अ ७,६९), 'मा न आपो मेधाम्' (अ १९,४०,२), 'मा नो मेधाम्' (अ १९,४०,३), 'मा[1] नः पीपरदश्विना❀' (अ १९,४०,४) इति संनतिभिराज्यं जुहुयाद् व्याहृतिभिश्च गां च कर्त्रे दद्यात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः” (अप ३७,४,१;२) इति।

तथा उपयामस्य हस्तात् पतने आज्यहोमे अस्य विनियोगः। तद् उक्तम्—“अथ यस्योपयामो *त्वा पतेद्धस्तात्* स 'यन्मे उपयामः' (अप ३७,१४,२) इत्यादधीत” इत्युपक्रम्य परिशिष्टे— “ 'यन्मे छिद्रम्', 'यदस्मृति' (अ ७,१११) इति जुहुयात्” (अप ३७,१४,१;४) इति[8]।

---

१. वैतु. मंपा. २. तु. PW. RW. प्रभृ.; वैतु. शंपा. शीर्षलोकं; शीर्षालाकं पै ७,१०,१०. ३. तु. P^2, WM. RW.; वैतु. शंपा. तृतीयकं. ४. सदुंदी° A,B^b; सदुंडि° R,S^m,Cs. ५. विश्वधा° A,C,D,S^m,WM. ६. तृतीयकम् शंपा. ७. व्याप्तं S'. ८. नास्ति S', स्थानं तु दशानां वर्णानां रिक्तम्. † पवित्रं (चेत्) प्रणश्येत BN. ‡ नु नास्ति BN. ❀ पीपरिद° शंपा; पिपरिद° BN. * °ऽवपते° BN.

यन्मे॑ छि॒द्रं मन॑सो॒ यच्च॑ वा॒चः सर॑स्वती[1] मन्यु॒मन्तं॑[2] ज॒गाम॑[3] ।
विश्वै॒स्तद् दे॒वैः स॒ह सं॑विदा॒नः सं द॑धातु[4] बृह॒स्पति॑ः ॥ १ ॥

यत् । मे॒ । छि॒द्रम् । मन॑सः । यत् । च॒ । वा॒चः । सर॑स्वती[5] । म॒न्यु॒ऽमन्त॑म् । ज॒गाम॑[6] ।
विश्वैः॑ । तत् । दे॒वैः । स॒ह । स॒म्ऽवि॒दा॒नः । सम् । द॒धा॒तु॒ । बृह॒स्पति॑ः ॥ १ ॥

मे मम मनसः यज्ञदानध्यानादिलक्षणस्य मनोव्यापारस्य यच्छिद्रम् यश्छेदोऽस्ति तथा वाचः[7] मन्त्रादिविषयाया यत् छिद्रम् अस्ति । तत् सं दधात्विति उत्तरत्र संबन्धः । या च मम सरस्वती सरणवती वाग् मन्युमन्तम् अस्मद्विषयक्रोधोपेतं द्वेष्यं जगाम अगच्छद् इति यत् । यद्वा मन्युमन्तम् मन्युः क्रोधो मानसिको धर्मः तद्वन्तम् । मां विहायेति शेषः । अन्यत्र जगाम गतेति । तस्माद् मनसो वाचश्च च्छिद्रम् अवश्यं संधातव्यम्[8] इत्यर्थः । तत् उक्तलक्षणं सर्वं छिद्रं बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रसमूहस्य वेदस्य पतिः पालयिता अभिमानी एतन्नामको देवः विश्वैः इतरैरिन्द्राद्यैः देवैः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः सन् सं दधातु संधानं करोतु । केवलं बृहस्पतिना छिद्रसंधाने क्रियमाणे इतरेषां देवानाम् अनानुकूल्ये[9] सति संधानस्य अघटनात् तैः सहितस्य ऐकमत्यम् आशास्यते[10] ।

मा [11]नं॑ आपो॑[11] मे॒धां मा ब्रह्म॒ प्र म॑थिष्टन[12] ।
[13]सु॒ष्य॒दा यू॒यं स्यं॑न्दध्व॒मुप॑हूतो॒ऽहं[13] सु॒मेधा॑ वर्च॒स्वी ॥ २ ॥

मा । न॒ः । आ॒प॒ः[11] । मे॒धाम् । मा । ब्रह्म॑ । प्र । म॒थि॒ष्ट॒न॒[14] ।
सु॒ऽस्य॒दाः[15] । यू॒यम् । स्य॒न्द॒ध्व॒म्[16] । उप॑ऽहूतः । अ॒हम् । सु॒ऽमेधा॑ः[17] । व॒र्च॒स्वी ॥२॥

हे आपो देवताः यूयं नः अस्माकं मेधाम् । अधीतस्य वेदादेर्धारयित्री बुद्धिर्मेधा । तां मा प्र मथिष्ट[18] प्रमथनं भ्रंशं मा कुरुत । तथा नः ब्रह्म । ब्रह्म वेदः । अधीतं वेदं मा प्र मथिष्ट[19] । किं च मम संबन्धि यद्यत् कर्म शुष्यत्[20] शोषं

---

[1] °स्वतीं A,C,D,Km,Sm,V,Dc,WM.; हर॑स्वन्तं RW. [2] मन्युवित्तं पै १९, ३८,६. [3] जगाम A,Bh,D,K,Km,R,V,Cs; ज॒गाम॑ > जगाम Dc. [4] ददातु पै. [5] °स्तीम् P,P², J. [6] ज॒गा॒म॒ P,P²,J. [7] वचः S′. [8] समाधा° S′. [9] अननु° S′. [10] आभिशायीस्यते S′. [11] तु. RW. सा.; वैतु. शंपा. नु॒ आपो॑ (पपा. आप॑ः). [12] म॑थिष्ट नः A,Bh,V,S, सा. [13] शुष्यदायुर्यस्यंनदध्व° S; शु॒ष्य॒दा° A,Bh,D,K,Km,R,Sm,Dc,Cs, सा.; शु॒ष्म॒दा° RW.; °स्यन्नध्व॒° A,Bh,C; °स्यंनध्व॒° R,Sm; °स्यंनध्व॒° D,Cs; °स्यंचश्र॒° > °स्यंदध्व॒° Dc; °स्यंदध्व॒° O; °हूता अ॒हं RW. [14] °ष्ठ॒न॒ P,P²,J. [15] शु॒ष्यु॒दा P,P²,J. [16] स्य॒न्नु॒ध्व॒म् P,P²,J. [17] °धा॑ P,P²,J. [18] वैतु. मंपा; मथिष्ठा S′. [19] मथिष्ठ S′. [20] वैतु. मंपा.; शुष्कुष्यत् S′.

प्राप्नोति तत्तद् अभिलक्ष्य यूयम् आ[1] स्यन्दध्वम् सर्वतः प्रवहत। आर्द्रं कुरुतेत्यर्थः। उपहूतः युष्माभिरनुज्ञातः अनुगृहीतः अहं सुमेधाः। भूयासम् इति शेषः। मेधां मा प्र मथिष्टेति प्रार्थितत्वात् सुमेधा भूयासम् इति आशास्यते। ब्रह्मणो वेदस्य प्रमथनाभावस्यापि प्रार्थनाद् वर्चस्वी ब्राह्मेण वर्चसा युक्तो भूयासम् इति प्रार्थ्यते।

मा नो॑ मे॒धां मा नो॑ दी॒क्षां मा नो॑ हिंसिष्टं॒[2] यत् तप॑: ।
शि॒वा न॒: [3]शं स॒न्त्वायु॑षे शि॒वा[3] भ॑वन्तु मा॒तर॑: ॥ ३ ॥

मा । न॒: । मे॒धाम् । मा । न॒: । दी॒क्षाम् । मा । न॒: । हिं॒सि॒ष्ट॒म्[4] । यत् । तप॑: ।
शि॒वा:[5] । न॒: । [6]शम् । स॒न्तु॒[6] । आयु॑षे । शि॒वा:[7] । भ॒व॒न्तु॒ । मा॒तर॑: ॥ ३ ॥

अत्र हिंसिष्टम् इति द्विवचनाद् द्यावापृथिव्यौ संबोध्ये। उत्तरमन्त्रेऽपि अश्विनोः संबुद्धिः। तयोश्च द्यावापृथिव्यात्मकता मता। हे द्यावापृथिव्यौ नो मेधाम् अधीतधारणबुद्धिं मा हिंसिष्टम् मा नाशयतम्। तथा नो दीक्षाम् नवनीताभ्यङ्गमुष्टीकरणवाग्यमनदण्डमेखलादिधारणसाध्यां च मा हिंसिष्टम्। एवं नः अस्माकं यत् तपः पयोव्रतादिरूपं क्लेशसहनात्मकं तपोऽस्ति तद् मा हिंसिष्टम्। तथा आपो देव्यः शिवाः मङ्गलाः सुखकारिण्यः सत्यः नः अस्माकम् आयुषे आयुरभिवृद्धये शंसन्तु[8] साधीयान् अयम् इति स्तुवन्तु। तथा मातरः मातृवद्धितकारिण्यो जगन्निर्मात्र्यो वा आपः शिवा भवन्तु।

[9]या न॒:[9] पीप॑रद॒श्विना॒[10] ज्योति॑ष्मती॒[11] तम॑स्ति॒र:[12] । ताम॒स्मे[13] रास॑ता॒मिष॑म्[14] ।४

या[15] । न॒: । पीप॑रत्[16] । अ॒श्विना॑[17] । ज्योति॑ष्मती । तम॑: । ति॒र: । ताम् । [18]अ॒स्मे इति॑[18] ।
रा॒स॒ता॒म्[19] । इष॑म्[20] ॥ ४ ॥

---

[1] वैतु. मंपा.

[2] हिंसिष्टॖ RW.

[3] संस्व॑न्त॒ आयु॑षे° A,B^h,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,WM.; सस्वन्त आयुषे° C; स॒न्त्वायु॑षे° RW.; शंसन्त्वायुषे° S; सर्वा आयुष आपो पै २०,५७,४.

[4] हिं॒सि॒ष्ठ॒म् J.

[5] शि॒वा P,J,WM.; शि॒वा > शि॒वाः P^2, WM.

[6] सम्ऽस्व॑न्तः P,P^2,J,WM.

[7] शि॒वा L.

[8] सन्तु S′; वैतु. मंपा.

[9] मा न॒: A,D,K,K^m,R,Dc,B^h,S^m,V,Cs,WM.; मा नः C,S.

[10] पिप॑रिदश्विना॒ A,D,K,K^m,R,Dc,B^h; पिप॑रिद॒श्विना॒ S^m; पीप॑रदश्विना॒ V, ऋ १,४६,६; पीप॑रिदश्विना RW.; पिपरिदश्विना C; पीपरदश्विना S.

[11] ज्योति॒ष्मती॒ Cs; ज्योतिष्मती C,S.

[12] तमस्तिरः C,S.

[13] ताम॒स्मै A,D,K,K^m,R,Dc,S^m,V,Cs,WM.; तामस्मै C, पै १२,६,१४ (मूको).

[14] रास॑ता॒मिषु॑म् A,D,K,K^m,Dc,B^h,V,WM; रासि॑ता॒मिषु॑म् R,S^m; रासि॑ता॒मि॒षुं > रास॑ता॒मि॒षुं Cs; रासतामिषुम् C; रास॑था॒मिष॑म् RW.; रासातामिषम् S; रासा॑था॒मिष॑म् ऋ. पै.

[15] मा मूको.

[16] पिप॑रित् मूको.

[17] अ॒श्वि॒ना मूको.

[18] अ॒स्मै मूको.

[19] रास॑ताम् P; रा॒स॒ता॒म् P^2,J.

[20] इषु॑म् मूको.

हे अश्विना[1] **अश्विनौ** नः **अस्मान्** तमः **सर्वस्यावरकं सर्वव्यवहारप्रतिबन्धकोऽन्धकारः** मा[1] पीपरत् **पारं मा गमयतु । किं तु** ज्योतिष्मती **सकलव्यवहारानुकूलप्रकाशोपेता रात्रिः** तमः तिरः **तिरस्करोतु** । ताम् **तादृशीम्** इषम् **सर्वैरिष्यमाणां ताम् उक्तलक्षणां रात्रिम्** अस्मे **अस्माकं** रासाथाम्[1] **प्रयच्छतम् । यद्वा इट्शब्देन सर्वैरिष्यमाणम् अन्नम् अभिधीयते । सैव ज्योतिष्मती प्रकाशवती अन्नवतो लोके प्रकाशदर्शनात् । यद्वा तमो नाम दारिद्र्यम् । तिरः सर्वस्य तिरोधायकम् । तमः मा पीपरत् ज्योतिष्मत्येव इट् पीपरत् । तां तादृशीम् इषं रासाथाम् इति व्याख्येयम् । शाखान्तरे तु** 'या नः पीपरत्' (ऋ १,४६,६) **इति आम्नायते ।**

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

'भद्रमिच्छन्तः' **इत्येतद् अष्टमं सूक्तम् एकर्चम्** । तत्पाठस्तु—

[2]भ॒द्रमि॒च्छन्त॒ ऋष॑यः स्व॒र्वि॑द॒स्तपो॑ †दी॒क्षामु॑प॒निषे॑दु॒रग्रे॑[2] ।
ततो॑ रा॒ष्ट्रं[3] ब॒लमोज॑श्च जा॒तं तद॑स्मै दे॒वा उ॑प॒संन॑मन्तु[4] ॥ १ ॥

भ॒द्रम् । इ॒च्छन्त॑ः । ऋष॑यः । स्व॒ःऽविद॑ः । तप॑ः । दी॒क्षाम् । उ॒प॒ऽनिसे॑दुः । अग्रे॑ ।
तत॑ः । रा॒ष्ट्रम् । बल॑म् । ओज॑ः । च॒ । जा॒तम् । तत् । अ॒स्मै॒ । दे॒वाः । उ॒प॒ऽसंन॑मन्तु ॥ १ ॥

अग्रे **सृष्ट्यादौ पूर्वम्** ऋषयः **अतीन्द्रियार्थद्रष्टारः** । 'ऋषिर्दर्शनात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः' **इति निरुक्तम्** (२,११) । **ते** भद्रम् **कल्याणं क्षेमम्** इच्छन्तः स्वर्विदः **स्वर्गं लभमानाः तत्साधनत्वेन** तपः **पयोव्रतादिलक्षणं** दीक्षाम् **नवनीताभ्यङ्गमुष्टीकरणवाग्यमनदण्डमेखलादिधारणसाध्यां च** उपनिषेदुः **प्राप्ताः** । ततः **तत्सामर्थ्याद्** राष्ट्रम् **राज्यं** बलम् **सामर्थ्यम्** ओजश्च जातम् **निष्पन्नम्** । तत् **राष्ट्रादिकं** देवा अस्मै **पुरुषाय** उपसंनमन्तु **संयोजयन्तु ।**

इति पञ्चमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

'ब्रह्म होता' **इति नवमं सूक्तम् ।**

ब्रह्म॒ होता॒ ब्रह्म॑ य॒ज्ञा[5] ब्रह्म॑णा॒ [6]स्वर॑वो मि॒ताः[6] ।
अ॒ध्व॒र्युर्ब्रह्म॑णो[7] जा॒तो ब्रह्म॑णो॒ऽन्तर्हि॑तं[8] ह॒विः ॥ १ ॥

---

१. वैतु. मंपा. २. भ॒द्रं प॑श्यन्त उप॑ सेदु॒रग्रे॒ तपो॑ दी॒क्षामृष॑यः सुव॒र्विद॑ः तै ५,७,४,३. † दी॒क्षामु॒प॒° Bʰ. ३. क्ष॒त्रं तै. ४. उ॒प॒संन॑° A,Bʰ,R,V,Cs; अ॒भि सं न॑मन्तु तै. ५. य॒ज्ञो RW. ६. स्वर॑वामि॒ता A,Bʰ,D,R,Sᵐ; सर॑वामि॒ता C; स्व॑रवामि॒ता K,Kᵐ,V,Dc; संरवामि॒ता Cs; स्वरगामिता S, सा. ७. अ॒ध्व॒र्युंब्रह्म॑णो A,Bʰ,C,R,Sᵐ,Cs. ८. °र्हि॑ते A,Bʰ,C,D,K,Kᵐ,R,Sᵐ,V,Dc,Cs,

ब्रह्म । होता । ब्रह्म । यज्ञाः । ब्रह्मणा । [1]स्वरवः । मिताः[1] ।
अध्वर्युः । ब्रह्मणः । जातः । ब्रह्मणः । अन्तःऽहितम्[2] । हविः ॥ १ ॥

ब्रह्म जगदुपादानकारणं तत्त्वम् । तदेव यज्ञाङ्गभूतहौत्रकर्तृत्वोपाधिना[3] होता इत्युच्यते । कृत्स्नस्य कार्यकारणप्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वात् 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' (मुउ २,२,११), 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तैआ ८,६) इति स्वसृष्टसकलपदार्थानुप्रवेशश्रुतेश्च । 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी' (श्वेउ ४,३) इति श्रुतेर्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावाद् ब्रह्मणो होत्रादिरूपत्वम् । तथा यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयोऽपि ब्रह्म एव । 'तस्माद् ऋचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च' (मुंउ २,१,६) इति मुण्डकश्रुतेः ब्रह्मैव यज्ञा इत्युच्यन्ते । एवं ब्रह्मणा एव स्वरगामिता[4] स्वराणां क्रुष्टादीनां[5] सप्तानाम् उदात्तादीनां च चतुर्णां गामिता यज्ञानुप्रवेष्टृता[6] । उद्गातृत्वादिभाव इत्यर्थः । यद्वा स्वर्गं गन्तृता । ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठातृभ्य इति शेषः । अध्वर्युः अपि ब्रह्मणः एव जातः उत्पन्नः । प्रागुक्तनीत्या ब्रह्मणः सकाशाद् उत्पत्तिरवगन्तव्या । तथा हविः यज्ञसाधनभूतं चरुपुरोडाशाज्यसोमादिलक्षणं ब्रह्मणि[4] अन्तर्हितम् इन्द्राद्युद्देशेन दत्तमपि [7]ब्रह्मण्येवावतिष्ठते । 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' (भगी ४,२४) इत्यादिस्मृतेः । 'ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचः । ब्रह्म यज्ञानां हविषाम् आज्यस्य' (तैब्रा ३,७,११,१) इति मन्त्रवर्णाद् ब्रह्मणि हविषाम् अवस्थानम् । अथवा अत्र ब्रह्मशब्देन 'अथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणम्' (गोब्रा १,२,२४) इति श्रुतेः ब्रह्माख्य[8] ऋत्विग् वाभिमतः । तस्य सर्वानुज्ञातृत्वात् होत्रादिरूपत्वेन स्तुतिः ।

[9]ब्रह्म स्रुचो[9] घृतवतीर्ब्रह्मणा[10] वेदिरुद्धिता[11] ।
ब्रह्म यज्ञस्य[12] [13]तत्त्वं† च[13] ऋत्विजो ये हविष्कृतः[14] । [15]शमिताय‡ स्वाहा[15] ॥२॥

ब्रह्म । स्रुचः[16] । घृतऽवतीः । ब्रह्मणा । वेदिः । उद्धिता[17] ।
ब्रह्म । यज्ञस्य । तत्त्वम् । च । ऋत्विजः । ये । हविःऽकृतः[18] । शमिताय । स्वाहा ॥२॥

स्रुचः होमसाधनभूता जुहूपभृदादयोऽपि ब्रह्म । ताश्च घृतवतीः घृतवत्यो होमार्थेन घृतेन पूर्णाः । ब्रह्मणा एव वेदिः हविरासादनसाधना ब्रह्मणैव उद्धृता[4] उद्धननखनन-

---

१. स्वऽः । अवामिता P,P², J.　२. °हिते P,P², J.　३. °हौकर्तृपोधिना S′.
४. वैतु. मंपा.　५. कृष्टा° S′.　६. °वेष्टता S′.　७. ब्रह्मण्यं वा S′.　८. एवं तु स्वरो दुष्यति.　९. ब्रह्म स्रुचो A,Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs,RW.; ब्रह्म स्रुचो > ब्रह्मस्रुचो Dc.
१०. घृतवती ब्रह्म° Bʰ,R,Sᵐ,Cs.　११. °रुद्धिता, °रुद्धता V; °रुद्धृता S. सा.
१२. यज्ञश्च RW.　१३. तन्तवः । तैब्रा २,४,७,११; वैप १,१४०३ i द्र.　† तन्वं WM.　१४. हविःकृतः Bʰ,C; हविष्कृतः R,Sᵐ,Cs; हविष्कृतः > हविष्कृतः Dc.
१५. संमिताय स्वाहा इति पृथङ्मन्त्रः S.　‡ शंमिताय, संमिताय V.　१६. स्रुचः P,J.　१७. उत्ऽहिता P,P²,J.　१८. हविःऽकृतः P,J.

निर्माणैः संपादिता । यज्ञस्य ज्योतिष्टोमाद्यात्मकस्य यागस्य तत्त्वम् पारमार्थिकं रूपं च ब्रह्मैव । अत्र तत्त्वं चेति विशेषितत्वाद् अत्रोक्तानां होत्रादीनां पारमार्थिकं रूपं ब्रह्मैव तत्रैव परिकल्पितत्वात् कृत्स्नप्रपञ्चस्य । यथा मृदुपादानभूताः शरावादयो मृदेव एवं ब्रह्मोपादानभूतास्तत्त्वतो ब्रह्मैवेत्यभिप्रायः । ये च हविष्कृतः हविष्कर्तार ऋत्विजः उक्तव्यतिरिक्ताः प्रतिप्रस्थात्राद्याः तेऽपि ब्रह्मैव ।

संमिताय[1] उक्तप्रकारेण होत्राद्यात्मना संमिताय । अभेदम् आपन्नाय ब्रह्मण इत्यर्थः । तस्मै स्वाहा स्वाहुतम् अस्तु । अथवा अयम् (मन्त्रः) उक्तब्रह्महोतेत्यादिमन्त्रद्वयशेषो द्रष्टव्यः ।

अं॒हो॒मुचे॒ प्र भ॑रे[2] [3]म॒नी॒षामा सु॒त्राव्णे॑[3] सुम॒तिमा॑वृ॒णा॒नः[4] ।
इ॒मामि॑न्द्र॒[5] प्रति॑ ह॒व्यं गृ॑भाय[6] स॒त्याः स॑न्तु॒ यज॑मानस्य॒ कामा॑ः ॥ ३ ॥

अं॒हः॒ऽमुचे॑[7] । प्र । भ॒रे॒ । म॒नी॒षाम् । आ । सु॒ऽत्राव्णे॑ । सु॒ऽम॒तिम् । आ॒ऽवृ॒णा॒नः[8] ।
इ॒मम् । इ॒न्द्र॒ । प्रति॑ । ह॒व्यम् । गृ॒भा॒य॒ । स॒त्याः । स॒न्तु॒ । यज॑मानस्य । कामा॑ः ॥ ३ ॥

अहम् अंहोमुचे अंहसां पापानां मोचयित्रे सुत्राम्णे[9] सुतरां त्रात्रे इन्द्राय । प्र भर इति संबन्धः । सुमतिम् शोभनां स्तुतिं मयि शोभनमतिं वा इन्द्रस्य गृणानः[9] उच्चारयन् कुर्वन् अहं मनीषां मनस ईशित्रीं स्तुतिं प्र भरे संपादयामि[10] । हे इन्द्र त्वम् इमम् इदम् इदानीं हव्या[9] हव्यानि प्रति गृभाय स्वीकुरु । यजमानस्य कामाः आयुरादिविषयाः सत्याः अवितथाः सन्तु भवन्तु ।

अं॒हो॒मुचं॑ वृष॒भं य॒ज्ञिया॑नां वि॒राज॑न्तं प्रथ॒मम॑ध्व॒राणा॑म् ।
अ॒पां नपा॑तम॒श्विना॑ [11]हु॒वे॒ धिय॑ इन्द्रि॒येण॑ त[11] इन्द्रि॒यं द॑त्त॒मोज॑ः[12] ॥ ४ ॥

अं॒हः॒ऽमुच॑म् । वृ॒ष॒भम् । य॒ज्ञिया॑नाम् । वि॒ऽराज॑न्तम् । प्र॒थ॒मम् । अ॒ध्व॒राणा॑म् ।
अ॒पाम् । नपा॑तम् । अ॒श्विना॑ । हु॒वे॒[13] । धिय॑ः । इ॒न्द्रि॒येण॑ । ते॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । द॒त्त॒म् । ओज॑ः ॥

यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये वृषभम् श्रेष्ठम् । सर्वेषां देवानां स्वामित्वाद् यज्ञेषु इन्द्रेण विना सोमादिहविःसंबन्धाभावाच्च यज्ञियेषु वृषभत्वम् । 'अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे' (तै ४,७,६,१) इत्यादिषु सर्वत्र इन्द्रस्य प्रतिदेवतम्

---

[1] वैतु. मंपा.; पृ १९२९ टि १५ द्र.
[2] भ॑रेमा तै १,६,१२,३ मै ४,१०,३.
[3] °षामो॑षिष्ठदा॑व्ने तै.; °षां॑ भूयिष्ठदा॑व्ने मै.
[4] सुम॒तिं मा॑ B^h,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc; सुम॒तिं मा° C; सुम॒तिं गृ॒णाना॒ः तै; सुमतिं गृणानः S, सा.
[5] इ॒दमि॑न्द्र॒ RW. तै. मै.
[6] जुषस्व मै.
[7] °मुच॑न् P^2.
[8] मा॒ । वृ॒णा॒नः P,P^2,J.
[9] वैतु. मंपा.
[10] शंसंपा° S′.
[11] हु॒वे॑° C,D,S^m,V; हु॒वे॒° > हु॒वे॑° Dc; हुवे धि॒येन्द्रे॑ण म RW.; हय॑न्तम॒स्मिन्न॑र तै १,६,१२,३.
[12] द॑त्त, ध॑त्त॒ V; ध॑त्त॒° तै. सा.
[13] हु॒वे P^2.

अनुप्रवेशाद् 'यत सर्वेषाम् अर्धम् इन्द्रः प्रति तस्माद् इन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः' (तै ५,४,८,३) इति श्रुतेः, 'माध्यंदिनं सवनं केवलं ते' (ऋ ४,३५,७) इति मन्त्रवर्णाच्च इन्द्रस्य यज्ञियेषु सर्वत्रानुगतेर्वृषभत्वम् । अत एव अध्वराणाम् यज्ञानां मध्ये विराजन्तम् विशेषेण दीप्यमानं प्रथमम् मुख्यम् । अथवा अध्वराणां प्रथमम् आदिभूतम् । तेषाम् इन्द्रार्थत्वात् । एवंमहानुभावम् इन्द्रं हुवे इति संबन्धः । अपि च अपां नपातम् उदकानां न पातयितारं स्रष्टारम् । अग्नौ हुतया आहुत्या वृष्ट्युत्पत्तेः, 'अग्नेरापः' (तैआ ८,१,१) इति श्रुतेश्च । अथवा अपां नप्तारम् । अद्भ्य ओषधयः ओषधीभ्योऽग्निर्जायत इति प्रसिद्धम् । अग्निं तथा अश्विना अश्विनौ हुवे आह्वयामि । तावश्विनौ इन्द्रियेण इन्द्रसामर्थ्येन ते तव धियम्[1] प्रकृष्टां बुद्धिम् इन्द्रियम् दर्शनश्रवणादिसामर्थ्यम् ओजः बलं च धत्ताम्[1] धारयतां प्रयच्छताम् ।

इति पञ्चमेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

'यत्र ब्रह्मविदः' इति दशमं सूक्तम् ।

यत्र॑ ब्रह्म॒विदो॒ यान्ति॑ दी॒क्षया॒ तप॑सा स॒ह ।
अ॒ग्निर्मा॒ तत्र॑ नयत्व॒ग्निर्मे॒धा[2] द॑धातु मे । अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑ ॥ १ ॥

यत्र॑ । ब्र॒ह्म॒ऽवि॑दः । यान्ति॑ । दी॒क्षया॑ । तप॑सा । स॒ह ।
अ॒ग्निः । मा॒ । तत्र॑ । न॒य॒तु॒ । अ॒ग्निः । मे॒धाः[3] । द॒धा॒तु॒ । मे॒ । अ॒ग्नये॑ । स्वाहा॑ ॥ १ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने सुकृतफलभोगाश्रये ब्रह्मविदः सगुणब्रह्मस्वरूपं जानन्तः । अथवा ब्रह्म परिवृढं कर्म तद्विदः तद्विषयज्ञानवन्तो महान्तो दीक्षया दण्डकृष्णाजिनमेखलादिधारणात्मिकया । 'दण्डेन दीक्षयति' (तु. तै ६,१,४,१), मेखलया × दीक्षयति' (तै ६,१,३,५), 'कृष्णाजिनेन दीक्षयति' (तै ६,१,३,२) इत्यादिश्रुतेः । [4]तपसा सह[4] पयोव्रतादिनियमजन्येन सह यान्ति गच्छन्ति । उपलक्षणम् एतत् । दीक्षातपआदिधर्मोपेतेन अग्निष्टोमादिकर्मणेत्यर्थः । तत्र तत् स्थानम् अग्निः देवः मा नयतु प्रापयतु गमयतु[5] । तदर्थम् अग्निः देव एव मे मह्यं मेधाः तद्विषयप्रज्ञा दधातु प्रयच्छतु । अग्नये स्वाहा य एवं स्वर्गं गमयति यश्च मेधां प्रयच्छति तस्मा अग्नये स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु ।

यत्र॑ ब्रह्म॒विदो॒ यान्ति॑ दी॒क्षया॒ तप॑सा स॒ह ।
वा॒युर्मा॒ तत्र॑ नयतु वा॒युः प्रा॒णान् द॑धातु मे । वा॒यवे॒ स्वाहा॑ ॥ २ ॥

---

[1] वैतु. मंपा.　[2] °मे॒धां A,K,K^{m},V,Dc,WM.RW.　[3] मे॒धा P,J; मे॒धाम् P^{2}.　[4] पयसोसा S′.　[5] यमयतु S′.

यत्र॑ । ब्र॒ह्म॒ऽविदः॑ । यान्ति॑ । दी॒क्षया॑ । तप॑सा । स॒ह ।
वा॒युः । मा॒ । तत्र॑ । न॒य॒तु॒ । वा॒युः । प्रा॒णान् । द॒धा॒तु॒ । मे॒ । वा॒यवे॑ । स्वाहा॑ ॥ २ ॥

पूर्वार्धर्चः पूर्ववद् व्याख्येयः । तृतीयपादे अग्निरित्यस्य स्थाने वायुः इति विशेषः । तादृशो वायुः मे **मम** प्राणान् दधातु **मयि स्थापयतु । अत्र** प्राणान् **इति बहुवचनेन प्राणापानादयः पञ्च प्राणा ग्राह्याः । वायोः प्राणानां च बाह्याभ्यन्तरभेदमात्रेण**[1] **भेदात् ।** 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) **इति श्रुतेः वायोः प्राणस्थापनप्रार्थना युक्ता ।** वायवे स्वाहा **इति स्पष्टम् ।**

यत्र॑ ब्र॒ह्मवि॑दो॒ यान्ति॑ दी॒क्षया॒ तप॑सा स॒ह ।
सूर्यो॑ मा॒ तत्र॑ नयतु॒ चक्षुः॒ सूर्यो॑ दधातु मे । सूर्या॑य॒ स्वाहा॑ ॥ ३ ॥

यत्र॑ । ब्र॒ह्म॒ऽविदः॑ । यान्ति॑ । दी॒क्षया॑ । तप॑सा । स॒ह ।
सूर्यः॑ । मा॒ । तत्र॑ । न॒य॒तु॒ । चक्षुः॑ । सूर्यः॑ । द॒धा॒तु॒ । मे॒ । सूर्या॑य । स्वाहा॑ ॥ ३ ॥

'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) **इति श्रुतेः सूर्यस्य चक्षुरानुकूल्यं युक्तम् । गतम् अन्यत् ।**

यत्र॑ ब्र॒ह्मवि॑दो॒ यान्ति॑ दी॒क्षया॒ तप॑सा स॒ह ।
च॒न्द्रो मा॒ तत्र॑ नयतु॒ [2]मन॑श्च॒न्द्रो द॑धातु मे । च॒न्द्राय॒[3] स्वाहा॑ ॥ ४ ॥

यत्र॑ । ब्र॒ह्म॒ऽविदः॑ । यान्ति॑ । दी॒क्षया॑ । तप॑सा । स॒ह ।
च॒न्द्रः । मा॒ । तत्र॑ । न॒य॒तु॒ । मनः॑ । च॒न्द्रः । द॒धा॒तु॒ । मे॒ । च॒न्द्राय॑[4] । स्वाहा॑ ॥ ४ ॥

चन्द्रः प्रसिद्धः । तस्य मनआह्लादकत्वाद् मनस आनुकूल्यं युक्तम् ।

यत्र॑ ब्र॒ह्मवि॑दो॒ यान्ति॑ दी॒क्षया॒ तप॑सा स॒ह ।
सोमो॑ मा॒ तत्र॑ नयतु॒[2] पयः॒ सोमो॑ दधातु मे । सोमा॑य॒ स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

यत्र॑ । ब्र॒ह्म॒ऽविदः॑ । यान्ति॑ । दी॒क्षया॑ । तप॑सा । स॒ह ।
सोमः॑ । मा॒ । तत्र॑ । न॒य॒तु॒ । पयः॑ । सोमः॑ । द॒धा॒तु॒ । मे॒ । सोमा॑य । स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

सोमोऽत्र अभिषूयमाणो वल्लीरूपः परिगृह्यते 'सोमो वा ओषधीनां राजा' (तैब्रा ३,९,१७,१) **इति श्रुतेः । ओषधीनां सोमस्य च रसात्मकत्वात् पयःस्थापकत्वं युक्तम् ।**

---

[1] बाह्याबाह्याभ्य° S'. [2] मनं इत्यारभ्य उत्तरमन्त्रे नयतु इत्यन्तं नास्ति S'.
[3] चन्द्राय॒ D. [4] चन्द्रा॑य P; चन्द्रा॑य > च॒न्द्राय॑ J.

यत्र॑ ब्रह्म॒विदो॒ यान्ति॑ दी॒क्षया॒ तप॑सा स॒ह ।
इन्द्रो॑ मा॒ तत्र॑ नयतु॒ बल॒मिन्द्रो॑ दधातु मे । इन्द्रा॑य॒ स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

यत्र॑ । ब्रह्म॒ऽवि॑दः । यान्ति॑ । दी॒क्षया॑ । तप॑सा । स॒ह ।
इन्द्र॑ः । मा॒ । तत्र॑ । न॒य॒तु॒ । बल॑म् । इन्द्र॑ः । द॒धा॒तु॒ । मे॒ । इन्द्रा॑य । स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य बलरूपत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ।

यत्र॑ ब्रह्म॒विदो॒ यान्ति॑ दी॒क्षया॒ तप॑सा स॒ह ।
आपो॑ मा॒ तत्र॑ नयत्व॒मृतं॒[1] मोप॑ तिष्ठतु । अ॒द्भ्यः स्वाहा॑ ॥ ७ ॥

यत्र॑ । ब्रह्म॒ऽवि॑दः । यान्ति॑ । दी॒क्षया॑ । तप॑सा । स॒ह ।
आप॑ः । मा॒ । तत्र॑ । न॒य॒तु॒ । अ॒मृत॑म् । मा॒ । उप॑ । ति॒ष्ठ॒तु॒ । अ॒त्ऽभ्यः । स्वाहा॑ ॥७॥

'अमृतं वा आपः' (तैआ १,२६,७) इति श्रुतेः गतप्राणस्यापि उदकसंबन्धेन आप्यायनसंभवाद् अपाम् अमृतप्रदानप्रार्थना युज्यते । मा **माम्** अमृतम् उप तिष्ठतु **प्राप्नोतु** ।

यत्र॑ ब्रह्म॒विदो॒ यान्ति॑ दी॒क्षया॒ तप॑सा स॒ह ।
ब्र॒ह्मा मा॒ तत्र॑ नयतु ब्र॒ह्मा ब्रह्म॑ दधातु मे । ब्र॒ह्मणे॒ स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

यत्र॑ । ब्रह्म॒ऽवि॑दः । यान्ति॑ । दी॒क्षया॑ । तप॑सा । स॒ह ।
ब्र॒ह्मा । मा॒ । तत्र॑ । न॒य॒तु॒ । ब्र॒ह्मा । ब्रह्म॑ । द॒धा॒तु॒ । मे॒ । ब्र॒ह्मणे॑ । स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

ब्रह्मा **जगत्स्रष्टा हिरण्यगर्भः** ब्रह्म **स्वस्वरूपभूतं श्रुताध्ययनजन्यं तेजो वा** दधातु ।

इति पञ्चमेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

'आयुषोऽसि' इति एकादशं सूक्तम् । अनेन सूक्तेन उत्तरेण च 'नैर्ऋतीं[2] निर्ऋतिगृहीतस्य' (शांक १७,५) इति विहितायां नैर्ऋत्याख्यायां महाशान्तौ आञ्जनमणिम् अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । उक्तं हि शान्तिकल्पे— " 'हरिणस्य' (अ ३,७) इति विषाणाग्रं कौमार्याम् । 'आयुषोऽसि प्रतरणम्' इत्याञ्जनं नैर्ऋत्याम्" (शांक १९,७) इति ।

आयु॑षोऽसि प्र॒तर॑णं॒ [3]विप्रं॑ भेष॒जमु॑च्यसे[3] ।
तदा॑ञ्जन॒ त्वं शं॑ताते॒[4] शमापो॒ अभ॑यं कृतम्[5] ॥ १ ॥

---

[1] नयन्त्व॒॰ RW. [2] नैर्ऋती S'. [3] विश्वभेषज॰ RW.; ॰मुच्यते A,D; ॰मुच्यते > ॰मुच्यसे C; ॰मुच्यसे > ॰मुच्यते R. [4] शंताति॑ RW.; वैप १,३०७९ j,l अपि द्र. [5] कृतम् A,B^{h},C,D,K,K^{m},S^{m},V,Dc,Cs; कृत WM.; कृत B^{3},RW.

आयु॑षः । अ॒सि॒ । प्र॒ऽतर॑णम् । विप्र॑म् । भे॒ष॒जम् । उ॒च्य॒से ।
तत् । आ॒ऽअ॒ञ्ज॒न॒ । त्वम् । श॒म्ऽता॒ते॒[1] । शम् । आप॑ः । अभ॑यम् । कृ॒तम्[2] ॥ १ ॥

हे आञ्जन त्वम् आयुषः प्रतरणम् **शतसंवत्सरपर्यन्तनयनप्रवर्धकं**[3] विप्रम् **प्रीणयितृ विप्रवच्छुद्धं वा** भेषजम् **औषधम्** उच्यसे **सर्वैर्निदानज्ञैः ।** तत् **तस्मात् कारणात् हे आञ्जन हे** शंताते **शंरूप**[4] **। स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः । हे उदकलक्षण आञ्जन** त्वम् आपः **च अब्देवता च** शम् **सुखम्** अभयम् **भयराहित्यं च** कृतम् **कृणुतम् ।**

यो ह॑रि॒मा जा॒यान्यो॑ऽङ्गभे॒दो वि॒सल्प॑कः[5] ।
सर्वं॑ ते॒ यक्ष्म॒मङ्गे॑भ्यो ब॒हिर्निर्ह॒न्त्वाञ्ज॑नम्[6] ॥ २ ॥

यः । ह॒रि॒मा । जा॒यान्य॑ः[7] । अ॒ङ्ग॒ऽभे॒दः । वि॒ऽसल्प॑कः ।
सर्व॑म् । ते॒ । यक्ष्म॑म् । अङ्गे॑भ्यः । [8]ब॒हिः । निः । ह॒न्तु॒[8] । आ॒ऽअञ्ज॑नम् ॥ २ ॥

यो हरिमा **शरीरे हरिद्वर्णकारकः**[9] **पाण्ड्वाख्यो रोगविशेषः । स च** ज्यायान्[10] **अतिप्रवृद्धः दुश्चिकित्सः । तथा** यः[10] अङ्गभेदः **वातादिजन्यः अवयवविश्लेषरूपो रोगः । यो** विसर्पकः[10] **विविधं सरणशीलो व्रणविशेषः । स च प्रायेण जान्वोरधःप्रदेशे जायते । हे आञ्जनमणिधर्तः तं** सर्वं यक्ष्मम् **व्याधिं** ते **तव** अङ्गेभ्यः **अवयवेभ्यः** बहिः **पृथक्कृत्य** आञ्जनं निर्हन्तु **नितरां नाशयतु ।**

आञ्ज॑नं पृथि॒व्यां जा॒तं भ॒द्रं पु॑रुष॒जीव॑नम्[11] ।
कृ॒णोत्वप्र॑मायुकं॒ रथ॑जूति॒मना॑गसम् ॥ ३ ॥

आ॒ऽअञ्ज॑नम् । पृ॒थि॒व्याम् । जा॒तम् । भ॒द्रम् । पु॒रु॒ष॒ऽजीव॑नम् ।
कृ॒णोतु॑ । अप्र॑ऽमायुकम् । रथ॑ऽजूतिम् । अना॑गसम् ॥ ३ ॥

पृथिव्याम् **भूमौ** जातम् **उत्पन्नं** भद्रम् **कल्याणं मङ्गलप्रदं** पुरुषजीवनम् **पुरुषाणां स्वधारकाणां जीवयितृ एवंमहानुभावम्** आञ्जनं **माम्** अप्रमायुकम् **अमरणशीलं** कृणोतु । **तथा** रथजूतिम् **रथजवं रथवद्वेगगामिनम् । अथवा रथजवोपेतं रथवन्तं कृणोतु ।** अनागसम् **अपापम् । सर्वत्र कृणोत्विति संबन्धः ।**

---

[1] शं॒ता॒ते॒ P,P^2,J. [2] कृ॒तम् P,P^2,J. [3] °नयनंप्र° S′. [4] शंरूपं S′. [5] वि॒सल्य॑कः RW.; विशल्यकः पै १५,३,२. [6] ब॒र्हिर्निर॑हंत्वांज॑नं S^m; ब॒र्हिर्निर॑ह॒त्वा° B^h,C,R,Cs; ब॒र्हिर्निर्हर॑ह॒त्वांज॑नं D; ब॒र्हिनिर॑ह॒त्वा° > ब॒हिर्निर॑ह॒त्वा° K^m; ब॒हिर्निर॑ह॒त्वा° V; ब॒हिर्निरह॒त्वा K; ब॒र्हिर्निर॑ह॒त्वांज॑नं > ब॒हिर्निर॑ह॒त्वांज॑नं Dc; बर्हिर्° पै [मूको.]. [7] जा॒या॒न्यः॑ P. [8] ब॒र्हिः (ब॒हिः J)। निः। अ॒हं॒तु॒ P,P^2,J. [9] हरिद्वर्त्तो S′. [10] वैतु. संपा. [11] पुरु॑ष॒° A,B^h.

प्राणं[1] प्राणं त्रायस्वासो असवे मृड । निर्ऋते निर्ऋत्या नः पाशेभ्यो मुञ्च[2] ।४।

प्राण । प्राणम् । त्रायस्व । असो इति । असवे । मृड । निःऽऋते । निःऽऋत्याः । नः । पाशेभ्यः । मुञ्च[3] ॥ ४ ॥

सिन्धोर्गर्भोऽसि[4] विद्युतां पुष्पम्[5] । वातः प्राणः सूर्यश्चक्षुर्दिवस्पयः ॥ ५ ॥

सिन्धोः[6] । गर्भः । असि । विऽद्युताम् । पुष्पम्[5] । वातः । प्राणः । सूर्यः । चक्षुः । दिवः । पयः ।

देवाञ्जन[7] त्रैककुद[8] परि मा पाहि विश्वतः ।
न त्वा [9]तरन्त्योषधयो बाह्याः† पर्वतीया[9] उत ॥ ६ ॥

देवऽआञ्जन[10] । त्रैककुद[8] । परि । मा । पाहि । विश्वतः ।
न । त्वा । तरन्ति । ओषधयः । बाह्याः । पर्वतीयाः । उत ॥ ६ ॥

वी३दं मध्यमवासृपद्[11] रक्षोहामीवचातनः[12] ।
अमीवाः सर्वाश्चातयन्[13] नाशयदभिभा इतः ॥ ७ ॥

वि । इदम् । मध्यम् । अव । असृपत् । रक्षःऽहा । अमीवऽचातनः ।
अमीवाः । सर्वाः । चातयत्[14] । नाशयत् । अभिऽभाः । इतः ॥ ७ ॥

हे प्राण **प्राणरूप आञ्जन त्वं मम** प्राणं त्रायस्व **रक्ष यथा अकाले नापगच्छति तथा कुरु ।** हे असो **असुरूप आञ्जन त्वम्** असवे **असोरर्थाय** मृळ[15] **सुखय ।** हे निर्ऋते **निर्ऋत्यात्मक आञ्जन त्वं** निर्ऋत्याः **पापदेवतायाः** पाशेभ्यः **बन्धकेभ्यो** मां[15] मुञ्च **मोचय [४] । त्वं च** सिन्धोः **समुद्रस्य** गर्भः **गर्भस्थानीयः** असि । **एवं** विद्युताम् पुष्पम् **वृष्ट्युदकम्** असि । **हे आञ्जन** त्वं वातः **बाह्यवाय्वात्मकः** [16]प्राणः **असि**[16] । **अतः प्राणान्**

---

१. प्राणंः A,B^{h},C,D,R; प्राणंः > प्राणं Dc. २. मुच A; मुंच C; मुंचत S^{m}.
३. मुच J. ४. तु. S, सा.; वैतु. A,B^{h},C,D,R,S^{m},V,Dc,Cs,WM. सिंधो ग°.
५. पुष्यम् RW.J. ६. तु. मंपा.; वैतु. P,P^{2},J सिन्धो इति. ७. देवांजनं A,B^{h},
C,D,K,K^{m},R,S^{m},Dc,WM. ८. तु. RW.W.WI. पै १५,३,६; वैतु. पपा. शंपा. सा.
त्रैकंकुदम्. ९. चरन्त्योषधयो बाह्याः पर्वत्या पै.; °धयो बाह्या पर्व° A,B^{h},C,K,K^{m},R,
S^{m},V,Cs; °धयो बाह्याः पर्व° > °धयो बाह्याः पर्व° Dc. † बाव्याः RW. १०. °आञ्ज-
नम् P,P^{2},J,WM. ११ °सृजद् पै १५,३,७. १२. °चातनम् पै. १३. सर्वांश्चात°
RW. १४. चातयन् P,P^{2},J. १५. वैतु. मंपा. १६. वायोसि S',

रक्षेत्यभिप्रायः। 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) **इति श्रुतेः। तथा** सूर्यः **सूर्यात्मकः** चक्षुः **चक्षुरिन्द्रियम् असि । अतश्चक्षुः पाहीत्यभिप्रायः**। 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) **इति श्रुतेः । वायोरंशीभूतः प्राणोऽसि सूर्यस्य च अंशीभूतं चक्षुरसीति तात्पर्यार्थः । तथा** दिवः **द्युलोकस्य** पयः **सारभूतम् उदकम् असि** [५]। **हे** त्रैककुदम्[1] । **त्रिककुन्नाम ककुत्त्रयोपेतः पर्वतविशेषः तत्संबन्धि आञ्जनं त्रैककुदम् । तादृश** देवाञ्जन **देवैः स्वरक्षार्थं धार्यमाण आञ्जन। यद्वा देवैः प्राण्युपकाराय सृष्ट आञ्जन** मा **मां** विश्वतः **सर्वतः** परि पाहि **रक्ष । हे आञ्जन** त्वा **त्वां** बाह्याः **पर्वतबाह्याः**[2] **पर्वतव्यतिरिक्तस्थलेषूत्पन्ना** ओषधयो न तरन्ति **न लङ्घयन्ति नातिशेरते । किं तु त्वत्तो न्यूनवीर्या एवेत्यर्थः**। उत **अपि च** पर्वतीयाः **पर्वते भवाः स्वयं त्रिककुदाख्यपर्वतोत्पन्नत्वाद् इतरहिमविन्ध्यादिपर्वतजा अपि ओषधयस्त्वा त्वां न तरन्ति** । 'पर्वताच्च' (पा ४,२,१४३) **इति छः** [६]। **किं च** रक्षोहा **रक्षोविघाती** अमीवचातनः **रोगाणां नाशकोऽयम्** इदं **परिदृश्यमानं यद् अस्ति तस्य** मध्यं व्यवासृपत् **प्रतिपदार्थम्** [3]**अवाङ्मुखं पर्वताद्**[3] **अधोऽगच्छत्। सर्वव्याप्यभूद् इत्यर्थः। सृपेर्लृदित्त्वाद् अङ्** । [4]**किं कुर्वत्**। सर्वा अमीवाः **येये रोगा आभ्यन्तरा नानाभेदभिन्नाः सन्ति तान् सर्वान्** चातयत् **नाशयत्। पुनः किं कुर्वत्** । अभिभाः **अभिभवतीति अभिभाः सर्वं रोगादिकम्** इतो नाशयत् **तिरस्कुर्वद् आञ्जनम्**[4] [७]।

ब॒ह्वी३॒॑दं [5]रा॑जन् वरु॒णानृ॑तमा॒ह॒[5] पूरु॑षः[6] ।
तस्मा॑त् सहस्रवीर्य मु॒ञ्च न॒ः पर्यं॑ह॑सः[7] ॥ ८ ॥

ब॒हु । इ॒दम् । रा॒ज॒न्[8] । व॒रु॒ण॒ । अनृ॑तम्[9] । आ॒ह॒[10] । पुरु॑षः ।
तस्मा॑त् । स॒ह॒स्र॒ऽवी॒र्य॒ । मु॒ञ्च । न॒ः । [11]परि॑ । अंह॑सः[11] ॥ ८ ॥

हे राजन् वरुण **प्राणिनां शिक्षाकर्तर्देव** पूरुषः **पुरुषः** इदम् **इदानीं** बहु **अनृतम् प्रातःप्रभृति शयनकालपर्यन्तम् अपरिमितम् असत्यम्** आह **ब्रूते । तद् अनृतं त्वं क्षमस्व तत्प्रयुक्तां शिक्षां मा कुरु । किं च हे** सहस्रवीर्य **आञ्जनौषधे त्वं** तस्मात् **वरुणशिक्षानिमित्तभूताद् अनृतवदनप्रयुक्ताद्** अंहसः **पापाद्** नः **अस्मान्** परि मुञ्च **परितः सर्वतो मुक्तान् कुरु** ।

---

[1] वैतु. मंपा. [2] पर्वतव्यतिरिक्तबाह्याः S′. [3] °मुखप° S′. [4] तु. शंपा.; वैतु. S′ पुनः किं कुर्वन् अभिभाः अभिभवतीत्यभिभा सर्वं रोगादिकं तिरस्कुर्वन् आंजनं सर्वा अमीवाः ये ये रोगा आभ्यंतरा नानाभेदभिन्नाः सन्ति तान् सर्वान् नाशयत्. [5] राजं॑न् वरु॒णानृ॑त° R,S^m,Cs; राज॑न् वरु॒णानृ॑त° B,C; राज॑न् वरु॒णानृ॑त॒° D; रा॑जन् वरु॒णानृ॑त° K^m,V; राज॑न् वरु॒णानृ॑त° > रा॑जन् वरु॒णानृ॑त° Dc. [6] पुरुषः पै १३,३,८. [7] पर्यं॑हसः A,B^h, C,D,K,R,S^m; पर्यं॑हसः > पर्यं॑ह॑सः Dc. [8] राज॑न् P,J. [9] अ॒नृत॑म् J. [10] आह॑ P. [11] परि॑ऽअंहसः P,P², J.

[1]यदापो॑ अ॒घ्न्या इति॒ वरु॒णेति॒ यदू॑चि॒म[1] ।
तस्मा॑त् सहस्रवीर्य मु॒ञ्च न॒ः पर्यँह॑सः[2] ॥ ९ ॥

यत् । आप॑ः । अ॒घ्न्याः । इति॑ । वरु॑ण । इति॑ । यत् । ऊ॒चि॒म ।
तस्मा॑त् । स॒ह॒स्र॒ऽवी॒र्य॒ । मु॒ञ्च । न॒ः । [3]परि॑ । अंह॑सः[3] ॥ ९ ॥

आपो **यूयं जानीध्वे साक्षितया** यद् ऊचिम **उक्तवन्तः स्मः**[4] । **तथा** अघ्न्या इति । **अघ्न्या अहन्तव्या गाव उच्यन्ते । हे**[5] **अघ्न्याः यूयं मम चित्तं जानीध्व इति यद् ऊचिम । तथा हे** वरुण त्वं **जानासि** इति **यद् ऊचिम । हे** सहस्रवीर्य **अपरिमितसामर्थ्य** [6]**त्रैककुदाञ्जन** तस्मात्[6] **सर्वस्माद्** अंहसः नः **अस्मान्** परि मुञ्च ।

मि॒त्रश्च॑ त्वा॒ वरु॑णश्चानु॒प्रेय॑तुराञ्जन[7] ।
तौ त्वा॑नु॒गत्य॑ दू॒रं भो॒गाय॒ पुन॒रोह॑तुः[8] ॥ १० ॥

मि॒त्रः । च॒ । त्वा॒ । वरु॑णः । च॒ । अ॒नु॒ऽप्रेय॑तुः । आ॒ऽअ॒ञ्ज॒न॒ ।
तौ । त्वा॒ । अ॒नु॒ऽगत्य॑ । दू॒रम् । भो॒गाय॑ । [9]पुन॑ः । आ । ऊ॒ह॒तुः॒[9] ॥ १० ॥

हे आञ्जन **ओषधे** मित्रश्च वरुणश्च **उभौ अहोरात्राभिमानिनौ देवौ द्युलोकाद् भूमिम् आगत्य पुनः केनचिन्निमित्तेन पराङ्मुखं गच्छन्तं** त्वा **त्वाम्** अनुप्रेयतुः **अनुसृत्य जग्मतुः ।** तौ **मित्रावरुणौ** त्वा **त्वां** दूरम् अनुगत्य भोगाय **प्राणिनाम् उपभोगाय** पुनराहतुः[5] **पुनरागन्तव्यम् इति ऊचतुः । प्रतिनिवर्तितवन्तावित्यर्थः । एवंमहानुभावस्त्वम् असीति त्रैककुदाञ्जनस्तुतिः ।**

इति पञ्चमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ।

'ऋणादृणमिव' **इति द्वादशसूक्तस्य आञ्जनमणिबन्धने पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।**

ऋ॒णादृ॒णमि॑व॒[10] संन॑य[11] कृ॒त्यां कृ॑त्या॒कृतो॑ गृ॒हम् ।
चक्षु॑र्मन्त्रस्य दु॒र्हार्द॑ः पृ॒ष्टीरपि॑[12] शृणाञ्जन[13] ॥ १ ॥

---

[1] पृ १०१४ टि ३-५ द्र. [2] पर्यँहसः WM. [3] परि॑ऽअंहसः WM. [4] स्म S′. [5] वैतु. मंपा. [6] °दांजान ततस्मात् S′. [7] वरु॑ण° Bʰ,D,R,Sᵐ,Cs,V. [8] पुन॑रोहतु A,Bʰ,C,D,K,Kᵐ,R,Sᵐ,V,Dc,Cs; पुन॑राहतुः S, सा. V; पुना॑रोहतु E²; पुन॑रोहताम् RW. [9] पुन॑ः । रो॒ह॒तु॒ P,P²,J. [10] रि॒णाद्रि॑र्गमिव Bʰ,C; ऋ॒णाद्दर्णमिव R,D,Sᵐ,Cs; ऋ॒णादृ॒णमि॑व K; ऋ॒णा द्दर्णमि॒व > ऋ॒णादृ॒णमि॑व Dc. [11] तु. RW. पै १५,४,१; वैतु. शंपा. सं॒नय॑न्; C,R,Dc,Cs सन्न॒यं; B,D,Sᵐ,Kᵐ,V संन॒यं; K संन॒यन्. [12] पृ॒ष्टीरपि॑ C,Kᵐ,V,Dc; °रप पै. [13] द्दणा° पै.

ऋ॒णात्[1] । ऋ॒णम्ऽइ॑व[2] । [3]स॒म् । न॒य॒[3] । कृ॒त्याम् । कृ॒त्या॒ऽकृतः॑ । गृ॒हम् ।
चक्षुः॑ऽमन्त्रस्य । दु॒ःऽहार्दः॑ । पृ॒ष्टीः[4] । अपि॑ । शृ॒ण॒ । आ॒ऽअ॒ञ्ज॒न॒ ॥ १ ॥

यथा लोके कस्यचिद् धनिनो हस्ताद् गृहीताद् ऋणात् सकाशाद् भीतः सन् यद्वा ऋणाद् [5]ऋणदातुरुत्तमर्णाद् आनीतम् ऋणं[5] तदीयं यथा तस्यैव प्रत्यर्पयति एवं कृत्याम् पीडार्थं प्रेषितां पिशाचिकां देवतां कृत्याकृतः कृत्याम् उत्पादितवतः पुरुषस्य गृहं प्रति संनयन्[6] सम्यग्गमयन् मित्रस्य[6] आदित्यस्य चक्षुः[6] चक्षुस्थानीयः। यद्वा मित्रभूतस्य मम चक्षुस्थानीयस्त्वम् हे आञ्जन ओषधे दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य वैरिणः पृष्टीः पार्श्वास्थीनि अपि श्रृण घातय ।

यद॒स्मासु॑ दु॒ष्वप्न्यं॒ यद्गोषु॒ यच्च॑ नो गृ॒हे ।
[7]अना॑मग॒स्तं च॑[7] [8]दु॒र्हार्दः॑ प्रि॒यः[8] प्रति॑ मुञ्चताम् ॥ २ ॥

यत् । अ॒स्मासु॑ । दु॒ःऽस्वप्न्य॑म् । यत् । गोषु॑ । यत् । च॒ । न॒ः । गृ॒हे ।
अना॑मगः । तम्[9] । च॒ । दु॒ःऽहार्दः॑ । प्रि॒यः । प्रति॑ । मु॒ञ्च॒ता॒म् ॥ २ ॥

अस्मासु । भ्रातृपुत्रभृत्याद्यपेक्षया अस्मास्विति बहुवचनम्। यद् दुष्वप्न्यम्। दुष्टं च तत् स्वप्नम् च दुःष्वप्नम्[10] तज्जन्यं दुःखं दुःष्वप्न्यम्। यद्वा दुःष्वप्नमेव [10]दुःष्वप्न्यम् तद् यद् अस्ति। यत् च गोषु दुष्वप्न्यम् अस्ति। यच्च नो गृहे दासादीनां दुःष्वप्न्यम् अस्ति तद्[6] दुःष्वप्न्यम् अनामकः[6] ईदृङ्नामा तादृङ्नामा इत्येवंनामरहितो दुर्हार्दः दुष्टचित्तः अप्रियः[6] मयि द्वेषं कुर्वाणः शत्रुः प्रति मुञ्चताम् रुक्माद्याभरणवद् धारयतु।

अ॒पामू॒र्ज ओज॑सो वावृ॒धा॒नम॒ग्नेर्जा॒तमधि॑ जा॒तवे॑दसः ।
चतु॑र्वीरं पर्व॒तीयं॒[11] यदाञ्ज॑नं॒ दिशः॑ प्र॒दिशः॑ कर॒दिच्छि॒वास्ते॑ ॥ ३ ॥

अ॒पाम् । ऊ॒र्जः । ओज॑सः । व॒वृ॒धा॒नम् । अ॒ग्नेः । जा॒तम् । अधि॑ । जा॒तऽवे॑दसः ।
चतु॑ःऽवीरम् । प॒र्व॒तीय॑म् । यत् । आ॒ऽअ॒ञ्ज॑नम् । दिशः॑ । प्र॒ऽदिशः॑ । क॒र॒त् । इत् । शि॒वाः । ते॒ ॥

---

[1] रि॒णात् P,P².
[2] रिर्णम्ऽइव P; रि॒णम्ऽइ॑व P²; ऋर्णम्ऽइव J.
[3] तु. मंपा.; वैतु. शंपा. स॒म्ऽनयन्; P,P²,J स॒म्ऽनय॑म्.
[4] पृ॒ष्ठीः P,J.
[5] ऋणदातुमुत्तमर्णाद् आनीतऋणं S′.
[6] वैतु. मंपा.
[7] °ग॒स्तं च॑ R; °ग॒स्त्वं च॑ A,Bʰ,C,K,Kᵐ,Dc; °ग॒स्तं त॑ D; °ग॒स्त्वं च > °ग॒स्त्वां च Sᵐ; °ग॒स्त्वं च्र॑, °कस्त्वच्च V; अना॑ग॒मस्त च॑ C; °कस्तच्च S; अ॒ना॒म॒य॒त्वं च॑ RW.; वैप १,१७० f अपि द्र.
[8] दु॒र्हार्दौप्रि॒यः V,S, सा.; दु॒र्हार्दोऽप्रि॒यः RW.; वैप १,२२४४ f अपि द्र.
[9] त्वम् P,P²,J.
[10] उभयथापि स्वरः ?
[11] पर्वत्यं पै १५,४,३.

अपाम् उदकानाम् ऊर्जम्[1] रसभूतं सारभूतम् अत एव ओजसः बलस्य वात्रृधानम् । वर्धकम् इत्यर्थः । अथवा ओजसः अर्थाय वर्धमानम् । तथा जातवेदसः जातधनस्य प्राप्ततेजोलक्षणधनस्य अग्नेरधि अग्नेः सकाशात् जातम् । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । तथा चतुर्वीरम् चतसृषु दिक्षु विक्रान्तं सर्वतोऽकुण्ठितशक्ति[2]। यद्वा चत्वारो वीराः पुत्रा यस्य तत्[3] पुत्रचतुष्टयाख्यफलस्य दातृ[4] पर्वतीयम् पर्वते त्रिककुदाख्ये उत्पन्नम् । 'पर्वताच्च' (पा ४,२,१४३) इति छप्रत्ययः । एवंमहानुभावं यद् आञ्जनम् अस्ति तत् ते दिशः अवान्तरदिश इत् प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याश्च शिवाः मङ्गलाः सुखप्रदाः करत्[5] कुर्यात् । यद्वा इच्छब्दः करत् इत्यनेन संबध्यते । करोत्वेव ।

चतुर्वीरं बध्यत आञ्जनं ते सर्वा दिशो अभयास्ते भवन्तु ।
ध्रुवस्तिष्ठासि [6]सवितेव चार्य[6] इमा विशो[7] अभि हरन्तु ते बलिम् ॥ ४॥

चतुःऽवीरम् । बध्यते । आऽअञ्जनम् । ते । सर्वाः । दिशः । अभयाः । ते । भवन्तु ।
ध्रुवः । तिष्ठासि । सविताऽइव । च । आर्यः[8] । इमाः । विशः । अभि । हरन्तु । ते । बलिम् ॥

हे रक्षाफलकाम[9] ते तव चतुर्वीरम् दातव्यैश्चतुर्भिर्वीरैरुपेतं चतसृषु दिक्षु वीर्योपेतं [10]वा आञ्जनम्[10] अञ्जनमणिरूपम् औषधं[11] बध्यते । तेन किं फलतीत्यत्राह— मणिं धृतवतः ते सर्वा दिशः प्रदिशो दिशश्च अभयाः भयरहिता निर्भया भवन्तु । सर्वत्र अभयं फलम् इत्युक्तं भवति । किं च हे अर्य[1] स्वामिन् निर्भयस्त्वं सवितेव सूर्य इव विश्वं प्रकाशयन् ध्रुवस्तिष्ठासि तिष्ठ । सूर्यस्य इव अतितेजस्विनः चिरकालं तिष्ठतः ते इमाः सर्वा विशः प्रजा बलिम् [12]हिरण्यरजतमणिमुक्ताकरितुरगाद्युत्कृष्टपदार्थमयीम्[12] अपचितिम् अभि हरन्तु सर्वतः समर्पयन्तु । करं प्रयच्छन्तु इत्यर्थः ।

आक्ष्वैकं[13] मणिमेकं कृणुष्व [14]स्नाह्येकेना पिबैकमेषाम्[14] ।
चतुर्वीरं नैर्ऋतेभ्यश्चतुर्भ्यो ग्राह्या बन्धेभ्यः परि पात्वस्मान् ॥ ५ ॥

[15]आ । अक्ष्व[15] । एकम् । मणिम् । एकम् । कृणुष्व । [16]स्नाहि । एकेन । आ । पिब । एकम्[16] । एषाम् । चतुःऽवीरम् । नैःऽऋतेभ्यः । चतुःऽभ्यः । ग्राह्याः[17] । बन्धेभ्यः । परि । पातु । अस्मान् ॥

---

१. वैतु. मंपा. २. शक्तिं S′. ३. तं S′. ४. दातारं S′. ५. करदित् S′. ६. °वं चार्यऽ A,Bʰ,C,D,K,Kᵐ,R,V,Dc,Cs,WM.; °वं चार्य Sᵐ; °वं वार्यऽ B³; °वार्य RW.; °वारि पै १५,४,४ [मूको.]; वैप १,७०० c अपि द्र. ७. दिशो E², RW. पै. ८. आर्यऽः P,P²,J,WM. ९. रक्षासिफल° S′. १०. वानांजन° S′. ११. औषधं ते S′. १२. °मणिमणिमुक्ता° S′. १३. आक्ष्वैकं Sᵐ,WM.; आङ्क्ष्वैकं RW. १४. °केनापिवैकं° A,Bʰ,C,D,K,Kᵐ,R,Sᵐ,V,Dc,Cs,WM.; °केन पिबैकं° RW.; वैप १,६६१ c अपि द्र.; °केनाविवेक° S; श्वसैकेन पिबैक° पै १५,४,५. १५. आक्ष्वं P,P²,J,WM. १६. स्नाहि । एकेन । अपि । वा । एकम् P,P²,J,WM. १७. ग्राह्या P,P²,WM.; ग्राह्याः > ग्राह्या J.

हे पुरुष एकम् आञ्जनम् आङ्क्ष्व[1] चक्षुषि धारय । तथा एकं मणिं कृणुष्व कुरु। एकेन आञ्जनेन [2]स्नाहि स्नानं कुरु[2]। त्रिषु पर्वतककुत्सु उत्पन्नानि त्रीण्याञ्जनानि । तेषु कस्य कुत्रोपयोग इत्याशङ्कायां व्यवस्थाऽप्रसक्तावाह—अविवेकम्[1] एषाम् इति। एषां त्रयाणाम् अस्येदम् अस्येदम् इत्येवं विवेकम् अकृत्वा इच्छया एकम् आङ्क्ष्व एकं मणिं कुरु एकेन स्नाहीत्यर्थः। चतुर्वीरम् एतद् आञ्जनम् । ग्राह्याः ग्रहीतव्या आञ्जनमय्यः ओषधयः चतुर्भ्यः नैर्ऋतेभ्यः निर्ऋतिदेवतासंबन्धिभ्यो बन्धेभ्यः सकाशाद् अस्मान् परि पान्तु[1] सर्वतो रक्षन्तु ।

अग्निर्माग्निनावतु प्राणायापानायायुषे वर्चस ओजसे
तेजसे स्वस्तयै सुभूतये[3] स्वाहा ॥ ६ ॥

अग्निः । मा । अग्निना । अवतु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तयै । सुऽभूतयै । स्वाहा ॥ ६ ॥

अग्निः अग्रणीत्वादिगुणविशिष्टो देवो मा माम् अग्निना[4] अग्नित्वधर्मेण । 'अग्निः कस्माद् । अग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनममानः' (नि ७,१४) इत्यादिनिरुक्तोक्तेन धर्मेण अवतु रक्षतु । अथ वा पावकादिगुणकेन स्वमूर्त्यन्तरेण अग्निना सहितो माम् अवतु । अवनस्य विषयान् दर्शयति प्राणायेत्यादिना—प्राणाय प्राणस्थैर्याय अपानाय तत्स्थैर्याय । एतद् व्यानादीनामपि उपलक्षणम् । पञ्चानां प्राणानां लाभायेत्यर्थः । प्राणादिलाभे सति फलितम् अर्थं दर्शयति—आयुषे आयुर्वृद्धये प्राणादीनां स्थैर्ये सिद्धे आयुरभिवृद्धिः सिद्धैव। वर्चः श्रुताध्ययनजं तेजः ओजः बलं तेजः शरीरकान्तिः तेषां लाभाय स्वस्तये क्षेमाय सुभूतये शोभनायै संपदे । स्वाहा स्वाहुतम् अस्तु । तस्मा अग्नय इति शेषः। अथवा प्राणादिलाभाय प्राणादिदेवताभ्यो नमस्कारः क्रियते।

इन्द्रो मेन्द्रियेणावतु[5] प्राणायापानायायुषे वर्चस ओजसे
तेजसे स्वस्तयै सुभूतये[6] स्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रः । मा । इन्द्रियेण । अवतु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तयै । सुऽभूतयै । स्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रो देवः मा माम् इन्द्रियेण इन्द्रत्वसंपादकेन असाधारणेन धर्मेण अवतु रक्षतु । 'इन्द्र इरां दृणातीति वा। इरां दारयतीति वा । इन्धे भूतानीति वा' (नि १०,८) इत्यादिनिरुक्तोक्तेन धर्मेण । अथवा इन्द्रियेण । जात्येकवचनम् । ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च दार्ढ्येन निमित्तेनेत्यर्थः । इन्द्रियशब्दः पाणिनिना 'इन्द्रिय-

---

[1] वैतु. मंपा. [2] स्नात्यंहि स्थानंकुरु S'. [3] सुभूतये एवमग्रेऽपि RW.
[4] अग्नि S'. [5] मेन्द्रेणावतु पै १५,४,७. [6] प्रभूतये पै.

मिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' (पा ५,२,९३) इति **बहुधा व्युत्पादितः। गतम् अन्यत्।**

सोमो॑ मा॒ सौम्ये॑नावतु प्रा॒णाया॑पा॒नायायु॑षे॒ वर्च॑स॒ ओज॑से॒
तेज॑से स्व॒स्तये॑ सुभू॒तये॒[1] स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

सोम॑ः । मा॒ । सौम्ये॑न । अ॒व॒तु॒ । प्रा॒णाय॑ । अ॒पा॒नाय॑ । आयु॑षे । वर्च॑से ।
ओज॑से । तेज॑से । स्व॒स्तये॑ । सु॒ऽभू॒तये॑ । स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

सोमो **देवः** मा **मां** सौम्येन **सोमत्वसंपादकेन धर्मेण जगदाप्यायनकारित्वादिधर्मेण** अवतु। **शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम्।**

भगो॑ मा॒ भगे॑नावतु प्रा॒णाया॑पा॒नायायु॑षे॒ वर्च॑स॒ ओज॑से॒
तेज॑से स्व॒स्तये॑ सुभू॒तये॒ स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

भग॑ः । मा॒ । भगे॑न । अ॒व॒तु॒ । प्रा॒णाय॑ । अ॒पा॒नाय॑ । आयु॑षे ।
वर्च॑से । ओज॑से । तेज॑से । स्व॒स्तये॑ । सु॒ऽभू॒तये॑ । स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

[2]भगो **देवः** मा **मां** भगेन **भगत्वसंपादकेन धर्मेण ऐश्वर्यादिकारित्वधर्मेण** अवतु। **शिष्टं गतम्।**

म॒रुतो॑ मा ग॒णैर॑वन्तु प्रा॒णाया॑पा॒नायायु॑षे॒ वर्च॑स॒ ओज॑से॒ तेज॑से
स्व॒स्तये॑ सुभू॒तये॒॑ स्वाहा॑ ॥ १० ॥[2]

म॒रुत॑ः । मा॒ । ग॒णैः । अ॒व॒न्तु॒ । प्रा॒णाय॑ । अ॒पा॒नाय॑ । आयु॑षे ।
वर्च॑से । ओज॑से । तेज॑से । स्व॒स्तये॑ । सु॒ऽभू॒तये॑ । स्वाहा॑ ॥ १० ॥

मरुतः **अदित्या उत्पन्ना रुद्रेण पुत्रत्वेन परिगृहीता एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः सप्तगणा देवाः।** ते मा **मां** गणैः **स्वगणैः**[3] **संघलक्षणैः** अवन्तु।

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वादशं सूक्तम्।
इति पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तः।

षष्ठेऽनुवाके नव सूक्तानि। तत्र 'प्रजापतिष्ट्वा' **इति प्रथमसूक्तेन** 'मारुद्गणीं बलकामस्य प्रयुञ्जीत'[4] (शांक १७,५) **इति विहितायां मारुद्गण्याख्यायां महाशान्तौ अस्तृता-**

---

[1] प्रभूतये पै १५,४,८.
[2] नास्ति S'.
† सुप्रभूतये पै १५,४,१०.
[3] स्वगुणैः S',
[4] नास्ति Bol.

ख्यमणिम् अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । सूत्रितं हि शान्तिकल्पे— "'[1]आयुषोसि प्रतरणम्'' (अ १९,४४) इत्याञ्जनं नैर्ऋत्याम् । 'प्रजापतिष्ट्वा बध्नात्' इति अस्तृतं[2] मारुद्गण्याम्'' (शांक १९,७) इति ।

[3]प्र॒जाप॑तिष्ट्वा बध्नात्[3] प्रथ॒मम॒स्तृ॑तं वी॒र्या॑य॒ कम् ।
तत्[4] ते॑ बध्ना॒म्यायु॑षे॒ वर्च॑स॒ ओज॑से च॒ बला॑य॒ चास्तृ॑तस्त्वा॒भि र॑क्षतु ॥१॥

प्र॒जाऽप॑तिः । त्वा॒ । ब॒ध्ना॒त् । प्र॒थ॒मम् । अ॒स्तृ॑तम् । वी॒र्या॑य । कम् । तत् । ते॒ । ब॒ध्ना॒मि॒ ।
आयु॑षे । वर्च॑से । ओज॑से । च॒ । बला॑य । च॒ । अ॒स्तृ॑तः । त्वा॒ । अ॒भि । र॒क्ष॒तु ॥१॥

अत्र सूक्ते अस्तृताख्यो मणिः स्तूयते । 'अस्तृतस्त्वाभि रक्षतु' इति चरमपादे सर्वत्र युष्मच्छब्देन अस्तृतमणिधारकः पुरुषोऽभिधीयते । प्रजापतिः प्रजानां पालकः सर्वजगद्विधाता देवः प्रथमम् सृष्ट्यादौ मणिधारकेभ्यः पूर्वं वा अस्तृतम् परैरबाधितम् एतत्संज्ञकं [5]त्वा त्वां बध्नात् धारयामास । त्रिवृन्मणिरेव वा अतिशयितप्रभावत्वाद् अस्तृतसंज्ञया उच्यते । किमर्थम् वीर्याय वीरकर्मणे पराभिभवनसामर्थ्याय तल्लब्धुम्[6] । 'क्रियार्थोपपदस्य°' (पा २,३,१४) इति चतुर्थी । कम् इति पदपूरणः । प्रजापतिष्ट्वेत्यत्र 'युष्मत्तत्ततक्षुःषु°' (पा ८,३,१०३) इति सांहितिको मूर्धन्यादेशः । उत्तरार्धेन मणिधारक उच्यते । तत् । सुपो लुक् लिङ्गव्यत्ययो वा । तम् अस्तृताख्यं मणिम्[7] हे मणिधारक ते तव । अङ्ग इति शेषः । बध्नामि धारयामि पुरोहितोऽहं कर्ता । किमर्थम् । आयुषे आयुरादिलाभाय । सर्वत्र पूर्ववच्चतुर्थी । समुच्चयार्थौ चकारौ । आयुषे चिरकालजीवनाय । वर्चसे दीप्त्यै । ओजसे शरीरबलम् ओजः शरीरधारकोऽष्टमो धातुर्वा ओजः तस्मै । बलाय भृत्यादिसमृद्धिरूपाय बाह्यबलाय । अस्तृतः । स्तृ हिंसायाम् । कर्मणि क्तप्रत्ययः । पूर्वं प्रजापतिना धारितः इदानीं त्वया धार्यमाणः शत्रुभिरबाधितः परोपद्रवनिहारकः अस्तृताख्योऽयं मणिः त्वा त्वां धारकम् अभि रक्षतु अभितः सर्वतः पालयतु ।

ऊ॒र्ध्वस्ति॑ष्ठतु॒[8] रक्ष॒न्नप्र॑माद॒मस्तृ॑ते॒मं[9] मा त्वा॑ दभन् प॒णयो॑ यातु॒धाना॑ः ।
इन्द्र॑ इव॒ दस्यू॒नव॑ धूनुष्व पृतन्य॒तः[10] स॒र्वां॑छत्रू॒न् वि ष॑ह॒स्वास्तृ॑तस्त्वा॒भि र॑क्षतु ॥२॥

---

१. आयुषो हि प्रतरण S'. २. तं S'; त्रिवृतं शांपा. ३. °ष्ट्वाबध्नात् RW.; °बध्नातु पै ४,२३,१. ४. तं RW. पै. ५. तात्वा S'. ६. तं लुब्धं S'. ७. मणिं ते S'. ८. °स्ति॑ष्ठंत॒ A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V; °स्ति॑ष्ठत्त॒ > °स्ति॑ष्ठंत्त॒ Dc; °स्ति॑ष्ठत॒ Cs; °स्ति॑ष्ठन्न RW. पै ४,२३,२. ९. र॒क्षाप्र॑मादमस्तृते॒मं RW.; वैप १,५४१ f अपि द्र. १०. पृत॒न्यत॒ः A B^h,C,D,R,Cs; पृत॒न्यतः S; पृत॒न्यत॒ः > पृतन्यु॒तः Dc.

ऊर्ध्वः । तिष्ठतु[1] । रक्षन् । अप्रऽमादम् । अस्तृत[2] । इमम् । मा । त्वा । दभन् । पणयः । यातुऽधानाः । इन्द्रःऽइव । दस्यून् । अव । धूनुष्व । पृतन्यतः[3] । सर्वान् । शत्रून् । वि । सहस्व । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ २ ॥

हे अस्तृत **एतत्संज्ञक मणे भवान्** अप्रमादम् **प्रमादः अनवधानता । [4]हर्षार्थान्माद्यतेर्घञ् । न विद्यते अनवधानं यस्मिन् रक्षणकर्मणि सावधानं यथा तथा** इमं **त्वद्धारकं** रक्षन् **पालयन् । अप्रमादम् इति इमम् इत्यस्य विशेषणं वा । अवहितम् । त्वद्धारणे इति शेषः ।** तं रक्षन् । **हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । रक्षणाद्धेतोः** ऊर्ध्वः **उन्नतः उन्मुखः सर्वदा जागरूकः** तिष्ठतु । **भवद्योगे प्रथमपुरुषः । मणेरपि शत्रुकृतबाधापरिहारम् आशास्ते—हे अस्तृत मणे** त्वा **त्वां** यातुधानाः **यातवो यातनाः पीडा धीयन्ते विधीयन्ते क्रियन्ते एभिरिति यातुधानाः । करणे ल्युट् । तादृशाः** पणयः **पणिनामका असुरा** मा दभन् **मा हिंसन्तु । दभिर्हिंसाकर्मा । अस्माद् माङि लुङि छान्दसत्वात् च्लेरङ् । किं च त्वम्** इन्द्र इव **इन्द्रो यथा शत्रून् हिनस्ति एवं** दस्यून् **उपक्षपयितॄन् परान्** अव धूनुष्व **अवाङ्मुखान् कम्पय । पादप्रहारादिना अवस्तात् पातयेत्यर्थः । धूञ् कम्पने । स्वादिः । न केवलम् अवधूननं किं तु** पृतन्यतः **पृतनां संग्रामम् इच्छतः । पृतनाशब्दात् क्यचि** 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि°' (पा ७,४,३९) **इति अन्त्यलोपः । क्यजन्तात् शत्रादिकार्यम् । युयुत्सून्** सर्वान् शत्रून् **शातयितॄन् रिपून्** वि षहस्व **विशेषेण अभिभव ।** अस्तृतस्त्वाभि रक्षतु **इति चरमपादः पूर्ववत् । उक्तवीर्योपेतः पराभिभवनसामर्थ्योऽस्तृताख्यो[5] मणिः धारकं त्वाम् अभि रक्षतु इति ।**

शतं [6]च न[6] प्रहरन्तो निघ्नन्तो[7] न[8] तस्तिरे[9] ।
तस्मिन्निन्द्रः[10] [11]पर्यदत्त चक्षुः[11] प्राणमथो बलमस्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥३॥

शतम् । च । न । प्रऽहरन्तः । निऽघ्नन्तः । न । तस्तिरे । तस्मिन् । इन्द्रः । परि । अदत्त[12] । चक्षुः । प्राणम् । अथो इति । बलम् । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ३ ॥

शतम् **शतसंख्याका अपरिमिताः[13] शत्रवः** प्रहरन्तः । **प्रहरणं नाम शस्त्रादिकृतबाधा । निहननं नाम [14]प्राणवियोजनम् इति विवेकः । प्रहरन्तः प्रकर्षेण**

---

[1] तिष्ठंत P,P,J. [2] तु. मंपा. P,P²,J, सा.; वैतु. शंपा. अस्तृतः. [3] पृतन्यतः P,J. [4] हर्षार्थाभावात् माद्य° S'. [5] °सामर्थ्यै° S'. [6] चुन RW. पै ४,२३,५. [7] विघ्नन्तो D,Kᵐ,Sᵐ,V,Dc; भिदन्तो पै. [8] यंन RW. [9] तस्थिरे Sᵐ,WM.; तस्त्रिरे RW. पै. [10] यस्मि° पै. [11] पर्यदन्त च° A,Bʰ,C,D,Kᵐ,R,V,Dc,Cs, WM.; पर्यैदंत च° Sᵐ; पर्य (? °रिय) दंतः च° (? °तश्च°) S; पर्यधत्त च° पै [मूको.]. [12] अदंत P,P²,J,WM. [13] अपरिणताः S'. [14] प्राणवियोजनं नामाजनमिति S'.

शस्त्रादिभिर्बाधमानाः निघ्नन्तः **नितरां हिंसन्तो मारयन्तः । उभयत्र हेत्वर्थः शतृप्रत्ययः । [1]प्रहरणान्निहननाच्च हेतोः** न तस्तिरे[1] **न तस्तरिरे नाच्छादितवन्तः । यद्वा प्रहरन्तो निघ्नन्तोऽपि शत्रवः न[2] तस्तरिरे न जिहिंसुः । मणिरेव कर्म । अस्तृतमणेः अस्तृतनामनिर्वचनम् अनेन क्रियते । यतः शत्रवः उक्तलक्षणा इमं मणिं न तस्तरिरे बाधितुं नावृण्वन् न[2] जिहिंसुर्वा अतः अस्य अस्तृतनाम संपन्नम् । स्तृञ् आच्छादने स्तृ हिंसायाम् इति वा । उभयविधाद् धातोश्छान्दसे लिटि** 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' (पा ३,४,८१) **इति इरेजादेशः । वर्णलोपश्छान्दसः ।** इन्द्रः तस्मिन् **एवं शत्रुभिरनावृते अहिंसिते अस्तृताख्ये मणौ** अन्तः[3] **मध्ये** चक्षुः **शत्रुदर्शनसामर्थ्यं** प्राणम् **बलहेतुम्** अथो **अपि च** बलम् **प्राणसामर्थ्यं वीर्यं** परि यत्[3] **पर्यगमयत् परिपूरितवान् । स्थापितवान् इत्यर्थः ।** अस्तृतस्त्वाभि रक्षतु **इति पूर्ववत् ।**

इन्द्र॑स्य त्वा॒ वर्म॑णा॒ परि॑ धापया॒मो यो दे॒वाना॑मधिरा॒जो ब॒भूव॑ ।
पुन॑स्त्वा दे॒वाः प्र ण॑यन्तु॒ सर्वे॑ऽस्तृ॑तस्त्वा॒भि र॑क्षतु ॥ ४ ॥

इन्द्र॑स्य । त्वा॒ । वर्म॑णा । परि॑ । धा॒प॒या॒मः॒ । यः । दे॒वाना॑म् । अ॒धि॒ऽरा॒जः । ब॒भूव॑ ।
पुन॑ः । त्वा॒ । दे॒वाः । प्र । न॒य॒न्तु॒ । सर्वे॑ । अस्तृ॑तः । त्वा॒ । अ॒भि । र॒क्ष॒तु॒ ॥ ४ ॥

हे **मणे** त्वा **त्वाम्** इन्द्रस्य वर्मणा **कवचेन** परि धापयामः **परित आवृणमः । इन्द्रवर्माच्छादितं कुर्मः । इन्द्रस्य प्रभावातिशयं द्योतयितुं विशिनष्टि**—यो देवानाम् **द्योतमानानां द्युस्थानानां सर्वेषाम् अवराणाम्** अधिराजः **अधिपतिः** बभूव । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (पा ५,४,८९) **इति राजशब्दात् तत्पुरुषे टच् समासान्तः । किं च हे मणे** त्वा **त्वाम् इन्द्रवर्माच्छादितम्** देवाः **इन्द्रस्वामिकाः** सर्वे पुनः प्र णयन्तु **स्वस्वकार्यसिद्ध्यर्थं स्वस्वकवचैः परिधापनार्थं प्रकर्षेण स्वसमीपं प्रापयन्तु । एवम् इन्द्रवर्मणा परिहितः सर्वैर्देवैश्च अनुगृहीतः** अस्तृतः **अस्तृताख्यो मणिः** त्वा **त्वां मणिधारकम्** अभि रक्षतु ।

अ॒स्मिन् म॒णावेक॑शतं वी॒र्या॑णि स॒हस्रं॑ [4]प्रा॒णा अ॑स्मि॒न्नस्तृ॑ते[4] ।
व्या॒घ्रः[5] शत्रू॑न॒भि ति॑ष्ठ॒ सर्वा॒न् यस्त्वा॑ पृत॒न्याद॑ध॒रः सो अ॒स्त्वस्तृ॑तस्त्वा॒भि र॑क्षतु ॥५॥

अ॒स्मिन् । म॒णौ । एक॑ऽशतम् । वी॒र्या॑णि । स॒हस्र॑म् । प्रा॒णाः । अ॒स्मि॒न्[6] । अस्तृ॑ते ।
व्या॒घ्रः । शत्रू॑न् । अ॒भि । ति॒ष्ठ॒ । सर्वा॑न् । यः । त्वा॒ । पृ॒त॒न्यात् । अध॑रः । सः । अ॒स्तु॒ ।
अस्तृ॑तः । त्वा॒ । अ॒भि । र॒क्ष॒तु॒ ॥ ५ ॥

---

[1] प्रकरणानि अन्यच्च हेत्वो न निरस्तिरे S′. [2] नि S′. [3] वैतु. मंपा.
[4] प्रा॒ण अ॒स्मिन्नस्तृ॑ते S^{m}; °अस्मि॒न्न° A,B^{h},C,D,R,Cs; °अ॒स्मि° > °अ॑स्मि॒° Dc; °अ॒स्मि॑न्न° WM.; °अ॒स्मिन्न° WM. RW. [5] व्याघ्र पै ४,२३,४. [6] °अ॒स्मि॑न् J.

अस्मिन् अस्तृताख्ये मणौ एकशतम् एकोत्तरं शतम् । शतक्रतोरिन्द्रस्य वर्मणावरणात् शतक्रतुसंबन्धीनि वीर्याणि शतसंख्याकानि । मणेः स्वीयं वीर्यम् एकम् । एवम् एकोत्तरं शतम् । एतत्संख्याकानि वीर्याणि वीरकर्माणि सामर्थ्यानि विद्यन्ते । तथा अस्मिन् अस्तृते अहिंसिते परैः एतत्संज्ञके मणौ सहस्रम् । अपरिमितवाची सहस्रशब्दः । सर्वैर्देवैरनुगृहीतत्वात् तत्संबन्धिनः अपरिमिता बलहेतवः प्राणाः संपद्यन्ते । एवंवीर्यप्राणोपेतो मणिस्त्वं व्याघ्रः । लुप्तोपमम् एतत् । व्याघ्र इव अथ वा व्याघ्रः व्याजिघ्रतीति[1] व्याघ्रः । 'आतश्चोपसर्गे' (पा ३,१,१३६) इति कर्तरि कप्रत्ययः । शत्रुगन्धं विशेषेण आजिघ्रन् सर्वान् शत्रून् अभि तिष्ठ अभिलक्ष्य तिष्ठ । आक्रमितुं समर्थो भव । अभिभवेति यावत् । यः शत्रुः त्वा त्वां मणिं प्रति पृतन्यात् योद्धुम् इच्छेत् सः शत्रुः अधरो निकृष्टः पराजितः अस्तु । यद्वा व्याघ्र इत्यादिना मणिधारकः पुमान् प्रोत्साह्यते[2] । अस्तृत इत्यादि पूर्ववत् ।

घृ॒तादुल्लु॑प्तो॒[3] मधु॑मा॒न् पय॑स्वान्त्स॒ह॒स्र॑प्राणः[4] श॒तयो॑निर्वयो॒धाः ।
शं॒भूश्च॑ म॒यो॒भूश्चोर्ज॑स्वांश्च॒ पय॑स्वा॒ंश्चास्तृ॑तस्त्वा॒भि र॑क्षतु ॥ ६ ॥

घृ॒तात् । उत्ऽलु॑प्तः । मधु॑ऽमान् । पय॑स्वान् । स॒ह॒स्र॑ऽप्राणः[5] । श॒तऽयो॑निः । व॒यः॒ऽधाः । श॒म्ऽभूः । च॒ । म॒यः॒ऽभूः । च॒ । ऊर्ज॑स्वान् । च॒ । पय॑स्वान् । च॒ । अस्तृ॑तः । त्वा॒ । अ॒भि । र॒क्ष॒तु ॥

घृतात् । घृतेनेत्यर्थः । आज्येन उल्लुप्तः[6] ऊर्ध्वम् उपरिभागे लिप्तः । इकारस्य उकारादेशश्छान्दसः । मधुमान् मधु माक्षिकं तद्वान् पयस्वान् पयः क्षीरं तद्वान् । 'तसौ मत्वर्थे' (पा १,४,१९) इति भसंज्ञकत्वात् पदसंज्ञानिबन्धनरुत्वाभावः । आज्यमधुक्षीरैर्लिप्तसर्वाङ्ग[7] इत्यर्थः । सहस्रप्राणः सर्वदेवानुगृहीतत्वात् तदीयापरिमितबलहेतुकबल इत्यर्थः । शतयोनिः ऐन्द्रवर्मपरिहितत्वेन तदीयशतसंख्याकवीर्योपेत इत्यर्थः । योनिशब्देन शत्रुसंगमननिमित्तं शत्रुवियोजनसाधनं वा बलं विवक्ष्यते । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माद् औणादिको निप्रत्ययः । यद्वा शतसंवत्सरजीवनवीर्येन्द्रियरूपफलहेतुत्वेन शतयोनिरिति उक्तम् । श्रूयते हि— 'शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियः' (ऐब्रा ४,१९) इति । वयोधाः मणिधारकस्य पुरुषस्य अन्नं धारयिता शंभूः सुखस्य भावयिता मयोभूः मय इति सुखनाम तस्य भावयिता । शंमयःशब्दाभ्यां शारीरं पुत्रादिगतं च सुखं विवक्ष्यते । यद्वा शं शान्तिः सर्वोपद्रवनिवारणं तस्य भावयिता इत्यनेन अनिष्टनिवृत्तिः मयोभूरित्यनेन इष्टप्राप्तिर्विवक्ष्यते । ऊर्जस्वान् ऊर्जः अन्नं तद्वान् । ऊर्जयतेः असुन्प्रत्ययः । अन्नस्य

---

[1] व्याघ्रप्रतीति S′. [2] प्रोत्सार्यते S′. [3] घृ॒ताद्दुलु॑प्तो॒ Sᵐ,WM.; घृ॒तादुलु॑प्तो॒ D; घृतादुल्लब्धो पै ४,२३,४. [4] °ह॒स्र॑ प्रा॒णः Bʰ,C,D,K,Kᵐ,V,Dc,WM.; °ह॒स्र॑प्रा॒णः Sᵐ,R,Cs,WM. [5] स॒ह॒स्र॑म् । प्रा॒णः P,P²,J,WM. [6] दुल्लुप्तः S′. [7] लिप्तं स° S′.

दाता। यद्वा ऊर्जस्विनः पुत्रादयः ते पोष्यत्वेन यस्य सन्तीति । पयस्वान् पयः क्षीरादिकं तद्वान् तत्प्रदाता। परस्परसमुच्चयार्थाः चकाराः। [1]एतादृशगुणविशिष्टः अस्तृतः[1] एतन्नामा मणिः त्वा त्वां धारकम् अभि रक्षतु अभितः सर्वतः पालयतु ।

यथा त्वमुत्तरोऽसो[2] असपत्नः सपत्नहा ।
सजातानामसद्[3] वशी तथा त्वा सविता करदस्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥ ७ ॥

यथा । त्वम् । उत्ऽतरः । असः । असपत्नः । सपत्नऽहा । सऽजातानाम् । असत् ।
वशी । तथा । त्वा । सविता । करत्[4] । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ७ ॥

अनेन मणिधारकस्य पुरुषस्य मणिप्रभावात् सर्वोत्तरत्वं शत्रुधर्षणसामर्थ्यं च सर्वस्य प्रेरकः सविता करोत्विति आशास्यते। हे साधक त्वम् उत्तरः उत्कृष्टः सर्वोत्तरो यथाऽसः भवेः। अस्तेः पञ्चमलकारे अडागमः। असपत्नः अशत्रुः। शत्रूणाम् अत्यन्ताभावो विवक्षितः। सपत्नहा तथापि ये केचन सपत्ना उद्गच्छेयुस्तेषामपि हन्ता यथा भवेः। किं च सजातानाम् समानजातानां पुरुषाणां मध्ये वशी वशैः सजातैस्तद्वान् असत् भवेत्। भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुषः पुरुषव्यत्ययो वा । समानविद्यावयोवित्तकर्माणः पुरुषा यथा त्वां[5] सेवेरन् तथा भवेरित्यर्थः। सविता सर्वस्य प्रेरको देवः तथा तेनोक्तप्रकारेण त्वा त्वां मणिबन्धकं करत् कुर्यात् । करोतेः पूर्ववद् अडागमः । यद्वा करोतेश्छान्दसे लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यः°' (पा ३,१,५९) इति च्लेः अङ्। 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा ७, ४,१६) इति गुणः। '`अमाङ्योगेपि' (पा ६,४,७५) इति अडभावः। अस्तृतः एतन्नामा मणिः त्वा त्वाम् अभि रक्षतु इति पूर्ववत्।

इति एकोनविंशे काण्डे षष्ठेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम्।

'आ रात्रि पार्थिवम्' इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम्। 'इषिरा योषा' इति सूक्तद्वयमपि अर्थसूक्तम्। अस्य सूक्तद्वययुगलस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च विनियोगः। 'अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह' (अप ४,३,१) इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे—" 'आ रात्रि पार्थिवम्', 'इषिरा योषा' इति सूक्ताभ्याम् अन्वारभ्य जपेत्" (अप ४,४,१;२) इति, "पैष्टीं[6] रात्रिं कृत्वा ××× चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा 'आ रात्रि पार्थिवम्', 'इषिरा योषा' इति सूक्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाय" (अप ४,५,४;७) इति च। अर्थसूक्तद्वयेनेत्यर्थः।

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि[7] धामभिः ।
दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥ १ ॥

---

[1] °गुणहिंसिंसितः S'. [2] त्वमुत्तरोसौ RW.; वैप १, ८८७ u अपि द्र. [3] °मसो RW. पै ४,२३,७; वैप १,५१३ g अपि द्र. [4] अकुरत् P²; करत् > अकरत् J; अकुरत् P. [5] त्वा त्वां S'. [6] पिष्टमयीं Bol. [7] पितरः प्रायु खिसा २६,१.

आ । रा॒त्रि॒ । पार्थि॑वम् । रज॑ः । पि॒तुः । अ॒प्रा॒यि॒ । धाम॑ऽभिः ।
दि॒वः । सदां॑सि । बृ॒ह॒ती । वि । ति॒ष्ठ॒से॒ । आ । त्वे॒षम् । व॒र्त॒ते॒ । तम॑ः ॥ १ ॥

हे रात्रि । 'रात्रेश्चाजसौ' (पा ४,१,३१) इति ङीप् । संबुद्धौ ह्रस्वः । त्वया पार्थिवम् पृथिवीरूपम् । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् पृथिवीशब्दात् स्वार्थे अण्प्रत्ययः । व्यत्ययेन आद्युदात्तः । रजः लोकः । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (नि ४,१९) इति यास्कः । यद्वा पार्थिवम् पृथिव्यां भवम्[1] । उत्सादित्वाद् अञ्प्रत्ययः । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (पा ६, १,१९७) इति आद्युदात्तः । रजः स्थानं पृथिवीसंबन्धिस्थलगिरिनदीसमुद्रादिकम् । पितुः । पितृशब्देन द्युलोकोऽभिधीयते । 'द्यौः पिता पृथिवी माता' (तैब्रा ३,७,५,४) इति हि मन्त्रवर्णः । अत्र तृतीयस्य स्वर्गलोकस्य पृथगभिधानाद् मध्यमभूतान्तरिक्षलोको विवक्षितः । तस्य धामभिः स्थानैः सह । 'वृद्धो यूना°' (पा १,२,६५) इति निपातनात् सहशब्दाभावेऽपि तृतीया । अन्तरिक्षलोकेन सह आप्रायि आपूरि तल्लोकद्वयं तमसा आपूरि । प्रा पूरणे । कर्मणि लुङि चिण् । आतो युगागमः । तथा बृहती महती सर्वत्र व्यापिनी सती दिवः द्युलोकस्य तृतीयस्य सदांसि । सीदन्त्यत्रेति अधिकरणे सदेरसुन् । स्थानानि वि तिष्ठसे विशेषेण व्याप्नोषि । 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा १,३,२२) इति तिष्ठतेरात्मनेपदम् । एवं लोकत्रयव्यापित्वेन त्वदीयेन त्वेषं दीप्यमानं नीलवर्णं तमः अन्धकारः आ वर्तते सर्वम् आवृत्य तिष्ठति । अथवा पृथिवीलोकाद् उत्थाय द्युलोकम् आवृणोति तस्माच्च पृथिवीम् इति तमःकैवल्यमेव वर्तते ।

न यस्याः॑ पा॒रं ददृ॑शे॒[2] न योयु॑व॒द् विश्व॑म॒स्यां नि वि॑श॒ते यदेज॑ति ।
अरि॑ष्टासस्त उर्वि॑ तमस्वति॒ रात्रि॑ पा॒रम॑शीमहि॒ भद्रे॑ पा॒रम॑शीमहि ॥ २ ॥

न । यस्याः॑ । पा॒रम् । ददृ॑शे । न । योयु॑वत् । विश्व॑म् । अ॒स्याम् । नि । वि॒श॒ते॒[3] ।
यत् । एज॑ति । अरि॑ष्टासः । ते॒ । उ॒र्वि॒ । त॒म॒स्व॒ति॒ । रात्रि॑ । पा॒रम् । अ॒शी॒म॒हि॒ । भद्रे॑ ।
पा॒रम् । अ॒शी॒म॒हि॒ ॥ २ ॥

यस्या रात्रेः पारम् परतीरम् अन्तो न ददृशे न दृश्यते । अस्याम् अनवच्छिन्नायां लोकत्रयव्यापिन्यां रात्र्यां विश्वम् चराचरात्मकं जगद् न योयुवत् विभजमानं विभक्तं नासीत् किंतु विश्वम् एकाकारमेवाभूत् । यौतेर्यङ्लुगन्तात् शतरि ङित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् आदेशः । 'अभ्यस्तानामादिः' (पा ६,१,१८९) इति आद्युदात्तत्वम् । [4]यत् जगत्[4] एजति कम्पते । एजृ कम्पने । लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । प्राणिजातं तद् अस्यां नि विशते इतस्ततो गन्तुम् असमर्थं सत् तत्रतत्रैव निविष्टं निद्राणं भवति । यद्वा एजतेः[5] शतृप्रत्ययः । एजमाने कम्पमाने इतस्ततः संचलति यत् । सप्तम्या लुक् । यस्मिन् तमसि

---

[1] भवा S'. [2] द॑दृ॒शे RW. [3] वि॒श॒ते J. [4] यद्वा यज्ज° S'.
[5] यजतेः S'.

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus

नि विशते विभक्तत्वेन अपरिदृश्यमानं विश्वं तत्रतत्रैव संविशति। विश प्रवेशने। 'नेर्विशः' (पा १,३,१७) इति आत्मनेपदम् । हे उर्वि प्रभूते 'वोतो गुणवचनात्' (पा ४,१,४४) इति उरुशब्दाद् ङीष्। प्रभूते सर्वलोकव्यापिनि हे तमस्वति बहुलान्धकारवति । भूमार्थे मतुप्प्रत्ययः । 'तसौ मत्वर्थे' (पा १,४,१९) इति भसंज्ञत्वात् पदसंज्ञानिबन्धनरुत्वाभावः । हे रात्रि ते तव पारम् परतीरम् अन्तम् अरिष्टासः अरिष्टाः । रिशतेर्हिंसार्थात् कर्मणि क्तप्रत्ययः । सर्पव्याघ्रचोरप्रभृतिभिरबाधिताः सन्तः वयम् अशीमहि प्राप्नुयाम । हे भद्रे भन्दनीये कल्याणरूपे श्रेयस्करि वा रात्रि पारम् अशीमहि पारम् अवधिम् अशीमहि । आदरार्था पुनरुक्तिः । अश्नोतेर्लिङि विकरणस्य लुक् ।

ये[1] ते रात्रि[2] नृचक्षसो द्रष्टारो[3] नवतिर्नव ।
अशीतिः[4] सन्त्यष्टा[5] उतो [6]ते सप्त सप्ततिः[6] ॥ ३ ॥

ये । ते । रात्रि । नृऽचक्षसः । द्रष्टारः । नवतिः[7] । नव ।
अशीतिः[8] । सन्ति[9] । अष्टौ । उतो इति । ते । सप्त[10] । सप्ततिः ॥ ३ ॥

अत्र सार्धमन्त्रद्वयेन सर्वलोकव्यापिन्या रात्रेः प्रभावस्य द्रष्टारो गणदेवा उच्यन्ते । हे रात्रि ते तव संबन्धिनां महिम्नाम् इति शेषः । नृचक्षसः नृणां कर्मफलस्य द्रष्टारो *[नवतिर्नव] नवोत्तरनवतिसंख्याका ये गणदेवा द्रष्टारो रात्रिप्रभावस्य आलोकयितारो ये सन्ति। ये च *[अशीतिः अष्टौ] अष्टोत्तराशीतिसंख्याका गणदेवा राज्या द्रष्टारः सन्ति । उतो अपि च सप्त सप्ततिः सप्तोत्तरसप्ततिसंख्याका ये गणदेवाः ते तव द्रष्टारः सन्ति। 'तेभिर्नः पाहि' (५) इत्युत्तरेण संबन्धः । अत्र नवत्यशीतिसप्तत्यादयः शब्दा नव दशतः परिमाणम् अस्येत्यर्थे नवशब्दात् तिप्रत्ययः, अष्टशब्दात् तिप्रत्ययः अशीभावश्च, सप्तानां दशतां सप्तभावः तिश्च प्रत्ययः इति व्युत्पादनीयाः। ते च 'पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्' (पा ५,१,५९) इति सूत्रेण परिमाणार्थे[11] निपातिताः ।

षष्टिश्च षट् च रेवति पञ्चाशत् पञ्च सुम्नयि[12] ।
चत्वारश्चत्वारिंशच्च त्रयस्त्रिंशच्च वाजिनि ॥ ४ ॥

---

१. यत् A. २. रात्रे पै ६,२०,३. ३. युक्तासो खि ४,२,२ शांश्रौ ९,२८,१०. ४. अशीतिः A,B^h,C,D,R,Cs,S^m,Dc. ५. सन्त्यष्टा S^m; सन्त्युष्टा K,K^m,V,RW.; सुन्त्वष्टा खि. पै. शांश्रौ. ६. ते सप्त सप्ततिः A,B^h,C,D,R,Cs,RW.; ते सप्त सप्तति S^m. ७. नवतीः P,P^2,J. ८. अशीतिः P,J. ९. संति P,P^2,J. १०. सप्त P,J. ११. °माणार्थं S'. १२. नशंनिहि? पै ६,२०,४.

षष्टिः । च । षट् । च । रेवति । पञ्चाशत् । पञ्च । सुम्नयि ।
चत्वारः । चत्वारिंशत् । च । त्रयः । त्रिंशत् । च । वाजिनि ॥ ४ ॥

हे रेवति रयिमति । रयिशब्दाद् मतुपि ‘छन्दसीरः’ (पा ८,२,१५) इति मतुपो वत्वम् । ‘[1]रयेर्मतौ बहुलम्[1]’ (पा ६,१,३७) इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वे गुणः । हे धनवति धनप्रदे हे रात्रि षष्टिश्च षट् च षडुत्तरषष्टिसंख्याका ये गणदेवाः सन्ति । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । हे सुम्नयि सुम्नं सुखं तद्वति तत्प्रापिके पञ्चाशत् पञ्च पञ्चोत्तरपञ्चाशत्संख्याका ये गणदेवा द्रष्टारः सन्ति । तथा चत्वारश्चत्वारिंशत् चतुरुत्तराश्चत्वारिंशत्संख्याकाश्च ये सन्ति । हे वाजिनि वाजः अन्नं तद्वति वेगो वा वाजः तद्युक्ते त्रयस्त्रिंशत् त्र्युत्तरास्त्रिंशत्संख्याका ये तव द्रष्टारो गणदेवाः सन्ति । ‘तेभिर्नः पाहि’ (५) इत्युत्तरेण संबन्धः । षण्णां दशतां षड्भावः तिश्च प्रत्ययः । अपदत्वं च । षड् दशतः परिमाणम् अस्य षष्टिः । पञ्चानां दशतां पञ्चभावः[2] आशच्च प्रत्ययः[2] । चत्वारः । ‘चतुरनडुहोरामुदात्तः’ (पा ७,१,९८) इति आमागमः । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणम् अस्य त्रिंशत् । एवं परिमाणार्थे ‘पङ्क्तिविंशति°’ (पा ५,१,५९) इति सूत्रेण षष्ट्यादिशब्दा निपातिताः ।

द्वौ[3] च ते विंशतिश्च ते रात्र्येकादशावमाः ।
तेभिर्नो अद्य पायुभिर्नु[4] पाहि दुहितर्दिवः[5] ॥ ५ ॥

द्वौ । च । ते । विंशतिः । च । ते । रात्रि । एकादश । अवमाः ।
तेभिः । नः । अद्य । पायुऽभिः । नु[6] । पाहि । [7]दुहितः । दिवः[7] ॥ ५ ॥

हे रात्रि विभावरि ते तव द्वौ विंशतिः द्व्यधिकविंशतिसंख्याका ये गणदेवा द्रष्टारः सन्ति । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः । द्वौ दशतौ परिमाणम् अस्य विंशतिः । अत्र नवत्यादयो विंशतिपर्यन्ताः शब्दाः संख्येयवचनाः । तथा अवमाः संख्यातो निकृष्टा न्यूना एकादश एकश्च दश च एकोत्तरदशसंख्याका ये गणदेवास्त्वदीयव्याप्तिद्रष्टारः सन्ति । एकश्च दश चेति द्वन्द्वे ‘संख्या’ (पा ६,२,३५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे दिवो दुहितः द्युलोकस्य पुत्रि । आलोकाभावे रात्रिः आकाशाद् आपतन्तीव दृश्यते अतो रात्रिर्द्युलोकस्य पुत्रीत्यभिधीयते । ‘परमपि च्छन्दसि’ (पावा २,१,२) इति षष्ठ्यन्तस्य

---

[1] °र्मतोर्वे° S′.

[2] पञ्चाभावः शच्च प्र° इति पाका. प्रभृ. (५,१,५९).

[3] द्वा पै ३,२०,५.

[4] °भिर्नं A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,WM.; °भिर्नि RW.

[5] दुहितार्दिवः K,K^m,V,Dc,Cs,WM.; दुहितर्द्दिवः D; दुहितार्द्दिवः S^m.

[6] न P,P²,J.

[7] दुहितः । दिवः P²; दुहितः । दिवः P,J,

Nepal Sanskrit University, Balmandi Ga

आमन्त्रिताङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वम्। एवंविधे हे रात्रि त्वम् अद्य इदानीं नु क्षिप्रं तेभिः पूर्वमन्त्रोक्तैर्नवनवत्यादिभिः एकादशान्तैस्त्वदीयव्याप्तिदर्शकैः पायुभिः रक्षकैः। 'कृवापाजिमि॰' (पा॰उ १,१) इति पातेः उण्प्रत्ययः। गणदेवैः नः अस्मान् पाहि रक्ष।

र॒क्षा[1] माकि॑र्नो[2] अ॒घशं॑स॒ ईश॑त॒ मा नो॑ दु॒ःशंसं॑ ईशत ।
मा नो॑ अ॒द्य गवां॑ स्ते॒नो मावी॑ना॒ं वृक॑ ईशत ॥ ६ ॥

माश्वा॑नां॑ भ॒द्रे तस्क॑रो॒ मा नृ॒णां या॑तुधा॒न्य᳡ः ।[3]
प॒र॒मेभि॑ः प॒थिभि॑ स्ते॒नो [4]धाव॑तु॒ तस्क॑रः[4] ।[3]
परे॑ण द॒त्व॒ती रज्जु॒ः परे॑णाघा॒युर॑र्षतु ॥ ७ ॥[3]

रक्ष॑ । माकि॑ः । न॒ः । अ॒घऽशं॑सः । ई॒श॒त॒ । मा । न॒ः । दु॒ःऽशंस॑ः । ई॒श॒त॒ ।
मा । न॒ः । अ॒द्य । गवा॑म् । स्ते॒नः । मा । अवी॑नाम् । वृक॑ः । ई॒श॒त॒ ॥ ६ ॥
मा । अश्वा॑नाम् । भ॒द्रे॒[5] । तस्क॑रः[6] । मा । नृ॒णाम् । या॒तु॒ऽधा॒न्य᳡ः । प॒र॒मेभि॑ः । प॒थिऽभि॑ः ।
स्ते॒नः । धा॒व॒तु॒ । तस्क॑रः । परे॑ण । द॒त्वती॑ । रज्जु॑ः । परे॑ण । अ॒घ॒ऽयुः । अ॒र्ष॒तु॒ ॥ ७ ॥

हे रात्रि रक्ष पालय नः अस्मान्। रक्षणं नाम परकृतबाधापरिहारः। तद् आह—अघशंसः अघं पापं हिंसालक्षणं तत् शंसति कथयतीति[7] अघशंसः त्वाम् अहं हन्मि इत्येवंवादी। अघेन पापेन क्रूरेण शस्त्रादिना शंसति हिनस्तीति[7] वा अघशंसः। शस हिंसायाम् इति धातुः। एतादृशो माकिः न कश्चनापि नः अस्माकम् ईशत मा ईष्टाम्। माकिरिति निपातसमुदायः। तत्र मा इति निपातः क्रियापदेन संबध्यते। किशब्दः कश्चनेत्यर्थं कथयन् अघशंसेन संबध्यते। हिंसकः कश्चनापि अस्मान् बाधितुम् ईश्वरः समर्थो मा भवत्वित्यर्थः। ईश ऐश्वर्ये। अस्मात् 'स्मोत्तरे लङ् च' (पा ३,३,१७६) इति स्मोत्तरत्वाभावेऽपि माङि उपपदे लङ्। 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) इति शपो लुगभावः। तथा दुःशंसः दुष्टं दुर्वचनस्य कथयिता दुष्टं वा हिंसिता शत्रुः नः अस्माकं मा ईशतेति पूर्ववद् योज्यम्। हे रात्रे स्तेनः चोरः अद्य इदानीं नः अस्मदीयानां गवाम्। मा ईशतेति क्रियानुषङ्गः। गवापहर्ता मा भवतु। वृकः वर्कते आदत्त इति वृकः आरण्यश्वा।

---

[1] र॒क्षा RW. [2] ॰किर्णो॑ पै ६,२०,६. [3] माश्वा॑॰…॰धा॒न्य᳡ः ॥७॥ प॒र॰ …॰र॑र्षतु ॥ ८ ॥ अर्ध…ज॑हि ॥९॥ त्वयि॑…॰षेभ्यः ॥ १० ॥ इति सा. मन्त्रविभागः; माश्वा॑॰… तस्क॑रः॥ ७ ॥ परे॑ण…कृणु ॥ ८ ॥ हनू॒…जागृ॒हि ॥ ९ ॥ गोभ्यो॑…षेभ्यः ॥ १० ॥ इति RW. मन्त्रविभागः. [4] धाव॑तु तस्कु॒रः A,B^b,C,D; धाव॑तु तस्करः S^m. [5] भ॒द्रे P; भ॒द्रे > भद्रें J. [6] तस्क॑रः > तु॒स्कु॒रः J. [7] एवं स्वरः ?

इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः[१] । अवीनाम् अविजातीयानां पशूनां मा ईशत बलाद् अपहर्तुं शक्तो मा भवतु [६]। हे भद्रे भन्दनीये रात्रि तस्करः तत् प्रसिद्धम् अनर्थजातं करोतीति[१] तस्करश्चोरः। 'तद्बृहतोः करपत्योः°' (पा ६,१,१५७) इति चोरेभिधेये सुडागमः तच्छब्दस्य तलोपश्च । अश्वानाम् अस्मदीयानां तुरंगमाणाम् । मा ईशतेत्यनुषङ्गः । तथा नृणाम् नेतॄणां कर्मसु व्याप्रियमाणानां पुत्रभृत्यादीनाम् । 'नृ च' (पा ६,४,६) इति दीर्घस्य विकल्पितत्वाद् अत्र दीर्घाभावः । यातुधानाः[२] यातवो यातनाः पीडा धीयन्ते विधीयन्ते जनानाम् एभिः इति करणे ल्युट्। यातूनां धातारो वा । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) इति कर्तरि ल्युट् । ईदृशाः पिशाचादयो मा ईशत नृणां बाधका मा भवन्तु । स्तेनतस्करयोरेको यौगिकः । तस्करः तद् धनापहरणादिकं करोतीति तस्करः तादृशः स्तेनः चोरः परमेभिः अतिदूरैः पथिभिः मार्गैः साधनैः धावतु शीघ्रं गच्छतु पलायताम् । त्वदीयोपस्थानबलाद्[३] अस्मदभिमुखश्चोरो व्याकुलः सन् अतिदूरं देशं गच्छतु। सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशः। तथा दत्वती दन्तवती। 'छन्दसि च' (पा ५,४,१४२) इति दन्तशब्दस्य दद्भावः। 'झयः' (पा ८,२,१) इति मतुपो वत्वम् । रज्जुः रज्जुवद् आयतः सर्पादिः परेण अतिदूरेण मार्गेण धावतु । तथा अघायुः अघं पापं हिंसालक्षणं परस्य इच्छतीति अघायुः । 'छन्दसि परेच्छायामपि' (पा ३,१,८) इति क्यच्। 'अश्वाघस्यात्' (पा ७,४,३७) इति आत्त्वम्। 'क्याच्छन्दसि' (पा ३,२,१७०) इति उप्रत्ययः। एवंविधो बाधकः परेण दूरेण अर्षतु गच्छतु। ऋषी गतौ। भौवादिकः [७]।

अर्ध॑ रात्रि[४] तृ॒ष्टधू॑ममशी॒र्षाण॒महिं॑[५] कृणु[६] । हनू॒ वृक॑स्य ज॒म्भय॒स्तेन॒[७] तं द्रु॑प॒दे ज॑हि ।८।[६]

अर्ध॑[८] । रा॒त्रि॒ । तृ॒ष्टऽधू॑मम् । अ॒शी॒र्षाण॑म् । अहि॑म् । कृ॒णु॒ । हनू॒ इति॑ । वृक॑स्य । ज॒म्भया॑ः[९] । तेन॑ । तम् । द्रु॒ऽप॒दे । ज॒हि॒ ॥ ८ ॥

अध अथ । अपि चेत्यर्थः । हे रात्रि तृष्टधूमम् । ञितृष पिपासायाम्। अस्माद् 'गत्यर्थाकर्मक°' (पा ३,४,७२) इति कर्तरि क्तः। अत्र पिपासार्थेन तृषिणा तज्जन्या आर्तिर्विवक्ष्यते । आर्तिकारी धूमः विषज्वालाधूमः निश्वासधूमो[१०] वा यस्य तं परोपद्रवकारिविषज्वालापरिवृतम् अहिम् सर्पम् अशीर्षाणम् अशिरस्कं कृणु कुरु । विषपरीतम् अहेः शिरश्छिन्द्धीत्यर्थः । 'शीर्षंश्छन्दसि (पा ६,१,६०) इति शिरसः शीर्षभावः । किं च वृकस्य अजादिप्रभृतीनाम् अपहर्तुः आरण्यशुनो हनू मुखस्य अन्तःस्थूलदन्तयुक्तौ पार्श्वौ पश्वादानसाधनभूतौ जम्भयाः जम्भयेः ।

---

[१] एवं स्वरः? [२] वैतु. मंग. [३] नदीयोप° S′. [४] अंर्ध A,B^h,C,D,K,K^m,S^m, V,Dc; अ॒न्ध रा॑° RW.; अन्धो? रा° पै ६,२०,८. [५] तिष्टधू° पै. [६] पूर्वपृष्ठे टि ३ द्र. [७] जं॒भाया॒° A,C,D,S^m,Dc,WM,S; ज॒भाया॒° Cs; जम्भ॒या स्ते॒नं RW.; वैप १,१३६२ r; १४०७ i अपि द्र. [८] अंर्ध P,P², J,WM. [९] जं॒भाया॑ः P²,J. [१०] विश्वास° S′.

जम्भिर्हिंसाकर्मा । जभी जृभि गात्रविनामे । अस्माल्लेटि आडागमः । तेन यतो हनू निर्मर्दितौ तेन कारणेन तं निष्पिष्टहनुकं वृकं द्रुपदे द्रुर्द्रुमः तस्य पदे स्थाने जहि घातय । द्रुपदे इति रात्रेर्विशेषणं[1] वा । द्रुः सर्वतोभिद्रवणम् । अभिद्रवणसाधनपादयुक्ते सर्वतो व्यापिनि रात्रि तं जहीति । हन्तेर्लोटि 'हन्तेर्जः' (पा ६,४,३६) इति जादेशे 'असिद्धवदत्रा भात्' (पा ६,४,२२) इति जादेशस्य असिद्धत्वात् हेर्लुक् न भवति ।

त्वयि॑ रात्रि [2]वसामसि स्वपि॒ष्याम॑सि जागृ॒हि[2] ।[3]
गोभ्यो॑ न॒ः शर्म॑ य॒च्छाश्वे॑भ्य॒ः[4] पुरु॑षेभ्यः ॥ ९ ॥[3]

त्वयि॑ । रा॒त्रि॒ । व॒सा॒म॒सि॒ । स्व॒पि॒ष्याम॑सि[5] । जा॒गृ॒हि[6] ।
गोभ्यः॑ । न॒ः । शर्म॑ । य॒च्छ॒ । अश्वे॑भ्यः । पुरु॑षेभ्यः ॥ ९ ॥

हे रात्रि त्वयि । देवताभिप्रायेण अधिकरणत्वं त्वत्कृतरक्षणनिमित्ते वा । वसामसि वसामः । एकत्र निवसामः । न केवलं निवासमात्रं किंतु स्वपिष्यामसि स्वप्स्यामः । निद्रां करिष्यामः । उभयत्र 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४६) । स्वपेर्व्यत्ययेन इडागमः । पुत्रमित्राद्यपेक्षया बहुवचनम् । यद्वा त्वयि अस्मदीयं सर्वं भारं निधायेति शेषः । वसामः स्वप्स्यामश्च । त्वं तु जागृहि । अस्मान् रक्षितुम् अवहिता भव । जागृ निद्राक्षये । आदादिकः । न केवलम् अस्मद्रक्षणे जागरिता किंतु नः अस्माकं गोभ्यः गोष्ठे निवसद्भ्यः अश्वेभ्यः पुरुषेभ्यश्च गृहे निवसद्भ्यः शर्म सुखं यच्छ । यथा निद्राणास्ते तव पारं क्षेमेण प्राप्नुयुस्तथा कुर्वित्यर्थः ।

इति षष्ठेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'अथो यानि च' इति सूक्तस्य रात्रिकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः ।

अथो॒[7] [8]यानि॑ च॒[8] यस्मा॑ ह॒ [9]यानि॑ चा॒न्तः[9] प॑री॒णहि॑[10] । तानि॑ ते॒ परि॑ दद्मसि[11] ॥१॥

---

[1] एवं स्वरः? [2] वसामसि॒ स्वपि॑° A,B^h,C,D,S^m,Cs, WM.; °सि जागृहि A,B^h,C,D,S^m,Cs,WM.; °सि॒ जागृ॑हि K,K^m,V,Dc,WM.; विशामसि° पै ६,२०,९. [3] पृ. १९५० टि ३ द्र. [4] यच्छादश्वे° पै. [5] स्व॒पि॒स्याम् । अ॒सि॒ J,WM.; स्व॒पि॒स्याम् । असि॑ P,P²,WM. [6] जा॒गृ॒हि॒ P,J,WM ; जागृ॑हि P²,WM. [7] अ॒थो RW. [8] यानि॑च॒यस्मा॑ह॒ A,B^h,D,S^m,WM.; यानि॑च॒यस्मा॑आह॒ C,K,K^m,Cs,WM.; यानि॑च॒यस्मा॑अह॒ V; यानि॑च॒यस्मा॑ह॒ > यानि॑च॒यस्मा॑आह॒ Dc; यानि॒ चया॑महे॒ RW.; यानि च यस्मा ह S; यानि तमस्सहे? पै ६,२१,१. [9] यानि॑वान्तः WM.; यानि॑ वा॒न्तः A,B^h,D,S^m,C,K,K^m,Cs,V,Dc,RW. [10] परि॑णहि A; परी॑णहि B^h,D,S^m,C,K,K^m,Cs,V,Dc. [11] दध्मसि A,B^h,D,S^m,Cs; दध्मसि > दद्मसि Dc.

रात्रि॒ मात॑रु॒षसे॑ न॒ः परि॑ देहि ।
उ॒षा नो॒ अह्ने॒ परि॑ ददा॒त्वह॒स्तुभ्यं॑ विभावरि ॥ २ ॥

अथो॒ इति॑ । यानि॑ । च॒ । यस्मै॑ । ह॒[1] । [2]यानि॑ । च॒[2] । अ॒न्तः । प॒रि॒ऽणहि॑[3] । तानि॑ । ते॒ । परि॑ । द॒द्म॒सि॒ ॥ १ ॥

रात्रि॑ । मात॑: । उ॒षसे॑ । न॒ः । परि॑ । दे॒हि॒ । उ॒षाः । न॒ः । अह्ने॑ । परि॑ । द॒दा॒तु॒ । अह॑ः । तुभ्य॑म् । वि॒भा॒व॒रि॒[4] ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे गवादयो विशेषेण उक्ताः । अत्र तु उक्तान्यनुक्तानि वा बहिःस्थानि गृहवर्तीनि च संग्रहेणाह—अथो **अपि च** यस्मै ह । **हशब्दः पूरणः । यस्य मम संबन्धीनि बहिःस्थानि गोचरप्रदेशे अनावृतदेशे वर्तमानानि**[5] यानि **वस्तूनि वर्तन्ते ।** यानि च परीणहि **परितो नद्धे परिश्रिते गृहादौ** अन्तः **मध्ये यानि वर्तन्ते । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । परिपूर्वाद् नहेः क्विपि** ‘नहिवृतिवृषि°[6]’ (पा ६,३,११६) **इत्यादिना उपसर्गस्य दीर्घः । परीणच्छब्दो गृहवाची तैत्तिरीयके समाम्नायते—** ‘तमसीव[7] वा एषोऽन्तश्चरति यः परीणहि’ (तैब्रा ३,२,४,७) **इति ।** तानि **प्रकाशानि अप्रकाशानि द्विविधानि वस्तूनि** ते **तुभ्यं** परिदद्मसि । **रक्षणार्थं दानं परिदानम् । रक्षितुं प्रयच्छामः ।** ‘इदन्तो मसि’ (पा ७,१,४६) [१]।

हे मातः **मातृवत्परिपालयित्रि हे** रात्रि नः **अस्मान्** उषसे **त्वत्समनन्तरभाविने प्रभातकालाय** परि देहि **रक्षणार्थं प्रयच्छ । तव पारम् उषःकालपर्यन्तं सुखेन अस्मान् प्रापयेत्यर्थः ।** उषाः **उषःकालः सूर्योदयसमीपवर्ती समयः** अह्ने **सूर्यप्रकाशवते उषःकालानन्तरभाविने प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णसायाह्नरूपाय दिवसाय** नः **अस्मान्** परि ददातु । **उषःकालो दिवससमाप्तिपर्यन्तम् अस्मान् रक्षत्वित्यर्थः । हे** विभावरि **रात्रि । भा दीप्तौ । विपूर्वाद्** ‘आतो मनिन्°’ (पा ३,२,७४) **इति क्वनिप् ।** ‘वनो र च’ (पा ४,१,७) **इति ङीप्, नकारस्य च रेफः ।** अहः **उक्तलक्षणोपेतः अहःकालश्च** तुभ्यं **नः परि ददातु । एवं पुनःपुनरावर्तमानौ अहोरात्रौ अस्मान् रक्षताम् इत्यर्थः** [२]।

यत्[8] किं चे॒दं प॒तय॑ति॒[9] यत् किं चे॒दं स॑रीसृ॒पम्[10] ।

---

[1] आ॒ह॒ P,P², J, WM. [2] यान्ऽइ॑व P,P², WM.; यानि॑ । वा > यान्ऽइ॑व J.
[3] प॒रिं॑णहि P,P²; परिं॑णहि > परि॑ । ण॒हि॒ J; प॒रि॒णहि WM. [4] वि॒भा॒ऽव॒रि॒ ऋ. पपा.
[5] वस्तमानानि S′. [6] °वृधि S′. [7] तमसी S′. [8] यदि पै ६,२१,३.
[9] प॒तयँ॑ति A; प॒तय॑ति D, Sᵐ, Cs; पतेद् पै. [10] स॒रीसृ॑पं Sᵐ.

यत् किं च॒ पर्व॑ताया॒सत्वं॒[1] तस्मा॒त् त्वं रा॑त्रि पाहि नः ॥ ३ ॥

यत् । किम् । च॒ । इ॒दम् । प॒तय॑ति । यत् । किम् । च॒ । इ॒दम् । स॒री॒सृ॑पम् ।
यत् । किम् । च॒ । पर्व॑ताय । अ॒सत्व॑म्[2] । तस्मा॑त् । त्वम् । रा॒त्रि॒ । पा॒हि॒ । न॒ः ॥ ३ ॥

यत्किंच **यत्किंचिद्** इदं **परिदृश्यमानं श्येनपक्ष्यादिकं** पतयति **आकाशे संचरति । पत गतौ । चुरादिः । अदन्तः ।** यत्किंचेदं सरीसृपम् **भूमौ सरणशीलं सर्पादिकं यद् अस्ति । सृप्लृ गतौ । अस्माद् यङि** ‘रीगृदुपधस्य च’ (पा ७,१,९०) **इति अभ्यासस्य रीगागमः । पचाद्यचि** ‘यङोचि च’ (पा २,४,७४) **इति यङो लुकि** ‘न धातुलोप आर्धधातुके’ (पा १,१,४) **इति गुणप्रतिषेधः ।** यत्किंच पर्वताय **पर्वतस्य संबन्धि** असत्वम् । **सत्वशब्दः प्राणिवाची । दुष्टं सत्वम् असत्वम् व्याघ्रसिंहादिकम् अस्ति** तस्माद् **उक्तात् सर्वस्मात् पक्षिसर्पदुष्टमृगादिरूपाद् बाधकात् हे** रात्रि त्वं नः **अस्मान्** पाहि **रक्ष ।** ‘भीत्रार्थानाम्°’ (पा १,४,२५) **इति अपादानत्वात् तस्माद् इति पञ्चमी ।**

सा प॒श्चात् पा॑हि॒ सा पु॒रः सोत्त॒राद॑ध॒रादु॒त[3] ।
गो॒पा॒य[4] नो॑ विभावरि स्तो॒तार॑स्त इ॒ह स्म॑सि ॥ ४ ॥

सा । प॒श्चात् । पा॒हि॒ । सा । पु॒रः । सा । उ॒त्त॒रात्[5] । अ॒ध॒रात् । उ॒त ।
गो॒पा॒य[4] । न॒ः । वि॒भा॒व॒रि॒ । स्तो॒तारः॑ । ते॒ । इ॒ह । स्म॒सि॒ ॥ ४ ॥

हे रात्रि सा **पूर्वोक्तलक्षणा** त्वं पश्चात् **पश्चिमभागे यत्र वयं वसामः स्वपस्यामश्च तस्य पश्चिमभागे** पाहि **रक्ष अस्मान्**[6] **। तथा** सा त्वं पुरः **पूर्वस्यां दिशि पाहि ।** ‘पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्’ (पा ५,३,३९) **इति पूर्वशब्दाद् असिप्रत्ययः पुरादेशश्च ।** उत **अपि च सा त्वम्** उत्तरात् **उत्तरतः** अधरात् **दक्षिणतः पाहि । उत्तरप्रतियोगिकः अधरशब्दो दक्षिणदिग्वाची ।** ‘उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः’ (पा ५,३,३४) **इति उभयत्र आतिप्रत्ययः । किं च हे** विभावरि **रात्रि** नः **अस्मान्** गोपाय **। पूर्वं दिग्विशेषनिबन्धनं रक्षणम् उक्तम् । अत्र सामान्येन रक्षणं विवक्ष्यते ।** ‘गुपूधूप°’ (पा ३,१,२८) **इति आयप्रत्ययः । रक्षणे आवश्यकत्वम्** आह **चतुर्थपादेन ।** इह **अस्मिन् काले** ते तव स्तोतारः स्मसि **स्तुतिकर्तारो भवामः ।** ‘इदन्तो मसि’ (पा ७,१,४६) ।

---

[1] °ताया॒सत्वं॒ A,B^h,C,D,S^m; °ता॒यासत्वं Dc; °ताया॒सत्वं Cs; पर्व॒ण्यास॑क्तं RW.; वैप १,५२८ i; १९६४ n अपि द्र.; पद्वदासुन्वन् पै ६,२१,३. [2] सः । त्वम् P,P^2,J. [3] सोत्त॒रा° C,D. [4] तु. WI; वैतु. शंपा. RW. गो॒पाय॑. [5] उ॒त्ऽत॒रात् P,P^2; उ॒त्त॒रात् > उ॒त्ऽत॒रात J; उत्तरात् Cp. [6] अस्मात् S′.

ये रात्रि॑मनु॒तिष्ठ॑न्ति॒ ये च॑ भू॒तेषु॒ जाग्र॑ति ।
प॒शून् ये स॒र्वान् रक्ष॑न्ति॒[1] ते न॑ आ॒त्मसु॑ जाग्र॑ति॒[2] ते न॑ः [3]प॒शुषु॑ जाग्र॑ति[3] ॥५॥

ये । रात्रि॑म् । अ॒नु॒ऽतिष्ठ॑न्ति । ये । च॒ । भू॒तेषु॑ । जाग्र॑ति ।
प॒शून् । ये । स॒र्वा॑न् । रक्ष॑न्ति । ते । न॒ः । आ॒त्मऽसु॑ । जा॒ग्र॒ति॒[4] । ते । न॒ः । प॒शुषु॑ । जा॒ग्र॒ति॒[4] ॥

ये जना रात्रिम् । ‘रात्रेश्चाजसौ’ (पा ४,१,३१) इत्यत्र ‘अजसादिषु°’ (पावा ४,१,३१) इति वचनात् जसादिपर्युदासेन अत्र ङीबभावः । अनुतिष्ठन्ति[5] रात्रिविषयं कर्म अर्चनजपोपासनरूपं कुर्वन्ति । ये च जना भूतेषु भवनवत्सु प्राणिषु । विषयसप्तमी । तद्विषये जाग्रति रक्षणार्थम् अवहिता भवन्ति । ये च सर्वान् गवाश्वादीन् पशून् रक्षन्ति रात्रौ भयहेतुभ्यः पालयन्ति । ते सर्वे नः अस्माकम् [6]आत्मसु स्वशरीरे । तत्संबन्धिविवक्षया[6] बहुवचनम् । अस्मदीयपुत्रमित्रादिषु विषये जाग्रति जागृयुः । रक्षणार्थम् अवहिता भवेयुः । ते च नः अस्माकं पशुषु विषये जाग्रति जागृयुः । अत्र लिङर्थे लट् द्रष्टव्यः । जागृ निद्राक्षये । आदादिकः ।

वेद॒ वै रा॑त्रि ते॒ नाम॑ घृ॒ताची॒ नाम॒ वा अ॑सि ।
तां॑ त्वा॑[7] [8]भ॒रद्वा॑जो वेद॒[8] सा नो॑ [9]वि॒त्तेऽधि॑ जाग्र॑ति[9] ॥ ६ ॥

वेद॑ । वै । रा॒त्रि॒ । ते॒ । नाम॑ । घृ॒ताची॑ । नाम॑ । वै । अ॒सि॒ ।
ताम् । त्वाम्[10] । भ॒रत्ऽवा॑जः[11] । वे॒द॒ । सा । न॒ः । वि॒त्ते । अधि॑ । जा॒ग्र॒ति॒[12] ॥ ६ ॥

हे रात्रि ते तव नाम नामधेयं वेद वेद्मि । ‘विदो लटो वा’ (पा ३,४,८३) इति मिपो णल् आदेशः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । स्वेन ज्ञातं नामधेयं निर्दिशति— घृताची नाम इति । घृताची । घृ क्षरणदीप्त्योः । अस्माद् भावे क्तः । घृतं दीप्तिम् अञ्चतीति घृताची दीप्तिमती । घृतपूर्वाद् अञ्चतेः क्विन् । ‘अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्’ (पावा ४,१,६) इति ङीप् । ‘अचः’ (पा ६,४,१३८) इति अकारलोपः । ‘चौ’ (पा ६,३,१३८) इति दीर्घः । इति नाम असि । नामशब्दः प्रसिद्धौ । घृताचीति नाम्ना व्यव-

---

[1] रक्षन्तु पै ६,२१,५. [2] जाग्र॑ति॒ A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,WM.; जाग्रतु पै.; वैप १,१२२९ m अपि द्र. [3] प॒शुषु॒ जाग्र॑ति A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,WM.; पशुभिर्जाग्रतु पै. [4] जाग्र॑ति P,P^2,J,WM. [5] °तिष्ठन्ते S′. [6] आत्मसुखशरीरतत्सं° S′. [7] त्वां॑ RW. पै ६,२१,६. [8] भ॑रद्वा॒जो° A,B^h,C,D,S^m,C,Cs,WM.; °वे॑दु॒ A,B^h,Cs,D,S^m; भ॑रद्वा॒जो वे॑दु॒ > भ॒रद्वा॑जो वेदु॒ Dc. [9] वि॒त्तेधि॒ जाग्र॑ति K,K^m,V,B^h,C,D,S^m,Cs,Dc; वि॒त्तेऽधि जा॑गृहि RW. पै.; वैप १,१२२९ m,n अपि द्र. [10] त्वा॒म् P,WM.; त्वम् P^2,WM. [11] भ॒र॒त्ऽवा॒जः P,J. [12] जाग्र॑ति P,P^2,J.

ह्रियस[1] **इत्यर्थः । वैशब्दः प्रसिद्धौ ।** ताम् **उक्तनामिकां** त्वां भरद्वाजः **भरत् पोषकं वाजः अन्नं यस्य सः । भृञ् भरणे । भौवादिकात् शतृप्रत्ययः । एतन्नामा महर्षिः** वेद **जानाति । अत एव रात्रेर्भरद्वाजसंबन्धित्वं कात्यायन आह —** 'रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवम्' (ऋअ २,१०,१२७) **इति । सा उक्तलक्षणोपेता भरद्वाजेन विदितप्रभावा रात्रिः** नः **अस्माकं** वित्ते **पशुपुत्रादिरूपे धने ।** अधि**शब्दः सप्तम्यर्थानुवादी । वित्तविषये अधिकं वा** जाग्रति **जागर्तु । रक्षणार्थम् अवहिता भवतु । जागर्तेर्लेटि अडागमः । गुणाभावश्छान्दसः ।**

इति षष्ठेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'इषिरा योषा' **इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । रात्रीकल्पे पुरोहितकर्तव्ये रात्रीसमर्चनकर्मणि रात्र्युपस्थाने च अस्य सूक्तस्य विनियोगः ।** 'अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह' (अप ४,३,१) **इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे —** " 'आ रात्रि पार्थिवम्' (अ १९, ४७), 'इषिरा योषा' इति सूक्ताभ्याम् अन्वारभ्य जपेत्" (अप ४,४,१;२) **इति,** "पैष्टीं[2] रात्रिं कृत्वा ××× चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा 'आ रात्रि पार्थिवम्', 'इषिरा योषा' इति सूक्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाय" (अप ४,५,४;६;७) **इति च । *[अर्थसूक्तद्वयेनेत्यर्थः] ।**

इ॒षि॒रा योषा॑ युव॒तिर्दमू॑ना॒ रात्री॑ दे॒वस्य॑ सवि॒तुर्भग॑स्य ।
अ॒श्व॒क्ष॒भा[3] सु॒ह॒वा सम्भृ॑तश्री॒रा[4] प॑प्रौ॒ द्यावा॑पृथि॒वी म॑हि॒त्वा ॥ १ ॥

इ॒षि॒रा । योषा॑ । यु॒व॒तिः । दमू॑नाः[5] । रात्री॑ । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । भग॑स्य । अ॒श्व॒ऽक्ष॒भा । सु॒ऽह॒वा॑ । सम्ऽभृ॑तश्रीः[6] । आ । प॒प्रौ॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा ॥ १ ॥

इषिरा **एष्टव्या सर्वैः प्रार्थनीया ।** 'अजिरशिशिर°' (पाउ १,५३) **इत्यादिवद् इषेः किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनं द्रष्टव्यम् । यद्वा इष गतौ । औणादिक इक्प्रत्ययः । रो मत्वर्थीयः । गतिमती सर्वत्र व्यापनशीला** युवतिः **यौवनवती न कदाचिद् अवस्थान्तरम् आप्तवती अपक्षयरहिता** दमूनाः **दान्तमनाः** सवितुः **सर्वस्य प्रेरकस्य** भगस्य **भजनीयस्य । भजतेः** 'पुंसि संज्ञायाम्°' (पा ३,३,११८) **इति घः**[7]**। एतन्नामधेयस्य** देवस्य योषा **योषिद्** अश्वक्षभा **अशूनि आशूनि स्वविषये शीघ्रप्रवृत्तीनि अक्षाणि चक्षुरादीन्द्रियाणि अभिभवति तिरस्करोतीति अश्वक्षभा**[8]**। चक्षुरादिनिरोधिकेति यावत् । अश्नोतेः** 'कृवापाजिमि°' (पाउ १,१) **इति उण्प्रत्ययः ।** 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' **इति वृद्ध्यभावः । भवतेः** 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' (पावा ३,२,४८) **इति डः । अत्र केवलो भवतिरभिभवनार्थे वर्तते । यद्वा** 'अश्वस्य बुध्नं[9] पुरुषस्य मायुम् आ ददे' **इति उत्तरत्र (४) वक्ष्यमाणत्वाद् अयम् अर्थः— अश्वान् क्षायति क्षपयतीति अश्वक्षा । अश्वक्षा भा दीप्तिर्यस्याः**[10] **सा । अन्धतमसेऽपि**

---

[1] ॰यते S'. [2] पिष्टमयीं Bol. [3] वि॒श्वव्यं॑चाः RW.; वैप १,४८७ a अपि द्र.; अश्वक्षरा पै १४,४,१. [4] संभृ॑तः श्री॒रा A,Bʰ,C,V, पै. [5] तु. सा.; वैतु. P,P², J °ना. [6] °भृ॑तः । श्रीः V. [7] घप्र. स्वरः ? [8] वैतु. पपा. अवग्रहः. [9] वैतु मंपा. [10] वैतु. स्वरावग्रहौ.

अश्वा दूरं पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । तद्दर्शनशक्तिप्रतिबन्धकदीप्तियुक्तेत्यर्थः । अश्नोतेः 'अशूप्रुषि°' (पाउ १,१५१) इत्यादिना क्वन्प्रत्ययः । क्षै जै षै क्षये । अस्मात् अश्वोपपदाद् 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा ३,२,३) । सुहवा सुष्ठु ह्वातव्या संभृतश्रीः संपूर्णकान्तिः सर्वजगद्व्यापनात् स्वयमेव एका प्रतीयते यतः अतः संभृतश्रीः । एवंविधलक्षणोपेता रात्री महित्वा महत्त्वेन महिम्ना द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ आ पप्रौ आपूरितवती । प्रा पूरणे । 'आत औ णलः' (पा ७,१,३४) इति ।

अति[1] [2]विश्वान्यरुहद् गम्भीरो[2] [3]वर्षिष्ठमरुहन्त[3] श्रविष्ठाः[4] ।
उशती[5] [6]रात्र्यनु सा भद्राभि[6] तिष्ठते[7] मित्र इव स्वधाभिः ॥ २ ॥

अति[8] । विश्वानि । अरुहत्[9] । गम्भीरः । वर्षिष्ठम्[10] । अरुहन्त[11] । श्रविष्ठाः[12] ।
उशती । [13]रात्री । अनु । सा । भद्रा । अभि[13] । तिष्ठते । मित्रःऽइव । स्वधाभिः ॥ २ ॥

गम्भीरा[14] दुष्प्रवेशा रात्रीः विश्वानि सर्वाणि चराचरात्मकानि वस्तूनि अत्यर्हति[14] अतिक्रम्य व्याप्य वर्तते । तत्रापि श्रविष्ठा[14] । 'श्रव इति अन्ननाम । श्रूयत इति सतः' (नि १०,३) इति हि यास्कः । अतिशयेन श्रवस्विनी अन्नवती । श्रवस्विशब्दाद् इष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' (पा ५,३,६५) । 'टेः' (पा ६,४,१४३) इति टिलोपः । यद्वा श्रूयमाणा सर्वैरतिशयेन स्तूयमाना रात्रिः वर्षिष्ठम् उरुतरं वनस्पतिपर्वतसमुद्रादिकम् अर्हति[14] । अतीत्युपसर्गोऽनुषज्यते । अतिक्रम्य व्याप्य वर्तत इत्यर्थः । सर्वाभिभावित्वेन वर्तनमेव अर्हणम् । वृद्धशब्दाद् इष्ठनि वर्षादेशः । उशती अनन्तरं स्वगतजनम् आकाङ्क्षन्ती सर्वं वा क्रमितुं कामयमाना रात्री अनु अनुक्षणं वि तिष्ठते विशेषेण जगद् व्याप्नोति मित्र इव सूर्यो यथा स्वधाभिः यजमानादिप्रत्तैर्हवीरूपैरन्नैः साधनैः क्षणेक्षणे स्वतेजसा विश्वम् आक्रामति एवम् इयं रात्रिरिति ।

---

१. अवि A,B^h,C,D,K^m,S^m,Dc; अभि.V, पै १४,४,२; अविं Cs; अधि RW.; वैप १,१४९ e अपि द्र. २. विश्वान्यरुहद् गंभीरो A,B^h,C,D,K^m,S^m,Dc,Cs; विश्वान्यर्हद्गंभीरो S,V; विश्वान्यरुहद् गभीरा RW.; विश्वान्यर्हद् गभीरोद् पै. ३. °मरुहन्तंः A,C,K^m,S^m,Dc; वर्षिष्टमरुहत B^h,WM.; वरिर्षिष्टमरुहन्तः D; वर्षिष्ठमर्हति S,V; वर्षिष्ठमरुहंत Cs; वर्षिष्ठं द्यामरुहच् RW.; वर्षिष्ठमर्हद् पै. ४. श्रविष्ठा A,C,K^m,S^m,Dc,V,S; श्रविष्टा B^h,R,Cs; श्रमिष्टा D; छविंष्ठा RW.; वैप १,३१४३ e अपि द्र.; अश्रविष्ठा पै. ५. उशतीं A. ६. रात्र्यंनुसामद्राहिं A,C; रात्र्यंनुसामद्राहिं B^h; रात्र्यनुंसामद्राहिं D,K^m, R,Dc; रात्र्यनुंसामप्राहिं S^m; रात्र्यनुंसामद्रा विं S,V; रात्र्यनुंसामद्राहि Cs; रात्र्यनुं मा भद्राभिर्वि RW.; रात्र्यवसानभद्राद् वि पै. ७. तिष्ठते A,C,K^m,S^m,Dc,V,S; तिष्ठते Cs; तिष्टते B^h,D; तिंष्टते R. ८. अविं P,P^2,J. ९. अरुहत P,P^2,J. १०. वर्षिंष्टम् P^2. ११. अरुहंतः P,P^2,J. १२. श्रविष्ठा P.P^2; श्रविष्ठाः > श्रविष्ठा J. १३. रात्रिं । अनुंऽसाम । द्राहिम् (द्राहिंम् P^2; द्राहिम् > द्राहिंम् J.) P,P^2,J. १४. वैतु. मंपा,

व॒र्ये॑[1] व॒न्दे॑[2] सु॒भ॑गे॒ सुजा॑त॒[3] [4]आज॑ग॒न् रात्रि॑[4] सु॒मना॑ [5]इ॒ह स्या॑म्[5] ।
अ॒स्मांस्त्रा॑यस्व॒ नर्या॑णि जा॒ता अथो॒ यानि॒ [6]गव्या॑नि पु॒ष्ट्या[6] ॥ ३ ॥

वर्यै॑ । वन्दे॑ । सु॒ऽभ॑गे । सु॒ऽजा॑ते । आ । अ॒ज॒ग॒न्[7] । रात्रि॑ । सु॒ऽमना॑ः । इ॒ह । स्या॒म् ।
अ॒स्मान् । त्रा॒य॒स्व॒ । नर्या॑णि । जा॒ता[8] । अथो॒ इति॑ । यानि॑ । गव्या॑नि । पु॒ष्ट्या[9] ॥३॥

हे वर्ये **अनिरुद्धप्रभावे ।** 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु' (पा ३,१,१०१) **इति वृणोतेः अनिरोधेऽर्थे यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनम् ।** हे वदे[10] **सर्वैरभिष्टूयमाने ।** 'घञर्थे कविधानम्' (पावा ३,३,५८) **इति कर्मणि वदेः कप्रत्ययः । यजादित्वात् संप्रसारणे** 'सम्प्रसारणाच्च' (पा ६,१,१०८) **इति परपूर्वत्वस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद् अत्र परपूर्वत्वाभावः ।** हे सुभगे । **भगो भाग्यम् । सौभाग्यवति सर्वैः सुष्ठु संभजनीये वा ।** 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (पा ३,२,११८) **इति भजतेर्घप्रत्ययः ।** हे सुजाते **सुष्ठु प्रादुर्भूते** हे रात्रि आ अजगन् **आगतासि । गमेर्लङि मध्यमपुरुषे सिपि** 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) **इति शपः श्लुः ।** 'मो नो धातोः' (पा ८,२,६४) **इति नत्वम् ।** 'हल्ङ्या' (पा ६,१,६८) **इत्यादिना सिपो लोपः ।** इह **अस्यां त्वय्यागतायाम् अहं** सुमनाः **सुमनस्कः** स्याम् **भवेयम् । अनन्तरम्** अस्मान् **त्वदागमनेन सुमनस्कान् । पुत्रपश्वाद्यपेक्षया बहुवचनम् ।** त्रायस्व **पालय । त्रैङ् पालने । भौवादिकः ।** 'अनुदात्तङितः°' (पा १,३,१२) **इति आत्मनेपदम् । तथा** जाता **जातानि उत्पन्नानि** नर्याणि **नरहितानि वस्तूनि ।** 'तस्मै हितम्' (पा ५,१,५) **इति नरशब्दाद् यत् ।** अथो **अपि च** पुष्टा[10] **पुष्टानि पोषकाणि** गव्यानि **गोभ्यो हितानि । उपलक्षणम् एतत् । गवाश्वादिहितानि** यानि **वस्तूनि तान्यपि त्रायस्व । मनुष्यगवादिहितरक्षणेन तेषां रक्षणं कैमुतिकसिद्धम् ।**

[11]सिं॒हस्य॒ रात्र्यु॑श॒ती पीं॒षस्य॑[11] व्या॒घ्रस्य॑ द्वी॒पिनो॒ वर्च॒ आ द॑दे ।
अश्व॑स्य ब्र॒ध्नं पुरु॑षस्य मा॒युं पु॒रु रू॒पाणि॑ कृणुषे वि॒भा॒ती[12] ॥ ४ ॥

सिं॒हस्य॑ । रात्री॑[13] । उ॒श॒ती । पीं॒षस्य॑ । व्या॒घ्रस्य॑ । द्वी॒पिन॑ः । वर्च॑ः । आ । द॒दे॒ ।
अश्व॑स्य । ब्र॒ध्नम् । पुरु॑षस्य । मा॒युम् । पु॒रु । रू॒पाणि॑ । कृ॒णु॒षे॒ । वि॒ऽभा॒ती[12] ॥ ४ ॥

---

[1] वार्ये॒ RW.; नर्ये पै १४,४,३; वैप १,२९८५ i द्र. [2] वन्द्ये॒ K^m,S^m,V,RW.; वेदे॒ Cs; वदे S. [3] सुजा॑त C,S^m; सुजा॑त् Cs; सुजाता पै ; सुजाते S. [4] अजाग॒न् रात्रिं B^h; आजाग॒न् रात्रिं C,D,K^m,R,V,Dc,Cs; आजागन् रात्रिं S^m; अजंगन् रात्रि RW.; चाग्नि ? रात्रि पै. [5] इ॒ह स्यांः RW.; वैप १,७२२ b द्र.; ह्यस्याम् पै. [6] गव्या॑नि॒ पुष्ट्यां K,K^m,V; गव्या॑नि पु॒ष्ट्यां Dc; गव्या॑नि पु॒ष्टा S,RW. [7] जा । अ॒ग॒न् P,P^2,J. [8] जा॒ताः P,P^2,J. [9] पुष्ट्यां $P.^2$ [10] वैतु. मंपा. [11] सिं॒हस्य॑ रात्र्युश॒ती पी॒षस्य॑ (पीं॒ष° C,R; पिं॒ष° > पीं॒ष° Dc.) A,B^h,D,S^m,Cs,C,R,Dc; °पि॒शस्य॑ RW.; निपस्य पै १४,४,४; वैप १,२०१९ m अपि द्र. [12] °तीः A,B^h,C,R,V,Cs,P,P^2,J. [13] रा॒त्रि P,P^2,J.

उशती कामयमाना रात्री देवता पिषस्य[1] संचूर्णकस्य सामर्थ्याद् गजयूथस्य । पिषॢ संचूर्णने । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (पा ३,१,१३५) । सिंहस्य । द्वीपिनः द्विधा गता आपो[2] यस्मिन् । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (पा ६,३,९७) इति अप्शब्दाकारस्य[3] ईकारादेशः । द्वीपम् अस्य निवासस्थानत्वेन अस्तीति । मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः । स्वाच्छन्द्येन[4] द्वीपे उदकावेष्टिते दुर्गादौ संचरतो व्याघ्रस्य व्याजिघ्रतः शार्दूलस्य वर्चः तेजः पराभिधर्षणसामर्थ्यरूपम् आ ददे अपहृतवती । सिंहादेः परोपद्रवकारकं सामर्थ्यम् अपजहार । तथा अश्वस्य शीघ्रगामिनस्तुरंगस्य बुध्नम्[1] मूलम् । अश्ववीर्यस्य वेगो हि मूलम् । तच्च पुरुषस्य प्राणिनः मायुम् शब्दम् आह्वानादिलक्षणं च आ ददे । अश्वगतिनिरोधिका कुत्रापि पदार्थस्य अदर्शनात् तद्विषयवाग्व्यवहारनिरोधिका च बभूवेत्यर्थः । अथ विभाती स्वयमेव विशेषेण भासमाना रात्री त्वं पुरु । सुपो लुक् । पुरूणि नानाविधानि रूपाणि कृणुषे करोषि[5] । कृवि हिंसाकरणयोश्च । 'धिन्विकृण्व्योर च' (पा ३,१,८०) इति उप्रत्ययः ।

[6]शि॒वां रात्रि॑मनुसू॒र्यं॑ च[6] हि॒मस्य॑ मा॒ता सु॒हवा॑ नो अस्तु ।
[7]अ॒स्य स्तोम॑स्य[7] [8]सुभ॑गे॒ नि[8] बो॑ध॒[9] येन॑ त्वा॒ वन्दे॒[10] विश्वा॑सु दि॒क्षु[11] ॥५॥

शि॒वाम् । रात्रि॑म्[12] । अ॒नु॒ऽसू॒र्य॑म् । च॒ । हि॒मस्य॑ । मा॒ता । सु॒ऽहवा॑ । न॒ः । अ॒स्तु॒ ।
अ॒स्य[13] । स्तोम॑स्य । सु॒ऽभ॒गे॒ । नि । बो॒ध॒[9] । येन॑ । त्वा॒ । वन्दे॑ । विश्वा॑सु । दि॒क्षु ॥५॥

हे रात्रि[1] त्वां शिवाम् शिवकारिणीम् । वन्दे इति उत्तरक्रियापदेन संबन्धः । तथा महि[1] महान्तं सूर्यं रात्रेर्भर्तारं भगं च । वन्दे इति संबन्धः । रात्री सवितुर्भगस्य योषा इति पूर्वम् (१) उक्तम् । अवयुत्य रात्रीं परोक्षेण स्तौति द्वितीयपादेन । हिमस्य तुहिनस्य माता जननी हिमोत्पादिका रात्री । रात्रौ हिमं वर्धते इति सर्वलोकसंप्रतिपन्नम् । तादृशी रात्रिः नः अस्माकं सुहवा सुष्ठु ह्वातव्या अस्तु भवतु । अथ प्रत्यक्षवद् उक्तिः । हे सुभगे सौभाग्यवति यद्वा भगः सूर्यः शोभनभगसंज्ञकपतियुक्ते त्वम् अस्य इदानीं क्रियमाणस्य अस्मदीयस्य स्तोमस्य स्तोत्रस्य स्तोत्रं नि बोध नितरां जानीहि । अनुग्रहानुकूलबुद्ध्या[14] अनुमन्यस्व ।

---

[1] वैतु. मंपा. [2] अपो S′. [3] अपिशब्दा° S′. [4] स्वाछन्देन S′.
[5] इतः परम्—ज [ग] द्व्यापनसाधनानि स्वीयान्येव पुरुषेण किंचिद् वस्तु प्रदीयत इत्यर्थः S′ टि.
[6] शि॒वां (शि॒वा Cs.) रात्रिं॑महि॒ (°महि॒ > °मनु॒° Km; °माहि Sm) सूर्यं॑ च A,D,K,Km,R,Sm,Dc,Cs,WM.; शि॒वं रात्रि॒मन्वसू॒र्यं॑ च॑ RW.; शि॒वा मे॒ रात्र्य॑नूत्सू॒र्यं॑ च॑ W.; शिवां रात्रिमहि सूर्यं च S; शिवां रात्रिमह्नि सूर्यं च पै १४,४,५; वैप १,२२१ b; २६५८ c अपि द्र.
[7] अ॒श्व स्तो° A,Bh,C,R,Sm,Cs,WM.; अश्व॒ स्तो° V,WM.; अश्वस्तो° पै.
[8] °गोऽव पै.
[9] बोध॒ Km,V,P².
[10] वं॒द्ये॒ Sm,V,WM.; व॒द्ये R,V,Cs,WM.
[11] विक्षु पै.
[12] रात्रिम् > रात्रिं J.
[13] अ॒श्व P,J; अश्वं॑ P².
[14] °नुबुद्ध्या S′.

'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,३२) **इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।** 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्॰' (पां २,३,६२) **इति षष्ठी । बुधिर् बोधने । भौवादिकः । अस्माल्लोटि मध्यमे हेर्लुक् ।** येन **स्तोमेन** विश्वासु **सर्वासु** दिक्षु **व्याप्तां** त्वा **त्वां** वन्दे **अभिष्टौमि । वदि अभिवादनस्तुत्योः ।**

स्तोम॑स्य नो वि॒भाव॑रि॒ रात्रि॒ राजे॑व जोषसे ।
असा॑म॒ सर्व॑वीरा॒ भवा॑म॒[1] सर्व॑वेदसो॒ व्यु॒च्छन्ती॒रनू॒षस॑ः[2] ॥ ६ ॥

स्तोम॑स्य । न॒ः । वि॒भा॒व॒रि॒ । रात्रि॑ । राजा॑ऽइव । जो॒ष॒से॒ ।
असा॑म । सर्व॑ऽवीराः । भवा॑म[3] । सर्व॑ऽवेदसः । वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑ः । [4]अनु॑ । उ॒षस॑ः[4] ॥ ६ ॥

हे विभावरि **विशेषेण भासमाने हे** रात्रि नः **अस्मदीयस्य** स्तोमस्य **स्तोत्रस्य स्तोत्रं** जोषसे **जुषस्व[5] सेवस्व । तत्र दृष्टान्तः—**राजेव **यथा राजा स्तोतृभिः क्रियमाणां स्तुतिं प्रीत्या[6] सेवते अवहितः शृणोति एवम् अवहिता अस्मदीयं स्तोत्रम् अवधारयेति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अस्माल्लेटि अडागमः ।** 'छन्दस्युभयथा' (पा ३,४,११७) **इति तिङ आर्धधातुकत्वात् लघूपधगुणः । यदि स्तोत्रं शृणुयास्तर्हि** व्युच्छन्तीः । **उछी विवासे । तमो विवासयन्तीः अपसारयन्तीः प्रकाशमाना उषसः** उषसः **उषःकालान्** अनु । **लक्षणार्थे अनुः कर्मप्रवचनीयः । उषःकालबहुत्वात् सार्वकालं विवक्षितम् । सर्वदा** सर्ववीरा असाम । **वीरः कर्मणि कुशलः पुत्रादिः । सकलपुत्रमित्रादिसमेता असाम भवाम । अस्तेर्लोटि** 'आडुत्तमस्य पिच्च' (पा ३,४,९२) **इति आडागमः । तथा** सर्ववेदसः । **वेद इति धननाम । संपूर्णधनयुक्ता भवाम । वेत्तेर्वा असुन् । सर्वविषयज्ञाना रात्रौ निद्रावशेन सर्वेन्द्रियव्यापाराणां विरामाद् मूढाः सन्तः उषःकाले तमोविगतेः सर्वेन्द्रियविषयज्ञानवन्तो** भवाम **इति । भवतेः पूर्ववद् आडागमः ।**

शम्या॑[7] ह॒ नाम॑ दधि॒षे[8] मम॒ दिप्स॑न्ति॒ ये धना॑[9] ।
[10]रात्री॒हि तान॑सुत॒पा य[10] स्ते॒नो न वि॒द्यते॒ यत्[11] पुन॒र्न वि॒द्यते॑ ॥ ७ ॥

शम्या॑ । ह॒ । नाम॑ । द॒धि॒षे । मम॑ । दिप्स॑न्ति । ये । धना॑[9] । [12]रात्रि॑ । इ॒हि ।
तान् । अ॒सु॒ऽत॒पा[12] । यः । स्ते॒नः । न । वि॒द्यते॑ । यत् । पुन॑ः । न । वि॒द्यते॑ ॥ ७ ॥

---

१. भवामस् पै १४,४,६. २. °न्तीरनूषसः A,B^h,C,D,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,WM. ३. भ॒वा॒म॒ P; भवा॑म > भ॒वा॒म॒ J. ४. अ॒नु॒ऽउ॒षस॑ः P,P^2,J,WM. ५. जुष S′. ६. यथा प्रीत्या S′. ७. रा॒म्या RW.; १,३०८३ k अपि द्र. ८. तरुषे ? पै १४,४,७. ९. धना॑ः B^h,C,D,K^m,S^m,V,P,P^2,WM.; धना॑ > धना॑ः Dc,J. १०. रात्रिंहि॒र्नान॑ः सु° B^h,S^m; रात्रि॒हितान॑सु° K; रात्री॒हितान॑सु° K^m,V; रात्रीहि॒तानसु° Cs; रात्रीहि॒तान॑ः सु° A,D,R; रात्रीहि॒तान॑सु° C; रात्रीहि॒तानसु॑त॒पा > रात्री॒हितान॑सुत॒पा Dc; रात्रि॒ हि तानसु॑ त॒पु॒र्यथा॑ RW.; रात्रि हीर्चानसदपात ? पै. ११. यथा॒ RW.; यः S. १२. रात्री । हि॒ता (हि॒ । ता WM.) । न॒ः । सु॒त॒ऽपा (सु॒त॒ऽपा॒ J.) P,P^2,J,WM.

हे रात्रि त्वं शम्या नाम शम्येति नामधेयं दधिषे । शत्रुशमनसमर्था शम्या। शमशब्दाद् अर्हार्थे यत् । शमयतेर्वा व्यत्ययेन कर्त्तरि यत् । इत्थं शत्रुधर्षणसमर्थं शम्येति नामधेयं दधिषे धारयसि । हशब्दः प्रसिद्धौ । शम्येति नामधारणस्य प्रयोजनम् आह — ममेत्यादिना । ये शत्रवः मम धना धनानि । शेर्लोपः । दिप्सन्ति दम्भितुं हिंसितुम् अपहर्तुम् इच्छन्ति । दम्भु दम्भे । अस्माद् इच्छार्थे सनि ‘सनीवन्तर्ध°’ (पा ७,२,४९) इति इडभावे ‘दम्भ इच्च’ (पा ७,४,५६) इति इकारः । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (पा ७,४,५८) इति अभ्यासलोपः । हे रात्रि त्वं तान् दिप्सून् शत्रून् असुतपा असून् प्राणान् शात्रवीयान् तपन्ती तापयन्ती सती इहि गच्छ प्राप्नुहि । असूपपदात् तपेर्मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । एतेर्लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । हेरपित्त्वाद् गुणाभावः । यद्वा सुष्ठु तपतीति सुतपा । सुपूर्वात् तपेः कर्तरि कप्रत्ययः[1] । न सुतपा असुतपेति नञ्समासः[2] । दुःष्ठु तापयन्ती पाणिपादशिरोग्रीवादीनां व्यत्यासे हननेन विपरीतं क्लेशयन्ती सती तान् शत्रून् प्राप्नुहीति संबन्धः । तदेवाह—यः स्तेनः चोरः न विद्यते सत्तां न लभते नाविर्भवति न दृश्यते तथा इहि । यः[3] च पुनर्न विद्यते पुनर्नोत्पद्यते । सपुत्रपशुबान्धवं शत्रुं मारयेत्यर्थः ।

भ॒द्रासि॑ रात्रि [4]चम॒सो न[4] वि॒ष्टो[5] [6]विष्व॒ङ् गोरू॑पं[6] युव॒तिर्बि॑भर्षि[7] ।
[8]चक्षु॑ष्मती मे उश॒ती[8] वपूं॑षि॒ [9]प्रति॒ त्वं दि॒व्या न क्षाम॑मुक्थाः[9] ॥ ८ ॥

भ॒द्रा । अ॒सि॒ । रा॒त्रि॒ । च॒म॒सः । न । वि॒ष्टः । विष्व॑ङ् । गोऽरू॑पम् । यु॒व॒तिः[10] । बि॒भ॒र्षि॒ ।
चक्षु॑ष्मती । मे॒ । उ॒श॒ती । वपूं॑षि । प्रति॑ । त्वम्[11] । दि॒व्या । [12]न । क्षाम्[12] । अ॒मु॒क्थाः ॥

हे रात्रि त्वं भद्रा भन्दनीया कल्याणरूपा असि चमसो न । न उपमार्थीयः । चमन्ति अदन्ति अत्रेति चमसः पात्रं विष्टः भोजनार्थं परिविष्टश्चमसः पात्रमिव । विष्वङ् विषूची । स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । विषूची सर्वत्र व्याप्ता युवतिः यौवनवती उत्तरोत्तरबहलतमःपुञ्जयुता गोरूपम् धेन्वाकृतिं बिभर्षि धारयसि । रात्रेर्गोरूपत्वम् अन्यत्राम्नायते—‘या प्रथमा व्यौच्छत् सा धेनुरभवद् यमे’ (तैं ४,३,११,५) इति ।

---

[1] यत्प्रत्य° S′.　[2] एवं स्वरोऽवग्रहश्च?　[3] वैतु. मंपा.　[4] तपसो नु पै १४,४,८.　[5] पि॒ष्टो A,Bʰ,D,R,Cs; शि॒ष्टो C,Kᵐ,Sᵐ,Dc,V; पि॒ष्टो RW.　[6] विश्व॒ गोरू॑पं A,Bʰ,C,D,Kᵐ,R,Sᵐ,Dc,Cs,V, पै.; विंश्व॒ाङ्गं रू॒पं RW.; वैप १,२९५८ c अपि द्र.　[7] युवतिं बिं° Bʰ,C.　[8] चक्षु॑ष्मते म उश॒ती RW.; चक्षुष्मती वेयुवती? पै.　[9] प्रति॒ त्यां दि॒व्या तक्मा॑ अमुक्थाः (अमुछाः Cs; तक्मा॑ अमुक्थाः > त॒क्मा अं॑मुक्थाः Dc.) A,Bʰ, C,D,Kᵐ,R,Sᵐ,Dc,Cs,V; प्रति॒ त्वं दि॒व्या त॒क्ष्मा अं॑मुक्थाः V; प्रति॒ त्वं दि॒व्यास्त॒ारका॑ अमुक्थाः RW.; ?प्रत्यां दित्यां दिव्यां अरुक्मम् अमुग्धः? पै.　[10] यु॒व॒तिम् P,P²,J.　[11] त्यां, त्वां V; त्यां K,P,P²,J.　[12] त॒क्मा॑ः P,J; त॒क्माः P².

प्रथमा रात्रिः व्यौच्छत् विवासितवती उषोरूपेण संपन्नेति तस्यार्थः । तथा 'यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम्' (पागृ ३,२,२) इति धेनोरुपमानत्वात् तत्समानधर्मसद्भावो रात्रेः प्रतिपादितो भवति । अत्र रूपशब्दो धर्मवाची । यतो गोरूपं बिभर्षि अतः उशती अस्मान् पोषयितुं कामयमाना चक्षुष्मती चक्षुर्दर्शनशक्तिः तद्वती अस्मद्विषयदर्शनशक्तिमती अस्मान् रक्षितुम् अनुग्रहबुद्ध्या सर्वदा लोकमाना । एवंविधा त्वं मे मम वपूंषि शरीराणि । बहुवचनेन पुत्रादिशरीराणि विवक्ष्यन्ते । तानि प्रति अभिलक्ष्य क्षाम्। पृथिवीनामैतत्। क्षियन्ति निवसन्ति भूतान्यत्रेति क्षा भूमिः । तां नामुक्थाः न मुञ्च। तत्र दृष्टान्तः—दिव्या न इति। दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि शरीराणीव यथा दिव्यशरीराणि न मुञ्चसि एवम् आस्माकानीति । मुञ्चतेश्छान्दसे लुङि स्वरितेत्त्वाद् आत्मनेपदम् । 'झलो झलि' (पा ८,२,२६) इति सिचो लोपः ।

यो अ॒द्य[1] स्ते॒न आय॑त्यघा॒युर्मर्त्यो॑[2] रि॒पुः ।[3]
रा॒त्री तस्य॑ प्र॒तीत्य॒[4] प्र ग्री॒वाः प्र शिरो॑ हनत् ॥ ९ ॥

यः । अ॒द्य । स्ते॒नः । आ॒ऽअय॑ति । अ॒घ॒ऽयुः । मर्त्यः॑[5] । रि॒पुः ।
रात्री॑ । तस्य॑ । प्र॒ति॒ऽइत्य॑ । प्र । ग्री॒वाः । प्र । शिरः॑ । ह॒न॒त् ॥ ९ ॥

प्र पा॒दौ न यथाय॑ति॒ प्र हस्तौ॒ न यथाशि॑षत्[6] ।[3]
यो म॑लि॒म्लुरु॒पाय॑ति॒[7] स संपि॑ष्टो॒ अपा॑यति ।
अपा॑यति॒ स्वपा॑यति॒ शुष्के॑ स्था॒णावपा॑यति[8] ॥ १० ॥[3]

प्र । पा॒दौ॑ । न । यथा॑ । अय॑ति । प्र । हस्तौ॑ । न । यथा॑ । आ॒ऽशि॑षत्[9] ।
यः । म॒लि॒म्लुः । उ॒प॒ऽअय॑ति । सः । सम्ऽपि॑ष्टः । अप॑ । अ॒य॒ति॒ ।
अप॑ । अ॒य॒ति॒ । सु॒ऽअपा॑यति । शुष्के॑ । स्था॒णौ । [10]अप॑ । अ॒य॒ति॒[10] ॥ १० ॥

अद्य इदानीं यः स्तेनः आयति आगच्छति। अस्मद्धनम् अपहर्तुम् इति शेषः । तथा अघायुः अघं हिंसालक्षणं पापं तत् परस्येच्छन्। अघशब्दात्

---

[1] °ऽद्य पै १४,४,९. [2] °म॒र्त्यो॑ A,Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs. [3] यो मम रात्रि सुरूप आयत्ति स संपिष्टो अपायति इति अन्यप्रमाणेषु अनुपलब्धेन उत्तरार्धेन नवमीमृचं विरचय्य रा॒त्री···°शिषत् इति दशमीं यो···स्था॒णावपा॑यति इति च एकादशीं मत्वा व्याख्याति सा. [4] प्रगीयस्व पै. [5] म॒र्त्यः J; म॒र्त्युः P. [6] °शि॑षः A,Bʰ,C,R,Sᵐ,V; यथा॑ रि॒षत् RW. [7] म॑लि॒म्नुरु॒° K,Kᵐ,V,Dc. [8] तु. सा.; वैतु. A,Bʰ,C,D,K,R,Sᵐ,Dc, Cs °व॒पाय॑तः; V °व॒पायति॑, °व॒पायतः॑; RW. स्थ॒ले अपा॑यति. [9] अशि॑षः P,P²,J. [10] तु. सा.; वैतु. P,P²,J अ॒प॒ऽअय॑तः.

कयचि 'अश्वाघस्यात्' (पा ७,४,३७) इति आकारः । मर्त्यः मरणधर्मा रिपुः शत्रुश्च आयति । इ गतौ । भौवादिकः । अय पय गतौ इत्यस्माद् वा व्यत्ययेन परस्मैपदम् । हे सुरूपे शोभनरूपे रात्रि मम । समीपम् इति शेषः । यः च शत्रुः आयति स सर्वः स्तेनादिः संपिष्टः त्वत्तेजसा सम्यक् चूर्णितः अर्दितः सन् अपायति अपसृत्य अपक्रम्य अयतु गच्छतु । त्वया बाधितः शत्रुः अस्मत्तो दूरदेशं गच्छत्वित्यर्थः । अयतेर्लेटि अडागमः । स संपिष्टो अपायतीत्युक्तम् । परोक्षवादेन संपेषप्रकारं विशिनष्टि—एवंमहिमोपेता रात्री देवता तस्य शत्रोः परोपद्रवकारित्वलक्षणम् अभिप्रायं प्रतीत्य सम्यग् ज्ञात्वा ग्रीवाः कन्धराः । अवयवापेक्षया बहुत्वम् । यद्वा तस्य पूर्वोक्तस्य स्तेनादेर्ग्रीवाः प्र हरत्[1] प्रहरतु छिनत्तु । शिरः च प्र हरत् प्रच्छिनत्तु । हरतेर्लेटि अडागमः । पादौ च । प्र। हरत् इति क्रियानुषङ्गः [९] । यथा नायति पुनर्नागच्छति तथा पादौ गमनसाधनभूतौ प्रच्छिनत्तु । हस्तौ बाहू च प्र हरत् यथा नाश्लिषत्[1] न संश्लेषयेत् मिथो न संयोजयेत् । परं प्रहर्तुम् इति शेषः । तथा हस्तौ प्रच्छिनत्तु । श्लिष आलिङ्गने इति धातुः । 'श्लिष आलिङ्गने' (पा ३,१,४६) इति आलिङ्गनेर्थे क्सस्य विधानाद् अत्र तदर्थाभावात् च्लेः अङ् आदेश एव । ङित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । यो मलिम्लुः मलिम्लुचस्तस्करः उपायति अस्मदीयधनम् अपहर्तुं बाधितुं वा समीपम् आगच्छति स शत्रुः संपिष्टः त्वया सम्यक् चूर्णितः सन् अपायति अस्मत्तः अपगच्छतु । आवश्यकत्वद्योतनार्थम् अपायतीति पुनर्वचनम् । स्वपायति सुष्ठु सम्यग् निःशेषम् अपगच्छतु । गन्तव्यस्थानेपि सुखलेशस्याप्यभावम् आह—शुष्के नीरसे स्थाणौ शाखोपशाखारहितवृक्षमूले आश्रये अपायति अपायतु अपगच्छतु । अस्मत्तोऽपगतः शत्रुश्छायारहितं नीरसवृक्षमूलम् आश्रयत्वित्यर्थः । अत्र सर्वत्र एतेर्लेटि अडागमः [१०] ।

इति षष्ठेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'अध रात्रि तृष्टधूमम्' इति सूक्तस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

अर्ध[2] रात्रि तृष्टधूममशीर्षाणमहिं कृणु ।
अक्षौ[3] वृकस्य [4]निर्जह्यास्तेन तं[4] द्रुपदे जहि ॥ १ ॥

अर्ध[5] । रात्रि । तृष्टऽधूमम् । अशीर्षाणम् । अहिम् । कृणु ।
अक्षौ[6] । वृकस्य । निः । जह्याः । तेन । तम् । द्रुऽपदे । जहि ॥ १ ॥

---

[1] वैतु. मंपा.   [2] अंधं A,Bʰ,C,D,K,Kᵐ,R,Sᵐ,V,Dc,Cs पै १४,४,११; अन्धं RW.   [3] अक्षौ Bʰ; अक्षौ > अक्ष्यौ C; अक्षू D; अक्ष्यौ Kᵐ,V; आक्षौ Sᵐ; अक्षौ > अक्ष्यौ Dc; अक्षो Cs; अक्ष्यौ३ RW.; हनौ ? पै.   [4] निर्जह्या स्तेनं RW.; वैप १,१४०७ i अपि द्र.; निर्जह्या त्वेनं पै.   [5] अंधं P,P²,J.   [6] अक्ष्यौ P,P²,J.

एषा ऋक् 'आ रात्रि पार्थिवम्' (अ ४७,८) इति सूक्ते व्याख्याता । अक्षौ निर्जह्याः इत्येतावान् विशेषः । अक्षौ अक्षिणी चक्षुषी निर्जह्याः । जहातिरत्र अन्तर्णीतण्यर्थः । निर्हापयेः निर्मोचयेः । उत्पाटयेरिति यावत् । ओहाक् त्यागे । जौहोत्यादिकः । 'लोपो यि' (पा ६,४,११८) इति यकारादौ प्रत्यये धातोराकारस्य लोपः ।

ये ते॑ रात्र्यन॒ड्वाह॒स्तीक्ष्ण॑शृङ्गाः[1] स्वा॒शवः॑ ।
तेभि॑र्नो॑ अ॒द्य पा॑र॒याति॑[2] दु॒र्गाणि॑ वि॒श्वहा॑ ॥ २ ॥

ये । ते॒ । रा॒त्रि॒ । अ॒न॒ड्वाहः॑ । ती॒क्ष्ण॑ऽशृङ्गाः[1] । सु॒ऽआ॒शवः॑ ।
तेभिः॑ । न॒ः । अ॒द्य । पा॒र॒य॒[3] । अति॑ । दु॒ःऽगानि॑ । वि॒श्वहा॑ ॥ २ ॥

हे रात्रि ते तव संबन्धिनो वाहनभूताः तीक्ष्णशृङ्गाः निशितविषाणाः स्वाशवः अतिशयेन शीघ्रगामिनो ये अनड्वाहः अनोवहनशक्ताः पुंगवाः सन्ति । 'चतुरनडुहोराम् उदात्तः' (पा ७,१,९८) इति आम् आगमः । तेभिः तैः उक्तलक्षणोपेतैरनडुद्भिः नः अस्मान् अद्य इदानीं विश्वहा विश्वेषु सर्वेषु अहःसु रात्रिषु च दुर्गाणि दुर्गमाणि कृच्छ्राणि दुर्जयानि अनर्थजातानि अति पारय अतिक्रामय । यथा दुस्तरं नद्यादिकम् अनड्वाहः पुरुषांस्तारयन्ति एवम् एभिः अस्मान् शत्रुकृतारिष्टेभ्यस्तारयेति ।

रात्रिं॑रात्रि॒मरि॑ष्यन्त॒स्तरे॑म त॒न्वा᳚ व॒यम् ।
ग॒म्भी॒रमप्ल॑वा इ॒व न त॑रेयु॒ररा॑तयः ॥ ३ ॥

रात्रि॑म्ऽरात्रिम् । अरि॑ष्यन्तः । तरे॑म । त॒न्वा᳚ । व॒यम् ।
ग॒म्भी॒रम् । अप्ल॑वाऽइव । न । त॒रे॒यु॒ः । अरा॑तयः ॥ ३ ॥

अत्र परोक्षवादः । रात्रिंरात्रिम् । 'नित्यवीप्सयोः' (पा ८,१,४) इति द्विर्वचनम् । सर्वां रात्रिम् अरिष्यन्तः गमिष्यन्तः । आगामिरात्र्यपेक्षया भविष्यत्प्रयोगः । अर्तेः स्यप्रत्यये 'ऋद्धनोः स्ये' (पा ७,२,७०) इति इडागमः । वयं तन्वा स्वशरीरेण । तनोति विस्तारयति कुलम् इति वा तनुशब्दः पुत्रवाची । पुत्रादिभिः सह तरेम । रात्रिरेव कर्म । सर्वस्या रात्रेः पारम् अश्नुवीमहीत्यर्थः । अरातयः अस्मदीयाः शत्रवस्तु न तरेयुः रात्रिं नातिक्रामेयुः । रात्रावेव विनष्टा भवन्तु । अत्र दृष्टान्तः— गम्भीरम् अप्लवा इवेति । प्लवः तरणसाधनम् उडुपम् तद्रहिता जना यथा गम्भीरम्

---

[1] तु. RW.; वैतु. मूको. शंपा. °तीक्ष्णश्रृङ्गाः (पपा. तीक्ष्णऽश्रृङ्गाः). [2] पा॑रय॒त्यति॑ A,B^{h},C,D,K^{m},V,Cs,Dc; पा॑रय॒त्यति R,S^{m}. [3] पा॒र॒या॒ति॒ P; पा॒र॒य॒ति॒ P^{2},J.

अगाधं नद्यादिकं तरन्तो मध्येनदि निमज्जन्ति एवं त्वद्रक्षणरूपप्लवराहित्यात् रात्रिमध्य एव ते विनश्यन्तु इत्यर्थः ।

यथा॑ शा॒म्याकः॑[1] प्र॒पत॑न्नप॒वान्[2] नानु॑वि॒द्यते॑ ।
[3]ए॒वा रा॑त्रि॒[3] प्र पा॑तय॒ यो अ॒स्माँ अ॑भ्यघा॒यति॑[4] ॥ ४ ॥

यथा॑ । शा॒म्याकः॑[5] । प्र॒ऽपत॑न्[6] । अ॒प॒ऽवान् । न । अ॒नु॒ऽवि॒द्यते॑ ।
ए॒व[7] । रा॒त्रि॒ । प्र । पा॒त॒य॒ । यः । अ॒स्मान् । अ॒भि॒ऽअ॒घा॒यति॑[4] ॥ ४ ॥

शाम्याकः **श्यामाकाख्यो धान्यविशेषः । स** यथा प्रपतन् **पक्वः सन् निपतन्** अपवान् **अपकर्षवान् दुर्बलो निःसारो** नानुविद्यते **अवस्थितिं न लभते । नोपलभ्यते । विनश्यतीति यावत् ।** एव **एवम् हे** रात्रि **त्वं** प्र पातय **प्रकर्षेण अवाङ्मुखं निपातय । तम् आह —** यः **शत्रुः** अस्मान् अभ्यघायति **अभिलक्ष्य अघं हिंसालक्षणं पापं कर्तुम् इच्छति हिनस्ति । तं प्रपातयेति संबन्धः ।**

[8]अप॑ स्ते॒नं वासो॑ गोअ॒जमु॒त[8] तस्क॑रम् ।
अथो॒ यो अर्व॑तः॒ शिरो॑भि॒धाय॒ निनी॑षति ॥ ५ ॥

अप॑[9] । स्ते॒नम् । वासः॑ । गो॒ऽअ॒जम्[10] । उ॒त । तस्क॑रम् ।
अथो॒ इति॑ । यः । अर्व॑तः । शिरः॑ । अ॒भि॒ऽधाय॑ । निनी॑षति ॥ ५ ॥

यः स्तेनः वासः **वस्त्रं** गोअजम् **। द्वन्द्वैकवद्भावः । स्फोटायनव्यतिरिक्ताचार्यमते अवङ्गदेशाभावः ।** 'सर्वत्र विभाषा गोः' (पा ६,१,१२२) **इति विकल्पितत्वात् पूर्वरूपत्वाभावः । गा अजांश्च निनीषति तं** स्तेनम् अप । **उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अपगमय ।** उत **अपि च** तस्करम् **चोरम् अपसारय ।** अथो **अपि च** यः **तस्करः** अर्वतः **अश्वान्** शिरः **शिरांसि** अभिधाय । **अभिपूर्वो दधातिर्बन्धने**

---

[1] श्या॒माकः॑ RW. पै १४,४,१४.; वैर १,३०९५ d अपि द्र. [2] प्रप॑तनप॒वान् A· प्रप॒वान् K; प्र॒पत॑न्नप॒वान् Km,V; प्रप॑तन्नप॒वान् Bh,Sm,Cs; प्रप॑त॒न्नपवां C; प्रप॑त॒न्नप॒वान् D, प्र॒पत॑न्नपु॒रं RW.; प्रपतन्ते दिवां? पै. [3] ए॒ताव्रा॑° Bh; ए॒तावा° A,C,D,Km,R,Sm, V,Dc; ए॒ताव॒ा रात्रि॒ Cs. [4] °यंति॑ A,Bh,D,K,Km,V,Dc,P,P²,J. [5] शा॒म्याकः॑ > श्या॒माक॑ः P; श्या॒म्याक॑ः P²,J. [6] प्रऽप॑तन् P,J. [7] ए॒तौ । आ P,P²,J. [8] अ॒प स्ते॒नं वा॒सो गोरज॑मु॒त (Km °जं उ॒त; Cs °ज॑नू॒त) A,Bh,C,D,K,Km,Sm,Cs; अप॒ स्ते॒नं॒ वा॒सो गोरजं॑मु॒त > अ॒प स्ते॒नं वा॒सो गोरज॑ उ॒त Dc; अ॒प स्ते॒नं वा॒सो गो अज॑ उ॒त, अ॒प स्ते॒नं वा॒सो गोरज॑मु॒त V; अप॑ स्ते॒नमं॑त्रासयो॒ गोरज॑मु॒त RW.; अप स्तेनं वासमथं गोमयमुत पै १४,४,१५; वैप १,२७७५ q; १२५६ a अपि द्र. [9] अ॒पः P,P²,J. [10], गोरज॑ः P,P²; गोऽज॑ः > गोअ॒जः J,

वर्तते । 'अश्वाभिधानीम् आ दत्ते' (तै ५,१,२,१) इतिवत् । रज्ज्वादिना बद्ध्वा निनीषति अपजिहीर्षति तं तस्करम् अपजहीति । स्तेनतस्करयोः पर्यायत्वेपि अपहार्यद्रव्यगौरवेण पृथगपहननम् उक्तम् इति वेदितव्यम् ।

यदद्या रात्रि [1]सुभगे विभजन्त्ययो[1] वसु ।
यदेतदस्मान्[2] भोजय[3] यथेदन्यानुपायसि[4] ॥ ६ ॥

यत् । अद्य[5] । रात्रि । सुऽभगे । विऽभजन्ति[6] । अयः । वसु ।
यत् । एतत् । अस्मान् । भोजय । यथा । [7]इत् । अन्यान् । उपऽअयसि[7] ॥ ६ ॥

सुभगे सौभाग्यवति भगस्य वा पत्नि हे रात्रि अद्य अस्मिन् काले यद् अयः अयोमयं वस्तु वसु कनकादिकं च विभजन्ति विश्लेषयन्ति पृथक्कुर्वन्ति अपहरन्ति। शत्रव इत्यर्थः । तद् एतत वसु । यच्छब्दो वाक्यालंकारे । अस्मान् धनस्वामिनः भोजय तद्धनस्य भोक्तृत्वं संपादय । भुजेर्हेतुमण्णिच् । तद् धनम् अस्मभ्यम् आहरेति यावत् । यथा येन प्रकारेण । इच्छब्दः अवधारणे । अन्यान् पदार्थान् वासोगोजादीन् शत्रुभिरपहृतान् उपायसि । अयतिरत्र अन्तर्णीतण्यर्थः । उपगमयसि। इ गतौ । भौवादिकः । अयतेर्वा व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लेटि वा अडागमः ।

उपसै नः परि देहि[8] [9]सर्वान् रात्र्यनागसः[9] ।
उषा नो अह्ने[10] आ [11]भजादहस्तुभ्यं विभावरि ॥ ७ ॥

उषसे । नः । परि । देहि । सर्वान् । रात्रि[12] । अनागसः ।
उषाः । नः । अह्ने । आ । भजात् । अहः । तुभ्यम् । विभावरि ॥ ७ ॥

हे रात्रि अनागसः अनपराधान् त्वद्विषये अनादरम् अनाचरतः स्तुतिकर्तॄन् सर्वान् नः पशुपुत्रमित्रादिसकलान् अस्मान् उषसे प्रभातकालाय परि देहि रक्षणार्थं प्रयच्छ । उषःकालपर्यन्तं पालयेति यावत् । उषाः च नः अस्मान् अह्ने प्रातरादिसायाह्नकालपर्यन्ताय दिवसाय प्रकाशवते आ भजत्[13] आभजतु । परिपालयत्विति

---

[1] सुभगे वि भजंत्ययो A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs. [2] तदेतदस्मान् RW.; यथेतदस्मान् पै १४,४,१६. [3] इताजय? पै. [4] यथेदंनानु पायसि A,B^h,C, K,K^m,S^m,V,Cs; यथेदं नानुपायति D; यथेदन्यानुपायसि R; यथेदंन्यनुपायसि > यथेदं नानुपाय्रासि, Dc; यथेदं नापायति RW.; यथेदन्यानुपायति पै. [5] अद्य । आ P,P², J. [6] वि । भजन्ति P,P²,J. [7] इदम् । न । अनुऽपायसि P,P²,J. [8] धेहि D. [9] तु. RW.;P; वैतु. शंपा. सर्वान् रात्र्य°. [10] अह्न RW. [11] भंजा B^h; भज S,K,V, पै १४,४,१७. [12] रात्रिं P²,J, [13] वैतु. मंपा.

यावत् । अहः अपि उक्तलक्षणम् हे विभावरि विशेषेण भासमाने रात्रि तुभ्यं परि ददातु । एवम्[1] अनवरतं परस्परानुपदित्वेन आवर्तमानौ अहोरात्रौ अस्मान् शत्रुबाधापरिहारेण पशुधनादिसमेतान् कुरुताम्[2] इति तात्पर्यार्थः ।

इति षष्ठेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

'अयुतोहम्' इति यजुर्मन्त्रात्मकं सूक्तम् । अस्य विनियोगो लिङ्गाद् अवगन्तव्यः ।

अयु॑तो॒हमयु॑तो म आ॒त्मायु॑तं मे॒ चक्षु॒रयु॑तं मे॒ श्रोत्र॒मयु॑तो मे [3]प्रा॒णोयु॑तो मेपा॒नोयु॑तो[3]
मे व्या॒नोयु॑तो॒हं सर्व᳚ः ॥ १ ॥

अयु॑तः । अ॒हम् । अयु॑तः । मे॒ । आ॒त्मा । अयु॑तम् । मे॒ । चक्षुः॑ । अयु॑तम् । मे॒ । श्रोत्र॑म् ।
अयु॑तः । मे॒ । प्रा॒णः । अयु॑तः । मे॒ । अ॒पा॒नः । अयु॑तः । मे॒ । वि॒ऽआ॒नः । अयु॑तः ।
अ॒हम् । सर्व᳚ः ॥ १ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॑श्विनो᳚र्बा॒हुभ्यां᳚[4] पूष्णो हस्ता॑भ्या॒ं प्रसू॑त॒ आ र॑भे ॥२॥

दे॒वस्य॑ । त्वा॒ । स॒वि॒तुः । प्र॒ऽस॒वे । अ॒श्विनोः॑ । बा॒हुऽभ्या॑म् । पू॒ष्णः[5] । हस्ता॑भ्याम् ।
प्रऽसू॑तः । आ । र॒भे॒ ॥ २ ॥

अहं **साङ्गशरीराभिमानी कर्मानुतिष्ठासुरहम्** अयुतः **संपूर्णः । मे मम** आत्मा **जीवः** अयुतः **संपूर्णः । अथवा आत्मशब्देन[6] शरीरम् उच्यते**

'आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि' (तु. अको ३,३,१०९)

इति अभिधातृभिः शरीरवाचकत्वेन प्रयुक्तत्वात् । तथा चक्षुः **सर्वपदार्थविषय-**
ज्ञानसाधनं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रम् **वैदिकमन्त्रश्रवणसाधनं श्रवणेन्द्रियम् ।** प्राणः
हृदयाद् आरभ्य नासिकारन्ध्रान्निर्गच्छन् वायुः प्राण इत्युच्यते । अपानः **पायु-**
द्वारान्निर्गच्छन् वायुः । अपानिति अवाङ्मुखं चेष्टत इति व्युत्पत्तेः । व्यानः
प्राणापानसंधिरूपो वायुः । केचिच्छरीरवायोः प्राणादिपञ्चवृत्तित्वं समामनन्ति ।
अन्ये तु वृत्तित्रयवत्त्वम् । अयुतोहं सर्वः **इति उक्तानुक्तावयवेन्द्रियसाकल्याय**
उक्तम् [१] । सवितुः **सर्वस्य प्रसवितुः** देवस्य प्रसवे **अनुज्ञायाम्** अश्विनोः **देवयोः अध्व-**
र्य्वोः[7] बाहुभ्यां पूष्णो **देवस्य** हस्ताभ्याम् **। अंसप्रभृतिप्रकोष्ठपर्यन्तं बाहू । तदाद्यङ्गुल्यग्रप-**
र्यन्तौ हस्तौ इति विभागः । प्रसूतः **प्रेरितः अनुज्ञातो वा** त्वा **त्वाम् । क्रियमाणं**
कर्म संबोध्यते । आ रभे **उपक्रमे प्रयोक्ता अहम् । सर्वेन्द्रियसंपूर्णः सवित्रा**

---

[1] एनम् S'. [2] ता नास्ति S'. [3] °यु॑तो॒ मेपानोयु॑तो॒ A. [4] प्र॑स॒वे॒३॑-श्विनो᳚° RW. [5] पु॒ष्णः P. [6] आत्मने S'. [7] अध्वर्योः S'.

अनुज्ञातः अश्विनोर्बाहुभ्यां[1] पूष्णश्च हस्ताभ्यां कर्मसु व्याप्रिय इत्यर्थः। रभ राभस्ये भौवादिकः आत्मनेपदी। राभस्यम् उपक्रमः [२]।

इति षष्ठेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम्।

‘कामस्तदग्रे’ इति सूक्तेन प्रतिगृह्यमाणं द्रव्यम् अभिमन्त्र्य प्रतिग्रहीता स्वीकुर्यात्। सूत्रितं हि संहिताविधौ—“‘क इदं कस्मा अदात्’ (अ ३,२९,७,), ‘कामस्तदग्रे’ (अ १९,५२), ‘यदन्नं’ (अ ६,७१), ‘पुनर्मैत्विन्द्रियम्’ (अ ७,६९) इति प्रतिगृह्णाति” (कौसू ४५,१७) इति।

सवयज्ञप्रतिग्रहेऽपि इदं सूक्तं विनियुक्तम्। सूत्रितं हि कौशिकेन—“अमूं ते ददामीति नामग्राहम् उपस्पृशेत्। सदक्षिणं ‘कामस्तदग्रे’ इत्युक्तम्” (कौसू ६८,२८;२९) इति।

तथा दर्शस्य पूर्णमासस्य वा व्यतिक्रमे जाते आज्यहोमे [2]शान्तसमिदाधाने वा विनियुक्तम्। सूत्रितं हि—“एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः। ऐन्द्राग्नोऽत्र द्वितीयो भवति। तयोर्व्यतिक्रमे ‘त्वमग्ने व्रतपा असि’ (अ १९,५९), ‘कामस्तदग्रे’ इति शान्ताः” (कौसू ६,३५-३७) इति।

सौवर्णभूमिप्रतिकृतिदाने अनेन कामसूक्तेन आज्यं जुहुयात्। ‘अथ रोहिण्याम्’ इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे—‘अन्वारभ्याथ[3] जुहुयात्। कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम् ××× इति[4]। अथ सुवर्णमयीं भूमिम्’ (अप १०,१,१;६;८) इत्यादि।

काम॒स्तद॒ग्रे॒ सम॑वर्तत॒[5] मन॑सो॒ रेत॑ः प्र॒थ॒मं यदासी॑त्।
[6]स का॑म॒[6] कामे॑न बृह॒ता सयो॑नी[7] रा॒यस्पोष॒ं यज॑मानाय धेहि ॥ १ ॥

का॑मः। तत्। अग्रे॑। सम्। अ॒व॒र्त॒त। मन॑सः। रेत॑ः। प्र॒थ॒मम्। यत्। आसी॑त्। सः। का॒म॒। का॑मेन। बृ॒ह॒ता। स॒ऽयो॑निः। रा॒यः। पोष॑म्। यज॑मानाय। धे॒हि॒ ॥ १ ॥

एतत् सूक्तं कामप्रतिपादकत्वात् कामसूक्तम् इति अभिधीयते। प्रलयकाले सर्वेषु जगत्सु वासनाशेषेण मायायां विलीनेषु पुनरीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबन्धनम् इति तद् आह—कामस्तदग्रे इति। अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत सम्यग् अजायत। सिसृक्षा जातेत्यर्थः। अत्र मनोव्यतिरेकेण कामनाया

---

[1] बाहुभ्यां नास्ति S′. [2] शान्तिस° S′. [3] अथ नास्ति S′. [4] इति नास्ति BN. [5] वर्तताधि ऋ १०,१२९,४ तैब्रा २,४,१,१० तैआ १,२३,१. [6] काम RW. [7] सयोनि A,B^h,K^m; सयोनी > सयोनी Dc.

उत्पत्त्यसभवात्[1] मनस्तत्त्वमपि प्रथमं मायातो जातम् इत्यर्थः। श्रूयते हि— ‘तद् असदेव सन्मनोऽकुरुत स्याम् इति’ (तैब्रा २,२,९,१) इति। ईदृशस्य मनसः उत्पत्तेरनन्तरं कामः समवर्ततेत्यर्थः। ईश्वरस्य सिसृक्षा किंहेतुकेत्यत आह— मनसः इति। मनसः अन्तःकरणस्य[2] संबन्धि वासनाशेषेण मायायां विलीने अन्तःकरणे समवेतम्। सामान्यापेक्षम् एकवचनम्। सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतम् इत्यर्थः। एतेन आत्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम्। तादृशमनःसंबन्धि रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यापुण्यात्मकं कर्म यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवद् भूष्णु वर्धिष्णु समजायत। परिपक्वं सत् फलोन्मुखम् आसीद् इत्यर्थः। तत् ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षाजायतेत्यर्थः। तस्यां च जातायां द्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति। तथा च आम्नायते—‘सोकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वम् असृजत यद् इदं किं च’ (तैआ ८,६,१) इति। हे काम सः सर्वजगत्सर्जनार्थं परमेश्वरेण उत्पादितस्त्वं[3] बृहता महता देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितेन कामेन कामयित्रा परमेश्वरेण। कामयतेः पचाद्यच्। सयोनिः समानकारणः। परमेश्वरव्यतिरिक्तकारणान्तररहित इत्यर्थः। यजमानाय धनप्रदात्रे हविःप्रदात्रे वा पुरुषाय [4]रायो धनस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिं धेहि स्थापय प्रयच्छ। अत्र कामो[4] जगद्विषयकामरूपत्वेन स्वफलसिद्ध्यर्थं स्तूयते।

त्वं का॑म॒ सह॑सासि॒ प्रति॑ष्ठितो वि॒भुर्वि॒भावा॑ ‘सख॒ आ स॑खीय॒ते’ ।
त्वमु॒ग्रः पृत॑नासु सास॒हिः सह॒ ओजो॒ यज॑मानाय धेहि ॥ २ ॥

त्वम् । का॒म॒ । सह॑सा । अ॒सि॒ । प्रति॑ऽस्थितः । वि॒ऽभुः । ‘वि॒भाऽवा॑ । स॒खे॒’ । आ । स॒खी॒य॒ते[7] । त्वम् । उ॒ग्रः । पृत॑नासु । स॒स॒हिः । सह॑ः । ओज॑ः । यज॑मानाय । धे॒हि॒ ॥ २ ॥

हे काम त्वं सहसा परधर्षणसामर्थ्येन प्रतिष्ठितोसि। विभुः सर्वविषयत्वाद् व्याप्तः विभावा विशेषेण दीप्यमानः। अल्पविषयत्वाभावात्। भातेः क्वनिप्। हे सखे सखिवद्धितकारिन् काम आ सखीयते अस्मान् अभिलक्ष्य सखिवद् आचरति[8]। भवच्छब्दाध्याहारेण प्रथमपुरुषः। सखिशब्दात् ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ (पा ३,१,११) इति क्यङ्। ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ (पा ७,४,२५) इति दीर्घः। ङित्त्वाद् आत्मनेपदम्। किं च हे काम त्वम् उग्रः उद्गूर्णः पृतनासु शत्रुसंग्रामेषु

---

[1] उत्पत्तिसंभवात् S′, [2] अन्तकरणस्य S′. [3] उत्पादित्वं S′. [4] यो… कामो नास्ति S′. [5] पाठः? सखा आ सं॑खीयते RW.; सष॒ आ सं॑षीयते > सख॒ आ सं॑खीयते Dc; °सं॑खीयते K^m,S^m,V; सुषखा॑ सखीयु॒ते ऋ १०,९१,१ पै १,३०,२. [6] वि॒ऽभौ। आ॒ऽस॒खे॒ P,P^2,J [7] स॒खी॒य॒ते P,P^2,J. [8] क्रियापदे स्वरः?

सासहिः **सोढा । सहेर्यङन्तात् किप्रत्ययः ।** सहः **शत्रुधर्षणसमर्थम्** ओजः **बलं** यजमानाय **यष्ट्रे जनाय** धेहि **विधेहि प्रयच्छ ।**

दूराच्च॑कमा॒नाय॑ प्रतिपा॒णायाक्ष॑ये[1] ।
आस्मा॑ अश्रृण्व॒न्नाशा॒ः कामे॑नाजनय॒न्त्स्वः॑[2] ॥ ३ ॥

दूरात् । च॒क॒मा॒नाय॑ । प्र॒ति॒ऽपा॒नाय॑[3] । अक्ष॑ये[4] ।
आ । अ॒स्मै॒ । अ॒शृ॒ण्व॒न् । आशा॑ः । कामे॑न । अ॒ज॒न॒य॒न् । स्वः॑ ॥ ३ ॥

दूरात् **दूरविषयम् अत्यन्तदुर्लभं फलं** चकमानाय **कामयमानाय । कमेर्लिटः कानच् ।** 'आयादय आर्धधातुके वा' (पा ३,१,३१) **इति णिङभावः ।** अस्मै **जनाय** प्रतिपाणाय **सर्वतोरक्षणाय अभिमतफलप्रापणाय** अक्षये **क्षयराहित्ये निमित्ते अनिष्टनिवृत्तये च** आशाः **दिशः सर्वाः प्राच्यादयः** आश्रृण्वन् **आश्रवणं फलं प्रदातुम् अङ्गीकरणं कृतवत्यः ।** 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः०' (पा १,४,४०) **इति अस्मा इत्यत्र संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । न केवलं प्रतिश्रवणं किं तु** कामेन **अभिमतफलविषयेण** स्वः । **सुखनामैतत् । सुखम्** अजनयन् **उदपादयन् ।**

कामे॑न मा॒ काम॒ आग॒न्[5] हृद॑या॒द्धृद॑यं॒ परि॑[6] ।
यद॒मीषा॑म॒दो॑[7] मन॒स्त॑दैतूप॒[8] मामि॒ह[9] ॥ ४ ॥

कामे॑न । मा॒ । काम॑ः । आ । अ॒ग॒न् । हृद॑यात् । हृद॑यम् । परि॑ ।
यत् । अ॒मीषा॑म् । अ॒दः । मन॑ः । तत् । आ । ए॒तु॒ । [10]उप॑ । माम्[10] । इ॒ह ॥४॥

कामेन **फलविषयया इच्छया** कामः **काम्यमानं फलं** मा **माम्** आ अगन् **आगच्छतु । गमेर्लुङि च्लेर्लुकि मकारस्य नकारः । कामनाया मनोमूलत्वात् तन्मनः संपादयति । पूर्वं जगत्सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणा उत्पादिता जगत्सृष्टिविषये कामयितारो नव ब्रह्माणः** अमीषाम् **इत्यदःशब्देन विवक्ष्यन्ते । तेषां**

---

[1] प्रति॒पा॒णाया॑क्ष॒ये > प्रवि॒पा॒णाया॑क्ष॒ये A; प्रवि॒पा॒णाया॑क्ष॒ये Bʰ,R; प्रति॒पा॒णाया॑क्ष॒ये C; परि॒पा॒णायाक्ष॑ये D; प्रवि॒पा॒णायाक्ष॑ये; प्रवि॒पा॒णाया॑क्षये Dc; प्ररि॒पा॒णाया॑क्ष॒ये Cs; प्रति॒पा॒णाया॑क्रु॒ये RW.; प्रविपाणायाक्षये पै १,३०,३; प्र॒वे॒पना॑य मृ॒त्यवे॑ तैआ ३,१५,१. [2] °जनयत् सहः पै.; जनय॒न् पुन॑ः तैआ ३,१५,२. [3] प्र॒वि॒ऽ° P². [4] आ॒ऽक्ष॒ये P; आऽक्ष॑ये P'; आ॒ऽक्ष॒ये॒ J. [5] आगा॑त् तैआ. [6] मृ॒त्योः तैआ. [7] °षां कामदो पै १,३०,४. [8] तदै॑तू॒प॒ A,Bʰ,C,K,Kᵐ,Sᵐ,V,Dc,Cs; °तदै॑तू॒ उप॒ D; प्रि॒यं तदै॑° तैआ. [9] माम॒भि तैआ. [10] उ॒प॒ऽमाम् P,P²,J.

विप्रकृष्टानां ब्रह्मणां यद् अदो मनः **अस्तित्वभावनानिमित्तं तत्** हृदयात् । **प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । हृदयेभ्यः** हृदयम् **मदीयं हृदयप्रदेशं** परि **अभिलक्ष्य। लक्षणादिष्वर्थेषु परिः कर्मप्रवचनीयः** । तत् **तदीयं सर्वविषयं मनः** इह **अस्मिन् फलकामे** मां **कामयितारम्** उपैतु **उपगच्छतु** ।

यत्का॑म का॒मय॑माना इ॒दं कृ॒ण्मसि॑[1] ते ह॒विः ।
तन्न॒ः सर्वं॒ समृ॑ध्यता॒मथै॒तस्य॑ ह॒विषो॑ वीहि॒ स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

‘यत् । का॒म॒[2] । का॒मय॑मानाः । इ॒दम् । कृ॒ण्मसि॑[1] । ते॒ । ह॒विः । तत् । न॒ः । सर्व॑म् ।
सम् । ऋ॒ध्य॒ता॒म् । अथ॑ । ए॒तस्य॑ । ह॒विषः॑ । वी॒हि॒ । स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

हे काम **वयं** यत् **फलं** कामयमानाः **सन्तः** ते **त्वदर्थम्** इदम् **इदानीं दीयमानं** हविः **चरुपुरोडाशादिकं** कृण्मसि **कुर्मः प्रयच्छामः** । ‘लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः’ (पा ६,४,१०७) **इति उप्रत्ययस्य लोपः** । अथ **अनन्तरम्** एतस्य **प्रत्तस्य** हविषः । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ (पावा १,४,३२) **इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । हविषो भागं वा** वीहि **भक्षय** स्वाहा **इदं हविः सुहुतम् अस्तु । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु**[3] **। आदादिकः** । तत् **काम्यमानं** नः **अस्मदीयं** सर्वं **फलं** समृध्यताम् **समृद्धं संपूर्णं भवतु** ।

इति षष्ठेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

‘कालो अश्वो वहति’ **इति सूक्तद्वयस्य सौवर्णभूमिदाने आज्यहोमे विनियोगः । उक्तं हि परिशिष्टे**—‘अन्वारभ्याथ जुहुयात् । कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम् ××× । अथ सुवर्णमयीं भूमिम्’ (अप १०,१,६;८) **इति । कालप्रतिपादकत्वात् कालसूक्तम् इत्युच्यते** ।

का॒लो अश्वो॑ वहति[4] स॒प्तर॑श्मिः सहस्रा॒क्षो अ॒जरो॑[5] भूरि॑रेताः ।
तमा रो॑हन्ति क॒वयो॑ विप॒श्चित॒स्तस्य॑ च॒क्रा भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥ १ ॥

का॒लः । अश्वः॑ । व॒ह॒ति॒ । स॒प्तऽर॑श्मिः । स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षः । अ॒जरः॑ । भूरि॑ऽरेताः ।
तम् । आ । रो॒ह॒न्ति॒ । क॒वयः॑ । वि॒पः॒ऽचितः॑ । तस्य॑ । च॒क्रा । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥१॥

अनेन[6] **सूक्तद्वयेन सर्वजगत्कारणभूतः कालरूपः परमात्मा स्तूयते । तत्र प्रथमया कालोऽश्वात्मना रूप्यते** । सप्तरश्मिः **सप्तसंख्याका रश्मयो रज्जवो**

---

[1] कृं॑ण्मसि॒ A,B^h,C,D,R,S^m,Cs,WM.; कृं॒ण्मसि K^m,V,Dc,WM.; कृ॒ण्म॒सि P,P^2,J,WM. [2] यत्ऽकामः P,P^2,J,WM. [3] °कान्त्यशन° S′. [4] वहतु पै १२,२,१. [5] अक्षरो पै. [6] अस्मिन् अनेन S′.

मुखग्रीवापादावबद्धा[1] यस्य सः सहस्राक्षः सहस्रलोचनः अजरः जरारहितः नित्ययुवा भूरिरेताः। रेतः शुक्ररूपः[2] सप्तमो धातुः। प्रभूतवीर्यः रेतःसेचनसमर्थः अपत्योत्पादनशक्तः कालः कलयिता अश्वो वहति स्वारोहकान्[3] अभिमतं प्रदेशं प्रापयति। तम् अश्वं विपश्चितः अश्वारोहणावरोहणादिषु कुशला अश्वशास्त्रनिष्णाताः कवयो धीमन्तः आ रोहन्ति। तस्य अश्वस्य चक्रा चक्राणि। ‘चङ्क्रमणाच्चक्रम्’ (नि ४,२७) इति यास्कः। गन्तव्यानि स्थानानि विश्वा विश्वानि भुवनानि। इति अश्वपक्षेऽर्थः[4]। विवक्षितस्तु—अश्वः अश्नुते व्याप्नोति भूतभविष्यद्वर्तमानकालवर्तीनि वस्तूनीति अश्वः। कालः कलयिता सर्वस्य जगतः अनवच्छिन्नकालरूपः परमेश्वरः। सप्तरश्मिः। रश्मिशब्देन ऋतव उच्यन्ते। सप्तर्तुः एकैक ऋतुर्मासद्वयात्मकः सप्तमस्तु त्रयोदशो मासः। तथा च दाशतय्याम् आम्नायते—‘साकंजानां सप्तथम् आहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति’ (ऋ १,१६४,१५) इति। अत्रापि समाम्नातं प्राक् (अ ९,१४,१६)। सहस्राक्षः। अत्र अक्षिशब्देन दिनानि रात्रयश्च उच्यन्ते। सहस्रसंख्याकाहोरात्रयुक्तः। अजरः जरारहितः सर्वदा एकरूपः। भूरिरेताः प्रभूतजगत्सर्जनसमर्थशक्तिसंपन्नः। एवंरूपः कालो वहति प्राणिजातं स्वस्वकर्मसु प्रापयति। तं कालं कवयः क्रान्तदर्शिनो विपश्चितः विद्वांसः आ रोहन्ति स्वाधीनं कुर्वन्ति। स्वाधीनकाला भवन्तीत्यर्थः। तस्य कालात्मकस्य रथस्य चक्रा चक्राणि विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि। लोकान् अभिगच्छन्तीति शेषः। अथवा अश्वशब्देन आदित्य उच्यते। तथा च यास्कः—‘एको अश्वो वहति सप्तनामा आदित्यः। [5]सप्तास्मै रश्मयो[5] रसान् अभिसंनामयन्ति सप्तैनम् ऋषयः स्तुवन्तीति वा’ (नि ४,२७) इति। कालात्मकोऽश्वः सूर्यः सप्त रश्मयः प्रधानभूता यस्य। ते चैव सप्त सूर्या इत्युच्यन्ते। ‘देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष नः’ (ऋ ९,११४,३) इति निगमः। तेषां च नामानि तैत्तिरीया अधीयते—‘आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः[6] स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभासः’ (तैआ १,७,१) इति। असौ तु प्रधानभूतः कश्यपाख्य[7] आदित्यः। ‘कश्यपोऽष्टमः स महामेरुं न जहाति’ (तैआ १,७,१) इति श्रुतेः। यद्वा रश्मिशब्देन च्छन्दांस्यभिधीयन्ते। सप्त गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि यस्य। तथा च निगमः—‘ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते। यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः। सामवेदेनास्तमये महीयते। वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः[8]’ (तैब्रा ३,१२,९,१) इति। यद्वा रश्मिवन्तोऽश्वा रश्मिशब्देन उच्यन्ते। मत्वर्थीयस्य लोपः। सप्ताश्वः। ‘सप्त युञ्जन्ति रथम् एकचक्रम्’ (अ ९,१,२४) इति निगमः। सहस्राक्षः अक्षिवद् अक्षीणि किरणाः सहस्रकिरणोपेतः अजरः अविनश्वरो नित्यः भूरिरेताः। उदकवाची रेतःशब्दः। ‘यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति’ (तै २,४,१०,२) इति श्रुतिः। एवंरूप आदित्यो

---

[1] °पादाबद्धा S'.
[2] शुक्ल° S'.
[3] श्वारोहकान् S'.
[4] अश्वक्षेर्थः S'.
[5] सप्तादित्यस्य रश्मयो S'.
[6] पतंगाः S'.
[7] कश्यपस्या S'.
[8] शून्यः S'.

वहति कालचक्रं धारयति । तं **कालात्मकं सूर्यं विद्वांसः अधिगतपरमार्थाः** आ रोहन्ति **सूर्यमण्डलं भित्त्वा उपगच्छन्ति ।**

> 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
> परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥' (महाभारत ५,३३,५३)

इति स्मृतेः । यद्वा स्वात्मभावेन अधितिष्ठन्ति । अत एव आदित्यं पुरुषं प्रकृत्य श्रूयते— "तद् योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् । तद् उक्तम् ऋषिणा— 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' (ऋ १,११५,१) इति" (ऐआ २,२,४) **इति । तस्य सूर्यस्य** चक्रा **चक्राणि चङ्क्रमणानि व्याप्तिस्थानानि सर्वाणि जगन्तीति ।**

स॒प्त [1]'च॒क्रान् व॑हति'[1] का॒ल ए॒ष स॒प्तास्य॒ नाभी॑र॒मृतं॒ न्वक्षः॑[2] ।
स इ॒मा विश्वा॒ भुव॑नान्यञ्जत्[3] का॒लः स ई॑यते प्र॒थमो नु दे॒वः ॥ २ ॥

स॒प्त । च॒क्रान् । व॒ह॒ति॒ । का॒लः । ए॒षः । स॒प्त । अ॒स्य॒ । नाभीः॑ । अ॒मृत॑म् । नु । अक्षः॑ ।
सः । इ॒मा । विश्वा॑ । भुव॑नानि । अ॒ञ्ज॒त्[4] । का॒लः । सः । ई॒य॒ते॒ । प्र॒थ॒मः । नु । दे॒वः ॥२॥

अनया संवत्सररूपकालचक्रं वर्ण्यते । तस्य संवत्सरकालस्य चक्राणि एकं त्रीणि पञ्च षट् सप्त द्वादशेति तत्रतत्र आम्नायते । 'सप्त युञ्जन्ति रथम् एकचक्रम्' (अ ९,१४,२), 'त्रिनाभि चक्रम्' (अ ९,१४,२), 'सप्तचक्रे षडरे' (अ ९,१४,१२), 'द्वादशारम्' (अ ९,१४,१३) **इत्यादिषु । तथा च शौनकोऽप्याह—**

> [5]'त्रिधा द्वादशधा षोढा पञ्चधा सप्तधा तथा ।[5]
> संवत्सरं चक्रवच्च पराभिः कीर्तयत्यृषिः ॥' (बृदे ४,३५) **इति ।**

एष **सर्वजगत्कारणत्वेन अनुभूयमानः** कालः **परमात्मा** सप्त चक्रा[6] **चक्राणि सप्त ऋतून्** अनु[6] **अनुक्रमेण** वहति **धारयति ।** अस्य **संवत्सरस्य** सप्त नाभीः **नाभयः । नह्यते नाभिः । अक्षबन्धकानि मध्यच्छिद्राणि सप्त ऋतुसंधिकालाः । अस्य** अक्षः तनु[6] **संततं सूक्ष्मम्** अमृतम् **अमरणधर्मकम् अविनश्वरं तत्त्वम् । सप्तचक्रच्छिद्रेषु प्रोतः अनुस्यूतोऽक्षः[7] सत्यम् अबाध्यं तत्त्वम् ।** सः **पूर्वोक्तसंवत्सररूपः** प्रथमः **सर्वस्य आदिभूतो** देवः **द्योतमानः नित्यज्ञानरूपः** कालः **परमात्मा** इमा **इमानि नामरूपात्मना व्याकृतानि** विश्वा **विश्वानि** भुवनानि **भवनवन्ति चराचरात्मकानि जगन्ति** अञ्जत् **अञ्जन् । अनक्तेः शतरि**[6] 'अनित्यम् आगमशासनम्' **इति नुमभावः ।**

---

[1] चक्रानुवहति S; च॒क्रा व॑° RW.; °न् वहतु पै १२,२,२. [2] तन्वक्षः S. [3] °न्यु॒ञ्जत् Km,Sm,V,Dc; °न्यु॒न्यत्, °न्यु॒यत् WM.; °न्यु॒र्वाङ् RW.; वैप १,६८ f अपि द्र.; न्यञ्जन् पै १२,२,२. [4] अं॒जत् P,J. [5] पञ्चधा च त्रिधा चैव षोढा द्वादशधैव च । मैकडानल. [6] वैतु. मंपा. [7] °स्यूतो इति ऽक्षः इत्येतयोर्मध्ये पञ्चदशानां वर्णानां स्थानं रिक्तम् S'.

व्यक्तीकुर्वन् स्वेन कालेन अवच्छिन्नानि कुर्वन् उत्पादयन् सः स्यति संहरतीति सः। षो अन्तकर्मणि। कर्तरि कप्रत्ययः। आतो लोपः। संहरंश्च ईयते गच्छति व्याप्नोति सर्वम् आवृत्य वर्तते। ईङ् गतौ। दैवादिकः। नुशब्दः[1] प्रसिद्धौ। यद्वा अध्यात्मपरत्वेन योज्यः। कालः कलयिता सर्वेन्द्रियव्यापारकर्ता शरीराभिमानी देवः। बन्धकाः विषया रूपादयः। तनु सूक्ष्मं दुर्दर्शम्। अमृतम् चैतन्यम्। अक्षः सर्वेन्द्रियेषु तद्विषयेषु च अनुगतः। एवं सर्वाणि प्राणिजातानि अञ्जत्[2] प्रेरयन् ईयते। स उपसंहरंश्च स कालः ईयते तत्त्वज्ञैर्ज्ञायते। इण् गतौ। कर्मणि यक् प्रत्ययः।

पूर्णः कुम्भोऽधि काल आहितस्तं वै पश्यामो[3] बहुधा नु सन्तम्[4]।
स इमा विश्वा भुवनानि प्रत्यङ् कालं तमाहुः परमे व्योमन् ॥ ३ ॥

पूर्णः। कुम्भः। अधि। काले। आऽहितः। तम्। वै। पश्यामः। बहुऽधा। नु। सन्तम्[4]।
सः। इमा। विश्वा। भुवनानि। प्रत्यङ्। कालम्। तम्। आहुः। परमे। विऽओमन् ॥ ३ ॥

काले सर्वजगत्कारणभूते नित्ये अनवच्छिन्ने परमात्मनि स्वस्वरूपे। अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी। पूर्णः सर्वत्र व्याप्तः कुम्भः कुम्भवत् कुम्भः अहोरात्रमासर्तुसंवत्सरादिरूपः अवच्छिन्नो जन्यः कालः आहितः निहितो वर्तते। सर्वस्य कार्यस्य स्वकारणेऽवस्थानात्। अत्र विद्वदनुभवश्रुतिं प्रमाणयति—तं जन्यं कालं सन्तः[5] सत्पुरुषा बहुधा नानाप्रकारम् अहोरात्रादिभेदेन पश्यामो नु अनुभवामः खलु। अथवा तं जन्यकालाधारं परमात्मानं बहुधा बहुभिः श्रवणमनननिदिध्यासनैः पश्यामः साक्षात्कुर्मः। सन्तः सद्रूपब्रह्मोपासका वयम्। 'अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तम् एनं ततो विदुः' (तैआ ८,६,१) इति हि श्रुतिः। वैनु-शब्दौ प्रसिद्ध्यर्थौ। स कालः इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि प्रत्यङ् प्रत्यञ्चनः अभिमुखाञ्चनः आव्याप्नुवन्[6] भवति। तं कालं परमे उत्कृष्टे सांसारिकसुखदुःखादिद्वन्द्वदोषरहिते व्योमन् व्योमनि आकाशवन्निर्लेपे[7] सर्वगते विविधं रक्षके परमानन्दप्रदायके स्वस्वरूपे वर्तमानम् आहुः विद्वांसः। व्योमन्निति। 'सुपां सुलुक्°' (पा ७,१,३९) इति सप्तम्या लुक्। 'न ङिसम्बुद्ध्योः' (पा ८,२,८) इति नलोपप्रतिषेधः।

स एव सं भुवनान्याभरत् स एव सं भुवनानि पर्यैत्।
पिता सन्नभवत् पुत्र एषां[8] तस्माद् वै नान्यत् [9]परमस्ति तेजः[9] ॥ ४ ॥

---

१. उशब्दः S′. २. अंजन् S′. ३. पश्यामो RW. ४. तु. RW. पै १२,२,३; वैतु. P^3 सन्तुः; अन्ये मूको. शंपा. च सन्तः. ५. वैतु मंपा. ६. अन्या° S′. ७. व्योम आका° S′. ८. एषां C,D. ९. पर° A,C,D; पर° B^h,S^m; पर° Cs; परमस्तु पै १२,२,४.

सः । ए॒व । सम्[1] । भुव॑नानि । आ । अ॒भ॒र॒त् । सः । ए॒व । सम् । भुव॑नानि । परि॑ । ऐ॒त् ।
पि॒ता । सन् । अ॒भ॒व॒त् । पु॒त्रः । ए॒षा॒म् । तस्मा॑त् । वै । न । अ॒न्यत् । पर॑म् । आ॒स्ति॒[2] । तेज॑ः ॥

स एव **कालः** भुवनानि **भूतजातानि** सम् आ अभरत् **आहरत् आहरति उत्पादयति ।** 'हृग्रहोर्भः°' (पावा ८,२,३२) **। यद्वा भृञ् भरणे । भौवादिकः । स्वेनोत्पादितानि भुवनानि समन्तात् पुष्णाति ।** स एव **कालः** भुवनानि सं पर्यैत् **सम्यक् परिगच्छति व्याप्नोति । इण् गतौ । छान्दसे लङि**[3] 'आडजादीनाम्' (पा ६,४,७२) **इति आडागमः ।** 'आटश्च' (पा ६,१,९०) **इति वृद्धिः । स एव** पिता **एषां भुवनानां जनकः** सन् एषां पुत्रः अभवत् **भवति । काल एव पितृत्वेन पुत्रत्वेन**[4] **च व्यवह्रियते । यः पूर्वजन्मनि पितृत्वेन जातः स एव अस्मिन् जन्मनि पुत्रत्वेन**[5] **व्यवह्रियते अवच्छेदककालाधीनत्वात् सर्वस्य । अथवा एकस्मिन् जन्मन्येव पितुः पुत्रत्वम् आम्नायते**—'अङ्गाद् अङ्गात् संभवसि हृदयाद् अधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्' (कौउ २,११) **इति ।** तस्मात् **सर्वोत्पादकात् सर्वगतात् पुत्रादिरूपेण भविष्यतश्च तस्मात् कालाद्** अन्यत् परम् **उत्कृष्टं** तेजो नास्ति **। वैशब्दः प्रसिद्धौ । तेजो नास्तीति निषेधात् स्वस्यापि तेजोरूपत्वम् अर्थसिद्धम् ।** 'तस्य भासा सर्वम् इदं विभाति' **(कउ ५, १५) इति श्रुतेः ।**

का॒लो॑ऽमूं[6] दिव॑मजनयत् का॒ल इ॒माः पृ॑थि॒वीरु॒त ।
[7]का॒ले ह॑[7] भू॒तं भव्यं॑ चेषि॒तं [8]ह॒ वि ति॑ष्ठते[8] ॥ ५ ॥

का॒लः । अ॒मूम्[9] । दिव॑म् । अ॒ज॒न॒य॒त् । का॒लः । इ॒माः । पृ॒थि॒वीः । उ॒त ।
का॒ले । ह॒ । भू॒तम् । भव्य॑म् । च॒ । इ॒षि॒तम् । [10]ह॒ । वि[10] । ति॒ष्ठ॒ते ॥ ५ ॥

कालः **परमात्मा** अमूं **विप्रकृष्टां** दिवम् **द्युलोकम्** अजनयत् **उत्पादितवान् ।** उत **अपिच** कालः इमाः **परिदृश्यमानाः सर्वप्राण्याधारभूताः**[11] पृथिवीः **। व्यत्ययेन बहुवचनं कक्ष्याभेदेन वा । तथा च मन्त्रवर्णः**—'यद् इन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्याम् उत स्थः' (ऋ १,१०८,९) **इति । तथा** हशब्दः **एवार्थे ।** काले **एव** भूतम् **भूतकाले आधारे अवच्छिन्नं** भव्यम् **भविष्यच्च** इषितम् **इष्टम् इष्यमाणं वर्तमानकालावच्छिन्नं च जगद्** वि तिष्ठते **विशेषेण आश्रितं वर्तते ।** 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा १,३,२२) **इत्यात्मनेपदम् ।**

---

[1] सन् P. [2] अस्ति॑ J. [3] लुङि S′. [4] पितृत्वेन S′. [5] सएव पुत्रत्वेन॑ S′. [6] का॒ळोमुं A,B^h,C,D,R,V,RW.; का॒लोमु > का॒लोमूं Dc; का॒लोमु Cs. [7] का॒लेन॑ RW. पै १२,२,५. [8] ह॒विस्ति॑ष्ठते A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,Dc,Cs. [9] अ॒मुम् P,P^2,J. [10] ह॒विः P,P^2,J. [11] °प्राणाधार° S′.

का॒लो भू॒तिम॑सृजत[1] का॒ले तप॑ति॒[2] सू᳚र्यः ।
का॒ले ह॒ विश्वा॑ भू॒तानि॑ का॒ले चक्षु॒र्वि॑ प॑श्यति ॥ ६ ॥

का॒लः । भू॒तिम् । अ॒सृ॒ज॒त । का॒ले । त॒प॒ति॒ । सू᳚र्यः ।
का॒ले । ह॒ । विश्वा॑ । भू॒तानि॑ । का॒ले । चक्षुः॑ । वि । प॒श्य॒ति॒ ॥ ६ ॥

कालः **कालरूपः परमात्मा** भूतिम् **भवनवज्जगद्** असृजत[3] । **सृज विसर्गे । तौदादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम्**[4] **। दैवादिकाद् वा आत्मनेपदिनो व्यत्ययेन शः ।** काले **प्रेरके सति** सूर्यः **आदित्यः** तपति **जगत् प्रकाशयति ।** काले **एव आश्रये** विश्वा **विश्वानि** भूतानि **वर्तन्ते ।** काले चक्षुः । **उपलक्षणम् एतत् । चक्षुरादीन्द्रियाणि** वि पश्यति **। इदमपि उपलक्षणम् । दर्शनादिकर्माणि कुर्वन्ति । यद्वा चक्षुः ।** [5]**चक्षुःशब्दो लुप्तमत्वर्थीयः**[5] **। चक्षुष्मान् सर्वेन्द्रियाधिष्ठाता वि पश्यति स्वस्वेन्द्रियव्यापारं करोति ।**

का॒ले मनः॑ का॒ले प्रा॒णः का॒ले नाम॑ स॒माहि॑तम् ।
का॒लेन॒ सर्वा᳚ नन्द॒न्त्याग॑तेन प्र॒जा इ॒माः ॥ ७ ॥

का॒ले । मनः॑ । का॒ले । प्रा॒णः । का॒ले । नाम॑ । स॒म्ऽआहि॑तम् ।
का॒लेन॑ । सर्वाः᳚ । न॒न्द॒न्ति॒ । आऽग॑तेन । प्र॒ऽजाः । इ॒माः ॥ ७ ॥

काले **परमात्मनि** मनः **जगत्सिसृक्षानिमित्तभूतं मनो वर्तते । तस्मिन्नेव** काले प्राणः **सूत्रात्मा सर्वजगदन्तर्यामी वर्तते । अन्तर्यमनोपाधिकत्वेन काले वर्तते इति आधारव्यपदेशः । यद्वा मनः जात्येकवचनम् । सर्वेषां प्राणिनां मनांसि । प्राणः पञ्चवृत्तिकः**[6] **प्राणा अपि परमात्मन्येव वर्तन्ते । तथा** नाम **नामधेयं सर्वेषां वस्तूनां संज्ञा अपि तत्रैव** काले समाहितम् । **स्त्रीपुरुषादिसंज्ञाभिः काल एव उच्यत इत्यर्थः । यद्वा सर्वेषां रूपाणि कृत्वा**[7] **तेषां नामान्यपि स्वयमेव व्यवहरतीत्येतदभिप्रायेण 'काले नाम समाहितम्' इत्युक्तम् ।** 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते' (तैआ ३,१२,७) **इति हि श्रुतिः ।** कालेन **वसन्तादिरूपेण** आगतेन सर्वा इमाः प्रजा नन्दन्ति **संतुष्यन्ति स्वस्वकार्यसिद्धेः ।**

का॒ले तपः॑ का॒ले ज्ये᳚ष्ठं का॒ले ब्रह्म॑ स॒माहि॑तम् ।
का॒लो ह॒ सर्व᳚स्येश्व॒रो यः पि॒तासी॑त् प्र॒जाप॑तेः ॥ ८ ॥

---

[1] भूमिंमसृजत RW.W.; भूतमसृजत पै १२,२,६. [2] तपतु पै. [3] °जत् S'.
[4] परस्मैपदम् S', [5] चक्षुर्लुप्त° S'. [6] °वृत्तिकाः S'. [7] कृतत्वा S'.

का॒ले । तपः॑ । का॒ले । ज्येष्ठ॑म् । का॒ले । ब्रह्म॑ । स॒म्ऽआहि॑तम् ।
का॒लः । ह॒ । सर्व॑स्य । ई॒श्व॒रः । यः । पि॒ता । आसी॑त्[1] । प्र॒जाऽप॑तेः ॥ ८ ॥

काले **परमात्मनि** तपः **जगत्सर्जनविषयं पर्यालोचनम् । तप पर्यालोचने । अस्माद् असुन् ।** 'तपसा चीयते ब्रह्म' (मुंउ १,१,८) **इत्यादौ तपःशब्दः पर्यालोचनार्थत्वेन व्याख्यातः । तथा** काले ज्येष्ठम् **सर्वस्य आदिभूतं हिरण्यगर्भाख्यं तत्त्वं वर्तते । तथा** काले ब्रह्म **साङ्गो वेदस्तत्प्रतिपादकः** समाहितम् **सम्यगाहितः । यद्वा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । तत्फलप्रदातृत्वात् तत्रैव वर्तनम् । एकः कालशब्दो यौगिकः कलयितरि काले ज्येष्ठं ब्रह्म हिरण्याख्यम् ।** 'ज्येष्ठं ब्रह्म श्रेष्ठं ब्रह्म' **इति हि श्रुत्यन्तरम् ।** हशब्दः **अवधारणे ।** कालः सर्वस्य **जगत** ईश्वरः **स्वामी ।** यः **कालः** प्रजापतेः **प्रजानां स्रष्टुश्चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः** पिता **जनक** आसीत् ।

तेने॑षि॒तं तेन॑[2] जा॒तं तदु॑ तस्मि॒न् प्रति॑ष्ठितम् ।
का॒लो ह॒ ब्रह्म॑ भू॒त्वा बिभ॑र्ति पर॒मेष्ठिन॑म् ॥ ९ ॥

तेन॑ । इ॒षि॒तम् । तेन॑ । जा॒तम् । तत् । ऊं॒ इति॑ । तस्मि॑न् । प्रति॑ऽस्थितम् ।
का॒लः । ह॒ । ब्रह्म॑ । भू॒त्वा । बिभ॑र्ति । प॒र॒मे॒ऽस्थिन॑म् ॥ ९ ॥

तेन **कालेन** इषितम् **इष्टं सर्वं स्रष्टव्यं जगत् । कामितम् इत्यर्थः ।** 'तीषसह' (पा ७,२,४८) **इति इडागमः ।** तेन **एव** जातम् **उत्पादितं जगत् ।** तत् **तज्जगत् ।** उशब्दः **अवधारणे ।** तस्मिन् **एव काले** प्रतिष्ठितम् । कालो ह **काल एव** ब्रह्म **देशकालावच्छिन्नं सच्चित्सुखयितृरसम्**[3] **अबाध्यं परमार्थतत्त्वं** भूत्वा परमेष्ठिनम् **परमे स्थाने सत्यलोके तिष्ठन्तं चतुर्मुखब्रह्माणं** [4]बिभर्ति ।

का॒लः प्र॒जा अ॑सृजत का॒लो अग्रे॑ प्र॒जाप॑तिम् ।
स्व॒य॒म्भूः क॒श्यपः॑ का॒लात् तपः॑ का॒लाद॑जायत ॥ १० ॥

का॒लः । प्र॒ऽजाः । अ॒सृ॒ज॒त॒ । का॒लः । अग्रे॑ । प्र॒जाऽप॑तिम् ।
स्व॒य॒म्ऽभूः । क॒श्यपः॑ । का॒लात् । तपः॑ । का॒लात् । अ॒जा॒य॒त॒ ॥ १० ॥

कालः[4] अग्रे **सृष्ट्यादौ** प्रजापतिम् **ब्रह्माणम्** असृजत **उदपादयत् ।** कालः प्रजाः **च असृजत ।** स्वयंभूः **स्वयम् आत्मना भवतीति स्वयंभूः । कालव्यतिरिक्तकालान्तरनिषेधकः**[5] **स्वयंशब्दः ।** कश्यपः **आरोगभ्राजादिसप्तसूर्यापेक्षया अष्टमः सूर्यः ।** 'कश्यपोऽष्टमः स महामेरुं न जहाति' (तैआ १,७,१) **इति श्रुत्यन्तरम् उदाहृतम् (१) । कश्यपशब्द-**

---

[1] आ॒सी॒त् P,P².　[2] तेन॑ A,Sᵐ.　[3] °यितरसम् S′.　[4] इतः प्रभृति उत्तरमन्त्रभाष्यस्थं कालः इति यावत् नास्ति S′.　[5] °निषेधायकः S′.

निर्वचनं यास्केन (?) एवं कृतम् — 'कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्यतीति सौक्ष्म्यात्' (तैआ १,८,८) **इति । तादृशः सर्वस्य द्रष्टा सूर्यः** तपः **संतापकं तेजश्च** कालाद् अजायत ।

इति षष्ठेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

'कालादापः' **इति सूक्तं कालप्रतिपादकत्वात् कालसूक्तम् इत्युच्यते । तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।**

कालादापः समभवन्[1] कालाद् [2]ब्रह्म तपो[2] दिशः ।
कालेनोदेति[3] सूर्यः काले नि विशते पुनः ॥ १ ॥

कालात् । आपः । सम् । अभवन्[4] । कालात् । ब्रह्म । तपः । दिशः ।
कालेन । उत् । एति । सूर्यः । काले । नि । विशते । पुनः ॥ १ ॥

कालात् **सर्वजगत्कारणात् परमात्मनः सकाशाद्** आपः **ब्रह्माण्डाधारभूताः** समभवन् । **स्मर्यते हि —**

'अप एव ससर्जादौ तासु [5]वीर्यमवाकिरत्[5] ।
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।' (मस्मृ १,८;९) इति ।

व्रततपः[6] **व्रतम् । कर्मनामैतत् । यज्ञादि कर्म । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । यद्वा व्रततप इति पञ्चमी । जगत्संर्जनकर्मणे तप्यमानात्** कालाद् दिशः **प्राच्याद्याः समभवन् ।** कालेन **प्रेरकेण** सूर्य उदेति **उदयं गच्छति ।** 'भीषाऽस्माद् वातः पवते भीषोदेति सूर्यः' (तैआ ८,८,१) **इति हि निगमः ।** पुनः **सूर्यः** काले नि विशते **विलीयते । अस्तम् एतीत्यर्थः ।** 'नेर्विशः' (पा १,३,१७) **इति आत्मनेपदम् ।**

कालेन वातः पवते कालेन पृथिवी मही ।
द्यौर्मही काल आहिता ॥ २ ॥

कालेन । वातः । पवते । कालेन । पृथिवी । मही ।
द्यौः । मही । काले । आऽहिता ॥ २ ॥

[7]कालो ह[7] भूतं भव्यं च पुत्रो[8] [9]अंजनयत् पुरा[9] ।[10]
कालादृचः समभवन्[11] यजुः कालादजायत ॥ ३ ॥

---

[1] °भवत् A,B^h,C,D,K,K^m,S^m,V,Dc, पै १२,२,११ [मूको.]. [2] व्रततपो S, सा. [3] °नोदयतु पै. [4] अभवत् P,P^2,J,Cp. [5] बीजमवासृजत् इत्युपलभ्यमानः पाठः. [6] वैतु. मंपा. [7] काले ह A,B^h,K,K^m,V,Dc,RW.; कालेन S, सा. [8] मन्त्रो RW. [9] अंजनयत्पुरः A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc, पै १२,२,१३; अजनयत्पुरा Cs. [10] कालेन वातः···पुरा ॥ २ ॥ कालाद्···°क्षितम् ॥ ३ ॥ काले···तिष्ठतः ॥ ४ ॥ इमं···देवः ॥ ५ ॥ इति सा. मन्त्रविभागः. [11] °भवद् D,R,S^m; °भवन् > °भवद् Dc.

काल: । ह । भूतम् । भव्यम् । च । पुत्रः । अजनयत् । पुरा[1] ।
कालात् । ऋचः । सम् । अभवन्[2] । यजुः । कालात् । अजायत ॥ ३ ॥

कालो[3] यज्ञं समैरयद्देवेभ्यो[4] भागमक्षितम् ।[5]
काले गन्धर्वाप्सरसः[6] काले लोकाः प्रतिष्ठिताः[7] ॥ ४ ॥

काल: । यज्ञम् । सम् । ऐरयत्[8] । देवेभ्यः । भागम् । आक्षितम् ।
काले । गन्धर्वऽअप्सरसः । काले । लोकाः । प्रतिऽस्थिताः ॥ ४ ॥

कालेऽयमङ्गिरा[9] देवोऽथर्वा[10] चाधि तिष्ठतः ।[5]
इमं च लोकं परमं च लोकं पुण्यांश्च लोकान् विधृतीश्च[11] पुण्याः ।[12]
सर्वाँल्लोकानभिजित्य ब्रह्मणा कालः स ईयते परमो नु देवः ॥५॥[5,12]

[13]काले । अयम्[13] । अङ्गिराः । देवः[14] । अथर्वा । च । अधि । तिष्ठतः । इमम् । च । लोकम् । परमम् । च । लोकम् । पुण्यान् । च । लोकान् । विऽधृतीः । च । पुण्याः ।
सर्वान् । लोकान् । अभिऽजित्य । ब्रह्मणा । कालः । सः । ईयते । परमः । नु । देवः ॥५॥

कालेन **प्रेरयित्रा परमात्मना** वातो **वायुः** पवते । **पवतिर्गतिकर्मा । सर्वदा वाति ।** 'भीषास्माद् वातः पवते' (तैआ ८,८,१) **इति श्रुतिरुदाहृता** (१) । **तेनैव** कालेन मही **महती** पृथिवी **आहिता दृढं स्थापिता वर्तते ।** मही **महती** द्यौः **च** काले **आधारे** आहिता **निहिता स्थापिता** [२] । कालेन[15] **एव पित्रा प्रेरकेण** पुत्रः **प्रजापतिः** भूतम् **भूतकालावच्छिन्नं** भव्यम् **भविष्यत्कालावच्छिन्नम् ।** चशब्दः **अनुक्तसमुच्चयार्थः । वर्तमानं** पुरा **पुरस्तात् पूर्वम्** अजनयत् **उत्पादितवान् ।** कालात् **परमात्मनः** ऋचः **पादबद्धा मन्त्राः** समभवन् । कालाद् यजुः **प्रश्लिष्टपाठरूपो मन्त्रः** अजायत । **उपलक्षणम् एतत् सामवेदादीनाम् । तथा च पुरुषसूक्ते समाम्नातम्—** 'तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्माद् अजायत' (अ १९,६,१३) **इति** [३] । **तथा** कालः **एव** देवेभ्य **इन्द्रादिभ्यः** अक्षि-

---

[1] पुरः P,P², J. [2] °वत् P². [3] काले RW. [4] °रयन् दे° A,Bʰ,C, D,K,Kᵐ,R,Sᵐ,V,Dc,Cs,RW. [5] पूर्वपृष्ठे टि १० द्र. [6] गन्धर्वा अप्सरसः A,R; गन्धर्वाप्सरसः Bʰ,C. [7] समाहिताः पै १२,२,१४. [8] °यन् P²,J,Cp; °यन् > °यत् P. [9] कालेय° O; कालेऽय° RW. [10] दिवो° A,Bʰ,C,D,K,Kᵐ,R,Sᵐ, V,Dc,Cs,WM.RW. [11] विधृतींश्च A,C,D,WM.; विधृतींश्च > विधृतीश्च Kᵐ; विधृतिंश्च R,Cs; विधृतीश्च Dc. [12] कालेय°···पुण्याः ॥५॥ सर्वां°···देवः ॥ ६ ॥ इति RW. मन्त्रविभागः. [13] कालेयम् P,J,WM.; कालेयम् P²,WM.; कालेयम् Cp. [14] दिवः P,P²,J,Cp,WM. [15] वैतु. संपा.

तम् क्षयरहितं भागम् भागत्वेन परिकल्पितं यज्ञम् प्रकृतिविकृत्यात्मकं सोमयागं समैरयत् उदपादयत् । इन्द्रादिदेवभागत्वेन यज्ञं जनयामास । अक्षितम् इति । क्षि क्षये । 'निष्ठायाम् अण्यदर्थे' (पा ६,४,६०) इति ण्यदर्थपर्युदासेन अत्र दीर्घाभावः । अत एव 'क्षियो दीर्घात्' (पा ८,२,४६) इति नत्वाभावः । ण्यदर्थौ भावकर्मणी इति व्याख्यातम् । गन्धर्वाः । गां वाचं धारयन्तीति 'गवि गन् धृञो वः' (पाउना ५,८४) इति वप्रत्ययः । गोशब्दस्य गन् इति आदेशः । धातोर्गुणः । गन्धर्वा गायकाः अप्सरसः । अप्सु उदकेषु अन्तरिक्षे वा सरन्ति गच्छन्तीति अप्सरसः मध्यमलोकस्थानाः काले एव आधारे वर्तन्ते[1] । किं बहुना लोकाः सर्वेपि काले प्रतिष्ठिताः । लोकशब्दो जनवाची भुवनवाची च [४] । अयम् अथर्ववेदस्य स्रष्टा देवः दीप्यमानः अङ्गिराः परमात्माङ्गरसोद्भूतः अङ्गिरा नाम देवः । अथर्वा । 'अथार्वाग् एनम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छ' (गोब्रा १,१,४) इति ब्राह्मणे अशरीरया वाचा स्वसृष्टास्वेव अप्सु अर्वाग् अभिमुखम् एनं परमात्मानम् अन्विच्छेति अभिहितः परमात्मा अथर्वशब्दवाच्य इति बहुधा प्रपञ्चितम् । सोयम् अथर्वा अथर्ववेदस्रष्टा देवश्च काले स्वजनके अधि तिष्ठति[2] । अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी । इमं च सर्वकर्मार्जनस्थानं लोकम् भूमिं परमम् फलभोगस्थानं स्वर्गलोकं पुण्यान् पुण्यकर्मभिरर्जितान् लोकान् पुण्याः दुःखलेशासंस्पृष्टा विधृतीः लोकधारकान् सर्वान् उक्तान् अनुक्तांश्च लोकान् ब्रह्मणा स्वकारणेन देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितेन सत्यज्ञानानन्तादिलक्षणेन परमात्मना अभिजित्य अभिव्याप्य सः एतत्सूक्तद्वयप्रतिपाद्यः[3] परमः सर्वोत्तमः कालो देवः ईयते सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् व्याप्य वर्तते । नुशब्दः विद्वदविद्वदनुभवप्रमाणद्योतनार्थः [५] ।

इति एकोनविंशे काण्डे षष्ठेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

इति षष्ठोऽनुवाकः समाप्तः ।

सप्तमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'रात्रिंरात्रिम्'[4] इति प्रथमसूक्तस्य प्रातरग्न्युपस्थाने लिङ्गतो विनियोगोऽवगन्तव्यः ।

रात्रिंरात्रिमप्रयातं[5] भरन्तोऽश्वायेव[6] तिष्ठते घासमस्मै[7] ।
रायस्पोषेण[8] समिषा मदन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम[9] ॥ १ ॥

रात्रिम्ऽरात्रिम् । अप्रऽयातम् । भरन्तः । अश्वायऽइव । तिष्ठते । घासम् । अस्मै[10] ।
रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदन्तः । मा । ते । अग्ने । प्रतिऽवेशाः । रिषाम[11] ॥ १ ॥

---

१. वर्तते S′. २. वैतु. मंपा. ३. °पाद्य S′. ४. रात्रिं रात्रीम् S′. ५. रांत्रीं रांत्रीममंप्रयावं मै २,७,७ काठ १६,७ पै २०,४८,१; अहंरहरप्रंयावं मा ११,७५; °मप्रंयावं RW. तै ४,१,१०,१; वैप १,३११ f अपि द्र. ६. भरतो° R. ७. घासमंस्मै मा. तै. मै.; घासंमग्ने पै. ८. रायस्पोषेण A,B^h,C,R,S^m,Cs. ९. ऋषाम A,B^h,D,R,S^m,Cs. १०. अस्मै P. ११. ऋषाम P,P²,J,Cp.

हे अग्ने तिष्ठते सर्वदा यजनीयत्वेन संनिहिताय। तिष्ठते इति चतुर्थ्येकवचने रूपम् । अस्मै गार्हपत्याद्यायतनेषु वर्तमानाय तुभ्यं घासवत् घासम् अदनीयं हविः । यथा अश्वाय घासं तृणादिकम् । रात्रिंरात्रिम् । वीप्सया सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अप्रयावम्[1] अप्रच्छिद्य । सांतत्येनेत्यर्थः । यौतेर्घञन्तः प्रयावशब्दः । णमुलन्तो वा । भरन्तः हरन्तः प्रयच्छन्तो वयं रायः धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेन[2] अन्नेन च सं मदन्तः सम्यक् माद्यन्तः ते तव प्रतिवेशाः । संनिहितगृहं प्रतिवेश इत्युच्यते । तत्र वर्तमानास्त्वत्समीपवर्तिनो मा रिषाम मा हिंसिता भूम । यतो रक्षकस्य संनिधौ वर्तामहे अतो लब्धकाङ्क्षितफला निरुपद्रवाश्च भूयास्मेति आशास्यते ।

या ते॒[3] व॒सो॒र्वा॑त॒[4] [5]इषु॒ः सा[5] त॑ ए॒षा तया॑ नो मृड ।
रा॒यस्पोषे॑ण॒[6] समि॒षा मद॑न्तो॒ मा ते॑ अ॒ग्ने प्रति॑वेशा रिषाम[7] ॥ २ ॥

या । ते॒ । वसो॑ः । वात॑ः । इषु॑ः । सा । ते॒ । ए॒षा । तया॑ । न॒ः । मृ॒ड॒ ।
रा॒यः । पोषे॑ण । सम् । इ॒षा । मद॑न्तः । मा । ते॒ । अ॒ग्ने॒। प्रति॑ऽवेशाः। रि॒षा॒म॒[8] ॥ २ ॥

हे अग्ने वासकस्य तव या अनुग्रहबुद्धिः अन्नप्रदस्य[1] च या[1] अनुग्रहबुद्धिः तया अस्मान् सुखय इति तात्पर्यार्थः । रायस्पोषेण इत्यर्धं व्याख्यातम् ।

सा॒यंसा॑यं गृ॒हप॑तिर्नो अ॒ग्निः प्रा॒तःप्रा॑तः सौमन॒सस्य॑ दा॒ता ।
वसो॑र्वसोर्वसु॒दान॑[9] एधि[10] व॒यं त्वेन्धा॑नास्त॒न्व᳚ं पुषेम ॥ ३ ॥

सा॒यम्ऽसा॑यम् । गृ॒हऽप॑तिः । न॒ः । अ॒ग्निः । प्रा॒तःऽप्रा॑तः । सौ॒म॒न॒सस्य॑ । दा॒ता ।
वसो॑ःऽवसोः । व॒सु॒ऽदान॑ः । ए॒धि॒ । व॒यम् । त्वा॒ । इन्धा॑नाः । त॒न्व᳚म् । पु॒षे॒म॒ ॥ ३ ॥

गृहपतिः गृहस्य स्वामी यजमानरूपः । गृहपतिना आहितो वा गृहपतिः । तद्धितप्रत्ययस्य लुक् । गार्हपत्यः अग्निः नः अस्माकं सायंसायं सर्वेषु सायंकालेषु प्रातःप्रातः सर्वेषु प्रातःकालेषु च सौमनसस्य सुखस्य दाता भवति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने वसोर्वसोः [11]"सर्वस्य प्रभूतस्य"[11] धनस्य वसुदानः धनदाता एधि भव । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च विवक्ष्यते । त्वा त्वाम् इन्धानाः हविर्भिर्दीपयन्तो वयं तन्वम् । एकवचनम्

---

[1] वैतु. मंपा. [2] माणेन S′. [3] तें RW. [4] व॒सोर्या॑त K,V,K^m, WM.; व॒सोर्वाच॒ C,WM.; व॒सोर्वा॑त Dc,S; व॒सोर्या॑ त RW.; वसोवात पै २०,४१,१०. [5] इ॒पसा K,V,S; ईषु॒ः सा C,WM.; ए॒षुः सा R,Cs,WM.; इ॒षुः सा > इ॒षुः सा Dc; इ॒ष्टिः सा RW. [6] रा॒यस्पोषैंण A,B^h,C,R,S^m,Cs. [7] ऋषाम A,B^h,D,R,S^m, Cs. [8] ऋ॒षा॒म॒ P,P^2,J,Cp. [9] °सु॒दा नं RW.W.; वैप १,२७८६ p अपि द्र. [10] ए॒धि R,S^m,Cs. [11] सर्वप्र° S′.

अतन्त्रम् । सर्वाणि पुत्रमित्रादिशरीराणि पुषेम पोषयेम । पुषेः 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा ३,१,८६) इति अङ्प्रत्ययः ।

प्रा॒तःप्रा॑तर्गृ॒हप॑तिर्नो॑ अ॒ग्निः सा॒यंसा॑यं सौम॑न॒सस्य॑ दा॒ता ।
वसो॑र्वसो॑र्वसु॒दान॑[1] ए॒धीन्धा॑नास्त्वा श॒तंहि॑मा[2] ऋधेम[3] ॥ ४ ॥

प्रा॒तःऽप्रा॑तः । गृ॒हऽप॑तिः । न॒ः । अ॒ग्निः । सा॒यम्ऽसा॑यम् । सौ॒म॒न॒सस्य॑ । दा॒ता ।
वसोः॑ऽवसोः । व॒सु॒ऽदानः॑ । ए॒धि॒ । इन्धा॑नाः । त्वा॒ । श॒तम्ऽहि॑माः । ऋ॒धे॒म॒ ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे शरीरपुष्टिः प्रार्थिता। अस्मिन् मन्त्रे जीवनं प्रार्थ्यत इत्येतावान् विशेषः। शतम् शतसंख्याका हिमाः हेमन्तर्तून् ऋधेम ऋध्यास्म। अग्निपरिचर्यया शतसंवत्सरजीवनवन्तो भूयास्म । ऋधु वृद्धौ । पूर्ववद् आशीर्लिङि अङ्प्रत्ययः।

[4]अप॑श्चा द॒ग्धान्न॑स्य[4] भूयासम्[5] ।
अ॒न्ना॒दाया॑न्न॑पतये[6] रु॒द्रा॒य नमो॑ अ॒ग्नये॑ ।[7]
स॒भ्यः[8] स॒भां मे॑ पाहि॒ ये च॑ स॒भ्याः[9] स॑भा॒सदः॑ ॥ ५ ॥

अप॑श्चा । द॒ग्धऽअ॑न्नस्य[10] । भू॒या॒स॒म् । अ॒न्न॒ऽअ॒दाय॑[11] । अन्न॑ऽपतये । रु॒द्राय॑ । नमः॑ ।
अ॒ग्नये॑ । स॒भ्यः । स॒भाम् । मे॒ । पा॒हि॒ । ये । च॒ । स॒भ्याः[9] । स॒भा॒ऽसदः॑ ॥ ५ ॥

अन्नस्य अपश्चादग्धा[12] पश्चाद्भागे अदग्धा स्थालीपृष्ठभागे दग्धान्नरहितो भूयासम्। अल्पान्नस्य स्थालीपृष्ठभागे दुःशृतान्नसद्भावः प्रभूतान्नस्य तु तादृग्दोषसंभवो नास्तीति बह्वन्नलाभ आशास्यते। 'पश्च पश्चा च च्छन्दसि' (पा ५,३,३३) इति पश्चाशब्दो निपातितः । दहतेस्तृचि प्रत्यये रूपं दग्धेति । नञ्समासः । बह्वन्नलाभे कारणम् आह—अन्नादाय अन्नस्य भोक्त्रे भोजयित्रे वा अन्नपतये अन्नस्य स्वामिने रुद्राय रोदयित्रे रुद्रात्मकाय वा अग्नये नमः । 'रुद्रो वा एष यद् अग्निः' (तैब्रा १,१,८,४) इति तैत्तिरीयश्रुतेः अग्निपरिचर्यया अन्नलाभो भवतीत्यर्थः । सभ्यः

---

१. पूर्वपृष्ठे टि ९ द्र. २. वैप १,३०७१ v द्र. ३. रुधेम A. ४. °दघ्वान्तस्य W; °दग्ध्वान्नस्य M; °दग्ध्वान्तस्य P³; अप॑श्चादुघ्वान्नस्य RW. [तु. ऋ ६,४२,१ तैब्रा ३,७,१०,६ आपश्रौ १४,२९,२ अप॑श्चाद्दघ्वने; कौ १,३२ अप॑श्चादध्वने; मै ३,९,४ आपश्रौ ७,२८,२ अपश्चाद् दघ्वान्नं]; वैप १,२८९ b,c अपि द्र. ५. भूयासम् A,Bʰ,C,R,Sᵐ. ६. अ॒न्नादयोन्न° Sᵐ; अ॒न्ना॒दयोन्न° A,C,Kᵐ,V,Cs; अ॒न्ना॒दु॒योन्न° D,R; अ॒न्ना॒दु॒यो > अ॒न्ना॒दयो Dc. ७. अप°…अ॒ग्नये॑ ॥ ५ ॥ सभ्य॑…°इनवम् (=°इनवत् [तु. शंपा.]) ॥ ६ ॥ अह॑°…घा॒सम॑ग्ने । रा॒यस्पोषे॑ण॒ समि॒षा मद॑न्तो मा ते॑ अग्ने॒ प्रति॑वेशा रिषाम ॥ ७ ॥ इति RW. मन्त्रविभागः. ८. सभ्य॑ RW.WI. ९. स॒भ्यः A,Bʰ,C,D,Kᵐ,R,Sᵐ,V, Dc.Cs,P,P²,J,Cp; सभ्याः RW. १०. दुग्व॒ऽअन्न॑स्य P,J. ११. °अ॒दयः॑ P,P²,J,Cp, १२. वैतु. मंपा.

सभार्हस्त्वम् । 'सभाया यः' (पा ४,४,१०५) इति **यप्रत्ययः** । मे **मदीयां** सभाम् **पुत्रमित्रपश्वादिसंघं** पाहि **रक्ष** । **अग्निरेव संबोध्यः** । ये च सभासदः **सभायां समाजे सीदन्तस्ते** सभ्याः **सभार्हाः सन्ति ते च अस्मदीयं प्रजासंघं रक्षन्तु इति** ।

त्वमिन्द्रा[1] पुरुहूत[2] विश्वमायुर्व्यश्नवत् ।[3]
अहरहर्बलिमित्ते[4] हरन्तोश्वायेव[5] तिष्ठते घासमग्ने[6] ॥ ६ ॥[3]

त्वम् । इन्द्र[7] । पुरुऽहूत[8] । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नवत् ।
अहःऽअहः । बलिम्[9] । इत् । ते । हरन्तः[10] । अश्वायऽइव । तिष्ठते । घासम्[11] । अग्ने ॥

हे पुरुहूत **बहुभिराहूत** इन्द्र **ऐश्वर्यसंपन्न** अग्ने त्वं विश्वम् **संपूर्णम्** आयुः **अन्नं जीवनं वा** व्यश्नवत् **प्रापय** । **पुरुषव्यत्ययः । अश्नोतेर्लेटि अडागमः** । **कस्यायुःप्रापणम्[12] इति तम् आह** — तिष्ठते अश्वाय घासं **तृणादिकम्** इव इत्ये[13] **प्राप्तव्ये गृहे वर्तमानाय अग्नये तुभ्यम्** अहरहः **प्रतिदिवसं** बलिं हरन्तो **भवन्ति तेषाम् आयुः प्रापयेति संबन्धः** । **इत्य इति** । **इण् गतौ** । 'एतिस्तुशास्वृ°' (पा ३,१,१०९) **इति क्यप्प्रत्ययः** । **पित्त्वाद् धातोस्तुगागमः** ।

इति सप्तमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'यमस्य लोकात्' **इति सूक्तस्य दुःस्वप्ननाशनकर्मणि लैङ्गिकविनियोगोऽवगन्तव्यः** ।

यमस्य लोकादध्या बभूविथ प्रमदा मर्त्यान्[14] प्र युनक्षि धीरः ।
एकाकिना[15] सरथं यासि विद्वान्त्स्वप्नं[16] मिमानो असुरस्य योनौ ॥१॥

यमस्य । लोकात् । अधि । आ । बभूविथ । प्रऽमदा । मर्त्यान् । प्र । युनक्षि । धीरः ।
एकाकिना[15] । सऽरथम् । यासि । विद्वान् । स्वप्नम् । मिमानः । असुरस्य । योनौ ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते दुःस्वप्नप्रभावो वर्ण्यते । हे **दुःस्वप्नाभिमानिन् क्रूर पिशाच**

---

[1] त्वमिन्द्रा C,D,Cs; त्वामिंद्र S; त्वयेद्राः RW.

[2] तु. सा.; वैतु. A,$\mathrm{B^h}$,C,D,K,$\mathrm{K^m}$,R,$\mathrm{S^m}$,V,Dc पुरुहूत्यः Cs पुरुहूत्य.

[3] पूर्वपृष्ठे टि ७ द्र.

[4] अहरहर्बलि° A,$\mathrm{B^h}$,C,D,R,$\mathrm{S^m}$,Cs,RW.; अहरहर्बलि° > अहरहर्ब्रलि° Dc; वैप १,२२६८ a अपि द्र.; °मित्तै A,$\mathrm{B^h}$,C,D,$\mathrm{K^m}$,V; °मित्ये > °मित्ते Dc; °नित्यैं Cs; °मित्ये S, सा.

[5] हरतो° Cs.

[6] तु. सा.; वैतु A,$\mathrm{B^h}$,C,D,K,$\mathrm{K^m}$,R,$\mathrm{S^m}$,V,Dc,Cs जातम°.

[7] इंद्रं J; इंद्र > इंद्रं P.

[8] °हूत्य P,$\mathrm{P^2}$,J.

[9] बलिम् P,J.

[10] हरंतः $\mathrm{P^2}$; हरंतः J.

[11] तु. सा.; वैतु. P,$\mathrm{P^2}$,J,Cp जातम्.

[12] °प्राणम् S'.

[13] वैतु. मंपा.

[14] मत्यार्व R,Cs; मर्त्यान् > मर्तान् Dc.

[15] एकाकिना A,$\mathrm{B^h}$,C,D,R,$\mathrm{S^m}$,Cs,P,J,RW.

[16] °स्वाप्नं $\mathrm{P^3}$,M,W.

त्वं यमस्य लोकात् । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । आ बभूविथ आगतोसि । भूलोकं कर्म । भू प्राप्तौ इति धातुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आगत्य च धीरः धृष्टः कस्मादपि न भीतस्त्वं प्रमदाः[1] स्त्रियः मर्त्यान् मरणधर्मणः पुरुषांश्च प्र युनक्षि स्वात्मना संयोजयसि । भूलोकनिष्ठान् स्त्रीपुंसान् प्रति मृत्युसूचकदुःस्वप्नं करोषीत्यर्थः । प्रपूर्वाद् युनक्तेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अथ विद्वान् देहिनाम् आयुर्वृद्ध्ययवृद्धी जानन् त्वम् असुरस्य । असुः प्राणः । रो मत्वर्थीयः । प्राणवत आत्मनो योनौ उपलब्धिस्थाने हृदये स्वप्नम् कष्टम् अनिष्टफलं मिमानः निर्मिमाणः कुर्वन् एकाकिना त्यक्तपुत्रकलत्रबन्धनादिकेन [2]दृष्टदुःस्वप्नेन म्रियमाणेन पुरुषेण एकाकिना असहायेन सरथम् समानो रथो रंहणसाधनं यस्मिन् कर्मणि तथा यासि गच्छसि । दुःस्वप्नदर्शिनम् एकं पुरुषं यमलोकं प्रापयसीति यावत् । ‘एकादाकिनिच्चासहाये’ (पा ५,३,५२) इति एकशब्दाद् आकिनिच्प्रत्ययः ।

ब॒न्धस्त्वाग्रे॑[3] वि॒श्वच॑र्या[4] अपश्यत्[5] पु॒रा रात्र्या॒ जनि॑तो॒रेके॒ अह्नि॑ ।
तत॑ः[6] स्वप्ने॒दम॒ध्या[7] ब॑भूविथ [8]भि॒षग्भ्यो॑ रू॒पम॑प॒गूह॑मानः[8] ॥ २ ॥

ब॒न्धः । त्वा॒ । अग्रे॑ । वि॒श्व॒ऽच॑र्याः । अ॒प॒श्य॒त् । पु॒रा । [9]रात्र्याः॑ । जनि॑तोः । एके॑[9] । अह्नि॑ ।
तत॑ः[6] । स्व॒प्न॒ । इ॒दम् । अधि॑ । आ । ब॒भू॒वि॒थ । [10]भि॒षक्ऽभ्यः॑ । रू॒पम्[10] । अ॒प॒ऽगूह॑मानः[11] ॥

दुःस्वप्नस्य अहोरात्रसृष्टेः पूर्वभावितम् उच्यते । हे दुःस्वप्नाभिमानिन् त्वा त्वाम् अग्रे सृष्टेः प्राक्काले विश्वचर्याः सर्वस्य चेता[12] संचेता स्रष्टा बन्धुः[13] प्राणिनः स्वस्वकर्मभिर्बध्नन् विधाता अपश्यत् दृष्टवान् । एके मानसप्रजापत्यादयः रात्र्या अह्नि । विभक्तिव्यत्ययः । अह्नः अहोरात्रयोः जनितोः जननाद् अहोरात्रकालसृष्टेः पुरा पूर्वम् । अपश्यन्नित्यर्थः । जनी प्रादुर्भावे । ‘भावलक्षणे स्थेण्°’ (पा ३,४,१६) इति तोसुन्प्रत्ययः । ततः । आरभ्येति शेषः । हे स्वप्न इदं सर्वं जगद् अध्या बभूविथ । अधिरनर्थकः कर्मप्रवचनीयः । व्याप्तवान् असि । आगते दुःस्वप्ने चिकित्सकैः प्रतीकारः कर्तुं शक्यत इत्यत आह — भिषग्भ्यः इति । भिषग्भ्यः चिकित्सकेभ्यो रूपम् स्वकीयाम् आकृतिम् अपगूहमानः संवृण्वन् आच्छादयन् । चिकित्सका[14] हि

---

[1] °दा S′; वैतु. मंपा.; वैश १,२१८९ g अपि द्र. [2] दुष्ट° S′. [3] व॒न्धु° K,V, सा.; व॒ध° Cs; बु॒ध्न॑ RW.; वैप १,२९३१ c अपि द्र. [4] वि॒श्वव्य॑चा RW.; विश्ववया पै ३,८,२. [5] अवपश्यत् पै. [6] तव॑ A,C,D,Km,R,Sm,V,Dc,Cs,P, P²,J; तम॑ः Bh. [7] स्वप्नैनमध्या पै. [8] भि॒षग्भ्य॑रूप॒मप॒° A,Bh,D,K,Km,Sm,Dc; भि॒षग्भ्य॑रू॒पमप॒° C; भि॒षग्भ्य॑रूप॒मुप॒° Cs; भि॒षग्भ्य॑रूप॒मप° R; गभि॒षग्रू॒पम॑प॒गूह॑मानः RW.; भिषज्यं रूपमगूहमानः पै. ९ रात्र्या॑ । जनि॑तः । रेके॑ P,P²,J. [10] भि॒षग्भ्य॑ऽरूपम् P,P²; भि॒षग्भ्य॑ः । रूपम् > भि॒षग्भ्य॑ऽरूपम् J. [11] °मानाः P; अप॑ । गूह॑मानाः P². [12] चेती S′. [13] वैतु. मंपा. [14] चिकित्सा S′.

रोगस्वरूपं तस्य निदानं च ज्ञात्वा औषधादिभिः प्रतीकारं कुर्वन्ति न तथा दुःस्वप्नस्य स्वरूपं निदानं च ज्ञात्वा प्रतिकुर्युरिति स्वरूपाच्छादनाभिप्रायः।

बृहद्गावासुरेभ्योऽधि[1] देवानुपावर्तत[2] महिमानमिच्छन्[3] ।
तस्मै[4] स्वप्नाय [5]दधुराधिपत्यं त्रयस्त्रिंशासः स्वरानशानाः[5] ॥ ३ ॥

बृहत्ऽगावा[6] । असुरेभ्यः[7] । अधि । देवान् । उप[8] । अवर्तत । महिमानम् । इच्छन् ।
तस्मै । स्वप्नाय । दधुः । आधिऽपत्यम् । त्रयःऽत्रिंशासः[9] । स्वः । आनशानाः॥ ३ ॥

बृहद्गावा बृहतो महतो दुष्प्रधर्षानपि पुरुषान् गाते गच्छतीति बृहद्गावा। गाङ् गतौ। 'आतो मनिन्क्वनिप्॰' (पा ३,२,७४) इति क्वनिप्प्रत्ययः। बृहत् अधिकं गच्छति सर्वं व्याप्नोतीति वा तथाविधः स्वप्नः पूर्वम् असुरेभ्योऽधि असुरेभ्यः सकाशात् स्वयम् असुरपक्षीयः सन् तेभ्यः सकाशाद् देवान् उपावर्तत समीपं प्राप्तवान्। किमर्थम्। महिमानम् महत्त्वं प्रभावम् इच्छन् कामयमानः। महत्त्वैषणाद्धेतोरित्यर्थः। पूर्वम् असुरेषु साधारणपुरुषत्वेन वर्तमानः ततोप्यधिकं श्रेयः कामयमानो देवान् प्राप्नोत्। यथा लोके परराष्ट्रराजसमीपवर्ती बलवान् पुरुषः स्वस्माद् राज्ञो बहुमानम् अलभमानः स्वराजशत्रुभूतराजसमीपं बहुमानार्थं गच्छति एवं दुःस्वप्नोपि आगत इति तस्मै स्वसमीपम् आगताय स्वप्नाय कष्टफलकारिणे दुःस्वप्नाय स्वः स्वर्गम् आनशानाः व्याप्तवन्तः। अश्नोतेर्लिटः कानचि 'अश्नोतेश्च' (पा ७,४,७२) इति नुडागमः। त्रयस्त्रिंशासः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः 'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च' (ऐब्रा १,१०) इति समाम्नाता देवाः। सर्वेषां त्रयस्त्रिंशत्संख्यापूरणत्वात् डट्प्रत्ययः कृतः। 'आज्जसेरसुक्' (पा ७,१,५०)। आधिपत्यम् सर्वलोकानिष्टकारित्वलक्षणं स्वामित्वं दधु विदधुः कृतवन्तः। दत्तवन्तः इत्यर्थः।

[10]नैतां विदुः[10] पितरो नोत देवा येषां[11] जल्पिश्चरत्यन्तरेदम्[12] ।
त्रिते[13] स्वप्नमदधुराप्त्ये [14]नर आदित्यासो[14] वरुणेनानुशिष्टाः[15] ॥ ४ ॥

---

१. बृहद्गावासुरे॰ A,B^h,C,R,WM.; बृहद्गावासुरे॰ D,K,K^m,V,Dc; बृहद्गावासुरे॰ S^m; बृहद्गावासुरे॰ Cs; बृहच्छ्रूवा असु॰ RW.; बृहद्ग्रावासु॰ पै ३,८,३.　२. देवानुपावर्तस्व A,D; देवानुपावर्तत C; देवानुपावर्तत B^h,K^m,R,V, Dc,Cs; ॰पावर्वर्त पै.　३. ॰नसृच्छन् पै.　४. यस्मै D.　५. ॰पत्यं त्रयस्त्रिशास स्व॰ A,B^h,C,D,R,S^m,Cs,WM.　६. बृहत्। ग्रावा P,P^2,WM.; बृहत्। गावा J,WM.　७. असुरेभ्यः P.　८. उप P^2.　९. त्रयःऽत्रिंशः। सः P; त्रयःऽत्रिंशाः। सः J,WM.　१०. नैतां विदुः A; नेतां विदुः Cs; नैतं विदुः RW.　११. यैषां S.　१२. ॰त्यंतरेतम् A,D,K^m,S^m,V,Dc, WM.; ॰त्यंतरेत B^h,C; ॰त्यन्तरा RW.; ॰न्त्यन्तरेदम् पै ३,८,४.　१३. तृते A,B^h, C,D,R,S^m,V,Cs,WM.　१४. तु. RW.; वैतु. शंपा. सात. नर आदित्या॰.　१५. अरुणे॰ A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,WM.

न । एताम् । विदुः । पितरः । न । उत । देवाः । येषाम् । जल्पिः । चरति । अन्तरा । इदम् ।
त्रिते । स्वप्नम् । अदधुः । आप्त्ये । नरः । आदित्यासः[1] । वरुणेन[2] । अनुऽशिष्टाः ॥ ४॥

एषां[3] **त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानां देवानां** या[3] जल्पिः **दुःस्वप्नाय प्राणिनां तत्तत्कर्मानुसारेण [4]दुःस्वप्नदर्शननिबन्धनानिष्टफलकारित्वलक्षणाधिपत्यप्रदानरूपं यद् वाक्यम्** इदं **जगत्** अन्तरा **मध्ये** चरति **भक्षयति । आधिपत्यप्रदानरूपं वाक्यं जगत् संहरति । चरतिर्भक्षणार्थः ।** एतां **जल्पि** पितरो न विदुः **न जानन्ति ।** उत **अपि च** देवाः **त्रयस्त्रिंशद्देवव्यतिरिक्ता अन्ये देवा** न विदुः **। केवलं स्वप्नस्य आधिपत्यप्रदातारो देवा दुःस्वप्नश्च एतम् अर्थं जानन्तीत्यर्थः । एवं देवेभ्यो लब्धाधिपत्यो दुःस्वप्नः प्रबलः सन् स्वस्य आधिपत्यप्रदातृषु देवेषु मध्ये आदित्यान् नाम देवान् अनिष्टफलदुःस्वप्नदर्शनेन जग्राह । तदा आदित्याः परस्परं विचार्य अस्मद् एव लब्धप्रभावो दुःस्वप्नः अस्मानेव गृहीतवान् अस्य क उपाय इति वरुणं पृष्टवन्तः । स पृष्टो वरुणः स्वप्नप्रतीकारमपि इमम् उपदिदेश । तद् अत्र उत्तरार्धेन उच्यते—** नरः **नेतारः** आदित्यासः **एतत्संज्ञका देवा** वरुणेन **पापनिवारकेण एतत्संज्ञकेन देवेन** अनुशिष्टाः **सम्यग् उपदिष्टाः सन्तः** आप्त्ये **अपां पुत्रे** त्रिते **एतत्संज्ञके महर्षौ** स्वप्नम् **अनिष्टफलसूचकं दुःस्वप्नम्** अदधुः **स्थापितवन्तः । न्यमार्जयन्निति यावत् । तथा च शाकला दाशतय्यां समामनन्ति—**‘त्रिते दुष्ष्वप्न्यं सर्वम् आप्त्ये परि दद्मस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः’ (ऋ ८,४७,१५) **इति ।**

यस्य[5] क्रूरमभंजन्त[6] दुष्कृतोस्वप्नेन[7] सुकृतः पुण्यमायुः[8] ।
स्वर्मदसि[9] परमेण [10]बन्धुना तप्यमानस्य[10] मनसोऽधि जज्ञिषे[11] ॥ ५ ॥

यस्य । क्रूरम् । अभंजन्त[12] । दुःऽकृतः । अस्वप्नेन[13] । सुऽकृतः । पुण्यम् । आयुः ।
स्वः । मदसि । परमेण । बन्धुना । तप्यमानस्य[14] । मनसः । अधि । जज्ञिषे[15] ॥ ५ ॥

दुष्कृतः **दुष्कर्माणः पापिनः पुरुषा** यस्य **दुःस्वप्नस्य** क्रूरम् **भयंकरम् अनिष्टं फलम्** अभजन्त **प्राप्नुवन्ति ।** सुकृतः **सुकर्माणः** अस्वप्नेन **दुःस्वप्नदर्शनाभावेन** पुण्यम्

---

[1] तु. मंपा.; वैतु. शंपा. आदित्यासः. [2] अरुणेन P,P²,J,WM. [3] वैतु. मंपा.
[4] °बन्धन अनिष्ट° S′. [5] व्यस्य पै ३,८,५. [6] °मभजन्त K,Kᵐ,V,WM.; °मपंचन्त Bʰ,C,WM.; °मपंचंत > °मभंजंत A; °मभंजंत > °मभजंत Dc; °मसंचन्त WM.RW. [7] °कृतः स्व° RW.; वैप १,५७९ h अपि द्र. [8] °मापुः पै.
[9] स्वरासजसि पै. [10] बन्धुना तप्यमानस्य A,Bʰ,D,R,Sᵐ,Cs, WM.; बन्धुना तप्यमानस्य > बन्धुना तप्यमानस्य Dc. [11] जज्ञिषे A,Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs,WM. RW.; जज्ञिषे > जज्ञिषे Dc. [12] अपचंत P,P²,J. [13] स्वप्नेन P,P²,J,D².
[14] तप्यमानस्य P,J,WM. [15] जज्ञिषे P²,J,WM.

पुण्यकर्मनिमित्तम् आयुः जीवनम् । अभजन्तेति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे दुःस्वप्न स्वः स्वर्गे लोके परमेण सर्वोत्तरेण बन्धुना सृष्टेः प्राक्काले त्वां दृष्टवता विधात्रा सह मदसि माद्यसि । माद्यतेर्व्यत्ययेन शप्प्रत्ययः । तप्यमानस्य मृत्युपाशेन संतप्यमानस्य पुंसो[1] दुष्कर्मणः पुरुषस्य मनसोऽधि मनसः सकाशात् जज्ञिषे मृत्युसूचनार्थं प्रादुर्भूतो भवसि । जनी प्रादुर्भावे इति धातुः ।

वि॒द्म ते॒ सर्वाः॑ प॒रि॒जाः पु॒रस्ता॑द्[2] वि॒द्म स्व॑प्न॒ यो अ॑धि॒पा[3] इ॒हा ते॑ ।
य॒श॒स्विनो॑ नो॒ यश॑से॒ह पा॑ह्या॒राद् द्वि॒षेभि॒रप॑[4] याहि दू॒रम् ॥ ६ ॥

वि॒द्म । ते॒ । सर्वाः॑ । प॒रि॒ऽजाः । पु॒रस्ता॑त् । वि॒द्म । [5]स्व॒प्न॒ । यः[5] । अ॒धि॒ऽपाः । इ॒ह । ते॒ ।
य॒श॒स्विनः॑ । न॒ः । यश॑सा । इ॒ह । पा॒हि॒ । आ॒रात् । द्वि॒षेभिः॑ । अप॑ । या॒हि॒ । दू॒रम् ॥ ६ ॥

हे स्वप्न ते तव पुरस्तात् सर्वाः परिजाः पुरस्तादागामिनः सर्वान् परिजनान् विद्म । परिपूर्वात् जायतेः 'जनसनखनक्रमगमो विट्' (पा ३,२,६७) इति विट् । 'विड्वनोः°' (पा ६,४,४१) इति अनुनासिकस्य आकारः । तथा इह इदानीं ते तव यः अधिपाः स्वामी तं च विद्म जानीमः । एवं तव स्वरूपं स्वामिनं परिजनांश्च जानतो यशस्विनः नः अस्मान् इह दुःस्वप्नप्रसङ्गे यशसा अन्नेन कीर्त्या वा निमित्तेन आरात् समीपे पाहि रक्ष द्वेष्टुः[6] । द्विषोभिः[7] द्वेष्टृभिर्बाधकैः सह अस्मत्तो दूरं देशम् अप याहि अपसृत्य गच्छ ।

इति सप्तमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'यथा कलां यथा शफम्' इति सूक्तेन पुरोहितो दुःस्वप्नदर्शिनं राजानम् अभिमन्त्रयेत । उक्तं परिशिष्टे—[8]"कुञ्जरं वा प्रमत्तम् अश्वं श्वेतं गोवृषं वा यानं युक्तं वाजिभिर्यथारोहयेत् स्वप्नकालेऽमुष्य विद्यान्मानसो (?°नसं) यामभीष्टां तस्मात् तां रात्रिं प्रयतः स्वपेत् । स्वप्नं दृष्ट्वा ऋत्विग्भ्यो निवेदयेत् । 'परोपेहि' (अ ६,४५), 'यो न जीवोसि' (अ ६,४६), 'विद्म ते स्वप्न जनित्रं' (अ ६,४६,२), 'यथा कलां यथा शफम्' इति राजानम् अभिमन्त्र्य यथागतं गच्छेत्"[8] इति ।

यथा॑ क॒लां यथा॑ श॒फं यथ॒र्णं सं॒नय॑न्ति[9] ।
ए॒वा दु॒ष्वप्न्यं॒ सर्व॒मप्रि॑ये॒[10] सं न॑यामसि ॥ १ ॥

यथा॑ । क॒लाम् । यथा॑ । श॒फम् । यथा॑ । ऋ॒णम् । स॒म्ऽनय॑न्ति ।
ए॒व । दुः॒ऽस्वप्न्य॑म् । सर्व॑म् । अप्रि॑ये । सम् । न॒या॒म॒सि ॥ १ ॥

---

[1] पुं S'. [2] परस्ताद् पै ३,८,६. [3] अधि॒पा D,Sm. [4] द्वेषिभि॒° > द्वि॒षेभि॒° C; द्वि॒षेभि॒° > द्वे॒षेभि॒° Sm; वि॒षेभि॒° WM.RW. पै.; द्विषोभि° S; वैप १,१६९४ n अपि द्र. [5] स्व॒प्न॒ऽयः P,P², J,WM. [6] द्वेष्टृ S'. [7] वैतु. मंपा. [8] परिशिष्टे नोपलभ्यते. [9] सं॒नया॑मसि ऋ ८,४७,१७. [10] सर्वं द्विष॒ते अ ६,४३,३; सर्वै॒माप्त्ये ऋ.

यथा **अवदानार्थं संस्कुर्वन्त ऋत्विजः हतस्य पशोः** कलां शफम् **इति अनवदानीयान्यङ्गानि सहादाय अन्यत्र संनयन्ति ।** यथा **वा प्रवृद्धम्**[1] ऋणं संनयन्ति **अपगमयन्ति उत्तमर्णाय प्रत्यर्पयन्ति** एवा **एवं** दुष्वप्न्यम् **कष्टस्वप्ननिमित्तकं** सर्वम् **अनर्थजातम्** आप्त्ये[2] **अपां पुत्रे त्रिताख्ये**[3] **महर्षौ** सं नयामसि **संनयामः स्थापयामः प्रमार्जयामः ।**

सं राजा॑नो अगु॒ः समृ॒णान्य॑गु॒ः सं कु॒ष्ठा अ॑गु॒ः [4]सं क॒ला[4] अ॑गुः ।
सम॒स्मासु॒[5] यद् दु॒ष्वप्न्यं॒[6] निर्द्वि॑ष॒ते दु॒ष्वप्न्यं॑[7] सुवाम ॥ २ ॥

सम् । राजा॑नः । अ॒गु॒ः । [8]सम् । ऋ॒णानि॑[8] । अ॒गु॒ः । सम् । कु॒ष्ठाः । अ॒गु॒ः । सम्[9] । क॒लाः । अ॒गु॒ः । सम् । अ॒स्मासु॑ । यत्[10] । दु॒ःऽस्वप्न्य॑म् । निः । द्वि॒ष॒ते । दु॒ःऽस्वप्न्य॑म् । सु॒वा॒म॒ ॥ २ ॥

यथा राजानः **परराष्ट्रं विनाशयितुं** समगुः **संयन्ति संहता भवन्ति ।** ऋणानि **बहूनि** समगुः **संयन्ति । एकस्मिन्नृणे अनपसारिते उपर्युपरि**[11] **ऋणानि बहूनि भवन्तीति प्रसिद्धिः ।** कुष्ठाः समगुः । **कुष्ठो नाम त्वग्दोषः । तदुपलक्षिता**[12] **बहवो रोगाः । एकस्मिन् कुष्ठरोगे अचिकित्सिते तस्योपरि**[13] **पिटकव्रणादीनि भवन्तीति प्रसिद्धिः ।** कलाः **अनुपादेयावयवोपलक्षणम् । यथा वर्जनीयाः पश्वाद्यवयवा जीर्णकूपादिषु** समगुः **संहता भवन्ति । एवम्** अस्मासु यद् दुःष्वप्न्यम्[2] **दुःस्वप्ननिमित्तकम् अनर्थजातं** सम् । **अगात् इति एकवचनेनानुषङ्गः । समितं**[14] **संहतं वर्तते तद् दुःष्वप्न्यम् अरिष्टजातं** द्विषते **अस्मद्द्वेष्ट्रे** निः सुवाम **अस्मत्तो निःसार्य प्रेरयाम । षू प्रेरणे । तौदादिकः ।**

[15]दे॒वानां॒ पत्नी॑नां गर्भ॒ यम॑स्य †कर॒ यो† भ॒द्रः स्व॑प्न[15] ।
[16]स मम॒ यः[16] पा॒पस्तद्[17] द्वि॑ष॒ते प्र हि॑ण्मः । [18]मा तृ॒ष्टाना॑मसि कृष्णशकु॒नेर्मुख॑म्[18]

---

[1] प ··· रिक्तं स्थानं द्वयोर्वर्णयोः S′. [2] वैतु. मंपा. [3] तृचाख्यो S′. [4] तु. सा.; वैतु. A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,WM. स कु॒ला. [5] सर्वँमु॒स्मासु RW. WI. [6] यतं दु॒ (दुः A,B^h,C,R,Dc,Cs.) ष्वप्न्यु॒ं A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V, Dc,Cs,WM. [7] दुःष्वप्न्यँ B^h,C,K^m,R,Dc. [8] सः । मृ॒णानि P,P^2,J,WM. [9] सः P,P^2,J,WM. [10] यतः P,P^2,J,WM. [11] उप उपरि S′. [12] त्वदुप° S′. [13] तद्रोपरि S′. [14] संमितं S′. [15] दे॒वान॒ां पत्नी॒नां गर्भँ यु॒मस्य॒ करयो भ॒द्रस्वप्नः A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,WM.; दे॒वपत्नी॒नां गर्भौ यु॒मस्य॒ करणो भ॒द्रः स्वप्नः W.WI. † करण यो पै ३,३०,३. [16] सु॒ममंयः A,B^h,C,D,K,K^m, R,S^m,V,Dc,Cs. [17] पा॒पस्तं RW. पै. [18] मातृष्टानामा॒सिकृष्णश॒कुने॒मुख Cs; मातृष्टा॒नामासिकृष्णश॒कुने॒र्मुखम् S^m; मातृष्टा (°ष्ठा C) नामासिकृष्णशकुने॒मुखम् B^h,C,D, K^m,R,V; मातृष्टानामासिकृष्णः शकु॒ने॒र्मुखम् > मातृष्टानामासिकृष्णशकुने॒मुखम् Dc; मातृष्टानामासिकृष्णशकुनेर्मुखम् S; यस्तृष्टो नामासि° RW.; वैप १,२४८० i अपि द्र.; तृष्टामानामासि कृष्णशकुनेर्मुखम् पै ३,३०,४.

[1]देवानाम् । पत्नीनाम् । गर्भ । यमस्य । कर । यः । भद्रः । स्वप्न । सः । मम । यः[1] ।
पापः । तत् । द्विषते । प्र । हिण्मः । [2]मा । तृष्टानाम् । असि । कृष्णऽशकुनेः[2] । मुखम् ॥ ३ ॥

हे देवानां पत्नीनां गर्भ । दीव्यन्ति क्रीडन्तीति देवा गन्धर्वाः । पत्नीशब्देन अप्सरसः । गन्धर्वाप्सरसां गर्भ पुत्र । ता हि महाजलवृक्षादिस्थानेषु स्थित्वा पुरुषान् उन्मादयन्तीति तैत्तिरीयश्रुतिप्रसिद्धिः (तु. तै ३,४,८,४) । अत्रापि उन्मादनयोगात् तत्पुत्रत्वेन स्वप्नस्य व्यपदेशः । 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे' (पा २,१,२) इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् । हे यमस्य कर । यथा प्रेताधिपतिः स्वीयेन हस्तेन यं कंचन वध्यं गृहीत्वा घातयति एवं दुःस्वप्नेनापि तथा करोतीति स्वप्नस्य तत्करत्वव्यपदेशः । एवंप्रभाव[3] हे स्वप्न त्वदीयो भद्रः मङ्गलकारी यः अंशोऽस्ति सोंऽशो ममास्तु । यः पापः क्रूरः अनिष्टकारी अंशः तं[4] द्विषते शत्रवे प्र हिण्मः प्रेरयामः । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिः । 'हिनुमीना' (पा ८,४,१५) इति णत्वम् । 'लोपश्चास्य' (पा ६,४,१०७) इति श्नुप्रत्ययस्य अन्त्यलोपः । कृष्णशकुनेः । कृष्णः पक्षी वायसः । तस्य मुखम् मुखवन्मुखं वायसमुखभूतः[5] स्वप्नस्त्वं बाधको मा । मा भवेत्यर्थः ।

तं त्वा स्वप्न तथा सं विद्म [6]स त्वं स्वप्नाश्व इव[6] [7]कायमश्व इव[7] [8]नीनाहम् ।
अनास्माकं[8] देवपीयुं [9]पियारुं वप[9]† यदस्मासु दुष्वप्न्यं यद् गोषु यच्च नो गृहे ।४।

तम् । त्वा । स्वप्न । तथा । सम् । विद्म । सः । त्वम् । स्वप्न । अश्वःऽइव । कायम् । अश्वःऽइव । नीनाहम् । अनास्माकम् । देवऽपीयुम् । [10]पियारुम् । वप[10] । यत् । अस्मासु । दुःऽस्वप्न्यम् । यत् । गोषु । यत् । च । नः । गृहे ॥ ४ ॥

अनास्माकस्तद्[11] देवपीयुः[12] पियारुर्निष्कमिव[13] प्रति मुञ्चताम् ।†
[14]नवारत्नीनपमया अस्माकं[14] ततः[15] [16]परि । दुष्वप्न्यं सर्वं द्विषते निर्दयामसि[16] ।५।†

---

[1] देवानाम् । पत्नीनाम् । गर्भै (गर्भैम् P) । युमस्य । करयः । भद्रऽस्वप्नः । सुमम् । अयः P,P², J.　[2] मातृष्टा । नाम । असि । कृष्णऽशकुने P,P², J.　[3] °प्रभावो S′.　[4] वैतु. संपा.　[5] °भूत° S′.　[6] ? स्वप्नो स्वप्त्वा ? अश्वीव पै ३,३०,४.　[7] कुक्ष्यां३मश्वं इव RW.; कायमश्वीव पै.　[8] नीनाहमनास्माकं RW.; नीनाहम् । अवास्माकं S.　[9] पिपारुं वपुर् A,Bʰ,K,Kᵐ,R,V,Dc; पिपारुं वपु C,D,Sᵐ,Cs; पियारुं (बधान) । RW. † यस्तृष्टोनामासि [=मा तृष्टानामसि [तु. शंपा.]] (सा. तं त्वा) ··· वप (=बधान RW.) ॥ ४ ॥ यद्° ··· मुञ्चताम् ॥५॥ नवा° ··· °मसि ॥६॥ इति सा. RW. मन्त्रविभागः.　[10] पिपारुम् । वपुः P,P², J.　[11] अवास्माकं तद् S; सास्माकं पै ३,३०,५.　[12] °पीयुं पै.　[13] पिपारु° A,Bʰ,C,D,K,Kᵐ,R,Sᵐ,V,Dc,Cs; पियारुं नि° पै.　[14] °त्नीनपमायास्माकं RW. पै.; °नवमया अ° C,R; °त्नीरपमया अ° Sᵐ; °नपमया अस्मा° S; वैप १,२८१ b अपि द्र.　[15] तन्वस् पै.　[16] परि दुष्वप्न्यं RW.; °दुःष्वप्न्यं° C,Kᵐ,R,Cs; °दुष्वप्न्यं°> दुःष्वप्न्यं° Dc; °सर्वमप्रिये संनयामसि S; °ते निर्द्विषामसि पै.

अनास्माकः । तत् । देवऽपीयुः । पियारुः[1] । निष्कम्ऽइव । प्रति । मुञ्चताम् । नव ।
अरत्नीन् । अपऽमयाः । अस्माकम् । ततः । परि । दुःऽस्वप्न्यम् । सर्वम् । द्विषते । निः । दयामसि ॥

हे स्वप्न तं **तादृशं** त्वा **त्वां** तथा **तेन प्रकारेण तदर्थम् उत्पन्न आगत इति सर्वं** सं विद्म **जानीमः ।** हे स्वप्न स त्वम् अश्वः **यथा स्वकीयं रजोधूसरं** कायं **धुनोति यथा च** अश्वः नीनाहम् **पल्याणकवचादिकम् अवकिरति एवम्** अस्माकं[2] पियारुम् । **पीयतिर्हिंसाकर्मा । बाधकम् न केवलम् अस्माकमेव बाधकं किं तु** देवपीयुम् **देवानां बाधकं यज्ञविघातिनम्** अव[2] वप । **तिरस्कुर्वित्यर्थः । दुःस्वप्नफलं तस्यास्त्विति यावत् ।** अस्मासु **अस्माकं वपुषि** यद् दुष्वप्न्यं **वर्तते** यत् **च** गोषु **गवाम् अनर्थसूचकं दुष्वप्न्यं** यच्च नः **अस्मदीये** गृहे **वर्तते [४]** तद् अस्माकम् **अरिष्टम्** अव । **गमयेति शेषः । तद् अरिष्टजातं** देवपीयुः पियारुः **शत्रुः** निष्कमिव **सौवर्णम् आभरणमिव** प्रति मुञ्चताम् । **स्वशरीरे धारयत्वित्यर्थः ।** अस्माकं **संबन्धि दुष्वप्न्यं** नवारत्नीन् अपमयाः **नवारत्निपर्यन्तम् अपसारय । यथा तत्संस्पर्शो न भवति तथा कुर्विति वक्तुं नवारत्निप्रमाणम् उक्तं वेदितव्यम् ।** ततः **अनन्तरं** सर्वम् **उत्पन्नं** दुष्वप्न्यम् अप्रिये[2] **द्वेष्ये** संनमयामसि[2] **प्रेरयामः [५]।**

इति सप्तमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'घृतस्य जूतिः' **इति सूक्तस्य विनियोगो लिङ्गाद् अवगन्तव्यः । तत्र दर्शपूर्णमासयोराज्यभागहोमात् पूर्वं** 'यज्ञस्य चक्षुः' **इत्यनया आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि दर्शपूर्णमासौ प्रक्रम्य—**" 'अग्नावग्निः' (अ ४,३९,९), 'हृदा पूतम्' (अ ४,३९,१०), 'पुरस्ताद्युक्तः' (अ ५,२९,१), 'यज्ञस्य चक्षुः' (अ १९,५८,५) इति जुहोति" (**कौसू ३,१६**) इति ।

घृतस्य जूतिः[3] समना[4] सदेवा[5] संवत्सरं हविषा वर्धयन्ती ।
श्रोत्रं चक्षुः प्राणोऽच्छिन्नो नो अस्त्वच्छिन्ना वयमायुषो वर्चसः ॥१॥

घृतस्य । जूतिः । समना[6] । सऽदेवा[7] । सम्ऽवत्सरम् । हविषा । वर्धयन्ती ।
श्रोत्रम् । चक्षुः । प्राणः । अच्छिन्नः[8] । नः । अस्तु । अच्छिन्नाः । वयम् । आयुषः । वर्चसः ॥१॥

---

[1] पिपारुः P,P², J. [2] वैतु. मंपा. [3] यूतिस् पै १,११०,१ [मूको.].
[4] संमुना C,D,WM.W.; संमुनाः Bʰ,K,Kᵐ,R,V,WM.; संमानाः A,WM.; संमाना WM.RW.; संमनाः Sᵐ,WM.; समनाः WM.; समना WM.; समनाः > संमुनाः Dc; समनाः S; सुमनास् पै १,११०,१. [5] सदेवाः A,Bʰ,C,D,K,Kᵐ,R,Sᵐ,V,Dc,Cs,WM.; सदेव RW.; सदैव W.; सुदेवा पै. [6] समना P²,J,WM, [7] सऽदेवाः P,P²,J,WM. [8] अच्छिन्ना P,P²,J,WM,

अस्मिन् सूक्ते मनसा निर्वर्त्यो यज्ञः स्तूयते। घृतस्य । **घृ क्षरणदीप्त्योः। दीप्तस्य परतेजसो** जूतिः । **जु गतौ सौत्रो धातुः** । 'ऊतियूतिजूति' (पा ३,३,९७) **इति क्तिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः। सर्वेषां गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् जूतिशब्देन सर्वत्र प्रसृतं ज्ञानम् उच्यते । अत एव ऐतरेयकाः—**'मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति। सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति' (ऐआ २,६,१) **इति समामनन्ति । घृतस्य जूतिरिति परमात्मनः स्वरूपविषयं ज्ञानम्। कीदृशी।** समनाः[1] **समानमनस्का सर्वेषां प्राणिनां मनांसि यस्मिन् प्रज्ञाने समाश्रितानि** । सदेवा **देवाः इन्द्रियाणि सर्वप्राणिसंबन्धीनि तत्सहिता परमात्मविषया बुद्धिः** संवत्सरम् **संवसन्त्यत्र भूतानीति संवत्सरः परमात्मा तं** हविषा **शब्दस्पर्शादिरूपप्रपञ्चेन ह्रूयमानेन** वर्धयन्ती **पुष्णती भवति । वस्तुकृतपरिच्छेदपरिहार एव परमात्मनः पोष इत्यर्थः। शब्दादिविषयाणां ज्ञानाग्नौ होमो भगवताप्युक्तः—**

'श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन् विषयान् अन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥' (भगी ४,२६;२७) **इति।**

एवं ज्ञानयज्ञप्रवर्तकानां नः **अस्माकं** श्रोत्रं चक्षुः प्राणः । **एतद् उपलक्षणं ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च । प्राणः शरीरधारको वायुः** अच्छिन्नः **अविनश्वरः** अस्तु । वयं **च** आयुषो **जीवनस्य** वर्चसः **तेजसः** अच्छिन्नाः **छिन्नं छेदः विनाशः तद्रहिता भूयास्म। इन्द्रियादीनां बाह्यविषयप्रवर्तनपरिहारेण आत्मविषयत्वकरणेन तेषां विच्छेदाभाव आशास्यते।**

उपास्मान् प्राणो ह्वयतामुप वयं प्राणं हवामहे ।
वर्चो [2]जग्राह पृथिव्यऽन्तरिक्षं[2] वर्चः सोमो बृहस्पतिर्विधत्ता[3] ॥ २ ॥

उप । अस्मान् । प्राणः । ह्वयताम् । उप । वयम्[4] । प्राणम् । हवामहे ।
वर्चः । जग्राह । पृथिवी ! अन्तरिक्षम् । वर्चः । सोमः । बृहस्पतिः । [5]विऽधत्ता ॥ २ ॥

अस्मान् **मानसयज्ञप्रवर्तकान्** प्राणः **शरीरधारकः पञ्चवृत्तिको वायुः** उप ह्वयताम् **चिरकालजीवनाय अनुजानातु** । वयं **च** प्राणम् उप हवामहे **अस्मदीयेषु**

---

[1] वैतु. मंपा.
[2] °थिव्यऽन्त° A,Bʰ,C,Sᵐ; जग्राह पृथिव्यांत° Cs.
[3] °पतिर्वर्त्ता A,Bʰ,C,R W.; °पतिर्धत्ता D; °पतिर्धर्त्ता R; °पतिर्धत्ताम् Kᵐ,V; °पतिर्विधर्ता K; °पतिर्धत्ता > °पातिर्धत्ताम् Dc; °पातिर्धत्तात् Cs; °पतिर्विधत्तां S; °पतिर्बिभर्ति पै १,११०,२; वैप १,२८६६ i अपि द्र.
[4] ह्वयम् P,P².
[5] धर्ता P,P²,J.

शरीरेषु चिरकालावस्थानाय प्रार्थयामहे । पृथिवी अन्तरिक्षं **च** वर्चः **तेजः** जग्राह **स्वीकृतवती । अस्मभ्यं दातुम् इति शेषः । अत्र वर्चःशब्देन शरीरधारक ओजो नाम अष्टमो धातुर्विवक्षितः । तथा** सोमः बृहस्पतिः विधत्ता **विशेषेण धर्ता अग्निः सूर्यो वा** वर्चो जग्राह **। अस्मभ्यं दातुम् इति शेषः ।**

[1]वर्च॑सो॒ द्यावा॑पृथि॒वी[1] सं॒ग्रह॑णी बभू॒वथु॒र्वर्चो॑[2] गृही॒त्वा [3]पृ॑थि॒वीमनु॒ सं च॑रेम[3] ।
य॒श॒सं[4] गावो॒ गोप॑ति॒मुप॑ तिष्ठन्त्याय॒तीर्यशो॑ गृही॒त्वा [3]पृ॑थि॒वीमनु॒ सं च॑रेम[3] ॥३॥

वर्च॑सः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । सं॒ग्रह॑णी॒ इति॑ स॒म्ऽग्रह॑णी । ब॒भू॒वथुः॑ । वर्चः॑ । गृ॒ही॒त्वा ।
पृ॒थि॒वीम् । [5]अनु॑ । सम् । च॒रे॒म॒[5] । य॒शस॑म्[6] । गाव॑ः । गोऽप॑तिम् । उप॑ । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ ।
आ॒ऽय॒तीः । यशः॑ । गृ॒ही॒त्वा । पृ॒थि॒वीम् । [5]अनु॑ । सम् । च॒रे॒म॒[5] ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवी **द्यावापृथिव्यौ युवां** वर्चसः संग्रहणी **संग्रहण्यौ दात्र्यौ** बभूवथुः **भवतम् ।** वर्चः **युवाभ्यां दत्तं तेजो** गृहीत्वा **अवलम्ब्य** पृथिवीम् **। द्युलोकस्य उपलक्षणम् । भूलोकं द्युलोकं च** अनु **उद्दिश्य । लक्षणे अनुः कर्मप्रवचनीयः ।** सं चरेम **संचारं कुर्याम । ततः** गावो **धेनवः** गोपतिम् **गवां स्वामिनं मां** यशसा[7] **अन्नेन कीर्त्या वा सह** उप तिष्ठन्ति **समीपं प्राप्नुवन्तु । ततो वयम्** आयतीः **आगच्छतीर्धेनूः** यशः **च** गृहीत्वा पृथिवीम् अनु सं चरेम **उभयोर्लोकयोः संचारिणो भवेम । यद्वा पृथिवीम् भूलोकमेव अनु सं चरेम इत्युभयत्रार्थः ।**

व्र॒जं कृ॑णुध्व॒ं स हि वो॑ नृ॒पा॒णो [8]वर्म॑ सीव्यध्वं बहु॒ला[8] पृ॒थूनि॑ ।
पुरः॑ [9]कृणुध्व॒माय॑सी॒रधृ॑ष्टा॒ मा वः॑ सुस्रोच्चम॒सो दृं॑हता॒[9] तम् ॥ ४ ॥

---

[1] वर्च॑सो द्यावापृथिवी RW. पै १,११०,३. [2] बभूवथु॒° Bᵇ,RW., पै.; बभूवतु॒° W.; वैप १,२३५१ e अपि द्र. [3] °म॑नु॒ सं॑च॑रेम K,Kᵐ,RW. पै.; पृथि॒वीमनु॑संचरेम > पृ॑थि॒वीम॑नु॒सं॑च॑रेम Dc; °मनु॑संचरेम A,Bʰ,C,D,R,Sᵐ,Cs. [4] यश॑सा॒ A,R; य॒शसा॒ Bʰ,C,D,K,Kᵐ,Sᵐ,V; यश॑सं > य॒शस॒ं Dc; यश॑स॒ं Cs; यशसां S, सा.; यश॑सा॒ RW. पै. [5] अ॒नु॒ऽसं॑च॑रेम P,P²; अनु॑ऽसंच॑रेम J. [6] यश॑साम् P; य॒शसा॑म् P²,J. [7] वैतु. मंपा. [8] वर्म॑° ऋ १०,१०१,८; °सीव्य॒ध्वं ब॑हु॒ला A,C,D,Sᵐ,Dc,Cs; °सीव्यध्वं बहु॒ला > °सीव्य॒ध्वं ब॑हु॒ला Bʰ; °सीव्य॒ध्वं बहु॒लाR; °सीव्य॒ध्वं ब॑हु॒ला, वर्म॒ सीव्य॑ध्वं बहु॒ला V. [9] कृणुध्व॒ं मा···सुस्रोच्चम॒सो बृ॒ह° A; °ध्व॒ं मा°···सुश्रोचम॒सो दृं॑ह° Bʰ; °ध्व॒ं मा°···सुस्रोच्चम॒सो दृं॑ह॑ C,D,Kᵐ,V,Dc; °ध्व॒ं मा°···सुस्त्रोच्चम॒सो दृ॑ह° R; °दृंह॑ता॒ RW. ऋ १०,१०१,८ पै १,११०,४.

व्र॒जम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् । सः । हि । वः॒ । नृ॒ऽपानः॑ । वर्म॑ । सी॒व्य॒ध्व॒म्[1] । ब॒हु॒ला । पृ॒थूनि॑ ।
पुरः॑ । कृ॒णु॒ध्व॒म् । [2]आय॑सीः । अधृ॑ष्टाः[2] । मा । वः॒ । सु॒स्रो॒त् । च॒म॒सः । दृं॒ह॒त॒ । तम् ॥४॥

अस्या ऋचस्त्रेधार्थो नीयते[3] इन्द्रियपरत्वेन ऋत्विक्परत्वेन योद्धृपरत्वेनेति। हे इन्द्रियाणि यूयं व्रजं कृणुध्वम् अस्मिन् मानसयज्ञप्रवर्तनाधिष्ठानभूते शरीरे व्रजम् संघातं कृणुध्वम् संघीभूय तिष्ठत। स हि हि यस्मात् कारणात् स देहः वः युष्माकं नृपाणः नृणां नेतॄणां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां रक्षकः। शरीरसद्भावे हि तेषाम् अवस्थानम्। यद्वा नृणां युष्माकं पानस्थानम्। इन्द्रियाणां स्वस्वविषयप्रवर्तनमेव पानम् इत्युच्यते। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) इति कर्तरि अधिकरणे वा ल्युट्। वर्म[4] वर्माणि वारकाणि विषयाख्यानि वस्तूनि सीव्यध्वम् संबध्नीत स्वस्वव्यापारविषयान् शब्दादीन् कुरुत। कीदृशानि। बहुला बहुलानि अधिकानि पृथूनि विस्तीर्णानि। तथा आयसीः अयोवत् सारभूता अधृष्टाः परैरधृष्यमाणाः पुरः पूरयित्रीः स्वस्वविषयग्रहणशक्ताः कृणुध्वम् कुरुत। एतत् सर्वं शरीरसद्भावे भवतीति तस्य विनाशाभावो दार्ढ्यं च प्रार्थ्यते। वः युष्माकं संबन्धी चमसः चमसवच्चमसः भोगसाधनभूतो[5] देहः मा सुस्रोत् मा स्रवतु मा विनश्यतु। स्रवतेर्लङि व्यत्ययेन शपः श्लुः। तं देहं दृंहत दृढीकुरुत स्वावस्थानेनेति इन्द्रियाणि स्तूयन्ते। दृह दृहि वृद्धाविति धातुः।

यद्वा हे ऋत्विजः व्रजं कृणुध्वम् गोष्ठं कुरुत। घर्मांशिरादिविनियोगार्थं[6] गोस्थानं कुरुत। स हि स खलु नृपाणः नेतॄणां देवानां पातव्यः देवपानसाधनभूत इति सांनाय्यरूपेण वा आशिररूपेण वा गोपयःप्रभृतिकं देवाः पिबन्ति। वर्म वर्माणि सीव्यध्वम् वर्मवत् प्रधानस्य उभयत आच्छादकत्वात् प्रयाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि च अङ्गानि वर्माणि। तानि सीव्यध्वम् संतानयत। बहुलानि पृथूनीति वर्मविशेषणम्। तथा पुरः पुराणि होतृधिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि अयोवत् सारभूतानि अधृष्टानि च। पुर इति पूरणीया ग्रहा वा विवक्ष्यन्ते। तान् कुरुत। वः युष्मदीयश्चमसो यज्ञाख्यः भक्षणसाधनभूतश्चमस एव वा। चमसपक्षे सामान्येन एकवचनम्। मा सुस्रोत् मा स्रवेत्। तं दृंहत दृढीकुरुत। यथा विकलो न भवति तथा कुरुत।

यद्वा हे योद्धारः व्रजम् संघातात्मकं ग्रामं कुरुत। स खलु युष्मदीयः संग्रामो नृपाणः। नरो योद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्राणान् इति नृपाणः। वर्म कवचानि देहावरणानि सीव्यध्वम्। यथा परकीयशस्त्रैः शरीरभेदो न भवति तथा संनह्यध्वम्। आयसीः अयोनिर्मिताः पुरः नगराणि कृणुध्वं शत्रुबाधापरिहारार्थं

---

[1] अ॒सि॒ । वि॒ऽअ॒ध्वम् P,P^2,J,Cp.

[2] मा । आय॑सीः (अ॒य॒सीः P^2) । … अधृ॑ष्टा P,P^2,J.

[3] °ते व S′.

[4] बहु वर्म S′.

[5] भागस्यधन° S′.

[6] घर्मशिरा° S′.

स्वरक्षार्थं च । एतादृशो वः युष्माकं चमसः अदनसाधनभूतः संग्रामो मा सुस्रोत् माऽपगच्छतु । तं दृंहतेति मन्त्रद्रष्टा ऋषिर्ब्रूते ।

य॒ज्ञस्य॒ चक्षु॒ः प्रभृ॑ति॒र्मुखं॑ च वा॒चा श्रोत्रे॑ण॒ मन॑सा जुहोमि ।
इ॒मं य॒ज्ञं वित॑तं वि॒श्वक॑र्म॒णा दे॒वा य॑न्तु सुमन॒स्यमा॑नाः ॥ ५ ॥

य॒ज्ञस्य॑ । चक्षुः॑ । प्रऽभृ॑तिः । मुख॑म् । च॒ । वा॒चा । श्रोत्रे॑ण । मन॑सा । जु॒हो॒मि॒ ।
इ॒मम् । य॒ज्ञम् । विऽत॑तम् । वि॒श्वऽक॑र्मणा । आ । दे॒वाः । य॒न्तु॒ । सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑नाः ॥५॥

एषा ऋक् पूर्वमेव (अ २,३५,५) **व्याख्याता । चक्षुरादीन्द्रियाणि मनो- यज्ञस्य संबन्धित्वेन** जुहोमि **तत्प्रवणानि करोमि** । इमं यज्ञं विश्वकर्मणा **विश्वस्रष्ट्रा देवेन** विततं **विस्तीर्णम् इमं मानसं यज्ञं** देवाः सुमनस्यमानाः **सुमनस इव आचरन्तः** आ यन्तु **प्राप्नुवन्तु इति संग्रहार्थः** ।

ये दे॒वाना॑मृ॒त्विजो॒ ये च॑ य॒ज्ञिया॒ येभ्यो॑ ह॒व्यं क्रि॒यते॑[1] भाग॒धेय॑म् ।
इ॒मं य॒ज्ञं स॒ह पत्नी॑भि॒रेत्य॒[2] याव॑न्तो [3]दे॒वास्त॑वि॒षा माद॑यन्ताम्[3] ॥ ६ ॥

ये । दे॒वाना॑म् । ऋ॒त्विजः॑ । ये । च॒ । य॒ज्ञिया॑ः । येभ्यः॑ । ह॒व्यम् । क्रि॒यते॑ । भा॒ग॒ऽधेय॑म् ।
इ॒मम् । य॒ज्ञम् । स॒ह । पत्नी॑भिः । आ॒ऽइत्य॑ । याव॑न्तः । दे॒वाः । त॒वि॒षाः । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥ ६ ॥

देवानां **मध्ये** ये ऋत्विजः **ऋतौ काले यष्टारः ऋत्विग्भूता वर्तन्ते** । ये च यज्ञिया **यज्ञार्हा यष्टव्या वर्तन्ते** । येभ्य **उभयेभ्यो देवेभ्यः** भागधेयम् **भागरूपं** हव्यं **हविः** क्रियते **दीयते** । यावन्तो **यत्परिमाणा** देवाः **सन्ति तावन्तः** तविषा **महान्तो देवाः** पत्नीभिः **स्वस्वनारीभिः इन्द्राण्यादिभिः** सह इमं यज्ञम् **एत्य** आगत्य मादयन्ताम् **हविःस्वीकारेण तृप्ता भवन्तु** ।

इति सप्तमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'त्वमग्ने व्रतपाः' **इति सूक्तं दर्शस्य पूर्णमासस्य वा व्यतिक्रमे आज्यहोमे शान्तसमिदाधाने वा विनियुक्तम् । सूत्रितं हि कौशिकेन संहिताविधौ—**

---

१. क्रि॑यते A,Bʰ,C,R,Sᵐ; कृ॑यते Cs; कृ॑णुते D. २. प॑त्नीभि॒° A,K,Kᵐ,V,Dc; प॑त्नीभि° Bʰ,Sᵐ; प॑त्नीभिरैत्य॒ R; पत्नी॑भि॒° > प॑त्नीभि॒° C; पत्नी॑भि॒रै॑° D; प॑त्नीभि॒रैत्य॒ Cs. ३. °त॒विषा॑ माद° A,R,Cs; °तवि॑षा माद° Bʰ,C,D,Sᵐ; °तवि॑षा मा॒दय॑न्तां V,K,Kᵐ; °त॒विं॑षा मादु॒यं॑तां > °तवि॑षा मा॒दय॑न्तां° Dc; दे॒वाः सम्रि॒षाः RW.; दे॒वा ह॒विषा॑ W.; वैप १,१४८३ c अपि द्र.

"[1]एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः। ऐन्द्राग्नोऽत्र द्वितीयो[1] भवति। तयोर्व्यतिक्रमे 'त्वमग्ने व्रतपा असि', 'कामस्तदग्रे' (अ १९,५२) इति शान्ताः" (कौसू ६,३५-३७) इति।

त्वमग्ने व्रतपा असि [2]देव आ[2] मर्त्येष्वा। त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥ १ ॥

त्वम्। अग्ने। व्रतऽपाः। असि। देवः[3]। [4]आ। मर्त्येषु[4]। आ। त्वम्। यज्ञेषु। ईड्यः ॥१॥

हे अग्ने त्वं व्रतपाः **व्रतस्य कर्मणः पालयिता** असि **भवसि**। मर्त्येषु **मरणधर्मसु मनुष्येषु** देवः **द्योतमानः जाठराग्निरूपः** आ **अभिभवसि समन्ताद् व्याप्नोषि। द्वितीय** आकारः **आभिमुख्यार्थो वा। किं च** यज्ञेषु **दर्शपूर्णमासादिषु** त्वम् **एव** ईड्यः **स्तोतव्यो भवसि।**

यद् वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः।
अग्निष्टद् विश्वादा[5] पृणातु[6] विद्वान्त्सोमस्य[7] यो ब्राह्मणाँ[8] आविवेश ॥२॥

यत्। वः। वयम्। प्रऽमिनाम। व्रतानि। विदुषाम्। देवाः[9]। अविदुःऽतरासः[10]। अग्निः। तत्। विश्वऽअत्[11]। आ। पृणातु। विद्वान्। सोमस्य। यः। ब्राह्मणान्। आऽविवेश ॥ २ ॥

हे देवाः विदुषाम् **जानतां** वः **युष्माकं** व्रतानि **कर्माणि** अविदुष्टरासः **अत्यर्थं**[12] **कर्ममार्गम् अविद्वांसो** वयं यत् प्रमिनाम **प्रकर्षेण हिनसाम विनाशितवन्तः। 'मीनातेर्निगमे'** (पा ७,३,८१) **इति ह्रस्वः।** तद् विश्वम्[13] **लुप्तकर्म** विद्वान् **जानानः** अग्निः आ पृणाति[13] **आपूरयति अविकलं करोति।** यः **अग्निः** सोमस्य **यष्टृत्वेन संबन्धिनो** ब्राह्मणान् आविवेश **आविष्टः अभिमुखं गतवान् भवति।**

आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनुप्रवोढुम्[14]।
अग्निर्विद्वान्त्स यजात् [15]स इद्धोता[15] सोऽध्वरान्त्स[16] ऋतून् कल्पयाति[17] ॥३॥

---

१. एतेनामावास्या व्याख्याता ऐंद्राग्नौत्र द्वितीया S'. २. देवा आ A,Bʰ,C; देवा आ D,K,Kᵐ,R,V,Cs,WM.; देव आ > देवा आ Dc. ३. देवाः P,P²,J,WM. ४. आऽमर्त्येषु P,J,WM. ५. विश्वादा A,Bʰ,D,Sᵐ,Cs; विश्वादा > विश्वादा C,Dc; विश्वमा RW. ऋ १०,२,४ तै १,१,१४,४ मै ४,१०,२ काठ ३५,६. ६. पृणाति ऋ. तै. मै. काठ. पै १९,४७,५. ७. °मश्च RW. ऋ १०,१६,६. ८. ब्राह्मणँ R,Sᵐ; ब्राह्मणां C,Dc. ९. देवाः P. १०. अविंऽदुस्तरासः P,P²,J. ११. विश्वऽअत् P,P²,J,WM. १२. अत्यर्थ S'. १३. वैदु. मंपा. १४. तदनु प्रवोढु (व्ह्ढु ऋ.) म् ऋ १०,२,३ तै. मै. काठ २,१५. १५. सेदु होता ऋ. तै. मै. काठ. S. १६. सोध्वरा° C,Kᵐ,R,Sᵐ,V,Dc,Cs. १७. पारयाति पै १९,४७,६.

आ । दे॒वाना॑म् । अपि॑ । पन्था॑म् । अ॒ग॒न्म॒ । यत् । श॒क्नवा॑म । तत् । अ॒नु॒ऽप्रवो॑ढुम् ।
अ॒ग्निः । वि॒द्वान् । सः । य॒जा॒त् । सः । इत् । होता॑ । सः । अ॒ध्व॒रान् । सः । ऋ॒तून् । क॒ल्प॒या॒ति॒ ॥

देवानाम् **यष्टव्यानां** पन्थाम् **पन्थानं येन देवान् प्राप्नोति तं पन्थानम्** अपि आ अगन्म । **तत्र प्रविष्टा इत्यर्थः । किमर्थम् ।** यद् **वयम् अनुष्ठानं** शक्नवाम **शक्नुयाम** तद् **अनुष्ठानम्** अनुप्रवोढुम् **अनुक्रमेण प्रापयितुं कर्तुम् देवानां पन्थानम् अनुगताः स्म इति । गमेर्लुङि च्लेर्लुकि** 'मो नो धातोः' (पा ८,२,६४) **इति मकारस्य नकारः । वहतेस्तुमुनि** 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (पा ६,३,११२) **इति अवर्णस्य ओकारः । अथ** सोऽग्निः विद्वान् **तं पन्थानम्** यजात् **यजतु देवान् ।** सेत्[1] **स एव** होता **मनुष्याणाम् देवानाम् आह्वाता वा** स **एव** अध्वरान् **हिंसारहितान् यज्ञान्** स ऋतून् **यज्ञकालांश्च** कल्पयाति **कल्पयतु ।**

इति सप्तमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

वा॒ङ्म॑ आ॒सन्न॒सोः[2] प्रा॒णश्चक्षु॑र॒क्ष्णोः[3] श्रो॒त्रं कर्ण॑योः ।
अप॑लि॒ताः[4] केशा॒[5] [6]अशो॑णा॒ दन्ता॑[6] ब॒हु[7] बा॒ह्वोर्बल॑म्[8] ॥ १ ॥[9]

वाक् । मे॒ । [10]आ॒सन् । न॒सोः[10] । प्रा॒णः । चक्षुः॑ । अ॒क्ष्णोः[11] । श्रोत्र॑म् । कर्ण॑योः ।
अप॑लिताः[4] । केशाः॑[12] । [13]अशो॑णाः । दन्ताः॑[13] । ब॒हु[14] । बा॒ह्वोः[15] । बल॑म् ॥ १ ॥

[16]ऊ॒र्वोरोजो॒ जङ्घ॑योर्ज॒वः पाद॑योः ।
प्र॒ति॒ष्ठा अरि॑ष्टानि मे॒ सर्वा॒त्मानि॑भृष्टः[16] ॥ २ ॥[9]

---

[1] वैतु. मंपा. [2] आ॒स्यन्नसौं A; आ॒स्यन्नसौंः B^h,C,D,K^m,R,V,Dc; आ॒स्यं नसौंः S^m; आस्यु॒न्नसौं Cs. [3] °र॒क्ष्योः K,K^m,V,Dc; °र॒क्ष्णोः B^h,C,D,R,S^m,Cs. [4] अप॑लिता A,B^h,C,D,R,S^m,Cs,P,P^2,J; अप॑लि॒ता K,K^m,V,Dc. [5] के॒शा A,C,D,R,S^m,Cs; के॒शा॒ Dc. [6] शोर्ण॑दि॒ता A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs. [7] बहु॒ A,B^h,D, K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs; वहु॒ C. [8] बा॒ह्वोर्ब॑लँ A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs. [9] वाङ् मे आ॒सन् (पाग़. आस्ये) न॒सोः प्रा॒णोऽक्ष्योश्चक्षु॒ः कर्ण॑यो॒ः श्रोत्रं॑ बाहु॒वोर्बल॑मू॒रु॒वोरोजोऽरि॑ष्टा॒ विश्वा॒न्यङ्गा॑नि (°रिष्टानि मेऽङ्गानि पाग़.) त॒नूस्त॒नुवा॑ मे स॒ह तै ५,५,९,२ पाग़ १,३,२५. [10] आ॒स्यम् । नसौंः P,P^2,J. [11] अ॒क्ष्णोः P; अ॒क्ष्योः P^2,J. [12] के॒शा P,J; केशा॑ P^2. [13] शोर्ण॑दिता P,P^2,J. [14] बहॅ॑ P^2,J; वहॅ॑ P. [15] बाह्वौंः P,P^2,J. [16] ऊ॒र्वोरोज॑ जंघ॒यो॒र्जवः॑ पा॒दयौंः । प्र॒ति॒ष्ठा (प्र॒ति॒ष्ठा R) अरि॒ष्टानि॑ मे॒ सर्वा॒न् मातिंपृष्टाः B^h, R; ऊ॒र्वोरोज॑ जं॒घ॒यो॒र्जवः पा॒दयौंः । प्रति॒ष्ठा (प्र॒ति॒ष्ठा Cs) अरि॒ष्टानि॑ मे॒ सर्वा॒न् मातिंपृष्टा C, Cs; ऊ॒र्वोरोज॑ जं॒घ॒यो॒र्जवः पा॒दयौंः । प्र॒ति॒ष्ठा अरि॒ष्टानि॑ से॒ सर्वा॒न् माति॑ पृष्टाः D; ऊ॒र्वोरोज॑ जंघयो॒र्ज॒वः पाद॑योः । प्र॒ति॒ष्ठा अरि॒ष्टानि॑ मे॒ सर्वा॒न् मातिंपृष्ठा K^m,V,Dc; ऊ॒र्वोरोज जंघ॒यो॒र्जवः पा॒दयौंः । प्र॒ति॒ष्ठा अरि॒ष्टानि॑ मे॒ सर्वा॒त्मानिं॑पृष्टाः S^m.

[1]ऊ॒र्वोः । ओज॑ः । जङ्घ॑योः । ज॒वः । पाद॑योः ।
प्र॒ति॒ऽस्था । अरि॑ष्टानि । मे॒ । सर्वा॑ । आ॒त्मा । अनि॑ऽभृष्टः ॥ २ ॥

त॒नूस्त॒न्वा᳚ मे [2]सहे॑ द॒तः[2] सर्व॒मायु॑रशीय ।
स्यो॒नं मे॑ सीद पु॒रुः पृ॑णस्व॒ पव॑मानः[3] स्व॒र्गे[4] ॥ १ ॥

त॒नूः । त॒न्वा᳚ । मे॒ । स॒हे॑[5] । द॒तः[6] । सर्व॑म् । आयु॑ः । अ॒शी॒य॒ ।
स्यो॒नम् । मे॒ । सी॒द॒ । पु॒रुः । पृ॒ण॒स्व॒ । पव॑मानः । स्वः॒ऽगे ॥ १ ॥

प्रि॒यं मा॑ कृणु दे॒वेषु॑ प्रि॒यं राज॑सु मा कृणु ।
[7]प्रि॒यं सर्व॑स्य॒ पश्य॑त उ॒त शू॒द्र उ॒तार्ये॑[7] ॥ १ ॥

प्रि॒यम् । मा॒ । कृ॒णु॒ । दे॒वेषु॑ । प्रि॒यम् । राज॑ऽसु । मा॒ । कृ॒णु॒ ।
[8]प्रि॒यम् । सर्व॑स्य । पश्य॑तः । उ॒त । शू॒द्रे । उ॒त । आर्ये॑[8] ॥ १ ॥

उत् ति॑ष्ठ ब्रह्मणस्पते दे॒वान् य॒ज्ञेन॑ बोधय ।
आयु॑ः प्रा॒णं प्र॒जां प॒शून्[9] की॒र्तिं यज॑मानं च वर्धय ॥ १ ॥

उत् । ति॒ष्ठ॒ । ब्र॒ह्म॒णः॒[10] । प॒ते॒ । दे॒वान् । य॒ज्ञेन॑ । बो॒ध॒य॒ ।
आयु॑ः । प्रा॒णम् । प्र॒ऽजाम् । प॒शून्[9] । की॒र्तिम् । यज॑मानम् । च॒ । व॒र्ध॒य॒ ॥ १ ॥[11]

'अग्ने समिधम्' **इति सूक्तेन ब्रह्मचारिकर्तव्ये अग्निकार्ये प्रत्यृचं चतस्रः समिध आदध्यात् । सूत्रितं हि संहिताविधौ**—"'इदम् आपः प्र वहत' (अ ७,९४,३) इति पाणी प्रक्षालयते । 'सं मा सिञ्चन्तु' (अ ७,३४) इति त्रिः पर्युक्षति[12] । 'अग्ने[13] समिधम् आहार्षम्' (अ १९,६४) इत्यादधाति चतस्रः" (कौसू ५७,२४-२६) **इति ।**

---

[1] ऊ॒र्वोः । ओज॑ । जं॒घ॒योः । ज॒वः । पाद॑योः । प्र॒ति॒ऽस्था । अ॒रि॒ष्टानि॑ । मे॒ । सर्वा॑न् । मा । अति॑ऽपृष्ठा । P²; ऊ॒र्वोः । ओज॑ः । जं॒घयोः॑ । जव॑ः । पा॒दयोः॑ । प्र॒ति॒ऽस्था । अ॒रि॒ष्टानि॑ । मे॒ । सर्वा॑न् । मा (मा॒ J) । अति॑ऽपृष्ठाः P,J. [2] स॒हे॑° V; स॒हे॒१° Km; स॒हे॒° Bh,C; स॒हे॒३° D,R,Sm; स॒हे॒१° Dc; स॒हेरद॒ताः Cs. [3] पव॑मान Bh. [4] स्व॒र्ग्गेः Cs. [5] स॒हे P,P²; स॒हे॑ J. [6] दं॑ताः P,P²,J. [7] प्रि॒यं सर्व॑स्य पश्य॒तोत॑ शू॒द्र उ॒तार्यै॑ A,D,Sm; प्रि॒यं सर्व॑स्य पश्य॒तोत॑ शू॒द्रमु॒तार्यै॑ Bh,C; प्रि॒यं सर्व॑स्य पश्य॒तोत शू॒द्र उ॒तार्यै॑ K,Km, V,Dc; प्रि॒यं सर्व॑स्य पश्य॒तोत शू॒द्र उ॒तार्यै॑ R,Cs. [8] प्रि॒यम् । सर्व॑स्य । प॒श्य॒त (प॒श्य॒तः > प॒श्य॒त J) । उ॒त । शू॒द्रम् । उ॒त । आर्यै॑ P,P²,J. [9] प॒शुं Bh,Sm,Dc,Cs; प॒शूं C,D,R; प॒शून् Km,V; प॒शुम् P,P²,J. [10] ब्र॒ह्म॒णः J; ब्रह्म॑णः P. [11] पूर्वोक्ताः पञ्च मन्त्रा न स॒न्ति S, [12] पर्युक्ष्यति S'. [13] अग्नये S'.

[1]अग्ने॑ स॒मिध॒माहा॑र्षं[1] बृ॒ह॒ते जा॒तवे॑दसे ।
स मे॑ श्र॒द्धां च॑ मे॒धां च॑ जा॒तवे॑दा॒ः प्र य॑च्छतु ॥ १ ॥

अग्ने॑ । स॒म्ऽइध॑म् । आ । अ॒हा॒र्ष॒म् । बृ॒ह॒ते । जा॒तऽवे॑दसे ।
सः । मे॒ । श्र॒द्धाम् । च॒ । मे॒धाम् । च॒ । जा॒तऽवे॑दाः[2] । प्र । य॒च्छ॒तु॒ ॥ १ ॥

बृहते **महते** जातवेदसे **जातानां वेदित्रे जातैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय**[3] **जातधनाय वा** अग्नये[4] समिधम् **समिन्धनसाधनं काष्ठम्** आहार्षम् **आहृतवान् अस्मि** । सः **समिधा समिद्धो** जातवेदा **अग्निः** मे **मह्यं** श्रद्धां मेधाम् **अधीतवेदधारणां** च प्र यच्छतु **ददातु** ।

इ॒ध्मेन॑ त्वा जातवेदः स॒मिधा॑ वर्धयामसि ।
तथा॒ त्वम॒स्मान् व॑र्धय प्र॒जया॑ च॒ धने॑न च[5] ॥ २ ॥

इ॒ध्मेन॑ । त्वा॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । स॒म्ऽइधा॑ । व॒र्ध॒या॒म॒सि॒ ।
तथा॑ । त्वम् । अ॒स्मान् । व॒र्ध॒य॒ । प्र॒ऽजया॑ । च॒ । धने॑न । च॒ ॥ २ ॥

हे जातवेदस्त्वा **त्वाम्** इध्मेन **इन्धनसाधनेन** समिधा **काष्ठेन** वर्धयामसि **प्रवृद्धं कुर्मः** । तथा **तेन प्रकारेण** त्वम् अस्मान् **समिदाधातॄन्** प्रजया धनेन च वर्धय । दीर्घम्[6] आयुः[6] **च** मे[6] कृणोतु[6] **करोतु । इति चरमः पादः परोक्षवादः । भवच्छब्दाध्याहारो वा ।**

यद॑ग्ने॒ [7]यानि॒ कानि॑[7] चि॒दा[8] ते॒ [9]दारू॑णि द॒ध्मसि॑[9] ।
सर्वं॒ तद॑स्तु [10]मे शि॒वं[10] [11]तज्जु॑षस्व यविष्ठ्य[11] ॥ ३ ॥

यत् । अ॒ग्ने॒ । यानि॑ । कानि॑ । चि॒त् । आ । ते॒ । दारू॑णि । द॒ध्मसि॑ ।
सर्व॑म् । तत् । अ॒स्तु॒ । मे॒ । शि॒वम् । तत् । जु॒ष॒स्व॒ । य॒वि॒ष्ठ्य॒[12] ॥ ३ ॥

---

[1] अग्ने॑ स॒मिध॑महा° A,D,R,Sᵐ,Cs; अग्ने॑ स॒मिध॑माह° Bʰ; अग्ने॑ स॒मिध॑माहा° Kᵐ,V; अ॒ग्नये॑ स॒मिध॑माहा° K, आपमं २,६,२; अग्ने॑ स॒मि॒ध॒माहा॑° > अग्ने॑ स॒मिध॑माहा° Dc; अग्नये° S, सा. शांगृ २,१०,३ आगृ १,२१,१ पागृ २,४,३ हिगृ १,७,२ मंब्रा १,६,३२.
[2] °वे॑दः P.
[3] °भिजातमानाय S'.
[4] वैतु. मंपा.
[5] दी॒र्घमायु॑ः कृणोतु मे इत्यधिकम् (लिखित्वापि लोपयति Dc; प्रान्ते पश्चात् संयोजयति Sᵐ) D,Sᵐ,Dc,S.
[6] वैतु. मंपा. (तु. टि. ५).
[7] कानि॒ कानि॑ ऋ ८,१०२,२० मा ११,७३.
[8] चा तै ४,१,१०,१ मै २,७,७.
[9] दा॑रुणि दध्मसि A,Bʰ,C,D,K,Kᵐ,R,Sᵐ,V,P,P²,J; दारु॑णि द॒ध्मसि॑ मा.
[10] ते घृ॒तं मा. मै'
[11] ता जु॑षस्व° ऋ.; °यविष्ठ D,Kᵐ,V,Dc,S, सा.; °स्व॒ यवि॑ष्ठ्य R,Cs.
[12] यवि॑ष्ठ्य P.

हे अग्ने ते **तुभ्यं** यानि कानि चिद् दारूणि **यज्ञियानि अयज्ञियानि वा काष्ठानि** यद् आ दध्मसि **आदध्मः** तत् सर्वं मे **मम** शिवम् **श्रेयःप्रदम्** अस्तु **भवतु**। हे यविष्ठ[1] **युवतम** । 'स्थूलदूरयुव°' (पा ६,४,१५६) **इति युवशब्दस्य यणादिलोपः। तादृश अग्ने** तत् **आहितं काष्ठजातं** जुषस्व **सेवस्व** ।

एतास्ते अग्ने [2]समिधस्त्वमिद्धः समिद् भव[2] ।
आयुरस्मासु[3] धेह्यमृतत्वमाचार्याय[4] ॥ ४ ॥

एताः । ते । अग्ने । सम्ऽइधः । [5]त्वम् । इद्धः[5] । सम्ऽइत् । भव ।
आयुः । अस्मासु । धेहि । अमृतऽत्वम् । आऽचार्याय ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते **तुभ्यम्** एताः समिध **आहृताः । ताभिः समिद्भिः** त्वम् इद्धः **प्रज्वलितः सन्** समित् भव । **ततः** अस्मासु **समिध आहितवत्सु** आयुः **जीवनं** धेहि । आचार्याय **अस्मदुपाध्यायाय उपनयनकर्त्रे गायत्रीप्रदात्रे वेदाध्यापकाय** अमृतत्वम् **अविनाशं च धेहि प्रयच्छ ।**

इति सप्तमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

'हरिः सुपर्णः', 'अयोजालाः' (अ १९,६६), 'पश्येम शरदः'[6] (अ १९,६७) **इति एकर्चानां त्रयाणां सूक्तानां सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ।**

हरिः सुपर्णो दिवमारुहोऽर्चिषा ये त्वा दिप्सन्ति दिवमुत्पतन्तम् ।
[7]अव तां[7] जहि हरसा [8]जातवेदोऽबिभ्यदुग्रोऽर्चिषा[8] दिवमा रोह सूर्य ॥१॥

हरिः । सुऽपर्णः । दिवम् । आ । अरुहः । अर्चिषा । ये । त्वा । दिप्सन्ति । दिवम् । उत्ऽपतन्तम् । अव । तान् । जहि । हरसा । जातऽवेदः । [9]अबिभ्यत् । उग्रः[9] । अर्चिषा । दिवम् । आ । रोह । सूर्य ॥ १ ॥

---

[1] वैतु, मंपा. [2] °स्त्वामिद्धं सोसमिद्धंवः A,Bʰ,V; °स्त्वामिद्धं सोसमिद्धव C; °स्त्वामिद्धं सोसमिद्धव D,R; °स्त्वामिद्धसोसमिद्धव K,Kᵐ; °स्त्वा विद्धं सोसमिद्धव Sᵐ; °स्त्वामिद्धंसोसमिद्धव Cs; °स्त्वामिद्धांसोसमिद्धव > °स्त्वामिद्धसोसमिद्धव Dc; °स्त्वमिद्रः समिद्धव S; °स्ताभिर्धक्षो समिद्धव RW. [3] °स्मास्वा RW. [4] धेह्यमृतत्वमा° A; धेह्यमृतमा° Bʰ; धेह्यमृतं त्वमा° D; धेह्यमृतत्व श्रा शंसय RW. [5] त्वाम् । इत् । हंसः P,P²,J. [6] मूको. वैदिकाश्च अष्टानां मन्त्राणां सूक्तं मन्यन्ते । 'पश्येमेत्यष्टौ सौर्याः प्राजापत्या गायत्र्य इति' इति ब्रुवाणा सर्वानुक्रमणी चापि मन्यते. [7] अवतां C,D; अवतान् R; अवतान् Cs. [8] जातवेदो बिभ्युदुग्रयो° Sᵐ; जातवेदो बिभ्यदुग्रो° A,Bʰ,C,D,K,Kᵐ,R,V,Dc,Cs; °दुग्रो३र्चिषा RW. [9] बिभ्यत् । उग्रः (उग्रः > उग्रः J) P,P²,J.

हे सूर्य हरिः। तमो हरतीति हरिः। सुपर्णः सुपतनस्त्वम् अर्चिषा तेजसा दिवम् द्युलोकम् आरुहः । रोहतेर्लुङि ‘कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि’ (पा ३,१,५९) इति च्लेरङ् । ङित्त्वाद् गुणाभावः । दिवम् द्युलोकम् उत्पतन्तम् उद्गच्छन्तं त्वा त्वां ये शत्रवः मन्देहादयो दिप्सन्ति दम्भितुं तिरस्कर्तुं प्रतिरोद्धुम् इच्छन्ति तान् प्रतिबन्धकान् शत्रून् हे जातवेदः जातैः प्राणिभिर्ज्ञायमान यद्वा जातानां प्राणिनां कर्माणि तत्कर्मफलं च जानन्। सायंकाले सूर्यस्याग्नावनुप्रवेशात् जातवेदःशब्देन सूर्यस्य व्यवहारः । तथाविध त्वं हरसा शत्रुनिर्हारकेण तेजसा अव जहि यथा अवस्तात् ते भवन्ति तथा घातयेत्यर्थः । ततः अविभ्यत् शत्रुभ्यो भीतिम् अकुर्वन् उग्रः उद्गूर्णबलः सन् हे सूर्य अर्चिषा तेजसा दिवम् द्युलोकम् आ रोह आतिष्ठ ।

इति सप्तमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

[1]‘अयोजालाः’ इत्येकर्चस्य सूक्तस्य सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ।

अयो॑जाला॒ असु॑रा मा॒यिनो॑ऽय॒स्मयैः॒ पाशै॑र॒ङ्कि॒नो॑[2] ये चर॑न्ति ।
तांस्ते॑ रन्धयामि॒ हर॑सा जातवेदः स॒हस्र॑ऋष्टिः[3] स॒पत्ना॑न् प्रमृ॒णन् पा॑हि॒[4] वज्रः॑ ।१।

अयः॑ऽजालाः । असु॑राः । मा॒यिनः॑ । अ॒य॒स्मयैः॑ । पाशैः॑ । अ॒ङ्किनः॑ । ये । चर॑न्ति । तान् । ते॒ । र॒न्ध॒या॒मि॒ । हर॑सा । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । स॒हस्र॑ऽऋष्टिः[5] । स॒ऽपत्ना॑न् । प्र॒ऽमृ॒णन् । पा॒हि॒[6] । वज्रः॑ ॥ १ ॥

अयोजालाः । जालम् आनायः । अयोमयवागुरावन्तो मायिनः कुटिला ये असुराः सुरविद्वेषिणः अयस्मयैः पाशैः । ‘अयस्मयादीनि च्छन्दसि’ (पा १,४,२०) इति भसंज्ञत्वेन निपातनात् पदसंज्ञानिबन्धनरुत्वाभावः। एतादृशैः[7] पाशैः अङ्किनः लक्षणवन्तः पाशहस्ताः चरन्ति। सत्कर्मकारिणो हिंसितुम् इति शेषः। तान् तथाविधान् असुरान् हे जातवेदः ते तव हरसा तेजसा रन्धयामि । ‘रध्यतिर्वशगमने’ (नि १०,४०) इति यास्कः। वशयामि। पुरुषव्यत्ययो वा । रन्धय वशयेति । स्वाधीनान् कृत्वा

---

[1] इतः पूर्वं जा॒तवे॑दसे सुनवा॒म सोम॑मरातीय॒तो नि द॑हाति॒ वेदः॑ । स नः॑ पर्ष॒दति॑ दुर्गाणि॒ विश्वा॑ ना॒वेव॒ सिन्धुं॑ दुरि॒तात्य॒ग्निः ॥ (तु. ऋ १,९९,१) इति अधिको मन्त्रः ६६ तमसूक्तत्वेन P^3,M,W. [2] पाशैरङ्कि॒नो A,B^h. [3] स॒हस्र॑भृष्टिः A,RW. स॒हस्र॑हृष्टिः B^b; स॒हस्र॑हृष्टिः C,R,S^m,V,Cs; स॒हस्र॑हुष्टिः K^m; स॒हस्र॑हृष्टिः D; स॒हस्र॑रिष्टिः > स॒हस्र॑हृष्टिः Dc; °भृष्टिः पै १६,१५०,५. [4] या॑हि A,K,K^m,V,Dc; या॑हि॒ RW.; याहि पै १६,१५०,५. [5] स॒हस्र॑ऽहृष्टि P; स॒हस्र॑ऽहृष्टिः P^2; स॒हस्र॑ऽहृष्टिः J, [6] या॒हि॒ P,P^2,J. [7] त एतादृशैः S′,

च सहस्रऋष्टिः । ऋष्टिरायुधविशेषः । सहस्रसंख्याकायुधविशेषयुक्तो वज्रः । अर्शआदित्वाद् मत्वर्थीयः अच्प्रत्ययः । वज्रवान् त्वं सपत्नान् शत्रून् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् पाहि पालय अस्मान् उपस्थातॄन् ।

इति सप्तमेऽनुवाकेऽष्टमं सूक्तम् ।

'पश्येम शरदः शतम्' इति सूक्तस्य सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ।

पश्ये॑म श॒रद॑ः श॒तम् ॥ १ ॥
पश्ये॑म । श॒रद॑ः । श॒तम् ॥ १ ॥

जीवे॑म श॒रद॑ः श॒तम् ॥ २ ॥
जीवे॑म । श॒रद॑ः । श॒तम् ॥ २ ॥

बुध्ये॑म[1] श॒रद॑ः श॒तम् ॥ ३ ॥
बुध्ये॑म[2] । श॒रद॑ः । श॒तम् ॥ ३ ॥

रोहे॑म श॒रद॑ः श॒तम् ॥ ४ ॥
रोहे॑म । श॒रद॑ः । श॒तम् ॥ ४ ॥

पूषे॑म[3] श॒रद॑ः श॒तम् ॥ ५ ॥
पूषे॑म । श॒रद॑ः । श॒तम् ॥ ५ ॥

भवे॑म श॒रद॑ः श॒तम् ॥ ६ ॥
भवे॑म । श॒रद॑ः । श॒तम् ॥ ६ ॥

भूषे॑म[4] श॒रद॑ः श॒तम् ॥ ७ ॥
भूषे॑म[4] । श॒रद॑ः । श॒तम् ॥ ७ ॥

[5]भूय॑सीः श॒रद॑ः[5] श॒तात्[6] ॥८॥[7]
भूय॑सीः[8] । श॒रद॑ः । श॒तात्[9] ॥ ८ ॥

हे सूर्य त्वां शरदः शतम् शतसंख्याकान् संवत्सरान् पश्येम [१] । अत एव शतं शरदो जीवेम [२] । बुध्येम । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । बुध्येमहि कार्यजातम् [३] । रोहेम उत्तरोत्तरं प्ररूढाः प्रवृद्धा भवेम [४] । पूषेम । शतसंवत्सरपरिमितकालपर्यन्तं पुष्टिं लभेमहि । पूष पुष्टौ । भौवादिकः [५] । भवेम । भवनं संभवनम् । पुत्रादिप्रवाहेण संभूताः स्याम [६] । भूयेम[6] भूयास्म । इति भवनम् आशास्यते । आशीर्लिङि छान्दसी रूपसिद्धिः [७] । न केवलं शतसंख्याकाः शरदः, शताद् भूयसीः अधिकाः शरदः अनेककालपर्यन्तम् । 'कालाध्वनोः०' (पा २,३,५) इति सर्वत्र द्वितीया [८] ।

इति सप्तमेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

---

[1] बुद्धेम Bʰ,C,D,K,R,Sᵐ,V,Dc,WM.; बुत्धेम Kᵐ; बुधेम Cs. [2] बुद्धेम P,P²; बुधेम J; इतः परं काण्डान्तम् स्वरान्नाङ्कयति P. [3] पुष्येम RW. [4] तु. RW.; वैतु. शंपा. सात. सा. भूयेम. [5] भूयंसी श॒° A,C,D,R,Cs,WM.; भूयासी श॒° K,Kᵐ,V,WM.; भूयंसी शरदः Sᵐ; भूयंसी श॒रदः > भूयासी श॒रदः Dc. [6] शतम् S. [7] S एकर्चं सूक्तं मन्यते (तु. पृ १९९९ टि ६). [8] भूयंसी P,P²,J. [9] वैतु. मंपा.

'अव्यसश्च' इति एकर्चं सूक्तं श्रौतस्मार्तसकलकर्मादौ जपेत् उपाकर्मणि च । सूत्रितं हि 'अभिजिति शिष्यान् उपनीय' इति प्रक्रम्य—"'अव्यसश्च' इति जपित्वा 'सावित्रीम् ब्रह्म जज्ञानम्' (अ ४,१,१) इत्येकां[1] त्रिषप्तीयं (अ १,१) च पच्छो वाचयेत्" (कौसू १३९,१;१०) इति ।

अव्य॑सश्च॒[2] व्यच॑सश्च॒[3] बि॒लं वि[4] ष्या॑मि मा॒यया॑ ।
[5]ताभ्या॑मु॒द्धृत्य॒ वेद॒मथ॒[5] कर्मा॑णि कृण्महे[6] ॥ १ ॥

अव्य॑सः[7] । च॒ । व्यच॑सः[8] । च॒ । बि॒ल॑म् । [9]वि । स्या॒मि॒[9] । मा॒यया॑ ।
ताभ्या॑म् । उ॒त्ऽहृत्य॑ । वेद॑म् । अथ॑ । कर्मा॑णि । कृ॒ण्म॒हे ॥ १ ॥

व्यचसः । व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा । व्याप्तस्य सर्वशरीरव्यापकस्य व्यानवायोः समष्टिरूपस्य अव्यसः अव्यचसः । वर्णलोपश्छान्दसः । अव्याप्तस्य व्यष्टिरूपस्य प्राणात्मकस्य वायोः । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । 'व्यचेः कुटादित्वम् अनसीति वक्तव्यम्' (पावा १,२,१) इति पर्युदासाद् ङित्त्वाभावेन संप्रसारणाभावः । तयोः बिलम् बिलवद्बिलं मूलाधारं मायया । कर्मनामैतत् । कर्मणा अभिभवनव्यापारेण वि ष्यामि विवृतं करोमि । 'स्यतिरुपसृष्टो विमोचने' (नि १,१७) इति नैरुक्ताः । शब्दं विवक्षोः पुरुषस्य प्रयत्नजनितवायुवशाद् मूलाधारे स्पन्दो भवतीति आगमिका आहुः—'मूलाधारात् प्रथमम् उदितो यस्तु भावः पराख्यः' इति । ताभ्यां व्यानप्राणाभ्याम् । करणे तृतीया । वेदम् अक्षरात्मकमन्त्रसंघम् उद्धृत्य बिलरूपाद् मूलाधारात् परापश्यन्तीमध्यमावैखरीक्रमेण उद्गमय्य अथ अनन्तरं कर्माणि श्रौतानि स्मार्तानि च कृण्महे कुर्महे । यद्वा अव्यचसः अव्याप्तस्य परिच्छिन्नस्य जीवात्मनः व्यचसः व्याप्तस्य परमात्मनश्च बिलम् उपलब्धिस्थानं हृदयं मायया अज्ञानेन वि ष्यामि विमुक्तं विरहितं करोमि । हृदये अज्ञानावृते सति कर्तव्याकर्तव्यविभागो न भवति । अतः कार्याकार्यविभागैकज्ञानपरिपन्थिनं मूढभावम् अपसारयामीत्यर्थः । ताभ्यां जीवपरमात्मभ्यां वेदम् चिकीर्षितकर्मविषयं ज्ञानम् उद्धृत्य संपाद्य अथ अनन्तरं कर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कृण्महे कुर्महे । चिकीर्षितस्य कर्मणः स्वरूपम् तत्साधनकलापम् तदङ्गकलापम् तत्फलम् तत्कर्मप्रतिपादकमन्त्रब्राह्मणयोरर्थं च विदित्वा कर्मारब्धव्यम् इत्युक्तं भवति ।

इति सप्तमेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

---

[1] इत्येतेषा S′. [2] अ॒व्य॒चश्च॒ P³; अव्य॑चश्च RW.; वैप १,४७८ m अपि द्र.
[3] व्य॒ऽचसश्च॒ A,C,R; व्यच॒सश्च॒ P³; व्य॒चस॑श्च॒ RW. [4] बि Bʰ,C,K,Kᵐ,Sᵐ,V,
Cs,MW. [5] °त्य॒ वेद॑मथ॒ Bʰ; °त्य॑ वे॒दमथ॒ Sᵐ; °त्य॑ वेदु॒मथ॒ Cs. [6] कृ॒ण्महे॑
A,R,Sᵐ,WM.; कृ॒ण्महे॑ > कृण्महे Dc. [7] अविं॑ऽश्रसः P,P²,J,WM. [8] वि॒ऽ-
श्चर्च॑सः J; विऽश्चं॑चसः P,P². [9] बिष्या॑मि P,P²; विष्या॑मि WM.

‘जीवा स्थ’ इति [1]पञ्चमन्त्रात्मकेन सूक्तेन आयुष्कामः अद्भिराचम्य आत्मानम् अनुमन्त्रयेत । सूत्रितं हि—“‘शुद्धा न आपः’ (अ १२,१,३०) इति निष्ठीव्य ‘जीवाभिः (अ १९,६९) आचम्य । ‘एहि जीवम्’ (अ ४,९) इत्याञ्जनमणिं बध्नाति” (कौसू ५८,७;८) इति ।

[2]जी॒वा स्थ॑[2] जी॒व्यास॒ं सर्व॒मायु॑र्जी॒व्यासम् ॥ १ ॥

जी॒वाः । स्थ॒ । जी॒व्यास॑म् । सर्व॑म् । आयु॑ः । जी॒व्या॒स॒म् ॥ १ ॥

[3]उ॒प॒जी॒वा स्थोप॑[3] जी॒व्यास॒ं[4] सर्व॒मायु॑र्जी॒व्यासम् ॥ २ ॥

उ॒प॒ऽजी॒वाः[5] । स्थ॒ । उप॑ । जी॒व्या॒स॒म्[6] । सर्व॑म् । आयु॑ः । जी॒व्या॒स॒म् ॥ २ ॥

[7]सं॒जी॒वा स्थ॒[7] [8]सं जी॒व्यास॒ं[8] सर्व॒मायु॑र्जी॒व्यासम् ॥ ३ ॥

स॒म्ऽजी॒वाः । स्थ॒ । [9]सम् । जी॒व्या॒स॒म्[9] । सर्व॑म् । आयु॑ः । जी॒व्या॒स॒म् ॥ ३ ॥

[10]जी॒व॒ला स्थ॑[10] जी॒व्यास॒ं सर्व॒मायु॑र्जी॒व्यासम् ॥ ४ ॥

जी॒व॒लाः । स्थ॒ । जी॒व्यास॑म् । सर्व॑म् । आयु॑ः । जी॒व्या॒स॒म् ॥ ४ ॥

इन्द्र॒[11] जीव॒ सूर्य॒[12] जीव॒[13] देवा॒ जीवा॑[14] जी॒व्यास॑म॒हम् ।[15]
सर्व॒मायु॑र्जी॒व्यासम् ॥ १ ॥[1]

इन्द्र॑ । जीव॑ । सूर्य॑ । जीव॑ । देवाः॑ । जीवाः॑ । जी॒व्यास॑म् । अ॒हम् । सर्व॑म् । आयु॑ः । जी॒व्या॒स॒म् ॥

निगदव्याख्यातम् इदम् । ‘इन्द्र जीव सूर्य जीव देवा जीवाः’ इति मन्त्रे समाम्नाता इन्द्रसूर्यदेवाः संबोध्यन्ते । हे इन्द्रादयो यूयं जीवाः जीवनवन्तः आयुष्मन्तः स्थ भवथ । भवदनुग्रहाद् अहमपि जीव्यासम् जीवनवान् आयुष्मान्

---

[1] सा. ७० तमं सूक्तम् ६९ तमे एव सूक्ते मन्यते. [2] जीवस्तु पै १९,५४,११. [3] उ॑प जी॒वा° A,B^h,C,D,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,WM.; उपजीवस्तूप पै १९,५४,१२. [4] जी॒व्यास॒ं A,B^h,C,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs. [5] उप॑। जी॒वाः P^2,J,WM. [6] जीव्यासम् P; जी॒व्यास॑म् P^2; जी॒व्या॒स॒म् > जी॒व्यास॑म् J. [7] °वा स्थ॑ A,B^h,D,K,K^m,R,V,Cs; सं॒जीवा स्थ॑ C; संजीवा स्थ॑ S^m; संजी॒वा स्थ॒ > सं॒जी॒वा स्थ॑ Dc; संजीवस्तु पै १९,५४,१३. [8] संजी॒व्यास॒ं A,B^h,D,K,K^m,R,V,C; संजीव्यास॒ं Cs; सं॒जीव्या॑सं S^m; संजीव्यासं > संजी॒व्यास॒ं Dc. [9] स॒म्ऽजी॒व्यास॑म् P^2; स॒म्ऽजी॒व्या॒स॒म् J. [10] जीवलस्तु पै १९,५४,१४. [11] इन्द्र॑ B^h,D,S^m. [12] सूर्य॑ B^h,D,S^m. [13] जीव S^m; जीव॑ C. [14] जीव॑त RW.; वैप १,१३७८ c अपि द्र. [15] नेह विरामः RW.

भूयासम्। अनेनाचमनकर्मणा इति विनियोगाद्[1] अवगम्यते। कतिपयकालावस्थानमपि जीवनं भवेद् इति तत्राह—सर्वम् इति। सर्वं संपूर्णं शतसंवत्सरपरिमितम् आयुर्जीव्यासम् प्राणान् धारयेयम्। एवम् उत्तरे मन्त्रा व्याख्येयाः [१]। उपजीव्याः[2]। उपशब्दः अधिकार्थः। अधिकं जीवनवन्तः। उपजीवयन्ति संनिहितान् भजकान् आयुष्मतः कुर्वन्तीति वा उपजीव्याः [२]। संजीव्याः[2] समीचीनजीवनवन्तः जीवनकाले एकः क्षणोऽपि वैयर्थ्येन[3] न नीयते[4] किं तु परोपकारित्वेनेति आयुषः सम्यक्त्वम् [३]। जीवलाः जीवः प्राणधारणम्। भावे घञ्। 'सिध्मादिभ्यश्च' (पा ५,२,९७) इति मत्वर्थीयो लच् [४]। हे इन्द्र परमैश्वर्यसंपन्न सर्वेन्द्रियप्रकाशक त्वं जीव आयुष्मान् भव। हे सूर्य सर्वस्य प्रसवितस्त्वं जीव। हे देवाः इन्द्रसूर्यव्यतिरिक्ता अग्न्यादयो यूयं जीवाः। भवतेति अनुषक्तक्रियापदस्य बहुवचनान्तत्वेन परिणमनम्। युष्मत्प्रसादाद् अहम् आचमनकर्मकर्ता जीव्यासम् चिरकालपर्यन्तं प्राणान् धारयेयम् इति आयुराशास्यते [५]।

इति सप्तमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम्।

'स्तुता मया वरदा' इति एकर्चस्य सूक्तस्य अधीतस्य वेदस्य गायत्र्या वा उपस्थाने लैङ्गिको विनियोगो द्रष्टव्यः।

स्तुता[5] मया॑ वर॒दा वे॑द॒मा॒ता[6] [7]प्र चो॑दयन्तां[7] पाव॒मा॒नी[8] द्वि॒जाना॑म्[9] ।
आयु॑ः [10]प्रा॒णं प्र॒जां प॒शुं॑ की॒र्तिं[10] द्रवि॑णं ब्रह्मवर्च॒सम् ।
मह्यं॑ द॒त्त्वा व्र॑जत[11] ब्रह्मलो॒कम् ॥ १ ॥[12]

स्तु॒ता । मया॑ । व॒र॒दा । वे॒द॒ऽमा॒ता । [13]प्र । चो॒द॒य॒न्ता॒म्[13] । पा॒व॒मा॒नी । द्वि॒जाना॑म् ।
आयु॑ः । प्रा॒णम् । प्र॒ऽजाम् । प॒शुम् । की॒र्तिम् । द्रवि॑णम् । ब्र॒ह्म॒ऽव॒र्च॒सम् ।
मह्य॑म् । द॒त्त्वा । व्र॒ज॒त॒ । ब्र॒ह्म॒ऽलो॒कम् ॥ १ ॥

स्वानुष्ठितकर्मणो निरभिसंधिना सर्वार्थं फलाशासनं[14] स्वस्याविकलं भवतीत्यभिप्रायेण मन्त्रद्रष्टा ऋषिः स्वानुष्ठितवेदाध्ययनेन गायत्रीजपेन वा द्विजानाम्

---

[1] प्रविनि° S'. [2] वैतु. मंपा. [3] वैयर्थेन S'. [4] नीयत इति S'. [5] सु॒ता RW.; स्तुतो तैआआ १०,३६. [6] वैदु॒माता॑ A,B^h,C,K,K^m,R; वे॒द॒मा॒ता S^m; वैंदमाता D; वैंद॒मा॒ता > वैदु॒माता॑ Dc; वे॒दमा॑ता > वे॒द॒मा॒ता Cs; वन्दमा॒ना RW. [7] प्रचो॒दर्य॑न्तां A,B^h,C,K,K^m,R,D,Dc,WM.; प्रचोदयु॒न्तां S^m; प्र॒चो॒दर्य॑न्तां Cs; प्रचोदयन्ती तैआआ. [8] पावमा॒नीं M,P^3,W,RW.; पवने तैआआ. [9] द्विजाता तैआआ. [10] पृथिव्यां तैआआ. † प॒शूं A,C,D,K^m,S^m,V,WM.; प॒शु Cs; प॒शूं > प॒शून् Dc; प॒शून् RW. [11] प्रजातं तैआआ. [12] शोधाः वैप १,३४८३ q द्र. [13] प्र॒ऽचो॒दर्य॑न्ताम् P^2,J; प्रऽचोदयन्ताम् P,Cp. [14] °शासने S'.

आयुरादिफलम् आशास्य तन्मध्यवर्तिनः स्वस्यापि फलं सिद्धवद् अनुवदति। मया **वेदाध्यायकेन सावित्रीं जपता वा** स्तुता **अभिष्टुता स्वभ्यस्ता** वरदा **इष्ट-कामप्रदात्री** पावमानी । **पवमानः पापात् परिशोधकः सूत्रात्मा ।** 'वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः' (ऐआ २,१,१) **इति ऐतरेयकश्रुतेः । तत्प्रतिपादिका पाव-मानी** वेदमाता **वेदस्य ऋगादिरूपस्य माता सर्ववेदसारत्वेन मातृवत्प्रधानभूता सावित्री वेद एव वा माता मातृवद्धितकारित्वात् ।**

'वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।' (यास्मृ १,४०)

इति स्मृतेः । द्विजानाम् **द्विजन्मनां ब्राह्मणानां त्रैवर्णिकानां वा आयुरादिफलानि** प्र चोदयन्ताम् । **पूजायां बहुवचनम् । प्रेरयतु प्रयच्छतु[1] ।** ब्रह्मवर्चसम् **ब्रह्मणां वर्चः[2] ब्राह्मं तेजः ।** 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' (पा ५,४,७८) **इति अच् समासान्तः। अथ** मह्यं **स्तोत्रे सर्वेषां फलप्रार्थकाय** दत्त्वा **आयुरादिकं फलं वितीर्य** ब्रह्मलोकम् **ब्रह्मणो लोकः सत्यलोकः ब्रह्मैव वा लोकः लोक्यमानं विद्वद्भिरनुभूयमानं पर-तत्त्वं** व्रजत । **इति प्रत्यक्षवादः । अत्रापि पूर्ववद् बहुवचनम् । शब्दावगम्य-ब्रह्माकारं परित्यज्य वाङ्मनसातीतार्थब्रह्मरूपा भवेति मन्त्रदर्शिना ऋषिणा साक्षा-त्कृतपरत्वेन (°परतत्त्वेन ?) उच्यते ।**

इति सप्तमेऽनुवाके द्वादशं सूक्तम् ।

'यस्मात् कोशात्' **इति एकर्चं सूक्तं सर्वेषु श्रौतस्मार्तकर्मसु ब्रह्मोत्थाप-नानन्तरं जपेत् । स्वाध्यायोत्सर्जनकर्मणि च अन्ते जपेत् । सूत्रितं हि कौशिकेन संहिताविधौ**—"पौषस्यापरपक्षे त्रिरात्रं नाधीयीत । तृतीयस्याः प्रातः समासं संदिश्य[3] 'यस्मात् कोशाद्' इत्यन्तः[4]" (कौसू १३९,२४;२५) इति ।

यस्मा॒त् [5]कोशा॑दु॒दभ॑राम॒ वेदं॒[5] तस्मि॑न्न॒न्तरव॑ द॒ध्म एन॑म् ।
कृ॒तमि॒ष्टं[6] ब्रह्म॑णो वी॒र्ये॑ण॒ तेन॑ मा दे॒वास्तप॑सावते॒ह[7] ॥ १ ॥

यस्मा॑त् । कोशा॑त् । उ॒त्ऽअभ॑राम । वेद॑म्[8] । तस्मि॑न् । अ॒न्तः । अव॑ । द॒ध्मः॒ । ए॒न॒म् ।
कृ॒तम् । इ॒ष्टम् । ब्रह्म॑णः । वी॒र्ये॑ण । तेन॑ । मा॒ । दे॒वाः॒ । तप॑सा । अ॒व॒त॒ । इ॒ह ॥ १ ॥

यस्मात् 'अव्यसश्च व्यचसश्च' (अ ६८,१) **इति मन्त्रे प्रतिपादिताद् मूलाधार-रूपाद् वा** कोशात् **कोशवत्कोशः यथा कोशाद् धनवस्त्ररत्नादिपूर्णाद् अपेक्षितं**

---

[1] प्रगच्छतु S'. [2] वर्चसः S'. [3] दिशति S'. [4] °त्यन्तत S'.
[5] °भराम॒ वेदं॒ D; °भ॑राम वेदं॒ K,Kᵐ,V,Cs; को॒शादु॒दभरा॑म वे॒दं Sᵐ; कोशा॒दु॒दभ॑राम॒ वेदं॒ > कोशा॑दु॒दभ॑राम वेदं॒ Dc; °दुद्भरामि पै १९,३५,३. [6] कृ॒त° > ऋ॒त° C; ऋ॒त° A,B; अधीतमिष्टं कौसू १३९,२६. [7] °तेहा पै. [8] वे॒दम् P².

वस्तु आनीयते एवम् अस्य सर्ववर्णमन्त्रायतनत्वात् तत एवोद्धार इति तत्त्वेन व्यपदेशः। वेदम् विदन्त्यनेन प्रत्यक्षाद्यविषयम् उपायम् इति वेदः। उक्तं हि —

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥’ इति।

श्रौतस्मार्तसकलकर्मप्रतिपादकमन्त्रब्राह्मणरूपं वेदम् उदभराम उद्धृतवन्तः। कर्मानुष्ठानार्थम् उच्चारितवन्तः स्मः। ‘हृग्रहोर्भः°” (पावा ८,२,३२) इति भत्वम्। तस्मिन् पूर्वोक्ते स्थाने एनं येन कर्माण्यनुष्ठितानि तम् एतम् अन्वादिष्टं वेदम् अन्तः मध्ये अव दध्मः पुनः स्थापयामः। कर्मप्रयोगार्थं स्वमुखाद् उच्चारिता वर्णरूपा मन्त्राः तथैव यदि निःसरेयुस्तर्हि उत्तरकाले मन्त्राभावेन कर्मानुष्ठानं न भवेद् इति पुनः पूर्वोक्त एव वेदोद्धरणापादानस्थाने वेदनिधानम् उक्तम् इत्यभिप्रायः। ब्रह्मणः देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य परमात्मनो वीर्येण वीर्यरूपेण कर्मप्रतिपादकेन वा वेदेन कृतम् यत् कर्म ब्रह्मयज्ञादिकं निष्पादितम् इष्टम् यत् स्वाहावौषडादिशब्दैर्देवतार्थं हविः प्रत्तं तेन कृतेन इष्टेन च कर्मणा हे देवाः यूयम् इह कर्मलोके तपसा। तपःशब्देन फलं विवक्ष्यते। कर्मफलेन मा माम् अनुष्ठातारम् अवत रक्षत तर्पयत। कर्म अविकलं कृत्वा तत्फलेन मां संयोजयतेति यावत्। यद्वा तपसा कृच्छ्रानुष्ठितेन कर्मणा माम् अवत। अथवा तपसा। तपः पर्यालोचनम्। तद्रूपेण तेन ब्रह्मणो वीर्येण मां संतर्पयतेति।

इति एकोनविंशे काण्डे सप्तमेऽनुवाके त्रयोदशं सूक्तम्।

इति सप्तमोऽनुवाकः समाप्तः।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणार्येण विरचिते माधवीये अथर्ववेदसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे
एकोनविंशं काण्डं समाप्तम्।

श्रीविद्याशंकरार्पणम् अस्तु।

अथ

विंशं काण्डम्

श्रीगणाधिपतये नमः ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म प्रायशः प्राक् प्रपञ्चितम् ।
विंशेऽथ ब्रह्मवर्ग्याणां शस्त्रयाज्यादि वर्ण्यते ॥

तत्र विंशे काण्डे नवानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र प्रथमं सूक्तं तृचात्मकम् । तास्तिस्रः ऋचः अग्निष्टोमादियज्ञेषु ब्राह्मणाच्छंसिपोत्राग्नीध्राणां[1] क्रमेण प्रातःसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं हि वैताने— “प्रस्थितैश्चरिष्यन्नध्वर्युः[2] संप्रेष्यति होतर्यज प्रशास्तर्ब्राह्मणाच्छंसिन् पोतर्नेष्टरग्नीदिति । ‘इन्द्र त्वा वृषभं वयम्’ इति ब्राह्मणाच्छंसी यजति । उत्तराभ्यां पोत्राग्नीध्रौ” (वैताश्रौ १९,५;६) इति ।

इन्द्र॑ त्वा वृष॒भं व॒यं सु॒ते सोमे॑ हवामहे । स पा॑हि॒ मध्वो॒ अन्ध॑सः ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । त्वा॒ । वृ॒ष॒भम् । व॒यम् । सु॒ते । सोमे॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ । सः । पा॒हि॒ । मध्वः॑ । अन्ध॑सः ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यगुणविशिष्ट । इदि परमैश्वर्ये । ‘ऋज्रेन्द्र’ (पाउ २,२८) इत्यादिना रन्प्रत्ययः । नित्त्वाद् आद्युदात्तः । अथवा इन्दौ सोमे निमित्तभूते सति द्रवति त्वरया गच्छतीति इन्द्रः । यद्वा इन्दवे सोमाय तत्पानार्थं द्रवतीति[3] वा इन्द्रः । सत्सु अन्येषु दधिपयःप्रभृतिषु द्रव्येषु सोमस्यातिशयेन प्रियत्वाद् उक्तव्युत्पत्तिरिन्द्रशब्दस्यात्र द्रष्टव्या । तादृश इन्द्र त्वा त्वाम् । ‘आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्’ (पा ८,१,७२) इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावेपि अनुदात्तस्त्वादेशश्छान्दसः । कीदृशं त्वाम्[4] । वृषभम् । कामानां वर्षितारं[5] वयं यजमानाः सोमे सुते अभिषुते सति तत्पानार्थं हवामहे आह्वयामः । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । शपि ‘बहुलं छन्दसि’ (पा ६,१,३४) इति संप्रसारणम् । स तादृशः अस्माभिराहूतस्त्वं मध्वः मधुररसस्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य । एकदेशम् इति शेषः । अथवा मध्वः मधु अन्धसः अन्धः अन्नं सोमलक्षणम् । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ (पावा १,४,३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वात् ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि’ (पा २,३,६२) इति षष्ठी । पाहि पिब ।

---

[1] °पोताग्नी° S′.
[2] प्रस्थितेश्चरिष्यंत्यत्यध्व° S′.
[3] द्रवत इति वा S′.
[4] त्वा त्वाम् S′,
[5] वर्षयितारं S′,

मरु॑तो॒ यस्य॒ हि क्षये॑ पा॒था दि॒वो वि॑महसः । स सु॑गो॒पात॑मो॒ जनः॑ ॥२॥

मरु॑तः । यस्य॑ । हि । क्षये॑ । पा॒थ । दि॒वः । वि॒ऽम॒ह॒सः॒ । सः । सु॒ऽगो॒पात॑मः । जनः॑ ॥

हे विमहसः विशिष्टेन अतिशयितेन महसा तेजसा युक्ताः । देवेषु मध्ये एषाम् अतिशयितवीर्यत्वात् । हे मरुतः । म्रियन्ते प्राणिन एभिरिति मरुतः । प्राणात्मकस्य वायोर्निर्गमे सति प्राणिनां मृतिः प्रसिद्धैव । अथवा म्रियन्ते इति मरुतः । इन्द्रेण अदित्या उदरं प्रविश्य एकोनपञ्चाशद्धा खण्डितत्वात् तादृशा एतत्संज्ञया प्रसिद्धा देवा यूयं यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये देवानां निवासस्थाने यागगृहे । 'क्षयो निवासे' (पा ६,२,२०१) इति आद्युदात्तत्वम् । 'दिवः द्योतमानाद्[1] द्युलोकाद् अन्तरिक्षाद् आगत्य । 'ऊडिदम्' (पा ६,१,१७४) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पाथ पिबथ । सोमम् इति शेषः । स खलु जनः यजमानः सुगोपातमः अतिशयेन गोपायितृतमः । लोके ये गोपायितारः स्वाश्रितरक्षकाः सन्ति तेषां मध्ये स एव श्रेष्ठतम इत्यर्थः । गोपायतेः क्विपि अतोलोपयलोपौ । यस्माद् एवं तस्माद् ममापि यज्ञगृहे सोमं पिबतेत्यभिप्रायः ।

उ॒क्षान्ना॑य व॒शान्ना॑य॒ सोम॑पृष्ठाय वे॒धसे॑ । [2]स्तोमै॑र्वि॑धेमा॒ग्नये॑[2] ॥ ३ ॥

उ॒क्षऽअ॑न्नाय । व॒शाऽअ॑न्नाय । सोम॑ऽपृष्ठाय । वे॒धसे॑ । स्तोमैः॑ । वि॒धे॒म॒ । अ॒ग्नये॑ ॥ ३ ॥

उक्षान्नाय । उक्षा सेचनसमर्थो गौः अन्नं यस्य स तथोक्तः । तादृशाय तथा वशान्नाय । वशा वन्ध्या अजादिका सा अन्नं हविर्यस्य स वशान्नः । तस्मै । उक्षवशयोरग्नेरन्नत्वम् 'अगोरुधाय' इत्येतं मन्त्रं व्याचक्षाणेन आश्वलायनेन उक्तम्—'एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति' (आगृ १,१,४) इति । तथा सोमपृष्ठाय सोमः सोमरसः पृष्ठे उपरिदेशे मुखे यस्य स तादृशाय वेधसे विधात्रे सर्वस्य स्रष्ट्रे एवम् उक्तगुणविशिष्टाय अग्नये अन्नादिगुणविशिष्टाय देवाय अग्नये अर्घ्यर्थम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,३२) इति चतुर्थी । स्तोमैः स्तोत्रैः स्तुतिसाधनभूतैः शस्त्रादिभिः विधेम परिचरेम । विध विधाने । तौदादिकः ।

इति प्रथमं सूक्तम् ।

'मरुतः पोत्रात्' इत्याद्याश्चत्वारः ऋतुप्रैषाः । तत्र आद्योत्तमाभ्यां पोता यजति । द्वितीयतृतीयाभ्याम् आग्नीध्रब्राह्मणाच्छंसिनौ । सूत्रितं हि—"सदस्युपविष्टा यथाप्रैषम् ऋतून् यजन्ति[3] । 'मरुतः पोत्राद्' इति प्रथमोत्तमाभ्यां पोता । द्वितीययाग्नीध्रः । तृतीयया ब्राह्मणाच्छंसी" (वैताश्रौ १९,२३-२०,१) इति ।

---

[1] दिवः दिवो द्यो' S'. [2] वै॒श्वा॒न॒रज्ये॑ष्ठेभ्य॒स्तेभ्यो॑ अ॒ग्निभ्यो॑ हु॒तम॑स्त्वे॒तत् अ ३,२१,६, [3] यजन्ते S',

[1]म॒रुत॑ः पो॒त्रात्[1] सु॒ष्टुभ॑ः[2] स्व॒र्का॑दृ॒तुना॒[3] सोम॑ं पिबन्तु[4] ॥ १ ॥

[5]म॒रुत॑ः । पो॒त्रात्[5] । सु॒ऽस्तुभ॑ः[6] । सु॒ऽअ॒र्कात्[7] । ऋ॒तुना॑ । सोम॑म् । पि॒ब॒न्तु॒[8] ॥१॥

मरुतः **एतन्नाम्ना प्रसिद्धा देवाः** पोत्रात् **पोतुः कर्म पोत्रम् तस्मात्। तत्कृताद् यागाद् इत्यर्थः। कीदृशात्।** सुष्टुभः। **स्तोभतिः स्तुतिकर्मा। शोभनस्तोभोपेतात् तथा** स्वर्कात् **सुष्ठु अर्च्यते देवः अनेनेति स्वर्कम् तस्मात् स्वर्चनात्। यद्वा सुष्टुभः। अत्र स्तोभशब्देन स्तोभोपेतं स्तोत्रम् उच्यते। शोभनस्तोत्रोपेतात्। स्वर्कात्। अर्च्यन्ते एभिरिति अर्काः मन्त्राः। शोभनमन्त्रोपेतात्। शोभनशस्त्रोपेताद् इत्यर्थः। एवंभूतात् पोतुर्यागाद्** ऋतुना **सह** सोमम् **अभिषवादिसंस्कारोपेतं सोमरसं** पिबतु[8] **पिबन्तु। वचनव्यत्ययः।**

अ॒ग्निराग्नी॑ध्रात्[9] सु॒ष्टुभ॑ः[2] स्व॒र्का॑दृ॒तुना॒[3] सोम॑ं पिबतु ॥ २ ॥

अ॒ग्निः । आ॒ग्नी॑ध्रात्[10] । सु॒ऽस्तुभ॑ः[6] । सु॒ऽअ॒र्कात्[7] । ऋ॒तुना॑ । सोम॑म् । पि॒ब॒तु॒ ॥ २ ॥

अग्निः **अङ्गनादिगुणविशिष्टो देवः** आग्नीध्रात्। **अग्निम् इन्ध इति अग्नीत्। स एव आग्नीध्रः एतन्नामा ऋत्विक्। तत्कर्मापि आग्नीध्रम्। यद्वा अग्नीधः कर्म आग्नीध्रम्। तस्माद् आग्नीध्रात्। शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम्।**

इन्द्रो॑ ब्र॒ह्मा ब्रा॑ह्म॒णात् सु॒ष्टुभ॑ः[2] स्व॒र्का॑दृ॒तुना॒[3] सोम॑ं पिबतु ॥ ३ ॥

इन्द्र॑ः । ब्र॒ह्मा । ब्रा॒ह्म॑णात् । सु॒ऽस्तुभ॑ः[6] । सु॒ऽअ॒र्कात्[7] । ऋ॒तुना॑ । सोम॑म् । पि॒ब॒तु॒ ॥ ३ ॥

इन्द्रः **परमैश्वर्यादिगुणयुक्तो देवः स एव** ब्रह्मा। **बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च। इन्द्रस्य ब्रह्मात्मना स्तुतिः** 'इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिः' (ऋ ८,१६,७) **इत्यादिमन्त्रवर्णाद् अवगन्तव्या।** ब्राह्मणात्। **अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणाच्छंस्याख्य ऋत्विग् अभिधीयते। तत्कृतं कर्मापि ब्राह्मणम् इत्युच्यते। यद्वा अत्र ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणाच्छंसी निर्दिश्यते। तत्कर्म शस्त्रयागलक्षणं ब्राह्मणं तस्मात्। शिष्टं पूर्ववत्।**

दे॒वो द्र॑वि॒णोदा॑ः पो॒त्रात्[11] सु॒ष्टुभ॑ः[2] स्व॒र्का॑दृ॒तुना॒[3] सोम॑ं पिबतु ॥ ४ ॥

दे॒वः । द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । पो॒त्रात्[11] । सु॒ऽस्तुभ॑ः[6] । सु॒ऽअ॒र्कात्[7] । ऋ॒तुना॑ । सोम॑म् । पि॒ब॒तु॒ ॥४॥

---

१. मरु॑तः पोत्रा॑त् B,B^h,C,D,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs. २. त्रि॒ष्टुभ॑ः B,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,RW. ३. स्व॒र्गा॑द्॒° B,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,RW. ४. ग्रु. RW.; वैतु. शंपा. सात. सा. पिबतु (पपा. पि॒ब॒तु॒). ५. मरु॑तः । पोत्रा॑त् P,P^2,J,Cp. ६. त्रि॒ऽस्तुभ॑ः P,P^2,J,Cp. ७. स्व॒ःऽगात् P,P^2,J,Cp. ८. वैतु. मंपा. ९. °ग्नीध्रा॑त् B,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs. १०. आग्नीध्रा॑त् P^2,Cp. ११. पोत्रा॑त् B,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,P,P^2,J,Cp.

द्रविणोदाः । द्रविणं हिरण्यादिलक्षणं धनं बलं वा । तद् ददातीति द्रविणोदाः । एतन्नामको देवः । अस्य धनदातृत्वम् 'द्रविणोदा ददातु नो वसूनि' (ऋ १,१५,८) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु धनप्रार्थनाविषयतया प्रसिद्धम् । 'द्रुदक्षिभ्याम् इनन्' (पाउ २,५०) इति इनन्प्रत्ययान्तो द्रविणशब्दः ।

इति द्वितीयं सूक्तम् ।

ज्योतिष्टोमादिषु प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'आ याहि' इति पञ्च सूक्तानि विनियुक्तानि । तत्र 'आ याहि सुषुमा हि ते' इत्याद्यौ[1] तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । 'अयमु त्वा विचर्षणे' इति सप्तर्चः 'इन्द्र त्वा वृषभं वयम्' इति नवर्चश्च शंसनीयाः उक्थमुखम् इति व्यवह्रियन्ते । 'उद्घेदभि' इति तिस्र ऋचः पर्यास इत्युच्यन्ते । अत्रोत्तमा परिधानीया । सूत्रितं हि—" 'आ याहि सुषुमा हि ते' (अ २०,३), 'आ नो याहि सुतावतः' (अ २०,४) इति स्तोत्रियानुरूपौ । 'अयमु त्वा विचर्षणे' (अ २०,५) इत्युक्थमुखम् । 'उद्घेदभि श्रुतामघम्' (अ २०,७) इति पर्यासः । उत्तमा परिधानीया । [2]त्रिः प्रथमां[2] त्रिरुत्तमाम् अन्वाह । अर्धर्चशस्य[3] ऋगन्तं प्रणवेनोपसंतनोति" (वैताश्रौ २०,१-४) इति ।

आ या॑हि सुषु॒मा हि त॒ इन्द्र॒ सोमं॒ पिबा॑ इ॒मम् । एदं ब॒र्हिः स॑दो॒ मम॑ ॥ १ ॥

आ । या॒हि॒ । सु॒सु॒म । हि । ते॒ । इन्द्र॑ । सोम॑म् । पिब॑ । इ॒मम् । आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । स॒द॒ः । मम॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यादिगुणविशिष्ट त्वम् आ याहि आगच्छ । किमर्थम् आगमनम् इति तत्राह—ते त्वदर्थं सोमं सुषुमा हि अभिषुतवन्तः खलु । षुञ् अभिषवे । 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) इति शपः श्लुः । 'हि च' (पा ८,१,३४) इति निघातप्रतिषेधः । सुषुमा हि त इत्यत्र छान्दसः सांहितिको दीर्घः । इमम् अभिषुतं सोमं पिब पानं कुरु । इदम् आस्तीर्णं मम बर्हिः आ सदः आसीद । लेटि अडागमे इतश्च लोपे च कृते रूपम् ।

आ त्वा॑ ब्रह्म॒युजा॒ हरी॒ वह॑तामिन्द्र के॒शिना॑ । उप॒ ब्रह्मा॑णि नः शृणु ॥ २ ॥

आ । त्वा॒ । ब्र॒ह्म॒ऽयुजा॑ । हरी॒ इति॑ । वह॑ताम् । इ॒न्द्र॒ । के॒शिना॑ । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । न॒ः । शृ॒णु॒ ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां ब्रह्मयुजा ब्रह्मयुजौ ब्रह्मणा मन्त्रेण रथे युज्यमानौ हरी अभिमतप्रदेशं प्रति आहरणशीलौ एतन्नामानावश्वौ । एताविन्द्रस्य प्रतिनियतौ ।

---

[1] इत्यादौ S'.   [2] त्रिष्प्रथ° RG.   [3] °र्धर्चशः S'.

‘हरी इन्द्रस्य । रोहितोऽग्नेः । हरित आदित्यस्य’ (निघ १,१५) इत्यादिनिरुक्तात् । तावेव विशिनष्टि — केशिना इति । केशिना केशिनौ प्रकृष्टैः केशैः स्कन्धवालधीत्यादिप्रदेशस्थैर्युक्तौ । अनेन तयोः प्रभूतशक्तिमत्त्वम् उक्तं भवति । तौ आ वहताम् आगमयताम् । तदर्थं नः अस्माकं ब्रह्माणि आह्वानसाधनान् मन्त्रान् उप शृणु । अथवा आगत्य नः ब्रह्माणि स्तोत्राणि उप शृणु । बृह बृहि वृद्धौ इत्यस्य ‘बृंहेरम् नलोपश्च’ (पाउ [श्वेतवनवासी] ४,१५६) इति मनिन्प्रत्यये नलोपे च कृते तत्संनियोगेन अमागमे च कृते ब्रह्मेति रूपम् ।

ब्र॒ह्माण॑स्त्वा व॒यं यु॒जा सो॑म॒पामि॑न्द्र सो॒मिन॑: । सु॒ताव॑न्तो हवामहे ॥३॥

ब्र॒ह्माण॑: । त्वा॒ । व॒यम् । यु॒जा । सो॒म॒ऽपाम् । इ॒न्द्र॒ । सो॒मिन॑: । सु॒तऽव॑न्तः । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वयं यजमाना ब्रह्माणः ब्राह्मणाः । यद्वा ब्रह्माणः ब्राह्मणाच्छंसिनो वयम् । ब्रह्मशब्दः पुंलिङ्गोऽन्तोदात्तः । त्वा त्वां युजा । युज्यत इति युक् । स्तोतव्यदेवताहृदयस्पृशा स्तोत्रेण हवामहे आह्वयामः । कीदृशं त्वाम् । सोमपाम् सोमस्य पातारम् । इन्द्रस्य सोमपानस्य अतिशयितप्रियत्वाद् एवं विशेष्यते । कीदृशा वयम् । सोमिनः सोमवन्तः कृतसोमयागाः । अस्तु प्रस्तुते किमायातम् इति तत्राह — सुतावन्तः सोमानभिषुतवन्तः[1] सुतेन सोमेन युक्ता वा । अभिषवग्रहणादिसंस्कारैः संपादितसोमा इत्यर्थः । छान्दसो दीर्घः ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

‘आ नो याहि’ इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

आ नो॑ याहि सु॒ताव॑तो॒ऽस्माकं॑ सुष्टु॒तीरुप॑ । पि॒बा सु शि॑प्रि॒न्नन्ध॑सः ॥ १ ॥

आ । नः॒ । या॒हि॒ । सु॒तऽव॑तः । अ॒स्माक॑म् । सु॒ऽस्तु॒तीः । उप॑ । पिब॑ । सु । शि॒प्रि॒न् । अन्ध॑सः ॥

हे इन्द्र सुतावतः सूयते अभिषूयत इति सुतः सोमः । तद्वतः अभिषुतसोमान् नः अस्मान् प्रति । ‘शरादीनां च’ (पा ६,३,१२०) इति मतुपि पूर्वपदस्य सांहितिको दीर्घः । आ याहि आगच्छ । तदेव विशिनष्टि — अस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः उप आ याहि उपागच्छ । सोमे सुसंस्कृते कृते च शस्त्रे अवश्यम् आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च हे सुशिप्रिन्[2] शोभनहनूयुक्त । अनेन सोमपानोचितवक्त्रोपेतत्वम् उक्तं भवति । अथवा शोभननासिकोपेत । अनेन सोमरसाघ्राणोचितनासायुक्तत्वम् उक्तं भवति । ‘शिप्रे हनू नासिके वा’ इति निरुक्तम् (६,१७) । [3]तादृश त्वम्[3] अन्धसः अन्धः अन्नं सोमरसलक्षणम् अन्धस एकदेशं ग्रहेण धृतम् अंशं पिब पानं कुरु ।

---

[1] सोमाभिषुवन्तः S′. [2] वैतु. मंपा. [3] तादृशस्त्वम् S′.

आ ते॑ सिञ्चामि कु॒क्ष्योरनु॒ गात्रा॒ वि धा॑वतु । गृ॒भा॒य जि॒ह्वया॒ मधु॑ ॥ २ ॥

आ । ते॒ । सि॒ञ्चा॒मि॒ । कु॒क्ष्योः । अनु॑ । गात्रा॑ । वि । धा॒व॒तु॒ । गृ॒भा॒य । जि॒ह्वया॑ । मधु॑ ॥२॥

हे इन्द्र ते तव कुक्ष्योः । भागद्वयापेक्षया द्विवचनम् । कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः आ सिञ्चामि पूरयामि । सोमरसम् इति शेषः । अनेन दीयमानस्य सोमरसस्य कुक्ष्यवयवपूर्तिपर्यन्तम् अभिवृद्धिरुक्ता भवति । स च उदरस्थो गात्रा गात्राणि । अनेन गात्रशब्देन गात्रावयवा लक्ष्यन्ते । सर्वाण्यङ्गानि हस्तपादादीनि वि धावतु तत्तन्नाडीषु सर्वत्र प्रवहतु । अतस्त्वं मधु मधुवत् स्वादुतरं सोमरसं जिह्वया रसनया गृभाय गृहाण । ग्रहेः 'छन्दसि शायजपि' (पा ३,१,८४) इति श्नः शायजादेशः । संप्रसारणं च । 'हृग्रहोर्भः०' (पावा ८,२,३२) इति भत्वम् ।

स्वा॒दुष्टे॑ अस्तु सं॒सु॒दे॒ मधु॑मान् त॒न्वे॒३॒॑[1] तव॑ । सोम॒ः शम॑स्तु ते हृ॒दे ॥३॥

स्वा॒दुः । ते॒ । अ॒स्तु॒ । स॒म्ऽसु॑दे । मधु॑ऽमान् । त॒न्वे॑ । तव॑ । सोम॑ः । शम् । अ॒स्तु॒ । ते॒ । हृ॒दे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र संसुदे सम्यक् सुष्ठु दात्रे[2] । अत्र सम् इत्यनेन दानस्य सुकरत्वम् अभिधीयते । सु इत्यनेन च दानविषयस्य धनादेः प्राशस्त्यं बहुत्वं च विवक्ष्यते । तादृशाय ते तुभ्यं मधुमान् माधुर्योपेतः सोमः अस्माभिर्दीयमानः स्वादुरस्तु स्वदनीयोऽस्तु । अनन्तरं च स सोमः तव तन्वे शरीराय । बलकार्यस्त्विति शेषः । अथवा शम् अस्तु इत्येतद् अत्राप्यन्वेतव्यम् । तव शरीराय सुखकरं भवत्वित्यर्थः । तथा ते हृदे हृदयाय च शम् अस्तु मनसे सुखकरं भवतु । स्वादुष्टे इति । 'युष्मत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्' (पा ८,३,१०३) इति सकारस्य षत्वम् । ततः ष्टुत्वम् ।

इति चतुर्थं सूक्तम् ।

'अयमु त्वा विचर्षणे' इति सप्तर्चस्य विनियोग उक्तः ।

अ॒यमु॑ त्वा विचर्ष॒णे जनी॑रिवा॒भि संवृ॑तः । प्र सोम॑ इन्द्र सर्पतु ॥ १ ॥

अ॒यम् । ऊ॒ँ इति॑ । त्वा॒ । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । जनीः॑ऽइव । आ॒भि । सम्ऽवृ॑तः । प्र । सोम॑ः । इ॒न्द्र॒ । स॒र्प॒तु॒ ॥ १ ॥

हे इन्द्र विचर्षणे । विचर्षणिः पश्यतिकर्मा । हे विद्रष्टः इन्द्र जनीरिव जनय इव । विभक्तिव्यत्ययः । जनयन्त्यपत्यान्यास्विति जनिशब्दव्युत्पत्तिः ।

---

[1] त॒न्वे॑ K.   [2] एवं स्वरो न सिध्यति ।

त्ता यथा पुत्रादिभिः अभितः संवृता वर्तन्ते एवं श्रयणद्रव्यैः अध्वर्युप्रभृतिभिर्वा अभि संवृतः अभित आच्छन्नः अयं सोमः। उ इति पूरणः। त्वा त्वां प्र सर्पतु प्रगच्छतु। विचर्षण इति। विपूर्वात् कृष विलेखने इत्यस्मात् 'कृषेरादेश्च चः' (पाउ २,१०४) इति अनिप्रत्ययः आदेः ककारस्य चकारश्च।

तुवि॒ग्रीवो॑ व॒पोद॑रः सुबा॒हुरन्ध॑सो॒ मदे॑ । इन्द्रो॑ वृ॒त्राणि॑ जिघ्नते ॥ २ ॥

तु॒वि॒ऽग्री॑वः । व॒पाऽउ॑दरः । सु॒ऽबा॒हुः । अन्ध॑सः । मदे॑ । इन्द्रः॑ । वृ॒त्राणि॑ । जि॒घ्न॒ते ॥ २ ॥

अनया सोमस्य अतिशयितवीर्यसाधनत्वम् अभिधीयते। अन्धसः सोमलक्षणस्य अन्नस्य भक्षणेन मदे सति इन्द्रो देवः तुविग्रीवः। तुवीति बहुनाम। प्रभूतकन्धरः। भवतीति शेषः। ग्रीवाशब्दः स्कन्धस्योपलक्षकः। वृषवत् समृद्धस्कन्ध इत्यर्थः। तथा वपोदरः वपा यथा विस्तीर्णा भवति एवं विस्तृतोदरश्च भवति। तथा सुबाहुः शोभनबाहुः पृथुभुजश्च भवति एवं सोमपानेन अभिवृद्धगात्रः सन् पश्चाद् वृत्राणि वृत्रवद् आवरकान् शत्रून् जिघ्नते हिनस्ति इत्येवं सोमस्य महिमा। यद्वा तुविग्रीवत्वादयः इन्द्रस्य स्वाभाविका धर्माः। उक्तलक्षण इन्द्रः सत्स्वपि तेषु अन्धसो मदे सत्येव वृत्राणि जिघ्नते इति सोमप्रशंसा।

इन्द्र॒ प्रेहि॑ पु॒रस्त्वं विश्व॒स्येशा॑न॒ ओज॑सा । वृ॒त्राणि॑ वृत्रहं जहि ॥ ३ ॥

इन्द्र॑ । प्र । इ॒हि॒ । पु॒रः । त्वम् । विश्व॑स्य । ईशा॑नः । ओज॑सा । वृ॒त्राणि॑ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । ज॒हि॒ ॥

हे इन्द्र विश्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य ईशानः। अनेन इन्द्रस्य सर्वत्र प्रतिभटराहित्यम् उक्तं भवति। तादृशः त्वं पुरः प्रेहि अस्माकं सेनायाः पुरतो गच्छ। गत्वा च हे वृत्रहन् वृत्रस्य एतन्नामकस्य असुरस्य हन्तः वृत्राणि अस्मदावरकान् शत्रून् जहि घातय। 'हन्तेर्जः' (पा ६,४,३६) इति जभावः।

दी॒र्घस्ते॑ अस्त्वङ्कु॒शो येना॒ वसु॑ प्र॒यच्छ॑सि । यज॑मानाय सुन्व॒ते ॥ ४ ॥

दी॒र्घः । ते॒ । अ॒स्तु॒ । अ॒ङ्कु॒शः । येन॑ । वसु॑ । प्र॒ऽयच्छ॑सि । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते अङ्कुशः। अङ्कुशवन्नम्राङ्गुलिको हस्तः अङ्कुश इत्युच्यते। स दीर्घः अस्तु। प्रदानविषये संकोचरहितोऽस्त्वित्यर्थः। तमेव विशिनष्टि—येन अङ्कुशेन सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते सोमलक्षणस्य हविषो दात्रे यजमानाय वसु धनं प्रयच्छसि। स तादृशो दीर्घोऽस्तु।

अ॒यं त॑ इन्द्र॒ सोमो॒ निपू॑तो॒ अधि॑ ब॒र्हिषि॑ । एही॑म॒स्य द्र॒वा पिब॑ ॥ ५ ॥

अ॒यम् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । सोमः॑ । निऽपू॑तः । अधि॑ । ब॒र्हिषि॑ । आ । इ॒हि॒ । ई॒म् । अ॒स्य । द्रव॑ । पिब॑ ॥

आ ते॑ सिञ्चामि कु॒क्ष्योरनु॒ गात्रा॒ वि धा॑वतु । गृ॒भा॒य जि॒ह्वया॒ मधु॑ ॥ २ ॥

आ । ते॒ । सि॒ञ्चा॒मि॒ । कु॒क्ष्योः । अनु॑ । गात्रा॑ । वि । धा॒व॒तु॒ । गृ॒भा॒य । जि॒ह्वया॑ । मधु॑ ॥२॥

हे इन्द्र ते तव कुक्ष्योः । भागद्वयापेक्षया द्विवचनम् । कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः आ सिञ्चामि पूरयामि । सोमरसम् इति शेषः । अनेन दीयमानस्य सोमरसस्य कुक्ष्यवयवपूर्तिपर्यन्तम् अभिवृद्धिरुक्ता भवति । स च उदरस्थो गात्रा गात्राणि । अनेन गात्रशब्देन गात्रावयवा लक्ष्यन्ते । सर्वाण्यङ्गानि हस्तपादादीनि वि धावतु तत्तन्नाडीषु सर्वत्र प्रवहतु । अतस्त्वं मधु मधुवत् स्वादुतरं सोमरसं जिह्वया रसनया गृभाय गृहाण । ग्रहेः 'छन्दसि शायजपि' (पा ३,१,८४) इति श्नः शायजादेशः । संप्रसारणं च । 'हृग्रहोर्भः०' (पावा ८,२,३२) इति भत्वम् ।

स्वा॒दुष्टे॑ अस्तु सं॒सुदे॒ मधु॑मान् त॒न्वे॒३॑[1] तव॑ । सोम॒ः शम॑स्तु ते हृ॒दे ॥३॥

स्वा॒दुः । ते॒ । अ॒स्तु॒ । स॒म्ऽसुदे॑ । मधु॑ऽमान् । त॒न्वे॑ । तव॑ । सोमः॑ । शम् । अ॒स्तु॒ । ते॒ । हृ॒दे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र संसुदे सम्यक् सुष्ठु दात्रे[2] । अत्र सम् इत्यनेन दानस्य सुकरत्वम् अभिधीयते । सु इत्यनेन च दानविषयस्य धनादेः प्राशस्त्यं बहुत्वं च विवक्ष्यते । तादृशाय ते तुभ्यं मधुमान् माधुर्योपेतः सोमः अस्माभिर्दीयमानः स्वादुरस्तु स्वदनीयोऽस्तु । अनन्तरं च स सोमः तव तन्वे शरीराय । बलकार्यस्त्विति शेषः । अथवा शम् अस्तु इत्येतद् अत्राप्यन्वेतव्यम् । तव शरीराय सुखकरं भवत्वित्यर्थः । तथा ते हृदे हृदयाय च शम् अस्तु मनसे सुखकरं भवतु । स्वादुष्टे इति । 'युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्' (पा ८,३,१०३) इति सकारस्य षत्वम् । ततः ष्टुत्वम् ।

इति चतुर्थं सूक्तम् ।

'अयमु त्वा विचर्षणे' इति सप्तर्चस्य विनियोग उक्तः ।

अ॒यमु॑ त्वा विचर्षणे॒ जनी॑रिवा॒भि संवृ॑तः । प्र सोम॑ इन्द्र सर्पतु ॥ १ ॥

अ॒यम् । ऊं॒ इति॑ । त्वा॒ । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । जनीः॑ऽइव । आ॒भि । सम्ऽवृ॑तः । प्र । सोमः॑ । इ॒न्द्र॒ । स॒र्प॒तु॒ ॥ १ ॥

हे इन्द्र विचर्षणे । विचर्षणिः पश्यतिकर्मा । हे विद्रष्टः इन्द्र जनीरिव जनय इव । विभक्तिव्यत्ययः । जनयन्त्यपत्यान्यास्विति जनिशब्दव्युत्पत्तिः ।

---

[1] त॒न्वैं॒१ K.

[2] एवं स्वरो न सिध्यति ।

ता यथा पुत्रादिभिः अभितः संवृता वर्तन्ते एवं श्रयणद्रव्यैः अध्वर्युप्रभृतिभिर्वा अभि संवृतः अभित आच्छन्नः अयं सोमः । उ इति पूरणः । त्वा त्वां प्र सर्पतु प्रगच्छतु । विचर्षण इति । विपूर्वात् कृष विलेखने इत्यस्मात् 'कृषेरादेश्च चः' (पाउ २,१०४) इति अनिप्रत्ययः आदेः ककारस्य चकारश्च ।

तुवि॒ग्रीवो॑ व॒पोद॑रः सुबा॒हुरन्ध॑सो॒ मदे॑ । इन्द्रो॑ वृ॒त्राणि॑ जिघ्नते ॥ २ ॥

तु॒वि॒ऽग्रीव॑ः । व॒पाऽउ॑दरः । सु॒ऽबा॒हुः । अन्ध॑सः । मदे॑ । इन्द्र॑ः । वृ॒त्राणि॑ । जि॒घ्न॒ते ॥ २ ॥

अनया सोमस्य अतिशयितवीर्यसाधनत्वम् अभिधीयते । अन्धसः सोमलक्षणस्य अन्नस्य भक्षणेन मदे सति इन्द्रो देवः तुविग्रीवः । तुवीति बहुनाम । प्रभूतकन्धरः । भवतीति शेषः । ग्रीवाशब्दः स्कन्धस्योपलक्षकः । वृषवत् समृद्धस्कन्ध इत्यर्थः । तथा वपोदरः वपा यथा विस्तीर्णा भवति एवं विस्तृतोदरश्च भवति । तथा सुबाहुः शोभनबाहुः पृथुभुजश्च भवति एवं सोमपानेन अभिवृद्धगात्रः सन् पश्चाद् वृत्राणि वृत्रवद् आवरकान् शत्रून् जिघ्नते हिनस्ति इत्येवं सोमस्य महिमा । यद्वा तुविग्रीवत्वादयः इन्द्रस्य स्वाभाविका धर्माः । उक्तलक्षण इन्द्रः सत्स्वपि तेषु अन्धसो मदे सत्येव वृत्राणि जिघ्नते इति सोमप्रशंसा ।

इन्द्र॒ प्रेहि॑ पु॒रस्त्वं विश्व॒स्येशा॑न॒ ओज॑सा । वृ॒त्राणि॑ वृत्रहं जहि ॥ ३ ॥

इन्द्र॑ । प्र । इ॒हि॒ । पु॒रः । त्वम् । विश्व॑स्य । ईशा॑नः । ओज॑सा । वृ॒त्राणि॑ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । ज॒हि॒ ॥

हे इन्द्र विश्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य ईशानः । अनेन इन्द्रस्य सर्वत्र प्रतिभटराहित्यम् उक्तं भवति । तादृशः त्वं पुरः प्रेहि अस्माकं सेनायाः पुरतो गच्छ । गत्वा च हे वृत्रहन् वृत्रस्य एतन्नामकस्य असुरस्य हन्तः वृत्राणि अस्मदावरकान् शत्रून् जहि घातय । 'हन्तेर्जः' (पा ६,४,३६) इति जभावः ।

दी॒र्घस्ते॑ अस्त्वङ्कु॒शो येना॒ वसु॑ प्र॒यच्छ॑सि । यज॑मानाय सुन्व॒ते ॥ ४ ॥

दी॒र्घः । ते॒ । अ॒स्तु॒ । अ॒ङ्कु॒शः । येन॑ । वसु॑ । प्र॒ऽयच्छ॑सि । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते अङ्कुशः । अङ्कुशवन्नम्राङ्गुलिको हस्तः अङ्कुश इत्युच्यते । स दीर्घः अस्तु । प्रदानविषये संकोचरहितोऽस्त्वित्यर्थः । तमेव विशिनष्टि — येन अङ्कुशेन सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते सोमलक्षणस्य हविषो दात्रे यजमानाय वसु धनं प्रयच्छसि । स तादृशो दीर्घोऽस्तु ।

अ॒यं त॑ इन्द्र॒ सोमो॒ निपू॑तो॒ अधि॑ ब॒र्हिषि॑ । एही॑म॒स्य द्रवा॒ पिब॑ ॥ ५ ॥

अ॒यम् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । सोम॑ः । निऽपू॑तः । अधि॑ । ब॒र्हिषि॑ । आ । इ॒हि॒ । ई॒म् । अ॒स्य । द्रव॑ । पिब॑ ॥

हे इन्द्र अधि बर्हिषि । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णे दर्भे निपूतः दशापवित्रेण नितरां शोधितः । उपलक्षणम् एतत् । ग्रहणश्रयणादिसंस्कारैः संस्कृतः अयं सोमः ते त्वदर्थः । यस्मादेवं तस्माद् एहि आगच्छ । अस्मद्यज्ञं प्रतीति शेषः । आगमनविलम्बम् असहमानः आह द्रव इति । त्वरया आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च ईम् इदानीम् अस्य अमुं त्वदर्थं निपूतं सोमं पिब पानं कुरु ।

शा॑चिंगो॒ शा॑चिपूजना॒यं रणा॑य ते सु॒तः । आख॑ण्डल॒ प्र हू॑यसे ॥ ६ ॥

शा॑चिंगो॒ इति॒ शा॑चिंऽगो । शा॑चिंऽपूजन । अ॒यम् । रणा॑य । ते॒ । सु॒तः । आख॑ण्डल । प्र । हू॒य॒से॒ ॥

हे शाचिगो । शाचयः प्रत्यानेतुं शक्ता गावो यस्य स शाचिगुः । पणिभिरपहृतानां गवां प्रत्यानेतृत्वप्रसिद्धेः । तथा शाचिपूजन । पूज्यते एभिरिति पूजनानि स्तोत्राणि । शाचीनि शक्तानि पूजनानि स्तुत्यविषयगुणप्रकाशकानि स्तोत्राणि यस्य स शाचिपूजनः । तस्य संबोधनम् । 'आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्' (पा ८,१,७२) इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्निघाताभावः । हे उक्तगुणविशिष्ट इन्द्र रणाय । मकारलोपश्छान्दसः । रमणाय रमणीयाय ते तुभ्यम् । यद्वा ते तव रणाय रमणाय क्रीडनाय अयं सोमः सुतः अभिषवादिना संस्कृतः । तस्मात् कारणात् हे आखण्डल आ समन्तात् खण्डयति शत्रून् इति आखण्डलः । शत्रुहिंसक इन्द्र त्वं प्र हूयसे प्रकर्षेण आह्वानविषयः क्रियसे सोमपानार्थम् अस्माभिराहूयसे । आखण्डलेति । आङ्पूर्वात् कडि खडि भेदने इत्यस्माच्चौरादिकाद्धातोः 'मङ्गेरलच्' (पाउ ५,७०) इत्यत्र बाहुलकाद् अलच्प्रत्ययः । आमन्त्रिताद्युदात्तः ।

यस्ते॑ शृङ्गवृषो नपा॒त् प्रण॑पात् कुण्ड॒पाय्य॑ः । न्य॑स्मिन् द॒ध्र आ मन॑ः ॥७॥

यः । ते॒ । शृ॒ङ्ग॒ऽवृ॒षः । न॒पा॒त् । प्रन॑पा॒दिति॒ प्रऽन॑पात् । कु॒ण्ड॒ऽपाय्य॑ः । नि । अ॒स्मि॒न् । द॒ध्रे॒ । आ । मन॑ः ॥ ७ ॥

हे शृङ्गवृषो नपात् शृङ्गवृण्नामा कश्चिद् ऋषिः तस्य न पातयति कुलम् इति नपात् पुत्रः । तस्य संबोधनम् । यद्वा शृङ्गवद् उन्नता रश्मयः शृङ्गशब्देन उच्यन्ते । तैर्वर्षतीति शृङ्गवृड् आदित्यः । तस्य न पातयिता दिवि स्थापयिता इन्द्रः शृङ्गवृषो नपाद् इत्युच्यते । तादृश इन्द्र ते तव यः प्रसिद्धः प्रणपात् कुण्डपाय्यः कुण्डैः पातव्यः सोमो यस्मिन् क्रतौ स कुण्डपाय्यः क्रतुरस्ति । 'क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ' (पा ३,१,१३०) इति पिबतेः क्यप्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । अस्मिन् बहुसोमवति क्रतौ त्वं मनः आ नि दध्रे धारयसि सर्वतः स्थापयसि । दधातेर्लिटि 'इरयो रे' (पा ६,४,७६) इति रेभावः ।

इति पञ्चमं सूक्तम् ।

'इन्द्र त्वा वृषभं वयम्' इति **नवर्चस्य**[1] **सूक्तस्य प्रातःसवनशस्त्रे विनियोग उक्तः ।**

इन्द्र॑ त्वा वृष॒भं व॒यं सु॒ते सोमे॑ हवामहे । स पा॑हि॒ मध्वो॒ अन्ध॑सः ॥१॥

इन्द्र॑ । त्वा॒ । वृ॒ष॒भम् । व॒यम् । सु॒ते । सोमे॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ । सः । पा॒हि॒ । मध्वः॑ । अन्ध॑सः ॥ १ ॥

व्याख्यातेयम् अनुवाकादौ (अ २०,१,१) ।

इन्द्र॑ क्रतु॒विदं॑ सु॒तं सोमं॑ हर्य पुरुष्टुत । पिबा वृ॑षस्व॒ तातृ॑पिम् ॥ २ ॥

इन्द्र॑ । क्र॒तु॒ऽविद॑म् । सु॒तम् । सोम॑म् । ह॒र्य॒ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । पिब॑ । आ । वृ॒ष॒स्व॒ । ततृ॑पिम् ॥

हे पुरुष्टुत **पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत बहुप्रकारं स्तुत वा हे** इन्द्र क्रतुविदम् **क्रतोर्यागस्य लम्भकं निष्पादकं** सुतम् **अभिषवादिना संस्कृतम् इमं** सोमं हर्य **कामय । हर्य गतिकान्त्योः इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । कामयित्वा च** ततृपिम् **तर्पकं प्रीणयितारम् इमं सोमं** पिब **पानं कुरु । तदेव विशिनष्टि** — आ वृषस्व **जठरे सिञ्च । यथा जठरकुहरस्य अत्यन्तं सर्वतः पूर्तिर्भवति तथा कुर्वित्यर्थः । ततृपिम् । तृप प्रीणने इत्यस्मात्** 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' (पावा ३,२,१७१) **इति किन् । तस्य लिड्वद्भावाद् द्विर्वचनादि । संहितायां** 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा ६,१,७) **इत्यभ्यासस्य दीर्घः । नित्त्वाद् आद्युदात्तः ।**

इन्द्र॒ प्र णो॑ धि॒तावा॑नं य॒ज्ञं विश्वे॑भिर्दे॒वेभि॑ः । ति॒र स्त॑वान विश्पते ॥ ३ ॥

इन्द्र॑ । प्र । नः॒ । धि॒त॒ऽवा॑नम् । य॒ज्ञम् । विश्वे॑भिः । दे॒वेभि॑ः । ति॒र । स्त॒वा॒न॒ । वि॒श्प॒ते॒ ॥

हे स्तवान । **कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । स्तूयमान हे** विश्पते **विशो देवविशो मरुतः तेषां स्वामिन् । यद्वा विशां प्रजानां सर्वासां पते हे** इन्द्र नः **अस्माकं** धितावानम् **धितं धानं तद्वन्तं सोमस्य निधानवन्तम् । ग्रहादिभिर्गृहीतसोमम् इत्यर्थः ।** 'छन्दसीवनिपौ' (पावा ५,२,१०९) **इति मत्वर्थीयो वनिप् । उक्तलक्षणं** यज्ञं विश्वेभिः **सर्वैर्यष्टव्यैः** देवेभिः **देवैः सह** प्र तिर **वर्धय । हविःस्वीकारेणेति शेषः । तरतेर्व्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । प्र ण इति ।** 'उपसर्गाद् बहुलम्' (पा ८,४,२८) **इति संहितायां णत्वम् ।**

इन्द्र॒ सोमा॑ः सु॒ता इ॒मे तव॒ प्र य॑न्ति सत्पते । क्षयं॑ च॒न्द्रास॒ इन्द॑वः ॥४॥

इन्द्र॑ । सोमा॑ः । सु॒ताः । इ॒मे । तव॑ । प्र । य॒न्ति॒ । स॒त्ऽप॒ते॒ । क्षय॑म् । च॒न्द्रास॑ः । इन्द॑वः ॥

---

[1] सर्वानुक्रमणी एतत्सूक्तम् 'इन्द्र क्रतुविदम्' इत्यत आरभते । एवं च तन्मते एतत् सूक्तं पूर्वसूक्तं च प्रत्येकमष्टर्चमेव । एतच्च P,P², J,Cp अपि समर्थयन्ति.

हे सत्पते सतां यजमानानां पालक इन्द्र सुताः अभिषुताः चन्द्रासः चन्द्रा आह्लादकारिण इन्दवः क्लिन्ना रसात्मका इमे हूयमानाः सोमाः तव क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्ति अत्रेति क्षयो निवासस्थानम् । तव जठरम् इत्यर्थः । 'क्षयो निवासे' (पा ६,१,२०१) इति आद्युदात्तत्वम् । प्र यन्ति गच्छन्ति । इन्दव इति । 'उन्देरिच्चादेः' (पाउ १, १२) इति उप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ।

द॒धि॒ष्वा ज॒ठरे॑ सु॒तं सोम॑मिन्द्र॒ वरे॑ण्यम् । तव॑ द्यु॒क्षास॒ इन्द॑वः ॥ ५ ॥

द॒धि॒ष्व । ज॒ठरे॑ । सु॒तम् । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । वरे॑ण्यम् । तव॑ । द्यु॒क्षासः॑ । इन्द॑वः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वरेण्यम् वरणीयं स्पृहणीयं सुतम् अभिषुतम् इमं सोमम् अस्माभिर्हूयमानं जठरे दधिष्व धारय । दधातेर्लोटि रूपम् । 'आगमा अनुदात्ताः' (पाम ३,३,१) इटोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । सोमानाम् इन्द्रस्य[1] असाधारणं स्वत्वम्[1] आह—द्युक्षासः दीप्तिमन्तो दीप्तिनिवासस्थानभूता इन्दवः सोमाः तव । असाधारणस्वभूता इति शेषः ।

गिर्व॑णः पा॒हि नः॑ सु॒तं मधो॒र्धारा॑भिरज्यसे । इन्द्र॒ त्वादा॑त॒मिद् यशः॑ ॥६॥

गिर्व॑णः । पा॒हि । न॒ः । सु॒तम् । मधोः॑ । धारा॑भिः । अ॒ज्य॒से॒ । इन्द्र॑ । त्वाऽदा॑तम् । इत् । यश॑ ः ॥

हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय संभजनीय इन्द्र । वन षण संभक्तौ इत्यस्माद् असुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छान्दसः । 'आमन्त्रितस्य च' (पा ६,१,१९८) इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् । नः अस्माकं संबन्धिनं सुतम् अभिषुतं सोमं पाहि पिब । अहूयमानस्य कथं पानप्रसक्तिरित्यत्राह—मधोर्धाराभिः इति । यस्माद् मधोः मधुरस्य सोमस्य धाराभिः अज्यसे आर्द्रीक्रियसे । हूयस इत्यर्थः । अपेक्षितस्य फलस्य अभावे होमस्य का प्रसक्तिरित्यत्राह—हे इन्द्र त्वादातमित् त्वया दातव्यमेव यशः अन्नम् । अस्तीति शेषः । 'अस्ति त्वादातम् अद्रिवः' इत्यमुं मन्त्रभागं व्याचक्षाणेन यास्केन 'त्वया[2] नस्तद् दातव्यम्' (नि ४,४) इति हि त्वादातशब्दो व्याख्यातः । यद्वा त्वादातम् त्वया शोधितं यशोऽस्ति । दैप् शोधने । सत्यपि पकारे 'नानुबन्धकृतम् अनेजन्तत्वम्' (पाम १,३,९) इत्येजन्त एवायम् । ततः 'आदेचः°' (पा ६,१,४५) इति आत्त्वम् । अस्मात् कर्मणि क्तः । 'दाधा घ्वदाप्' (पा १,१,२०) इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावात् 'दो दद् घोः' (पा ७,४,४६) इति दद् आदेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा २,१,३२) इति समासः । 'तृतीया कर्मणि' (पा ६,२,४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

---

[1] अधारणस्वत्वम् S'. [2] या S',

अ॒भि द्यु॒म्नानि॑ व॒निन॒ इन्द्रं॑ सचन्ते॒ अक्षि॑ता । पी॒त्वी सोम॑स्य वावृधे ॥७॥

अ॒भि । द्यु॒म्नानि॑ । व॒निनः॑ । इन्द्र॑म् । स॒च॒न्ते॒ । अक्षि॑ता । पी॒त्वी । सोम॑स्य । व॒वृ॒धे॒ ॥७॥

[1]वनिनः देवान् संभजमानस्य[1] यजमानस्य द्युम्नानि द्योतमानान्यन्नानि सोमलक्षणानि । 'द्युम्नं द्योततेः । यशो वान्नं वा' (नि ५,५) इति यास्कः । द्युम्नानि विशेष्यन्ते । अक्षिता अक्षितानि अक्षीणानि अतिप्रभूतानि इन्द्रं देवम् अभि सचन्ते अभितः संगच्छन्ते । स च इन्द्रः सोमस्य प्रभूतस्य । अंशम् इति शेषः । अथवा सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा । पा पाने इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य 'स्नात्व्यादयश्च' (पा ७,१,४९) इति निपातनात् त्वीभावः । 'घुमास्थागापा' (पा ६,४,६६) इत्यादिना ईत्वम् । प्रत्ययस्वरः । वावृधे प्रवृद्धो भवति ।

अ॒र्वा॒वतो॑ न॒ आ ग॑हि प॒रा॒वत॑श्च वृत्रहन् । इ॒मा जु॑षस्व नो॒ गिरः॑ ॥ ८ ॥

अ॒र्वा॒ऽवतः॑ । न॒ः । आ । ग॒हि॒ । प॒रा॒ऽवतः॑ । च॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । इ॒माः । जु॒ष॒स्व॒ । न॒ः । गिरः॑ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र नः अस्मान् यजमानान् अर्वावतः अर्वाचीनाद् अन्तिकाद् देशाद् आ गहि आगच्छ । तथा परावतः दूरदेशाच्च नः आ गहि आगच्छ । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा ५ १,११८) इति वतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । आगत्य च नः अस्माकम् इमा गिरः स्तुतिरूपा वाचो जुषस्व सेवस्व ।

यद॑न्त॒रा प॑रा॒वत॑मर्वा॒वतं॑ च हू॒यसे॑ । इन्द्रे॒ह तत॒ आ ग॑हि ॥ ९ ॥

यत् । अ॒न्त॒रा । प॒रा॒ऽवत॑म् । अ॒र्वा॒ऽवत॑म् । च॒ । हू॒यसे॑ । इन्द्र॑ । इ॒ह । ततः॑ । आ । ग॒हि॒ ॥

हे इन्द्र परावतम् परावद् दूरस्थानं तथा अर्वावतं च संनिहितस्थानं च यत् यस्मिन् अन्तरा तयोरन्तरालदेशे । उभयत्र 'अन्तरान्तरेणयुक्ते' (पा २,३,४) इति द्वितीया । तत्र हूयसे सम्यग् इज्यसे ततः तस्माद् देशात् परावतः अर्वावतश्च सकाशाद् इह अस्मद्यागदेशं प्रति आ गहि आगच्छ ।

इति षष्ठं सूक्तम् ।

'उद्घेदभि' इति तृचस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने विनियोग उक्तः ।

उद्घेद॒भि श्रु॒ताम॑घं वृष॒भं नर्या॑पसम् । अस्ता॑रमेषि सूर्य ॥ १ ॥

उत् । घ॒ । इत् । अ॒भि । श्रु॒तऽम॑घम् । वृ॒ष॒भम् । नर्य॑ऽअपसम् । अस्ता॑रम् । ए॒षि॒ । सू॒र्य॒ ॥१॥

हे सूर्य त्वं श्रुतामघम् । मघम् इति धननाम । श्रुतं विख्यातं स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च दातव्यं मघं धनं यस्यासौ श्रुतमघः तम् । सत्यपि श्रुतधनत्वे दानाभावे

---

[1] नास्ति S'.

प्रयोजनाभावाद् उच्यते वृषभम् इति । अभिमतस्य धनस्य वर्षकम् इत्यर्थः । तथा नर्यापसम् नरेभ्यो हितं नर्यम् अपः कर्म यस्यासौ नर्यापाः तम् । 'तस्मै हितम्' (पा ५,१,५) इति यत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वसेवकानाम् इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारविषयकर्मवन्तम् इत्यर्थः । तथा अस्तारम् शत्रूणां निरसितारम् । असु क्षेपणे । तृनि छान्दसः इडभावः । एवंमहानुभावम् इन्द्रम् अभि अभिलक्ष्य[1] उद्धेदेषि । घेति प्रसिद्धौ । उदेषि ऊर्ध्वं गच्छसि उदयसि । सूर्योदयाभावे इन्द्रस्य सोमलक्षणहविःप्रदानासंभवाद् उक्तलक्षणम् इन्द्रं प्रति उदेषीत्युच्यते ।

नव॒ यो न॑व॒तिं पुरो॑ बि॒भेद॑ बा॒ह्वो᳚जसा । अहिं॑ च वृत्र॒हाऽव॑धीत् ॥ २ ॥

नव॑ । यः । न॒व॒तिम् । पुर॑ः । बि॒भेद॑ । बा॒हुऽओ॑जसा । अहि॑म् । च॒ । वृ॒त्र॒ऽहा । अ॒व॒धी॒त् ॥२॥

य इन्द्रः शम्बरस्यासुरस्य नव नवतिं च पुरः नवोत्तरनवतिसंख्याका मायानिर्मिताः पुरीः । 'पङ्क्तिविंशति' (पा ५,१,५९) इत्यादिना [2]तिप्रत्ययान्तो निपातितः । बाह्वोजसा बाहुबलेन अन्यनैरपेक्ष्येणैव बिभेद भिन्नवान् नाशितवान् । तथा च मन्त्रान्तरम्—'दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य' (ऋ २,१९,६) इति । किं च वृत्रहा । वृत्रशब्दः शत्रुसामान्यवचनः । 'वृत्राणि वृत्रहं जहि' (अ २०,५,३), 'इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते' (अ २०,५,२) इत्यादौ तथा दर्शनात् । वृत्राणां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः अहिं च । अयति गच्छतीत्यहिर्मेघः । 'अहिरयनात् । एत्यन्तरिक्षे' इति निरुक्तम् (२,१७) । अथवा आगत्य हन्तीत्यहिर्वृत्रः । हन हिंसागत्योः । 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (पाउ ४,१३७) इति आङ्पूर्वाद् इञ्प्रत्ययः । 'वातेर्डित्' (पाउ ४,१३३) इत्यनुवर्तनात् डिद्वद्भावः आङो ह्रस्वश्च । ञित्त्वाद् आद्युदात्तः । तम् अवधीत् हतवान् । स न इत्युत्तरत्र संबन्धः ।

स न॒ इन्द्रः॑ शि॒वः सखाश्वा॑व॒द् गोम॒द् यव॑मत् । उ॒रुधा॑रेव दोहते ॥ ३ ॥

सः । न॒ः । इन्द्रः॑ । शि॒वः । सखा॑ । अश्व॑ऽवत् । गोऽम॑त् । यव॑ऽमत् । उ॒रुधा॑राऽइव । दो॒ह॒ते ॥

सः पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः नः अस्माकं शिवः सुखकारी सखा मित्रभूतः । तादृश इन्द्रः अश्वावत् अश्वैर्बहुभिरुपेतं गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं यवमत् । यवो धान्यविशेषः । बहुभिर्यवैर्युक्तं धनम् उरुधारेव प्रभूतधारायुक्ता बहुक्षीरा गौरिव दोहते सा यथा सर्वेषां तर्पणसमर्थं बहु क्षीरं दुग्धे एवं सर्वजनतृप्तिसाधनम् अश्वाद्युपेतं धनं दुग्धाम् प्रयच्छतु । बाहुलकात् शपो लुगभावः । लेटि वा अडागमः ।

इति सप्तमं सूक्तम् ।

---

[1] अभिलक्ष्य S'. [2] क्तिप्र° S'.

'इन्द्र क्रतुविदम्' इत्येषा आद्या ऋक् ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या । उक्तं हि — 'उक्थसंपदः परिधानीयोत्तरा याज्या' (वैताश्रौ २१,६) इति ।

'एवा पाहि' इत्याद्यास्तिस्र ऋचस्तेषामेव ब्राह्मणाच्छंस्यादीनां त्रयाणाम् ऋत्विजां क्रमेण माध्यंदिनसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः । तथा च वैतानं सूत्रम्—"'एवा पाहि' इति प्रस्थितयाज्या" (वैताश्रौ २१,२१) इति ।

इन्द्र॑ क्रतु॒विदं॑ सु॒तं सोमं॑ हर्य पुरुष्टुत । पिबा वृ॑षस्व॒ तातृ॑पिम् ॥ ४ ॥

इन्द्र॑ । क्र॒तु॒ऽवि॑दम् । सु॒तम् । सोम॑म् । ह॒र्य॒ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । पिब॑ । आ । वृ॒ष॒स्व॒ । तत॑पिम् ॥४॥

'हे पुरुष्टुत बहुभिर्बहुप्रकारं वा स्तुत'[1] इन्द्र क्रतुविदं क्रतुः प्रज्ञा भवति तस्या लम्भकम् । अथवा क्रतोरेव ज्योतिष्टोमादेर्लम्भकं साधकं सुतम् अभिषुतं[2] ततृपिम् तर्पकं सोमं हर्य कामय । ततृपिम् इत्यत्र 'आदृगमहन॰' (पा ३,२,१७१) इति विहितः 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' (पावा ३,२,१७१) इति किन् । पिब । अपि च आ वृषस्व जठरे सिञ्च । पिबेत्यनेन उक्त एवार्थः पुनरनेन अभिहितः पानस्याधिक्याभिधानाय । व्याख्यातेयम् अस्मिन्नेवानुवाके (अ २०,६,२)।

ए॒वा पा॑हि प्र॒त्नथा॒ मन्द॑तु त्वा श्रु॒धि ब्रह्म॑ वावृ॒धस्वो॒त गी॒र्भिः॑ ।
आ॒विः सूर्यं॑ कृणु॒हि पी॑पि॒हीषो॑ ज॒हि शत्रूँ॑र॒भि गा इ॑न्द्र तृन्धि ॥ १ ॥

ए॒व । पा॒हि॒ । प्र॒त्नऽथा॑ । मन्द॑तु । त्वा॒ । श्रु॒धि । ब्रह्म॑ । व॒वृ॒धस्व॑ । उ॒त । गी॒ःऽभिः॑ ।
आ॒विः । सूर्य॑म् । कृ॒णु॒हि । पी॒पि॒हि । इषः॑ । ज॒हि । शत्रू॑न् । अ॒भि । गाः । इ॒न्द्र॒ । तृ॒न्धि॒ ॥ १ ॥

हे इन्द्र प्रत्नथा । प्रत्नम् इति पुराणनाम । पूर्वं यथा अङ्गिरःप्रभृतीनां सोमयागे सोमम् अपाः । 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि' (पा ५,३,१११) इति इवार्थे थाल्प्रत्ययः । एव एवम् अस्मदीयमपि सोमं पाहि पिब । स च पीतः सोमः त्वा त्वां मन्दतु मदयतु । तदर्थम् अस्मदीयं ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं श्रुधि शृणु । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा ६,४,१०२) इति हेर्धिभावः । न केवलं श्रवणमेव उत अपि च गीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिवाग्भिः ववृधस्व वर्धस्व अभिवृद्धो भव । अतस्तव यागार्थं सूर्यम् सर्वकर्मणां प्रेरकं देवम् आविष्कृणुहि प्रकाशितं कुरु । यद्वा अस्माकं व्यवहाराय बहुकालं सूर्यम् आविष्कृणु । तत इषः अन्नानि अस्मदुपभोगसाधनानि पीपिहि प्यायय समर्धय । किं च शत्रून् शातयितृन् अस्मद्विरोधिनो द्वेष्यान् जहि घातय । हे इन्द्र गाः च पणिभिरपहृता अभि तृन्धि प्रयच्छ । ववृधस्वेति । वृधेर्बहुलग्रहणाच्छपः श्लुः । 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा ३,१,८५)

---

[1] इदं 'ततृपिम्' इत्यतः पूर्वम् पठति S'.

[2] °षुतं त्वा च S'.

इत्यत्र 'क्वचिद् द्विविकरणता च' (तु. पाका.) **इति वचनात् शप्रत्ययः । विकरणस्वरेण मध्योदात्तः । तृन्धि । उतृदिर् हिंसानादरयोः ।**

अ॒र्वा॑ङेहि॒ सोम॑कामं त्वाहुर॒यं सु॒तस्तस्य॑ पिबा॒ मदा॑य ।
उ॒रु॒व्यचा॑ ज॒ठर॒ आ वृ॑षस्व पि॒तेव॑ नः शृणुहि हू॒यमा॑नः ॥ २ ॥

अ॒र्वाङ् । आ । इ॒हि॒ । सोम॑ऽकामम् । त्वा॒ । आ॒हु॒ः । अ॒यम् । सु॒तः । तस्य॑ । पि॒ब॒ । मदा॑य ।
उ॒रु॒ऽव्यचाः॑ । ज॒ठरे॑ । आ । वृ॒ष॒स्व॒ । पि॒ताऽइ॑व । न॒ः । शृ॒णु॒हि॒ । हू॒यमा॑नः ॥ २ ॥

हे इन्द्र अर्वाङ् **अस्मदभिमुखः सन्** एहि **आगच्छ । किमर्थम् आगमनम् इति चेद् उच्यते**—सोमकामं त्वाहुः **इति । यतः** त्वा **त्वां** सोमकामम् **सोमं कामयमानं सोमविषये अत्यन्ताभिलषितवन्तम्** आहुः **अभिज्ञाः कथयन्ति ।** 'सोमकामं हि ते मनः' (अ २०,११३,२) **इति हि मन्त्रान्तरम् ।** 'इमं जम्भसुतं पिब' (ऋ ८,९१,२) **इति मन्त्रे जम्भनिष्पीडितस्यापि सोमस्य पानाभिधानाद् इन्द्रस्य सोमे अतिशयप्रीतिसद्भाव उक्तो भवति । यस्मादेवं तस्माद्** अयं **सोमः** सुतः **अभिषुतः ।** तस्य । **तं सोमम् इत्यर्थः ।** 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,३२) **इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।** पिब **पानं कुरु । कस्मै प्रयोजनायेति उच्यते ।** मदाय **। तस्य पिबेति सोमपानमात्रम् अभिहितम् । इदानीं कुक्षिपरिपूर्तिपर्यन्तं पानम् अभिधीयते** — [1]'उरुव्यचा इत्यादिना'[1] **। उरु प्रभूतं व्यचनं कुक्षिबाहुल्यं यस्य स उरुव्यचाः । व्यचेरौणादिकः असिप्रत्ययः ।** 'व्यचेः कुटादित्वम् अनसीति वक्तव्यम्' (पावा १,२,१) **इति वचनात् ङित्त्वाभावेन संप्रसारणाभावः ।** 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा ६,२,१९९) **इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तादृशस्त्वं** जठरे **उदरे अतिविस्तीर्णे** आ वृषस्व **आसिञ्च सर्वतः पूरय । तदर्थम्** आहूयमानः त्वं पितेव **यथा पिता पुत्रस्य वचनं शृणोति एवं** नः **अस्माकम् आह्वानं** शृणुहि **शृणु ।** 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वा वचनम्' (पावा ६,४,१०६) **इति हेर्लुगभावः ।**

आपू॑र्णो अस्य क॒लश॒ः स्वाहा॒ सेक्ते॑व॒ कोशं॑ सिसि॒चे पिब॑ध्यै ।
समु॑ प्रि॒या आव॑वृत्र॒न् मदा॑य प्रदक्षि॒णिद॒भि सोमा॑स॒ इन्द्र॑म् ॥ ३ ॥

आऽपू॑र्णः । अ॒स्य॒ । क॒लशः॑ । स्वाहा॑ । सेक्ता॑ऽइव । कोश॑म् । सि॒सि॒चे । पिब॑ध्यै ।
सम् । ऊँ॒ इति॑ । प्रि॒याः । आ । अ॒व॒वृ॒त्र॒न् । मदा॑य । प्र॒ऽद॒क्षि॒णित् । अ॒भि । सोमा॑सः । इन्द्र॑म् ॥

अस्य **अस्मै इन्द्राय । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तदर्थं** कलशः **द्रोणकलशः** आपूर्णः **सोमरसेन सर्वतः पूर्ण आसीत् । तच्च पूरणं किमर्थम् इति चेद् उच्यते**— स्वाहा **स्वाहुतत्वाय । होमार्थम् इत्यर्थः । ततः** सेक्तेव कोशम् **सेक्ता पूरकः पुमान्**

---

[1] उरुव्यचेत्यादिना S'.

कोशम् दर्तिं यथा सिञ्चति पूरयति उदकादिना एवं पिबध्यै इन्द्रस्य पानाय । पा पाने इत्यस्मात् तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः । शित्त्वात् पिबादेशः । नित्त्वाद् आद्युदात्तः । सिसिचे सिञ्चति अध्वर्युः सोमरसम् । सामर्थ्याद् ग्रहादिष्विति लभ्यते । ते च सिक्ताः प्रियाः हृद्याः स्वादवः सोमासः सोमाः मदाय इन्द्रस्य हर्षाय प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन इन्द्रं सम् अभ्यावव्रृत्रन् सम्यग् अभिमुखा वर्तन्ते समभिव्याप्नुवन्ति । वृतु वर्तने । लङि 'बहुलं छन्दसि (पा २,४,७६) इति श्लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा ७,१,८) इति झे रुडागमः ।

इति अष्टमं सूक्तम् ।

'तं वो दस्ममृतीषहम्' इत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्यान्तिमा 'ऋजीषी वज्री' (अ २०,१२,७) इत्येषा ऋक् शस्त्रयाज्या (तु. गोब्रा २,४,२) । 'तं वो दस्ममृतीषहम्' (१), 'तत् त्वा यामि सुवीर्यम्' (३) इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ । 'उदु त्ये मधुमत्तमाः' (अ २०,१०,१) इति सामप्रगाथः[1] । 'इन्द्रः पूर्भित्' (अ २०,११) इति सूक्तम् उक्थमुखम् । 'उदु ब्रह्माणि' (अ २०,१२) इति सूक्तं पर्याससंज्ञम् । 'एवेदिन्द्रम्' (अ २०,१२,६) इति परिधानीया । एतत् सर्वं वैताने सूत्रितम्—" 'तं वो दस्ममृतीषहं', 'तत् त्वा यामि सुवीर्यम्' ×××" (वैताश्रौ २२,७;११-१४) इति ।

तं॑ वो॑ द॒स्ममृ॑ती॒षहं॒ वसो॑र्मन्दा॒नमन्ध॑सः ।
अ॒भि व॒त्सं न स्वस॑रेषु धे॒नव॒ इन्द्रं॑ गी॒र्भिर्न॑वामहे[2] ॥ १ ॥

तम् । व॒ः । द॒स्मम् । ऋ॒ति॒ऽसह॑म् । वसो॑ः । म॒न्दा॒नम् । अन्ध॑सः ।
अ॒भि । व॒त्सम् । न । स्वस॑रेषु । धे॒नव॑ः । इन्द्र॑म् । गी॒ःऽभिः । न॒वा॒म॒हे॒ ॥ १ ॥

हे यजमानाः वः युष्मदर्थं युष्मद्यागनिष्पत्त्यर्थं युष्मदभिमतफलार्थं वा तं प्रसिद्धम् इन्द्रम् अभि अभिलक्ष्य गीर्भिः स्तुतिप्रकाशिकाभिर्ऋग्भिः[3] नवामहे स्तुम इति संबन्धः । कीदृशम् इन्द्रम् । दस्मम् दर्शनीयम् । तत्तत्फलार्थिभिरवश्यं सेवनीयम् इत्यर्थः । ऋतीषहम् । अर्तेर्ऋतिशब्दः । आर्तेरभिभवितारं नाशकम् । 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च' (पा ८,३,१०९) इत्यत्र 'सहेः' इति योगविभागात् षत्वम् । तथा वसोः वासकस्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य । पानेनेति शेषः । मन्दानम् मन्दमानम् । स्तुतौ दृष्टान्तम् आह—वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । स्वसरेषु स्वयं सरन्तीति वा स्वः आदित्यः स एनानि सारयतीति वा स्वसराण्यहानि । तेषु आगच्छत्सु निर्गच्छत्सु वा । सायंप्रातःकालेष्वित्यर्थः । तेषु धेनवः प्रभूतेन

---

[1] सामप्रयागः S'.   [2] °र्भिर्हवामहे ऋ ८,७६,५.   [3] °प्रकाशका° S'.

पयसा प्रीणयित्र्यो गावः अभिनवप्रसवा वा ता वत्सं न । यथा वत्सम् अभिलक्ष्य स्तनप्रदानाय हम्भाशब्दम् उच्चैर्बहुशः कुर्वन्ति तद्वत् ।

द्यु॒क्षं॑ सु॒दानुं॒ तवि॑षीभि॒रावृ॑तं गि॒रिं न पु॑रु॒भोज॑सम् ।
क्षु॒मन्तं॒ वाजं॑ श॒तिनं॑ सह॒स्रिणं॑ म॒क्षू गोम॑न्तमीमहे ॥ २ ॥

द्यु॒क्षम् । सु॒ऽदानु॑म् । तवि॑षीभिः । आऽवृ॑तम् । गि॒रिम् । न । पु॒रु॒ऽभोज॑सम् ।
क्षु॒ऽमन्त॑म् । वाज॑म् । श॒तिन॑म् । स॒ह॒स्रिण॑म् । म॒क्षु । गोऽम॑न्तम् । ई॒म॒हे॒ ॥ २ ॥

द्युक्षम् दीप्तं सुदानुम् शोभनदानं विशिष्टदानार्हं तविषीभिः बलैः आवृतम् आच्छन्नम् । बलप्रदम् इत्यर्थः । गिरिं न पुरुभोजसम् । पुरु इति बहुनाम । बहूनां प्रजानां भोगयोग्यं गिरिं न पर्वतमिव । यथा दुर्भिक्षे प्रजा जीवनाय बहुभिः कन्दमूलाद्यन्नैरुपेतं गिरिम् अर्थयन्ते तद्वत् । 'उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' (नि ६,५) इति हि मन्त्रवर्णः (?) । अयम् वाजम् ईमहे इत्यत्र दृष्टान्तः । तथा क्षुमन्तम् । क्षु शब्दे । शब्दोपेतम् । स्तुतिमन्तम् इत्यर्थः । यो लोके बह्वन्नो भवति स शब्द्यत इति प्रसिद्धम् । शतिनम् शतयुक्तं शतसंख्यानां प्रजानां पोषकत्वेन तद्वन्तम् । एवं सहस्रिणम् इत्येतदपि योज्यम् । अपरिमितप्राणिपोषकम् इत्यर्थः । तथा गोमन्तम् बह्वीभिर्गोभिर्युक्तम् । एवम् उक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टं वाजम् अन्नं मक्षु शीघ्रम् ईमहे याचामहे ।

तत् त्वा॑ यामि सुवीर्यं॒ तद् ब्रह्म॑ पू॒र्वचि॑त्तये ।
येना॒ यति॑भ्यो॒ भृग॑वे॒ धने॑ हि॒ते येन॒ प्रस्क॑ण्व॒मावि॑थ ॥ ३ ॥

तत् । त्वा॒ । या॒मि॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । तत् । ब्रह्म॑ । पू॒र्वऽचि॑त्तये ।
येन॑ । यति॑ऽभ्यः । भृग॑वे । धने॑ । हि॒ते । येन॑ । प्रस्क॑ण्वम् । आवि॑थ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तत् वक्ष्यमाणलक्षणं सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतं ब्रह्म परिवृढम् अन्नं त्वा त्वां यामि याचामि । वर्णलोपश्छान्दसः । "अथापि वर्णलोपो भवति 'तत् त्वा यामि' इति" (नि २,१) इति हि यास्कः । उक्तमेवार्थं पुनराह इतरेभ्यः पूर्वं लाभाय । तत् उक्तलक्षणं ब्रह्म अन्नं पूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानाय । यामीति संवन्धः । तद् इत्युक्तम् । कीदृक् तद् इत्याह—येन ब्रह्मणा अन्नेन यतिभ्यः कर्मभ्यो निवृत्तेभ्यः सकाशाद् आहृत्य भृगवे एतन्नामकाय महर्षये धने हिते अभिमते सति तं भृगुं प्रीणितवान् असि । यद्वा येन सुवीर्येण अन्नेन यतिभ्यः नियतिमद्भ्यः कर्मसु नियतेभ्यः अन्येभ्यो महर्षिभ्यः तदर्थं धने हिते सति परितोषितवान् असि । तथा भृगवे

एतन्नामकाय महर्षये च । येन च धनेन प्रस्कण्वम् कण्वस्य पुत्रम् एतन्नामानम् ऋषिम् आविथ ररक्षिथ ।

येना॑ समु॒द्रमसृ॑जो म॒हीर॒पस्तदि॑न्द्र॒ वृष्णि॑ ते॒ शव॑ः ।
स॒द्यः सो अ॑स्य महि॒मा न सं॒नशे॒ यं क्षो॒णीर॑नुचक्र॒दे ॥ ४ ॥

येन॑ । स॒मु॒द्रम् । असृ॑जः । म॒हीः । अ॒पः । तत् । इ॒न्द्र॒ । वृष्णि॑ । ते॒ । शव॑ः ।
स॒द्यः । सः । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा । न । स॒म्ऽनशे॑ । यम् । क्षो॒णीः । अ॒नु॒ऽच॒क्र॒दे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र येन शवसा बलेन समुद्रम् । समभिद्रवन्त्येनम् आप इति समुद्रः उदधिः । तं प्रति महीः महतीः अतिप्रभूता अपः समुद्रपूर्तिपर्यन्तानि उदकानि असृजः सृष्ट्यादौ सृष्टवान् असि । तत् तादृक् ते शवः बलं वृष्णि वर्षकं सर्वेषाम् अभिमतप्रदात् । भवतीति शेषः । अथ परोक्षम् आह — अस्य इन्द्रस्य स महिमा बहुभिरुदकैः समुद्रपूर्त्यादिलक्षणः सद्यः तदानीमेव न संनशे परैर्न सम्यग् व्याप्तुम् अर्हः । महिम्न आनन्त्याद् अनन्यसाधारणत्वाच्चेति भावः । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । यं महिमानं क्षोणीः । क्षोणी पृथिवी । तेन तन्निष्ठः प्राणिनिकरो लक्ष्यते । अनुचक्रदे अनुक्रन्दति । उद्घोषयतीत्यर्थः ।

इति नवमं सूक्तम् ।

‘उदु त्ये’ इति सूक्तस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

उद्दु॒ त्ये मधु॑मत्तमा॒ गिर॒[1] स्तोमा॑स ईरते ।
स॒त्रा॒जितो॑ धन॒सा अक्षि॑तोतयो वाज॒यन्तो॒ रथा॑ इव ॥ १ ॥

उत् । ऊँ॒ इति॑ । त्ये । मधु॑मत्ऽतमाः । गिर॑ः । स्तोमा॑सः । ई॒र॒ते॒ ।
स॒त्रा॒ऽजित॑ः । ध॒न॒ऽसाः । आक्षि॑तऽऊतयः । वा॒ज॒ऽयन्त॑ः । रथा॑ःऽइव ॥ १ ॥

त्ये । तच्छब्दसमानार्थस्त्यच्छब्दः । ते वक्ष्यमाणाः स्तोमासः स्तोमाः त्रिवृदादयः । प्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणीत्यर्थः । ते विशेष्यन्ते — मधुमत्तमाः अतिशयेन मधुराः वस्तुवद् वाच्यपि माधुर्यम् अस्त्येव । ते उदीरते प्रादुर्भवन्ति । तथा गिरः । अत्रापि मधुमत्तमा इत्येतत् संबध्यते । अतिशयेन मधुरा गिरः शस्त्राश्रयभूता वाचः अप्रगीतमन्त्रसाध्यान्यपि [2]शस्त्राणि उदीरते[2] । ते विशष्यन्ते — सत्राजितः सहैव एकवारमेव जयन्ति शत्रून् इति सत्राजितः । तथा धनसाः धनानां संभक्तारो धनप्रदाः । ‘जनसनखनक्रमगमो विट्’ (पा ३,२,६७) इति विट् ।

---

[1] गिर॒ः ऋ ८,३,१५.　　[2] शस्त्राण्यपि उदीरिते S'.

विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा ६,४,४१) इति आत्त्वम् । एवम् अक्षितोतयः । क्षितं क्षयः । न विद्यते क्षितं यासां ता अक्षिताः । अक्षिता ऊतयो येषां ते तथोक्ताः। सर्वदा रक्षका इत्यर्थः । 'निष्ठायाम् अण्यदर्थे' (पा ६,४,६०) इति पर्युदासाद् दीर्घाभावः । अत एव 'क्षियो दीर्घात्' (पा ८,२,४६) इति निष्ठानत्वाभावः । वाजयन्तः वाजम् अन्नम् इच्छन्तः । क्यचि 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' (पा ७,४,३५) इति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । तत्र दृष्टान्तः—रथा इव । अत्र सत्राजित इत्यादिविशेषणानि दृष्टान्तेऽपि योजयितव्यानि । यथोक्तलक्षणा रथा यथा रथस्वामिनः प्रयोजनाय उदीरते एवम् इन्द्रस्य परितोषाय स्तोमा उदीरत[1] इत्यर्थः ।

कण्वा॑ इ॒व भृग॑वः॒ सूर्या॑ इ॒व विश्व॒मिद् धी॒तमा॑नशुः[2] ।
इन्द्रं॒ स्तोमे॑भिर्म॒हय॑न्त आ॒यवः॑ प्रि॒यमे॑धासो अस्वरन् ॥ २ ॥

कण्वाः॑ऽइव । भृग॑वः । सूर्याः॑ऽइव । विश्व॑म् । इत् । धी॒तम् । आ॒न॒शुः॒ ।
इन्द्र॑म् । स्तोमे॑भिः । म॒हय॑न्तः । आ॒यवः॑ । प्रि॒यऽमे॑धासः । अ॒स्व॒र॒न् ॥ २ ॥

कण्वा इव कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयोऽपि कण्वाः । ते यथा विश्वम् [3]व्यातं लोकत्रयस्वामिनम्[3] । इत्शब्दः अव्यवहितेन इन्द्रम् इत्यनेन संबध्यते । धीतम् ध्यातं तत्तत्फलार्थिभिः सर्वैर्ध्यानोपलक्षितेन स्तोत्रेण विषयीकृतम् इन्द्रमित् इन्द्रमेव आनशुः स्तोत्रशस्त्रादिभिः प्राप्ताः । भृगवः । केवलोऽपि भृगुशब्दः इवेन विशिष्टार्थः परिगृह्यते । भृगव इव । ते यथा उक्तलक्षणम् इन्द्रम् आनशुः । सूर्या इव सूर्या धात्रर्यमादयः । ते यथा स्वनियन्तारम् इन्द्रम् आनशुः । एवम् उक्तगुणकम् इन्द्रं प्रियमेधासः । येषां मेधाः प्रियभूतास्ते प्रियमेधाः । एतन्नामानः आयवः मनुष्या महर्षयः महयन्तः पूजयन्तः स्तोमेभिः स्तोत्रैः अस्वरन् शब्दम् अकुर्वन् । अस्तुवन्नित्यर्थः ।

इति दशमं सूक्तम् ।

'इन्द्रः पूर्भित्' इति सूक्तस्य उक्तो विनियोगः ।

इन्द्रः॑ पू॒र्भिदाति॑र॒द् दास॑म॒र्कैर्वि॒दद्व॑सु॒र्दय॑मानो॒ वि शत्रू॑न् ।
ब्रह्म॑जूतस्त॒न्वा꣡ वावृ॒धानो॒ भूरि॑दात्र॒ आपृ॑ण॒द् रोद॑सी उ॒भे ॥ १ ॥

इन्द्रः॑ । पुः॒ऽभित् । आ । अ॒ति॒र॒त् । दास॑म् । अ॒र्कैः । वि॒दत्ऽव॑सुः । दय॑मानः । वि । शत्रू॑न् ।
ब्रह्म॑ऽजूतः । त॒न्वा꣡ । व॒वृ॒धा॒नः । भूरि॑ऽदात्रः । आ । अ॒पृ॒ण॒त् । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ ॥ १ ॥

---

[1] उदीरित S'.

[2] धित॑मा° मै १,३,३९; °मौशत कौ २,७१३.

[3] व्यासलो° S'.

इन्द्रो देवः पूर्भित् शत्रुपुरां भेत्ता दासम् उपक्षपयितारं शत्रुम् अर्कैः अर्चनीयैः स्ववीर्यैः आतिरत् सर्वतो हिंसितवान् । सूर्यात्मना वा अर्कैः अर्चनीयैः रश्मिभिः दासम् तमसः क्षपयितारं वासरम् आतिरत् सर्वतो वर्धितवान् । प्रकाशितवान् इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विदद्वसुः लब्धधनः । शत्रुधनापहर्तेत्यर्थः । शत्रून् वृत्रादीन् वि दयमानः विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः—“ ‘विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून्’ इति हिंसाकर्मा” (नि ४,१७) इति । ब्रह्मजूतः ब्रह्मणा प्रभूतेन स्तोत्रेण अभिवृद्धः तन्वा शरीरेण ववृधानः वर्धमानः । वृधु वर्धने । कानचि रूपम् । संहितायां ‘तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य’ (पा ६,१,७) इति अभ्यासस्य दीर्घः । भूरिदात्रः । दात्यनेन खण्डयति शत्रून् इति दात्रम् आयुधम् । प्रभूतायुध इत्यर्थः । यद्वा दीयत इति दात्रं धनम् । बहुधनः । उक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः उभे रोदसी उभे द्यावापृथिव्यौ आपृणत् । व्याप्नोद् इत्यर्थः ।

म॒खस्य॑ ते तवि॒षस्य॒ प्र जू॒तिमि॑यर्मि॒ वाच॑म॒मृता॑य॒ भूष॑न् ।
इन्द्र॑ क्षिती॒नाम॑सि॒ मानु॑षीणां वि॒शां दैवी॑नामु॒त पू॑र्व॒यावा॑ ॥ २ ॥

म॒खस्य॑ । ते॒ । त॒वि॒षस्य॑ । प्र । जू॒तिम् । इय॑र्मि । वाच॑म् । अ॒मृता॑य । भूष॑न् ।
इन्द्र॑ । क्षिती॒नाम् । अ॒सि॒ । मानु॑षीणाम् । वि॒शाम् । दैवी॑नाम् । उ॒त । पू॒र्व॒ऽयावा॑ ॥ २ ॥

हे इन्द्र मखस्य मंहनीयस्य मखात्मकस्य वा तविषस्य । तवः बलम् । अतिशयितबलस्य ते तव जूतिम् प्रेरयित्रीं वर्धयित्रीं वा वाचम् स्तुतिलक्षणां प्रेयर्मि प्रेरयामि । इयर्तिर्जुहोत्यादिः । ‘अर्तिपिपर्त्योश्च’ (पा ७,४,७७) इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ (पा ६,४,७८) इति इयङ् आदेशः । पादादित्वाद् अनिघातः । ‘अभ्यस्तानाम् आदिः’ (पा ६,१,१८९) इत्याद्युदात्तः । किमर्थम् । अमृताय अमृतत्वाय अन्नाय वा । किं कुर्वन् । भूषन् त्वाम् अलंकुर्वन् । भूष अलंकारे । शतृप्रत्ययः । हे इन्द्र यस्माद् मानुषीणाम् मनुषः संबन्धिनीनां क्षितीनाम् प्रजानाम् उत अपि च दैवीनाम् देवसंबन्धिनीनां विशाम् प्रजानां पूर्वयावा पुरोगन्ता असि । सर्वेषां प्राणिनां श्रेष्ठो भवसीत्यर्थः । तस्माद् वाचम् इयर्मीति संबन्धः ।

इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑वृणो॒च्छर्ध॑नीति॒ः प्र मा॒यिना॑ममिना॒द् वर्प॑णीतिः ।
अह॒न् व्यं॑समु॒शध॒ग् वने॑ष्वा॒विर्धेना॑ अकृणोद् रा॒म्याणा॑म् ॥ ३ ॥

इन्द्र॑ः । वृत्रम् । अ॒वृ॒णो॒त् । शर्ध॑ऽनीतिः । प्र । मा॒यिना॑म् । अ॒मि॒ना॒त् । वर्प॑ऽनीतिः ।
अह॑न् । विऽअं॑सम् । उ॒शध॑क् । वने॑षु । आ॒विः । धेना॑ः । अ॒कृ॒णो॒त् । रा॒म्याणा॑म् ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवः शर्धनीतिः । शर्धः हिंसकं बलम् । अत्र अकारान्तत्वं छान्दसम् । तस्य नीतिर्नयनं प्रापणं यस्य स तथोक्तः । शत्रुं प्रति स्वबलप्रापक इत्यर्थः ।

तादृशः सन् वृत्रम् अपावरकं मेघं सर्वतो व्याप्नुवानम् असुरम्। 'तत् को वृत्रः। मेघ इति नैरुक्ताः। त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः' (नि २,१६) इति निरुक्तम्। तम् अवृणोत् अरुधत्। तथा स एव इन्द्रः वर्पनीतिः। वर्प इति रूपनाम। अत्र अकारान्तः। तस्य नेता। युद्धे शत्रुं प्रति स्वशरीरप्रापक इत्यर्थः। अनेन तस्य [1]गतम् अयत्नम् उक्तं[1] भवति। तादृशः सन् मायिनाम् मायावताम् असुराणाम्। अत्र सामर्थ्याद् बलानीति गम्यते। यद्वा द्वितीयार्थे षष्ठी। मायिन इत्यर्थः। प्रामिनात् प्रावधीत्। मीञ् हिंसायाम्। 'मीनातेर्निगमे' (पा ७,३,८१) इति ह्रस्वत्वम्। इन्द्रो वृत्रम् अवृणोत् इत्युक्तमेवार्थं विस्पष्टम् आह—उशधक् कामयित्वा शत्रुदाहकः[2]। यद्वा उशतां युद्धं कामयमानानां शत्रूणां दाहक इन्द्रः वनेषु उदकेषु निमित्तभूतेषु वृत्रम् आवरकं मेघं व्यंसम् विगतांसं यथा भवति तथा विदार्य अहन् अवधीत्। ततो राम्याणाम् रमणीयानाम् अपाम् अर्थाय धेनाः। वाङ्नामैतत्। वाचः स्तनितानि आविरकृणोत् प्रकाशम् अकार्षीत्। वृत्रासुरपक्षे वनेषु आच्छन्नं वृत्रम् उशधक् सन् व्यंसम् विगतांसं कृत्वा अंसाद्यङ्गानि विच्छिद्य अहन् अवधीत्। राम्याणाम् रमणार्हाणां क्रीडासाधनानां तद्योषिताम्। रामम् अर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' (पा ५,१,६७) इति यत्प्रत्ययः[3]। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। आर्तिंवाच आविरकृणोद् इत्यर्थः। अथवा राम्याणाम् क्रीडार्हाणां रात्रीणां संबन्धिनीर्धेना गाः। रात्रौ तमसावृताः असुरापहृता गा इत्यर्थः। ताः आविरकृणोत् असुरान् अपहत्य ताः स्पष्टाश्चकार। असुरैर्देवानां गवादिलक्षणधनम् अपहृत्य रात्रिप्रवेशस्तैत्तिरीयके—'अहर्देवानाम् आसीद् रात्रिरसुराणाम्। तेऽसुरा यद् देवानां वित्तं वेद्यम् आसीत् तेन सह रात्रिं प्राविशन्' (तै १,५,९,२;३) इति।

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः।
प्रारोचयन्मनवे केतुमह्नामविन्दज्ज्योतिर्बृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः। स्वःऽसाः। जनयन्। अहानि। जिगाय। उशिक्ऽभिः। पृतनाः। अभिष्टिः। प्र। अरोचयत्। मनवे। केतुम्। अह्नाम्। अविन्दत्। ज्योतिः। बृहते। रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्षाः स्वर्गस्य लम्भकः। षणु दाने। क्विप्। 'जनसनखनां सञ्झलोः' (पा ६,४,४२) इति आत्वम्। 'सनोतेरनः' (पा ८,३,१०८) इति षत्वम्। 'अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्' (पावा ८,२,७०) इति रत्वम्। अभिष्टिः अभिगन्ता शत्रूणाम् अभिभविता। इषु गतौ। 'मन्त्रे वृषेष' (पा ३,३,९६) इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम्।

---

[1] गतमयत्वमुक्तं S'. [2] शत्रुदाहः S'. [3] यप्रत्ययः इति न्याय्यम्.

स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति। 'तितुत्रतथसि' (पा ७,२,९) इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तादृश इन्द्रः अहानि जनयन् प्रादुर्भावयन् तमोनिवर्तनेन युद्धानुकूलानि कुर्वन् उशिग्भिः युद्धं कामयमानैरसुरैः सह युद्धं कृत्वा पृतनाः तेषां[1] सेना जिगाय अजैषीत् । किं च मनवे मनुष्याय । जातावेकवचनम् । मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यः बृहते महते रणाय रमणाय क्रीडनाय । प्रभूतवैदिकलौकिकव्यवहारायेत्यर्थः । तदर्थम् अह्नां केतुम् प्रज्ञापकम् आदित्यं प्रारोचयत् दिवि अदीपयत् । ततो ज्योतिः सर्वपदार्थप्रकाशकं तेजः अविन्दत् लब्धवान् ।

इन्द्र॒स्तुजो॑ ब॒र्हणा॒ आ वि॑वेश नृ॒वद् दधा॑नो॒ नर्या॑ पु॒रूणि॑ ।
अचे॑तय॒द् धिय॑ इ॒मा ज॑रि॒त्रे प्रेमं॑ वर्ण॑मतिरच्छु॒क्रमा॑साम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः॑ । तु॒जः॑ । ब॒र्हणाः॑ । आ । वि॒वे॒श॒ । नृ॒ऽवत् । दधा॑नः । नर्या॑ । पु॒रूणि॑ ।
अचे॑तयत् । धियः॑ । इ॒माः । ज॒रि॒त्रे । प्र । इ॒मम् । वर्ण॑म् । अ॒ति॒र॒त् । शु॒क्रम् । आ॒सा॒म् ॥

इन्द्रो देवः बर्हणाः अभिवृद्धाः तुजः हिंसिकाः शत्रुसेनाः। तुज हिंसायाम्। क्विप् । धातुस्वरः । आ विवेश प्राविक्षत् । तत्र दृष्टान्तः—नृवत् मनुष्य इव स यथा शत्रुसेना युद्धार्थं प्रविशति तद्वत् । किं कुर्वन् । नर्या नर्याणि नरेभ्यः ऋत्विगादिरूपेभ्यो मनुष्येभ्यो हितानि पुरूणि बहूनि । सामर्थ्याच्छत्रुधनानीति गम्यते । दधानः धारयन् । दधातेः शानचि रूपम् । 'अभ्यस्तानाम् आदिः' (पा ६,१,१८९) इति आद्युदात्तत्वम् । किं च इमाः परिदृश्यमानाः प्रसिद्धा धियः। धीजनकत्वात् सर्वैर्ध्यायमानत्वाच्च धिय उषसः । धीशब्दस्य उषःपरत्वं मन्त्रान्तरे 'शुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम्' (ऋ १,१४३,७) इति। जरित्रे स्तोत्रे स्तोतॄणाम् अर्थाय अचेतयत् प्राज्ञापयत् । उषसि हि प्रबुद्धायां[2] स्तोत्रशस्त्रादीनि प्रवर्तन्ते। उक्त एवार्थः प्रकारान्तरेण उच्यते—आसाम् धियाम् उषसाम् इमं प्रसिद्धं शुक्रं वर्णं प्रातिरत् प्रावर्धयत् । आसाम् । 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' (पा २,४,३२) इति इदमः अश् आदेशः । सोऽप्यनुदात्तः। प्रत्ययश्च सुप्त्वाद् अनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तम् आसाम् इति पदम् ।

म॒हो म॒हानि॑ पनयन्त्य॒स्येन्द्र॑स्य॒ कर्म॒ सुकृ॑ता पु॒रूणि॑ ।
वृ॒जने॑न वृजि॒नान्त्सं पि॑पेष मा॒याभि॒र्दस्यूँ॑र॒भिभू॑त्योजाः ॥ ६ ॥

म॒हः । म॒हानि॑ । प॒न॒य॒न्ति॒ । अ॒स्य॒ । इन्द्र॑स्य । कर्म॑ । सुऽकृ॑ता । पु॒रूणि॑ ।
वृ॒जने॑न । वृ॒जि॒नान् । सम् । पि॒पे॒ष॒ । मा॒याभिः॑ । दस्यू॑न् । अ॒भिभू॑तिऽओजाः ॥ ६ ॥

---

[1] तासां S'. [2] प्रबुद्धे S'.

तादृशः सन् वृत्रम् अपावरकं मेघं सर्वतो व्याप्नुवानम् असुरम्। 'तत् को वृत्रः। मेघ इति नैरुक्ताः। त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः' (नि २,१६) इति निरुक्तम्। तम् अवृणोत् अरुधत्। तथा स एव इन्द्रः वर्पनीतिः। वर्प इति रूपनाम। अत्र अकारान्तः। तस्य नेता। युद्धे शत्रुं प्रति स्वशरीरप्रापक इत्यर्थः। अनेन तस्य [1]'गतम् अयत्नम् उक्तं' भवति। तादृशः सन् मायिनाम् मायावताम् असुराणाम्। अत्र सामर्थ्याद् बलानीति गम्यते। यद्वा द्वितीयार्थे षष्ठी। मायिन इत्यर्थः। प्रामिनात् प्रावधीत्। मीञ् हिंसायाम्। 'मीनातेर्निगमे' (पा ७,३,८१) इति ह्रस्वत्वम्। इन्द्रो वृत्रम् अवृणोत् इत्युक्तमेवार्थं विस्पष्टम् आह— उशधक् कामयित्वा शत्रुदाहकः[2]। यद्वा उशतां युद्धं कामयमानानां शत्रूणां दाहक इन्द्रः वनेषु उदकेषु निमित्तभूतेषु वृत्रम् आवरकं मेघं व्यंसम् विगतांसं यथा भवति तथा विदार्य अहन् अवधीत्। ततो राम्याणाम् रमणीयानाम् अपाम् अर्थाय धेनाः। वाङ्नामैतत्। वाचः स्तनितानि आविरकृणोत् प्रकाशम् अकार्षीत्। वृत्रासुरपक्षे वनेषु आच्छन्नं वृत्रम् उशधक् सन् व्यंसम् विगतांसं कृत्वा अंसाद्यङ्गानि विच्छिद्य अहन् अवधीत्। राम्याणाम् रमणार्हाणां क्रीडासाधनानां तद्योषिताम्। रामम् अर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' (पा ५,१,६७) इति यत्प्रत्ययः[3]। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। आर्तिवाच आविरकृणोद् इत्यर्थः। अथवा राम्याणाम् क्रीडार्हाणां रात्रीणां संबन्धिनीर्धेना गाः। रात्रौ तमसावृताः असुरापहृता गा इत्यर्थः। ताः आविरकृणोत् असुरान् अपहत्य ताः स्पष्टाश्चकार। असुरैर्देवानां गवादिलक्षणधनम् अपहृत्य रात्रिप्रवेशस्तैत्तिरीयके— 'अहर्देवानाम् आसीद् रात्रिरसुराणाम्। तेऽसुरा यद् देवानां वित्तं वेद्यम् आसीत् तेन सह रात्रिं प्राविशन्' (तै १,५,९,२;३) इति।

इन्द्रः॑ स्व॒र्षा ज॒नय॒न्नहा॑नि जि॒गायो॒शिग्भि॒ः पृत॑ना अभि॒ष्टिः ।
प्रारो॑चय॒न्मन॑वे के॒तुमह्ना॒मवि॑न्द॒ज्ज्योति॑र्बृह॒ते रणा॑य ॥ ४ ॥

इन्द्रः॑ । स्व॒ःऽसाः । ज॒नय॑न् । अहा॑नि । जि॒गाय॑ । उ॒शिक्ऽभिः॑ । पृत॑नाः । अ॒भि॒ष्टिः । प्र । अ॒रो॒च॒य॒त् । मन॑वे । के॒तुम् । अह्ना॑म् । अवि॑न्दत् । ज्योतिः॑ । बृ॒ह॒ते । रणा॑य ॥ ४ ॥

स्वर्षाः स्वर्गस्य लम्भकः। षणु दाने। क्विप्। 'जनसनखनां सञ्झलोः' (पा ६,४,४२) इति आत्वम्। 'सनोतेरनः' (पा ८,३,१०८) इति षत्वम्। 'अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्' (पावा ८,२,७०) इति रत्वम्। अभिष्टिः अभिगन्ता शत्रूणाम् अभिभविता। इषु गतौ। 'मन्त्रे वृषेष' (पा ३,३,९६) इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम्।

---

[1] गतमयत्वमुक्तं S'.   [2] शत्रुदाहः S'.   [3] यप्रत्ययः इति न्याय्यम्.

स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति। 'तितुत्रतथसि' (पा ७,२,९) इत्यादिना इट्प्रतिषेधः। शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। तादृश इन्द्रः अहानि जनयन् प्रादुर्भावयन् तमोनिवर्तनेन युद्धानुकूलानि कुर्वन् उशिग्भिः युद्धं कामयमानैरसुरैः सह युद्धं कृत्वा पृतनाः तेषां[1] सेना जिगाय अजैषीत्। किं च मनवे मनुष्याय। जातावेकवचनम्। मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यः बृहते महते रणाय रमणाय क्रीडनाय। प्रभूतवैदिकलौकिकव्यवहारायेत्यर्थः। तदर्थम् अह्नां केतुम् प्रज्ञापकम् आदित्यं प्रारोचयत् दिवि अदीपयत्। ततो ज्योतिः सर्वपदार्थप्रकाशकं तेजः अविन्दत् लब्धवान्।

इन्द्र॒स्तुजो॑ ब॒र्हणा॒ आ वि॑वेश नृ॒वद् द॒धा॑नो॒ नर्या॑ पु॒रूणि॑ ।
अचे॑तय॒द् धिय॑ इ॒मा ज॑रि॒त्रे प्रेमं॑ वर्ण॑मतिरच्छु॒क्रमा॑साम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः॑ । तुजः॑ । ब॒र्हणाः॑ । आ । वि॒वे॒श॒ । नृ॒ऽवत् । दधा॑नः । नर्याः॑ । पु॒रूणि॑ ।
अचे॑तयत् । धियः॑ । इ॒माः । ज॒रि॒त्रे । प्र । इ॒मम् । वर्ण॑म् । अ॒ति॒र॒त् । शु॒क्रम् । आ॒सा॒म् ॥

इन्द्रो देवः वर्हणाः अभिवृद्धाः तुजः हिंसिकाः शत्रुसेनाः। तुज हिंसायाम्। क्विप्। धातुस्वरः। आ विवेश प्राविक्षत्। तत्र दृष्टान्तः—नृवत् मनुष्य इव स यथा शत्रुसेना युद्धार्थं प्रविशति तद्वत्। किं कुर्वन्। नर्या नर्याणि नरेभ्यः ऋत्विगादिरूपेभ्यो मनुष्येभ्यो हितानि पुरूणि बहूनि। सामर्थ्याच्छत्रुधनानीति गम्यते। दधानः धारयन्। दधातेः शानचि रूपम्। 'अभ्यस्तानाम् आदिः' (पा ६,१,१८९) इति आद्युदात्तत्वम्। किं च इमाः परिदृश्यमानाः प्रसिद्धा धियः। धीजनकत्वात् सर्वैर्ध्यायमानत्वाच्च धिय उषसः। धीशब्दस्य उषःपरत्वं मन्त्रान्तरे 'शुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम्' (ऋ १,१४३,७) इति। जरित्रे स्तोत्रे स्तोतॄणाम् अर्थाय अचेतयत् प्राज्ञापयत्। उषसि हि प्रबुद्धायां[2] स्तोत्रशस्त्रादीनि प्रवर्तन्ते। उक्त एवार्थः प्रकारान्तरेण उच्यते—आसाम् धियाम् उषसाम् इमं प्रसिद्धं शुक्रं वर्णं प्रातिरत् प्रावर्धयत्। आसाम्। 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' (पा २,४,३२) इति इदमः अश् आदेशः। सोऽप्यनुदात्तः। प्रत्ययश्च सुप्त्वाद् अनुदात्तः। अतः सर्वानुदात्तम् आसाम् इति पदम्।

म॒हो म॒हानि॑ पनयन्त्य॒स्येन्द्र॑स्य॒ कर्म॒ सुकृ॑ता पु॒रूणि॑ ।
वृ॒जने॑न वृजि॒नान्त्सं पि॑पेष मा॒याभि॒र्दस्यूँ॑र॒भिभू॑त्योजाः ॥ ६ ॥

म॒हः । म॒हानि॑ । प॒न॒य॒न्ति॒ । अ॒स्य॒ । इन्द्र॑स्य । कर्म॑ । सुऽकृ॑ता । पु॒रूणि॑ ।
वृ॒जने॑न । वृ॒जि॒नान् । सम् । पि॒पे॒ष॒ । मा॒याभिः॑ । दस्यू॑न् । अ॒भिभू॑तिऽओजाः ॥ ६ ॥

---

[1] तासां S'.　　[2] प्रबुद्धे S'.

तादृशः सन् वृत्रम् अपावरकं मेघं सर्वतो व्याप्नुवानम् असुरम्। 'तत् को वृत्रः। मेघ इति नैरुक्ताः। त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः' (नि २,१६) इति निरुक्तम्। तम् अवृणोत् अरुधत्। तथा स एव इन्द्रः वर्पनीतिः। वर्प इति रूपनाम। अत्र अकारान्तः। तस्य नेता। युद्धे शत्रुं प्रति स्वशरीरप्रापक इत्यर्थः। अनेन तस्य 'गतम् अयत्नम् उक्तं[1] भवति। तादृशः सन् मायिनाम् मायावताम् असुराणाम्। अत्र सामर्थ्याद् बलानीति गम्यते। यद्वा द्वितीयार्थे षष्ठी। मायिन इत्यर्थः। प्रामिनात् प्रावधीत्। मीञ् हिंसायाम्। 'मीनातेर्निगमे' (पा ७,३,८१) इति ह्रस्वत्वम्। इन्द्रो वृत्रम् अवृणोत् इत्युक्तमेवार्थं विस्पष्टम् आह — उशधक् कामयित्वा शत्रुदाहकः[2]। यद्वा उशतां युद्धं कामयमानानां शत्रूणां दाहक इन्द्रः वनेषु उदकेषु निमित्तभूतेषु वृत्रम् आवरकं मेघं व्यंसम् विगतांसं यथा भवति तथा विदार्य अहन् अवधीत्। ततो राम्याणाम् रमणीयानाम् अपाम् अर्थाय धेनाः। वाङ्नामैतत्। वाचः स्तनितानि आविरकृणोत् प्रकाशम् अकार्षीत्। वृत्रासुरपक्षे वनेषु आच्छन्नं वृत्रम् उशधक् सन् व्यंसम् विगतांसं कृत्वा अंसाद्यङ्गानि विच्छिद्य अहन् अवधीत्। राम्याणाम् रमणार्हाणां क्रीडासाधनानां तद्योषिताम्। रामम् अर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' (पा ५,१,६७) इति यत्प्रत्ययः[3]। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। आर्तिवाच आविरकृणोद् इत्यर्थः। अथवा राम्याणाम् क्रीडार्हाणां रात्रीणां संबन्धिनीर्धेना गाः। रात्रौ तमसावृताः असुरापहृता गा इत्यर्थः। ताः आविरकृणोत् असुरान् अपहत्य ताः स्पष्टाश्चकार। असुरैर्देवानां गवादिलक्षणधनम् अपहृत्य रात्रिप्रवेशस्तैत्तिरीयके — 'अहर्देवानाम् आसीद् रात्रिरसुराणाम्। तेऽसुरा यद् देवानां वित्तं वेद्यम् आसीत् तेन सह रात्रिं प्राविशन्' (तै १,५,९,२;३) इति।

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः।
प्रारोचयन्मनवे केतुमह्नामविन्दज्ज्योतिर्बृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः। स्वःऽसाः। जनयन्। अहानि। जिगाय। उशिक्ऽभिः। पृतनाः। अभिष्टिः।
प्र। अरोचयत्। मनवे। केतुम्। अह्नाम्। अविन्दत्। ज्योतिः। बृहते। रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्षाः स्वर्गस्य लम्भकः। षणु दाने। क्विप्। 'जनसनखनां सञ्झलोः' (पा ६,४,४२) इति आत्वम्। 'सनोतेरनः' (पा ८,३,१०८) इति षत्वम्। 'अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्' (पावा ८,२,७०) इति रत्वम्। अभिष्टिः अभिगन्ता शत्रूणाम् अभिभविता। इषु गतौ। 'मन्त्रे वृषेष' (पा ३,३,९६) इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम्।

---

[1] गतमयत्वमुक्तं S'. [2] शत्रुदाहः S'. [3] यप्रत्ययः इति न्याय्यम्.

स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति। 'तितुत्रतथसि' (पा ७,२,९) इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तादृश इन्द्रः अहानि जनयन् प्रादुर्भावयन् तमोनिवर्तनेन युद्धानुकूलानि कुर्वन् उशिग्भिः युद्धं कामयमानैरसुरैः सह युद्धं कृत्वा पृतनाः तेषां[1] सेना जिगाय अजैषीत् । किं च मनवे मनुष्याय । जातावेकवचनम् । मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यः बृहते महते रणाय रमणाय क्रीडनाय । प्रभूतवैदिकलौकिकव्यवहारायेत्यर्थः । तदर्थम् अह्नां केतुम् प्रज्ञापकम् आदित्यं प्रारोचयत् दिवि अदीपयत् । ततो ज्योतिः सर्वपदार्थप्रकाशकं तेजः अविन्दत् लब्धवान् ।

इन्द्र॒स्तुजो॑ ब॒र्हणा॒ आ वि॑वेश नृ॒वद् दधा॑नो॒ नर्या॑ पु॒रूणि॑ ।
अचे॑तय॒द् धिय॑ इ॒मा ज॑रि॒त्रे प्रेमं॑ वर्ण॑मतिरच्छु॒क्रमा॑साम् ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ः । तुज॑ः । ब॒र्हणा॑ः । आ । वि॒वे॒श॒ । नृ॒ऽवत् । दधा॑नः । नर्या॑ । पु॒रूणि॑ ।
अचे॑तयत् । धिय॑ः । इ॒माः । ज॒रि॒त्रे । प्र । इ॒मम् । वर्ण॑म् । अ॒ति॒र॒त् । शु॒क्रम् । आ॒सा॒म् ॥

इन्द्रो देवः वर्हणाः अभिवृद्धाः तुजः हिंसिकाः शत्रुसेनाः । तुज हिंसायाम् । क्विप् । धातुस्वरः । आ विवेश प्राविक्षत् । तत्र दृष्टान्तः—नृवत् मनुष्य इव स यथा शत्रुसेना युद्धार्थं प्रविशति तद्वत् । किं कुर्वन् । नर्या नर्याणि नरेभ्यः ऋत्विगादिरूपेभ्यो मनुष्येभ्यो हितानि पुरूणि बहूनि । सामर्थ्याच्छत्रुधनानीति गम्यते । दधानः धारयन् । दधातेः शानचि रूपम् । 'अभ्यस्तानाम् आदिः' (पा ६,१,१८९) इति आद्युदात्तत्वम् । किं च इमाः परिदृश्यमानाः प्रसिद्धा धियः । धीजनकत्वात् सर्वैर्ध्यायमानत्वाच्च धिय उषसः । धीशब्दस्य उषःपरत्वं मन्त्रान्तरे 'शुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम्' (ऋ १,१४३,७) इति । जरित्रे स्तोत्रे स्तोतॄणाम् अर्थाय अचेतयत् प्राज्ञापयत् । उषसि हि प्रबुद्धायां[2] स्तोत्रशस्त्रादीनि प्रवर्तन्ते । उक्त एवार्थः प्रकारान्तरेण उच्यते—आसाम् धियाम् उषसाम् इमं प्रसिद्धं शुक्रं वर्णं प्रातिरत् प्रावर्धयत् । आसाम् । 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' (पा २,४,३२) इति इदमः अश् आदेशः । सोऽप्यनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्त्वाद् अनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तम् आसाम् इति पदम् ।

म॒हो म॒हानि॑ पनयन्त्य॒स्येन्द्र॑स्य॒ कर्म॒ सुकृ॑ता पु॒रूणि॑ ।
वृ॒जने॑न वृजि॒नान्त्सं पि॑पेष मा॒याभि॒र्दस्यूँ॑र॒भिभू॑त्योजाः ॥ ६ ॥

म॒हः । म॒हानि॑ । प॒न॒य॒न्ति॒ । अ॒स्य॒ । इन्द्र॑स्य । कर्म॑ । सुऽकृ॑ता । पु॒रूणि॑ ।
वृ॒जने॑न । वृ॒जि॒नान् । सम् । पि॒पे॒ष॒ । मा॒याभि॑ः । दस्यू॑न् । अ॒भिभू॑तिऽओजाः ॥ ६ ॥

---

[1] तासां S'. [2] प्रबुद्धे S'.

महः मंहनीयस्य महतो गुणैः प्रवृद्धस्य वा । मह पूजायाम् । क्विप् । ‘सावेकाचः’ (पा ६,१,१६८) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । महच्छब्दस्य वा छान्दसः शतृप्रत्ययलोपः । अस्य प्रसिद्धस्य इन्द्रस्य महानि मंहनीयानि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु संपादितानि पुरूणि बहूनि कर्म कर्माणि पनयन्ति स्तुवन्ति स्तोतारः । तेषु एकं कर्म अत्रोपवर्ण्यते । अभिभूत्योजाः अभिभूतिरभिभवः । अभिभवितृ ओजो बलं यस्य । अथवा शत्र्वभिभवे समर्थम् ओजो यस्य स तथोक्तः । अभिभूतिरभिभवनम् । भावे क्तिन् । ‘तादौ च निति’ (पा ६,२,५०) इत्यभेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अभिभूतिस्थितम् ओजः अस्येति ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च’ (पावा २,२,२४) इति समासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तादृश इन्द्रो वृजनेन आवर्जकेन बलेन आयुधेन वा वृजिनान् पापरूपान् असुरान् सं पिपेष सम्यक् चूर्णीकृतवान् । तथा मायाभिः स्वशक्तिभिः दस्यून् उपक्षपयितॄन् शत्रून् सं पिपेष ।

यु॒धेन्द्रो॑ म॒ह्ना वरि॑वश्चकार दे॒वेभ्य॒: सत्प॑तिश्चर्षणि॒प्राः ।
वि॒वस्व॑त॒: सद॑ने अस्य॒ तानि॒ विप्रा॑ उ॒क्थेभि॑: क॒वयो॑ गृणन्ति ॥ ७ ॥

यु॒धा । इन्द्र॑: । म॒ह्ना । वरि॑वः । च॒का॒र॒ । दे॒वेभ्य॑: । सत्ऽप॑तिः । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः ।
वि॒वस्व॑तः । सद॑ने । अ॒स्य॒ । तानि॑ । विप्रा॑: । उ॒क्थेभि॑: । क॒वय॑: । गृ॒ण॒न्ति॒ ॥ ७ ॥

इन्द्रो देवः युधा युद्धेन । युध संप्रहारे । भावे संपदादिलक्षणः क्विप् । ‘सावेकाचः’ (पा ६,१,१६८) इति विभक्तेरुदात्तता । मह्ना स्वमहत्त्वेन । [1]अन्यनैरपेक्ष्येणेत्यर्थः । देवेभ्यः । दीव्यतिरत्र स्तुत्यर्थः । स्तोतृभ्यः तेषामर्थाय वरिवः । धननामैतत् । वरणीयं धनं चकार कृतवान् । वृञ् वरणे इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् । ‘ऋतश्च’ (पा ७,४,९२) इति अभ्यासस्य रिगागमः । तदन्ताद् असुन् । बाहुलकाट्टिलोपः । नित्स्वरः । इन्द्रो विशेष्यते — सत्पतिः सतां कर्मानुष्ठायिनां यजमानानां पालकः चर्षणिप्राः चर्षणयो मनुष्याः तेषाम् अभिमतफलपूरकः । कुत्र वरिवश्चकारेति उच्यते — विवस्वतः । विवस्वान् आदित्यः । तस्य सदने स्थाने वृष्टिप्रतिबन्धकान् असुरान् पराजित्य वृष्टिलक्षणं धनं चकारेत्यर्थः । अथवा एतद् उत्तरत्र संबध्यते । विवस्वतः विशेषेण अग्निहोत्रादिकर्मार्थं वसतो यजमानस्य सदने गृहे । विपूर्वाद् वस निवासे इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । तद् अस्यास्तीति मतुप् । ‘मादुपधायाः’ (पा ८,२,९) इत्यादिना तस्य वत्वम् । प्रत्ययस्य पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वर एव । अवग्रहाभावश्छान्दसः । अस्य उक्तमहिमोपेतस्य इन्द्रस्य तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादिलक्षणानि कर्माणि विप्रा मेधाविन ऋत्विजः । कीदृशाः । कवयः क्रान्तप्रज्ञाः अनूचाना वा । ‘ये वा अनू-

---

[1] °नैरपेक्षेण° S'.

चानास्ते कवयः’ (ऐब्रा २,२) इति श्रुतेः । उक्थेभिः उक्थैः आज्यप्रउगादिशस्त्रैः गृणन्ति स्तुवन्ति ।

स॒त्रा॒साहं॒ वरे॑ण्यं स॒हो॒दां स॑स॒वांसं॒ स्व॑र॒पश्च॑ दे॒वीः ।
स॒सान॒ यः पृ॑थि॒वीं द्यामु॒तेमामिन्द्रं॑ मद॒न्त्यनु॒ धीर॑णासः ॥ ८ ॥

स॒त्रा॒ऽसह॑म् । वरे॑ण्यम् । स॒ह॒ःऽदाम् । स॒स॒ऽवांस॑म् । स्व॑ः । अ॒पः । च॒ । दे॒वीः ।
स॒सान॑ । यः । पृ॒थि॒वीम् । द्याम् । उ॒त । इ॒माम् । इन्द्र॑म् । म॒द॒न्ति॒ । अनु॑ । धीऽर॑णासः ॥८॥

सत्रासाहम् । सह त्रायते स्वामिनम् इति सत्रा सेना । शत्रुसेनाया अभिभवितारम् । अथवा सत्रासहम् एकप्रयत्नेनैव शत्रुसेनाया अभिभवितारम् । षह मर्षणे । छान्दस उपधावृद्ध्यभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । वरेण्यम् सर्वैः स्वस्वफलार्थिभिर्वरणीयं सेवनीयं सहोदाम् । सह इति बलनाम । बलस्य दातारम् तथा स्वः स्वर्गस्य देवीः देवनशीला अपश्च ससवांसम् । वन षण संभक्तौ । अस्य क्वसौ इडभावे नकारलोपे रूपम् । एवंमहानुभावम् इन्द्रं धीरणासः धीरणाः धीषु स्तुतिषु कर्मसु वा रणं रमणं येषां ते तथोक्ताः तादृशः स्तोतारो यजमानाश्च इन्द्रम् अनु मदन्ति अनुक्रमेण हर्षयन्ति स्तुत्या हविरादिना च। इन्द्रमेव विशिनष्टि—य इन्द्रः पृथिवीम् विस्तीर्णां द्याम् दिवम् इमां पृथिवीं च द्यावापृथिव्यौ ससान देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्च प्रादात् । तम् इन्द्रं मदन्तीति संबन्धः ।

स॒साना॒त्याँ॑ उ॒त सूर्यं॑ सस॒ानेन्द्रः॑ ससान पुरु॒भोज॑सं॒ गाम् ।
हि॒र॒ण्यय॑मु॒त भोगं॑ ससान ह॒त्वी दस्यू॒न् प्रार्यं॒ वर्ण॑मावत् ॥ ९ ॥

स॒सान॑ । अत्या॑न् । उ॒त । सूर्य॑म् । स॒सा॒न॒ । इन्द्र॑ः । स॒सा॒न॒ । पु॒रु॒ऽभोज॑सम् । गाम् ।
हि॒र॒ण्यय॑म् । उ॒त । भोग॑म् । स॒सा॒न॒ । ह॒त्वी । दस्यू॑न् । प्र । आर्य॑म् । वर्ण॑म् । आ॒व॒त् ॥ ९ ॥

अत्यान् अतनार्हान् अश्वान् । उपलक्षणम् एतत् । तुरगगजोष्ट्रादिकानि वाहनानि प्राणिनां व्यवहाराय इन्द्रो देवः ससान प्रादात् । षणु दाने । लिटि रूपम् । उत अपिच सूर्यम् सर्वस्य प्रकाशकं देवं प्राणिनां व्यवहारार्थं ससान। एवं पुरुभोजसम् पयोदध्यादिलक्षणबहुप्रकारभोगसाधनां बहुविधप्राणिभोगसाधनां वा गाम् । जातावेकवचनम् । गाः ससान । एतन्महिष्यादेरपि उपलक्षणम् । उत अपि च हिरण्ययम् हिरण्मयं हिरण्यविकारात्मकं भोगम् भोगसाधनं कटकमुकुटादिकं ससान । हिरण्यशब्दाद् विकारार्थे ‘मयड्वैतयोः°’ (पा ४,३,१४३) इति विहितस्य छन्दसि विषये ‘ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि’ (पा ६,४,१७५) इति निपातनाद् मयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । किंच दस्यून् उपक्षपयितॄन् प्राणिविघातकान् असुरादीन् हत्वी हत्वा । हन्तेः क्त्वार्थे ‘स्नात्व्यादयश्च’ (पा ७,१,४९) इति निपातितः । आर्यम् उत्तमं वर्णं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यात्मकं यजनादिकर्माधिकारवन्तं प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् ।

इन्द्र॒ ओष॑धीरसनो॒दहा॑नि॒ वन॒स्पतीँ॑रसनोद॒न्तरि॑क्षम् ।
बि॒भेद॑ व॒लं नु॑नु॒दे विवा॒चोऽथा॑भवद् दमि॒ताभिक्र॑तूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्र॑ः । ओष॑धीः । अ॒स॒नो॒त् । अहा॑नि । वन॒स्पती॑न् । अ॒स॒नो॒त् । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
बि॒भेद॑ । व॒लम् । नु॒नु॒दे । विऽवा॑चः । अथ॑ । अ॒भ॒व॒त् । द॒मि॒ता । अ॒भिऽक्र॑तूनाम् ॥ १० ॥

उक्तमहिमोपेतः स एव इन्द्रः ओषधीः व्रीहियवादिका असनोत् प्राण्युपभोगार्थं सृष्ट्वा प्रादात् । तथा अहानि असनोत् दिवसान्यपि प्राण्युपभोगार्थं कल्पयित्वा प्रायच्छत् । एवं वनस्पतीन् तरूंश्चूतपनसाद्यान् असनोत् सृष्ट्वा प्रायच्छत् । एवम् अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं भवति सर्वम् इत्यन्तरिक्षम् आकाशः । तदपि सर्वोपकारार्थम् असनोत् । किंच वलम् एतन्नामानम् असुरं बिभेद अदारयत् । विवाचः विरुद्धा प्रतिकूला वाग् येषां ते विवाचः । तानपि नुनुदे दूरं निराचकार । अथ अनन्तरम् अभिक्रतूनाम् । क्रतवः कर्माणि । अभिगतकर्मणाम् अनुष्ठितविरुद्धकर्मणां दुष्टानां दमिता शमयिता अभवत् अभूत् । अनेन प्राणिनाम् इष्टप्राप्तिम् अनिष्टपरिहारं च कृतवान् इत्युक्तं भवति ।

शुनं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन् भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम् ॥ ११ ॥

शु॒नम् । हु॒वे॒म । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥

शुनम् शूनम् अभिवृद्धं सर्वैर्गुणैरुत्कृष्टम् । अथवा शुनम् इति सुखनाम । सुखकरं वा । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । निष्ठायां 'यस्य विभाषा' (पा ७,२,१५) इति इट्प्रतिषेधः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । 'ओदितश्च' (पा ८,२,४५) इति निष्ठानत्वम् । प्रत्ययस्वरः । मघवानम् । मघम् इति धननाम । धनवन्तम् अस्मिन् एतस्मिन् भरे । भर इति संग्रामनाम भरणात् हरणाच्च[1] । संग्रामे । यद्वा ये ये संग्रामनामानस्ते सर्वे यज्ञनामान इति व्यपदेशाद् अस्मिन् भरे अस्मिन् यज्ञे वाजसातौ । वाजः अन्नम् । तस्य सातिर्लाभः । अन्नलाभे निमित्तभूते । अथवा एतद् भरविशेषणम् । वाजस्य सातिर्यस्मिन् तस्मिन् भरे नृतमम् नेतृतमं संग्रामे पुरतो गन्तारं यज्ञस्य नेतारं वा शृण्वन्तम् आह्वानस्य श्रोतारम् उग्रम् उद्गूर्णबलं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि आवरकान् शत्रून् घ्नन्तम् हिंसन्तं धनानाम् शत्रुसंबन्धिनां संजितम् सम्यग्जेतारम् एवंमहानुभावम् इन्द्रम् ऊतये रक्षणाय हुवेम आह्वयेम ।

इति एकादशं सूक्तम् ।

---

[1] भरणाच्च S'.

'उदु ब्रह्माणि' इति सूक्तस्य विनियोग उक्तः ।

उ॒दु ब्रह्मा॑ण्यैरत श्र॒व॒स्येन्द्रं॑ सम॒र्ये॑ म॑हया वसिष्ठ ।
आ यो विश्वा॑नि॒ शव॑सा त॒तानो॑पश्रो॒ता म॒ ईव॑तो॒ वचां॑सि ॥ १ ॥

उत् । ॐ॒ इति॑ । ब्रह्मा॑णि । ऐ॒र॒त॒ । श्र॒व॒स्या[1] । इन्द्र॑म् । स॒ऽम॒र्ये॑[2] । म॒ह॒य॒ । व॒सि॒ष्ठ॒ ।
आ । यः । विश्वा॑नि । शव॑सा । त॒तान॑ । उ॒प॒ऽश्रो॒ता । मे॒ । ईव॑तः । वचां॑सि ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः यूयं श्रवस्या श्रवस्यया । श्रूयते इति श्रवः अन्नम् । तस्येच्छया ब्रह्माणि स्तोत्राणि उदैरत प्रेरयत । हे वसिष्ठ यजमान समर्ये मर्यैर्मर्त्यैर्ऋत्विग्भिः सहिते[2] । यद्वा मर्या मर्यादा । तत्सहिते[2] यज्ञे इन्द्रं देवं महय पूजय । हविरादिभिः साधनैरिति शेषः । एवम् आत्मानमेव परोक्षीकृत्य निर्दिदेश । य इन्द्रः शवसा बलेन विश्वानि भूतजातानि आ ततान वितस्तार । स इन्द्रः ईवतः गच्छतः परिचरतः । ईङ् गतौ । क्विप् । ईर्गमनम् । 'तदस्यास्त्यस्मिन्०' (पा ५,२,९४) इति मतुप् । 'छन्दसीरः' (पा ८,२,१५) इति मतुपो वत्वम् । मतुपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तादृशस्य मे वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि उपश्रोता उपेत्य श्रोता । भवत्विति शेषः ।

अया॑मि॒ घोष॑ इन्द्र दे॒वजा॑मिरिर॒ज्यन्त॒ यच्छु॒रुधो॒ विवा॑चि ।
न॒हि स्वमायु॑श्चिकि॒ते जने॑षु॒ तानीदं॒हांस्यति॑ पर्ष्य॒स्मान् ॥ २ ॥

अया॑मि । घोष॑ः । इ॒न्द्र॒ । दे॒व॒ऽजा॑मिः । इ॒र॒ज्यन्त॑ । यत् । शु॒रुध॑ः । विऽवा॑चि । न॒हि ।
स्वम् । आयु॑ः । चि॒कि॒ते । जने॑षु । तानि॑ । इत् । अंहां॑सि । अति॑ । प॒र्षि॒ । अ॒स्मान् ॥

हे इन्द्र देवजामिः देवा जामयो बन्धवो यस्य स तादृशो घोषः शब्दः उक्तलक्षणं स्तोत्रम् अयामि । अकारीत्यर्थः । यम उपरमे । कर्मणि चिण् । यत् यस्मात् कारणाद् विवाचि विगतवचसि नियमस्थे । अथवा विविधा मन्त्ररूपा वाचो यस्य तादृशे यजमाने तस्मिन्निमित्तभूते सति शुरुधः । शुचं रुन्धन्तीति शुरुधः । ककारलोपश्छान्दसः । जनिमृतिलक्षणशोकनिवर्तकाः स्वर्गफलकाः सोमा इरज्यन्त अवर्धन्त[3] । इरज् ईर्ष्यायाम् इति धातुरत्र[4] वृद्ध्यर्थः । अस्मात् कण्ड्वादेर्यक् । सनादित्वाद् धातुसंज्ञायाम् अस्माल्लङ् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा ६,४,७५) इति अडभावः । एकादेशस्वरेण मध्योदात्तः । एवं स्तोत्रेण हविषा च इन्द्रं परितोष्य अथ स्वाभिमतं याचते न हि इत्यादिना — जनेषु मनुष्येषु । मनुष्याणाम्

---

१. श्रवस्यां P, २. वैप १,३२८५ f द्र. ३. अवर्धयंत S', ४. धातुतत्र S',

इत्यर्थः। यद्वा जनाः जननात् जन्मानि निमित्तभूतानि । तेषु सत्सु अयं जनो यजमानः स्वम् स्वकीयम् आयुः आयुष्यं न चिकिते न ज्ञातवान् । एतावद् आयुष्यं ममास्तीति न जानातीत्यर्थः। अतस्त्वदीययागाद्यनुष्ठानोपयोगार्थं दीर्घम् आयुः प्रयच्छेति शेषः। क्लृतस्य शतसंवत्सरलक्षणस्यायुषोऽल्पीभावे अंहसां कारणत्वात् तदसंस्पर्शं प्रार्थयते— तानीत् तान्यपि आयुःक्षपणहेतुत्वेन प्रसिद्धान्यपि अंहांसि पापानि अस्मान् त्वां संभजमानान् अति अतिक्रम्य पर्षि पालय ।

यु॒जे रथं॑ ग॒वेष॑णं॒ हरि॑भ्या॒मुप॒ ब्रह्मा॑णि जुजुषा॒णम॑स्थुः ।
वि बा॑धिष्ट॒ स्य रोद॑सी महि॒त्वेन्द्रो॑ वृ॒त्राण्य॑प्र॒ती ज॑घ॒न्वान् ॥ ३ ॥

यु॒जे । रथ॑म् । गो॒ऽएष॑णम् । हरि॑ऽभ्याम् । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । जु॒जु॒षा॒णम् । अ॒स्थुः ।
वि । बा॒धि॒ष्ट॒ । स्यः । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा । इन्द्रः॑ । वृ॒त्राणि॑ । अ॒प्र॒ति । ज॒घ॒न्वान् ॥

य इन्द्रो गवेषणम् गवां प्रापयितारं रथम्। 'अवङ् स्फोटायनस्य' (पा ६,१,१२३) इति अवङ् आदेशः । हरिभ्याम्। हरी इन्द्रस्यासाधारणावश्वौ । ताभ्यां युजे युयुजे युनक्ति। यागसदनं प्राप्तुम् इति शेषः । ब्रह्माणि अस्मदीयानि प्रवृद्धानि स्तोत्राण्यपि जुजुषाणम् सेवमानं सर्वैः सेव्यमानं वा इन्द्रम् उपास्थुः उपतिष्ठन्ते सेवन्ते। स्यः स इन्द्रः महित्वा स्वमहत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि बाधिष्ट व्यबाधिष्ट। आचक्रामेत्यर्थः। किं च वृत्राणि स्वावरकान् शत्रून् अप्रति न विद्यते प्रतिगतिः पुनःप्राप्तिर्यस्मिन् कर्मणि तद् अप्रति। तद् यथा भवति तथा जघन्वान् नाशितवान्। हन्तेर्लिटः क्वसुः। अभ्यासस्य कुत्वम्। 'विभाषा गमहन°' (पा ७,२,६८) इति इडभावः ।

आप॑श्चित् पिप्यु स्त॒र्यो॒३॒ न गावो॒ नक्ष॑न्नृ॒तं ज॑रि॒तार॑स्त इन्द्र ।
या॒हि वा॒युर्न नि॒युतो॑ नो॒ अच्छा॒ त्वं हि धी॒भिर्दय॑से॒ वि वाजा॑न् ॥ ४ ॥

आप॑ः । चि॒त् । पि॒प्यु॒ः । स्त॒र्यः॑ । न । गाव॑ः । नक्ष॑न् । ऋ॒तम् । ज॒रि॒तार॑ः । ते॒ । इ॒न्द्र॒ ।
या॒हि । वा॒युः । न । नि॒ऽयुत॑ः । नः॒ । अच्छ॑ । त्वम् । हि । धी॒भिः । दय॑से । वि । वाजा॑न् ॥

हे इन्द्र आपश्चित् आपोऽपि सोमाभिषवार्थाः स्तर्यो न गावः स्तर्यो वशा गाव इव पिप्युः अभिवृद्धा आसन्। ओप्यायी वृद्धौ। 'लिड्यङोश्च' (पा ६,१,२९) इति पीभावः । हे इन्द्र ते तव जरितारः स्तोतार ऋत्विजः ऋतम् सत्यफलं यज्ञं नक्षन् प्राप्नुवन्। नक्ष गतौ। यत एवम् अतो नः अस्माकं नियुतः नियोजनानि स्तोत्राणि अच्छ लक्षीकृत्य याहि आगच्छ । तत्र दृष्टान्तः— वायुर्न नियुतः। नियुतो वायोरश्वाः । वायुर्देवो यथा स्वीयान् अश्वान् प्रति याति यज्ञदेशप्राप्त्यर्थम् तद्वत् । त्वं हि त्वं खलु धीभिः कर्मभिस्तुष्टः सन् वाजान् । वाजः अन्नम्। अन्नानि वि दयसे। दयतिरत्र दानार्थः। प्रयच्छसि ।

ते त्वा॒ मदा॑ इन्द्र मादयन्तु शु॒ष्मिणं॑ तुवि॒राध॑सं जरि॒त्रे ।
एको॑ देव॒त्रा दय॑से॒ हि मर्ताँ॑न॒स्मिन्छू॑र॒[1] सव॑ने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा॒ । मदाः॑ । इ॒न्द्र॒ । मा॒द॒य॒न्तु॒ । शु॒ष्मिण॑म् । तु॒वि॒ऽराध॑सम् । ज॒रि॒त्रे ।
एकः॑ । दे॒व॒ऽत्रा । दय॑से । हि । मर्ता॑न् । अ॒स्मिन् । शू॒र॒ । सव॑ने । मा॒द॒य॒स्व॒ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते **अभिषवादिना संस्कृताः प्रसिद्धा** मदा **मदकराः सोमाः** त्वा **त्वाम्** मादयन्तु **मदयुक्तं कुर्वन्तु। कीदृशं त्वाम्।** शुष्मिणम् **बलवन्तं** जरित्रे **स्तोत्रे स्तोतुरर्थाय** तुविराधसम् **प्रभूतधनम्। किं च त्वं** देवत्रा **देवेषु मध्ये।** 'देवमनुष्य' (पा ५,४,५६) **इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः।** एक **एव** मर्तान् **मनुष्यान्** दयसे हि **दयां करोषि रक्षसि खलु। हिशब्दयोगाद् अनिघातः। मनुष्यरक्षणे त्वम् एक एव नान्यो देव इत्यर्थः। यस्माद् एवं तस्मात्** हे शूर **शौर्योपेत इन्द्र** अस्मिन् सवने **यागे माध्यंदिनसवने वा** मादयस्व **अभिमतप्रदानेन अस्मान् हर्षय स्वात्मानं वा सोमपानेन हर्षय।**

ए॒वेदिन्द्रं॒ वृष॑णं॒ वज्र॑बाहुं॒ वसि॑ष्ठासो अ॒भ्य॑र्चन्त्य॒र्कैः ।
स न॑[2] स्तु॒तो वी॒रव॑द् धातु॒ गोम॑द् यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥६॥

ए॒व । इत् । इन्द्र॑म् । वृष॑णम् । वज्र॑ऽबाहुम् । वसि॑ष्ठासः । अ॒भि । अ॒र्च॒न्ति॒ । अ॒र्कैः ।
सः । नः॒ । स्तु॒तः । वी॒रऽव॑त् । धा॒तु॒ । गोऽम॑त् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥

उक्तां स्तुतिम् उपसंहरति—एव **एवम् उक्तप्रकारेण** वृषणम् **वर्षकं कामानां** वज्रबाहुम् **वज्रं बाहौ यस्य स तादृशम्** इन्द्रं वसिष्ठासः **वसिष्ठा** अर्कैः **अर्चनीयैः स्तोत्रैः** अभ्यर्चन्ति **अभिपूजयन्ति।** स **इन्द्रः** स्तुतः **स्तोत्रैः पूजितः सन्** नः **अस्मभ्यं** वीरवत् **बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेतं** गोमत् **बह्वीभिर्गोभिरुपेतं** धनं धातु[3] **दधातु प्रयच्छतु।** 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) **इति श्लोरभावः। हे देवा** यूयं **च इन्द्रम् अनुसृत्य** नः **अस्मान्** स्वस्तिभिः **क्षेमैः** सदा पात **रक्षत।**

ऋ॒जी॒षी व॒ज्री वृ॑ष॒भस्तु॑रा॒षाट्छु॒ष्मी राजा॑ वृत्र॒हा सो॑म॒पावा॑ ।
यु॒क्त्वा हरि॑भ्या॒मुप॑ यासद॒र्वाङ् माध्यँ॑दि॒ने सव॑ने मत्स॒दिन्द्रः॑ ॥ ७ ॥

ऋ॒जी॒षी । व॒ज्री । वृ॒ष॒भः । तु॒रा॒षाट् । शु॒ष्मी । राजा॑ । वृ॒त्र॒ऽहा । सो॒म॒ऽपावा॑ ।
यु॒क्त्वा । हरि॑ऽभ्याम् । उप॑ । या॒स॒त् । अ॒र्वाङ् । माध्यँ॑दिने । सव॑ने । म॒त्स॒त्[4] । इन्द्रः॑ ॥

ऋजीषी **प्रातर्मध्यंदिनसवनाभ्याम् अभिषवेण गतसारस्तृतीयसवन उपयोक्ष्यमाणः सोम ऋजीषः।** 'तस्मात् तृतीयसवन ऋजीषम् अभि षुण्वन्ति' (तै ६,१,६,४)

---

[1] °नु॒स्मिंछूर E,K^{m},Dc. [2] नः B^{h}, ऋ ७,२३,६. [3] दातु S'. [4] मत्सत् P.

इति श्रुतेः । तद्वान् ऋजीषी । अनेन सवनत्रयेऽपि इन्द्रस्य सोमसंबन्ध उक्तो भवति । वज्री वज्रवान् वृषभः कामानां वर्षिता तुराषाट् । तुरास्त्वरमाणाः शत्रवः । तेषाम् अभिभविता शुष्मी शुष्मं शत्रुशोषकं बलं तद्वान् । राजा देवेषु मध्ये क्षत्रियजातीयः सर्वस्य स्वामी वा वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सोमपावा यत्रयत्र सोमाभिषवोऽस्ति तत्रतत्र नियमेन सोमस्य पाता एवंमहानुभाव इन्द्रः हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्त्वा रथं योजयित्वा अर्वाङ् अस्मदभिमुखाञ्चनः सन् उप यासत् उपगच्छतु गत्वा च अस्मिन् माध्यंदिने सवने मत्सत् अस्माभिर्दत्तेन सोमेन माद्यतु ।

इति द्वादशं सूक्तम् ।

ज्योतिष्टोमादिषु क्रतुषु 'इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते' इत्याद्यास्तिस्र ऋचस्तेषामेवर्त्विजां त्रयाणां क्रमेण तार्तीयसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं हि—"'इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते' इति प्रस्थितयाज्याः" (वैताश्रौ २२,२१) इति ।

'ऐभिरग्ने' (४) इत्यनया आग्नीध्रः[1] पात्नीवतग्रहं यजेत । सूत्रितं हि—"'ऐभिरग्ने' इत्युपांशु पात्नीवतस्य आग्नीध्रो यजति[2]" (वैताश्रौ २३,३) इति ।

इन्द्र॑श्च॒ सोमं॑ पिबतं बृहस्पते॒ऽस्मिन् य॒ज्ञे म॑न्दसा॒ना वृ॑षण्वसू ।
आ वां॑ विश॒न्त्विन्द॑वः स्वा॒भुवो॒ऽस्मे र॒यिं सर्व॑वीरं॒ नि य॑च्छतम् ॥ १ ॥

इन्द्र॑ः । च॒ । सोम॑म् । पि॒ब॒त॒म् । बृ॒ह॒स्प॒ते॒ । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । म॒न्द॒सा॒ना । वृ॒ष॒ण्व॒सु॒ इति॑ वृष॑ण्ऽवसू । आ । वा॒म् । वि॒श॒न्तु॒ । इन्द॑वः । सु॒ऽआ॒भुव॑ः । अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । सर्व॑ऽवीरम् । नि । य॒च्छ॒त॒म् ॥ १ ॥

हे बृहस्पते बृहतो वेदराशेः स्वामिन् एतन्नामक देव त्वम् इन्द्रश्च युवां सोमं पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । अस्मिन् यज्ञे मन्दसाना हृष्यन्तौ वृषण्वसू वर्षितृधनौ । यजमानाय दीयमानधनावित्यर्थः । वाम् युवां स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवन्तः । कृत्स्नशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः । तादृशा इन्दवः सोमाः आ विशन्तु युवयोः शरीरं प्रविशन्तु । अस्मे अस्मभ्यं रयिम् धनं सर्ववीरम् सर्वपुत्राद्युपेतं नि यच्छतम् दत्तम्[3] ।

आ वो॑ वहन्तु॒ सप्त॑यो रघु॒ष्यद॑ो रघु॒पत्वा॑नः॒ प्र जि॑गात बा॒हुभि॑ः ।
सीद॒ता ब॒र्हिरु॒रु व॒ः सद॑स्कृतं मा॒दय॑ध्वं मरुतो॒ मध्वो॒ अन्ध॑सः ॥ २ ॥

आ । व॒ः । व॒ह॒न्तु॒ । सप्त॑यः । र॒घु॒ऽस्यद॑ः । र॒घु॒ऽपत्वा॑नः । प्र । जि॒गा॒त॒ । बा॒हु॒ऽभि॑ः ।
सीद॑त । आ । ब॒र्हिः । उ॒रु । व॒ः । सद॑ः । कृ॒तम् । मा॒दय॑ध्वम् । म॒रु॒त॒ः । मध्व॑ः । अन्ध॑सः ॥

---

[1] अग्नीध S′. [2] यजते S′. [3] ददतम् S′.

हे मरुतः रघुष्यदः लघुस्यन्दना लघुगतयः सप्तयः सर्पणशीला अश्वाः वः युष्मान् आ वहन्तु यज्ञगृहं प्रति प्रापयन्तु । यूयं च बाहुभिः शीघ्रगमनसाधनैः रघुपत्वानः लघुपतनाः । पत्लृ गतौ । 'अन्येभ्योऽपि [1]दृश्यन्ते' (पा ३,२,७५) इति वनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्य पित्त्वाद् धातुस्वर एव । तादृशाः सन्तः प्र जिगात प्रकर्षेण गच्छत । जिगातीत्ययं गतिकर्मसु पठितः । गा स्तुतौ । जौहोत्यादिकः । लोण्मध्यमबहुवचनस्य 'तप्तन' (पा ७,१,४५) इत्यादिना तबादेशः । तस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद् 'ई हल्यघोः' (पा ६,४,११३) इति ईत्वाभावः । वः युष्माकम् उरु विस्तीर्णं सदः सीदत्यत्रेति सदः सदनं स्थानं वेदिलक्षणं कृतम् निष्पादितम् । तत्र बर्हिः आस्तीर्णं बर्हिः । आ सीदत बर्हिषि निषण्णा भवत । बर्हिरित्येतत् सद इत्यस्य विशेषणं वा । बर्हिरुपेतं सदनम् इत्यर्थः । अथवा सदः सदनार्हं कृतं बर्हिः सीदतेति योज्यम् । निषद्य च मध्वः मधुरस्य अन्धसः सोमलक्षणस्य अन्नस्य अंशम् । यद्वा मध्वः मधु अन्धसः अन्नं सोमम् । पीत्वेति शेषः । मादयध्वम् तृप्ता भवत । मद तृप्तियोगे । चुरादिः । आत्मनेपदी ।

इ॒मं स्तोम॒मर्ह॑ते जा॒तवे॑दसे॒ रथ॑मिव॒ सं म॑हेमा मनी॒षया॑ ।
भ॒द्रा हि नः॒ प्रम॑तिरस्य सं॒सद्यग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ३ ॥

इ॒मम् । स्तोम॑म् । अर्ह॑ते । जा॒तऽवे॑दसे । रथ॑म्ऽइव । सम् । म॒हे॒म॒ । म॒नी॒षया॑ ।
भ॒द्रा । हि । नः॒ । प्रऽम॑तिः । अ॒स्य॒ । स॒म्ऽसदि॑ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥

अर्हते पूज्याय । अर्ह पूजायाम् । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (पा ३,२,१३३) इति लटः शत्रादेशः । जातवेदसे जातप्रज्ञाय जातधनाय वा जातानाम् उत्पन्नानां वेदित्रे वा इमम् इदानीं क्रियमाणं स्तोमम् एतत् स्तोत्रं मनीषया निशितया बुद्ध्या सं महेम सम्यक् पूजयेम निष्पादयेम । तत्र दृष्टान्तः—रथमिव यथा रथं रथकारः अक्षफलकाद्यवयवसंयोजनेन संस्करोति तद्वत् । महानुभावस्याग्नेः स्तोमनिष्पादने अतिशयितया बुद्ध्या भवितव्यम् इति प्राप्ते[2] तत्सद्भावं दर्शयति—अस्य पूज्यस्याग्नेः संसदि संसदने उपसत्तौ तद्विषये नः अस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा मतिः भद्रा हि कल्याणी खलु । अतः हे अग्ने तव सख्ये बन्धुभावे सति वयं स्तोतारो मा रिषाम हिंसिता न भवेम ।

ऐभि॑रग्ने स॒रथं॑ याह्य॒र्वाङ् नाना॑र॒थं वा॑ वि॒भवो॒ ह्यश्वाः॑ ।
पत्नी॑वतस्त्रिं॒शतं॒ त्रीँश्च॑ दे॒वान॑नुष्व॒धमा व॑ह मा॒दय॑स्व ॥ ४ ॥

आ । ए॒भिः॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒ऽरथ॑म् । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । ना॒ना॒ऽर॒थम् । वा॒ । वि॒ऽभवः॑ । हि । अश्वाः॑ ।
पत्नी॑ऽवतः । त्रिं॒शत॑म् । त्रीन् । च॒ । दे॒वान् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । आ । व॒ह॒ । मा॒दय॑स्व ॥ ४ ॥

---

[1] दृश्यते S'.
[2] प्राप्तायां S'.

हे अग्ने एभिः वक्ष्यमाणैस्त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैर्देवैः सह सरथम् समानः एक एव रथो यस्मिन्नागमनकर्मणि तत् सरथं तद् यथा भवति तथा अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छ । सरथम् इति न नियम इत्याह — नानारथं वा नाना पृथग्भूता रथा यस्मिन्[1] कर्मणि तद् नानारथम् । तत्तत्प्रतिनियतं [2]रथम् आरुह्येत्यर्थः[2] । सरथपक्षे बहूनां देवानाम् एकेनैव रथेन आनयनम् अतिभारत्वात् कथं घटत इति तत्राह — विभवो ह्यश्वा इति । अश्वाः तव रथे नियुक्ता विभवो हि शक्ताः खलु । अतः पत्नीवतः स्वकीयाभिः पत्नीभिर्युक्तान् त्रिंशतम् त्रींश्च त्र्युत्तरत्रिंशत्संख्याकान् देवान् 'ये देवा दिव्येकादश स्थ' (तै १,४,१०,१) इति मन्त्रोक्तान् अनुष्वधम् । स्वधेत्यन्ननाम । तांतां स्वधाम् अनुलक्ष्य यदायदा सोमो हूयते तदा तदेत्यर्थः । आ वह तान् देवान् प्रापय । आवाह्य च मादयस्व सोमप्रदानेन हर्षय ।

इति त्रयोदशं सूक्तम् ।

इति विंशे काण्डे प्रथमोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तानि च उक्थ्ये क्रतौ ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्यान्तिमा शस्त्रयाज्या । 'उक्थ्ये मैत्रावरुणादिभ्यः' इति प्रक्रम्य सूत्रितं वैताने — " 'वयमु त्वामपूर्व्य' (अ २०,१४,१), 'यो न इदमिदं पुरा' (अ २०,१४,३) इति स्तोत्रियानुरूपौ[3] । स्तोत्रियस्य प्रथमां शस्त्वा तस्या उत्तमं पादं द्वितीयस्याः पूर्वेण संधायावसाय द्वितीयेन द्वितीयां शंसति । तस्याश्चोत्तमम्[4] उत्तरेण संधायावसायोत्तमेन तृतीयाम् । एवं काकुभानां स्तोत्रियानुरूपाणां प्रग्रथनम् । इतः[5] पच्छः शंसति । 'प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये' (अ २०,१५) इत्युक्थमुखम् । 'उदप्रुतो न वयो रक्षमाणाः' (अ २०,१६) इति बार्हस्पत्यं[6] सांशंसिकम् । 'अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः' (अ २०,१७) इति पर्यासः । इत्यैकाहिकानाम् उत्तमया परिदधाति परया यजति" (वैताश्रौ २५,१;३-११) इति ।

व॒यमु॑ त्वाम॑पूर्व्य स्थू॒रं न कच्चि॒द् भर॑न्तोऽव॒स्यव॑ः । वाजे॑ चि॒त्रं ह॑वामहे ॥१॥

व॒यम् । ऊं॒ इति॑ । त्वाम् । अ॒पू॒र्व्य॒[7] । स्थू॒रम् । न । कत् । चि॒त् । भर॑न्तः । अ॒व॒स्यव॑ः । वाजे॑ । चि॒त्रम् । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ १ ॥

हे अपूर्व्य । पूर्वम् अर्हतीति पूर्व्यः । न पूर्व्यः अपूर्व्यः । सत्यपि सर्वदा गमने नूतन इत्यर्थः । अनेन तस्य सर्वदा अनादरविषयत्वाभाव उक्तो भवति । तादृश इन्द्र चित्रम् चायनीयं पूजनीयं त्वां भरन्तः हविरादिना पोषयन्तः अवस्यवः रक्षाकामाः । अवतेरसुनि 'क्याच्छन्दसि' (पा ३,२,१७०) इति उप्रत्ययः । वाजे । वाजः अन्नम् । अन्ने निमित्तभूते सति । अथवा वाजः संग्रामः । तस्मिन् तज्ज-

---

[1] बहुव्रीहौ स्वरः ?
[2] रथमारोहयित्वेत्यर्थः S'.
[3] °नुरूपौ द्वे तिस्रः करोति पुनरादायं S'.
[4] तस्या एवोत्त° RG.
[5] मिथः S'.
[6] बार्हस्पत्ये S'.
[7] अ॒पू॒र्व्यं॒ P².

यार्थं वयमु वयमेव हवामहे आह्वयामः । अस्मान् प्रत्येव त्वम् आगच्छ नास्मत्प्रतिपक्षान् इत्यमुम् अर्थं द्योतयितुम् उशब्दः । तत्र दृष्टान्तः — स्थूरं न कच्चित् । यथा लोके कच्चित् कदाचित् स्थूरम् स्थूलं गुणाढ्यं राजादिकं भरन्तः तदभिमतप्रदानेन पोषयन्तो जनाः स्वजयार्थम् आह्वयन्ति तद्वत् ।

उप॑ त्वा॒ कर्म॑न्नू॒तये॒ स नो॒ युवो॒ग्रश्च॑क्राम॒ यो धृ॒षत् ।
त्वामिद्ध्य॑वि॒तारं॑ ववृ॒महे॒ सखा॑य इन्द्र सान॒सिम् ॥ २ ॥

उप॑ । त्वा॒ । कर्म॑न् । ऊ॒तये॑ । सः । न॒ः । युवा॑ । उ॒ग्रः । च॒क्रा॒म॒ । यः । धृ॒षत् ।
त्वाम् । इत् । हि । अ॒वि॒तार॑म् । व॒वृ॒महे॑ । सखा॑यः । इ॒न्द्र॒ । सा॒न॒सिम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां कर्मन् कर्मणि युद्धादिलक्षणे प्रस्तुते सति ऊतये रक्षायै[1] उप । गच्छाम इति शेषः । य इन्द्रो धृषत् शत्रूणां धर्षको भवति । युवा नित्यतरुणः उग्रः उद्गूर्णबलः । स इन्द्रो नः अस्मान् चक्राम क्रामति । सहायत्वेन गच्छत्वित्यर्थः । हे इन्द्र सानसिम् संभक्तारम् अवितारम् रक्षितारं त्वामिद्धि त्वामेव हि सखायः तव मित्रभूता वयं ववृमहे वृणीमहे संभजामहे ।

यो न॑ इ॒दमि॑दं पु॒रा प्र वस्य॑ आनि॒नाय॒ तमु॑ व[2] स्तुषे । सखा॑य॒ इन्द्र॑मू॒तये॑ ॥३॥

यः । न॒ः । इ॒दम्ऽइ॑दम् । पु॒रा । प्र । वस्य॑ः । आ॒ऽनि॒नाय॑ । तम् । ऊं॒ इति॑ । व॒ः । स्तु॒षे॒ ।
सखा॑यः । इन्द्र॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ ३ ॥

हे सखायः समानख्याना मित्रभूता यजमानाः वः युष्माकम् ऊतये रक्षार्थं तम् इन्द्रं स्तुषे स्तौमि । यः इन्द्रः पुरा पूर्वं नः अस्माकं वस्यः वसीयः । [3]ईकारलोपश्छान्दसः । अतिप्रशस्तं वसु हिरण्यादिकम् इदमिदम्[4] इदं गवादिकम् इति निर्दिश्यनिर्दिश्य प्रानिनाय[5] प्रानैषीत् । तमु तमेव अभिमतप्रदातारम् इन्द्रम् । स्तुषे इति संबन्धः ।

हर्य॑श्वं॒ सत्प॑तिं चर्ष॒णीस॒हं स हि ष्मा॒ यो अम॑न्दत ।
आ तु न॒ः स व॑यति॒ गव्य॒मश्व्यं॑ स्तो॒तृभ्यो॑ म॒घवा॑ श॒तम् ॥ ४ ॥

हरि॑ऽअश्वम् । सत्ऽप॑तिम् । च॒र्ष॒णि॒ऽसह॑म् । सः । हि । स्म॒ । यः । अम॑न्दत ।
आ । तु । न॒ः । सः । व॒या॒ति॒ । गव्य॑म् । अश्व्य॑म् । स्तो॒तृऽभ्य॑ः । म॒घऽवा॑ । श॒तम् ॥४॥

हर्यश्वम् । हरिनामकावश्वौ यस्य स हर्यश्वः । तं सत्पतिम् सतां कर्मश्रेष्ठानां पालकं चर्षणीसहम् चर्षणयो मनुष्याः तेषाम् अभिभवितारम् । नियन्तारम् इत्यर्थः ।

---

[1] रक्षाय S'. [2] वः Bʰ,C,D, ऋ ८,२१,९. [3] इकार॰ S'.
[4] इदम् S'. [5] प्रा नास्ति S'.

तम् इन्द्रं स्तुषे इति संबन्धः । य इन्द्रः अमन्दत स्तुत्या तृप्तो भवति स हि स्म स हि खलु । स्तुत्य इति शेषः । अतः उक्तगुणविशिष्टत्वात् तमेवेन्द्रं स्तुषे इत्यर्थः । यद्वा यः अमन्दत यो नरः इन्द्रदत्तेन धनेन तृप्त आसीत् स हि स्म स एव नरः उक्तलक्षणम् इन्द्रं तुष्टूषति । स मघवा धनवान् इन्द्रः । तुशब्दो वाक्यच्छेदे । स्तोतृभ्यो नः अस्मभ्यं शतम् शतसंख्याकं गव्यम् गोसमूहम् अश्व्यम् शतसंख्याकम् अश्वसमूहं च आ वयति प्रापयतु । वी गत्यादिषु । अस्माल्लेटि अडागमः ।

इति द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये' इति सूक्तस्य उक्थ्ये क्रतौ ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ।

प्र मंहि॑ष्ठाय बृह॒ते बृ॒हद्र॑ये स॒त्यशु॑ष्माय त॒वसे॑ म॒तिं भ॑रे ।
अ॒पामि॑व प्र॒व॒णे यस्य॑ दु॒र्धरं॒ राधो॑ वि॒श्वायु॒ शव॑से॒ अपा॑वृतम् ॥ १ ॥

प्र । मंहि॑ष्ठाय । बृ॒ह॒ते । बृ॒हत्ऽर॑ये । स॒त्यऽशु॑ष्माय । त॒वसे॑ । म॒तिम् । भ॒रे॒ ।
अ॒पाम्ऽइ॑व । प्र॒व॒णे । यस्य॑ । दुः॒ऽधर॑म् । राध॑ः । वि॒श्वऽआ॑यु । शव॑से । अप॑ऽवृतम् ॥१॥

मंहिष्ठाय अतिशयेन मंहनीयाय दातृतमाय वा बृहते महते गुणैः प्रवृद्धाय बृहद्रये । रयिरिति धननाम । प्रभूतधनाय सत्यशुष्माय सत्यबलाय अवितथसामर्थ्याय । तवसे । तवो बलम् । अतिशयितबलाय इन्द्राय । अथ वा तवसे बललाभाय उक्तगुणकाय इन्द्राय मतिं प्र भरे स्तोत्रं संपादयामि । यस्य उक्तगुणविशिष्टेन्द्रस्य विश्वायु । आयवो मनुष्याः । विश्वेषां मनुष्याणां पोषणसमर्थं राधः धनम् अपामिव प्रवणे । प्रवणः अवनतो देशः । तस्मिन् अपां पूर इव स यथा दुर्धरो भवति एवं दुर्धरं धनं शवसे बलाय प्रयोजनाय अपावृतम् अपगतावरणं कृतम् । तस्मा इन्द्राय मतिं भरे इति संबन्धः ।

अध॑ ते॒ वि॒श्वमनु॑ हासदि॒ष्टय॒ आपो॑ नि॒म्नेव॒ सव॑ना ह॒विष्म॑तः ।
यत् पर्व॑ते॒ न स॒मशी॑त हर्य॒त इन्द्र॑स्य॒ वज्र॒ः श्नथि॑ता हिर॒ण्यय॑ः ॥ २ ॥

अध॑ । ते॒ । विश्व॑म् । अनु॑ । ह॒ । अ॒स॒त् । इ॒ष्टये॑ । आप॑ः । नि॒म्नाऽइ॑व । सव॑ना । ह॒विष्म॑तः ।
यत् । पर्व॑ते । न । स॒म्ऽअशी॑त । ह॒र्य॒तः । इन्द्र॑स्य । वज्र॑ः । श्नथि॑ता । हि॒र॒ण्यय॑ः ॥ २ ॥

अध अथ हे इन्द्र ते तव इष्टये एषणाय यागाय वा विश्वम् सर्वं जगत् अनु हासत् । हेति प्रसिद्धौ । अनुकूलं भवेत् । तत्र दृष्टान्तः — आपो निम्नेव निम्नानि स्थलानि आप इव । ता यथा अनुक्रमेण प्रवहन्ति तद्वद् विश्वम् अनु

हासद् इति संबन्धः । अथवा उत्तरत्र दृष्टान्तः—आपो निम्नानीव हविष्मतः यजमानस्य सवना सवनानि त्रीण्यपि त्वाम् अनुगच्छन्ति । यत् यस्मात् हर्यतः कान्तः कमनीयः श्नथिता शत्रूणां हिंसको हिरण्ययः हिरण्यमयो हिरण्येन भूषितः इन्द्रस्य वज्रः पर्वते पर्वतेऽपि न समशीत न सक्तोऽभूत् किं तु व्यदारयदेव । अतो विश्वम् अनु हासद् इति पूर्वत्र संबन्धः ।

अ॒स्मै भी॒मा॒य नम॑सा॒ सम॑ध्व॒र उषो॒ न शु॑भ्र॒ आ भ॑रा॒ पनी॑यसे ।
यस्य॒ धाम॒ श्रव॑से॒ नामे॑न्द्रि॒यं ज्योति॒रका॑रि ह॒रितो॒ नाय॑से ॥ ३ ॥

अ॒स्मै । भी॒माय॑ । नम॑सा । सम् । अ॒ध्व॒रे । उषः॑ । न । शु॒भ्रे॒ । आ । भ॒र॒ । पनी॑यसे ।
यस्य॑ । धाम॑ । श्रव॑से । नाम॑ । इ॒न्द्रि॒यम् । ज्योतिः॑ । अका॑रि । ह॒रितः॑ । न । अय॑से ॥ ३ ॥

हे शुभ्रे दीप्ते हे उषः उषोदेवते भीमाय । विभेत्यस्माद् इति भीमः । शत्रूणां भयंकराय पनीयसे अतिशयेन स्तोतव्याय अस्मै इन्द्राय । यागः क्रियत इति शेषः । अतो नमसा न । नमः अन्नं च । नशब्दः चार्थे । चकाराद् उक्तलक्षणम् इन्द्रं च अध्वरे समा भर सम्यग् आहर अस्मद्यज्ञं प्रापय । अस्मदभिमतम् अन्नं यष्टव्यम् इन्द्रं च आनयेत्यर्थः । [1]'उषस्युदितायां सत्यामेव'[1] इन्द्रस्यागमनाद् उषस इन्द्राहरणव्यपदेशः । अथवा नशब्दः अनर्थकः । उक्तलक्षणाय इन्द्राय नमसा । नमः अन्नम् । आ भर । अन्ने समृद्धे सत्येव इन्द्रम् उद्दिश्य यागप्रवृत्तेरेवम् उक्तम् । यस्य इन्द्रस्य धाम सर्वेषां धारकं पोषकम् इन्द्रियम् इन्द्रहितम्[2] इन्द्रदत्तं वा । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्ट' (पा ५,२,९३) इत्यादिना इन्द्रियशब्दो निपातितः । [3]उक्तलक्षणं नाम[3] सर्वेषां [4]नामकम् उदकं श्रवसे[4] अन्नाय तत्समृद्धये भवति । येन च इन्द्रेण हरितो न हरितामिव दिशामिव अयसे प्राणिनां गमनाय गमनादिव्यवहाराय । अय पय गतौ इत्यस्माद् असुन् । ज्योतिः अकारि क्रियते । तं समा भरेति पूर्वत्र संबन्धः ।

इ॒मे त॑ इन्द्र॒ ते व॒यं पु॑रुष्टुत॒ ये त्वा॒रभ्य॒ चरा॑मसि प्रभूवसो ।
न॒हि त्वद॒न्यो गि॑र्वणो॒ गिर॒ः सघ॑त् क्षो॒णीरि॑व॒ प्रति॑ नो हर्य॒ तद् वचः॑ ॥४॥

इ॒मे । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । ते । व॒यम् । पु॒रु॒ऽस्तु॒त । ये । त्वा॒ । आ॒ऽरभ्य॑ । चरा॑मसि । प्र॒भु॒व॒सो॒ इति॑ प्रभुऽवसो । न॒हि । त्वत् । अ॒न्यः । गि॒र्व॒णः॒ । गिरः॑ । सघ॑त् । क्षो॒णीःऽइ॑व । प्रति॑ । नः॒ । ह॒र्य॒ । तत् । वचः॑ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते इमे । प्रसिद्धिवाचकस्तच्छब्दः । इदम्शब्दः अपरोक्षवाची । त्वदर्थकत्वेन प्रसिद्धा वयं ते तव स्वभूताः । हे पुरुष्टुत बहुभिर्बहुप्रकारं वा स्तुत ।

---

[1] उषस्युदिते सत्येव S'.
[2] इन्द्रियहितम् S'.
[3] °लक्षनाम S'.
[4] °कमुदश्रवसे S'.

एतद् इन्द्रेत्यस्य विशेषणम् । त इत्युक्तं कीदृशास्त इत्यत्राह — ये वयम् हे प्रभूवसो प्रभूतधन इन्द्र त्वा त्वाम् आरभ्य आश्रित्य त्वामेव शरणं प्राप्य चरामसि चरामः । ते वयम् इति पूर्वत्र संवन्धः । हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र त्वदन्यः त्वत्तो व्यतिरिक्तो देवः गिरः अस्मदीयानि वचांसि नहि सघत् न खलु सहते । स्तुत्यस्य तव महिम्नो निरवधित्वाद् अस्मदीयानां स्तुतिवचसाम् अत्यल्पत्वाच्च तादृग्वचस्त्वयैव सोढव्यम् इत्यर्थः । सहेर्लेटि अडागमः । वर्णविपर्ययेण हकारस्य घकारः । तत्र दृष्टान्तः — क्षोणीरिव क्षोणय इव । क्षोणीशब्देनात्र प्रजा विवक्ष्यन्ते । प्रजा राज्ञो यद्यद् विज्ञापयन्ति तत् सर्वं स राजा यथा सहते तद्वद् इत्यर्थः । यस्माद् एवं तस्माद् नः अस्माकं तद् वचः तादृग्वचनं प्रति हर्य प्रतिकामय ।

भूरि॑ त इन्द्र वी॒र्यं॑१॒[1] तव॑ स्मस्य॒स्य स्तो॒तुर्म॑घव॒न् काम॒मा पृ॑ण ।
अनु॑ ते॒ द्यौर्बृ॑ह॒ती वी॒र्यं॑ मम इ॒यं च॑ ते पृथि॒वी नै॑म॒ ओज॑से ॥ ५ ॥

भूरि॑ । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वी॒र्य॑म् । तव॑ । स्म॒सि॒ । अ॒स्य । स्तो॒तुः । म॒घ॒ऽव॒न् । काम॑म् । आ । पृ॒ण॒ । अनु॑ । ते॒ । द्यौः । बृ॒ह॒ती । वी॒र्य॑म् । म॒मे॒ । इ॒यम् । च॒ । ते॒ । पृ॒थि॒वी । ने॒मे॒ । ओज॑से ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यम् वीरकर्म वृत्रवधादिलक्षणं भूरि अतिवहु यतः अतो वयं तव स्मसि स्मः तव विधेया भवामः । 'श्नसोरल्लोपः' (पा ६,४,१११) इति अकारलोपः । 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४६) । [2]अस्य स्तोतुः[2] स्तवं कुर्वतोऽस्य यजमानस्य कामम् अभिलषितम् हे मघवन् धनवन् इन्द्र आ पृण आपूरय । पृण प्रीणने । तौदादिकः । अत्र पूरणार्थः । 'अतो हेः' (पा ६,४,१०५) इति हेर्लुक् । भूरि त इन्द्र वीर्यम् इत्युक्तं वीर्यवहुत्वमेव स्पष्टयति — ते तव वीर्यं बृहती महती द्यौः महान् द्युलोकः अनु ममे अनुक्रमेण माति परिच्छिनत्ति । इन्द्रसृष्टस्य वृष्ट्युदकादेरास्पदत्वेन द्यौरेव ममे । अन्यः कश्चित् परिच्छेत्ता नास्तीत्यर्थः । माङ् माने । लिडादि सर्वम् । न केवलं द्यौरेव इयं पृथिवी च ते ओजसे तव ओजसा वलेन निमित्तेन नेमे ननाम नम्रा भवति । त्वदोजःसंभूतेन गिरितरुगुल्मप्राण्यादिधारणेनेत्यभिप्रायः । अतः पृथिवी च वीर्यं ममे इति भावः ।

त्वं तमि॑न्द्र॒ पर्व॑तं म॒हामु॒रुं वज्रे॑ण वज्रिन् पर्व॒शश्च॑कर्तिथ ।
अवा॑सृजो॒ निवृ॑ता॒ः सर्त॒वा अ॒पः स॒त्रा विश्वं॑ दधिषे॒ केव॑लं॒ सहः॑ ॥ ६ ॥

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । पर्व॑तम् । म॒हाम् । उ॒रुम्[3] । वज्रे॑ण । व॒ज्रि॒न् । प॒र्व॒ऽशः । च॒क॒र्ति॒थ॒ । अव॑ । अ॒सृ॒जः॒ । निऽवृ॑ताः[4] । सर्त॒वै । अ॒पः । स॒त्रा । विश्व॑म् । द॒धि॒षे॒ । केव॑लम् । सहः॑ ॥६॥

---

[1] वी॒र्यं॑३॒ B,Bʰ,D,R,Cs.
[2] अस्तोतुः S'.
[3] ऊ॒रुम् P,P².
[4] निऽवृ॑त्ताः P,Cp.

हे इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् त्वं तं प्रसिद्धं महाम् महान्तं महत्त्वोपेतम् । नकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । उरुम् अतिप्रभूतं पर्वतम् पर्ववन्तं गिरिम् । जातावेकवचनम् । गिरीन् वज्रेण आयुधेन पर्वशः अवयवशः पक्षादिक्रमेण चकर्तिथ शकलीकृतवान् असि । कृती छेदने । थलि क्रादिनियमाद् इट् । गुणः । यद्वा अत्र पर्वतशब्दः 'उत्तरत्र वृष्ट्यभिधानाद्'[1] मेघवाची । उक्तलक्षणं मेघं वज्रेण पर्वशो विदारितवान् असीत्यर्थः । अनन्तरं निवृताः नितरां मेघेन वृताः अपः सर्तवै नद्याद्यात्मना सरणाय अवासृजः अवाङ्मुखं विसृष्टवान् असि । एवमाद्यात्मकं केवलम् असाधारणं विश्वम् सर्वं सहः बलं त्वं दधिषे धारयसि । एतत् सत्रा सत्यं न मृषा । सत्रेति सत्यनाम ।

इति द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'उदप्रुतः' इति सूक्तस्य उक्थ्ये क्रतौ ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ।

उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव[2] घोषाः ।
गिरिभ्रजो[3] नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्य१र्का[4] अनावन् ॥ १ ॥

उदऽप्रुतः । न । वयः । रक्षमाणाः । वावदतः । अभ्रियस्यऽइव । घोषाः ।
गिरिऽभ्रजः । न । ऊर्मयः । मदन्तः । बृहस्पतिम् । अभि । अर्काः । अनावन् ॥ १ ॥

उदप्रुतः उदकेषु गच्छन्तश्चरन्तः । छान्दसत्वाद् असंज्ञायामपि उदकशब्दस्य उदादेशः । रक्षमाणाः आत्मानं व्याधादिभ्यः पालयन्तो वयो न पक्षिण इव ते यथा उच्चैर्ध्वनन्ति । वावदतः भृशं शब्दं कुर्वतः । वदेर्यङ्लुकि शतरि रूपम् । 'अभ्यस्तानाम् आदिः' (पा ६,१,१८९) इति आद्युदात्तः । अभ्रियस्य[5] मेघसमूहस्य घोषाः शब्दा इव । तथा गिरिभ्रजः । गिरिरिति मेघनाम । मेघेभ्यः सकाशाद् गच्छन्तः अधः पतन्तः मदन्तः सस्यादींस्तर्पयन्तः । अनेन धाराध्वनिरुपलक्ष्यते ऊर्मयो न ऊर्मयः[6] उदकानि ते यथा अधःपतनसमये शब्दं कुर्वन्ति एवम् अर्काः अर्चनसाधना मन्त्राः । 'अर्को मन्त्रो भवति । यदनेनार्चन्ति' इति निरुक्तम् (५,४) । अथ वा अर्काः अर्चकाः स्तोतारो बृहस्पतिम् बृहतो मन्त्रराशेः स्वामिनम् एतन्नामानं देवम् अभ्यनावन् अभिस्तुवन्ति । नौतेश्छान्दसे लङि व्यत्ययेन शप् ।

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भग इवेदर्यमणं निनाय ।
जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूँरिवाजौ ॥ २ ॥

---

[1] उत्तरत्राप्सुष्ट्यभिधानादत्र S′.
[2] अभ्रयस्येव S, सा.
[3] गिरिभ्राजो B
[4] °भ्य३र्का B,C,E.
[5] वैतु. मंपा.
[6] ऊर्मयो रसाः S′.

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगःऽइव । इत् । अर्यमणम् । निनाय । जने ।
मित्रः । न । दम्पती इति दम्ऽपती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय । आशून्ऽइव । आजौ ॥

आङ्गिरसः [1]अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः एतन्नामा[1] महर्षिः गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैराज्यैः । यद्वा गोभिः स्तुतिवाग्भिः नक्षमाणः व्याप्नुवन् भग इवेत् एतन्नामको देव इव स यथा वधूवरौ अर्यमणं देवं नयति विवाहसमये एवम् अर्यमणम् विवाहहोमाभिमानिनम् एतन्नामानं देवं दम्पती सं निनाय नयतु । किं च जने प्राणिसमूहे मित्रो न मित्राख्यो देव इव स यथा स्वरश्मीन् अनक्ति प्रकाशाय एवं स एव महर्षिः दम्पती वधूवरौ अनक्ति योजयति । हे बृहस्पते देव त्वं च आशून् आजाविव यथा संग्रामे योद्धारः आशून् व्यापकान् अश्वान्[2] योजयन्ति एवं वधूवरौ वाजय संयोजय ।

साध्वर्या अतिथिनीरिषिरा स्पार्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः ।
बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गा ऊपे[3] यवमिव स्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साधुऽअर्याः । अतिथिनीः । इषिराः । स्पार्हाः । सुऽवर्णाः । अनवद्यऽरूपाः ।
बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । विऽतूर्य । निः । गाः । ऊपे । यवम्ऽइव[4] । स्थिविऽभ्यः ॥३॥

साध्वर्याः साध्वभिगन्तव्या अतिथिनीः अतिथितर्पका अतनशीला वा इषिराः एषणीयाः स्पार्हाः सर्वैः स्पृहणीयाः सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपेता अनवद्यरूपाः अनिन्दितरूपाः प्रशस्तरूपाः । 'अवद्यपण्य' (पा ३,१,१०१) इत्यादिना गर्ह्यार्थे अवद्यशब्दो निपातितः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । एवंलक्षणा गाः बृहस्पतिः देवः पर्वतेभ्यः वलसंबन्धिभिरसुरैः पिहितेभ्यः पर्वतेभ्यः सकाशाद् वितूर्य निर्गमय्य[5] निरूपे निर्वपति निष्कृष्य प्रयच्छति स्तोतृभ्यः । तत्र दृष्टान्तः— यवमिव स्थिविभ्यः । स्थिवयः स्थिरा यवकाण्डाः । तेभ्यः सकाशाद् यथा यवं निष्कृष्य वपति तद्वत् । यद्वा स्थिवयः कुसूलाः । तेभ्यः सकाशाद् यवमिव ।

आप्रुषायन् मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्क उल्कामिव द्योः ।
बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनो गा भूम्या उद्नेव[6] वि त्वचं बिभेद ॥ ४ ॥

आऽप्रुषायन् । मधुना । ऋतस्य । योनिम् । अवऽक्षिपन् । अर्कः । उल्काम्ऽइव । द्योः[7] ।
बृहस्पतिः । उद्धरन् । अश्मनः । गाः । भूम्याः । उद्नाऽइव । वि । त्वचम् । बिभेद ॥४॥

बृहस्पतिर्देवः मधुना । मधु इति उदकनाम । उदकेन आप्रुषायन् भूमिं सर्वतः सिञ्चन् । प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । व्यत्ययेन विकरणस्य शायजादेशः ।

---

[1] ^गोत्रोत्पंनो यस्य नामा S'. [2] अश्वानिव तान् यथा S'. [3] उपे B.
[4] वर्यम्ऽइव P. [5] निर्गमयित्वा S'. [6] उद्नेव RW. [7] द्यौः P.

चित्स्वरः । ऋतस्य योनिम् उदकस्य कारणभूतं मेघम् । यद्वा ऋतस्य योनिरित्युदकनाम । मेघम् उदकं वा । मधुन ऋतस्येत्यत्र संहितायाम् 'ऋत्यकः' (पा ६,१,१२८) इत्यत्र ह्रस्व इत्यनुवर्तनाद् ह्रस्वत्वम् । द्योः द्युलोकसकाशाद् अवक्षिपन् अवाङ्मुखं प्रेरयन् । तत्र दृष्टान्तः— अर्कः आदित्यः द्योः सकाशाद् उल्कामिव तां यथा अवक्षिपति तद्वत् । किं च स बृहस्पतिः अश्मनः मेघसकाशाद् गा उदकानि उद्धरन् च्यावयन् । अथवा अश्मनः पणिभिः पिहितात् पर्वतात् तदुद्धारेण गाः तैरपहृत्य स्थापिता उद्धरन् अपगमयन् उद्नेव उदकेनेव तेन यथा भूम्यास्त्वचं विभिनत्ति उच्छूनां करोति एवं भूम्यास्त्वचं गोखुराग्रैः वि बिभेद विदारितवान् । सर्वत्र गाः समचारयद् इत्यर्थः ।

अप॒ ज्योति॑षा॒ तमो॑ अ॒न्तरि॑क्षादु॒द्नः[1] शीपा॑लमिव॒ वात॑ आजत् ।
बृह॒स्पति॑रनु॒मृश्या॑ व॒लस्या॒भ्रमि॑व॒ वात॒ आ च॑क्र॒ आ गाः ॥ ५ ॥

अप॑ । ज्योति॑षा । तम॑ः । अ॒न्तरि॑क्षात् । उ॒द्नः । शीपा॑लम्ऽइव । वात॑ः । आ॒ज॒त् ।
बृह॒स्पति॑ः । अ॒नु॒ऽमृश्य॑ । व॒लस्य॑ । अ॒भ्रम्ऽइ॑व । वात॑ः । आ । च॒क्रे॒ । आ । गाः ॥ ५ ॥

बृहस्पतिर्देवः ज्योतिषा दीप्त्या प्रकाशेन अन्तरिक्षात् आकाशाद् गिरिकुहरात् तमः अन्धकारं गवाम् आवरकम् उद्[2] आजत् उदगमयत् । तत्र दृष्टान्तः— वातः वायुः उद्नः उदकात् । 'पद्दन्' (पा ६,१,६३) इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्नादेशः । 'अल्लोपोऽनः' (पा ६,४,१३४) इति अकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरः । तत्सकाशात् शीपालमिव शीपालं शैवालम् । वर्णव्यत्ययेन ऐकारवकारयोरीकारपकारौ । तद् यथा उदजति अपगमयति तद्वत् । किं च बृहस्पतिः देवो वलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य गवाम् अवस्थानप्रदेशम् अनुमृश्य परामृश्य वातः वायुः अभ्रमिव स यथा मेघम् आकरोति सर्वतः प्रसारयति अन्तरिक्ष एवं गाः वलेन अपहृत्य *[आ] आच्छन्नाः आ चक्रे सर्वतो व्याप्ता अकरोत् ।

य॒दा व॒लस्य॒ पीय॑तो॒ जसुं॑ भेद् बृह॒स्पति॑रग्नि॒तपो॑भिर॒र्कैः ।
द॒द्भिर्न जि॒ह्वा परि॑विष्ट॒माद॑द॒ाविर्नि॒धीँर॑कृणोदु॒स्रिया॑णाम्[3] ॥ ६ ॥

य॒दा । व॒लस्य॑ । पीय॑तः । जसु॑म् । भेत् । बृह॒स्पति॑ः । अ॒ग्नि॒तप॑ःऽभिः । अ॒र्कैः ।
द॒त्ऽभिः । न । जि॒ह्वा । परि॑ऽविष्टम् । आद॑त्[4] । आ॒विः । नि॒ऽधीन् । अ॒कृ॒णो॒त् । उ॒स्रिया॑णाम् ॥

बृहस्पतिः देवो यदा यस्मिन् काले वलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य पीयतः । हिंसाकर्मैतत् । हिंसकस्य तस्य जसुम् हिंसासाधनम् आयुधं भेत अभेद् अभिनत् ।

---

[1] °दुह्नः RW. [2] वैतु. मंपा. [3] °र्नि॒धीँर॑क्ट° RW. [4] स्वरार्थ चादिलोपोऽनुमेयः, आ ✓ दा वा द्र.

भिदिर् विदारणे। लेट् । लघूपधगुणः। 'इतश्च लोपः०' (पा ३,४,९०)। हल्ङ्यादिलोपश्च । छान्दसत्वाद् अडभावः । कैः साधनैरित्युच्यते । अग्नितपोभिः अग्निवत्तापकैः अर्कैः दीप्तैः स्वरश्मिभिः मन्त्रैर्वा । तदा दद्भिः दन्तैः परिविष्टम् परितः खादितं मण्डकादिलक्षणम् अन्नं जिह्वा यथा अत्ति तद्वद् वलनामानम् असुरम् आदत् अभक्षयत् । ततश्च उस्रियाणाम् गवां निधीन् आविरकृणोत् स्पष्टान् अकरोत् ।

बृह॒स्पति॒रम॑त॒ हि त्यदा॑सा॒ं नाम॑ स्व॒रीणा॒ं सद॑ने॒ गुहा॒ यत् ।
आ॒ण्डेव॑ भि॒त्त्वा श॑कु॒नस्य॒ गर्भ॒मुदु॒स्रिया॒ः पर्व॑तस्य॒ त्मना॑जत् ॥ ७ ॥

बृह॒स्पति॑ः । अम॑त । हि । त्यत् । आ॒सा॒म् । नाम॑ । स्व॒रीणा॑म् । सद॑ने । गुहा॑ । यत् ।
आ॒ण्डाऽइ॑व । भि॒त्त्वा । श॒कु॒नस्य॑ । गर्भ॑म् । उत् । उ॒स्रिया॑ः । पर्व॑तस्य । त्मना॑ । आ॒ज॒त् ॥

बृहस्पतिः देवः गुहा गुहायां सदने । सीदत्यत्रेति सदनं स्थानम् । तस्मिन् स्वरीणाम् शब्दायमानानाम् आसां गवां त्यत् तत् प्रसिद्धं *[नाम] नामधेयं यत् यदा अमत हि ज्ञातवान् । मनु अवबोधने । लुङि 'तनादिभ्यस्तथासोः' (पा २,४,७९) इति सिचो लुक् । 'हि च' (पा ८,१,३४) इति निघातप्रतिषेधः । अडागमस्वरः । तदानीं पर्वतस्य गिरेरन्तःस्थिता उस्रियाः । उस्रम् उत्स्रावणं क्षीरस्यन्दनम् अर्हन्तीत्युस्रिया गावः । ताः त्मना आत्मनैव सहायनैरपेक्ष्येणैव । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' (पा ६,४,१४१) इति आदेराकारस्य लोपः । उदाजत् पर्वतविभेदनेन उदगमयत् । तत्र दृष्टान्तः — आण्डेव भित्त्वा इति । यथा शकुनस्य पक्षिणो मयूरादेः आण्डानि भित्त्वा तदन्तःस्थितं गर्भम् उद्गमयति तद्वत् ।

अश्मापि॑नद्धं॒ मधु॒ पर्य॑पश्यन्मत्स्य॒ं न दी॒न उ॒दनि॑ क्षि॒यन्त॑म् ।
निष्टज्ज॑भार चम॒सं न वृ॒क्षाद् बृह॒स्पति॑र्विर॒वेणा॑ वि॒कृत्य॑ ॥ ८ ॥

अश्मा॑ । अपि॑ऽनद्धम् । मधु॑ । परि॑ । अ॒प॒श्य॒त् । मत्स्य॑म् । न । दी॒ने । उ॒दनि॑ । क्षि॒यन्त॑म् ।
निः । तत् । ज॒भा॒र॒ । च॒म॒सम् । न । वृ॒क्षात् । बृह॒स्पति॑ः । वि॒ऽर॒वेण॑ । वि॒ऽकृत्य॑ ॥ ८ ॥

बृहस्पतिः देवः अश्ना अश्मना पर्वतेन अपिनद्धं मधु मधुवद्भोगयोग्यं[1] गोसमूहं पर्यपश्यत् अद्राक्षीत् । आवरणभूतपर्वतापसारणेनेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः — दीने परिक्षीणे अल्पे उदनि उदके । उदकशब्दस्य उदन्नादेशो 'विभाषा ङिश्योः' (पा ६,४,१३६) इत्यल्लोपाभावपक्षे रूपम् । तस्मिन् क्षियन्तम् निवसन्तं मत्स्यं न मत्स्यमिव । तं यथा जनः पश्यति तद्वत् । तत्[2] गोलक्षणं मधु चमसं न वृक्षात् । चम्यते भक्ष्यते अनेनेति चमसः सोमपात्रम् । चमसं यथा तदुपादानभूतान्नि-

---

[1] मधुवद्भाग° S'. [2] तत्र S'.

ष्कृष्य हरति तद्वत् । विरवेण विविधशब्देन हम्भालक्षणेन लिङ्गेन ज्ञात्वा विकृत्य वलाख्यम् असुरं गोरूपधारिणं छित्वा निर्जभार बिलान्निर्जहार ।

सो॒षाम॑विन्द॒त् स स्व१॒ः सो अ॒ग्निं सो अ॒र्केण॒ वि ब॑बाधे॒ तमाँसि ।
बृह॒स्पति॒र्गोव॑पुषो व॒लस्य॒ निर्म॒ज्जानं॒ न पर्व॑णो जभार ॥ ९ ॥

सः । उ॒षाम् । अ॒वि॒न्द॒त् । सः । स्व१॒रिति॑ स्वः[1] । सः । अ॒ग्निम् । सः । अ॒र्केण॑ । वि । ब॒बा॒धे॒ । तमाँसि । बृह॒स्पति॑ः । गोऽव॑पुषः । व॒लस्य॑ । निः । म॒ज्जान॑म् । न । पर्व॑णः । ज॒भा॒र॒ ॥ ९ ॥

सः पूर्वोक्तो बृहस्पतिः पर्वतकुहरे अन्धकारावस्थितानां गवां दर्शनाय उषाम् उषसम् । छान्दसः सकारलोपः । अविन्दत् अलभत । स एव बृहस्पतिः स्वः । स्वरादित्यः । आदित्यं च प्रकाशाय अविन्दत् । एवम् सः अग्निं च अविन्दत् । लब्ध्वा च अर्केण तेजसा तमांसि वि बबाधे विशेषेण बाधितवान् । तदनन्तरं बृहस्पतिः गोवपुषः वृषभरूपधारिणो वलस्य असुरस्य हननेन मज्जानं न पर्वणः अस्थ्नः संवन्धिनं मज्जानं षष्ठं धातुं पर्वणः अस्थिपर्वसकाशाद् यथा बलाद् निर्हन्ति तद्वद् गा निर्जभार निष्कृष्य आहृतवान् ।

हि॒मेव॑ प॒र्णा मु॑षि॒ता वना॑नि॒ बृह॒स्पति॑नाकृपयद् व॒लो गाः ।
अ॒ना॒नु॒कृ॒त्यम॑पु॒नश्च॑कार॒ यात् सू॒र्यामासा॑ मि॒थ उ॒च्चरा॑तः ॥ १० ॥

हि॒माऽइ॑व । प॒र्णा । मु॒षि॒ता । वना॑नि । बृह॒स्पति॑ना । अ॒कृ॒प॒य॒त् । व॒लः । गाः । अ॒न॒नु॒ऽकृ॒त्यम् । अ॒पु॒नरिति॑ । च॒का॒र॒ । यात् । सू॒र्यामासा॑ । मि॒थः । उ॒त्ऽचरा॑तः ॥ १० ॥

बृहस्पतिना देवेन हिमेव पर्णा हिमानि पर्णानीव । यथा हिमानि पर्णानि निःसाराणि कृत्वा मुष्णन्ति एवं वनानि वननीयानि धनानि गोलक्षणानि मुषिता मुषितानि आसन् । स च वलः अपि गाः मुषिता अकृपयत् । प्रायच्छद् इत्यर्थः । किं च स बृहस्पतिः तादृक् कर्म अननुकृत्यम् अन्यैरननुकरणीयम् अन्येन कर्तुम् अशक्यं तथा अपुनः न विद्यते पुनस्तत् कर्म यस्मिन् तद् अपुनः पुनःकरणरहितं च चकार कृतवान् । अन्यकर्तव्यरहितं स्वेनापि पुनः कर्तव्यरहितं चाकरोद् इत्यर्थः । किं तत् कर्मेति उच्यते—यात् । यद् इत्यर्थः । छान्दसो दीर्घः । सूर्यामासा । मस्यते परिमीयते स्वकलावृद्धिहानिभ्याम् इति माश्चन्द्रमाः । मातीति वा माश्चन्द्रः । सूर्याचन्द्रमसौ । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा ६,३,२६) इति आनङ् । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा ६,२,१४१) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इत्यादिना विभक्तेराकारः । तौ मिथः परस्परम् अहोरात्रयोः उच्चरातः उच्चरतः ऊर्ध्वं गच्छत इति यत् तच्चकार ।

---

[1] स्व॒ऽरिति॑ स्वः P; स्व॒१रिति॑ स्वः Cp.

अ॒भि श्या॒वं न कृश॑नेभि॒रश्वं॒ नक्ष॑त्रेभिः पि॒तरो॒ द्याम॑पिंशन् ।
रात्र्यां॒ तमो॒ अद॑धु॒र्ज्यो॑ति॒रह॒न् बृह॒स्पति॑र्भि॒नद॑द्रिं वि॒दद् गाः ॥११॥

अ॒भि । श्या॒वम् । न । कृश॑नेभिः । अश्व॑म् । नक्ष॑त्रेभिः । पि॒तर॑ः । द्याम् । अ॒पिं॒श॒न् ।
रात्र्या॑म् । तम॑ः । अद॑धुः । ज्योति॑ः । अह॑न् । बृह॒स्पति॑ः । भि॒नत् । अद्रि॑म् । वि॒दत् । गाः ॥

बृहस्पतिः देवः यदा अद्रिम् गवाम् आच्छादकं गिरिं भिनत् अभिनद् विदारितवान् विदार्य च यदा 'गाः च विदत्'[1] । विद्लृ लाभे । लुङि लृदित्त्वाद् अङ् । तदा पितरः पालका देवा इन्द्राद्याः श्यावं न अश्वम् कपिशवर्णम् अश्वमिव तं यथा लोके कृशनेभिः । कृशनम् इति सुवर्णनाम । कृशनैः सुवर्णमयैराभरणैः पिंशन्ति अलंकुर्वन्ति एवं नक्षत्रेभिः । नक्षात् नाशात् त्रायन्ते इति नक्षत्राणि न विद्यते क्षत्रं बलम् एषाम् इति वा नक्षत्राणि ग्रहतारकादीनि । तैः द्याम् द्युलोकम् अपिंशन् अलंचक्रुः । पिश अवयवे । तुदादिः । एवं रात्र्याम् निशि तमः अन्धकारम् अदधुः स्थापितवन्तः । एवम् अहन् अहनि ज्योतिः सर्वस्य दीपकं तेजः आदित्याख्यम् अदधुः ।

इ॒दम॑क॒र्म नमो॑ अ॒भ्रिया॒य यः पू॒र्वीरन्वा॒नोन॑वीति ।
बृह॒स्पति॒ः स हि गोभि॒ः सो अश्वै॒ः स वी॒रेभि॒ः स नृभि॑र्नो॒ वयो॑ धात् ॥१२॥

इ॒दम् । अ॒क॒र्म । नम॑ः । अ॒भ्रि॒याय॑ । यः । पू॒र्वीः । अनु॑ । आ॒ऽनोन॑वीति । बृह॒स्पति॑ः ।
सः । हि । गोभि॑ः । सः । अश्वैः॑ । सः । वी॒रेभि॑ः । सः । नृऽभि॑ः । नः॒ । वय॑ः । धा॒त् ॥

अभ्रियाय अभ्रम् अर्हतीति अभ्रियः । 'समुद्राभ्राद् घः' (पा ४,४,११८) इति घप्रत्ययः । मेघविदारणेन जलं प्रयच्छते बृहस्पतये इदं नमः नमस्कारोपलक्षितम् अन्नम् अन्नसाधनं वा स्तोत्रम् अकर्म वयम् अकार्ष्म । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' (पा २,४,८०) इत्यादिना च्लेर्लुकि कृते 'छन्दस्युभयथा' (पा ३,४,११७) इति तिङ आर्धधातुकत्वाद्[2] ङिद्वद्भावाभावे गुणः । यो बृहस्पतिः पूर्वीः बह्वीर्ऋचः अनु अनुक्रमेण आनोनवीति अत्यर्थम् आभिमुख्येन ब्रवीति साधु स्तुतवान् इति ब्रूते स हि स खलु बृहस्पतिः नः गोभिः बह्वीभिः सहितं वयः अन्नम् अधात्[3] प्रयच्छत्विति संबन्धः । एवम् उत्तरत्रापि योज्यम् । स एव बृहस्पतिः अश्वैः बहुभिः सहितं वयोऽधात् । स बृहस्पतिः वीरेभिः वीरैः पुत्रैरुपेतं वयोऽधात् । स च बृहस्पतिः नृभिः नेतृभिर्भृत्यादिभिः सहितं वयोऽधात् ।

इति द्वितीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'अच्छा म इन्द्रम्' इति सूक्तमपि तत्रैव उक्थ्ये ब्रह्मशस्त्रे विनियुक्तम् । तत्र 'बृहस्पतिर्नः परि पातु' (११) इत्येषा परिधानीया । 'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च' (१२) इत्येषा शस्त्रयाज्या ।

---

[1] गाश्चाविदत् S'. [2] सार्वधातु° S'. [3] वैदु. मंपा.

अच्छा॑ म॒ इन्द्रं॑ म॒तयः॑ स्व॒र्विदः॑ स॒ध्रीची॒र्विश्वा॑ उश॒तीर॑नूषत ।
परि॑ ष्वजन्ते॒ जन॑यो॒ यथा॒ पतिं॒ मर्यं॒ न शु॒न्ध्युं[1] म॒घवा॑नमू॒तये॑ ॥ १ ॥

अच्छ॑ । मे॒ । इन्द्र॑म् । म॒तयः॑ । स्व॒ःऽविदः॑ । स॒ध्रीचीः॑ । विश्वाः॑ । उ॒श॒तीः । अ॒नू॒ष॒त ।
परि॑ । स्व॒ज॒न्ते॒ । जन॑यः । यथा॑ । पति॑म् । मर्य॑म् । न । शु॒न्ध्युम् । म॒घऽवा॑नम् । ऊ॒तये॑ ॥

इन्द्रं **देवम्** अच्छ **अभिमुखीकृत्य** मे **मम सुहस्त्यस्य घौषेयस्य** मतयः **स्तुतयः** अनूषत **स्तुवन्ति । नू स्तुतौ । च्लेः सिच् । कुटादित्वेन** (पा १,२,१) **सिचः ङिद्वद्भावाद् गुणाभावः । इडभावश्छान्दसः । मतयो विशेष्यन्ते**—स्वर्विदः **स्वर्गस्य सुखस्य वा लम्भयित्र्यः** सध्रीचीः **सहाञ्चनाः परस्परं संगताः । अञ्चु गतिपूजनयोः ।** ‘ऋत्विग्दधृक्स्रग्’ (पा **३**,२,५९) **इत्यादिना क्विन् । नकारलोपः । सहस्य सध्र्यादेशः ।** ‘अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्’ (पावा **४**,१,६) **इति ङीप् । भसंज्ञायाम्** ‘अचः’ (पा ६,४,१३८) **इत्यकारलोपः ।** विश्वाः **व्याप्ता** उशतीः **इन्द्रं कामयमानाः । आदरातिशयद्योतनाय उक्तमेवार्थं सदृष्टान्तं पुनराह**—परि ष्वजन्ते **इति ।** जनयः **जनयन्ति उत्पादयन्ति अपत्यम् इति जनयो योषितः । ता यथा** पतिं परि ष्वजन्ते **दृढम् आलिङ्गन्ति । किं च** शुन्ध्युम्[2] **शोधकं** मर्यं न **मर्त्यमिव यथा पित्रादिकं दूराद् आगतं पुत्रादयो बन्धुजना** ऊतये **स्वरक्षणाय परिष्वजन्ते तद्वद्** मघवानम् **मघवन्तं धनवन्तम् इन्द्रम् ऊतये रक्षणाय मे मतयः परि ष्वजन्ते । निर्धनस्य रक्षाकरणायोगाद् मघवन्तम् इत्युक्तम् ।**

न घा॑ त्व॒द्रिगप॑ वेति मे॒ मन॒स्त्वे इत् कामं॑ पुरुहूत शिश्रय ।
राजे॑व द॒स्म॒ नि ष॒दोऽधि॑ ब॒र्हिष्य॒स्मिन्त्सु[3] सोमे॑ऽव॒पान॑मस्तु[4] ते ॥ २ ॥

न । घ॒ । त्व॒द्रिक् । अप॑ । वे॒ति॒ । मे॒ । मनः॑ । त्वे इति॑ । इत् । काम॑म् । पु॒रु॒ऽहू॒त । शि॒श्र॒य॒ ।
राजा॑ऽइव । द॒स्म॒ । नि । स॒द॒ः । अधि॑ । ब॒र्हिषि॑ । अ॒स्मिन् । सु । सोमे॑ । अ॒व॒ऽपान॑म् ।
अ॒स्तु । ते॒ ॥ २ ॥

हे पुरुहूत **बहुभिराहूत इन्द्र** त्वद्रिक् **त्वां गच्छत्** मे **मम** मनः न घ **न खलु** अप वेति **अपगच्छति कदाचिदपि त्वत्तो नापसरति किं तु** त्वे इत् **त्वय्येव** कामम् **अभिलाषं** शिश्रय **श्रयति आश्रयति । श्रिञ् सेवायाम् । छान्दसे लिटि** ‘णलुत्तमो वा’ (पा ७,१,९१) **इति वृद्ध्यभावे रूपम् । यस्माद् एवं तस्मात् हे** दस्म **शत्रूणाम् उपक्षपयितः दर्शनीय वा इन्द्र त्वं** राजेव **यथा राजा सिंहासने निषीदति एवम्** अधि बर्हिषि **। अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णे दर्भे** नि षदः

---

[1] शुन्ध्यं S, [2] शुन्ध्यं S′. [3] °स्मिन्त्सु B,Cs. [4] सोमे॑ अव॒पान॑° B.

निषीद । तत्र[1] को लाभ इति उच्यते — अस्मिन् सोमे सोमयागे संस्कृते वा सोमे ते तव अवपानम् अवनतं पानम् अस्तु भवतु ।

वि॒षू॒वृदिन्द्रो॒ अम॑तेरु॒त क्षु॒धः स इद्रा॒यो म॒घवा॒ वस्व॑ ईशते ।
तस्येदि॒मे प्र॑व॒णे स॒प्त सिन्ध॑वो॒ वयो॑ वर्धन्ति वृष॒भस्य॑ शु॒ष्मिण॑ः ॥ ३ ॥

वि॒षु॒ऽवृत् । इन्द्र॑ः । अम॑तेः । उ॒त । क्षु॒धः । सः । इत् । रा॒यः । म॒घऽवा॑ । वस्व॑ः । ई॒श॒ते॒ ।
तस्य॑ । इत् । इ॒मे । प्र॒व॒णे । स॒प्त । सिन्ध॑वः । वय॑ः । व॒र्ध॒न्ति॒ । वृ॒ष॒भस्य॑ । शु॒ष्मिण॑ः ॥

इन्द्रो देवः अस्माकम् अमतेः दारिद्र्यस्य शून्याया मतेर्वा विषूवृत् विष्वग् वर्तयिता प्रच्यावयिता[2] भवतु । विषुशब्दोपपदाद् वर्ततेः क्विप् । उत अपि च इन्द्रः क्षुधः बुभुक्षाया विषूवृद् भवतु । सत्स्वन्येषु देवेषु इन्द्र एव कथं प्रार्थ्यत इति तत्राह — स इत् स एव मघवा धनवान् इन्द्रः रायः दानार्हस्य वस्वः वसुनो वासकस्य धनस्य ईशते ईष्टे स्वामी भवति । 'तिङां तिङो भवन्ति' (पावा ७,१,३९) इत्येकवचनस्थाने बहुवचनम् । किं च वृषभस्य वर्षकस्य शुष्मिणः बलवतः तस्येत् तस्यैवेन्द्रस्य संबन्धिनः इमे प्रसिद्धाः सप्त सिन्धवः स्यन्दनशीलाः 'इमं मे गङ्गे' (ऋ १०,७५,५) इतिमन्त्रोक्ता गङ्गाद्याः सप्त सिन्धवः प्रवणे अवनते देशे वयो वर्धन्ति अन्नं समर्धयन्ति । वृधु वृद्धौ । णिच् । 'छन्दस्युभयथा' (पा ३,४,११७) इत्यार्धधातुकसंज्ञायां णिलोपः ।

वयो॒ न वृ॒क्षं सु॑पला॒शमास॑द॒न्त्सोमा॑स॒ इन्द्रं॑ म॒न्दिन॑श्चमू॒षद॑ः ।
प्रैषा॒मनी॑कं॒ शव॑सा॒ दवि॑द्युतद् वि॒दत् स्व॑१॒र्मन॑वे॒[3] ज्योति॒रार्य॑म् ॥ ४ ॥

वय॑ः । न । वृ॒क्षम् । सु॒ऽप॒ला॒शम् । आ । अ॒स॒द॒न् । सोमा॑सः । इन्द्र॑म् । म॒न्दिन॑ः ।
च॒मू॒ऽसद॑ः । प्र । ए॒षा॒म् । अनी॑कम् । शव॑सा । दवि॑द्युतत् । वि॒दत् । स्वः॑ । मन॑वे ।
ज्योति॑ः । आर्य॑म् ॥ ४ ॥

वयो न वृक्षम् यथा वयः पक्षिणः सुपलाशम् शोभनपर्णोपेतं पल्लवितं वृक्षम्[4] आसीदन्ति तद्वद् मन्दिनः मदकराः चमूषदः चम्वोरधिषवणफलकयोरवस्थिताः सोमासः सोमा इन्द्रम् आसदन् । एषां सोमानाम् अनीकम् समूहो मुखं वा शवसा दविद्युतत् द्योतते । 'दाधर्तिदर्धर्ति' (पा ७,४,६५) इत्यादिना यङ्लुगन्ताद् द्युतेः शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावः अभ्यासस्य अत्वं विगागमश्च निपात्यते । 'अभ्यस्तानामादिः' (पा ६,१,१८९) इत्याद्युदात्तः । किं च तद् अनीकं स्वः आदित्याख्यम् आर्यम् अर्यम् अरणीयम् अभिगमनीयं ज्योतिः मनवे मनुष्याय मनुष्याणां प्रकाशाय विदत् अविदत् । प्रायच्छद् इत्यर्थः ।

---

[1] तेत्र S'; निषीदतेऽत्र शंपा. [2] प्राच्याव° S'. [3] स्वं३र्मं° B,R. [4] नास्ति S'.

[1]'कृ॒तं न श्व॒घ्नी वि चि॑नोति॒ देव॑ने'[1] सं॒वर्गं॒ यन्म॒घवा॒ सूर्यं॒ जय॑त् ।
न तत् ते॑ अ॒न्यो अनु॑ वी॒र्यं॑ शक॒न्न पु॑रा॒णो म॑घव॒न् नोत नूत॑नः ॥ ५ ॥

कृतम् । न । श्व॒ऽघ्नी । वि । चि॒नो॒ति॒ । देव॑ने । स॒म्ऽवर्ग॑म् । यत् । म॒घऽवा॑ । सूर्य॑म् । जय॑त् ।
न । तत् । ते॒ । अ॒न्यः । अनु॑ । वी॒र्य॑म् । श॒क॒त् । न । पु॒रा॒णः । म॒घ॒ऽव॒न् । न । उ॒त । नूत॑नः ॥५॥

कृतं न श्वघ्नी । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः[2] । स्वम् आत्मानं हन्त्यनेनेति स्वघ्नं द्यूतम् । तद् अस्यास्तीति श्वघ्नी । यद्वा स्वम् आत्मानं हतवान् श्वघ्नी कितवः । स यथा देवने द्यूते कृतं [3]कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुम् अयं[3] वि चिनोति विचयं करोति एवम् इन्द्रम् अस्मदीया स्तुतिः देवने क्रीडने प्रमोदे वा निमित्तभूते सति वि चिनोति । श्वघ्नीति । स्वशब्दोपपदात् हन्तेः 'घञर्थे कविधानम्' (पावा ३,३,५८) इति कप्रत्ययः । 'अत इनिठनौ' (पा ५,२,११५) इति इनिप्रत्ययः । यद्वा 'बहुलं छन्दसि' (पा ३,२,८८) इति वचनाद् ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तेः क्विप् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (पा ४,१,५) इति ङीप् । 'अल्लोपोऽनः' (पा ६,४,१३४) इत्यकारलोपः । 'हो हन्तेः’’ (पा ७,३,५४) इति घत्वम् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गता[2] । यत् यस्मात् कारणाद् मघवा धनवान् इन्द्रः संवर्गम् रसस्य तमसो वा संवर्जकं सूर्यं देवं जयत् अजयत् । सकलजगत्प्रकाशनाय दिवि स्थापितवान् इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे मघवन् इन्द्र ते तव तत् उक्तलक्षणं वीर्यम् अन्यः त्वत्तोऽपरो नानु शकत् अनुकर्तुं न शक्नोति । अन्यमेव विशिनष्टि—त्वत्तोऽन्यः पुराणः पूर्वकालीनः नानु शकत् । उत अपि च नूतनः आधुनिकोऽपि नानु शकत् ।

वि॒शंवि॑शं म॒घवा॒ पर्य॑शायत॒ जना॑नां॒ धेना॑ अव॒चाक॑शद् वृषा॑ ।
यस्या॒ह॑ श॒क्रः सव॑नेषु॒ रण्य॑ति॒ स ती॒व्रैः सोमैः॑ सहते पृतन्य॒तः ॥ ६ ॥

वि॒शम्ऽवि॑शम् । म॒घऽवा॑ । परि॑ । अ॒शा॒य॒त॒ । जना॑नाम् । धेनाः॑ । अ॒व॒ऽचाक॑शत् । वृषा॑ ॥
यस्य॑ । अह॑ । श॒क्रः । सव॑नेषु । रण्य॑ति । सः । ती॒व्रैः । सोमैः॑ । स॒ह॒ते॒ । पृ॒त॒न्य॒तः ॥ ६॥

वृषा कामानां वर्षिता मघवा धनवान् । अभिमतप्रदानं धनवत एव युज्यत इत्यस्य प्रकृष्टधनवत्त्वाभिधानाय अत्र मघवेत्युक्तम् । उक्तगुणक इन्द्रो विशंविशम् तंतं यजमानं पर्यशायत परिशेते । येये यष्टारः सन्ति तांस्तान् सर्वानपि स्वविभूत्या समकाल एव प्राप्तवान् इत्यर्थः । किं च जनानाम् स्तोतॄणां धेनाः प्रीणयित्रीः स्तुतीरेककाल एव अवचाकशत् । पश्यतिकर्मैतत् । अभिपश्यति । स्तोत्रं शृणोतीत्यर्थः । एवं शक्रः शक्त इन्द्रो यस्य यजमानस्य सवनेषु त्रिष्वपि रण्यति रमते । रणतिः क्रीडाकर्मा । व्यत्ययेन श्यन् । यच्छब्दयोगाद् अनिघातः । स यजमानः[4]

---

[1]. पृ ९४३ टि ७ द्र. [2]. वैप १,३१७० m द्र. [3]. नास्ति, स्थानं तु उपद्वादशानां वर्णानां रिक्तम् S'. [4]. इंद्रः S'.

तीव्रैः **अत्यन्तमदकरैः** सोमैः **सोमरसैः । सवनत्रयापेक्षया बहुवचनम् । सोमपानेन** पृतन्यतः **संग्रामम् इच्छतः शत्रून्** सहते **अभिभवति ।**

आपो॒ न सिन्धु॑म॒भि यत् स॒मक्ष॑र॒न्त्सोमा॑स॒ इन्द्रं॑ कु॒ल्या इ॑व ह्र॒दम् ।
वर्ध॑न्ति॒ विप्रा॒ महो॑ अस्य॒ साद॑ने॒ यवं॒ न वृ॒ष्टिर्दि॒व्ये॑न॒ दानु॑ना ॥ ७ ॥

आप॑ः । न । सिन्धु॑म् । अ॒भि । यत् । स॒म्ऽअक्ष॑रन् । सोमा॑सः । इन्द्र॑म् । कु॒ल्याःऽइ॑व । ह्र॒दम् ।
वर्ध॑न्ति । विप्रा॑ः । मह॑ः । अ॒स्य॒ । सद॑ने । यव॑म् । न । वृ॒ष्टिः । दि॒व्येन॑ । दानु॑ना ॥ ७ ॥

यत् **यदा** सोमासः **सोमाः** आपः न सिन्धुम् **आपः सिन्धुम् समुद्रमिव** कुल्याः **अल्पाः सरितश्च** ह्रदमिव इन्द्रं **देवं प्रति** अभि समक्षरन् **अभिक्षरन्ति तदा** विप्राः **मेधाविनः स्तोतारः** सदने **यज्ञगृहे** अस्य **इन्द्रस्य** महः[1] **माहात्म्यं** वर्धन्ति **वर्धयन्ति । स्तुतिभिरिति शेषः । अभिवर्धने दृष्टान्तः—**यवं न वृष्टिः **इति ।** वृष्टिः । **वर्षतीति वृष्टिर्मेघः । स यथा** दिव्येन **दिवि भवेन** दानुना **उदकदानेन वृष्टिरेव वा दिव्येन स्वकीयेन दानेन** यवं न **यवमिव तं यथा वर्धयति**[2] **तद्वत् ।**

वृषा॒ न क्रु॒द्धः प॑तय॒द् रज॒ःस्वा यो अ॒र्यप॑त्नी॒रकृ॑णोदि॒मा अ॒पः ।
स सु॑न्व॒ते म॒घवा॑ जी॒रदा॑न॒वेऽवि॑न्द॒ज्ज्योति॒र्मन॑वे ह॒विष्म॑ते ॥ ८ ॥

वृषा॑ । न । क्रु॒द्धः । प॒त॒य॒त् । रजः॑ऽसु । आ । यः । अ॒र्यऽप॑त्नीः । अकृ॑णोत् । इ॒माः ।
अ॒पः । सः । सु॒न्व॒ते । म॒घऽवा॑ । जी॒रऽदा॑नवे । अवि॑न्दत् । ज्योति॑ः । मन॑वे । ह॒विष्म॑ते ॥८॥

यः **इन्द्रः** अर्यपत्नीः **अर्येण अभिगन्त्वा आदित्येन पालिता** इमाः **प्रसिद्धा** अपः **उदकानि** अकृणोत् **करोति भूमिष्ठानि करोति स इन्द्रो** वृषा न क्रुद्धः **यथा क्रुद्धः क्रोधेन अन्धीभूतो वृषा वृषभः सर्वतः पतति गच्छति स्वप्रतिमल्लं वृषभं पराभवितुम् एवं स इन्द्रो** रजःसु **लोकेषु** आ **सर्वतः** पतयत् **पतति गच्छति । मेघं दारयितुम् इति शेषः । अनन्तरं** स मघवा **धनवान् इन्द्रः** सुन्वते **सोमाभिषवं कुर्वते** जीरदानवे **क्षिप्रदानाय शीघ्रं**[3] **हविः प्रयच्छते** हविष्मते **हविर्भिः सोमादिभिस्तद्वते** मनवे **मननवते यजमानाय** ज्योतिः **प्रकाशकं तेजः** अविन्दत् **अलभत प्रायच्छत् प्रयच्छति ।**

उज्जा॑यतां पर॒शुर्ज्योति॑षा स॒ह भू॒या ऋ॒तस्य॑ सु॒दुघा॑ पुरा॒णवत् ।
वि रो॑चताम॒रु॒षो भा॒नुना॒ शुचि॒ः स्व॑१॒र्ण शु॒क्रं शु॑शुचीत॒ सत्प॑तिः ॥ ९ ॥

उत् । जा॒य॒ता॒म् । प॒र॒शुः । ज्योति॑षा । स॒ह । भू॒याः । ऋ॒तस्य॑ । सु॒ऽदुघा॑ । पु॒रा॒ण॒ऽवत् ।

---

[1] महोमहः S′. [2] वर्धयंति S′. [3] शीघ्र° S′.

वि । रो॒च॒ता॒म् । अ॒रु॒षः । भा॒नुना॑ । शुचिः॑ । स्वः॑ । न । शु॒क्रम् । शु॒शु॒ची॒त॒ । सत्ऽप॑तिः ॥

परशुः **इन्द्रस्य वज्रः** ज्योतिषा **स्वतेजसा** सह उज्जायताम् **ऊर्ध्वं प्रादुर्भवतु मेघविदारणार्थम् । किं च** ऋतस्य **उदकस्य संबन्धिनी** सुदुघा **सुष्ठु दोहयित्री माध्यमिका वाक् ।** 'दुहः कब्घश्च' (पा ३,२,७०) **इति कप् । हकारस्य घकारः ।** पुराणवत् **पूर्वं यथा इदानीमपि एवं** भूयाः **भूयात् । पुरुषव्यत्ययः । किं च** अरुषः **आरोचमानो** भानुना **स्वतेजसा** शुचिः **प्रज्वलन्** वि रोचताम् **प्रकाशताम् । उक्तमेवार्थं सदृष्टान्तं पुनराह—**स्वर्ण शुक्रम् **स्वः आदित्यः स यथा शुक्रम् दीप्तं तेजः प्रकाशयति । तेजसा स्वयं दीप्यत इत्यर्थः । एवं** सत्पतिः **सतां पालक इन्द्रः** शुशुचीत **अत्यन्तं दीप्यताम् । शुच शोके । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । लिङि** 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) **इति शपः श्लुः । सीयुडादिः ।**

गोभि॑ष्टरे॒माम॑तिं दु॒रेवां॒ यवे॑न॒ क्षुधं॑ पुरुहू॒त॒ विश्वा॑म् ।
व॒यं राज॑भिः प्रथ॒मा धना॑न्य॒स्माके॑न वृ॒जने॑ना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः॑ । त॒रे॒म॒ । अम॑तिम् । दुः॒ऽए॒वाम् । यवे॑न । क्षुध॑म् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । विश्वा॑म् ।
व॒यम् । राज॑ऽभिः । प्र॒थ॒माः । धना॑नि । अ॒स्माके॑न । वृ॒जने॑न । ज॒ये॒म॒ ॥ १० ॥

हे पुरुहूत **बहुभिराहूत इन्द्र** वयं **घौषेयाः**[1] **सुहस्त्या यजमानास्त्वयानुगृहीताः सन्तो** गोभिः **त्वया दत्ताभिः** दुरेवाम् **दुष्टगमनाम्** अमतिम् **दारिद्र्यं** तरेम **निस्तरेम । किं च** यवेन **। उपलक्षणम् एतत् । त्वया दत्तैर्यवव्रीह्यादिभिः** विश्वाम् **सर्वां पुत्रभृत्यादिविषयां** क्षुधम् **अशनेच्छाम् । तरेमेति शेषः । किं च** प्रथमाः **तवानुग्रहेण समानानां मध्ये मुख्यभूता वयं** राजभिः **क्षत्रियैर्भूपालैः** धनानि **बहूनि । लभेमहीति शेषः । एषु संपन्नेषु सत्सु** अस्माकेन **अस्मत्संबन्धिना । संबन्धार्थे अणि**[2] **विहिते** 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' (पा ४,३,२) **इति अस्माकादेशः । वृद्ध्यभावश्छान्दसः ।** वृजनेन **बलेन** जयेम **। शत्रून् इति शेषः ।**

बृ॒ह॒स्पति॑र्नः॒ परि॑ पातु प॒श्चादु॒तोत्त॑रस्मा॒दध॑राद॒घा॒योः ।
इन्द्रः॑ पु॒रस्ता॑दु॒त म॑ध्य॒तो नः॒ सखा॒ सखि॑भ्यो॒ वरि॑वः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृ॒ह॒स्पतिः॑ । नः॒ । परि॑ । पा॒तु॒ । प॒श्चात् । उ॒त । उत्ऽत॑रस्मात् । अध॑रात् । अ॒घ॒ऽयोः ।
इन्द्रः॑ । पु॒रस्ता॑त् । उ॒त । म॒ध्य॒तः । नः॒ । सखा॑ । सखि॑ऽभ्यः । वरि॑वः । कृ॒णो॒तु॒ ॥११॥

बृहस्पतिः **देवः** पश्चात् **पश्चिमदेशाद्** अघायोः **अघं पापं परेषाम्**[3] **इच्छतो हिंसकात् ।** 'छन्दसि परेच्छायाम्' (पावा ३,१,८) **इति क्यच्प्रत्ययः ।** 'क्याच्छन्दसि'

---

[1] घोषेयाः S'.　[2] अण्प्रत्यये स्वरो न सिध्यति.　[3] आत्मनः S'.

(पा ३,२,१७०) इति उप्रत्ययः । ‘अश्वाघस्यात्’ (पा ७,४,३७) इति आत्वम् । प्रत्ययस्वरः । तस्माद् नः अस्मान् परि पातु सर्वतो रक्षतु । उत अपि च उत्तरस्माद् अधरात् च देशाद् आगच्छतः अघायोः नः अस्मान् परि पातु । एवम् इन्द्रः अपि देवः पुरस्ताद् आगच्छतः अघायोः परि पातु । मध्यतः मध्यमाद् देशादप्यागच्छतः परि पातु । एवं सर्वतो रक्षां कृत्वा सखा मित्रभूत इन्द्रः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः अस्मभ्यं वरिवः । धननामैतत् । धनं कृणोतु करोतु प्रयच्छतु । हविःप्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्परं सखिभावो द्रष्टव्यः ।

बृह॑स्पते यु॒वमिन्द्र॑श्च॒ वस्वो॑ दि॒व्यस्ये॑शाथे उ॒त पार्थि॑वस्य ।
ध॒त्तं र॒यिं स्तु॑व॒ते की॒रये॑ चिद्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ १२ ॥

बृह॑स्पते । यु॒वम् । इन्द्रः॑ । च॒ । वस्वः॑ । दि॒व्यस्य॑ । ई॒शा॒थे॒ इति॑ । उ॒त । पार्थि॑वस्य ।
ध॒त्तम् । र॒यिम् । स्तु॒व॒ते । की॒रये॑ । चि॒त् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ १२ ॥

हे बृहस्पते त्वं च इन्द्रश्च युवम् युवाम् । ‘प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्’ (पा ७,२ ८८) इति विहितम् आत्वं छन्दसि न भवति । दिव्यस्य दिवि भवस्य वस्वः वसुनः ईशाथे स्वामिनौ भवथः । उत अपिच पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनो वस्व ईशाथे । यस्माद् एवं तस्मात् स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कीरये स्तोत्रे मह्यम् । चिद् इति पूरणः । रयिम् धनं धत्तम् प्रयच्छतम् । गतम् अन्यत् (अ २०,१२,६) ।

इति द्वितीयेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

इति विंशे[1] काण्डे द्वितीयोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र आद्यानि चत्वारि सूक्तानि अतिरात्रे क्रतौ प्रथमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्य अन्तिमा ‘य उदृचीन्द्र’ इत्येषा परिधानीया । ‘अतिरात्रेऽहोरात्रादिभ्यः’ इति प्रक्रम्य सूत्रितं वैताने— “‘वयमु त्वा तदिदर्थाः’ (१), ‘वयमिन्द्र त्वायवः’ (४) इति स्तोत्रियानुरूपौ । ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि [2]सूक्तानि । अन्त्यं[2] पच्छः पर्यासः । ‘य उदृचि’ (अ २०,२१,११) इति परिधानीया । ‘अप्सु धूतस्य’ (अ २०,३३,१) इति याज्या” (वैताश्रौ २६,१;५–७) इति ।

स्तोत्रियानुरूपाणां शंसनप्रकारस्तत्रैव उक्तः — ‘स्तोत्रियानुरूपयोः [3]प्रथमे पर्याये[3] प्रथमानि पदानि [4]पुनरादायम् अर्धर्चशस्यवच्छंसति[4] । मध्यमे पर्याये मध्यमानि । उत्तम उत्तमानि’ (वैताश्रौ २६,३) इति ।

व॒यमु॑ त्वा त॒दिद॑र्था॒ इन्द्र॑ त्वा॒यन्तः॒ सखा॑यः । कण्वा॑ उ॒क्थेभि॑र्जरन्ते ॥१॥

---

[1] विंशति° S′. [2] सूक्तानि अंतं S′. [3] नास्ति RG. [4] पुनरादाय अर्धर्चशः शंसति S′.

व॒यम् । ऊ॒ इति॑ । त्वा॒ । त॒दित्ऽअ॑र्थाः । इन्द्र॑ । त्वा॒ऽयन्तः॑ । सखा॑यः । कण्वाः॑ । उ॒क्थेभिः॑ । ज॒र॒न्ते॒ ॥ १ ॥

हे इन्द्र तदिदर्थाः तदित् तदेव स्तोत्रम् अर्थः प्रयोजनं येषां ते तदिदर्थाः त्वायन्तः त्वाम् आत्मन इच्छन्तो वयं सखायः तव सखिभूताः । अथवा त्वां यन्तः सखायो वयं कण्वाः तदिदर्थाः तदेकप्रयोजनाः । जरन्त इत्यभिधानात् स्तुत्येकप्रयोजनत्वं गम्यते । अथ परोक्षवद् आह— कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः । [1]'कणतिः शब्दार्थः' । 'अशूप्रुषि' (पाउ १,१५१) इत्यादिना क्वन्प्रत्ययः । नित्त्वाद् आद्युदात्तः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (पा ४,१,१०५) इति यञ् । तस्य बहुषु लुक् । स एव स्वरः । उक्थेभिः उक्थैः । उच्यन्त इत्युक्थानि स्तोत्राणि । तैः जरन्ते स्तुवन्ति । जरतिर्नैरुक्तो (तु. निघ ३,१४) धातुः स्तुत्यर्थे वर्तते ।

न घे॑म॒न्यदा प॑पन॒ वज्रि॑न्न॒पसो॒ नवि॑ष्टौ । तवे॑दु॒ स्तोमं॑ चिकेत ॥ २ ॥

न । घ॒ । ई॒म् । अ॒न्यत् । आ । प॒प॒न॒ । वज्रि॑न् । अ॒पसः॑ । नवि॑ष्टौ । तव॑ । इत् । ऊ॒ इति॑ । स्तोम॑म् । चि॒के॒त॒ ॥ २ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र अपसः कर्मणो यागात्मनो नविष्टौ नवनस्य [2]स्तुतेरेषणायां सत्यां नवायाम् इष्टौ वा नूतने यागे कर्तव्ये सति । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । ईम् इदानीम् अन्यत् त्वद्विषयाद् अपरम् अन्यदेवताविषयं स्तोत्रं न घ नैव आ पपन अभिष्टौमि । पनतेः स्तुतिकर्मणः उत्तमे णलि रूपम् । किं तु तवेदु तवैव स्तोमम् स्तोत्रं चिकेत जानामि ।

इ॒च्छन्ति॑ दे॒वाः सु॒न्वन्तं॒ न स्वप्ना॑य स्पृहयन्ति । यन्ति॑ प्र॒माद॒मत॑न्द्राः ॥ ३ ॥

इ॒च्छन्ति॑ । दे॒वाः । सु॒न्वन्त॑म् । न । स्वप्ना॑य । स्पृ॒ह॒य॒न्ति॒ । यन्ति॑ । प्र॒ऽमाद॑म् । अत॑न्द्राः ॥

देवाः इन्द्राद्याः सुन्वन्तम् सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् इच्छन्ति रक्षितुम् इच्छां कुर्वन्ति । स्वप्नाय । स्वप्नशब्देन अनादरो लक्ष्यते । तद्विषयानादराय न स्पृहयन्ति नेच्छन्ति । औदासीन्यं[3] न कुर्वन्तीत्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सितः' (पा १,४,३६) इति कर्मणि चतुर्थी । किं तु प्रमादम् प्रकर्षेण मादयितारं तं तस्य मदकरं सोमं वा उद्दिश्य अतन्द्राः अनलसाः सन्तो यन्ति गच्छन्त्येव । स्पृहयन्तीति । स्पृह ईप्सायाम् । चुरादिरदन्तः ।

व॒यमि॑न्द्र त्वा॒यवो॒ऽभि प्र णो॑नुमो वृषन् । वि॒द्धी त्व१॒॑स्य नो॑ वसो ॥४॥

---

[1] कणश° S'.   [2] स्तुरेष° S'.   [3] उदासीनं S',

व॒यम् । इ॒न्द्र॒ । त्वा॒ऽयवः॑ । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः॒ । वृ॒ष॒न् । वि॒द्धि । तु । अ॒स्य । न॒ः । व॒सो॒ इति॑ ॥ ४ ॥

हे वृषन् **कामानां वर्षक** इन्द्र त्वायवः **त्वाम् इच्छन्तो** वयम् । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ (पा ३,१,८) । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ (पा ७,२,९८) **इति त्वादेशः । धातुत्वात्** (पा ३, १,३२) **सुपो लुक्** (पा २,४,७१) । ‘क्याच्छन्दसि’ (पा ३,२,१७०) **इति उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ।** अभि प्र णोनुमः **आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ।** तु **अपि च हे** वसो **वासक इन्द्र त्वमपि** नः **अस्मदीयम्** अस्य **एतत् स्तोत्रं** विद्धि **कामय ।**

मा नो॑ नि॒दे च॒ वक्त॑वे॒ऽर्यो॑ र॑न्धी॒ररा॑व्णे । त्वे अपि॒ क्रतु॒र्मम॑ ॥ ५ ॥

मा । न॒ः । नि॒दे । च॒ । वक्त॑वे । अ॒र्यः॑ । र॒न्धी॒ः । अरा॑व्णे । त्वे इति॑ । अपि॑ । क्रतु॑ः । मम॑ ॥

अर्यः **स्वामी त्वम् हे इन्द्र** नः **अस्मान्** निदे च **निन्दकाय च** मा रन्धीः **वशं मा नैषीः । रधेर्लुङि सिचि ‘इट ईटि’** (पा ८,२,२८) **इति सिज्लोपे** ‘रधिजभोरचि’ (पा ७,१,६१) **इति नुमि कृते** ‘न माङ्योगे’ (पा ६,४,७४) **इत्यड-भावे रूपम् ।** वक्तवे **च परुषभाषिणे च मा रन्धीः ।** अराव्णे **अदात्रे शत्रवे मा रन्धीः ।** अपि **अपि च** मम क्रतुः **मदीयः संकल्पः स्तुतिलक्षणं कर्म वा** त्वे **त्वयि । यत एवम् अतो निन्दकादिभ्योऽस्मान् मा रन्धीरिति**[1] **संबन्धः ।**

त्वं वर्मा॑सि स॒प्रथ॑ः पुरो॒योधश्च॑ वृत्रहन् । त्व॒या प्रति॑ ब्रुवे यु॒जा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्म॑ । अ॒सि॒ । स॒ऽप्रथ॑ः । पु॒रः॒ऽयो॒धः । च॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । त्वया॑ । प्रति॑ । ब्रु॒वे॒ । यु॒जा ॥६॥

हे वृत्रहन् **वृत्रस्य हन्तरिन्द्र** सप्रथः **सर्वतः पृथुः सर्वत्र महान्** पुरोयोधश्च **संग्रामे अग्रतो योद्धा** त्वं **मम** वर्मासि **कवचं भवसि । शत्रुभिर्मुक्तानाम् इष्वादीनां पुरत एव निवारणाद् वर्मत्वव्यपदेशः । तादृशेन** युजा **सहायभूतेन** त्वया प्रति ब्रुवे **शत्रून् प्रति ब्रवीमि भर्त्सयामि । प्रतिहन्मीत्यर्थः ।**

इति तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘वार्त्रहत्याय शवसे’ **इति सूक्तस्य अतिरात्रे प्रथमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ।**

वार्त्र॑हत्याय॒ शव॑से पृत॒नाषाह्या॑य च । इन्द्र॒ त्वा व॑र्तयामसि ॥ १ ॥

---

[1] रन्धीदिति S'.

वार्त्र॑ऽहत्याय । शव॑से । पृ॒त॒ना॒ऽसह्या॑य । च॒ । इन्द्र॑ । त्वा॒ । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ ॥ १ ॥

वार्त्रहत्याय **वृत्रहननिमित्ताय** । 'तस्येदम्' (पा ४,३,१२०) **इति अण्**[1] **द्रष्टव्यः । वृत्रघ्नः कर्म इत्यर्थे वा** [2]**ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । *[नकारस्य तकारः छान्दसः] । ञित्त्वाद् आद्युदात्तः**[2] । शवसे **बलाय अपि** च पृतनाषाह्याय **परकीयसेनाभिभवाय । षह अभिभवे इत्यस्माद् भावे** 'शकिसहोश्च' (पा ३,१,९९) **इति यत् । संहितायां** 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च' (पा ८,३,१०९) **इति षत्वम् । छान्दसो दीर्घः । तदर्थं** *[हे इन्द्र] त्वा **त्वाम्** आ वर्तयामसि **आवर्तयामः । अस्मदभिमुखं कुर्मः ।**

अ॒र्वा॒ची॒नं सु ते॒ मन॑ उ॒त चक्षु॑ः शतक्रतो । इन्द्र॑ कृ॒ण्वन्तु॑ वा॒घत॑ः ॥ २ ॥

अ॒र्वा॒ची॑नम् । सु । ते॒ । मन॑ः । उ॒त । चक्षु॑ः । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । इन्द्र॑ । कृ॒ण्वन्तु॑ । वा॒घत॑ः ॥

हे शतक्रतो **बहुकर्मन्निन्द्र** ते **तव** मनः वाघतः **यज्ञनिर्वाहका ऋत्विजः** सु **सुष्ठु** अर्वाचीनम् **अस्मदभिमुखं** कृण्वन्तु । 'विभाषाऽञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' (पा ५,४,८) **इति खप्रत्ययः । खस्य ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः** । उत **अपि च** ते चक्षुः **तव दृष्टिमपि अस्मदभिमुखाम् अस्मासु कृपावतीं कुर्वन्तु ।**

नामा॑नि ते शतक्रतो॒ विश्वा॑भिर्गी॒र्भिरी॑महे । इन्द्रा॑भिमाति॒षाह्ये॑ ॥ ३ ॥

नामा॑नि । ते॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । विश्वा॑भिः । गी॒ःऽभिः । ई॒म॒हे॒ । इन्द्र॑ । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽसह्ये॑ ॥

हे शतक्रतो **बहुकर्मन्निन्द्र** अभिमातिषाह्ये । **अभिमातयः शत्रवः । तेषां सहनयोग्ये संग्रामे । अथवा अभिमातिः पाप्मा ।** 'पाप्मा वा अभिमातिः' (तै २,१,३,५) **इति श्रुतेः । तस्य सहनयोग्ये पापक्षयनिमित्तभूते कर्मणि** ते **तव** नामानि **सहस्राक्षपुरंदरादिरूपाणि**[3] **। अथवा नमनीयानि वृत्रवधादिकर्माणि** विश्वाभिः **सर्वाभिः** गीर्भिः **स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः** ईमहे **याचामहे संकीर्तयामः । ई गतौ । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदादित्वात् शपो लुक् ।**

पु॒रु॒ष्टु॒तस्य॒ धामा॑भिः श॒तेन॑ महयामसि । इन्द्र॑स्य चर्ष॒णी॒धृत॑ः ॥ ४ ॥

पु॒रु॒ऽस्तु॒तस्य॑ । धाम॑ऽभिः । श॒तेन॑ । म॒ह॒या॒म॒सि॒ । इन्द्र॑स्य । च॒र्ष॒णि॒ऽधृत॑ः ॥ ४ ॥

पुरुष्टुतस्य **पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य** । 'स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि' (पा ८,३,१०५) **इति षत्वम्** । शतेन **शतसंख्याकैः** धामभिः **तेजोभिः । युक्तस्येति शेषः ।**

---

[1] **अणि स्वरः?** [2] **ब्राह्मणादित्वादाद्युदात्तः** S'. [3] **सहस्राक्षः पुरं° शंपा.**

यद्वा षष्ठ्यर्थे तृतीया । धाम्नां स्थानानां शतेन युक्तस्य । असंख्यातस्थानवत इत्यर्थः । चर्षणीधृतः । चर्षणयो मनुष्याः । तान् 'धारयति रक्षतीति'[1] चर्षणीधृत् । तस्य उक्तलक्षणस्येन्द्रस्य । उक्तलक्षणम् इन्द्रम् इत्यर्थः । महयामसि महयामः पूजयामः स्तुमः । यद्वा शतेन शतसंख्याकेन स्तोत्रेण उक्तलक्षणम् इन्द्रं महयामसीति योज्यम् ।

इन्द्रं॑ वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे पुरुहू॒तमुप॑ ब्रुवे । भरे॑षु॒ वाज॑सातये ॥ ५ ॥

इन्द्र॑म् । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । उप॑ । ब्रु॒वे॒ । भरे॑षु । वाज॑ऽसातये ॥ ५ ॥

पुरुहूतम् बहुभिर्यजमानैराहूतं संग्रामे वा स्वस्वजयार्थं बहुभिराहूतम् इन्द्रं वृत्राय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वम् । वृत्रनामानम् असुरं पापं वेत्यर्थः । हन्तवे हन्तुम् । 'तुमर्थे°' (पा ३,४,९) इति तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । किं च भरेषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु वाजसातये । वाजः अन्नम् । 'अन्नं वै वाजः' (तै ५,४,६,६) इति श्रुतेः । अन्नलाभाय । शत्रुजयम् अन्तरेण तदीयस्यान्नस्य लाभाभावात् तज्जयायेत्युक्तम् भवति । उक्तलक्षणोभयविधप्रयोजनाय इन्द्रम् उप ब्रुवे उपेत्य स्तौमि ।

वाजे॑षु सास॒हिर्भ॑व॒ त्वामी॑महे शतक्रतो । इन्द्र॑[2] वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे ॥ ६ ॥

वाजे॑षु । स॒स॒हिः । भ॒व॒ । त्वाम् । ई॒म॒हे॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शत॑ऽक्रतो । इन्द्र॑ । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं वाजेषु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणाम् अभिभविता भव । सहेर्यङन्तात् किप्रत्ययः (पावा ३,२,१७१) । तदर्थम्[3] हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र त्वाम्[4] ईमहे याचामहे । अथ परोक्षवादः — किं च इन्द्रं[5] देवं वृत्राय हन्तवे वृत्रम् असुरं पापं वा हन्तुम् । स्तौमीति शेषः । अथवा इन्द्रशब्दो यौगिकोऽत्र द्रष्टव्यः । इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं त्वा[4] वृत्राय हन्तवे ईमहे इति संबन्धः ।

द्यु॒म्नेषु॑ पृत॒नाज्ये॑ पृत्सु॒तूर्षु॒ श्रवः॑सु च । इन्द्र॒ साक्ष्वा॒भिमा॑तिषु ॥ ७ ॥

द्यु॒म्नेषु॑ । पृ॒त॒नाज्ये॑ । पृ॒त्सु॒तूर्षु॑ । श्रवः॑ऽसु । च॒ । इन्द्र॑ । साक्ष्व॑ । अ॒भिऽमा॑तिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्र पृतनाज्ये । संग्रामनामैतत् । पृतनानाम् अजनं जयो [6]वाऽत्रेति तद्व्युत्पत्तिः । संग्रामे । पृतनाशब्दोपपदाद् अजतेर्जयतेर्वा[7] 'अघ्न्यादयश्च' (पाउ ४,११२) इति यत्प्रत्ययः । अजतिपक्षे[8] 'बहुलं तणि'[9] (पावा २,४,५४) इति वीभाववि-

---

[1] धारयंति रक्षंतीति S'.
[2] इन्द्रं S'.
[3] तमर्थं S'.
[4] त्वा त्वाम् S'.
[5] वैतु. मंपा.
[6] वा नास्ति S.
[7] °तेर्यजतेर्वा S'.
[8] जयति° S'.
[9] 'वा यति' शंपा.

कल्पः । जयतेस्तु टिलोपो निपातनात् । द्युम्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येषु पृत्सुतूर्षु पृतनासु तर्तव्यासु च (?)। पृतनाशब्दस्य सौ परतो 'मांस्पृत्स्नूनाम् उपसंख्यानम्' (पावा ६,१,६२) इति पृदादेशः। ञित्वरा संभ्रमे इति संपदादिलक्षणः क्विप्। 'ज्वरत्वर' (पा ६,४,२०) इत्यादिना ऊठ् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा ६,३,१४) इति सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तथा श्रवःसु च । अन्ननामैतत् । 'श्रव इत्यन्ननाम। श्रूयत इति सतः' इति निरुक्तम् (१०, ३)। अन्नेषु च लब्धव्येषु एवम् अभिमातिषु शत्रुषु पापेषु वा । हन्तव्येष्विति शेषः । एतेषु फलेषु निमित्तभूतेषु साक्ष्व अस्मान् सचस्व अनुसर । षच समवाये[1] । लोटि 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) इति शपो लुक्। कुत्वषत्वे। दीर्घश्छान्दसः।

इति तृतीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम्।

'शुष्मिन्तमं न ऊतये' इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रथमपर्यायशस्त्रे विनियोग उक्तः।

शु॒ष्मिन्त॑मं न ऊ॒तये॑ द्यु॒म्निनं॑ पाहि॒ जागृ॑विम् । इन्द्र॒ सोमं॑ शतक्रतो ॥ १॥

शु॒ष्मिन्ऽत॑मम् । न॒ः । ऊ॒तये॑ । द्यु॒म्निन॑म् । पा॒हि॒ । जागृ॑विम्। इन्द्र॑ । सोम॑म् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्र॑तो ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र नः अस्माकं संबन्धिनं[2] शुष्मिन्तमम् अतिशयेन बलवन्तम् । 'नाद् घस्य' (पा ८,२,१७) इति नुडागमः । द्युम्निनम् द्योतनवन्तं जागृविम् जागरणशीलं स्वप्ननिवारकम् । न हि सोमं पीतवतः स्वप्नप्रसङ्गोऽस्ति, अस्वप्नत्वसाधनत्वात् तस्य । उक्तमहिमोपेतं सोमम् ऊतये अस्माकं रक्षणाय पाहि पिब ।

इ॒न्द्रि॒याणि॑ शतक्रतो॒ या ते॒ जने॑षु प॒ञ्चसु॑ । इन्द्र॒ तानि॑ त॒ आ वृ॑णे ॥ २॥

इ॒न्द्रि॒याणि॑ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । या । ते॒ । जने॑षु । प॒ञ्चऽसु॑ । इन्द्र॑ । तानि॑ । ते॒ । आ । वृ॒णे॒ ॥

हे शतक्रतो हे इन्द्र ते तव संबन्धीनि यानि प्रसिद्धानि इन्द्रियाणि इन्द्रसृष्टानि इन्द्रदत्तानि वा वीर्याणि दर्शनश्रवणादिलक्षणानि पञ्चसु जनेषु देवमनुष्यपित्रसुररक्षःसु निषादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु वा विद्यन्ते ते तव स्वभूतानि तानि आ वृणे संभजेय। वृङ् संभक्तौ इत्यस्य लटि रूपम्।

अग॑न्निन्द्र॒ श्रवो॑ बृ॒हद् द्यु॒म्नं द॑धिष्व दु॒ष्टर॑म् । उत् ते॒ शुष्मं॑ तिरामसि ॥३॥

अग॑न् । इ॒न्द्र॒ । श्रव॑ः । बृ॒हत् । द्यु॒म्नम् । द॒धि॒ष्व॒ । दु॒स्तर॑म् । उत् । ते॒ । शुष्म॑म् । ति॒रा॒म॒सि॒ ॥

---

[1] षह अभिभवे शंपा.

[2] संबन्धि S'.

हे इन्द्र **तव संबन्धि** बृहत् **महत् प्रभूतं** श्रवः **अन्नम्** अगन् **अस्मान् गच्छतु । यद्वा उक्तरूपं सोमलक्षणम् अन्नं त्वाम् अगन् प्राप्नोत् । गमेर्लङि** 'बहुलं छन्दसि' **(** पा **२,४,७३) इति शपो लुक् ।** 'हल्ङ्या' (पा ६,१,६८) **इत्यादिना तिलोपः ।** 'मो नो धातोः' (पा ८,२,६४) **इति मकारस्य नकारः । अडागमस्वरः । त्वं च** दुस्तरम् **शत्रुभिस्तरीतुम् अयोग्यं** द्युम्नम् **द्योतमानं यशो द्रविणं वा** दधिष्व **अस्मासु स्थापय । वयं तु** ते शुष्मम् **बलम्** उत तिरामसि **सोमेन स्तोत्रेण च वर्धयामः । तॄ प्लवनतरणयोः । लटि व्यत्ययेन शः ।** 'ॠत इद्धातोः' (पा **७,१,१००) इति इत्त्वम् ।** 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४६) ।

अ॒र्वा॒वतो॑ न॒ आ ग॒ह्यथो॑ शक्र परा॒वत॑ः ।
उ॒ लो॒को यस्ते॑ अद्रिव॒ इन्द्रे॒ह तत॒ आ ग॑हि ॥ ४ ॥

अ॒र्वा॒ऽवत॑ः । न॒ः । आ । ग॒हि॒ । अथो॒ इति॑ । श॒क्र॒ । प॒रा॒ऽवत॑ः ।
उ॒ इति॑ । लो॒कः । यः । ते॒ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । इन्द्र॑ । इ॒ह । तत॑ः । आ । ग॒हि॒ ॥ ४ ॥

हे शक्र **बलवन्निन्द्र** अर्वावतः **अर्वाचीनात् समीपाद् देशाद्** अथो **अपिच** परावतः **अतिदूराद् देशात् ।** 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा **५,१,११८) इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ।** नः **अस्मान् अभिलक्ष्य** आ गहि **आगच्छ ।** उ **इति वाक्यालंकारे ।** अद्रिवः **। अत्ति भक्षयति शत्रून् इति अद्रिर्वज्रः । आदृणातीति वा । तद्वन्** ते तव यो लोकः **उत्तमो लोकोऽस्ति हे** इन्द्र ततः **तस्मादपि लोकाद्** इह **अस्मिन् देवयजने देशे सोमपानार्थम्** आ गहि **आगच्छ । गम्लृ सृप्लृ गतौ ।** 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) **इति शपो लुक् । सेर्हिरादेशः । हेरपित्त्वाद् ङिद्वद्भावेन** 'अनुदात्तोपदेश' (पा ६,४,३७) **इत्यादिना अनुनासिकलोपः ।**

इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग म॒हद् भ॒यम॒भी षदप॑ चुच्यवत् । स हि स्थि॒रो विच॑र्षणिः ॥५॥

इन्द्र॑ः । अ॒ङ्ग । म॒हत् । भ॒यम् । अ॒भि । सत् । अप॑ । चु॒च्य॒व॒त् । सः । हि । स्थि॒रः । विऽच॑र्षणिः ॥

अङ्ग **इति आत्मानम् ऋत्विजं वा अभिमुखीकृत्य ब्रूते ।** इन्द्रो **देवः अस्माकम् उत्पन्नं** महत् **प्रभूतम् अन्यैः परिहर्तुम् अशक्यं** भयम् अभी षत् **अभिभवति परिहरति**[1] **। अभिपूर्वात् सदेर्लङ्**[2] **। बहुलवचनाद् अडभावः शपो लुक् च । इतश्च लोपः । हल्ङ्यादिलोपः ।** 'सदिरप्रतेः' (पा ८,३,६६) **इति षत्वम् ।** 'निपातस्य च' (पा ६,३,१३६) **इति दीर्घः । किं भयस्य अभिभवमात्रम्, नेत्याह —** अप चुच्यवद् **इति । भयम् अपच्यावयति अस्मत्तः पृथक्कृत्य दूरतोऽपसारयति । ईदृशः सामर्थ्यस्य संभावनाम् आह —** स हि **स खल्विन्द्रः** स्थिरः **स्वयम् अन्येन न च्याव्यः**

---

[1] परिहृष्यति S'. [2] अस्तेः शतृप्रत्ययः इति न्याय्यम् (तु. स्वरः, सा. [ऋ २,४१,१०] च).

विचर्षणिः **विश्वस्य द्रष्टा । भयकृतः प्रच्छन्नान् प्रकाशांश्च रक्षणीयान् अस्मांश्च जानातीत्यर्थः । अप चुच्यवद् इति । च्युङ् प्लुङ् गतौ इत्यस्मात् लुङि णिलोपे उपधाह्रस्वत्वे** 'स्रवतिशृणोति' (पा ७,४,८१) **इत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पेन इत्त्वम् ।** 'बहुलं छन्दसि°' (पा ६,४,७५) **इति अडभावः ।**

इन्द्र॑श्च मृ॒ळया॑ति[1] नो॒ न नः॑ प॒श्चाद॒घं न॑शत् । भ॒द्रं भ॑वाति नः पु॒रः ॥ ६॥

इन्द्रः॑ । च॒ । मृ॒ळया॑ति । नः॒ । न । नः॒ । प॒श्चात् । अ॒घम् । न॒श॒त् । भ॒द्रम् । भ॒वा॒ति॒ । नः॒ । पु॒रः ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च । **चशब्दश्चेदर्थे । अस्माभिः शरणं गन्तव्यो देवः इन्द्रश्चेत् परमैश्वर्यगुणविशिष्टः सर्वभूतस्य रक्षकश्चेद्** नः **अस्मान्** मृळयाति **सुखयतु । मृडयतेर्लेटि आटि कृते रूपम् । स तादृशश्चेत्** पश्चात् **पृष्ठतो** नः **अस्मान्** अघम् **दुःखं** न नशत् **न प्राप्नोतु । नशेर्लेट् । किं च** नः **अस्माकं** पुरः **पुरस्ताद्** भद्रम् **मङ्गलं च** भवाति **भवतु । भवतेर्लेट् ।**

इन्द्र॒ आशा॑भ्य॒स्परि॒ सर्वा᳚भ्यो॒ अभ॑यं करत् । जेता॒ शत्रू॒न् विच॑र्षणिः ॥ ७ ॥

इन्द्रः॑ । आशा॑भ्यः । परि᳚ । सर्वा᳚भ्यः । अभ॑यम् । क॒र॒त् । जेता॑ । शत्रू॑न् । विऽच॑र्षणिः ॥ ७ ॥

स इन्द्रः सर्वाभ्य आशाभ्यस्परि । **परीति पञ्चमीद्योतकः । दिग्भ्यो विदिग्भ्यः उपर्यधोदिग्भ्यां च अस्माकम्** अभयम् **भयराहित्यं क्षेमं** करत् **करोतु । सकलदिग्गतभयपरिहारसामर्थ्यं तस्य संभावयति । स इन्द्रः** शत्रून् जेता **सर्वास्वपि दिक्षु अस्माकं ये भयकारिणः शत्रवः सन्ति तेषां सर्वेषाम् अभिभविता** विचर्षणिः **तेषां विद्रष्टा च ।**

इति तृतीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'न्यूषु वाचम्' **इति सूक्तस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रथमपर्यायशस्त्रे विनियोग उक्तः । अत्र** 'य उदृचि' **इत्येषा अन्तिमा परिधानीया ।**

न्यू॒३॑ षु वा॒चं प्र म॒हे भ॑रामहे॒ गिर॒ इन्द्रा॑य॒ सद॑ने वि॒वस्व॑तः ।
नू चि॒द्धि रत्नं॑ सस॒तामि॒वावि॑द॒न्न दु॑ष्टु॒तिर्द्र᳚विणो॒देषु॑ शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊँ॒ इति॑ । सु । वा॒च॑म् । प्र । म॒हे । भ॒रा॒म॒हे॒ । गिरः॑ । इन्द्रा॑य । सद॑ने । वि॒वस्व॑तः ।
नु । चि॒त् । हि । रत्न॑म् । स॒स॒ताम्ऽइ॑व । अवि॑दत्[2] । न[3] । दुः॒ऽस्तु॒तिः । द्र॒वि॒णः॒ऽदेषु॑ । श॒स्य॒ते ॥

---

[1] मृडया॑ति B,Bʰ,C,R,Cs; मृ॒ळया॑ति K,Kᵐ,V,Dc, ऋ २,४१,११. [2] अवि॑दत् P; अवि॑दन् J. [3] नः P.

मह्रे महते । महच्छब्दस्य [1]अच्छब्दलोपश्छान्दसः । इन्द्राय देवाय सु वाचम् शोभनां स्तुतिं नि प्र भरामहे नितरां प्रयुञ्ज्महे[2] । उ इति पदपूरणः । न्यूष्विति । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (पा ८,२,४) इति स्वरितत्वम् । तच्च उदात्तपरत्वात् संहितायां कम्पते । 'इकः सुञि' (पा ६,३,१३४) इति दीर्घत्वम् । 'सुञः' (पा ८,३,१०७) इति षत्वम् । यतो विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात् स इन्द्रः नू चित् क्षिप्रमेव रत्नम् रमणीयम् असुराणां धनम् अविदत् विन्दति । तत्र दृष्टान्तः— ससतामिव यथा ससताम् स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिः असमीचीना स्तुतिः न शस्यते नाभिधीयते न युज्यते वा । अतः सुवाचं प्र भरामहे इति पूर्वेण संबन्धः ।

दु॒रो अश्व॑स्य दु॒र इ॑न्द्र॒ गोर॑सि दु॒रो यव॑स्य॒ वसु॑न इ॒नस्पति॑ः ।
शि॒क्षा॒न॒रः प्र॒दि॒वो॒ अका॑मकर्शनः॒ सखा॒ सखि॑भ्य॒स्तमि॒दं गृ॑णीमसि ॥ २ ॥

दु॒रः । अश्व॑स्य । दु॒रः । इ॒न्द्र॒ । गोः । अ॒सि॒ । दु॒रः । यव॑स्य । वसु॑नः । इ॒नः । पति॑ः ।
शि॒क्षा॒ऽन॒रः । प्र॒ऽदिव॑ः । अका॑मऽकर्शनः । सखा॑ । सखि॑ऽभ्यः । तम् । इ॒दम् । गृ॒णी॒म॒सि॒ ॥

हे इन्द्र त्वम् अश्वस्य । जातावेकवचनम् । अश्वानाम् एतद् गजादीनामपि उपलक्षणम् । अश्वगजादिवाहनानां दुरः दाता असि । डुदाञ् दाने । 'मन्दिवाशि' (पाउ १,३८) इत्यादिना विधीयमान उरच्प्रत्ययो बहुलवचनाद् अस्मादपि भवति । अत एव आकारलोपः । तथा गोः । एतद् उपलक्षणं महिष्यादेः । गोमहिष्यादीनां दुरोऽसि । तथा यवस्य । एतद् व्रीह्यादिधान्यजातस्य उपलक्षणम् । तस्य दुरः असि । एवं वसुनः धनस्य हिरण्यमणिमुक्तादिरूपस्य इनः स्वामी पतिः पालकश्चासि । शिक्षानरः । शिक्षतिर्दानकर्मा । शिक्षाया दानस्य नेताऽसि । यद्वा शिक्षाविषयभूता नरा मनुष्या यस्य[3] स शिक्षानरः प्रदिवः प्रगता दिवो दिवसा यस्य[3] स तथोक्तः । पुराण इत्यर्थः । अकामकर्शनः कामानां कर्शनः कामकर्शनः स न भवतीत्यकामकर्शनः । स्वसेविनां कामवर्धक इत्यर्थः । एवं सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः सखिभूतेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा मित्रभूतः एवंमहिमा य इन्द्रोऽस्ति तं तादृशम् इन्द्रम् इदं स्तोत्रं गृणीमसि गृणीमः उच्चारयामः कुर्मः । गॄ शब्दे । क्रैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पा ७,३,८०) इति ह्रस्वत्वम् । 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४६) इति मस इकारः ।

---

[1] अच्छब्द नास्ति S'. [2] प्रयुक्ष्महे S'. [3] बहुव्रीहौ स्वरः ?

शची॑व इन्द्र पुरुकृद् द्युमत्त॒म तवेदि॒द॒भित॑श्चेकिते॒ वसु॑ ।
अत॑ः सं॒गृभ्या॑भिभूत॒ आ भ॑र॒ मा त्वा॑य॒तो ज॑रि॒तुः काम॑मूनयीः ॥ ३ ॥

शची॑ऽवः । इ॒न्द्र॒ । पु॒रु॒ऽकृ॒त् । द्यु॒म॒त्ऽत॒म॒ । तव॑ । इत् । इ॒दम् । अ॒भित॑ः । चे॒कि॒ते॒ । वसु॑ ।
अत॑ः । स॒म्ऽगृभ्य॑ । अ॒भि॒ऽभू॒ते॒ । आ । भ॒र॒ । मा । त्वा॒ऽय॒तः । ज॒रि॒तुः । काम॑म् । ऊ॒न॒यी॒ः ॥

हे शचीवः । शची इति प्रज्ञानाम । प्रज्ञावन्निन्द्र । 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' (पा ८,३,१) इति रुत्वम् । षाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे इन्द्र परमैश्वर्यगुणविशिष्ट पुरुकृत् बहूनां कर्तः द्युमत्तम दीप्तिमत्तम । एषाम् इन्द्रादीनाम् आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । न च 'आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्' (पा ८,१,७२) इत्यविद्यमानवत्त्वम्, 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे°' (पा ८,१,७३) इति निषेधात् । एवंमहानुभाव इन्द्र अभितः सर्वत्र यद् वसु धनं विद्यते तद् इदं सर्वं तवेत् तवैव स्वम् । धनजातस्य सर्वस्यापि त्वमेव स्वामीत्यर्थः । इत्थं चेकिते भृशम् अस्माभिर्ज्ञायते । कित ज्ञाने । अस्माद् यङन्ताद् वर्तमाने लिटि 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (पा ३,१,३५) इति निषेधाद् आम्प्रत्ययाभावे सति लिट आर्धधातुकत्वाद् अतोलोपयलोपौ । हे अभिभूते शत्रूणाम् अभिभवितरिन्द्र अतः अस्मात् कारणात् संगृभ्य सर्वं धनं संगृह्य आ भर आहर अस्मभ्यं प्रयच्छ । त्वायतः त्वाम् आत्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुर्मम कामं मोनयीः ऊनं मा कार्षीः । पूरयेत्यर्थः । ऊन परिहाणे । लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः°' (पा ३,१,४८) इति च्लेश्चङादेशस्य[1] 'नोनयतिध्वनयति' (पा ३,१,५१) इत्यादिना प्रतिषेधे 'ह्म्यन्तक्षण°' (पा ७,२,५) इति सिचिवृद्धिप्रतिषेधः ।

ए॒भिर्द्युभि॑ः सु॒मना॑ ए॒भिरिन्दु॑भि॒र्निरु॑न्धा॒नो अम॑तिं॒ गोभि॑र॒श्विना॑ ।
इन्द्रे॑ण॒ दस्यु॑ं द॒रय॑न्त॒ इन्दु॑भिर्यु॒तद्वे॑षस॒ः समि॒षा र॑भेमहि ॥ ४ ॥

ए॒भिः । द्यु॒ऽभि॑ः । सु॒ऽमना॑ः । ए॒भिः । इन्दु॑ऽभिः । नि॒ऽरु॒न्धा॒नः । अम॑तिम् । गोभि॑ः ।
अ॒श्विना॑ । इन्द्रे॑ण । दस्यु॑म् । द॒रय॑न्तः । इन्दु॑ऽभिः । यु॒तऽद्वे॑षसः । सम् । इ॒षा । र॒भे॒म॒हि॒ ॥४॥

हे इन्द्र एभिः अस्माभिर्दत्तैः द्युभिः दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एवम् एभिः अस्माभिर्दत्तैः इन्दुभिः सोमैश्च प्रीतस्त्वम् अस्माकम् अमतिम् [2]दारिद्र्यम् गोभिः बह्वीभिः[2] अश्विना अश्ववता धनेन च निरुन्धानः निवर्तयन् सुमनाः शोभनमनाः । भवेति शेषः । वयम् इन्दुभिः अस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेन इन्द्रेण दस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं दरयन्तः दारयन्तो हिंसन्तः अत एव युतद्वेषसः । अत्र यौतिरमिश्रणार्थः । पृथग्भूतद्वेषाः अपगतशत्रवः सन्तः इषा अन्नेन इन्द्रदत्तेन सं रभेमहि संरब्धा भवेम । संगता भवेमेत्यर्थः ।

---

[1] च्लेरङादे° S'.

[2] दारिद्र्यमस्मदीयं गोभिर्ह्वीभिः S'.

समि॑न्द्र रा॒या समि॒षा र॑भेमहि॒ सं वाजे॑भिः पुरुश्च॒न्द्रैर॒भिद्यु॑भिः ।
सं दे॒व्या प्रम॑त्या वी॒रशु॑ष्मया॒ गोअ॑ग्र॒याऽश्वा॑वत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सम् । इ॒न्द्र॒ । रा॒या । सम् । इ॒षा । र॒भे॒म॒हि॒ । सम् । वाजे॑भिः । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रैः । अ॒भिद्यु॑ऽभिः ।
सम् । दे॒व्या । प्रऽम॑त्या । वी॒रऽशु॑ष्मया । गोऽअ॑ग्रया । अश्व॑ऽवत्या । र॒भे॒म॒हि॒ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राया धनेन त्वदीयेन सं रभेमहि संगच्छेमहि । तथा इषा सर्वैरिष्यमाणेन अन्नेन सं रभेमहि । तथा वाजेभिः वाजैर्बलैः सं रभेमहि । कीदृशैः । पुरुश्चन्द्रैः पुरूणां वहूनां प्रजानाम् आह्लादकैः अभिद्युभिः अभितो दीप्यमानैः । किं च देव्या देवस्य इन्द्रस्य संवन्धिन्या प्रमत्या प्रकृष्टया वुद्ध्या अनुग्रहरूपया सं रभेमहि । प्रमतिं विशिनष्टि — वीरशुष्मया विविधम् ईरकं निवारकं शुष्म बलं यस्याः सा तादृश्या । गोअग्रया गावो दातव्या अग्रे यस्यां प्रमत्यां सा तथोक्ता तादृश्या । 'सर्वत्र विभाषा गोः' (पा ६,१,१२२) इति प्रकृतिभावः । अश्वावत्या अश्वैरस्मभ्यं दातव्यैस्तद्वत्या । 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय°' (पा ६,३,१३१) इति मतुपि दीर्घत्वम् । एवंमहानुभावया प्रमत्या सं रभेमहीति संवन्धः ।

ते त्वा॒ मदा॑ अमद॒न् तानि॒ वृष्ण्या॒ ते सोमा॑सो वृत्र॒हत्ये॑षु सत्पते ।
यत् का॒रवे॒ दश॑ वृ॒त्राण्य॑प्र॒ति ब॒र्हिष्म॑ते॒ नि स॒हस्रा॑णि ब॒र्हयः॑ ॥ ६ ॥

ते । त्वा॒ । मदाः॑ । अ॒म॒द॒न् । तानि॑ । वृष्ण्या॑ । ते । सोमा॑सः । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑षु । स॒त्ऽप॒ते॒ ।
यत् । का॒रवे॑ । दश॑ । वृ॒त्राणि॑ । अ॒प्र॒ति । ब॒र्हिष्म॑ते । नि । स॒हस्रा॑णि । ब॒र्हयः॑ ॥ ६ ॥

हे सत्पते सतां पालक इन्द्र वृत्रहत्येषु वृत्राणां शत्रूणां हत्येषु हननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते प्रसिद्धा मदाः मदकरा आज्यपुरोडाशादयो मरुतो वा त्वा त्वाम् अमदन् हर्षं प्रापयन् । तथा तानि प्रसिद्धानि वृष्ण्या वर्षकस्य तव हर्षसाधनत्वेन संवन्धीनि स्तोत्राण्यपि त्वाम् अमदन् । ते प्रसिद्धाः सोमासः सोमा अपि त्वाम् अमदन् । यत् यदा कारवे । स्तोतृनामैतत् । स्तोत्रे वर्हिष्मते यागवते यजमानाय दश सहस्राणि वृत्राणि आवरकाणि पापानि अमित्रान् वा अप्रति प्रतिरहितं यथा भवति तथा नि वर्हयः न्यवधीः । तदानीम् इति पूर्वेण संवन्धः । वर्हयतिर्हिंसाकर्मा । लङि 'वहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा ६,४,७५) इत्यडभावः । शपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे णिचः स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः ।

यु॒धा यु॒धमुप॒ घेदे॑षि धृष्णु॒या पु॒रा पुरं॒ समि॒दं हं॒स्योज॑सा ।
नम्या॒ यदि॑न्द्र॒ सख्या॑ परा॒वति॑ निब॒र्हयो॒ नमु॑चिं॒ नाम॑ मा॒यिन॑म् ॥ ७ ॥

यु॒धा । यु॒धम् । उप॑ । घ॒ । इत् । ए॒षि॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया । पु॒रा । पुर॑म् । सम् । इ॒दम् । हं॒सि॒ । ओज॑सा ।
नम्या॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । सख्या॑ । प॒रा॒ऽवति॑ । नि॒ऽब॒र्हयः॑ । नमु॑चिम् । नाम॑ । मा॒यिन॑म् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं युधा प्रहरणसाधनेन वज्रेण आयुधेन । अथवा योधनं युध् तेन । प्रहरणेनेत्यर्थः । संपदादिलक्षणः क्विप् । कीदृशेन । धृष्णुया धर्षकेण युधम् शत्रोरायुधं प्रहरणं वा उप घेदेषि । घेति पूरणः । उपैष्येव उपगच्छस्येव । अनेनास्य द्वन्द्वयुद्धकुशलत्वम् उक्तं भवति । एवं पुरा नगरेण । अत्र पूरुशब्देन तत्रस्था भटा लक्ष्यन्ते । पुरस्थैः स्वकीयैर्योद्धृभिर्मरुत्प्रभृतिभिः इदम् इदानीं पुरम् शत्रुनगरं पुरस्थान् योद्धृन् वा ओजसा बलेन सं हंसि सम्यग् नाशयसि । यत् यस्मात् कारणात् नम्या नम्यया सर्वैः प्रह्वीभवितुम् अर्हया सख्या सखिभूतया शक्त्या आयुधेन परावति दूरदेशे नमुचिं नाम नमुचिनामधेयम् असुरं मायिनम् मायावन्तं निबर्हयः नितराम् अहिंसीः । अतस्त्वम् एवं स्तूयस इत्यर्थः ।

त्वं कर॑ञ्जमुत प॒र्णयं॑ व॒धीस्तेजि॑ष्ठयाऽतिथि॒ग्वस्य॑ वर्त॒नी ।
त्वं श॒ता वङ्गृ॑दस्याभिन॒त् पुरो॑ऽनानु॒दः परि॑षूता ऋ॒जिश्व॑ना ॥ ८ ॥

त्वम् । कर॑ञ्जम् । उ॒त । प॒र्णय॑म् । व॒धीः । तेजि॑ष्ठया । अ॒ति॒थि॒ऽग्वस्य॑ । व॒र्त॒नी ।
त्वम् । श॒ता । वङ्गृ॑दस्य । अ॒भि॒न॒त् । पुरः॑ । अ॒न॒नु॒ऽदः । परि॑ऽसूताः । ऋ॒जिश्व॑ना ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं करञ्जम् एतन्नामानम् असुरं वधीः अवधीः हतवान् असि । हन्तेर्लुङि सिपि 'लुङि च' (पा २,४,४३) इति वधादेशः[1] । तस्य अदन्तत्वाद् वृद्ध्यभावः । अत एव अनेकाच्त्वाद् इट्प्रतिषेधाभावः । 'इट ईटि' (पा ८,२,२८) इति सिचो लोपः । उत[2] अपि च पर्णयम् एतत्संज्ञकम् असुरं वधीः । किमर्थम् अवधीरिति तत्राह—अतिथिग्वस्य अतिथ्यर्था गावो यस्यासौ[3] अतिथिग्वः । तस्य राज्ञः प्रयोजनाय । केन साधनेनेति उच्यते । तेजिष्ठया अतिशयेन तेजस्विन्या । तेजःशब्दाद् 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (पा ५,२,१२१) इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्माद् आतिशायनिक इष्ठन् । 'विन्मतोर्लुक्' (पा ५,३,६५) इति विनो लुक् । 'टेः' (पा ६,४,१४६) इति टिलोपः । नित्त्वाद् आद्युदात्तत्वम् । तादृश्या वर्तनी वर्तन्या शक्त्या एतन्नामकेन आयुधेन । किं च त्वम् ऋजिश्वना एतन्नामकेन राज्ञा निमित्तेन परिषूताः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वङ्गृदस्य एतत्संज्ञकस्य असुरस्य पुरः पुराणि नगराणि अभिनत् नाशितवान् । कीदृशस्त्वम् । अनानुदः नुदति शत्रून् अपसारयतीति नुदः न तादृशोऽनुदः अप्रेरकः[4] । तादृशो न भवतीत्यननुदः[5] । सर्वदा शत्रुच्यावक इत्यर्थः । अथवा अनु पश्चाद् द्यति खण्डयतीत्यनुदः अनुचरः । स यस्य नास्ति सोऽननुदः । असहायभूत इत्यर्थः । दो अवखण्डने । 'आदेचः०' (पा ६,१,४५) इत्यात्त्वम् । 'आतश्चोपसर्गे' (पा ३,१,१३६) इति कप्रत्ययः । नास्ति अनुदोऽस्य इति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' (पा ६,२,१७२) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

---

[1] यङादेशः S'.　[2] एवम् उत S'.　[3] बहुव्रीहौ स्वरः ?　[4] सप्रेरकः S'.
[5] अत्रार्थे पपा. विरुध्यते; वैप १,१६९ e अपि द्र.

त्वमे॒तां ज॑न॒रा॒ज्ञो द्विर्दशा॑ब॒न्धुना॑ सु॒श्रव॑सोपज॒ग्मुष॑ः ।
ष॒ष्टिं स॒हस्रा॑ न॒व॒तिं नव॑ श्रु॒तो नि च॒क्रेण॒ रथ्या॑ दु॒ष्पदा॑वृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । ए॒तान् । ज॒न॒ऽरा॒ज्ञ॑ः । द्विः । दश॑ । अ॒ब॒न्धुना॑ । सु॒ऽश्रव॑सा । उ॒प॒ऽज॒ग्मुष॑ः ।
ष॒ष्टिम् । स॒हस्रा॑ । न॒व॒तिम् । नव॑ । श्रु॒तः । नि । च॒क्रेण॑ । रथ्या॑ । दुः॒ऽपदा॑ । अ॒वृ॒ण॒क् ॥

हे **इन्द्र** श्रुतः **विख्यातः** त्वम् अबन्धुना **बन्धुरहितेन सहायवर्जितेन** सुश्रवसा **एतन्नामकेन राज्ञा निमित्तेन** एतान् **प्रसिद्धान्** उपजग्मुषः **उपगतान् निरोधं कृतवतः** द्विर्दश **द्विगुणितान् दशसंख्याकान्। विंशतिसंख्याकान् इत्यर्थः। तथा** षष्टिं सहस्रा **सहस्राणां षष्टिं षष्टिसहस्रसंख्याकान् तथा** नवतिं नव **नवोत्तरनवतिसंख्याकान्** जनराज्ञः **जनानां भटानां स्वामिनः उक्तसंख्याकान् सेनानायकान्** दुष्पदा **दुष्पदनेन शत्रुभिर्गन्तुम् अशक्येन** रथ्या **रथार्हेण। 'रथाद् यत्' (पा ४,३,१२१) इति यत्।** चक्रेण न्यवृणक् **न्यवर्जयः अनाशयः। वृजी वर्जने। रौधादिकः। लङि मध्यमैकवचने** 'हल्ङ्याब्भ्यः०' **(पा ६,१,६८) इति सिपो[1] लोपः।** 'चोः कुः' **(पा ८,२,३०) इति कुत्वम्।**

त्वमा॑विथ सु॒श्रव॑सं॒ तवो॒तिभि॒स्तव॒ त्राम॑भिरिन्द्र॒ तूर्व॑याणम् ।
त्वम॑स्मै॒ कुत्स॑मतिथि॒ग्वमा॒युं म॒हे रा॒ज्ञे यूने॑ अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आ॒वि॒थ॒ । सु॒ऽश्रव॑सम् । तव॑ । ऊ॒तिऽभि॑ः । तव॑ । त्राम॑ऽभिः । इ॒न्द्र॒ । तूर्व॑याणम् ।
त्वम् । अ॒स्मै॒ । कुत्स॑म् । अ॒ति॒थि॒ऽग्वम् । आ॒युम् । म॒हे । रा॒ज्ञे॑ । यूने॑ । अ॒र॒न्ध॒ना॒यः॒ ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वम् सुश्रवसम् **पूर्वमन्त्रे अबन्धुना सुश्रवसेत्युक्तम् असहायं दुर्बलम् एतन्नामानं राजानं** तव ऊतिभी **रक्षाभिः** आविथ **ररक्षिथ। तथा तस्यैव राज्ञोऽर्थाय** तूर्वयाणम् **एतत्संज्ञकं राजानं** तव त्रामभिः **पालनैः। आविथेति[2] संबन्धः। त्रैङ् पालने। 'आदेचः०' (पा ६,१,४५) इति आत्त्वम्। 'आतो मनिन्०' (पा ३,२,७४) इति मनिन्। नित्त्वाद् आद्युदात्तत्वम्। एवं** त्वम् अस्मै **सुश्रवसे** राज्ञे। **कीदृशाय।** महे **महते** यूने **वयःस्थाय युवराजभूताय** कुत्सम् अतिथिग्वम् आयुं **च** अरन्धनायः **वशम् अनैषीः। रन्धनं वशीकरणं करोति।** 'तत् करोति' **(पावा ३,१,२६) इति णिच्।** 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' **(पावा ६,४,१५५) इति इष्ठवद्भावाट्टिलोपः। लङि सिपि दीर्घश्छान्दसः।**

य उ॒दृची॑न्द्र दे॒वगो॑पाः॒ सखा॑यस्ते शि॒वत॑मा असा॑म ।
त्वां स्तो॑षाम॒ त्वया॑ सु॒वीरा॒ द्राघी॑य॒ आयु॑ः प्रत॒रं दधा॑नाः ॥ ११ ॥

---

[1] सिचो S'. [2] अरंधनाय इति S'.

ये । उ॒त्ऽऋ॑चि । इ॒न्द्र॒ । दे॒वऽगो॑पाः । सखा॑यः । ते॒ । शि॒वऽत॑माः । असा॑म । त्वाम् ।
स्तो॒षा॒म॒ । त्वया॑ । सु॒ऽवीरा॑ः । द्राघी॑यः । आयु॑ः । प्र॒ऽत॒रम् । दधा॑नाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयम् उदृचि उदर्के यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपाः देवेन त्वया पालिताः ते तव सखायः सखिवद् अत्यन्तप्रियाः अत एव शिवतमा असाम अतिशयेन कल्याणा अभूम । अस भुवि । लुङर्थे लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' (पा ३,४,९२) इति पिद्वद्भावात् 'पिच्च ङिन्न' (तु. पामा ३,१,८३) इति ङित्त्वाभावे 'श्नसोरल्लोपः' (पा ६,४,१११) इत्यकारलोपाभावः । पित्त्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः शिष्यते । ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम स्तवाम । स्तौतेर्लोटि 'सिब्बहुलं लेटि' (पा ३,१,३४) इति बहुलग्रहणात् लोट्यपि सिप् । तस्य पित्त्वाद् गुणः । अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवन्तः सन्तः द्राघीयः अतिशयेन दीर्घम् आयुः जीवनं प्रतरम् प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधानाः धारयन्तो भूयास्म[1] ।

इति तृतीयेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

अतिरात्रे क्रतौ मध्यमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे 'अभि त्वा वृषभा सुते' इत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्य अन्तिमा 'बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय' इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं हि । 'मध्यमे त्रिवृदसि' इति प्रक्रम्य — " 'अभि त्वा वृषभा सुते' (१), 'अभि प्र गोपतिं गिरा' (४) इति स्तोत्रियानुरूपौ । 'बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय[2]' (अ २०,२५,६) इति परिधानीया । 'प्रोग्रां पीतिम्' (अ २०,२५,७) इति याज्या" (वैताश्रौ २६,८-१०) इति ।

'ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि [3]सूक्तानि । अन्त्यं[3] पच्छः पर्यासः' (वैताश्रौ २६,६) इति सूत्रितत्वात् सर्वत्र त्रिषु पर्यायेषु स्तोत्रियानुरूपाभ्याम् ऊर्ध्वं सूक्तत्रयं शंसनीयम् । अतः 'आ तू न इन्द्र मद्र्यक्' (अ २०,२३) इत्यादिसूक्तत्रयस्य मध्यमपर्यायशस्त्रे विनियोग उपपन्नः । अतः 'अश्वावति' (अ २०,२५) इत्यस्य तृतीयसूक्तस्य अन्तिमा परिधानीयात्वेन सूत्रकृता सूत्रिता ।

अ॒भि त्वा॑ वृषभा सु॒ते सु॒तं सृ॑जामि पी॒तये॑ । तृ॒म्पा व्य॑श्नुही॒ मद॑म् ॥१॥

अ॒भि । त्वा॒ । वृ॒ष॒भ॒ । सु॒ते । सु॒तम् । सृ॒जा॒मि॒ । पी॒तये॑ । तृ॒म्प । वि । अ॒श्नु॒हि॒ । मद॑म् ॥

हे वृषभ वर्षक इन्द्र सुते सोमे अभिषुते सति सुतम् अभिषवादिना संस्कृतं सोमं पीतये पानाय त्वा त्वाम् अभि सृजामि संयोजयामि तेन सृष्टेन सोमेन तृम्प[4]

---

[1] 'स्मः S'.   [2] यत्स्वपत्या नास्ति S'.   [3] सूक्तान्यन्तः S'.   [4] तृप S'.

प्रीतो भव । तृम्प तृप्तौ । तुदादित्वात् शः । हेर्लोपः । विकरणस्वरेण अन्तोदात्तः । त्वं च मदम् मदकरं सोमं व्यश्नुहि विशेषेण व्याप्नुहि । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

मा त्वा॑ मू॒रा अ॑वि॒ष्यवो॒ मोप॒हस्वा॑न॒ आ द॑भन् । माकीं॑ ब्र॒ह्मद्विषो॑[1] वनः ॥२॥

मा । त्वा॒ । मू॒राः । अ॒वि॒ष्यवः॑ । मा । उ॒प॒ऽहस्वा॑नः । आ । द॒भ॒न् । माकी॑म् । ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑ । व॒नः॒ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् अविष्यवः अविं [? अविषं] कर्तुम् इच्छन्तः अथवा आत्मानं पालयितुं कामयमानाः त्वदनुग्रहम् अन्तरेण आत्मानं रक्षन्तः । अवि [? अविष] शब्दात् क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' (पा ३,२,१७०) इति उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः । अत एव मूराः मूढा आत्महितोपायम् अजानन्तः । मूरशब्दस्य मूढशब्दपर्यायतां यास्क आह — "'मूरा अमूर न वयं चिकित्वः ×××' (ऋ १०,४,४)। मूढा[2] वयं स्मः । अमूढस्त्वम् असि" (नि ६,८) इति । मा आ दभन् मा हिंसन्तु । तथा उपहस्वानः उपहसनकर्तारोऽपि त्वां मा आ दभन् । उपपूर्वात् हसतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'[3] (पा ३,२,७५) इति वनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । त्वं च ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टॄन् माकीम् । माशब्दपर्यायो माकींशब्दः । मा वनः मा भजेथाः । वन षण संभक्तौ । लङ् । मध्यमैकवचनम् । 'न माङ्योगे' (पा ६,४,७४) इति अडभावः ।

इ॒ह त्वा॒ गोप॑रीणसा[4] म॒हे म॑न्दन्तु॒ राध॑से । सरो॑ गौ॒रो यथा॑ पिब ॥ ३ ॥

इ॒ह । त्वा॒ । गोऽप॑रीणसा । म॒हे । म॒न्द॒न्तु॒ । राध॑से । सरः॑ । गौ॒रः । यथा॑ । पि॒ब ॥३॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् इह यागे गोपरीणसा । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारेण पयसा मिश्रितेन सोमेन[5] । परिपूर्वाद् व्याप्तिकर्मणो नसतेः क्विप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा ६,३,१३७) इति दीर्घः । महे महते राधसे धनाय मन्दन्तु ऋत्विजो मादयन्तु । त्वं च सरः सरणशीलम् उदकं सरःस्थं वा गौरः गौरमृगो यथा अत्यन्ततृषितः सन् निकामं पिबति तथा पिब ।

अ॒भि प्र गोप॑तिं गि॒रेन्द्र॑मर्च॒ यथा॑ वि॒दे । सू॒नुं स॒त्यस्य॒ सत्प॑तिम् ॥ ४ ॥

अ॒भि । प्र । गोऽप॑तिम् । गि॒रा । इन्द्र॑म् । अ॒र्च॒ । यथा॑ । वि॒दे । सू॒नुम् । स॒त्यस्य॑ । सत्ऽप॑तिम् ॥

हे स्तोतः गोपतिम् स्वर्गस्य गवां वा स्वामिनम् इन्द्रं यथा येन प्रकारेण विदे अस्मान् स्वीयतया जानाति । विदेर्व्यत्ययेन लिडात्मनेपदम् । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (पावा ६,१,८) इति द्विर्वचनाभावः । 'यावद्यथाभ्याम्' (पा ८,१,३६) इति निघातप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः । तथा गिरा

---

[1] °द्विषं२ कौ २,८२. [2] मूरा S'. [3] दृश्यते S'. [4] °णसं कौ २,८३.

[5] अत्रार्थे स्वरः ?

अभि प्रार्च प्रकर्षेण अभ्यर्च पूजय । कीदृशम् इन्द्रम् । सत्यस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य सत्यस्यैव वा सूनुम् पुत्रस्थानीयम् । यत्र यज्ञस्तत्रेन्द्र इति पितृपुत्रवद् अव्यवहितसंबन्धात् सूनुत्वोपचारः । सत्पतिम् सतां स्वसेवकानां पालयितारम् ।

आ हर॑यः [1]ससृज्रि॒रेऽरु॑षी॒रधि॑ ब॒र्हिषि॑ । यत्रा॒भि सं॒नवा॑महे ॥ ५ ॥

आ । हर॑यः । स॒सृ॒ज्रि॒रे[2] । अरु॑षीः । अधि॑ । ब॒र्हिषि॑ । यत्र॑ । अ॒भि । स॒म्ऽनवा॑महे ॥ ५ ॥

अरुषीः अरुष्यः । अरुषम् इति रूपनाम । आरोचमानाः आङ्पूर्वाद् रुचेर्बाहुलकाद् उषच् । टिलोपः । आङो ह्रस्वश्च । 'अन्यतो ङीष्' (पा ४,१,४०) । वृषादित्वाद् आद्युदात्तः[3] । उक्तरूपा हरयः अधि बर्हिषि । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । बर्हिषि आस्तृते आ ससृज्रिरे आसस्रृजिरे आसृजन्तु । इन्द्ररथम् इति शेषः । यत्र यस्मिन् बर्हिषि । इन्द्रम् अभि संनवामहे अभिसंस्तुमः । नु स्तुतौ । 'आङुत्तमस्य पिच्च' (पा ३,४,९२) इति पित्त्वाद् धातुस्वरेण आद्युदात्तः ।

इन्द्रा॑य॒ गाव॑ आ॒शिरं॑ दुदुह्रे व॒ज्रिणे॒ मधु॑ । यत् सी॑मुपह्व॒रे वि॒दत् ॥ ६ ॥

इन्द्रा॑य । गाव॑ः । आ॒ऽशिर॑म् । दु॒दु॒ह्रे । व॒ज्रिणे॑ । मधु॑ । यत् । सी॒म् । उ॒प॒ऽह्व॒रे । वि॒दत् ॥६॥

वज्रिणे वज्रयुक्ताय इन्द्राय गावो मधु मधुरम् आशिरम् आश्रयणसाधनं पयः दुदुह्रे दुहते । दुह प्रपूरणे । 'बहुलं छन्दसि' (पा ७,१,८) इति लिटि रुट् । वचनव्यत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः । यद्वा इरेच इकारलोपश्छान्दसः । चित्त्वाद् अन्तोदात्तः । यत् यदा उपह्वरे समीपे वर्तमानं मधु मधुवत् स्वादुभूतं सोमं सीम् सर्वतः विदत् स इन्द्रो लभते । विद्लृ लाभे । लृदित्त्वाद् अङ् । 'बहुलं छन्दसि' (पा ६,४,७५) इति अडभावः । 'निपातैर्यद्यदि' (पा ८,१,३०) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः ।

इति तृतीयेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

'आ तू न इन्द्र मद्र्यक्' इति सूक्तस्य अतिरात्रे मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियोग उक्तः ।

आ तू न॑ इन्द्र म॒द्र्य॑ग्घुवा॒नः सोम॑पीतये । हरि॑भ्यां याह्यद्रिवः ॥१॥

आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । म॒द्र्य॑क् । हु॒वा॒नः । सोम॑ऽपीतये । हरि॑ऽभ्याम् । या॒हि॒ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ॥

हे अद्रिवः । अद्रिरिति वज्रनाम । वज्रवन् इन्द्र हुवानः हूयमानस्त्वं मद्र्यक् मदभिमुखः सन् नः अस्मदीये यज्ञे सोमपीतये सोमपानार्थम् हरिभ्याम् आ याहि

---

[1] ससृज्रि॒रे B; ससृज्रि॒रे C,D.

[2] स॒सृ॒ज्रि॒रे Cp.

[3] वैप १,४१४ c अपि द्र.

आगच्छ । मद्र्यग् इति । माम् अञ्चतीति 'ऋत्विग्दधृक्' (पा ३,२,५९) इत्यादिना क्विन्प्रत्ययः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (पा ७,२,९८) इति अस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यन्तस्य मादेशः । 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' (पा ६,३,९२) इति टेः अद्रि इत्यादेशः । 'अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्' (पावा ६,३,९२;९५) इति वचनाद् अद्र्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः०' (पा ८,२,४) इति यणः स्वरितत्वम् । 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (पा ८,२,६२) इति कुत्वम् ।

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्विय॑स्तिस्ति॒रे ब॒र्हिरा॑नु॒षक् । अयु॑ज्रन् प्रा॒तरद्र॑यः ॥२॥

स॒त्तः । होता॑ । न॒ः । ऋ॒त्विय॑ः । ति॒स्ति॒रे । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । अयु॑ज्रन् । प्रा॒तः । अद्र॑यः ॥

हे इन्द्र नः अस्मदीये यज्ञे होता एतन्नामक ऋत्विक् ऋत्वियः प्राप्तकालः सन् । 'छन्दसि घस्' (पा ५,१,१०६) इति घस् । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । सत्तः निषण्णोऽभूत् । कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् निष्ठानत्वाभावः[1] । तथा बर्हिः वेद्याम् आनुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा तिस्तिरे स्तीर्णम् अभूत् । स्तृञः कर्मणि लिटि रूपम् । 'ऋत इद्धातोः' (पा ७,१,१००) इति इत्त्वम् । द्विर्वचनम् । 'शर्पूर्वाः खयः' (७,४,६१) इति तकारस्य शेषः । 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' (पा ३,४,८१) इति एश् इत्यादेशः । एवं प्रातः प्रातःसवने अद्रयः ग्रावाणः सोमाभिषवार्थम् अयुञ्जन् संगता अभूवन् ।

इ॒मा ब्रह्म॑ ब्रह्मवाहः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॑द । वी॒हि शू॑र पुरो॒लाश॑म्[2] ॥

इ॒मा । ब्रह्म॑ । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒ह॒ः । क्रि॒यन्ते॑ । आ । ब॒र्हिः । सी॒द॒ । वी॒हि । शू॒र॒ । पु॒रो॒लाश॑म्[3] ॥

हे ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्ररूपेण प्राप्यत इति ब्रह्मवाहाः । तस्य संबोधनम् । तादृश इन्द्र तुभ्यम् इमा इमानि ब्रह्म[4] ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः क्रियन्ते । अतस्तदर्थं बर्हिः आ सीद उपविश । हे शूर शौर्योपेत इन्द्र आसन्नस्त्वं पुरोलाशम् अस्माभिर्दीयमानं वीहि भक्षय ।

रा॒र॒न्धि सव॑नेषु ण ए॒षु स्तोमे॑षु वृत्रहन् । उ॒क्थेष्वि॑न्द्र गिर्वणः ॥ ४ ॥

र॒र॒न्धि । सव॑नेषु । न॒ः । ए॒षु । स्तोमे॑षु । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । उ॒क्थेषु॑ । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒णः॒ ॥ ४ ॥

हे गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय इन्द्र हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः हे इन्द्र नः अस्माकं सवनेषु त्रिष्वपि एषु क्रियमाणेषु स्तोमेषु स्तोत्रेषु उक्थेषु शस्त्रेषु च ररन्धि रमस्व । रमतेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) इति शपः श्लुः ।

---

[1] नत्वा नास्ति S′.

[2] पु॒रो॒डाश॑म् C,K^m; पु॒रो॒ळाश॑म् K,V, ऋ ३,४१,३.

[3] पु॒रो॒डाश॑म् P.

[4] ब्रह्मा S′.

'वा छन्दसि' (पा ३,४,८८) इति हेः पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद्[1] 'अङ्गितश्च' (पा ६,४,१०३) इति हेर्धिः ।

म॒तयः॑ सोम॒पामु॒रुं रि॒हन्ति॒ शव॑स॒स्पति॑म् । इन्द्रं॑ व॒त्सं न मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥

म॒तयः॑ । सो॒म॒ऽपाम् । उ॒रुम् । रि॒हन्ति॑ । शव॑सः । पति॑म् । इन्द्र॑म् । व॒त्सम् । न । मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥

मतयः **अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः । मन ज्ञाने इत्यस्मात् कर्मणि 'मन्त्रे वृष'** (पा ३,३,९६) **इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ।** उरुम् **महान्तं** सोमपाम् **सोमस्य पातारं** शवसः **बलस्य** पतिम् **स्वामिनम्** इन्द्रं रिहन्ति **लिहन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः** — वत्सं न मातरः **यथा वत्सं मातरो गावो लिहन्ति तद्वत् ।**

स म॑न्दस्वा॒ ह्यन्ध॑सो॒ राध॑से त॒न्वा॑ म॒हे । न स्तो॒तारं॑ नि॒दे क॑रः ॥ ६ ॥

सः । म॒न्द॒स्व॒ । हि । अन्ध॑सः । राध॑से । त॒न्वा॑ । म॒हे । न । स्तो॒तार॑म् । नि॒दे । क॒रः॒ ॥

हे इन्द्र सः **तथाविधस्त्वं** तन्वा **तव शरीरेण निमित्तेन शरीरबलाय** अन्धसः **अन्नस्य सोमलक्षणस्य पानेन** मन्दस्व **हृष्टो भव । मदेर्मोदार्थस्य लोटि रूपम् । नात्र हिशब्दयोगाद् निघातप्रतिषेधः । हेरत्र समुच्चयार्थत्वात् ।** महे राधसे **धनाय प्रभूतधनार्थं च । हर्षणस्य प्रयोजनद्वयम् । हृष्टस्येन्द्रस्य शरीरवृद्धिः हविःप्रदातुर्यजमानस्य धनलाभश्च** हि । **किं च ते** स्तोतारं **मां** निदे **परकृतनिन्दायै । संपदादिलक्षणः क्विप् । आगमानुशासनस्य अनित्यत्वान्नुमभावः ।** न करः **नाकार्षीः । करोतेर्लुङि च्लेरङ् ।**

व॒यमि॑न्द्र त्वा॒यवो॑ ह॒विष्म॑न्तो जरामहे । उ॒त त्वम॑स्म॒युर्व॑सो ॥ ७ ॥

व॒यम् । इ॒न्द्र॒ । त्वा॒ऽयवः॑[2] । ह॒विष्म॑न्तः । ज॒रा॒म॒हे॒ । उ॒त । त्वम् । अ॒स्म॒ऽयुः । व॒सो॒ इति॑ ॥

हे इन्द्र त्वायवः **त्वां कामयमाना** वयं हविष्मन्तः **दित्सितेन सोमलक्षणेन हविषा तद्वन्तः सन्तो** जरामहे **त्वां स्तुमः ।** त्वायव[3] **इति । इच्छार्थे क्यचि मपर्यन्तस्य त्वादेशो** 'क्याच्छन्दसि'[4] (पा ३,२,१७०) **इति उप्रत्यये त्वद्यव इति प्राप्तौ** 'युष्मदस्मदोरनादेशे' (पा ७,२,८६) **इति अविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेन आत्वम् । प्रत्ययस्वरः ।** उत **अपि च हे** वसो **सर्वस्य वासक इन्द्र** त्वम् अस्मयुः **अभिमतप्रदानाय अस्मान् कामयिता भव ।**

मारे अ॒स्मद् वि मु॑मुचो॒ हरि॑प्रिया॒र्वाङ् या॑हि । इन्द्र॑ स्वधावो॒ मत्स्वे॒ह ॥८॥

मा । आ॒रे । अ॒स्मत् । वि । मु॒मु॒चः॒ । हरि॑ऽप्रिय । अ॒र्वाङ् । या॒हि॒ । इन्द्र॑ । स्व॒धा॒ऽव॒ः । मत्स्व॑ । इ॒ह ॥

---

[1] भावा नास्ति S'.　[2] त्वा॒यऽव॑ः P,P[2].　[3] त्वा त्वायव S'.　[4] बहुलं छंदसि S'.

हे हरिप्रिय । हरी एतन्नामानावश्वौ प्रियौ यस्य स तथोक्तः । तस्य संबोधनम् । अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे मा वि मुमुचः । हरिप्रियेत्युक्तत्वाद् रथयुक्तावश्वौ मा विमोचय किं तु रथारूढ एव अर्वाङ् अस्मदभिमुखं याहि आगच्छ । आगत्य च हे स्वधावः हविर्लक्षणेनान्नेन तद्वन् इन्द्र इह अस्मिन् देवयजने मत्स्व सोमपानेन हृष्टो भव । मदि स्तुतीत्यादिषु । अस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) इति विकरणस्य लुक् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वाद् अनिघातः ।

अ॒र्वाञ्चं॑ त्वा सु॒खे रथे॒ वह॑तामिन्द्र के॒शिना॑ । घृ॒तस्नू॑ ब॒र्हिरा॒सदे॑ ॥ ९ ॥

अ॒र्वाञ्च॑म् । त्वा॒ । सु॒ऽखे । रथे॑ । वह॑ताम् । इ॒न्द्र॒ । के॒शिना॑ । घृ॒तस्नू॒ इति॑ घृ॒तऽस्नू॑ । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां सुखे शरीरापीडनेन सुखकरे रथे केशिना केशवन्तौ स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ घृतस्नू श्रमजनितस्वेदोदकस्राविणावश्वौ आसदे आसदनीयं बर्हिः अर्वाञ्चम् अभिमुखं वहताम् प्रापयताम् । घृतस्नू इति । घृतोपपदात् ष्णु प्रस्रवणे इत्यस्मात् संपदादिलक्षणः क्विप् । घृतस्य स्नु स्रवणं ययोस्ताविति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । आसदे । कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण नित्स्वरः ।

इति तृतीयेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

'उप नः सुतमा गहि' इति सूक्तस्य अतिरात्र एव मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ।

उप॑ नः सु॒तमा ग॑हि॒ सोम॑मिन्द्र॒ गवा॑शिरम् । हरि॑भ्यां॒ यस्ते॑ अस्म॒युः ॥ १ ॥

उप॑ । नः॒ । सु॒तम् । आ । ग॒हि॒ । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । गोऽआ॑शिरम् । हरि॑ऽभ्याम् । यः । ते॒ । अ॒स्म॒ऽयुः ॥

हे इन्द्र नः अस्मदीयं सुतम् अभिषुतं गवाशिरम् गव्यं पयः आश्रयणसाधनं यस्य तम् । आङ्पूर्वात् श्रीणातेः[1] क्विपि 'अपस्पृधेथाम् आनृचुः' (पा ६,१,३६) इत्यादिना शिर्[2] इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तं सोमं प्रति उपा गहि समीपे आगच्छ । यतः हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः ते तव रथः[3] अस्मयुः अस्मान् कामयमानो वर्तते ।

तमि॑न्द्र॒ मद॒मा ग॑हि बर्हि॒ष्ठां ग्राव॑भिः सु॒तम् । कु॒विन्न्व॑स्य तृ॒प्णवः॑ ॥ २ ॥

तम् । इ॒न्द्र॒ । मद॑म् । आ । ग॒हि॒ । ब॒र्हि॒ःऽस्थाम् । ग्राव॑ऽभिः । सु॒तम् । कु॒वित् । नु । अ॒स्य॒ । तृ॒प्णवः॑ ॥

हे इन्द्र तं प्रसिद्धं मदम् मदकरं बर्हिष्ठाम् बर्हिषि स्थितं ग्रावभिः पाषाणैः सुतम् अभिषुतं सोमम् अभिलक्ष्य आ गहि आगच्छ । नु क्षिप्रम् अस्य सोमस्य

---

१. शृणोतेः S', २. शिर S', ३. यो रथः S'.

पानेन कुवित्। **बहुनामैतत्। प्रभूतं यथा भवति तथा** तृप्णवः **तृप्तो भव। तृप प्रीणने इत्यस्य लेटि अडागमः। व्यत्ययेन श्नुविकरणः।**

[1]इन्द्रमित्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः। आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥[1]

इन्द्रम्। इत्था। गिरः। मम। अच्छ। अगुः। इषिताः। इतः। आऽवृते। सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

[1]इन्द्रम् अच्छ **इन्द्रम् अभिलक्ष्य** मम गिरः[1] **स्तुतिरूपा वाचः** इषिताः **अस्माभिः प्रेरिताः सत्यः** इतः **अस्माद् देवयजनसकाशाद्** इत्था **इत्थम् उच्चार्यमाणप्रकारेण** अगुः **प्राप्ताः। इदम्शब्दात्** ‘था हेतौ च च्छन्दसि’ (पा ५,३,२६) **इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः। इदम** ‘एतेतौ रथोः’ (पा ५,३,४) **इति इत् इत्यादेशः। प्रत्ययस्वरः। किमर्थम्।** आवृते **आवर्तनाय अस्मद्यज्ञं प्रति आगमनाय। वृतु वर्तने। अस्य संपदादिलक्षणः क्विप्। गतिसमासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। आवृत्तिरपि किमर्थेति तत्राह**—सोमपीतये **सोमपानाय।**

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे। उक्थेभिः कुविदागमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रम्। सोमस्य। पीतये। स्तोमैः। इह। हवामहे। उक्थेभिः। कुवित्। आऽगमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रं **देवं** सोमस्य पीतये **पानाय** इह **अस्मिन् यज्ञे** स्तोमैः **त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमसाध्यैः स्तोत्रैः** उक्थेभिः **उक्थैः आज्यप्रउगादिशस्त्रसाध्याभिः स्तुतिभिश्च** हवामहे **आह्वयामः। स च आहूत इन्द्रः** कुवित् **बहुवारम्** आगमत् **अस्मद्यज्ञं प्रति आगच्छतु। गमेर्लेटि अडागमः। कुविद्योगाद् अनिघातः।** ‘आगमा अनुदात्ताः’ (पाम ३,१,३) **इति अटोऽनुदात्तत्वाद् धातुस्वरः।** ‘तिङि चोदात्तवति’ (पा ८,१,७१) **इति गतेर्निघातः।**

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान् दधिष्व शतक्रतो। जठरे वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र। सोमाः। सुताः। इमे। तान्। दधिष्व। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। जठरे। वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र इमे **ग्रहचमससंस्थिताः** सोमाः सुताः **त्वदर्थम् अभिषवादिना संस्कृताः हे** शतक्रतो **बहुकर्मन् हे** वाजिनीवसो **अन्नधन। यद्वा वाजः अन्नं फलरूपम् आस्विति वाजिन्यः**[2] **क्रियास्तासां वासक इन्द्र। वाजशब्दान्मत्वर्थीय इनिः।** ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’ (पा ४,१,५) **इति ङीप्। तासां वसो।** ‘संबुद्धौ च’ (पा ७,३,१०६) **इति गुणः।** तान् **त्वदर्थम् अभिषुतान् सोमान्** जठरे दधिष्व **धारय।**

विद्मा हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे। अधा ते सुम्नमीमहे ॥ ६ ॥

---

[1] नास्ति S'.　[2] वाजिनः S'.

वि॒द्म । हि । त्वा॒ । ध॒न॒म्ऽज॒यम् । वाजे॑षु । द॒धृ॒षम् । क॒वे॒ । अध॑ । ते॒ । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ ॥

हे कवे क्रान्तप्रज्ञ इन्द्र त्वा त्वां वाजेषु संग्रामेषु दधृषम् अतिशयेन शत्रुधर्षकं धनंजयम् शत्रुधनस्य जेतारं विद्म जानीमः । अध अतः कारणात् ते तव सुम्नम् सुखं सुखकरं धनं वा ईमहे याचामहे । धनंजयम् इति । जि जये इत्यस्माद् धने उपपदे 'संज्ञायां भृतॄवृजि°' (पा ३,२,४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' (पा ६,३,६७) इति मुम् आगमः । दधृषम् इति । धृषेर्यङ्लुगन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च' (पा २,४,७४) इति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते 'न धातुलोपे°' (पा १,१,४) इति तस्य प्रतिषेधः ।

इ॒ममि॑न्द्र॒ गवा॑शिरं॒ यवा॑शिरं च नः पिब । आ॒गत्या॒ वृष॑भिः सु॒तम् ॥ ७ ॥

इ॒मम् । इ॒न्द्र॒ । गोऽआ॑शिरम् । यव॑ऽआशिरम् । च॒ । नः॒ । पि॒ब॒ । आ॒ऽगत्य॑ । वृष॑ऽभिः । सु॒तम् ॥

हे इन्द्र गवाशिरम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । गव्याख्याशीर्द्रव्योपेतं[1] तथा यवाशिरं च यवलक्षणमिश्रणद्रव्योपेतं वृषभिः वर्षकैर्ग्रावभिः सुतं नः अस्मदीयम् इमं सोमम् आगत्य अस्मदभिमुखं प्राप्य पिब पानं कुरु । गवाशिरं यवाशिरम् इत्युभयत्र आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि 'अपस्पृधेथामानृचुः' (पा ६,१,३६) इत्यादिना शिर् इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

तुभ्येदि॑न्द्र॒ स्व ओ॒क्ये॒३॑ सोमं॑ चोदामि पी॒तये॑ । ए॒ष रा॑रन्तु ते हृ॒दि ॥८॥

तुभ्य॑ । इत् । इ॒न्द्र॒ । स्वे । ओ॒क्ये᳚ । सोम॑म् । चो॒दा॒मि॒ । पी॒तये॑ । ए॒षः । र॒र॒न्तु॒ । ते॒ । हृ॒दि ॥

हे इन्द्र तुभ्य इत् तुभ्यमेव । 'सुपां सुलुक्°' (पा ७,१,३९) इति सुपो लुक् । पीतये पानार्थं स्वे स्वीये ओक्ये ओकसि स्थाने जठरे । वस्वादित्वात् (तु. पाका ५,४,२५) स्वार्थिको यत् । सोमं पीतये पानाय चोदामि प्रेरयामि । स एष पीतः सोमः ते तव हृदि हृदये ररन्तु अत्यर्थं रमताम् । रमु क्रीडायाम् इत्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् अभ्यासस्य नुगभावः । संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा ६,३,१३७) इति अभ्यासस्य दीर्घः ।

त्वां सु॒तस्य॑ पी॒तये॑ प्र॒त्नमि॑न्द्र हवामहे । कु॒शि॒कासो॑ अव॒स्यवः॑ ॥ ९ ॥

त्वाम् । सु॒तस्य॑ । पी॒तये॑ । प्र॒त्नम् । इ॒न्द्र॒ । ह॒वा॒म॒हे॒ । कु॒शि॒कासः॑ । अ॒व॒स्यवः॑ ॥ ९ ॥

---

[1] 'शिरद्' S'.

हे इन्द्र प्रत्नम् पुरातनं त्वां सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानाय कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयम् अवस्यवः रक्षाकामाः सन्तो हवामहे आह्वयामः। कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायाम् ‘अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च’ (पा ६,१,११६) इति एङः प्रकृतिभावः।

इति तृतीयेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम्।

‘अश्वावति प्रथमः’ इति सूक्तस्य अतिरात्रे क्रतौ मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः। अस्यान्तिमा ‘बर्हिर्वा यत्’ (६) इत्येषा परिधानीया।

अश्वा॑वति प्रथ॒मो गोषु॑ गच्छति सुप्रा॒वीरि॑न्द्र॒ मर्त्य॒स्तवो॒तिभिः॑ ।
तमित् पृ॑णक्षि॒ वसु॑ना॒ भवी॑यसा॒ सिन्धु॒मापो॒ यथा॒भितो॒ विचे॑तसः ॥ १ ॥

अश्व॑ऽवति । प्र॒थ॒मः । गोषु॑ । ग॒च्छ॒ति॒ । सु॒प्र॒ऽअ॒वीः । इ॒न्द्र॒ । मर्त्यः॑ । तव॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ ।
तम् । इत् । पृ॒ण॒क्षि॒ । वसु॑ना । भवी॑यसा । सिन्धु॑म् । आप॑ः । यथा॑ । अ॒भित॑ः । विऽचे॑तसः ॥

हे इन्द्र यो मर्त्यः तवोतिभिः रक्षाभिः सुप्रावीः सुष्ठु रक्षितो भवति स मर्त्यः अश्वावति बहुभिरश्वैस्तद्वति युद्धे यद्वा बह्वश्वोपेते जने। बह्वश्ववत्सु इत्यर्थः। तेषु प्रथमः मुख्यः सन् गच्छति मुख्यो भवति। तथा गोषु गोमत्सु प्रथमो गच्छति। बहुपशुको भवतीत्यर्थः। त्वमपि भवीयसा बहुतरेण भवितृतमेन वा। बहुभावं प्राप्नुवता। भवितृशब्दात्[1] ‘तुश्छन्दसि’ (पा ५,३,५९) इति ईयसुन्। तुरिष्ठेमेयःसु’ (पा ६,४,१५४) इति तृलोपः। वसुना धनेन अभितः तमित् तमेव पुरुषं पृणक्षि संपृक्तं करोषि। पृची संपर्के। रौधादिकः। तत्र दृष्टान्तः—यथा विचेतसः विशिष्टज्ञानसाधना आपः अभितः सिन्धुम् समुद्रं पूरयन्ति तद्वत्।

आपो॒ न दे॒वीरुप॑ यन्ति हो॒त्रिय॑म॒वः प॑श्यन्ति॒ वित॑तं॒ यथा॒ रजः॑ ।
प्रा॒चैर्दे॒वास॒ः प्र ण॑यन्ति देव॒युं ब्र॑ह्म॒प्रियं॑ जोषयन्ते व॒रा इ॑व ॥ २ ॥

आप॑ः । न । दे॒वीः । उप॑ । य॒न्ति॒ । हो॒त्रिय॑म् । अ॒वः । प॒श्य॒न्ति॒ । विऽत॑तम् । यथा॑ ।
रज॑ः । प्रा॒चैः । दे॒वास॑ः । प्र । न॒य॒न्ति॒ । दे॒व॒ऽयुम् । ब्र॒ह्म॒ऽप्रिय॑म् । जो॒ष॒य॒न्ते॒ । व॒राःऽइ॑व ॥

हे इन्द्र होत्रियम् होत्रार्हं त्वाम् आपो न देवीः द्योतमाना आपो यथा उप यन्ति उपगच्छन्ति निम्नं प्रदेशं समुद्रादिकं वा एवम् उप यन्ति त्वाम् उपगच्छन्ति। सामर्थ्यात् स्तुतयः स्तोतारो वेति लभ्यते। तथा अवः पश्यन्ति अवः अवस्तात्

---

[1] भवति° S′.

पश्यन्ति । तव स्वरूपं द्रष्टुम् अशक्ता इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः — यथा विततम् सर्वतो व्याप्तं विस्तृतं रजः । 'ज्योती रज उच्यते' इति निरुक्तम् (४,१९)। किं च देवासः सावित्रं तेजो यथा द्रष्टुम् अशक्ता अवस्तात् पश्यन्ति तद्वत् । यद्वा स्तोतार ऋत्विजः त्वां प्राचैः प्राचीनं प्र णयन्ति वेद्यभिमुखं गमयन्ति । ब्रह्मप्रियम् । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं त्वदर्थं सोमम् अग्निं च प्राञ्चं प्र णयन्ति । कर्म वा । तत् प्रियं यस्य स तादृशं त्वां वरा इव यथा वराः कन्या जोषयन्ते एवम् ऋत्विजो जोषयन्ते सेवन्ते ।

अधि॒ द्वयो॑रदधा उ॒क्थ्यं॑[1] वचो॑ य॒तस्रु॑चा मि॒थु॒ना या सं॑प॒र्य॑तः ।
असं॑यत्तो व्र॒ते ते॑ क्षेति॒ पुष्य॑ति भ॒द्रा श॒क्तिर्यज॑मानाय सुन्व॒ते ॥ ३ ॥

अधि॑ । द्वयोः॑ । अ॒द॒धाः॒ । उ॒क्थ्य᳚म् । वच॑ः । य॒तऽस्रु॑चा । मि॒थु॒ना । या । स॒प॒र्यत॑ः ।
अस॑म्ऽयत्तः । व्र॒ते । ते॒ । क्षे॒ति॒ । पुष्य॑ति । भ॒द्रा । श॒क्तिः । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥ ३ ॥

हे ब्राह्मणाच्छंसिन् द्वयोः हविर्धानयोश्छदिष्मतोः अधि उपरि उक्थ्यम् उक्थं स्तोत्रं तद्योग्यं वचः 'युजे वां ब्रह्म' (अ १८,३,३९) इत्यादिरूपम् उभयोर्मध्यवर्ति तृतीयच्छदिःस्थानीयं वचः वचनम् अध्यदधाः निहितवान् असि । उभे हविर्धाने विशेष्येते — यतस्रुचा यताः संबद्धाः स्रुचः ग्रहचमसादिलक्षणा यज्ञसाधनानि पात्राणि ययोस्ते तादृग्रूपे मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने या ये हविर्धाने । सर्वत्र 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति विभक्तेराकारः । तादृशे हविर्धाने सपर्यतः इन्द्रं पूजयतः । सोमपानोचितपात्रधारणद्वारेणेति भावः । तयोरधीति पूर्वत्रान्वयः । किं च हे इन्द्र ते व्रते तव कर्मणि त्वदुद्देश्ये यागे यजमानः असंयत्तः व्यापारान्तरेष्वसंबद्धः सन् क्षेति निवसति पुष्यति आत्मानं प्रजापश्वादिना । सुन्वते त्वदर्थम् अभिषवं कुर्वते यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य भद्रा कल्याणी शक्तिः बलम् अस्तु । त्वदनुग्रहाद् इति शेषः । अयं मन्त्र ऐतरेयब्राह्मणे व्याख्यातः — " 'अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः' इति । द्वयोर्ह्येतत् तृतीयं छदिरधिनिधीयते । 'उक्थ्यं वचः' इति यदाह' यज्ञियं वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्धयति । 'यतस्रुचा मिथुना या सपर्यतः । असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यति' इति । यदेवादः पूर्वं यत्तवत् पदम् आह तदेवैतेन शान्त्या शमयति । 'भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते' इत्याशिषम् आशास्ते" (ऐब्रा १, २९) इति ।

आदङ्गि॑राः प्रथ॒मं द॑धिरे॒ वय॑ इ॒द्धाग्न॑यः॒ शम्या॒ ये सु॑कृ॒त्यया॑ ।
सर्वं॑ प॒णेः सम॑विन्दन्त॒ भोज॑न॒मश्वा॑वन्तं॒ गोम॑न्त॒मा प॒शुं नरः॑ ॥ ४ ॥

---

[1] तदाह S'.

आत् । अङ्गि॑राः । प्र॒थ॒मम् । द॒धि॒रे॒ । वयः॑ । इ॒द्धऽअ॑ग्नयः । शम्या॑ । ये । सु॒ऽकृ॒त्यया॑ ।
सर्व॑म् । प॒णेः । सम् । अ॒वि॒न्द॒न्त॒[1] । भोज॑नम् । अश्व॑ऽवन्तम् । गोऽम॑न्तम् । आ । प॒शुम् । नरः॑ ॥

हे इन्द्र अङ्गिराः अङ्गिरसः । 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इत्यादिना जसः सुः । प्रथमम् अग्रतो वयः हविर्लक्षणम् अन्नम् आत् अनन्तरमेव यदा पणिभिर्गावोऽपहृतास्तदानीमेव दधिरे अधारयन् त्वदर्थं संपादितवन्तः । कीदृशा अङ्गिरसः । ये सुकृत्यया । कृतिः करणं व्यापारः । शोभनव्यापारोपेतेन शम्या । कर्मनामैतत् । कर्मणा अग्निष्टोमादिलक्षणेन निमित्तेन इद्धाग्नयः प्रज्वलिताहवनीयाद्यग्निमन्तस्ते नरः नेतारः अङ्गिरसः पणेः एतन्नामकस्यासुरस्य सर्वम् यद्यद् अपहृतम् आसीत् तत् सर्वं भोजनम् धनं समविन्दन्त समलभन्त । भोजनं विशिनष्टि — अश्वावन्तम् बहुभिरश्वैर्युक्तं गोमन्तम् बह्वीभिर्गोभिर्युक्तम् । आ इति चार्थे । पशुम् आ उक्ताश्वगोव्यतिरिक्तम् अजाव्यादि अन्यत् पशुजातं च समविन्दन्त ।

य॒ज्ञैरथ॑र्वा प्र॒थ॒मः प॒थस्त॑ते॒ तत॒ः सू॒र्यो॑ व्र॒त॒पा वे॒न आज॑नि ।
आ गा आ॑जदु॒शना॑ का॒व्यः सचा॑ य॒मस्य॑ जा॒तम॒मृत॑ं यजामहे ॥ ५ ॥

य॒ज्ञैः । अथ॑र्वा । प्र॒थ॒मः । प॒थः । त॒ते॒ । तत॑ः । सूर्यः॑ । व्र॒त॒ऽपाः । वे॒नः । आ । अ॒ज॒नि॒ ।
आ । गाः । आ॒ज॒त् । उ॒शना॑ । का॒व्यः । सचा॑ । य॒मस्य॑ । जा॒तम् । अ॒मृत॑म् । य॒जा॒म॒हे॒ ॥

अथर्वा एतन्नामा महर्षिः यज्ञैः इन्द्रम् उद्दिश्य क्रियमाणैर्यागैः साधनैः प्रथमः सूर्यादिभ्यः पूर्वभूतः सन् पथः अपहृतानां गवां मार्गान् तते विस्तारितवान् । ज्ञातवान् इत्यर्थः । ततः अनन्तरं वेनः कान्तः सूर्यो व्रतपाः गवानयनकर्मणः पालयिता आजनि प्रादुरभूत् । अन्धकाराविष्टानां गवां प्रकाशकोऽभूद् इत्यर्थः । अनन्तरं काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचा इन्द्रसहायभूतः सन् गाः आजत् आभिमुख्येन प्राप्नोत् । यमस्य सर्वनियन्तुः सूर्यस्य प्रयोजनाय जातम् प्रादुर्भूतम् अथवा यमस्य यमात् नियन्तुरीश्वरात् जातम् अमृतम् अमरणधर्माणम् इन्द्रं यजामहे पूजयामः ।

ब॒र्हिर्वा॒ यत् स्व॑प॒त्याय॑ वृ॒ज्यते॒ऽर्को वा॒ श्लोक॑मा॒घोष॑ते दि॒वि ।
ग्रावा॒ यत्र॒ वद॑ति का॒रुरु॒क्थ्य१॒स्तस्येदिन्द्रो॑[2] अभिपि॒त्वेषु॑ रण्यति ॥ ६ ॥

ब॒र्हिः । वा॒ । यत् । सु॒ऽअ॒प॒त्याय॑ । वृ॒ज्यते॑ । अ॒र्कः । वा॒ । श्लोक॑म् । आ॒ऽघोष॑ते । दि॒वि ।
ग्रावा॑ । यत्र॑ । वद॑ति । का॒रुः । उ॒क्थ्यः॑ । तस्य॑ । इत् । इन्द्रः॑ । अ॒भि॒ऽपि॒त्वेषु॑ । र॒ण्य॒ति॒ ॥

यत् यस्य यज्ञस्य संबन्धि बर्हिः स्वपत्याय शोभनापत्याय फलाय यज्ञपात्राणां शोभनायतनाय वा वृज्यते छिद्यते । आस्तीर्यत इत्यर्थः । यच्छब्दयोगाद्

---

[1] अ॒वि॒दु॒न्त॒ P; अ॒विं॒द॒त॒ Cp.

[2] °रु॒क्थ्यं॑३॒स्त° B, Bʰ, C, Dc, Cs; °रु॒क्थ्यं॑स्त° R.

अनिघातः । अर्को वा अर्चनसाधनमन्त्रोपेतो होता च श्लोकम् । वाङ्नामैतत् । वागात्मकं शस्त्रादिकं यत् यत्र दिवि द्योतमाने यज्ञे आघोषते उच्चारयति । अत्रापि यच्छब्दोऽनुवर्तते । तद्योगाद् अनिघातः । यत्र च यज्ञे ग्रावा अभिषवसाधनः पाषाणः कारुरुक्थ्यः । लुप्तोपमम् एतत् । उक्थार्हः स्तोतेव वदति शब्दं करोति । तस्येत् तादृशस्यैव यज्ञस्य अभिपित्वेषु समीपदेशेषु इन्द्रो देवः रण्यति रमते । उक्तलक्षणो यागः अस्मदर्थं भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति वा । रमु क्रीडायाम् । व्यत्ययेन श्यन् परस्मैपदं च । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ।

प्रोग्रां पी॒तिं वृष्ण॑ इयर्मि स॒त्यां प्र॒यै सु॒तस्य॑ हर्यश्व॒ तुभ्य॑म् ।
इन्द्र॒ धेना॑भिरि॒ह मा॑दयस्व धी॒भिर्विश्वा॑भि॒ः शच्या॑ गृ॒णा॒नः ॥ ७ ॥

प्र । उ॒ग्राम् । पी॒तिम्[1] । वृष्णे॑ । इ॒य॒र्मि॒ । स॒त्याम् । प्र॒ऽयै । सु॒तस्य॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । तुभ्य॑म् ।
इन्द्र॑ । धेना॑भिः । इ॒ह । मा॒द॒य॒स्व॒ । धी॒भिः । विश्वा॑भिः । शच्या॑ । गृ॒णा॒नः ॥ ७ ॥

हे हर्यश्व हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र वृष्णे अभिमतफलवर्षित्रे प्रयै प्रकृष्टगमनाय तुभ्यं सुतस्य अभिषुतस्य सोमरसस्य उग्राम् उद्गूर्णबलां सत्याम् अवितथसामर्थ्यां पीतिम् पानं प्रेयर्मि प्रेरयामि । हे इन्द्र त्वं च इह अस्मिन् यज्ञे धेनाभिः प्रीणयित्रीभिः विश्वाभिः सर्वाभिः धीभिः स्तुतिभिस्तदात्मकैः कर्मभिः । यद्वा धेनेति वाङ्नाम । धीपूर्विकाभिः स्तुतिभिः शच्या । कर्मनामैतत् । कर्मणा यागेन निमित्तेन बलेन वा गृणानः स्तूयमानो मादयस्व हृष्टो भव ।

इति तृतीयेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

'योगेयोगे तवस्तरम्' इति चत्वारि सूक्तानि अतिरात्रे क्रतौ तृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे[2] विनियुक्तानि । तत्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । 'उत्तम आरोहोऽसि'[3] इत्यारभ्य सूत्रितं वैताने—“'योगेयोगे तवस्तरम्' (अ २०,२६,१), 'युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषम्' (अ २०,२६,४) इति स्तोत्रियानुरूपौ । 'अपाः पूर्वेषाम्' (अ २०,३२,३) इति परिधानीया । 'ऊती शचीवः' (अ २०,३३,३) इति याज्या” (वैताश्रौ ११,११-१३) इति ।

अत्रापि 'ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि [4]सूक्तानि । अन्त्यं[4] पच्छः पर्यासः' (वैताश्रौ २६,६) इति सूत्रितत्वाद् 'यदिन्द्राहम्' इत्युत्तरेषां त्रयाणां सूक्तानाम् अत्रैव तृतीयपर्याये ब्रह्मशस्त्रे विनियोग उपपन्नः । अत एव 'प्र ते महे' इति सूक्तस्य अन्तिमा “'अपाः पूर्वेषाम्' (अ २०,३२,३) इत्येषा ऋक् परिधानीया” (वैताश्रौ २६,१२) इति सूत्रितम् ।

---

[1] पीतिंम् P. [2] शस्त्रे नास्ति S′. [3] आरो नास्ति S′. [4] सूक्तान्यंतः S′.

योगे॑योगे त॒वस्त॑रं॒ वाजे॑वाजे हवामहे । सखा॑य॒ इन्द्र॑मू॒तये॑ ॥ १ ॥

योगे॑ऽयोगे । त॒वःऽत॑रम् । वाजे॑ऽवाजे । ह॒वा॒म॒हे॒ । सखा॑यः । इन्द्र॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ १ ॥

योगेयोगे शत्रुसेनादेः संगमेसंगमे सति तत्तद्यागकर्मणः संप्राप्तौ सत्यां वा । युजिर् योगे । 'हलश्च' (पा ३,३,१२१) इति घञ् । 'चजोः कु घिण्यतोः' (पा ७,३,५२) इति कुत्वम् । आद्युदात्तत्वम् । 'नित्यवीप्सयोः' (पा ८,१,४) इति वीप्सायां द्विर्भावे सति आम्रेडितानुदात्तत्वम् । तवस्तरम् अतिशयेन बलवन्तम् इन्द्रम् । तवस्शब्दात् 'अस्मायामेधा°' (पा ५,२,१२१) इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य छान्दसो लोपः । सखायः सखिभूता वयम् ऊतये रक्षणाय हवामहे आह्वयामः । तथा वाजेवाजे अन्नेऽन्ने यदायदा अन्नं लब्धव्यं भवति तदातदा उक्तमहिमोपेतम् इन्द्रं हवामहे ।

आ घा॑ गम॒द् यदि॒ श्रव॑त् सह॒स्रिणी॑भिरू॒तिभिः॑ । वाजे॑भि॒रुप॑ नो॒ हव॑म् ॥ २ ॥

आ । घ॒ । ग॒म॒त् । यदि॑ । श्रव॑त् । स॒ह॒स्रिणी॑भिः । ऊ॒तिऽभिः॑ । वाजे॑भिः । उप॑ । नः॒ । हव॑म् ॥

स इन्द्रः यदि नो हवम् आह्वानं श्रवत् शृणुयात् । शृणोतेर्लेटयडागमः । तर्हि सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः ऊतिभी रक्षाभिः वाजेभिः वाजैरन्नैश्च सह । घेति प्रसिद्धौ । उपा गमत् उपागच्छेदेव । गमेर्लेटयडागमः । 'इतश्च लोपः°' (पा ३,४,९७) इति इकारलोपः । यद्वा छान्दसे लुङि 'पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु' (पा ३,१,५५) इति च्लेः अङ् आदेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि' (पा ६,४,७५) इति अडभावः ।

अनु॑ प्र॒त्नस्यौक॑सो हु॒वे तु॑विप्र॒तिं नर॑म् । यं ते॒ पूर्वं॑ पि॒ता हु॒वे ॥ ३ ॥

अनु॑ । प्र॒त्नस्य॑ । ओक॑सः । हु॒वे । तु॒वि॒ऽप्र॒तिम् । नर॑म् । यम् । ते॒ । पूर्व॑म् । पि॒ता । हु॒वे ॥

हे इन्द्र प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकसः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य अधिपतिं तुविप्रतिम् बहूनां योद्धॄणां प्रतिनिधिभूतं नरम् नेतारं त्वाम् अनु आनुलोम्येन हुवे आह्वयामि । यं ते त्वां पूर्वम् पूर्वकाले पिता मदीयस्तातः स्वाभिमतसिद्धये हुवे आहूतवान् । तम् इन्द्रं हुवे इति पूर्वत्र संबन्धः । ह्वेञो लिटि 'बहुलं छन्दसि' (पा ६,१,३४) इति [1]संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वम्[1] । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (पावा ६,१,८) इति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पूर्वस्य तु पादादित्वात् अनिघातः ।

---

[1] °रणपररूपत्वे S'; °रणपरपूर्वत्वे शंपा.

यु॒ञ्जन्ति॑ ब्र॒ध्नम॑रु॒षं चर॑न्तं॒ परि॑ त॒स्थुषः॑ । रोच॑न्ते रोच॒ना दि॒वि ॥ ४ ॥

यु॒ञ्जन्ति॑ । ब्र॒ध्नम् । अ॒रु॒षम् । चर॑न्तम् । परि॑ । त॒स्थुषः॑ । रोच॑न्ते । रो॒च॒ना । दि॒वि ॥

ब्रध्नम् **महान्तम् । महन्नामैतत्** । अरुषम् **आरोचमानं** तस्थुषः **स्थावरान्** परि । **एतज्जङ्गमानाम् अपि उपलक्षणम् । स्थावरजङ्गमानाम् उपरि** चरन्तम् **स्वर्गावस्थान् सूर्यात्मना वा**[1] **परिचरन्तम् एवंमहानुभावम् इन्द्रं** युञ्जन्ति **रथे योजयन्ति । अत्र सामर्थ्यात् हरिनामकान् अश्वान् इति गम्यते ।** रोचना **रोचनानि रथयुक्तानाम् अश्वानां रथस्य च रश्मयो** दिवि रोचन्ते **दीप्यन्ते । अयं मन्त्रः उत्तरमन्त्रे** 'युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी' **इति हर्यो रथयोजनाभिधानात् तदनुसारेण केवलेन्द्रपरतया व्याख्यातः**[2] **। तदनन्तरमन्त्रे** 'केतुं कृण्वन्नकेतवे' (६) [3]**इति केतूपाधिकस्य**[3] **इन्द्रस्याभिधानात्** [4]**तदनुसारेणायं सूर्यात्मकेन्द्रपरतयापि**[4] **व्याख्येयः । ब्रध्नशब्दः सूर्यपर्यायः । बध्नाति नियमयति सर्वं जगद् इति ब्रध्नः सूर्यः । तं रथे युञ्जन्ति हरितोऽश्वाः । अरुषं चरन्तं परि तस्थुष इत्येतत् समानम् । तस्य रोचना रोचनानि रश्मिजालानि दिवि रोचन्त इति । अयं मन्त्रो ब्राह्मणे आदित्याग्निवायुलोकात्मना व्याख्यातः**—" 'युञ्जन्ति ब्रध्नम्' इत्याह । असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । 'अरुषम्' इत्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । 'चरन्तम्' इत्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । 'परि तस्थुषः' इत्याह । इमे वै लोकाः परि तस्थुषः । इमान् एवास्मै लोकान् युनक्ति । 'रोचन्ते रोचना दिवि' इत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति" (तैब्रा ३,९,४,१;२) **इति ।**

यु॒ञ्जन्त्य॑स्य॒ काम्या॒ हरी॒ विप॑क्षसा॒ रथे॑ । शोणा॑ धृ॒ष्णू नृ॒वाह॑सा ॥ ५ ॥

यु॒ञ्जन्ति॑ । अ॒स्य॒ । काम्या॑ । हरी॒ इति॑ । विऽप॑क्षसा । रथे॑ । शोणा॑ । धृ॒ष्णू इति॑ । नृ॒ऽवाह॑सा ॥ ५ ॥

अस्य **उक्तलक्षणेन्द्रस्य** रथे हरी **एतन्नामानावश्वौ** युञ्जन्ति **रथे योजयन्ति सारथयः । कीदृशौ ।** काम्या **काम्यौ कामयितव्यौ** विपक्षसा **विविधे पक्षसी स्वीये रथसंबन्धिनी वा ययोस्तौ तादृशौ रथोभयपार्श्वस्थितावित्यर्थः ।** शोणा **रक्तवर्णौ** धृष्णू **धर्षकौ** नृवाहसा **नृणां सारथिप्रभृतीनां वोढारौ ।**

के॒तुं कृ॒ण्वन्न॑के॒तवे॒ पेशो॑ मर्या अपे॒शसे॑ । समु॒षद्भि॑रजायथाः ॥ ६ ॥

के॒तुम् । कृ॒ण्वन् । अ॒के॒तवे॑ । पेशः॑ । म॒र्याः॒ । अ॒पे॒शसे॑ । सम् । उ॒षत्ऽभिः॑ । अ॒जा॒य॒थाः॒ ।

हे मर्याः **मरणधर्माणो मनुष्याः । अमुं सूर्यात्मकम् इन्द्रं पश्यतेति शेषः ।** अकेतवे **प्रज्ञानरहिताय जनाय** केतुम् **प्रज्ञानं** कृण्वन् **कुर्वन् तथा** अपेशसे **अन्ध-**

---

[1] वा सर्वेषाम् S'. [2] °तं S'. [3] इति केतू नास्ति, स्थानं तु षण्णां वर्णानां रिक्तम् S', [4] °णायमपि सूर्यात्मकेंद्रपरतया S',

कारावृतत्वेन रूपरहिताय पदार्थाय पेशः रूपं कृण्वन् उषद्भिः ओषकै रश्मिभिः उषोभिर्वा सह सम् अजायथाः । व्यत्ययेन मध्यमः पुरुषः । समजायत संभूतः । एवं सूर्यात्मना संभूतम् हे मर्याः पश्यतेत्यर्थः ।

इति तृतीयेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

'यदिन्द्राहम्' इति सूक्तस्य अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियोग उक्तः ।

यदि॑न्द्रा॒हं यथा॒ त्वमीशी॑य॒ वस्व॒ एक॒ इत् । स्तो॒ता मे॒ गोष॑खा स्यात् ॥ १ ॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । अ॒हम् । यथा॑ । त्वम् । ईशी॑य । वस्वः॑ । एकः॑ । इत् । स्तो॒ता । मे॒ । गोऽस॑खा । स्या॒त् ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त यथा त्वम् एक इत् देवानां मध्ये एक एव वस्वः वासकस्य धनस्य ईशिषे तथा यत् यदि अहम् अपि एक इत् एक एव वस्वः वसुनो धनस्य ईशीय ईश्वरः स्याम् तर्हि यथा तव स्तोता गोषखा स्याद् एवं मे मम स्तोता अपि गोषखा स्यात् । बह्वीनां गवां स्वामी भवेत् । उपलक्षणम् एतत् । सर्वैश्वर्ययुक्तो भवेदित्यर्थः । तस्मात् तव स्तोतारं मां त्वत्सदृशं[1] कुर्वित्यभिप्रायः । गोषखेत्यत्र सुषामादित्वात् षत्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तः ।

शिक्षे॑यमस्मै॒ दित्से॑यं॒ शची॑पते मनी॒षिणे॑ । यद॒हं गोप॑ति॒ः स्याम् ॥ २ ॥

शिक्षे॑यम् । अ॒स्मै॒ । दित्से॑यम् । शची॑ऽपते । म॒नी॒षिणे॑ । यत् । अ॒हम् । गोऽप॑तिः । स्याम् ॥

हे शचीपते इन्द्र अस्मै मनीषिणे मनस ईशित्रे स्तोत्रे दित्सेयम् दानानि दातुम् इच्छेयम् । दा दाने । सन् । 'सनि मीमा' (पा ७,४,५४) इत्यादिना इस्भावः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (पा ७,४,५८) इति अभ्यासलोपः । 'सः स्यार्धधातुके' (पा ७,४,४९) इति सकारस्य तत्वम् । वाक्यभेदाद् अनिघातः । तथा । शिक्षेयम् अपि प्रार्थितं धनं दद्यां च । शिक्षतिर्दानकर्मा । कदैवं स्याम् इति तत्राह—यत् यदा अहं तव स्तोता त्वदनुग्रहाद् गोपतिः स्यां तदा दित्सेयं शिक्षेयं च । तस्मान्मां तादृक्सामर्थ्यं कुर्विति भावः ।

धे॒नुष्ट॑ इन्द्र सू॒नृता॒ यज॑मानाय सुन्व॒ते । गामश्वं॑ पि॒प्युषी॑ दुहे ॥ ३ ॥

धे॒नुः । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । सू॒नृता॑ । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते । गाम् । अश्व॑म् । पि॒प्युषी॑ । दु॒हे॒ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सूनृता । वाङ्नामैतत् । अस्मदीया प्रियसत्यात्मिका[2] वाक् ते तव धेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा गोवत् प्रीणयित्री भूत्वा सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय

---

[1] तत्सदृशं S′.　　[2] °का रूपा S′.

पिप्युषी तमेव यजमानं वर्धयित्री सती गाम् अश्वं च । उपलक्षणम् एतत् । गवाश्वादिकं सर्वम् अभिलषितं दुहे दुग्धे । छान्दसे लिटि ‘द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्’ (पावा ६,१,८) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । पिप्युषी । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । अस्माल्लिट् । ‘प्यायः पी’, ‘लिड्यङोश्च’ (पा ६,१,२८;२९) इति परत्वेन द्विर्वचनात् पूर्वमेव पीभावः । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ‘क्वसुश्च’ (पा ३,२,१०७) इति लिटः क्वसुरादेशः । ‘उगितश्च’ (पा ४,१,६) इति ङीपि कृते ‘वसोः संप्रसारणम्’ (पा ६,४,१३१) इति संप्रसारणम् । ‘आदेशप्रत्यययोः’ (पा ८,३,५९) इति षत्वम् । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ।

न ते॑ व॒र्तास्ति॒ राध॑स॒ इन्द्र॑ दे॒वो न मर्त्यः॑ । यद् दित्स॑सि स्तु॒तो म॒घम् ॥४॥

न । ते॒ । व॒र्ता । अ॒स्ति॒ । राध॑सः । इन्द्र॑ । दे॒वः । न । मर्त्यः॑ । यत् । दित्स॑सि । स्तु॒तः । म॒घम् ॥

हे इन्द्र ते तव राधसः धनस्य वर्ता निवारको न नास्त्येव । निवारणनिषेधस्य उपयोगसिद्धये निषेध्यान् संभावितान् निर्दिशति — देवो न मर्त्य इति । वर्ता देवो नास्ति । वर्ता मर्त्यो मनुष्योपि नास्ति । यत् यदि स्तुतः अस्माभिः स्तुतिं प्राप्तः प्रख्यापितगुणः सन् मघम् मंहनीयं धनं दित्ससि दातुम् इच्छसि । तर्हि वर्ता न कोप्यस्ति ।

य॒ज्ञ इन्द्र॑मवर्धय॒द् यद् भूमिं॒ व्यव॑र्तयत् । च॒क्रा॒ण ओ॑प॒शं दि॒वि ॥५॥

य॒ज्ञः । इन्द्र॑म् । अ॒व॒र्ध॒य॒त् । यत् । भूमि॑म् । वि । अव॑र्तयत् । च॒क्रा॒णः । ओ॒प॒शम् । दि॒वि ॥

यज्ञः अस्माभिरनुष्ठीयमानः इन्द्रं[1] देवम् अवर्धयत् । हविषा स्तुत्या वा अभिवृद्धम् अकरोत् । कदेत्युच्यते — यत् यदा दिवि अन्तरिक्षे मेघम् ओपशम् सर्वत उपशयानं चक्राणः कुर्वन् भूमिं व्यवर्तयत् विवृत्तां[2] वृष्ट्युदकेन उच्छूनाम् अकरोत् । वृष्टिद्वारा सस्यादिसमृद्ध्या भूमिं पुष्टाम् अकरोत् तदेति संबन्धः । ओपशम् इति । आङुपपूर्वात् शीङः ‘अन्येष्वपि[3] दृश्यते’ (पा ३,२,१०१) इति डः ।

वा॒वृ॒धा॒नस्य॑ ते व॒यं विश्वा॒ धना॑नि जि॒ग्युषः॑ । ऊ॒तिमि॒न्द्रा वृ॑णीमहे ॥६॥

व॒वृ॒धा॒नस्य॑ । ते॒ । व॒यम् । विश्वा॑ । धना॑नि । जि॒ग्युषः॑ । ऊ॒तिम् । इ॒न्द्र॒ । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥

हे इन्द्र ववृधानस्य वर्धमानस्य स्तुत्या वर्धमानस्य विश्वा विश्वानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि जिग्युषः जितवतः । जि जये । लिड्द्विर्वचने । ‘सन्लिटोर्जेः’[4] (पा ७,३,५७) इति कुत्वम् । लिटः क्वसुरादेशः । भसंज्ञायां ‘वसोः संप्रसारणम्’ (पा ६,४,१३१)

---

[1] या इंद्रं S', [2] विवृत्तं S', [3] अन्येषामपि S', [4] अभ्यासाच्च S',

इति संप्रसारणम् । 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' **इति न्यायात् कथं क्वसोः संप्रसारणम् इति चेद्, उकारोच्चारणसामर्थ्याद् यथा वसुग्रहणं सिद्धं तथैव क्वसोरपि ग्रहणम् इष्यते । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । तादृशस्य** ते **तव** ऊतिम् **रक्षाम्** आ वृणीमहे **आभिमुख्येन संभजामहे ।**

व्य॑१॒न्तरि॑क्षमतिर॒न्मदे॒ सोम॑स्य रोच॒ना । इन्द्रो॒ यदभि॑नद् व॒लम् ॥१॥

वि । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒ति॒र॒त् । मदे॑ । सोम॑स्य । रो॒च॒ना । इन्द्रः॑ । यत् । अभि॑नत् । व॒लम् ॥

इन्द्रो **देवः** रोचना **रोचमानं दीप्यमानम्** अन्तरिक्षं व्यतिरत् **व्यवर्धयत् । वृष्ट्युदकेन अभिवृद्धम् अकरोत् । कस्मिन् सहाये सतीति उच्यते —** सोमस्य **सोमरसस्य पानेन** मदे **संजाते सति । कदेत्युच्यते —** यत् **यदा इन्द्रो** वलम् **सर्वम् आवृत्य वर्तमानम् एतन्नामकम् असुरम् उक्तलक्षणं मेघं वा** अभिनत् **मदेन व्यदारयत् । तदेत्यन्वयः ।**

उद्गा आ॑ज॒दङ्गि॑रोभ्य आ॒विष्कृ॒ण्वन् गुहा॑ स॒तीः । अ॒र्वाञ्चं॑ नुनुदे व॒लम् ॥२॥

उत् । गाः । आ॒ज॒त् । अङ्गि॑रःऽभ्यः । आ॒विः । कृ॒ण्वन् । गुहा॑ । स॒तीः । अ॒र्वाञ्च॑म् । नु॒नु॒दे॒ । व॒लम् ॥

इन्द्रो देवः अङ्गिरोभ्यः **तेषाम् अर्थाय** गुहा **गुहायां** सतीः **अप्रकाशं विद्यमानाः**[1] । 'गुहेः कन्' (पाउद ९,१०५) **इति कन्प्रत्ययः**[2] । 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) **इत्यादिना ङेराकारः । सतीरिति । अस्तेर्लटः शत्रादेशः ।** 'श्नसोरल्लोपः' (पा ६,४,१११) **इत्यकारलोपः ।** 'उगितश्च' (पा ४,१,६) **इति ङीप् ।** 'वा छन्दसि' (पा ६,१,१०६) **इति प्रतिषेधाभावपक्षे रूपम् ।** 'शतुरनुमो नद्यजादी' (पा ६,१,१७३) **इति ङीन्नद्या उदात्तत्वम् । पूर्वसवर्णदीर्घे एकादेशस्वरः ।** गाः आविष्कृण्वन् **प्रकाशयुक्ताः कुर्वन्** उदाजत् **उदगमयद् बहिर्देशं प्रापयत् । तदर्थं गवाम् अपहर्तारं** वलम् **असुरम्** अर्वाञ्चम् **अवाङ्मुखं** नुनुदे **अपातयत् ।**

इन्द्रे॑ण रोच॒ना दि॒वो [3]दृ॒ल्हानि॑ दृंहि॒तानि॑[3] च । स्थि॒राणि॒ न प॑रा॒णुदे॑ ॥ ३ ॥

इन्द्रे॑ण । रो॒च॒ना । दि॒वः । दृ॒ल्हानि॑ । दृं॒हि॒तानि॑ । च॒ । स्थि॒राणि॑ । न । प॒रा॒ऽनुदे॑ ॥ ३ ॥

इन्द्रेण **देवेन** दिवः **संबन्धीनि** रोचना **रोचमानानि ग्रहनक्षत्रादीनि** दृढानि[4] **दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि तथा** दृंहितानि च **दृढीकृतानि । पूर्वतः स्थौल्यम्**

---

[1] °मानाः आविष्कृण्वन् प्रकाशयुक्ताः कुर्वन् उदाजत् उदगाः S'.

[2] भिदादित्वाद् (पा ३,३,१०४) अङ् । वृषादित्वाद् (पा ६,१,२०३) आद्युदात्तत्वम् इति न्याय्यम्.

[3] दृढानि दृंहणानि S; दृ॒ळ्हानि॑ ऋ ८,१४,९.

[4] वैतु. मंपा.

अपरत्र बलवत्त्वम् इति विवेकः। अत एव स्थिराणि तानि न पराणुदे पराणोदनीयानि न भवन्ति। न केनापि प्रच्यावयितुं शक्यानीत्यर्थः। परेत्युपसर्गपूर्वात् नुद[1] प्रेरणे इत्यस्मात् कृत्यार्थे केन् प्रत्ययः। 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (पा ८,४,१४) इति णत्वम्। अस्य णोपदेशत्वं कथम् इति चेत् 'सर्वे[2] नादयो णोपदेशाः[3] नृतिनन्दिनर्दिनक्किनाटिनाथृनाधृनृवर्जम्' (पावा ६,१,६५) इति वचनात् णोपदेशत्वं सिद्धम्। प्रत्ययस्य नित्त्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्।

अ॒पामू॒र्मिर्मद॑न्निव॒ स्तोम॑ इन्द्राजिरायते । वि ते॒ मदा॑ अराजिषुः ॥ ४ ॥

अ॒पाम् । ऊ॒र्मिः । मद॑न्ऽइव । स्तोम॑ः । इ॒न्द्र॒ । अ॒जि॒र॒ऽय॒ते॒ । वि । ते॒ । मदा॑ः । अ॒रा॒जि॒षुः॒ ॥

हे इन्द्र ते स्तोमः त्वद्विषयं स्तोत्रम् अपाम्। अप्शब्देन तदाश्रयभूताः समुद्रादयो लक्ष्यन्ते। तासां मदन्निव वृष्ट्युदकेन हृष्यन्निव। ऊर्मी रसः। स इव अजिरायते। अजिरः क्षिप्रगामी। स इवाचरति। त्वरया त्वां प्रति मुखान्निर्गच्छतीत्यर्थः। यद्वा अपामूर्मिरित्येतावदेव दृष्टान्तवचनं लुप्तेवशब्दकम्। मदन्निव स्तोमोऽजिरायते इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम्। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। 'अजिरशिशिर' (पाउ १,५३) इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः। स इवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा ३,१,११) इति क्यङ्। सनादित्वाद् धातुसंज्ञायां[4] लडादिकार्यम्। 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (पा ७,४,२५) इति अकारस्य दीर्घः। ते तव मदाः सोमपानजनिता व्यराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते।

इति एकादशं सूक्तम्।

'त्वं हि स्तोमवर्धनः' इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयपर्याये विनियोगोऽभिहितः।

त्वं हि स्तो॑म॒वर्ध॑न॒ इन्द्रा॒ऽस्यु॑क्थ॒वर्ध॑नः । स्तो॒तॄ॒णामु॒त भ॑द्र॒कृत् ॥ १ ॥

त्वम् । हि । स्तो॒म॒ऽवर्ध॑नः । इन्द्र॑ । असि॑ । उ॒क्थ॒ऽवर्ध॑नः । स्तो॒तॄ॒णाम् । उ॒त । भ॒द्र॒ऽकृत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु स्तोमवर्धनः स्तोमैस्त्रिवृदादिभिर्वर्धनीयः असि तथा उक्थवर्धनः उक्थैर्वर्धनीयश्चासि। स्तोमशब्दोपपदाद् उक्थशब्दोपपदाच्च वर्धतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) इति अर्हार्थे ल्युट्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्त्वाद् आद्युदात्तत्वम्। उत अपि च त्वं स्तोतॄणां भद्रकृत् भद्रस्य कल्याणस्य कर्ताऽसि।

इन्द्र॒मित् के॒शिना॒ हरी॑ सोम॒पेया॑य वक्षतः । उप॑ य॒ज्ञं सु॒राध॑सम् ॥ २ ॥

---

[1] तु. S'; वैतु. शंपा. णुद.
[2] अजिरंत्यपारा (? अज्वन्त्यपराः) सर्वे S'.
[3] नोपदेशा S'.
[4] सनाद्धातुत्वाद्धातुसंज्ञा' S'.

इन्द्र॑म् । इत् । के॒शिना॑ । हरी॒ इति॑ । सो॒म॒ऽपेया॑य । व॒क्ष॒तः॑ । उप॑ । य॒ज्ञम् । सु॒ऽराध॑सम् ॥ २ ॥

केशिना **स्कन्धप्रदेशस्थितकेशौ** हरी **एतन्नामानावश्वौ** सुराधसम् **शोभनधनफलोपेतम्** यज्ञम् **अस्मद्यज्ञं प्रति** सोमपेयाय **सोमपानाय** इन्द्रमित् **इन्द्रमेव** उप वक्षतः **उपवहतः । यद्वा यज्ञं सुराधसम् इत्येतद् द्वयम् इन्द्रविशेषणतया योज्यम् । यज्ञं यष्टव्यं सुराधसं शोभनेन धनेन दातव्येन तद्वन्तम् इति तयोरर्थः । तादृशम् इन्द्रं वक्षतः वहताम् । वह धारणे । लेट् ।** ‘सिब्बहुलं लेटि’ (पा ३,१,३४) **इति सिप् ।** ‘हो ढः’ (पा ८,२,३१) **इति ढत्वम्**[1] । ‘षढोः कः सि’ (पा ८,३,४१) **इति कत्वम् ।** ‘आदेशप्रत्यययोः’ (पा ८,३,५९) **इति षत्वम् । निघातः ।**

अ॒पां फेने॑न॒ नमु॑चेः॒ शिर॑ इ॒न्द्रोद॑वर्तयः । विश्वा॒ यदज॑य॒ स्पृधः॑ ॥ ३ ॥

अ॒पाम् । फेने॑न । नमु॑चेः । शिरः॑ । इ॒न्द्र॒ । उत् । अ॒व॒र्त॒यः॒ । विश्वाः॑ । यत् । अज॑यः । स्पृधः॑ ॥

पुरा किलेन्द्रः असुरान् जित्वा नमुचिम् असुरं ग्रहीतुं न शशाक । स चेन्द्रो युद्धे तेनासुरेण गृहीतोऽभूत् । स चासुरः इन्द्रम् एवम् उवाच—त्वां विसृजामि । त्वं मां रात्रावहनि च काले शुष्केण आर्द्रेण च साधनेन मा[2] **हिंसीरिति । एवं समयं कृत्वा इन्द्रं विससर्ज । स च विसृष्टः सन् अहोरात्रयोः संधौ शुष्कार्द्रविलक्षणेन अपां फेनेन नमुचेः शिरश्चिच्छेद । अयम् अर्थः अध्वर्युब्राह्मणे प्रपञ्चितः** ‘इन्द्रो वृत्रं हत्वा असुरान् पराभाव्य नमुचिम् आसुरम् नालभत’ (तैब्रा १,७,१,६) **इत्यादिना । सोऽर्थः अनेन मन्त्रेणाभिधीयते—**हे इन्द्र **त्वम्** अपां फेनेन **वज्रीभूतेन** नमुचेः **एतन्नामकस्यासुरस्य । न मुञ्चतीति नमुचिः ।** ‘नभ्राण्नपात्’ (पा ६,३,७५) **इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः ।** शिर उदवर्तयः **शरीराद् उद्गतम् अकार्षीः । अच्छैत्सीरित्यर्थः**[3] **। कदैवम् इत्युच्यते—**यत् **यदा** विश्वाः **सर्वाः** स्पृधः **स्पर्धमाना असुरसेना** अजयः **जितवान् असि । स्पर्धन्त**[4] **इति स्पृधः ।** ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (पा ३,२,१७८) **इति क्विप् । दृशिग्रहणात् संप्रसारणं रेफस्य ऋकारः अकारलोपश्च । धातुस्वरेण आद्युदात्तः ।**

मा॒याभि॑रु॒त्सिसृ॑प्सत॒ इन्द्र॒ द्या॒मारु॑रुक्षतः । अव॒ दस्यूँ॑रधूनुथाः ॥ ४ ॥

मा॒याभिः॑ । उ॒त्ऽसिसृ॑प्सतः । इन्द्र॑ । द्याम् । आ॒ऽरुरु॑क्षतः । अव॑ । दस्यू॑न् । अ॒धू॒नु॒थाः॒ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र **त्वं** मायाभिः **आत्मीयाभिर्वञ्चनाभिः**[5] उत्सिसृप्सतः **उत्सर्पणेच्छून् इति उद्गमनेच्छून् असुरान् । सृप्लृ गतौ । इच्छार्थे सन् ।** ‘सन्यङोः’ (पा ६,१,९) **इति द्विर्वचनम् । उरदत्वम् ।** ‘सन्यतः’ (पा ७,४,७९) **इति इत्त्वम् । सन्नन्ताल्लट् ।**

---

[1] घत्वम् S′.   [2] मां मा S′.   [3] °सीदित्यर्थः S′.   [4] स्पर्धत S′.
[5] °वचनाभिः S′.

तस्य शत्रादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ‘अभ्यस्तानाम् आदिः’ (पा ६,१,१८९) इति आद्युदात्तत्वम् । तान् उत्सिसृप्सून् द्याम् आरुरुक्षतः आरुरुक्षूंश्च दस्यून् हे इन्द्र त्वम् अवाधूनुथाः अवाङ्मुखम् अपातयः ।

अ॒सु॒न्वामि॑न्द्र सं॒सदं॒ विषू॑ची॒ं व्य॑नाशयः । सो॒म॒पा उत्त॑रो॒ भव॑न् ॥ ५ ॥

अ॒सु॒न्वाम् । इ॒न्द्र॒ । स॒म्ऽसद॑म् । विषू॑चीम् । वि । अ॒ना॒श॒य॒ः । सो॒म॒ऽपाः । उ॒त्ऽत॑रः । भव॑न् ॥

हे इन्द्र सोमपाः सोमस्य पाता त्वम् उत्तरो भवन् सोमपानजनितबलेन उत्तरः उत्कृष्टतरो भवन् असुन्वाम् सोमाभिषवहीनां संसदम् अयष्टृसभां विषूचीम् विष्वगञ्चनां[1] कृत्वा व्यनाशयः विशेषेण नष्टाम् अकरोः । असुन्वाम् इति । षुञ् अभिषवे । लटः शानच् । स्वादिभ्यः श्नुः । ततष्टाप् । अमि कृते नकारलोपश्छान्दसः । नञ्समासे बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ (पा ६,२,१७२) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अथ वा अस्मादेव धातोः ‘सुवः कित्’ (पाउ ३,३५) इति नुप्रत्ययः किद्वद्भावश्च । न विद्यते सुनुः अभिषवो यस्याः सेति असुनुः । ‘सुपां सुपो भवन्ति°’ (पावा ७,१,३९) इति अमो ङिरादेशः । ‘ङिति ह्रस्वश्च’ (पा १,४,६) इति विकल्पेन नदीसंज्ञायां ङेरामादेशः[2] । आडागमादि । पूर्वोक्त एव स्वरः ।

इति तृतीयेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ।

‘प्र ते महे विदथे’ इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयपर्यायशस्त्रे विनियोगोऽभिहितः । अस्यान्तिमा ‘अपाः पूर्वेषाम्’ (अ २०,३२,३) इत्येषा ऋक् परिधानीया ।

प्र ते॑ म॒हे वि॒दथे॑ शंसिषं॒ हरी॒ प्र ते॑ वन्वे व॒नुषो॑ हर्य॒तं मद॑म् ।
घृ॒तं न यो हरि॑भि॒श्चारु॒ सेच॑त॒ आ त्वा॑ विशन्तु॒ हरि॑वर्पसं॒ गिरः॑ ॥ १ ॥

प्र । ते॒ । म॒हे । वि॒दथे॑ । शं॒सि॒षम् । ह॒री इति॑ । प्र । ते॒ । व॒न्वे॒ । व॒नुषः॑ । ह॒र्य॒तम् । मद॑म् ।
घृ॒तम् । न । यः । हरि॑ऽभिः । चारु॑ । सेच॑ते । आ । त्वा॒ । वि॒श॒न्तु॒ । हरि॑ऽवर्पसम् । गिरः॑ ॥

हे इन्द्र महे महति विदथे । विद्यते कर्तव्यतया ज्ञायत इति विदथो यज्ञः । तस्मिन् ते तव हरी एतन्नामानावश्वौ तव शीघ्रागमनाय प्र शंसिषम् प्रास्ताविषम् । शंसु स्तुतौ । लुङि ‘च्लेः सिच्’ (पा ३,१,४४) । अडभावश्छान्दसः । तथा वनुषः शत्रुहिंसकस्य याच्यमानस्य वा ते तव हर्यतम् कमनीयं मदम् सोमपानजनितं प्र वन्वे प्रयाचे । अस्मदभिमतम् इति शेषः । वनु याचने । तनादित्वाद् उप्रत्ययः । य इन्द्रो घृतं न घृतं यथा अग्नौ होमार्थं सिञ्चन्ति एवं [3]हरिभिः हरितवर्णैरश्वैः सहागत्य चारु रमणीयं धनं सेचते वर्षयति[3] । तं तादृशं हरिवर्पसम् । वर्प इति

---

[1] विश्वगंचनां S′. [2] ङेरमा° S′. [3] हरिसिंचंति S′.

रूपनाम। हरितरूपं त्वा त्वां गिरः अस्मदीयाः स्तुतिवाचः आ विशन्तु प्रविशन्तु तव बुद्धौ संगता भवन्तु।

ह॒रिं हि योनि॑म॒भि ये स॒मस्व॑रन् हि॒न्वन्तो॒ हरी॑ दि॒व्यं यथा॒ सद॑ः ।
आ यं पृ॒णन्ति॒ हरि॑भि॒र्न धे॒नव॒ इन्द्रा॑य शू॒षं हरि॑वन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरि॑म् । हि । योनि॑म् । अ॒भि । ये । स॒म्ऽअस्व॑रन् । हि॒न्वन्त॑ः । ह॒री इति॑ । दि॒व्यम् । यथा॑ । सद॑ः । आ । यम् । पृ॒णन्ति॑ । हरि॑ऽभिः । न । धे॒नव॑ः । इन्द्रा॑य । शू॒षम् । हरि॑ऽवन्तम् । अ॒र्च॒त ॥ २ ॥

ये पूर्वमहर्षयो हरिम् हरणशीलं हरिवर्पसम् इत्युक्तत्वात् हरितवर्णं वा योनिम् सर्वेषां मूलकारणम् इन्द्रं समस्वरन् हि समस्तुवन् खलु। स्वृ शब्दोपतापयोः। 'हि च' (पा ८,१,३४) इति निघातप्रतिषेधः। किं कुर्वन्तः। दिव्यम् देवसंबन्धि सदः सीदन्त्यत्र देवा इति सदो यागगृहम्। तद् यथा येन प्रकारेण इन्द्रो गच्छति तथा हरी एतन्नामानावश्वौ हिन्वन्तः प्रेरयन्तः रथे योजयन्तः। यं च इन्द्रं न धेनवः। अत्र पुरस्तादुपाचारोऽपि नशब्द उपमार्थीयः। धेनवो नवप्रसूतिका गावो यथा स्वस्वामिनं क्षीरादिभिः पृणन्ति पूरयन्ति एवं हरिभिः हरितवर्णैः सोमरसैः आ पृणन्ति पूरयन्ति यजमानास्तस्मै इन्द्राय। द्वितीयार्थे चतुर्थी। तम् इन्द्रं शूषम् शत्रुशोषणसाधनबलोपेतं हरिवन्तम् हरिभिस्तद्वन्तम् अर्चत पूजयत। हे ऋत्विज इति शेषः। यद्वा इन्द्राय इन्द्रस्य हरिवन्तं शूषम् प्रीणनसाधनं बलम् अर्चतेति व्याख्येयम्। शुषिः प्रीणनार्थ इति माधवः।

सो अ॑स्य॒ वज्रो॒ हरि॑तो॒ य आ॑य॒सो ह॒रिर्नि॑का॑मो॒ ह॒रि॒रा गभ॑स्त्योः ।
द्यु॒म्नी सु॑शि॒प्रो हरि॑मन्युसायक॒ इन्द्रे॒ नि रू॒पा हरि॑ता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अ॒स्य॒ । वज्र॑ः । हरि॑तः । यः । आ॒य॒सः । हरि॑ः । निऽका॑मः । हरि॑ः । आ । गभ॑स्त्योः । द्यु॒म्नी । सु॒ऽशि॒प्रः । हरि॑मन्युऽसायकः । इन्द्रे॑ । नि । रू॒पा । हरि॑ता । मि॒मि॒क्षि॒रे ॥ ३ ॥

य आयसः अयोविकारो लोहमयो यो वज्रोऽस्ति अस्य इन्द्रस्य स वज्रः हरितः हरितवर्णः। लोहमयत्वादेव। स निकामः नितरां कमनीयः। इन्द्रोऽपि हरिः हरितवर्णः। स हरिः उक्तरूप इन्द्रः गभस्त्योः। गभस्तिर्हस्तः। हस्तयोस्तं हरितं वज्रम् आ। दत्त इति शेषः। धारयतीत्यर्थः। किं च इन्द्रः द्युम्नी द्युम्नवान् अन्नवान् धनवान् वा। सुशिप्रः। 'शिप्रे हनू नासिके वा' इति निरुक्तम् (६,१७)। शोभनहनुः शोभननासिको वा। स इन्द्रः हरिमन्युसायकः हरणशीलमन्युलक्षणसायकोपेतः हरितवर्णमननीयबाणोपेतो वा। हरयो मन्यवः सायकाश्च यस्येति वा व्याख्येयम्। किं बहुना। यानियानि रूपा रूपाणि निरूपणीयानि आभरणा-

दीनि सन्ति तानि सर्वाण्यपि हरिता हरितानि हरितवर्णान्येव नि मिमिक्षिरे नियोजयितुम् इष्टानि बभूवुः । मिहेः सन्नन्तात् कर्मणि लिटि रूपम् ।

दि॒वि न के॒तुरधि॑ धायि हर्य॒तो वि॒व्यच॒द् वज्रो॒ हरि॑तो॒ न रंह्या॑ ।
तु॒दद॒हिं हरि॑शिप्रो॒ य आ॑य॒सः स॒हस्र॑शोका अभवद्धरिं॑भ॒रः ॥ ४ ॥

दि॒वि । न । के॒तुः । अधि॑ । धा॒यि॒ । ह॒र्य॒तः । वि॒व्यच॑त् । वज्रः॑ । हरि॑तः । न । रंह्या॑ ।
तु॒दत् । अहि॑म् । हरि॑ऽशिप्रः । यः । आ॒य॒सः । स॒हस्र॑ऽशोकाः । अ॒भ॒व॒त् । ह॒रि॒म्ऽभ॒रः ॥४॥

वज्रः इन्द्रसंबन्धी दिवि अन्तरिक्षे केतुर्न केतुरिव प्रज्ञापक आदित्य इव वा हर्यतः कान्तः सन् अधि धायि अध्यधायि निहित आसीत् । दधातेः कर्मणि लुङ् । चिणि युगागमः । अडभावश्छान्दसः । किं च स वज्रः हरितो न हरितवर्णा आदित्याश्वा इव ते यथा रंह्या रंहणीयानि प्रति । अथवा रंह्या वेगेन व्याप्नुवन्ति तद्वद् विव्यचत् विशेषेण व्याप्नोति सर्वम् । यद्वा नेति चार्थे । रंह्याणि स्थानानि प्रति हरितः हरितवर्णो वज्रः विव्यचत् व्याप्नोति च । अपिच य आयसो हरितवर्णो वज्रोऽस्ति तेन वज्रेण हरिशिप्रः सोमपानेन हरितवर्णशिप्र इन्द्रः अहिम् वृत्रं तुदत् अतुदद् व्यथितम् अकरोत् । किं च हरिंभरः हर्योरश्वयोर्भर्ता । हरिशब्दोपपदाद् भृञः 'संज्ञायां भृतॄवृजि' (पा ३,२,४६) इत्यादिना खच् । मुमागमः । इन्द्रः तेन वज्रेण साधनेन सहस्रशोकाः सहस्रशोकः सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां शोचयिता अभवत् । यद्वा अपरिमितदीप्तिरभवत् ।

त्वंत्व॑मह॒र्यथा॒ उप॑स्तुतः॒ पूर्वे॑भिरिन्द्र हरिके॒श यज्व॑भिः ।
त्वं ह॑र्यसि॒ तव॒ विश्व॑मु॒क्थ्य१॒मसा॑मि॒ राधो॑ हरिजात हर्य॒तम् ॥ ५ ॥

त्वम्ऽत्व॑म् । अ॒ह॒र्य॒थाः॒ । उप॑ऽस्तुतः । पूर्वे॑भिः । इ॒न्द्र॒ । ह॒रि॒ऽके॒श॒ । यज्व॑ऽभिः ।
त्वम् । ह॒र्य॒सि॒ । तव॑ । विश्व॑म् । उ॒क्थ्य॑म् । असा॑मि । राधः॑ । ह॒रि॒ऽजा॒त॒ । ह॒र्य॒तम् ॥५॥

हे हरिकेश हरिद्वर्णकेशोपेत उक्तवर्णकेशोपेतैरश्वैरुपेत वा हे इन्द्र त्वंत्वम् त्वमेव यत्रयत्र सोमादिहविरस्ति[1] तत्र सर्वत्र त्वमेव । 'नित्यवीप्सयोः (पा ८,१,४) इति वीप्सायां द्विर्वचनम् । आम्रेडितस्य अनुदात्तत्वाद् आद्युदात्तः । पूर्वेभिः पूर्वभवैः यज्वभिः यजमानैः उपस्तुतः सन् अहर्यथाः अकामयथाः । सामर्थ्यात् सोमादिकम् इति गम्यते । तथा इदानीमपि त्वम् त्वमेव हर्यसि कामयसे हवींषि । अतः हे हरिजात हरिभ्याम् अश्वाभ्यां सह यज्ञे प्रादुर्भूत हरितवर्णत्वेन प्रादुर्भूत वा विश्वम् सर्वं सोमादिकम् उक्थ्यम् प्रशस्यम् असामि अनल्पं हर्यतम् कमनीयं राधः अन्नम् सोमादिरूपं तव तवैव ।

---

[1] °हरिरस्ति S',

ता व॒ज्रिणं॑ म॒न्दिनं॒ स्तोम्यं॒ मद॒ इन्द्रं॒ रथे॑ वहतो हर्य॒ता हरी॑ ।
पु॒रूण्य॑स्मै॒ सव॑नानि॒ हर्य॑त॒ इन्द्रा॑य॒ सोमा॒ हर॑यो दधन्विरे ॥ १ ॥

ता । व॒ज्रिण॑म् । म॒न्दिन॑म । स्तोम्य॑म् । मदे॑ । इन्द्र॑म् । रथे॑ । व॒ह॒तः॒ । ह॒र्य॒ता । हरी॒ इति॑ । पु॒रूणि॑ । अ॒स्मै॒ । सव॑नानि । हर्य॑ते । इन्द्रा॑य । सोमाः॑ । हर॑यः । द॒ध॒न्वि॒रे॒ ॥ १ ॥

हर्यता **हर्यतौ गन्तारौ कमनीयौ वा** ता **तौ प्रसिद्धौ** हरी **एतन्नामकावश्वौ** वज्रिणम् **वज्रोपेतं** मन्दिनम् **मोदमानं[1] हृष्यमाणं** स्तोम्यम् **स्तोमार्हं स्तुत्यम् एवंमहानुभावम्** इन्द्रं मदे **सोमपानजनिताय मदाय** रथे वहतः **धारयतः अस्मदीयं यज्ञं प्रापयतः[2]** । हर्यते **कान्ताय** अस्मै इन्द्राय पुरूणि **बहूनि त्रीण्यपि** सवनानि **प्रातरादीनि** हरयः **हरितवर्णाः** सोमा दधन्विरे **अधारयन् धारयन्ति** ।

अरं॒ कामा॑य॒ हर॑यो दधन्विरे स्थि॒राय॑ हिन्व॒न् हर॑यो॒ हरी॑ तु॒रा ।
अर्व॑द्भि॒र्यो हरि॑भि॒र्जोष॒मीय॑ते॒ सो अ॑स्य॒ कामं॒ हरि॑वन्तमानशे ॥ २ ॥

अर॑म् । कामा॑य । हर॑यः । द॒ध॒न्वि॒रे॒ । स्थि॒राय॑ । हि॒न्व॒न् । हर॑यः । हरी॒ इति॑ । तु॒रा । अर्व॑त्ऽभिः । यः । हरि॑ऽभिः । जोष॑म् । ईय॑ते । सः । अ॒स्य॒ । काम॑म् । हरि॑ऽवन्तम् । आ॒न॒शे॒ ॥

कामाय **कमनीयाय** स्थिराय **संग्रामे अविचलिताय** इन्द्राय अरम् **अलम् अत्यर्थं** हरयः **हरितवर्णाः सोमा** दधन्विरे **सवनानि धारयन्ति । त एव** हरयः **हरितवर्णाः सोमाः** तुरा **तुरौ त्वरमाणौ** हरी **अश्वौ** हिन्वन् **अहिन्वन् प्रेरयन्ति यज्ञं प्रति प्रेरयन्ति** । यः **य इन्द्रः** अर्वद्भिः **अरणवद्भिर्वेगवद्भिः** हरिभिः **अश्वैः** वाजम्[3] **यज्ञम्** ईयते **गच्छति स इन्द्रः** अस्य **यज्ञस्य** कामम् **कामयितव्यं** हरिवन्तम् **सोमवन्तं यजमानम्[4]** आनशे **व्याप्नोति । यद्वा यो रथः अर्वद्भिर्हरिभिः वाजम्[3] ईयते स रथः अस्येन्द्रस्य स्वभूतं कामं हरिवन्तम् आनशे इन्द्रं धारयित्वा प्राप्नोति** ।

हरि॑श्मशारु॒र्हरि॑केश आय॒सस्तु॑र॒स्पेये॒ यो ह॑रि॒पा अव॑र्धत ।
अर्व॑द्भि॒र्यो हरि॑भिर्वा॒जिनी॑वसु॒रति॒ विश्वा॑ दुरि॒ता पारि॑ष॒द्धरी॑ ॥ ३ ॥

हरि॑ऽश्मशारुः । हरि॑ऽकेशः । आ॒य॒सः । तु॒रः॒ऽपेये॑ । यः । ह॒रि॒ऽपाः । अव॑र्धत । अर्व॑त्ऽभिः । यः । हरि॑ऽभिः । वा॒जिनी॑ऽवसुः । अति॑ । विश्वा॑ । दुः॒ऽइ॒ता । पारि॑षत् । हरी॒ इति॑ ॥ ३ ॥

हरिश्मशारुः **हरितवर्णश्मश्रुयुक्तः** हरिकेशः **हरितवर्णकेशोपेतः** आयसः **अयोविकारभूतः । अयःसारवत्कठिनहृदय इत्यर्थः । क एवमात्मक इति तम् आह—**

---

[1] मो नास्ति S'.　[2] °यत् S'.　[3] वैतु. मंपा.　[4] यज्ञम् S'.

यः यः प्रसिद्ध इन्द्रः तुरस्पेये तूर्णं पातव्ये सोमे निष्पन्ने सति हरिपाः हरिद्वर्णस्य सोमस्य पाता सन् अवर्धत वर्धते । यः च[1] वाजिनीवसुः वाजः अन्नं हविर्लक्षणं सोऽस्यां[2] क्रियायां विद्यते सा वाजिनी । सैव वसु धनं यस्य स तथोक्तः । अथवा वाजिनमेव वाजिनी सैव वसु धनं यस्य स तादृश इन्द्रः अर्वद्भिः अरणकुशलैः शीघ्रगामिभिः हरिभिः अश्वैः सोमपानाय आगच्छति तैर्वाजिनीवसुर्भवतीति वा योज्यम् । स तादृश इन्द्रः हरी अश्वौ रथे योजयित्वा आगत्य अस्माकं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि अति पारिषत् पारयतु । नाशयत्वित्यर्थः । अस्मान् विश्वानि दुरितानि पारिषत् पारयतु तारयत्विति वा योज्यम् । पॄ[3] पूरणे । चुरादिः । अत्र हिंसाकर्मा । ण्यन्तात् पञ्चमलकारः । 'सिब्बहुलं लेटि' (पा ३,१,३४) इति सिप् । निघातः ।

स्रुवे॑व॒ यस्य॒ हरि॑णी वि॒पे॒त॒तुः शिप्रे॒ वाजा॑य॒ हरि॑णी॒ दवि॑ध्वतः ।
प्र यत् कृ॒ते च॑म॒से मर्मृ॑ज॒द्धरी॑ पी॒त्वा मद॑स्य ह॒र्य॒तस्यान्ध॑सः ॥ ४ ॥

स्रुवा॑ऽइव । यस्य॑ । हरि॑णी॒ इति॑ । वि॒ऽपे॒त॑तुः । शिप्रे॒ इति॑ । वाजा॑य । हरि॑णी॒ इति॑ । दवि॑ध्वतः ।
प्र । यत् । कृ॒ते । च॒म॒से । मर्मृ॑जत् । हरी॒ इति॑ । पी॒त्वा । मद॑स्य । ह॒र्य॒तस्य॑ । अन्ध॑सः ॥४॥

यस्य इन्द्रस्य हरिणी हरितवर्णे शिप्रे हनू स्रुवेव स्रुवाविव ते यथा यज्ञे संचरतः एवं सोमपानाय विपेततुः विपततः । चलत इत्यर्थः । [4]यस्य च[4] वाजाय अन्नाय सोमलक्षणाय तत्पानाय हरिणी हरितवर्णे[5] शिप्रे दविध्वतः कम्पयतः पुरतः स्थितस्य पानाय चलतः । 'दाधर्ति' (पा ७,४,६५) इत्यादिना निपातितोऽयम् । यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः । 'अभ्यस्तानाम् आदिः' (पा ६,१,१८९) इत्याद्युदात्तः । तथा यत् यदा चमसे पात्रे कृते संस्कृते सोमेन पूर्णे सति मदस्य मादकस्य हर्यतस्य कमनीयस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य अंशं पीत्वा हरी प्र मर्मृजत् हरितवर्णावश्वौ प्रमार्ष्टि । स इन्द्रस्तदानीं स्तुत इत्यर्थः । अथवा कर्मणि षष्ठ्यन्ता एते । मदं हर्यतम् अन्धः पीत्वा शिप्रे दविध्वत इति योज्यम् ।

उ॒त स्म॒ सद्म॑ ह॒र्य॒तस्य॑ प॒स्त्यो॒३॒॑रत्यो॒ न वाजं॒ हरि॑वाँ अचिक्रदत् ।
म॒ही चि॒द्धि धि॒षणाह॑र्य॒दोज॑सा बृ॒हद् वयो॑ दधिषे ह॒र्य॒तश्चि॒दा ॥ ५ ॥

उ॒त । स्म॒ । सद्म॑ । ह॒र्य॒तस्य॑ । प॒स्त्यो॒३ः । अत्य॑ः । न । वाज॑म् । हरि॑ऽवान् । अ॒चि॒क्र॒द॒त् ।
म॒ही । चि॒त् । हि । धि॒षणा॑ । अह॑र्यत् । ओज॑सा । बृ॒हत् । वय॑ः । द॒धि॒षे॒ । ह॒र्य॒तः । चि॒त् । आ ॥

---

[1] वाजिनमेव वाजिनी सैव वसु धनं यस्य स तादृशः यश्च S′. [2] सायस्यां S′.
[3] प्रा S′, [4] यश्च S′, [5] हरितवर्णे° S′,

उत स्म । **स्मेति पूरणः । अपि च** हर्यतस्य **गन्तव्यस्य कमनीयस्य वा इन्द्रस्य** सद्म **सदनं** पस्त्योः **द्यावापृथिव्योः संबन्धि भवति । स इन्द्रः** अत्यो न वाजम् । **अत्य इति अश्वनाम । अश्वः संग्राममिव** हरिवान् **हरिभिर्युक्तः सन्** अचिक्रदत् **यज्ञगृहं प्रति गच्छति । कदि क्रदि वैक्लव्ये । अत्र गत्यर्थः । छान्दसो लुङ् । च्लेश्चङि णिलोपः । सन्वद्भावाद् इत्त्वम् । निघातः । किं च** मही चित् **महती** धिषणा **अस्मदीया स्तुतिरपि** ओजसा **बलेन युक्तम् इन्द्रम्** अहर्यत् **कामयते । अतः हे इन्द्र** हर्यतश्चित् **कामयमानस्य यजमानस्यापि तदर्थम्** आ **आगत्य** बृहत् **महत् प्रभूतं** वयः **अन्नं** दधिषे **धारयसि प्रयच्छसि ।**

आ रो॑दसी॒ हर्य॑माणो महि॒त्वा [1]नव्यं॑नव्यं हर्या॑सि॒ मन्म॒ नु प्रि॒यम् ।
प्र प॒स्त्य॑मसुर हर्य॒तं गोरा॒विष्कृ॑धि॒ हर॑ये॒ सूर्या॑य ॥ १ ॥

आ । रो॑दसी॒ इति॑ । हर्य॑माणः । म॒हि॒ऽत्वा । नव्य॑म्ऽनव्यम् । ह॒र्य॒सि॒ । मन्म॑ । नु । प्रि॒यम् ।
प्र । प॒स्त्य॑म् । अ॒सु॒र॒ । ह॒र्य॒तम् । गोः । आ॒विः । कृ॒धि॒ । हर॑ये । सूर्या॑य ॥ १ ॥

हे **इन्द्र** हर्यमाणः **कामयमानस्त्वं**[1] महित्वा **महत्त्वेन** रोदसी । **सकारान्तपक्षे द्विवचनान्तम् एतत् । ईकारान्तपक्षे रोदसी रोदस्यावित्यर्थः ।** 'वा छन्दसि' (पा ६,१,१०६) **इति पूर्वसवर्णदीर्घः । द्यावापृथिव्यौ** आ । **उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । पूरयसि । तथा हे इन्द्र** नव्यंनव्यम् **नवतरंनवतरम् असकृच्छ्रुतेऽपि**[2] **सर्वदा नूत्नम् अत एव** प्रियम् **हृदयंगमं** मन्म **मननीयं स्तोत्रं** नु **क्षिप्रं** हर्यसि **कामयसे ।** हे असुर **असवः प्राणास्तद्वन् प्रकृष्टबलवन्निन्द्र** हर्यतम् **स्पृहणीयं** गोः । **जातावेकवचनम् । गवाम् आवासभूतं** पस्त्यम् । **गृहनामैतत् । गृहं पणिभिरपहृतानां गवां निवासस्थानं** हरये **हरणशीलाय हरिद्वर्णाय वा** सूर्याय **तदर्थं स यथा गाः प्रत्यर्पयति स्तोतृभ्यः तथा** आविष्कृधि **प्रकटीकुरु । अथवा गोशब्दः उदकवाची । गवाम् उदकानां पस्त्यम् स्थानं हरये सूर्याय आविष्कृधि स यथा वृष्टिं प्रयच्छति तथा कुरु ।** 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' (मस्मृ ३,७६) **इति स्मृतेः**[3] ।

आ त्वा॑ ह॒र्यन्तं॑ प्र॒युजो॒ जना॑नां॒ रथे॑ वहन्तु॒ हरि॑शिप्रमिन्द्र ।
पिबा॒ यथा॒ प्रति॑भृतस्य॒ मध्वो॒ [4]हर्य॑न् य॒ज्ञं[4] स॒ध॒मादे॒ दशो॑णिम् ॥ २ ॥

आ । त्वा॒ । ह॒र्यन्त॑म् । प्र॒ऽयुजः॑ । जना॑नाम् । रथे॑ । व॒ह॒न्तु॒ । हरि॑ऽशिप्रम् । इ॒न्द्र॒ ।
पिब॑ । यथा॑ । प्रति॑ऽभृतस्य । मध्वः॑ । हर्य॑न्[5] । य॒ज्ञम् । स॒ध॒ऽमादे॑ । दश॑ऽओणिम् ॥२॥

---

[1] 'नव्यंनव्यं' इति मन्त्रपदमारभ्य 'कामयमानस्त्वं' इति भाष्यस्थपदपर्यन्तं नास्ति S'.
[2] °कृत्सुतेऽपि S'. [3] श्रुतेः S'. [4] हर्यय॒ज्ञं K,V; हर्यन्य॒ज्ञं C,E,Cs.
[5] हर्यम् V.

हे इन्द्र हरिशिप्रम् सोमपानेन हरितवर्णाभ्यां हनुभ्यां युक्तं त्वा त्वाम् । भाविगत्यैवमुक्तः । आगतस्य सोमपाने सति शिप्रयोर्हरिद्वर्णत्वसंभवात् । तादृशं हर्यन्तम् सोमपानं कामयमानं त्वा त्वां जनानाम् यजमानानाम् अर्थाय प्रयुजः प्रकर्षेण परस्परं संयुक्ता अश्वाः रथे आ वहन्तु प्रापयन्तु । हे इन्द्र प्रतिभृतस्य संभृतस्य ग्रहचमसेषु धृतस्य मध्वः[1] मधुवत्प्रियभूतस्य सोमस्य । कर्मणि षष्ठ्यौ । प्रतिभृतं मधु हर्यन् कामयमानो यज्ञम् यज्ञसाधनभूतं दशोणिम् । ओणयः अङ्गुलयः । दशभिरङ्गुलिभिर्निष्पीडितं सोमं सधमादे । सह माद्यन्त्यत्रेति सधमादो यज्ञः । तस्मिन्[2] यथा पिव यथा पिबसि । तथा त्वां रथे वहन्तु इत्यर्थः ।

अ॒पाः पूर्वे॑षां हरिवः सु॒ताना॒मथो॑ इ॒दं सव॑नं॒ केव॑लं ते ।
म॒म॒द्धि॑ सोमं॒ मधु॑मन्तमिन्द्र स॒त्रा वृ॑षं ज॒ठर॒ आ वृ॑षस्व ॥ ३ ॥

अपाः॑ । पूर्वे॑षाम् । ह॒रि॒ऽवः॒ । सु॒ताना॑म् । अथो॒ इति॑ । इ॒दम् । सव॑नम् । केव॑लम् । ते॒ ।
म॒म॒द्धि॑ । सोम॑म् । मधु॑ऽमन्तम् । इ॒न्द्र॒ । स॒त्रा । वृ॒ष॒न् । ज॒ठरे॑ । आ । वृ॒ष॒स्व॒ ॥ ३ ॥

हे हरिवः हरिवन् हरिभ्यां तद्वन् इन्द्र त्वं सुतानाम् अभिषुतानां पूर्वेषाम् प्रातःसवनसंपादितानां सोमानाम् । माध्यंदिनसवनापेक्षया पूर्वत्वम् एषाम् । कर्मणि षष्ठ्यावेते । अभिषुतान् प्रातःसवनिकान् सोमान् अपाः पीतवान् असि । अथो अपि च इदं माध्यंदिनं सवनं केवलम् असाधारणं ते तवैव । 'माध्यंदिनं सवनं केवलं ते' (ऋ ४,३७,७) इति हि मन्त्रान्तरम् । अतो माध्यंदिने सवने मधुमन्तम् माधुर्योपेतं सोमं ममद्धि । मदवाचिना मदिधातुना पानम् अन्तरेण मदाभावात् पानम् आक्षिप्यते । अतः पिबेत्यर्थः । मदि स्तुत्यादौ । 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) इति शपः श्लुः । पादादित्वाद् अनिघातः । हेरपित्त्वात् प्रत्ययस्वरः । हे वृषन् वर्षक इन्द्र सत्रा साकम् एकधैव जठरे उदरे आ वृषस्व आसिञ्च । यथा कुक्षेः पूर्तिर्भवति तथा पिबेत्यर्थः ।

अ॒प्सु धू॒तस्य॑ हरिवः॒ पिबे॒ह नृभिः॑ सु॒तस्य॑ ज॒ठरं॑ पृणस्व ।
मि॒मि॒क्षुर्यमद्र॑य इन्द्र॒ तुभ्यं॒ तेभि॑र्वर्धस्व॒ मद॑मुक्थवाहः ॥ १ ॥

अ॒प्ऽसु । धू॒तस्य॑ । ह॒रि॒ऽवः॒ । पिब॑ । इ॒ह । नृऽभिः॑ । सु॒तस्य॑ । ज॒ठर॑म् । पृ॒ण॒स्व॒ ।
मि॒मि॒क्षुः । यम् । अद्र॑यः । इ॒न्द्र॒ । तुभ्य॑म् । तेभिः॑ । व॒र्ध॒स्व॒ । मद॑म् । उ॒क्थ॒ऽवा॒हः॒ ॥ १ ॥

हे हरिवः हरिवन् इन्द्र अप्सु उदकेषु सोमाभिषवार्थेषु धूतस्य कम्पितस्य मिश्रितस्य । कर्मणि षष्ठी । अप्सु धूतं नृभिः नेतृभिः अध्वर्युप्रभृतिभिः सुतस्य सुतम् अभिषुतं सोमम् इह अस्मिन् यज्ञे पिव पानं कुरु पीत्वा जठरं पृणस्व च पूरय । जठरपूर्तिपर्यन्तं पिबेत्यर्थः । 'चादिलोपे विभाषा' (पा ८,१,६३) इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । पृणस्वेत्येषा द्वितीया तु निहन्यत एव । हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं

---

[1] मध्वोः S'.　[2] तस्मै S'.

यं **सोमम्** अद्रयः **अभिषवसाधना ग्रावाणो** मिमिक्षुः **सेक्तुम् अभिषवं कर्तुम् ऐच्छन्।** तेभिः **तैरभिषुतैः सोमरसैः हे** उक्थवाहः **उक्थैः शस्त्रैरुह्यमान इन्द्र तव** मदं वर्धस्व **अभिवृद्धं कुरु। मत्तो भवेत्यर्थः।**

प्रोग्रां॑ पी॒तिं॑ वृष्ण॑ इय॒र्मि॑ स॒त्यां॑ प्र॒यै॑ सु॒तस्य॑ हर्यश्व॒ तुभ्य॑म् ।
इन्द्र॒ धेना॑भिरि॒ह मा॑दयस्व धी॒भिर्विश्वा॑भि॒ः शच्या॑ गृ॒णा॒नः ॥ २ ॥

प्र । उ॒ग्राम् । पी॒तिम् । वृष्णे॑ । इ॒य॒र्मि॑ । स॒त्याम् । प्र॒ऽयै॑ । सु॒तस्य॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । तुभ्य॑म् ।
इन्द्र॑ । धेना॑भिः । इ॒ह । मा॒द॒य॒स्व॒ । धी॒भिः । विश्वा॑भिः । शच्या॑ । गृ॒णा॒नः ॥ २ ॥

हे हर्यश्व **हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र** वृष्णे **अभिमतफलवर्षकाय** तुभ्यं [1]प्रयै **प्रकर्षेण गन्तुम्**[1] **। प्रपूर्वाद् या प्रापणे इत्यस्मात्** ‘प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै’ (पा ३, ४,१०) **इति छन्दसि तुमर्थे कैप्रत्ययान्तो निपातितः। प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः। तदर्थं** सुतस्य **अभिषुतस्य सोमस्य** उग्राम् **उद्गूर्णबलां** सत्याम् **अवितथमदलक्षणफलोपेतां** पीतिम् **पानं** प्रेयर्मि **प्रेरयामि । किं च हे** इन्द्र शच्या । **कर्मनामैतत्। यागेन निमित्तेन** विश्वाभिः **सर्वाभिः** धीभिः **स्तुतिभिः** गृणानः **स्तूयमानः सन्** धेनाभिः **प्रीणयित्रीभिः स्तुतिभिर्वाग्भिः** इह **अस्मिन् यज्ञे** मादयस्व **तृप्तो भव। मद तृप्तियोगे। चुरादिः। आत्मनेपदी।**

ऊ॒ती शची॑व॒स्तव॑ वी॒र्ये॑ण॒ व॒यो दधा॑ना उ॒शिज॑ ऋत॒ज्ञाः ।
प्र॒जाव॑दिन्द्र॒ मनु॑षो दु॒रो॒णे त॒स्थुर्गृ॒णन्तः॑ सध॒माद्या॑सः ॥ ३ ॥

ऊ॒ती । श॒ची॒ऽव॒ः । तव॑ । वी॒र्ये॑ण । वयः॑ । दधा॑नाः । उ॒शिजः॑ । ऋ॒त॒ऽज्ञाः ।
प्र॒जाऽव॑त् । इ॒न्द्र॒ । मनु॑षः । दु॒रो॒णे । त॒स्थुः । गृ॒णन्तः॑ । स॒ध॒ऽमाद्या॑सः ॥ ३ ॥

हे शचीवः **शक्तिमन्** इन्द्र ऊती **ऊत्या रक्षणेन** तव वीर्येण **सामर्थ्येन च** प्रजावत् **पुत्रादिरूपाभिः प्रजाभिरुपेतं** वयः **अन्नं** दधानाः **धारयन्तः** उशिजः **त्वां** कामयमानाः ऋतज्ञाः **सत्यभूतफलसाधनं यज्ञं जानन्तः। षष्ठस्याह्नः प्रयोगस्य अतिगहनत्वाद् ऋतज्ञा इत्युक्तम्। सत्रे ये यजमानास्ते ऋत्विज इति शास्त्रेण सर्वेषां यजमानभूतानाम् ऋत्विजां फलसाधारण्यात् प्रजावद् वयो दधाना इति फलसंबन्धवचनं युक्तम्। एवंभूता ऋत्विजो** मनुषः **मनुष्यस्य यजमानस्य** दुरोणे **यागगृहे।** ‘दुरोण इति गृहनाम। दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः’ (नि ४,५) **इति यास्कः। सत्रस्य बहुकर्तृकत्वेऽपि कस्य चिद् यजमानस्य अवश्यंभावाद् मनुषो दुरोण**

---

[1] **प्रकर्षेण गन्तुं प्रयै** S'.

इत्युक्तम् । सधमाद्यासः सह मदनीयाः सन्तो गृणन्तः त्वां स्तुवन्तः तस्थुः तिष्ठन्ति ।

इति तृतीयेऽनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ।

समाप्तश्च तृतीयोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र 'यो जात एव' इति प्रथमं सूक्तं 'अस्मा इदु प्र तवसे' इति द्वितीयं सूक्तम् अहीनसामसूक्तम् इति व्यवह्रियते । द्वादशाहादौ वैराजपृष्ठे विश्वजिति 'यो जातः' इति सूक्तम् इति व्यवह्रियते । द्वादशाहादौ वैराजपृष्ठे विश्वजिति 'यो जातः' इति सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तम् । सूत्रितं हि वैताने [1]"नवरात्रेऽभिजिद्विषुवान् विश्वजिच्चतुर्विंशवत्'[1] इत्युपक्रम्य—"विश्वजिति वैराजपृष्ठे 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०,८१,१), 'यद् इन्द्र यावतस्त्वम्' (अ २०,८२,१) इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ [2]तृतीयाम् । 'इन्द्र[2] त्रिधातु शरणम्' (अ २०,८३,१) इति सामप्रगाथः । सुकीर्तिवृषाकपी[3] 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' (अ २०,३४) इति सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते" (वैताश्रौ ३३,१;९–१२) इति ।

[4]तथा †अप्तोर्याम्णि क्रतावपि† माध्यंदिनसवने अस्य सूक्तस्य ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोगः । 'अप्तोर्याम्णि गर्भकारं शंसति' इति प्रक्रम्य सूत्रितम्—'‡सुकीर्तिं वृषाकपिं‡ सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते' (वैताश्रौ २७,१८;२४) इति ।[4]

एतत्सूक्तविषय इतिहासो बृहद्देवतानुक्रमण्याम् उक्तः—

"संयुज्य तपसात्मानम् ऐन्द्रं विभ्रन्महद् वपुः ।
अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥

तम् इन्द्रम् इति मत्वा तु दैत्यौ[7] भीमपराक्रमौ ।
धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥

विदित्वा स तयोर्भावम् ऋषिः पापं चिकीर्षतोः ।
'यो जात' इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥" (बृदे ४,६६–६८)

अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति—

"पुरा किल महेन्द्राद्या वैन्ययज्ञं समागताः ।
ऋषिर्गृत्समदस्तत्र वैन्यस्य सदसि स्थितः ॥
असुराश्च समाजग्मुः शीघ्रम् इन्द्रजिघांसया ।
तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्[8] गृत्समदाकृतिः ॥

निरगात् सोऽपि तद्यज्ञाद् ऋषिर्वैन्येन पूजितः ।
तं दृष्ट्वा चेन्द्र एवायम् इति ते जगृहुः किल ॥

---

[1] °द्विश्वजिद् विषुवान् विश्वजि° S'.
[2] ततीयेन्द्र S'.
[3] सुकीर्ति वृषाकपि S'.
[4] संपूर्णमिमं सन्दर्भं पुनरावर्तयति S'.
† °र्यामक्रता° S'.
‡ °कीर्तिवृषाकपी RG.
[7] दैत्यो S'.
[8] यज्ञान् S'.

नाहम् इन्द्रोऽस्मि किं त्वेवंगुणोपेतः स इत्यृषिः ।
‘यो जात’ इति सूक्तेन निराचक्रे वधोद्यतान् ॥” इति ।

केचित् तु अत्र सूक्ते ‘यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम् उतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्’ (५) इति इन्द्रस्य नास्तित्ववचनाद् अन्यत्रापि ‘नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ईं ददर्श’ (ऋ ८,१००,३) इति इन्द्रस्याभावश्रवणाच्च तत्सद्भावं निराकुर्वाणान् प्रति अस्मिन् सूक्ते इन्द्रस्य [1]असाधारणमाहात्म्यकथनैस्तदस्तित्वम् अवागमयद् इति आहुः[1]।

यो जा॒त ए॒व प्र॑थ॒मो मन॑स्वान् दे॒वो दे॒वान् क्रतु॑ना प॒र्यभू॑षत् ।
यस्य॒ शुष्मा॒द् रोद॑सी॒ अभ्य॑सेतां नृ॒म्णस्य॑ म॒ह्ना स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ १ ॥

यः । जा॒तः । ए॒व । प्र॒थ॒मः । मन॑स्वान् । दे॒वः । दे॒वान् । क्रतु॑ना । प॒रि॒ऽअभू॑षत् ।
यस्य॑ । शुष्मा॑त् । रोद॑सी॒ इति॑ । अभ्य॑सेताम् । नृ॒म्णस्य॑ । म॒ह्ना । सः । ज॒ना॒स॒ः । इन्द्रः॑ ॥१॥

य[2] इन्द्रो देवः जात एव प्रादुर्भूतमात्रः सन् प्रथमः प्रकृष्टतमो मुख्यः सन्। ‘प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमो भवति’ इति निरुक्तम् (२,२२)। मनस्वान् प्रकृष्टेन अनुग्राहकेण मनसा युक्तो देवान् इतरान् क्रतुना कर्मणा असाधारणेन व्यापारेण पर्यभूषत् परिभावयांचकार । स्वाधीनान् अकरोत् । रक्ष्यत्वेन पर्यगृह्णाद् वा। यस्य इन्द्रस्य शुष्मात् शोषकाद् बलाद् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् भीते अभूताम्। शुष्मात् इत्यनेन शारीरं बलम् अभिधाय सेनालक्षणं बलं भयसाधनतया अभिधत्ते—नृम्णस्य मह्ना इति । नृन् शत्रुजनान् प्रति अभिभावुकं मनो यस्य स तादृशः उक्तलक्षणान् नृन् नमयतीति वा नृम्णं सेनादिलक्षणं बलम्। तस्य मह्ना महत्त्वेन च अभ्यसेताम् इति पूर्वत्रान्वयः। हे जनासः असुरजनाः स इन्द्रो नाहम् इति ऋषिः आत्मन इन्द्रत्वं पर्यहरत् । अस्य सूक्तस्य इन्द्रसद्भावप्रतिपादनपरत्वपक्षे हे जनासः इन्द्रो नास्तीति मन्यमाना जनाः उक्तगुणोपेतः स इन्द्रोऽस्त्येवेति व्याख्येयम्। अत्र निरुक्तम्—‘यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान्। क्रतुना कर्मणा। पर्यभवत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षद् अत्यक्रामद् इति वा। यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन। स जनास इन्द्र इति। ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता’ (नि १०,१०) इति । पर्यभूषत् इति। भवतेर्लुङि व्यत्ययेन च्लेः क्सः। ‘श्र्युकः किति’ (पा ७,४,११) इति इट्प्रतिषेधः। ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ (पा ८,१,६६) इति निघातप्रतिषेधः । अटः स्वरः। ‘तिङि चोदात्तवति’ (पा ८,१,७१) इति गतेर्निघातः।

यः पृ॑थि॒वीं व्यथ॑माना॒मदृं॑ह॒द् यः पर्व॑ता॒न् प्रकु॑पिताँ॒ अर॑म्णात् ।
यो अ॒न्तरि॑क्षं विम॒मे वरी॑यो॒ यो द्याम॑स्तभ्ना॒त् स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ २ ॥

---

[1] °दस्तित्वगवागमयदित्यवचिदाहुः S′. [2] नास्ति S′.

यः । पृ॒थि॒वीम् । व्यथ॑मानाम् । अदृं॑हत् । यः । पर्व॑तान् । प्रऽकु॑पितान् । अर॑म्णात् ।
यः । अ॒न्तरि॑क्षम् । वि॒ऽम॒मे । वरी॑यः । यः । द्याम् । अस्त॑भ्नात् । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥

हे जनासः **जनाः** य **इन्द्रः** व्यथमानाम् **चलन्तीं** पृथिवीम् अदृंहत् **शर्करादिभिर्दृढाम् अकरोत् ।** यः **च** प्रकुपितान् **प्रकोपं प्राप्तान् परस्परं**[1] **युद्धाय** [2]**इतस्ततश्चलतः** पर्वतान् **गिरीन् पक्षयुक्तान्** अरम्णात् **पक्षच्छेदेन नियमितवान् । यथा उत्प्लुत्योत्प्लुत्य प्राणिपीडां न कुर्वन्ति तथा स्वस्थाने स्थापितवान् इत्यर्थः । रमु क्रीडायाम् । अस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन श्ना । अस्य अदृंहत् इत्यस्य च यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः । अडागमस्वरः ।** यः **च इन्द्रः** अन्तरिक्षम् **। अन्तरा क्षान्तं भवति सर्वम् इत्यन्तरिक्षम् । कीदृशम् ।** वरीयः **उरुतरम् इयत्ताशून्यं** विममे **विमानम् अकरोत् । माङ् माने इत्यस्य रूपम् ।** यः **च** द्याम् **दिवम्** अस्तभ्नात् **निरुद्धाम् अकरोत्** स इन्द्रः **इतीन्द्रस्य सद्भावं मुनिरुपादिक्षत् ।**

यो ह॒त्वाहि॒मरि॑णात् स॒प्त सिन्धू॒न् यो गा उ॒दाज॑दप॒धा व॒लस्य॑ ।
यो अश्म॑नोर॒न्तर॒ग्निं ज॒जान॑ सं॒वृक् स॒मत्सु॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ३ ॥

यः । ह॒त्वा । अहि॑म् । अरि॑णात् । स॒प्त । सिन्धू॑न् । यः । गाः । उ॒त्ऽआज॑त् । अ॒प॒ऽधा । व॒लस्य॑ ।
यः । अश्म॑नोः । अ॒न्तः । अ॒ग्निम् । ज॒जान॑ । स॒म्ऽवृक् । स॒मत्ऽसु॑ । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥

य **इन्द्रः** अहिम् **अन्तरिक्षे गन्तारं मेघं** हत्वा **विदार्य** सप्त **सर्पणशीलान्** सिन्धून् **। नदीरित्यर्थः । सप्तसंख्याका गङ्गायमुनादिनदीर्वा** अरिणात् **प्रैरयत् । री गतिरेषणयोः । क्र्यादिः ।** यः **च** वलस्य **एतन्नामकस्यासुरस्य** गाः **असुरेणापहृता बिले स्थापिता गाः** अपधा **। अप कुत्सितं धीयत इत्यपधा पिधानम् । तस्माद्** [3]उदाजत् **उदगमयत् । अपपूर्वाद् दधातेः** 'आतश्चोपसर्गे' (पा ३,३,१०६) **इति अङ् ।** 'सुपां सुलुक्०' (पा ७,१,३९) **इति पञ्चम्या आकारः ।** यः **च** अश्मनोः **व्याप्तयोर्मेघयोः** अन्तः अग्निं जजान **उदपादयत् । मेघयोः संघर्षेण वैद्युतोऽग्निर्जायत इति प्रसिद्धम् एतत् । अब्धारकत्वेन अतिशीतत्वात् तत्र अग्न्युत्पादनम् इन्द्रस्य असाधारणं सामर्थ्यम् । यश्च** समत्सु **संग्रामेषु** संवृक् **शत्रुसंवर्जको भवति ।** स इन्द्रः **इत्यसाधारणैः कर्मभिः एवम् इन्द्रं ज्ञापयामास ।**

येने॒मा विश्वा॒ च्यव॑ना कृ॒तानि॒ यो दा॒सं वर्ण॒मध॑रं॒ गुहाऽकः॑ ।
श्व॒घ्नीव॒ यो जि॑गी॒वां ल॒क्षमाद॑द॒र्यः पु॒ष्टानि॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ४ ॥

येन॑ । इ॒मा । विश्वा॑ । च्यव॑ना । कृ॒तानि॑ । यः । दास॑म् । वर्ण॑म् । अध॑रम् । गुहा॑ । अ॒करित्यकः॑ ।
श्व॒घ्नीऽइ॑व । यः । जि॒गी॒वान् । ल॒क्षम् । आद॑त् । अ॒र्यः । पु॒ष्टानि॑ । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥

---

[1] परस्पर° S', [2] यतस्तत° S'. [3] आजत् S'.

येन इन्द्रेण इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि च्यवना च्यवनानि स्वेन च्यावयितव्यानि कृतानि । यद्वा च्यवनानि कृतानि । दृढीकृतानीत्यर्थः । च्युङ् प्लुङ् गतौ । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) इति ल्युट् । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा ६,१,७०) इति शेर्लुक् । यः च इन्द्रः दासम् उपक्षपयितारम् असुरं वर्णम् नीचवर्णम् अधरम् निकृष्टं कृत्वा गुहा गुहायाम् अकः अकार्षीत् । किं च लक्षम् लक्ष्यं योयः प्रकाशभूतः शत्रुरस्ति तंतं जिगीवान् जितवान् । जि जये । क्वसौ 'सन्लिटोर्जेः' (पा ७,३,५७) इत्यभ्यासाद् उत्तरस्य कुत्वम् । छान्दसो दीर्घः । तादृशो यः अर्यः अरेः पुष्टानि समृद्धानि धनानि आदत् स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तः—श्वघ्नीव श्वभिः साधनैः मृगान् हन्तीति श्वघ्नी व्याधः स यथा जिगीवान् सन् लक्ष्यमाणं मृगं स्वीकरोति तद्वत् । हे जनासः जनाः स इन्द्रः इत्यृषिर्ब्रूते ।

यं स्मा॑ पृ॒च्छन्ति॒ कुह॒ सेति॑ घो॒रमु॒तेमा॑हु॒र्नै॑षो अ॒स्तीत्ये॑नम् ।
सो अ॒र्यः पु॒ष्टीर्विज॑[1] इ॒वा मि॑नाति॒ श्रद॑स्मै धत्त॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ५ ॥

यम् । स्म॒ । पृ॒च्छन्ति॑ । कुह॑ । सः । इति॑ । घो॒रम् । उ॒त । ई॒म् । आ॒हुः॒ । न । ए॒षः । अ॒स्ति॒ । इति॑ । ए॒न॒म् । सः । अ॒र्यः । पु॒ष्टीः । विजः॑ऽइव । आ । मि॒ना॒ति॒ । श्रत् । अ॒स्मै॒ । ध॒त्त॒ । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥ ५ ॥

घोरम् शत्रूणां हन्तारं भयंकरं यम् इन्द्रं जनाः पृच्छन्ति स्म प्रश्नं कुर्वन्ति । 'निपातस्य च' (पा ६,३,१३६) इति स्मेत्यस्य संहितायां दीर्घः । किमिति । इन्द्र इन्द्र इति सर्वे जना ब्रुवते स कुह कुत्र वर्तत इति । उत अपि च ईम् एनम् इन्द्रम् आहुः केचन ब्रुवते । किमिति । एष इन्द्रो नास्ति इति । अस्ति चेत् दृष्टिपथं प्राप्नुयात् । न तथास्ति अत एष नास्तीति ब्रुवते । तथा च मन्त्रान्तरम्— 'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ईं ददर्श' (ऋ ८,१००,३) इति । एवं संशयो न कार्यः । स त्विन्द्रः अर्यः अरेः पुष्टीः पोषिकाः सेनाः विज इव । इवशब्दः एवार्थे । उद्वेजक एव सन् । अथवा विजो भयहेतुः व्याघ्रादिदुष्टमृगः । स इव आ सर्वतो मिनाति हिनस्ति । सेति[2] इत्यत्र 'सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्' (पा ६,१,१३४) इति सोर्लोपे गुणः । अस्मै इन्द्राय इन्द्रविषये हे नराः श्रद्धत्त । श्रत् इति सत्यनाम । विश्वासं कुरुत । इन्द्रोऽस्ति चेत् कुत्र तिष्ठतीति स नास्त्येवेति वा अविश्वासं मा कुरुत । स नास्ति चेत् वृत्रादिशत्रुसेनास्तदन्यः को जयेत् । अतो यः शत्रुसेनानां जेताऽस्ति हे जनासः जनाः स इन्द्र इति ।

---

[1] पुष्टीर्भ्रज ? पै १३,७,५.　　[2] सो अर्य S'.

यो र॒ध्रस्य॑ चोदि॒ता यः कृ॒शस्य॒ यो ब्र॒ह्मणो॒ नाध॑मानस्य की॒रेः ।
यु॒क्तग्रा॑व्णो॒ यो॑ऽवि॒ता सु॑शि॒प्रः सु॒तसो॑मस्य॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ६ ॥

यः । र॒ध्रस्य॑ । चो॒दि॒ता । यः । कृ॒शस्य॑ । यः । ब्र॒ह्मणः॑ । नाध॑मानस्य । की॒रेः ।
यु॒क्तऽग्रा॑व्णः । यः । अ॒वि॒ता । सु॒ऽशि॒प्रः । सु॒तऽसो॑मस्य । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥ ६ ॥

य इन्द्रो रध्रस्य **संराद्धस्य समृद्धस्यापि । रधेरौणादिको रक्प्रत्ययः ।** चोदिता **अभिमतफलप्रेरयिता समृद्धस्य राजादेर्यः शत्रुः तस्य चोदिता अपगमयिता वा ।** यः च कृशस्य **धनादिराहित्येन क्षीणस्यापि चोदिता तदभीष्टधनस्य प्रेरयिता ।** यः च कीरेः । **स्तोतृनामैतत् । स्तोत्रकर्तुः** नाधमानस्य **अभिमतं फलं याचमानस्य** ब्रह्मणः **ब्राह्मणस्यापि चोदिता ।** यः च सुशिप्रः **शोभनहनुरिन्द्रः** युक्तग्राव्णः **अभिषवाय प्रयुक्ताश्मनः** सुतसोमस्य **अभिषवादिना संस्कृतसोमस्य यजमानस्य** अविता **रक्षिता एवंमहानुभावो योऽस्ति हे** जनासः **जनाः** स इन्द्र **इति ।**

यस्याश्वा॑सः प्र॒दिशि॒ यस्य॒ गावो॒ यस्य॒ ग्रामा॒ यस्य॒ विश्वे॒ रथा॑सः ।
यः सूर्यं॒ य उ॒षसं॑ ज॒जान॒ यो अ॒पां ने॒ता स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ७ ॥

यस्य॑ । अश्वा॑सः । प्र॒ऽदिशि॑ । यस्य॑ । गावः॑ । यस्य॑ । ग्रामाः॑ । यस्य॑ । विश्वे॑ । रथा॑सः ।
यः । सूर्य॑म् । यः । उ॒षस॑म् । ज॒जान॑ । यः । अ॒पाम् । ने॒ता । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥

पूर्वमन्त्रे धनिनो निर्धनस्य स्तोतुर्यष्टुश्च अभिमतप्रदाने यः समर्थः स इन्द्र इत्युक्तम् । अत्र प्राणिनाम् अपेक्षिता अश्वगोरथप्रकाशावृष्टिलक्षणा ये अर्थाः सन्ति तेषां सर्वेषां प्रदाने यः समर्थः स इन्द्र इत्यभिधीयते । यस्य **इन्द्रस्य** प्रदिशि **प्रदेशने अनुशासने संविधौ वा । प्रपूर्वाद् दिश अतिसर्जने इत्यस्मात् क्विप् । आर्थिभ्यो दातव्या** अश्वासः **अश्वाः । सन्तीति शेषः ।** यस्य **च** गावः **तदर्थिभ्यो दातव्या बह्वयो गावः ।** यस्य **च ग्रामलाभकामेभ्यो दित्सिता** ग्रामाः । यस्य **च** विश्वे **सर्वे** रथासः **रथाः । गजोष्ट्रयानादीनां परिग्रहाय विश्व इति विशेषितम् ।** यः **च इन्द्रो गमनादिसर्वव्यवहारोपयोगिप्रकाशाय** सूर्यं **जजान । तथा** य उषसं **च** जजान **उत्पादितवान् ।** यः **च** अपाम् **वृष्ट्युदकानां** नेता **प्रापयिता देवोऽस्ति हे** जनासः **जनाः** स इन्द्र **इति ।**

यं क्रन्द॑सी संय॒ती वि॒ह्वये॑ते॒ परेऽव॑र उ॒भया॑ अ॒मित्राः॑ ।
स॒मा॒नं चि॒द्रथ॑मातस्थि॒वां॑सा॒ नाना॑ हवेते॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्द॑सी॒ इति॑ । सं॒य॒ती इति॑ स॒म्ऽय॒ती । वि॒ह्वये॑ते॒ इति॑ वि॒ऽह्वये॑ते । परे॑ । अव॑रे । उ॒भयाः॑ ।
अ॒मित्राः॑ । स॒मा॒नम् । चि॒त् । रथ॑म् । आ॒त॒स्थि॒ऽवांसा॑ । नाना॑ । ह॒वे॒ते॒ इति॑ । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥

संयती परस्परं संगच्छमाने क्रन्दसी शब्दं कुर्वाणे । द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । स्वाश्रितानां प्राणिनां वृष्ट्यर्थं पृथिवी द्यौश्च हविरर्थम् इत्युभयोः क्रन्दनम् । अथवा संयती परस्परं संगते क्रन्दसी प्रतिभटान् प्रतियुद्धाय आह्वयन्त्यौ उभे शत्रुसेने विह्वयेते इन्द्रं विविधम् आह्वयतः । स्वस्वसहायायेति शेषः । क्रदि आह्वाने रोदने च । असुन् । 'उगितश्च' (पा ४,१,६) इति ङीप् । उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण स्पष्टम् आह — परे उत्कृष्टा अवरे निकृष्टाश्च । परस्परं जयपराजयापेक्षया परत्वम् अवरत्वं च द्रष्टव्यम् । एवम् उभया अमित्राः प्रतिद्वन्द्विसेनयोर्वर्तमानाः शत्रवः स्वस्वजयार्थं साहायकाय[1] विह्वयन्ते । इत्थं सेनाद्वयान्तःस्थितानाम् इन्द्राह्वानम् अभिधाय अथ सेनास्वामिनोः परस्परप्रतिद्वन्द्विनोरिन्द्राह्वानम् अभिधत्ते । समानं चित् अश्वसारथ्यादिभिः समानम् परस्परसदृशं रथम् आतस्थिवांसा अधिष्ठितवन्तौ । तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः । 'शर्पूर्वाः खयः' (पा ७,४,६१) इति खयः शेषः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वे 'वस्वेकाजाद्घसाम्' (पा ७,२,६७) इति इडागमः । प्रत्ययस्वरः । तौ यं नाना पृथक्पृथक् हवेते आह्वयतः । गतम् अन्यत् ।

यस्मा॒न्न ऋ॒ते वि॒जय॑न्ते॒ जना॑सो॒ यं युध्य॑माना॒ अव॑से॒ हव॑न्ते ।
यो विश्व॑स्य प्रति॒मानं॑ ब॒भूव॒ यो अ॑च्युत॒च्युत् स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ९ ॥

यस्मा॑त् । न । ऋ॒ते । वि॒ऽजय॑न्ते । जना॑सः । यम् । युध्य॑मानाः । अव॑से । हव॑न्ते ।
यः । विश्व॑स्य । प्र॒ति॒ऽमान॑म् । ब॒भूव॑ । यः । अ॒च्यु॒त॒ऽच्युत् । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥ ९ ॥

यस्माद् इन्द्रात् बलप्रदातुः ऋते इन्द्रसहायम् अनपेक्ष्य जनासः जनाः प्रबला दुर्बलाश्च सर्वे जयार्थिनो न विजयन्ते शत्रून् न पराभावयन्ति । अतश्च यम् इन्द्रं युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा अवसे स्वस्वरक्षणाय हवन्ते आह्वयन्ति । किं च यः च इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्यापि वृत्रादिशत्रुजातस्य प्रतिमानम् । प्रतिमीयत इति प्रतिमानं प्रतिनिधिः बभूव । अथवा 'रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (ऋ ६,४७,१८) इति मन्त्रवर्णात् सर्वस्यापि प्राणिजातस्य तत्तत्पुण्यपापप्रत्यवेक्षणाय प्रतिबिम्बं बभूव । यः च अच्युतच्युत् अच्युतस्य केनापि अच्यावयितव्यस्य वृत्रादेः च्युतिरहितस्य स्थावरस्य पर्वतादेर्वा च्यावयिता स जनास इन्द्र इति ।

यः शश्व॑तो॒ मह्येनो॒ दधा॑ना॒नम॑न्यमाना॒ंछर्वा॑ ज॒घान॑ ।
यः शर्ध॑ते॒ नानु॒दद॑ाति शृ॒ध्यां यो दस्यो॑र्ह॒न्ता स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ १० ॥

---

[1] साहाय्यकाय S'.

यः । शश्व॑तः । महि॑ । एन॑ः । दधा॑नान् । अम॑न्यमानान् । शर्वा॑ । ज॒घान॑ ।
यः । शर्ध॑ते । न । अ॒नु॒ऽददा॑ति । शृ॒ध्याम् । यः । दस्यो॑ः । ह॒न्ता । सः । ज॒ना॒स॒ः । इन्द्र॑ः ॥

यः इन्द्रो महि महत् अत्यधिकम् एनः पापं ब्रह्महत्यादिरूपं दधानान् धारयतः शश्वतः । बहुनामैतत् । बहून् जनान् । जघानेति संबन्धः । के ते महापातकिन इति तान् आह—अमन्यमानान् इन्द्रम् उक्तमहिमोपेतं परदेवतेति मतिम् अकुर्वाणान् । स्तुत्या हविषा च इन्द्रम् अपूजयत इत्यर्थः । तादृशान् शर्वा हिंसक इन्द्रः । अथवा शरुर्वज्रः । तेन वज्रेण जघान हिनस्ति । अथवा अमन्यमानान् स्वात्मानं ब्रह्मतया अबुध्यमानान् । आत्मघातकान् इत्यर्थः । 'असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तम् एनं ततो विदुः' (तैआ ८,६,१) इति श्रुतेः । अनात्मविदः पापिष्ठत्वं स्मर्यते —

'किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' इति ।

तादृशानाम् इन्द्रकृतशिक्षा च श्रूयते—'अरुर्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' (शांश्रौ १४,५०,१) इति । 'इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' (तै ६,२,७,५) इति च । यः च शर्धते इन्द्रनैरपेक्ष्येण शत्रुषु बलम् उत्साहं वा कुर्वते पुरुषाय शृध्याम् बलसाधनं कर्म नानुददाति आनुकूल्येन न प्रयच्छति । डुदाञ् दाने । जौहोत्यादिकः । 'अभ्यस्तानाम् आदिः' (पा ६,१,१८९) इत्याद्युदात्तः । 'तिङि चोदात्तवति' (पा ८,१,७१) इति गतेर्निघातः । यः च[1] दस्योः वृत्रादेः हन्ता घातकः स जनास इन्द्र इति ।

यः शम्ब॑रं॒ पर्व॑तेषु क्षि॒यन्त॑ं चत्वारि॒ंश्यां श॒रद्य॒न्ववि॑न्दत् ।
ओ॒जा॒यमा॑नं॒ यो अहिं॑ ज॒घान॒ दानु॑ं॒ शया॑नं॒ स ज॑नास॒ इन्द्र॑ः ॥ ११ ॥

यः । शम्ब॑रम् । पर्व॑तेषु । क्षि॒यन्त॑म् । च॒त्वा॒रि॒ंश्याम् । श॒रदि॑ । अ॒नु॒ऽअवि॑न्दत्[2] ।
ओ॒जा॒यमा॑नम् । यः । अहि॑म् । ज॒घान॑ । दानु॑म् । शया॑नम् । सः । ज॒ना॒स॒ः । इन्द्र॑ः ॥

य इन्द्रः पर्वतेषु गिरिषु इन्द्रभीत्या क्षियन्तम् निवसन्तम् । पर्वतेष्विति बहुवचनेन इन्द्राद् भीतस्य शम्बरस्य एकत्रानवस्थानं सूचितं भवति । एवं गिरिगह्वरेष्वाच्छन्नं[3] शम्बरम् एतन्नामकम् असुरं चत्वारिंश्याम् । चत्वारिंशत्संख्यापूरणी चत्वारिंशी । तस्यां शरदि तस्मिन् संवत्सरे अन्वविन्दत् अन्विष्य लब्धवान् । लब्ध्वा व्यनाशयद् इत्यर्थः । किं च य इन्द्रः ओजायमानम् [4]ओजो बलम् । तद्वद् आचरन्तम्[4] । अतिशयितबलम् इत्यर्थः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा ३,१,११) । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' (पावा ३,१,११) इति सकारलोपः । तादृशम् अहिम् ।

---

[1] यश्च स्वस्य S'.

[2] °अविंदन् P,P^2.

[3] °गह्वरेष्वचंछंनं S'

[4] ओबलचरंतं S'.

आगत्य हन्तीत्यहिर्वृत्रः । पुनः कीदृशम् । दानुम् दानवं शयानम् शयनं कुर्वाणं जघान घातयामास । उक्तम् अन्यत् ।

[1]यः शम्ब॑रं प॒र्यत॑र॒त् कसी॑भि॒र्यो॑ऽचा॑रुका॒स्नाऽपि॑बत् सु॒तस्य॑ ।
अ॒न्तर्गि॒रौ यज॑मानं ब॒हुं जनं॒ यस्मि॒न्नामू॑र्छ॒त् स ज॑नास॒ इन्द्र॑ः ॥ १२ ॥[1]

*[यः । शम्ब॑रम् । प॒रि॒ऽअत॑रत् । कसी॑भिः । यः । अचा॑रुऽकास्ना । अपि॑बत् । सु॒तस्य॑ ।
अ॒न्तः । गि॒रौ । यज॑मानम् । ब॒हुम् । जन॑म् । यस्मि॑न् । आ॒ऽअमू॑र्छत् । सः । ज॒ना॒स॒ः । इन्द्र॑ः ॥][2]

य इन्द्रः कशीभिः[3] दीप्तैर्वज्राद्यायुधैः स्वतेजोभिर्वा शम्बरम् असुरं पर्यतरत् पर्यतारयत् । गिरिनदीसमुद्रादिकान् सर्वानपि अत्यक्रामयद्[4] इत्यर्थः । स्वयं वा तम् असुरं पर्यतरत् । पर्यभवद् इत्यर्थः । यः च अचारुकास्ना अरमणीयेन आस्येन सुतम्[3] अभिषुतं सोमम् अपालामुखादिस्थितम् अपिबत् पानम् अकार्षीत् । 'इमं जम्भसुतं पिब धानावन्तं करम्भिणम्' (ऋ ८,९१,२) इति हि मन्त्रवर्णः । यस्मिन् इन्द्रे हन्तव्ये सति अन्तर्गिरौ पर्वतस्य मध्ये शुद्धे देवयजनप्रदेशे यजमानम् सोमयागं कुर्वाणं गृत्समदं बहुं जनम् अध्वर्युप्रभृतिं[5] सदःस्थितं जनसंघातं च आमूर्छत् आवव्रे । चुमुरिधुनिप्रभृतिकोऽसुरसंघात इति शेषः । स जनास इन्द्र इति पूर्ववत् ।

यः स॒प्तर॑श्मिर्वृष॒भस्तुवि॑ष्मान॒वासृ॑ज॒त् सर्त॑वे स॒प्त सिन्धू॑न् ।
यो रौ॑हि॒णमस्फु॑र॒द् वज्र॑बाहु॒र्द्यामा॒रोह॑न्तं॒ स ज॑नास॒ इन्द्र॑ः ॥ १३ ॥

यः । स॒प्तऽर॑श्मिः । वृ॒ष॒भः । तुवि॑ष्मान् । अ॒व॒ऽअसृ॑जत् । सर्त॑वे । स॒प्त । सिन्धू॑न् । यः । रौ॒हि॒णम् ।
अस्फु॑रत् । वज्र॑ऽबाहुः । द्याम् । आ॒ऽरोह॑न्तम् । सः । ज॒ना॒स॒ः । इन्द्र॑ः ॥ १३ ॥

य इन्द्रः सप्तरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या एव रश्मयो यस्य स तादृशः । अथवा सप्तरश्मिरादित्यः । तदात्मक इत्यर्थः । वृषभः वर्षिता कामानाम् अपां वा । तुविष्मान् बलवान् सर्तवे सरणाय प्रवहणाय सप्त सर्पणशीलान् सिन्धून् स्यन्दमानान्युदकानि अवासृजत् । अवाग् यथा भवति तथा निर्मितवान् । यद्वा

---

१. तु. S [स्वराः शंपा.]; वैतु. K^m मन्त्राभावः; P,J स्वराभावः; B,B^h,V,Dc,D,R,P^2,S^m, Cp,K,Cs,C,E यः शंब॑रं॒ परि॑यु॒त (परि॒यंत॒ D; परि॑यत॒ R,P^2; परि॑यु॒त > परी॑यत॒ S^m; परी॑यत॒ Cp; परि॒भवं॒ RW.) रक्ष॑सीभि॒ (छचीं॑भि॒ RW.) यौँवा॑ (यौँवा K; योर्ना॑° RW.) कृकु॒त्स्नापि॑बत् (कृकुं॒तस्ना॑° Cs; छ्कु॒स्ना° Cp; कृ॒क° C,S^m; °वृ॒तस्यापि॑° RW.) सु॒तस्य॑ (सुतम् S, सा.)। अं॒त॒र्गि॒रौ यज॑मानं (यंज° E; यछं॑मानं RW.) व॒भुंजं॑न॒ं (व॒भुं° Dc; व॒भुंजं॑न्न॒ं R,Cs; च॒ भोजं॑न॒ं RW.) यस्मि॒न्नामूर्छ॒त्स (°न्नसूंछ॒त्स RW.) जं॑नास॒ इन्द्र॑ः॥ २. पदपाठाभावः P,P^2,J,Cp. ३. वैतु. मंपा. ४. अत्यकाम° S′. ५. °प्रभृति S′.

सप्त सिन्धून् सप्तसंख्याका गङ्गाद्या नदीरवासृजत् । यः **च** वज्रबाहुः **वज्रहस्तः सन्** द्याम् **दिवम्** आरोहन्तं रौहिणम् **एतन्नामकम् असुरम्** अस्फुरत् **जघान । स्फुर स्फुल संचलने । तौदादिकः । अन्यद् गतम् ।**

द्यावा॑ चिद॒स्मै पृ॑थि॒वी न॑मेते॒ शुष्मा॑च्चिदस्य॒ पर्व॑ता भयन्ते ।
यः सो॑म॒पा नि॑चि॒तो वज्र॑बाहु॒र्यो वज्र॑हस्त॒ः स ज॑नास॒ इन्द्र॑ः ॥ १४ ॥

द्यावा॑ । चि॒त् । अ॒स्मै॒ । पृ॒थि॒वी इति॑ । न॒मे॒ते इति॑ । शुष्मा॑त् । चि॒त् । अ॒स्य॒ । पर्व॑ताः । भ॒य॒न्ते॒ ।
यः । सो॒म॒ऽपाः । नि॒ऽचि॒तः । वज्र॑ऽबाहुः । यः । वज्र॑ऽहस्तः । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्र॑ः ॥ १४ ॥

अस्मै **इन्द्राय** द्यावा **द्यावौ** पृथिवी **पृथिव्यौ । परस्परापेक्षया द्विवचनम् ।** चित् **अप्यर्थे ।** नमेते **इन्द्रस्य महिम्ना स्वयमेव प्रह्वीभवतः ।** अस्य **इन्द्रस्य** शुष्मात् **बलात्** पर्वताश्चित् **पर्वता अपि** भयन्ते । **पक्षच्छेदाद् बिभ्यति । ञिभी भये ।** 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) **इति श्लोरभावः ।** यः **च इन्द्रः** सोमपाः **सोमस्य पाता सन्** निचितः **प्रज्ञातः । यद्वा नितरां चितो निचितः । दृढाङ्ग इत्यर्थः ।** वज्रबाहुः **वज्रवत् सारभूताभ्यां बाहुभ्याम् उपेतः** यः **च** वज्रहस्तः **वज्रं हस्ते धारयन् भवति** स जनास इन्द्र **इति ।**

यः सुन्वन्त॒मव॑ति॒ यः पच॑न्त॒ं यः शंस॑न्त॒ं यः शं॑शमा॒नमू॒ती ।
यस्य॒ ब्रह्म॒ वर्ध॑न॒ं यस्य॒ सोमो॒ यस्ये॒दं राध॒ः स ज॑नास॒ इन्द्र॑ः ॥ १५ ॥

यः । सु॒न्वन्त॑म् । अव॑ति । यः । पच॑न्तम् । यः । शंस॑न्तम् । यः । श॒श॒मा॒नम् । ऊ॒ती ।
यस्य॑ । ब्रह्म॑ । वर्ध॑नम् । यस्य॑ । सोम॑ः । यस्य॑ । इ॒दम् । राध॑ः । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्र॑ः ॥ १५ ॥

यः सुन्वन्तम् **सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम्** अवति **रक्षति । यः च पुरोडाशादीनि**[१] **हवींषि** पचन्तं यः **च** ऊती **ऊत्या रक्षणेन निमित्तेन** [२]शंसन्तं **स्तुवन्तं** यः **च**[२] शशमानम् **सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति ।** ब्रह्म **परिवृढं स्तोत्रं** यस्य वर्धनम् **वृद्धिकरं भवति । तथा** यस्य सोमो **वृद्धिहेतुर्भवति ।** यस्य **च** इदम्[३] **अस्मदीयं** राधः **पुरोडाशादिलक्षणम् अन्नं वृद्धिकरं भवति ।** स जनास इन्द्र **इति ।**

[४]जा॒तो व्य॑ख्यत्[५] पि॒त्रोरु॒पस्थे[६] [७]भुवो॒ न[७] वेद॑[८] जनि॑तुः[९] पर॑स्य[१०] ।

---

१. पुरोडाशादीन् S′.   २. शंसन्तं स्तुवन्तं य नास्ति S′.   ३. स इंद्रं S′.
४. S, सा. अनुसृत्य मंपा.   ५. व्यख्यत् B,B^{h},P^{2}; व्यक्तः C; व्यक्तः S^{m},Cs,P,RW.; व्यक्तः J; व्यक्तः > व्यख्यत् Dc; व्यक्षत् D; व्यक्ष्यत् E; व्यक्षः R; व्यख्यन् Cp.   ६. °रुपस्थे P^{2}.   ७. भुवन P, पुत्रो न RW.   ८. वेद B,B^{h},C,R,S^{m},Cs,P; वेदु D; वेदु > वेद Dc.   ९. जनितुः B,B^{h},C,D,R,S^{m},P; जनितुः > जनि॒तुः Dc.   १०. पुरस्य मूको.

[1]स्त॒वि॒ष्यमा॑णो॒ नो यो[1] अ॒स्मद्[2] व्र॒ता[3] दे॒वाना॒ं स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥१६॥

*[जा॒तः। वि। अ॒ख्य॒त्। पि॒त्रोः। उ॒पऽस्थे॑। भुवः॑। न। वे॒द॒। ज॒नि॒तुः। परः॑स्य।
स्त॒वि॒ष्यमा॑णः। नो इति॑। यः। अ॒स्मद्। व्र॒ता। दे॒वाना॑म्। सः। ज॒ना॒स॒ः। इन्द्रः॑ ॥][4]

य इन्द्रो जातः प्रादुर्भूतमात्र एव सन् पित्रोः द्यावापृथिव्योः उपस्थे उत्सङ्गे तयोर्मध्ये व्यख्यत् विख्यातवान् प्रकाशितोभूत् । यश्च इन्द्रः भुवः भुवं मातृभूतां न वेद न जानाति । तथा परस्य उत्कृष्टस्य जनितुः उत्पादयितुः परम् उत्पादकं पितृस्थानीयं द्युलोकमपि न वेद न जानाति । तयोर्वस्तुतः स्वजननं प्रति अकारणत्वाद् इत्यभिप्रायः । यद्वा भुवो जनितुः[5] भूम्या उत्पादकस्य परस्य [6]अन्यस्य स्वरूपं भुवो[6] जनितारं परम् अन्यम् इति वा व्याख्येयम् । न वेद न जानाति । स्वातिरेकेणेति शेषः । स्वस्यैव सर्वकारणत्वाद् इत्यभिप्रायः । किं च अस्मत् अस्मत्तः अस्माभिः कविष्यमाणः[7] स्तविष्यमाणः स्तूयमानश्च सन् । [7]नशब्दः चार्थे । देवानां व्रता व्रतानि कर्माणि देवार्थान् आ। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आ पूरयति । स जनास इन्द्र इति ।

यः सोम॑का॒मो[8] [9]हर्य॑श्वः सू॒रिर्यस्मा॒द्[9] रेज॑न्ते॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
यो ज॒घान॒ शम्ब॑रं॒ यश्च॒[10] शुष्णं॒[11] य एक॑वी॒रः[12] स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥१७॥

*[यः। सोम॑ऽकामः। हरि॑ऽअश्वः। सू॒रिः। यस्मा॑त्। रेज॑न्ते। भुव॑नानि। विश्वा॑।
यः। ज॒घान॑। शम्ब॑रम्। यः। च॒। शुष्ण॑म्। यः। ए॒क॒ऽवी॒रः। सः। ज॒ना॒स॒ः। इन्द्रः॑ ॥१७॥][4]

य इन्द्रः सोमकामः सोमं कामयमानः सन् हर्यश्वसूरिः[9] हर्याख्यानाम् अश्वानां सुष्ठु ईरयिता प्रेरयिता भवति यागप्रदेशस्यागमनायेति शेषः । अथवा यः सोमकामः यश्च हर्यश्वः सूरिर्विद्वांश्च । किं च यस्माद् इन्द्राद् विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि रेजन्ते बिभ्यति । य इन्द्रः शम्बरम् असुरं जघान । यः च

---

१. कविष्य° S, सा.; °मा॑णो॒न्नोजो B,Bʰ,C,D,E,Cp; °मा॑णो॒न्नोयो R,Sᵐ,Dc,Cs,P,P²; °माणोन्नोयो J; °माणो नो जो S; त॒वि॒ष्यमा॒णोऽनु॒ यो RW. २. अ॒स्माद् P; अस्था॑द् RW. ३. व्र॒ता > व॒र्ता C. ४. पपा. अभावः P,P²,J,Cp ५. जनितः S′. ६. अन्नस्य स्वरूप भवो S′. ७. वैतु. मंपा. ८. सोम॒ कामो॒ C. ९. हर्यश्वसूरि° S, सा.; हर्यश्वासुरि° Bʰ,R,P²,Cp; हर्य॒ःश्वासु॒रि° D; हर्य॒श्वासुरि° E; हर्यश्वा आसु॒रि° Cs,P; हर्यश्वा सु॒रि° J,RW.; हर्यश्व आसु॒रि° > हर्यश्वासू॒रि° Dc; हर्यश्वासू॒रि° K,V; हर्यश्वासु॒रि° > हर्यश्व आसु॒रि° Sᵐ; हर्यश्त्र आसु॒रि° C; हर्यश्व आसु॒तेर्यस्मा॒° RW.; हर्यश्व आसुरि॒° E²,I. १०. यस्य॒ Bʰ,R,D,Sᵐ,E,K,V,Cs,P,J,E²I; यस्य॑ C. ११. शु॒ष्णं C; प्रुष्णं॑ E²,I. १२. एक॑वीर॒ः Bʰ,R,Dc,K,V; एक॑वी॒रः E,Cp,P²,K,V; एक॑वी॒रः > एक॑वी॒र॒ः Dc.

शुष्णम् असुरं जघान घातयामास । यः च एवंविधेषु असाधारणेषु व्यापारेषु एकः वीरः असाधारणः शूरो भवति स जनास इन्द्र इति उक्तार्थः ।

यः सु॑न्व॒ते पच॑ते दु॒ध्र आ चि॒द् वाजं॒ दर्द॑र्षि॒ स किला॑सि स॒त्यः ।
व॒यं त॑ इन्द्र वि॒श्वह॑ प्रि॒यास॑ः सु॒वीरा॑सो वि॒द॒थमा व॑देम ॥ १८ ॥

यः । सु॒न्व॒ते । पच॑ते । दु॒ध्रः । आ । चि॒त् । वाज॑म् । दर्द॑र्षि । सः । किल॑ । अ॒सि॒ । स॒त्यः ।
व॒यम् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वि॒श्वह॑ । प्रि॒यास॑ः । सु॒ऽवीरा॑सः । वि॒दथ॑म् । आ । व॒दे॒म ॥ १८ ॥

अत्र ऋषिः इन्द्रस्य अविद्यमानतां शङ्कमानानाम् अज्ञानिनां विश्वासं जनयन् इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते — हे इन्द्र यः त्वं दुध्रश्चित् वस्तुतो दुर्धर्षोऽपि सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय तथा पचते पशुपुरोडाशादिहविःपाकं कुर्वते च यजमानाय वाजम् तदभिमतम् अन्नम् आ दर्दर्षि सर्वतो भृशं प्रयच्छसि । दृ गतौ। अस्मात् क्रियासमभिहारे यङ् । उरदत्वे हलादिशेषे च अभ्यासस्य 'रुग्रिकौ च लुकि' (पा ७,४,९१) इति रुगागमः । यद्योगाद् अनिघातः । 'अभ्यस्तानाम् आदिः' (पा ६,१,१८९) इत्याद्युदात्तः । स तादृशस्त्वं सत्यः किलासि । मन्त्रद्रष्टुर्महर्षेः प्रत्यक्षत्वेऽपि इदानींतनानां कथं तस्य प्रत्यक्षतेति शङ्कायां यष्टॄणाम् अभिमतान्नलक्षणफलस्य सत्यदृष्टत्वाद् इन्द्रोऽपि सत्य एवेत्यभिप्रायेण स किलासि सत्य इति ब्रूते । वयं विश्वह विश्वेष्वपि अहःसु सर्वदा । 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इत्यादिना सप्तमीबहुवचनस्य लुक् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । हे इन्द्र ते तव प्रियासः प्रियाः सन्तः सुवीरासः शोभनपुत्रादियुक्ताश्च सन्तः विदथम् वेदनसाधनं स्तोत्रम् आ वदेम ब्रूयाम ।

इति चतुर्थेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

चतुर्विंशेऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते च ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'अस्मा इदु प्र तवसे तुराय' इति अहीनसूक्तसंज्ञकं विनियुक्तम् । "चतुर्विंश 'इन्द्रमिद्गाथिनो बृहद्' (अ २०,३८,४) इत्याज्यस्तोत्रियः" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् — " 'अभि प्र वः सुराधसम्' (अ २०,५१,१), 'प्र सु श्रुतं सुराधसम्' (अ २०,५१,३) इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ । 'मा चिदन्यद् वि शंसत' (अ २०,८५,१), 'यच्चिद्धि त्वा जना इमे' (अ २०,८५,३) इति वा । 'अस्मा इदु प्र तवसे तुराय' (अ २०,३५) इत्यहीनसूक्तम्[1] आवपते" (वैताश्रौ ३१,१६;१८;१९) इति ।

तथा अप्तोर्याम्णि माध्यंदिनसवने तच्छस्त्र एव विनियुक्तम् । सूत्रितं हि 'अप्तोर्याम्णि गर्भकारं शंसति' इति प्रक्रम्य — '[2]सुकीर्तिं वृषाकपिं[2] सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते' (वैताश्रौ २७,१८;२४) इति ।

---

[1] हीन नास्ति S'. [2] सुकीर्तिवृषाकपी RG.

अ॒स्मा इदु॒ प्र त॒वसे॑ तु॒राय॒ प्रयो॒ न ह॑र्मि॒ स्तोमं॒ माहि॑नाय ।
ऋची॑षमा॒याध्रि॑गव॒ ओह॒मिन्द्रा॑य॒ ब्रह्मा॑णि रा॒तत॑मा ॥ १ ॥

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इति॑ । प्र । त॒वसे॑ । तु॒राय॑ । प्रयः॑ । न । ह॒र्मि॒ । स्तोम॑म् । माहि॑नाय ।
ऋची॑षमाय । अध्रि॑ऽगवे । ओह॑म् । इन्द्रा॑य । ब्रह्मा॑णि । रा॒तऽत॑मा ॥ १ ॥

अस्मा इदु । **इद् उ इति निपातद्वयं पादपूरणम्** । 'अथापि××× पदपूरणाः ××× कमीमिद्विति' (नि १,९) **इति यास्कोक्तेः । अवधारणार्थं वा निपातद्वयम् । अस्मा एव** इन्द्राय ओहम् **वहनीयं प्रापणीयं** स्तोमम् **स्तोत्रं** प्र हर्मि **प्रकर्षेण हरामि । प्रकरोमीत्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय** । तवसे **प्रवृद्धाय बलवते वा** तुराय **सोमपानार्थं त्वरमाणाय शत्रुहिंसकाय वा** माहिनाय । **महन्नामैतत् । गुणैर्महते** ऋचीषमाय **ऋचा स्तुतिसाधनया समाय । ऋग् यादृग्रूपं प्रतिपादयति तादृग्रूप एव तत्र संमितो भवतीत्यृचीषम इत्यर्थः । अथवा ऋक् स्तुतिः तया समाय । वस्तुतः अपरिमेयगुणत्वेऽपि ऋचा[1] परिच्छिद्यते इत्यृचीषमत्वाभिधानम्** । अध्रिगवे **अधृतगमनकर्मणे अप्रतिहतगमनाय इन्द्राय । स्तोत्रप्रेरणे दृष्टान्तम् आह**— प्रयो न **इति । प्रय इत्यन्ननाम । यथा क्षुधितस्य अन्नं प्रेरयति तद्वत् स्तुतिकामाय स्तोमं प्रहर्मीत्यर्थः । न केवलं स्तोत्रम् अपि तु** राततमा **राततमानि पूर्वैर्यजमानैरत्यर्थं दत्तानि** ब्रह्माणि **प्रवृद्धानि सोमादिहवींष्यपि प्र हर्मीति । अध्रिगव इत्यत्र अधृतः अन्येनानिवारितः गौर्गमनम् अस्येति तस्यावयवार्थः** । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (पा १,२,४८) **इति ह्रस्वत्वम् । पृषोदरादित्वाद् अधृतशब्दस्य अध्रिभावः । ओहम् इति । वहतेः कर्मणि घञि छान्दसं संप्रसारणम् ।**

अ॒स्मा इदु॒ प्रय॑ इव॒ प्र यं॑सि॒ भरा॑म्याङ्गू॒षं बाधे॑ सुवृ॒क्ति ।
इन्द्रा॑य हृ॒दा मन॑सा मनी॒षा प्र॒त्नाय॒ पत्ये॒ धियो॑ मर्जयन्त ॥ २ ॥

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इति॑ । प्रयः॑ऽइव । प्र । यं॒सि॒ । भरा॑मि । आ॒ङ्गू॒षम् । बाधे॑ । सु॒ऽवृ॒क्ति ।
इन्द्रा॑य । हृ॒दा । मन॑सा । म॒नी॒षा । प्र॒त्नाय॑ । पत्ये॑ । धियः॑ । म॒र्ज॒य॒न्त॒ ॥ २ ॥

अस्मा इदु **अस्मा एव इन्द्राय** प्रय इव **अन्नमिव** प्र यंसि **प्रयच्छामि । यम उपरमे । अस्माल्लटि पुरुषव्यत्ययः** । 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) **इति शपो लुक् । सामान्येनोक्तं विशिनष्टि** भरामि **इत्यादिना**—बाधे **शत्रूणां बाधनाय** सुवृक्ति **सुष्ठु आवर्जकम्**[2] आङ्गूषम् **स्तोत्ररूपम् आघोषम्** । 'आङ्गूषः स्तोम आघोषः' (नि ५,११) **इति यास्कः** । भरामि **संपादयामि । किं च** प्रत्नाय **पुराणाय**

---

१. ऋच्या S′.　　२. आ नास्ति S′.

पत्ये **सर्वस्य स्वामिने** इन्द्राय **अन्येऽपि ऋत्विजो** हृदा **हृदयेन** मनसा **हृदयान्तर्वर्तिना अन्तःकरणेन** मनीषा **मनीषया बुद्धया** धियः **स्तुतीः** मर्जयन्त **मार्जयन्ति संस्कुर्वन्ति ।**

अ॒स्मा इदु॒ त्यमु॑प॒मं स्व॒र्षां भरा॑म्याङ्गू॒षमा॒स्ये॑न ।
मंहि॑ष्ठ॒मच्छो॑क्तिभिर्मती॒नां सु॑वृ॒क्तिभि॑ः सू॒रिं वा॑वृ॒धध्यै॑ ॥ ३ ॥

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इति॑ । त्यम् । उ॒प॒ऽमम् । स्व॒ःऽसाम् । भरा॑मि । आ॒ङ्गू॒षम् । आ॒स्ये॑न ।
मंहि॑ष्ठम् । अच्छो॑क्तिऽभिः । म॒ती॒नाम् । सु॒वृ॒क्तिऽभि॑ः । सू॒रिम् । व॒वृ॒धध्यै॑ ॥ ३ ॥

अस्मा इदु **अस्मा एव इन्द्राय** त्यं **तं प्रसिद्धम्** उपमम् । **उपमीयते अनेनेत्युपमः । उपमास्थानभूतम् ।** 'घञर्थे कविधानम्' (पावा ३,३,५८) **इति करणे कप्रत्ययः ।** 'आतो लोप इटि च' (पा ६,४,६४) **इत्याकारलोपः ।** स्वर्षाम् **सुष्ठु अरणीयस्य धनस्य दातारं स्वर्गस्य प्रापकं वा एवंलक्षणम्** आङ्गूषम् **स्तोत्रलक्षणम् आघोषम्** आस्येन **मुखेन** भरामि **संपादयामि । किमर्थम् ।** मंहिष्ठम् **अतिशयेन धनवन्तम् अतिशयेन प्रवृद्धं वा** सूरिम् **सुष्ठु धनस्य ईरयितारं विपश्चितं वा उक्तलक्षणम् इन्द्रं** ववृधध्यै **वर्धयितुं** मतीनाम् **स्तुतीनां संबन्धिभिः । कैः साधनैः ।** सुवृक्तिभिः **सुष्ठु आवर्जकैः** अच्छोक्तिभिः **स्वच्छवचनैः । आङ्गूषं भरामीति संबन्धः ।**

अ॒स्मा इदु॒ स्तोमं॒ सं हिं॑नोमि॒ रथं॒ न तष्टे॑व॒ तत्सि॑नाय ।
गिर॑श्च॒ गिर्वा॑हसे सुवृ॒क्तीन्द्रा॑य विश्वमि॒न्वं मेधि॑राय ॥ ४ ॥

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इति॑ । स्तोम॑म् । सम् । हि॒नो॒मि॒ । रथ॑म् । न । तष्टा॑ऽइव । तत्ऽसि॑नाय ।
गिर॑ः । च॒ । गिर्वा॑हसे । सु॒ऽवृ॒क्ति । इन्द्रा॑य । वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्वम् । मेधि॑राय ॥ ४ ॥

अस्मा इदु **अस्मा एव इन्द्राय** तत्सिनाय **तदेव सिनं सोमादिलक्षणम् अन्नं यस्य तादृशाय इन्द्राय अथवा तत्सिनाय रथसाध्यान्नवते स्वामिने** तष्टा **शिल्पी** रथं न **यथा रथं संहिनोति तद्वत्** स्तोमं संहिनोमि **इति । किं च** गिर्वाहसे **गीर्भिः प्रापणीयाय** मेधिराय । **मेधो यज्ञः । यज्ञार्हाय मेधाविने वा** इन्द्राय सुवृक्ति **सुष्ठु आवर्जकं** विश्वमिन्वम् **विश्वैः सर्वैः प्राप्तव्यं विश्वैः सर्वैर्यजमानैः प्रापणीयं वा सोमादिलक्षणं**[1] **हविः** गिरश्च **स्तुत्यर्थानि वचांसि च । सं हिनोमीत्यनुषङ्गः । यद्वा सुवृक्ति विश्वमिन्वम् इति पदद्वयं फलपरतया व्याख्येयम् । सुष्ठु आवर्जनीयं विश्वैर्वन्ध्वादिभिः**[2] **प्राप्तव्यम् उपभोक्तव्यम् । अन्नम् । लब्धुम् इत्यध्याहारः ।**

अ॒स्मा इदु॒ सप्ति॑मिव श्रव॒स्येन्द्रा॑या॒र्कं जु॒ह्वा॒३॒ सम॑ञ्जे ।
वी॒रं दा॒नौक॑सं व॒न्दध्यै॑ पु॒रां गू॒र्तश्र॑वसं द॒र्माण॑म् ॥ ५ ॥

---

[1] स्तोमादि° S'. [2] °र्बध्वादि° S'.

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इति॑ । सप्ति॑म्ऽइव । श्र॒व॒स्या । इन्द्रा॑य । अ॒र्कम् । जु॒ह्वा॑ । सम् । अ॒ञ्जे॒ ।
वी॒रम् । दा॒नऽओ॑कसम् । व॒न्दध्यै॑ । पु॒राम् । गू॒र्तऽश्र॑वसम् । द॒र्माण॑म् ॥ ५ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय श्रवस्या श्रवस्यया । श्रव इत्यन्ननाम । अन्नेच्छया । अन्नलाभायेत्यर्थः । श्रवःशब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा ३,१,८) । तदन्ताद्धातोर्भावे 'अ प्रत्ययात्' (पा ३,३,१०२) इत्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । 'सुपां सुलुक्°' (पा ७,१,३९) इति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । अर्कम् अर्चनीयम् अन्नं हविर्लक्षणम् अन्नं जुह्वा आज्यपूर्णया समञ्जे समक्तं करोमि । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा अर्कं स्तुतिसाधनं मन्त्रम् । 'अर्को मन्त्रो भवति । यदनेनार्चन्ति' (नि ५,४) इति यास्कः । जुह्वा जुहूवद् अञ्जनसाधनया जिह्वया समञ्जे संयोजयामि । तत्र दृष्टान्तः — सप्तिमिव अश्वमिव । जातावेकवचनम् । अश्वान् यथा श्रवस्यया रथे समक्तान् संगतान् करोति तद्वत् । किं च वीरम् शत्रूणां विविधम् ईरयितारं दानौकसम् दानानाम् ओकः सद्मस्थानीयं पुराम् असुरनगराणां दर्माणम् दारकं गूर्तश्रवसम् । श्रव इत्यन्ननाम । प्रशस्यान्नं प्रशस्यकीर्तिं वा उक्तलक्षणम् इन्द्रं वन्दध्यै वन्दितुम् । आह्वयामीति शेषः ।

अ॒स्मा इदु॒ त्वष्टा॑ तक्ष॒द् वज्रं॒ स्वप॑स्तमं स्व॒र्यं१॒ रणा॑य ।
वृ॒त्रस्य॑ चिद् वि॒दद् येन॒ मर्म॑ तु॒जन्नीशा॑नस्तुज॒ता किये॒धाः ॥ ६ ॥

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इति॑ । त्वष्टा॑ । त॒क्ष॒त् । वज्र॑म् । स्वपः॑ऽतमम् । स्व॒र्य॑म् । रणा॑य ।
वृ॒त्रस्य॑ । चि॒त् । वि॒दत् । येन॑ । मर्म॑ । तु॒जन् । ईशा॑नः । तु॒ज॒ता । कि॒ये॒धाः ॥ ६ ॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय त्वष्टा सकलजगन्निर्माता विश्वकर्मा वज्रम् एतन्नामकम् आयुधं तक्षत् अतक्षत् निर्मितवान् । कीदृशम् । स्वपस्तमम् अतिशयेन शोभनकर्माणं स्वर्यम् स्वायत्तवीर्यं स्तुत्यं वा । किमर्थम् । रणाय युद्धाय । तुजता हिंसता येन वज्रेण कियेधाः । कियत् किंपरिमाणमित्यस्य बलस्य तादृग् बलं दधाति धारयतीति कियेधाः । यद्वा क्रममाणान् शत्रून् धारयति निगृह्णातीति कियेधाः । परैरपरिच्छेद्यबल इत्यर्थः । 'कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा' (नि ६,२०) इति यास्कः । पृषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातेर्विच्प्रत्ययः । ईशानः सर्वस्य स्वामी भवन् इन्द्रः वृत्रस्य चित् सर्वावरकस्य प्रबलस्य वृत्रस्याप्यसुरस्य मर्म । यस्मिन् स्थाने विद्धः सद्यो म्रियते तद् मर्म । तत् तुजन् हिंसन् व्यथयन् विदत् अविदत् लब्धवान् । लब्ध्वा [1]प्राहार्षीद् इत्यर्थः[2] । विद्लृ लाभे । लुङि लृदित्त्वात् च्लेः अङ् आदेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा ६,४,७५) इत्यडभावः । यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः ।

---

१. षष्ठीसमासे स्वरः?　　२. °र्षीरित्य° S′.

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवां चार्वन्ना ।
मुषायद् विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद् वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥७॥

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिऽवान् । चारु । अन्ना । मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥७॥

अस्येदु **अस्यैवेन्द्रस्य** मातुः **सर्वस्य निर्मातुः** महः **महतः माहात्म्यवतः एवंभूतस्य इन्द्रस्य । असाधारणं कर्म उच्यते इति शेषः । यद्वा उक्तलक्षणस्य सोमयज्ञस्येति व्याख्येयम् । किं तत् कर्मेति उच्यते— अयम् इन्द्रः** सवनेषु **सोमयागसंबन्धिषु प्रातरादिषु त्रिषु सवनेषु** सद्यः **तदानीमेव होमसमय[1] एव** पितुम् । **अन्ननामैतत् । पातव्यं सोमं** पपिवान् **पीतवान् । किं च** चारु **चारूणि ।** 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) **इति विभक्तेर्लुक् ।** अन्ना **अन्नानि सवनीयपुरोडाशधानाकरम्भादीनि । भक्षितवान् इति शेषः । किं च** विष्णुः **सवनत्रयव्यापी इन्द्रः** सहीयान् **अतिशयेन शत्रूणाम् अभिभविता । सोमपानादिजनितेन बलेनेति भावः ।** पचतम् **परिपक्वम् अपहार्ययोग्यभूतं शत्रूणां धनं** मुषायत् **अपाहरत् । क्यजन्ताल्लङि** 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा ६,४,७५) **इत्यडभावः । तथा** अद्रिम् अस्ता **अद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः प्रयोक्ता स इन्द्रः** वराहम् । 'वराहो मेघो भवति । वराहारः' **इति निरुक्तम्** (५,४) । **वराहारम् उत्कृष्टस्योदकस्य आहर्तारं धारकं मेघं** तिरः **प्राप्तः सन् ।** 'तिरः सत इति प्राप्तस्य' (नि ३,२०) **इति यास्कः ।** विध्यत् **अविध्यत् वृष्टिलाभार्थं व्यदारयत् ।**

अस्मा इदु ग्नाश्चिद् देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः ।
परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । ग्नाः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् । अहिऽहत्ये । ऊवुरित्यूवुः । परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परि । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा इदु **अस्मा एव** इन्द्राय अहिहत्ये । **अहिर्वृत्रः । तस्य हनने निमित्तभूते सति** देवपत्नीः **देवानां पालयित्र्यो गायत्र्याद्याः** ग्नाश्चित् **गमनस्वभावा अपि** अर्कम् **अर्चनसाधनं स्तोत्रम्** ऊवुः **अतन्वत । यद्वा अस्मा इन्द्राय ग्नाश्चित् ।** 'मेना ग्ना इति स्त्रीणाम्' **इति निरुक्तम्** (३,२१) । 'ग्ना गच्छन्त्येनाः' **इति तत्रत्यं निर्वचनम् । स्वस्वपतिभिरभिगन्तव्याः स्त्रियः । ता विशिनष्टि —** देवपत्नीरिति । **देवा इन्द्राद्याः पतयो यासां ता देवपत्न्यः । ताश्च** 'उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः' (ऋ ५,४६,८) **इति**

---

[1] होमसमसमय S'.

मन्त्रोक्ता इन्द्राण्यग्नाय्यश्विन्याद्याः । ता देवपत्न्यः अर्कम् अर्चनसाधनं हविः ऊवुः स्वात्मनि अतन्वत । वेञ् तन्तुसंताने । लिटि 'वेञो वयिः' (पा २,४,४१)। लिटः कित्त्वाद् यजादित्वेन संप्रसारणे यकारस्य 'लिटि वयो यः' (पा ६,१,३८) इति प्रतिषेधाद् वकारस्य संप्रसारणम्। परपूर्वत्वे[1] द्विर्वचनादि। 'वश्चास्यान्यतरस्यां किति' (पा ६,१,३९) इति यकारस्य वकारादेशः । स चेन्द्रः उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परि जभ्रे स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः। अस्य इन्द्रस्य महिमानम् महत्त्वं ते द्यावापृथिव्यौ न परि ष्टः न पराभवतः। महत्त्वसंकोचं कर्तुं शक्ते नाभूताम् इत्यर्थः।

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।
स्वरालिन्द्रो[2] दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् ।
स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव[3] अस्यैवेन्द्रस्य महित्वम् महत्त्वं माहात्म्यं दिवः द्युलोकात् परि उपरि प्र रिरिचे। अत्र प्रेत्युपसर्गो धात्वर्थं बाधते। प्रस्मरणं प्रस्थानम् इतिवत्। अधिकं भवतीत्यर्थः । तथा पृथिव्याः परि भूलोकादप्युपरि प्र रिरिचे । एवम् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योरन्तरालवर्तिनो यक्षगन्धर्वाप्सरःप्रभृतीनाम् आश्रयभूताद् अन्तरिक्षलोकादपि प्र रिरिचे । रिचिर् विरेचने । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा ३,४,६) इति वर्तमाने लिट्। किं च अयम् इन्द्रो दमे दमयितव्ये शत्रुजने स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानः। विश्वगूर्तः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्नपि कार्ये उद्गूर्णबलः । स्वरिः सुष्ठु अभिगन्ता । यद्वा स्वरिः शोभनः इन्द्रव्यतिरिक्तेनान्येन पराभवितुम् अशक्यः शत्रुः सुशब्देन उच्यते। तादृशेन अरिणा उपेतः । अमत्रः युद्धार्थं गमनकुशलः। अम गत्यादिषु। 'अभिनक्षियजिवधि[4]' (पाउ ३,१०५) इत्यादिना अत्रन्प्रत्ययः । एवंमहानुभाव इन्द्रो रणाय रमणीयाय संग्रामाय आ ववक्षे आवहति वृष्ट्यर्थं मेघान् प्रापयति। वहेर्लेटि 'सिब्बहुलं लेटि' (पा ३,१,३४) इति सिप्। 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) इति शपः श्लुः। ढत्वकत्वषत्वानि । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा ७,१,४१) इति तलोपः।

अस्येदेव शवसा शुषन्तं वि वृश्चद् वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।
गा न व्राणा अवनीरमुञ्चदभि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शवसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण । वृत्रम् । इन्द्रः ।

---

[1] °पूर्वत्व° S'.　　[2] स्वरालिन्द्रो K,Km,V, ऋ १,६१,९; स्वराडिन्द्रो Bh,C,Cs.
[3] अस्येदु S'.　　[4] °बंधि S'.

गाः । न । व्रा॒णाः । अ॒वनीः॑ । अ॒मु॒ञ्च॒त् । अ॒भि । श्रवः॑ । दा॒वने॑ । सऽचे॑ताः ॥ १० ॥

अस्येदेव[1] अस्यैव इन्द्रस्य शवसा बलेन तेजसा शुषन्तम् शुष्यन्तम् । शुष शोषणे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । उक्तरूपं वृत्रम् इन्द्रो देवः वज्रेण आयुधेन वि वृश्चत् व्यच्छिनत् । तथा गा न पणिभिरपहृता गा यथा अमुञ्चत् मोचितवान् एवं व्राणाः वृत्रेण आवृता अपः । वृञ् वरणे । कर्मणि लट् । शानचि 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) इति यको लुक् । शानचो ङित्त्वाद् गुणाभावे यण् आदेशः । कीदृशीरपः । अवनीः अवित्रीः सकलप्राणिरक्षणहेतुभूता अमुञ्चत् मेघं भित्त्वा अवर्षीत् । तथा कृत्वा दावने हविर्दात्रे यजमानाय श्रवः सर्वैः श्रूयमाणं विख्यातम् अन्नं सचेताः यजमानेन समानचित्तः सन् अभि । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अभ्यगमयत् । अथवा आभिमुख्येन । प्रायच्छद् इति शेषः ।

अ॒स्येदु॑ त्वे॒षसा॑ रन्त॒ सिन्ध॑वः॒ परि॒ यद् वज्रे॑ण सी॒मय॑च्छत् ।
ई॒शा॒न॒कृद् दा॒शुषे॑ दश॒स्यन् तु॒र्वीत॑ये गा॒धं तु॒र्वणिः॑ कः ॥ ११ ॥

अ॒स्य । इत् । ऊँ॒ इति॑ । त्वे॒षसा॑ । र॒न्त॒ । सिन्ध॑वः । परि॑ । यत् । वज्रे॑ण । सी॒म् । अय॑च्छत् ।
ई॒शा॒न॒ऽकृत् । दा॒शुषे॑ । द॒श॒स्यन् । तु॒र्वीत॑ये । गा॒धम् । तु॒र्वणिः॑ । क॒रिति॑ कः ॥ ११ ॥

अस्येदु अस्यैवेन्द्रस्य त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो रन्त अरन्त स्वेस्वे स्थाने रमन्ते । यत् यस्मात् कारणाद् अयम् इन्द्रो वज्रेण सीम् सर्वतः एनान् सिन्धून् वज्रेण पर्ययच्छत् परितो नियमितवान् । तस्माद् रमन्त इति पूर्वत्र संबन्धः । किं च ईशानकृत् शत्रून् हत्वा आत्मानं स्वामिनं कुर्वन् अथवा दरिद्रस्य ईशानकर्ता दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दशस्यन् तदभिमतं प्रयच्छन् इन्द्रः तुर्वीतये एतत्संज्ञकाय अगाधे जले निमग्नाय तुर्वणिः तूर्णवनिः शीघ्रं संभक्ता सन् गाधम् प्रतिष्ठां कः अकः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' (पा २,४,८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणः । 'हल्ङ्या' (पा ६,१,६८) इत्यादिना तलोपः ।

अ॒स्मा इदु॑ प्र भ॑रा॒ तूतु॑जानो वृ॒त्राय॒ वज्र॒मीशा॑नः किये॒धाः ।
गोर्न पर्व॒ वि र॑दा तिर॒श्चेष्य॒न्नर्णां॑स्य॒पां च॒रध्यै॑ ॥ १२ ॥

अ॒स्मै । इत् । ऊँ॒ इति॑ । प्र । भ॒र॒ । तूतु॑जानः । वृ॒त्राय॑ । वज्र॑म् । ईशा॑नः । कि॒ये॒धाः ।
गोः । न । पर्व॑ । वि । र॒द॒ । ति॒र॒श्चा । इ॒ष्यन् । अर्णां॑सि । अ॒पाम् । च॒रध्यै॑ ॥ १२ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव वृत्राय अस्य वृत्रस्य वधार्थं तूतुजानः अत्यर्थं त्वरमाणः अत्यर्थं शत्रून् हिंसन् वा ईशानः सर्वस्य स्वामी कियेधाः कियद् इदं

---

[1] अस्येदु S'.

शत्रुबलम् इति तुच्छीकृत्य तस्य बलस्य धारकः[1]। अथवा क्रममाणः सन् शत्रुधारकः वज्रं प्र भर प्रहर प्रयोजय । न केवलं प्रहर किं तु शकलीकुर्वित्याह— गोर्न पर्व यथा मांसार्थिनो गोर्वृषभादेः पशोः पर्व पर्वाणि प्रतिपर्व छिन्दन्ति तद्वत् । अर्णांसि उदकानि इष्यन् इच्छन् अपां चरध्यै चरणाय भूमौ प्रवाहाय तिरश्चा तिर्यगञ्चनेन वज्रेण वि रद विशेषेण वृत्रं विलेखय । विविधं छिन्द्धीत्यर्थः । अत्र निरुक्तम्—'अस्मै प्रहर । तूर्णं त्वरमाणः । वृत्राय वज्रम् ईशानः । कियेधाः कियद्धा इति वा । क्रममाणधा इति वा । गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्य । इष्यन्नर्णांसि । अपां चरणाय' (नि ६,२०) इति ।

अ॒स्येदु॒ प्र ब्रू॑हि पू॒र्व्या॑णि तु॒रस्य॒ कर्मा॑णि॒ नव्य॑ उ॒क्थैः ।
यु॒धे यदि॑ष्णा॒न आयु॑धान्यृ॒घा॒यमा॑णो निरि॒णाति॒ शत्रू॑न् ॥ १३ ॥

अ॒स्य । इत् । ऊं इति॑ । प्र । ब्रू॒हि॒ । पू॒र्व्याणि॑ । तु॒रस्य॑ । कर्मा॑णि । नव्यः॑ । उ॒क्थैः ।
यु॒धे । यत् । इ॒ष्णा॒नः । आयु॑धानि । ऋ॒घा॒यमा॑णः । नि॒ऽरि॒णाति॑ । शत्रू॑न् ॥ १३ ॥

उक्थ्यैः[2] । उक्थं स्तुतिम् अर्हन्तीति उक्थ्यानि[3] शस्त्राणि । तैः नव्यः स्तुत्यो य इन्द्रः अस्येदु अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्येन्द्रस्य पूर्व्याणि पुराणानि कर्माणि एतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्र ब्रूहि प्रशंस। यत् यदा युधे योधनाय आयुधानि वज्रादीनि इष्णानः आभीक्ष्ण्येन प्रेरयन्। इष आभीक्ष्ण्ये। क्रैयादिकः। व्यत्ययेन आत्मनेपदम्। शानचश्चित्त्वाद् अन्तोदात्तत्वम् । शत्रून् ऋघायमाणः हिंसंश्च इन्द्रः निरिणाति अभिमुखं गच्छति। तदानीं प्र ब्रूहीति पूर्वेण संबन्धः । निरिणाति। री गतिरेषणयोः। 'क्र्यादिभ्यः श्ना' (पा ३,१,८१)। 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पा ७,३,८०) इति ह्रस्वत्वम्। तिपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । 'तिङि चोदात्तवति' (पा ८,१,२८) इति गतेर्निघातः। यद्वृत्तयोगात् 'तिङ्ङतिङः' (पा ८,१,२८) इति निघाताभावः।

अ॒स्येदु॑ भि॒या गि॒रय॑श्च दृ॒ल्हा[4] द्यावा॑ च॒ भूमा॑ ज॒नुष॑स्तुजेते ।
उपो॑ वे॒नस्य॒ जोगु॑वान ओ॒णिं स॒द्यो भु॑वद् वी॒र्या॑य नो॒धाः ॥ १४ ॥

अ॒स्य । इत् । ऊ॒ं इति॑ । भि॒या । गि॒रयः॑ । च॒ । दृ॒ल्हाः । द्यावा॑ । च॒ । भूम॑ । ज॒नुषः॑ ।
तु॒जे॒ते॒ इति॑ । उपो॒ इति॑ । वे॒नस्य॑ । जोगु॑वानः । ओ॒णिम् । स॒द्यः । भु॒व॒त् । वी॒र्या॑य । नो॒धाः ॥

अस्यैव अस्येदु इन्द्रस्य जनुषः जन्मतः प्रादुर्भावत एव। यद्वा जनुषः उत्कृष्टजन्मवतोऽस्येति व्याख्येयम् । भिया पक्षच्छेदनभयेन गिरयश्च पर्वता अपि दृल्हा[5] दृढानि अप्रच्यावितानि अभूवन्। पर्वतद्रव्यसामान्यापेक्षया नपुंसकलिङ्गता । किं

---

[1] धारकम् S'. [2] वैतु. मंपा. [3] उक्थानि S'. [4] दृळ्हा K,K^m, V, ऋ १,६१,१४; दृढा B^h,Cs. [5] वैतु. पपा.

च अस्य भिया द्यावा च भूमा च द्यावापृथिव्यावपि तुजेते । तुजिर्हिंसार्थोऽपि अत्र कम्पने वर्तते । कम्पेते इत्यर्थः । अत्र मध्ये चशब्दस्य पाठश्छान्दसः । 'दिवो द्यावा' (पा ६,३,२९) इति दिव्शब्दस्य द्यावादेशः । 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति डादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा ६,२,१४१) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । किं च वेनस्य कान्तस्य ओणिम् दुःखस्यापनोदकं रक्षणम् । ओणृ अपनयने इत्यस्माद् औणादिक इप्रत्ययः । जोगुवानः अनेकैः सूक्तैः शब्दयन् नोधाः नवनस्य स्तवस्य धारयिता एतन्नामा महर्षिः वीर्याय सामर्थ्याय सद्यः तदानीमेव उपो उपैव समीप एव भुवत् भवेत् अभवत् । वीर्यवान् अभवद् इत्यर्थः ।

अ॒स्मा इदु त्यदनु॑ दाय्येषा॒मेको॒ यद् व॒व्ने भूरे॒रीशा॑नः ।
प्रैत॑शं॒ सूर्ये॑ पस्पृधा॒नं सौव॑श्व्ये॒[१] सुष्वि॑मावा॒दिन्द्रः॑ ॥ १५ ॥

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इति॑ । त्यत् । अनु॑ । दा॒यि॒ । ए॒षा॒म् । एक॑ः । यत् । व॒व्ने । भूरे॑ः ।
ईशा॑नः । प्र । एत॑शम् । सूर्ये॑ । प॒स्पृ॒धा॒नम् । सौव॑श्व्ये । सुस्वि॑म् । आ॒व॒त् । इन्द्र॑ः ॥ १५ ॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय त्यत् तत् प्रसिद्धं स्तोत्रं सोमलक्षणम् अन्नं वा अनु आनुलोम्येन दायि अदायि दीयते । अस्मा एवेत्युक्तं तत्र कारणम् आह— यत् यस्मात् कारणाद् भूरेः प्रभूतस्य धनस्य हविषः स्तोत्रस्य वा ईशानः स्वामी इन्द्रः एकः स्तोत्रादिविषये केवलः असाधारणः सन् वव्ने । असाधारण्यं याचितवान् इत्यर्थः । किं च अयम् इन्द्रः सौवश्व्ये स्वश्वस्यापत्ये एतन्नामके राजनि रक्षणीयत्वेन निमित्तभूते सति सूर्ये देवे पस्पृधानम् सौवश्व्यसहायत्वेन पुनःपुनः स्पर्धमानम् । स्पर्ध संघर्षे । अस्माल्लिटः कानच् । द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खयः' (पा ७,४,६१) इति पकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वाद् अन्तोदात्तत्वम् । एतशम् एतन्नामानं महर्षिं सुष्विम् सुष्ठु इन्द्रार्थं सोमाभिषवं कुर्वाणं प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । यद्वा सौवश्व्ये स्वश्वस्यापत्ये सूर्ये इति व्याख्येयम् । सूर्यः स्वश्वस्य तपसा तुष्टः सन् तस्य पुत्रोऽभूद् इत्ययम् अर्थः आख्यायिकामुखेनावगन्तव्यः । शिष्टं पूर्ववत् ।

ए॒वा ते॑ हारियोजना सुवृ॒क्तीन्द्र॒ ब्रह्मा॑णि॒ गोत॑मासो अक्रन् ।
ऐषु॑[२] वि॒श्वपे॑शसं॒ धियं॑ धाः प्रा॒तर्म॒क्षू धि॒याव॑सुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

ए॒व । ते॒ । हा॒रि॒ऽयो॒ज॒न॒ । सु॒ऽवृ॒क्ति । इन्द्र॑ । ब्रह्मा॑णि । गोत॑मासः । अ॒क्र॒न् ।
आ । ए॒षु॒ । वि॒श्वऽपे॑शसम् । धिय॑म् । धा॒ः । प्रा॒तः । म॒क्षु । धि॒याऽव॑सुः । ज॒ग॒म्या॒त् ॥ १६ ॥

---

[१] सौव॑श्वे॒ B,Cs, S. [२] एषु॑ B,Cs.

हर्योरश्वयोर्योजनम् अस्मिन् रथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबन्धी हारियोजनः । हे हारियोजन इन्द्र गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्ना महर्षयः सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकानि अभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मन्त्रजातानि ते तवैव एव एवंप्रकारेण अक्रन् अकृषत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' (पा २,४,८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । अन्तादेशः । तस्य ङित्त्वाद् गुणाभावे यणादेशः । 'इतश्च' (पा ३,४,१००) इति इकारलोपे संयोगान्तलोपे च अडागमः । एषु स्तोतृषु विश्वपेशसम् बहुविधरूपयुक्तं धियम् । धिया लभ्यत्वाद् धीर्धनम् उच्यते । यद्वा धीशब्दः कर्मवचनः । पश्वादिबहुविधरूपं धनम् अग्निष्टोमादिबहुविधरूपं कर्म वा आ धाः आधेहि स्थापय । प्रातः इदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धियावसुः बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रो मक्षु शीघ्रं जगम्यात् अस्मद्रक्षणार्थम् आगच्छतु ।

इति चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

आभिप्लविके युग्माहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'य एक इद्धव्यः' इति सूक्तं संपातसंज्ञया विनियुक्तम् । सूत्रितं हि "[1]युग्मेषु 'इन्द्रः'[1] पूर्भिदातिरद्दासमर्कैः' (अ २०,११), 'य एक इद्धव्यश्चर्षणीनाम्' (अ २०,३६), 'यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीमः' (अ २०,३७) इति संपातानाम् एकैकम् अहरहरावपते पृष्ठ्ये छन्दोमेषु दशमे च" (वैताश्रौ ३१,२४;२५) इति ।

य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्चि आभिः ।
यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्त्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीःऽभिः । अभि । अर्चे । आभिः ।
यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यऽवान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

चर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानां यः इन्द्रः एक इत् एक एव हव्यः प्राधान्येन यज्ञे ह्वातव्यः । यद्वा जयकामानां राजादीनां स्वसहायत्वेन एक एव हव्यः । तं ह्वातव्यम् इन्द्रम् आभिः क्रियमाणप्रकाराभिः गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः अभि अर्चे । अर्चतिः स्तुतिकर्मा । अभिष्टौमि । किं च यो वक्ष्यमाणगुणविशिष्ट इन्द्रः पत्यते सर्वस्येश्वरो भवति । इन्द्रं विशिनष्टि — वृषभः कामानां वर्षिता वृष्ण्यावान् । वृष्ण्यं [2]वर्षणयोग्यं बलम्[2] तद् अस्यास्तीति वृष्ण्यवान् । 'मादुपधायाः°' (पा ८,२,९) इति मतुपो वत्त्वम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा ६,३,१३७) इति दीर्घः । मतुपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे 'यतोऽनावः' (पा ६,१,२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । सत्यः सत्यफलः सत्वा [3]बलस्य सादयिता[3] पुरुमायः बहुकर्मा सहस्वान् बलवान् एवम् उक्तगुणोपेतो य इन्द्रः पत्यते । तं गीर्भिरभ्यर्चे इति संबन्धः ।

---

[1] युग्मेत्विंद्रः S′.　[2] °योग्यबलम् S′.　[3] बलयिता S′.

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।
नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊं इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवऽग्वाः । सप्त । विप्रासः । अभि । वाजयन्तः ।
नक्षत्ऽदाभम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः । शविष्ठम् ॥ २ ॥

तमु तमेवेन्द्रं नः अस्माकं संबन्धिनः पूर्वे पुरातनाः पितरः कर्मणा पितृलोकं प्राप्ताः पालयितारो नवग्वाः नवभिर्मासैर्लब्धफलाः सन्तः सत्त्राद् ये उत्थितास्ते नवग्वाः नवभिर्मासैरासगोफला वा । सप्त सप्तसंख्याका विप्रासः मेधाविनः वाजयन्तः वाजम् अन्नं हविर्लक्षणम् इन्द्राय इच्छन्तः वाजिनं बलिनं कुर्वन्तो वा मतिभिः स्तुतिभिः[1] इन्द्रम् अभि । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः[1] । अभितुष्टुवुरित्यर्थः । कीदृशम् इन्द्रम् । नक्षद्दाभम् । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । अभिगच्छतां शत्रूणां हिंसितारं ततुरिम् दुर्गमात् तारकं पर्वतेष्ठाम् पर्वते मेघे अवस्थितम् अद्रोघवाचम् अद्रोग्धव्या अनतिक्रमणीया वाचो यस्य सः अद्रोघवाक् तम् अद्रोघवाचं शविष्ठम् अतिशयेन बलवन्तम् ।

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।
यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् तमा भर हरिवो मादयध्यै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुऽवीरस्य । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।
यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वःऽवान् । तम् । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्यै ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धम् इन्द्रम् ईमहे याचामहे । याच्ञाविषयं दर्शयति — अस्य रायः । रयिरिति धननाम । एतद् धनम् । कीदृशं तत् । पुरुवीरस्य । वीराः पुत्रादयः । बहुभिर्वीरैरुपभोक्तव्यम् । नृवतः नरो मर्त्याः सेवकाः तैः सहितम् । पुरुक्षोः क्षुरित्यन्ननाम । बह्वन्नम् । उक्तविशेषणविशिष्टं धनम् ईमहे इति संबन्धः । किं च यो रयिः अस्कृधोयुः अच्छिन्नः अजरः जरारहितः स्वर्वान् स्वः स्वर्गः सुखं वा तद्वान् तम् उक्तगुणविशिष्टं रयिम् हे हरिवः हर्याख्याश्ववन्निन्द्र मादयध्यै अस्मान् मादयितुम् आ भर आहर । मदि स्तुत्यादौ । 'हेतुमति च' (पा ३, १,२६) इति णिच् । तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण तृतीयस्य उदात्तत्वम् ।

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिज्जरितार आनशुः सुम्नमिन्द्र ।
कस्ते भागः किं वयो दुध्र खिद्वः पुरुहूत पुरूवसोऽसुरघ्नः ॥ ४ ॥

---

[1] मतिभिः स्तुतिभिः इति 'ध्याहारः इत्यतः परम् S'.

तत् । न॒ः । वि । वो॒च॒ः । यदि॑ । ते॒ । पु॒रा । चि॒त् । ज॒रि॒तार॑ः । आ॒न॒शुः । सु॒म्नम् । इ॒न्द्र॒ ।
कः । ते॒ । भा॒गः । किम् । वय॑ः । दु॒ध्र॒ । खि॒द्व॒ः । पु॒रु॑ऽहूत । पु॒रु॒व॒सो॒ इति॑ पुरुऽवसो । अ॒सु॒र॒ऽघ्नः ॥

हे इन्द्र पुरा चित् **पूर्वमपि** ते **तव** जरितारः **स्तोतारः** सुम्नम् **सुखं** यदि आनशुः **त्वत्तः सकाशात् प्राप्ताः तर्हि** तत् **सुम्नम् सुखं** नः **स्तोतॄणाम् अस्माकमपि** वि वोचः **प्रब्रूहि । प्रयच्छेति भावः । तस्य सुम्नस्य उत्कोचभूतः** [1]असुरघ्नः **शत्रूणां हन्तुः**[1] ते **तव** भागो **यज्ञे निर्दिष्टः** कः । किं वयः **किं हविर्लक्षणम् अन्नं तव दातव्यम् । तं स्तोत्रादिरूपं भागं सोमादिहविर्लक्षणम् अन्नं च हे** दुध्र **दुर्धर हे** खिद्वः **शत्रूणां खेदयितः हे** पुरुहूत **बहुभिराहूत हे** पुरुवसो **बहुधन**[2] **एवमुक्तैर्गुणैरुपेत इन्द्र नः अस्माकं ब्रूहि प्रब्रूहि । खिद्व इति । खिद दैन्ये इत्यस्मात् ण्यन्तात् लिटः क्वसुरादेशः ।** 'वस्वेकाजाद्घसाम्' (पा ७,२,६७) **इति नियमाद् इडभावः** 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वा' (पा ६,१,८) **इति विकल्पाद् अनभ्यासः ।** 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' (पा ८,३,१) **इति रुत्वम् । आमन्त्रितनिघातः ।**

तं पृ॒च्छन्ती॒ वज्र॑हस्तं रथे॒ष्ठामिन्द्र॒ं वेपी॒ वक्व॑री॒ यस्य॒ नू गीः ।
तु॒वि॒ग्रा॒भं तु॑विकू॒र्मिं र॑भो॒दां गा॒तुमि॑षे॒ नक्ष॑ते॒ तुम्र॒मच्छ॑ ॥ ५ ॥

तम् । पृ॒च्छन्ती॑ । वज्र॑ऽहस्तम् । र॒थे॒ऽस्थाम् । इन्द्र॑म् । वेपी॑ । वक्व॑री । यस्य॑ । नु । गीः ।
तु॒वि॒ऽग्रा॒भम् । तु॒वि॒ऽकू॒र्मिम् । र॒भः॒ऽदाम् । गा॒तुम् । इ॒षे॒ । नक्ष॑ते । तुम्र॑म् । अच्छ॑ ॥ ५ ॥

यस्य **स्तोतुर्यजमानस्य** वेपी । **वेप इति कर्मनाम । यागादिलक्षणकर्मवती** वक्वरी **गुणानां प्रवचनशीला** गीः **वाग्** वज्रहस्तम् **वज्रं हस्ते धारयन्तं** रथेष्ठाम् **रथे अवस्थितं** तं **प्रसिद्धम्** इन्द्रं पृच्छन्ती **प्रश्नं कुर्वती**[3] **। अभिगच्छति स्तौति वेति शेषः । नु इति पूरणः ।** तुविग्राभम् **बहूनां ग्राहकं** तुविकूर्मिम् **बहुकर्माणं** रभोदाम् **रभसो बलस्य दातारम् उक्तलक्षणम् इन्द्रं स यजमानो** गातुम् **सुखम्** इषे **इच्छति । किं च** तुम्रम् **अभिगन्तारं त्वरयितारं वा शत्रुम्** अच्छ **आभिमुख्येन** नक्षते **गच्छति ।**

अ॒या ह॒ त्यं मा॒यया॑ वावृ॒धा॒नं म॑नो॒जुवा॑[4] स्वतव॒ः पर्व॑तेन ।
अच्यु॑ता चिद् वीळि॒ता[5] स्वो॑जो रु॒जो वि दृ॒ळ्हा[6] धृ॑ष॒ता[7] वि॑रप्शिन् ॥ ६ ॥

अ॒या । ह॒ । त्यम् । मा॒यया॑ । व॒वृ॒धा॒नम् । म॒नः॒ऽजुवा॑ । स्व॒ऽत॒व॒ः । पर्व॑तेन ।
अच्यु॑ता । चि॒त् । वी॒ळि॒ता । सु॒ऽओ॒ज॒ः । रु॒जः । वि । दृ॒ळ्हा । धृ॒ष॒ता । वि॒ऽर॒प्शि॒न् ॥ ६ ॥

---

[1] नास्ति S′ (तु. टि २).
[2] °धन हे असुरघ्नः शत्रूणां हंतः S′ (तु. टि १).
[3] कुर्वंती S′.
[4] मनो॒जुवा॑ः B,B^h,C,D.
[5] वीळि॒ता K,K^m,V, ऋ ६,२२,६; वीडि॒ता B^h,C.
[6] दृ॒ळ्हा K,K^m,V, ऋ.; दृ॒ढा B^h,C.
[7] द॑धृ॒षता B,B^h.

हे स्वतवः स्वायत्तबल इन्द्र त्वं मनोजुवा मनोवत् शीघ्रं गच्छता पर्वतेन पर्ववता वज्रेण अया अनया प्रसिद्धया मायया शक्त्या वव्रृधानम् भृशं वर्धमानं त्यम् तं प्रसिद्धं वृत्रं वि रुजः व्यरुजः विशेषेण अभाङ्क्षीः । तथा हे स्वोजः शोभनबल हे विरप्शिन् । विरप्शीति महन्नाम । हे महन् इन्द्र त्वम् अच्युता चित् अच्युतानि अन्यैरच्यावयितव्यान्यपि[1] वीलिता वीलितानि दृढानि अशिथिलीकृतानि दृल्हा दृढानि शत्रुनगराणि धृषता धर्षकेण वज्रेण वि रुजः विदारितवान् असि ।

तं वो॑ धि॒या नव्य॑स्या॒ शवि॑ष्ठं प्र॒त्नं प्र॑त्न॒वत् प॑रितंस॒यध्यै॑ ।
स नो॑ वक्षदनिमा॒नः सु॒वह्मेन्द्रो॒ विश्वा॒न्यति॑ दु॒र्गहा॑णि ॥ ७ ॥

तम् । व॒ः । धि॒या । नव्य॑स्या । शवि॑ष्ठम् । प्र॒त्नम् । प्र॒त्न॒ऽवत् । प॒रि॒ऽतं॒स॒यध्यै॑ ।
सः । न॒ः । व॒क्ष॒त् । अ॒नि॒ऽमा॒नः । सु॒ऽवह्मा॑ । इन्द्र॑ः । विश्वा॑नि । अति॑ । दु॒ःऽगहा॑नि ॥ ७ ॥

हे यजमानाः वः युष्मदर्थं शविष्ठम् । शव इति बलनाम । अतिशयितबलं प्रत्नम् पुरातनं तं प्रसिद्धम् इन्द्रं नव्यस्या नवतरया धिया स्तुत्या प्रत्नवत् पुराणा महर्षयो यथा एवं परितंसयध्यै अलंकर्तुम् । प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । तसि अलंकारे । इदित्त्वान्नुम् । तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण उपान्त्योदात्तः । अनिमानः निमानरहितः इयत्ताशून्यः । महान् इत्यर्थः । सुवह्मा शोभनं वह्म वहनं यस्य स सुवह्मा शोभनवहनः स उक्तलक्षण इन्द्रः नः अस्मान् विश्वानि सर्वाणि [2]दुर्गहाणि दुर्गमनानि[2] यानियानि दुस्तराणि तानि सर्वाण्यपि अति वक्षत् अतिवहतु ।

आ जना॑य॒ द्रुह्व॑णे॒ पार्थि॑वानि दि॒व्यानि॑ दीपयो॒ऽन्तरि॑क्षा ।
तपा॑ वृषन् वि॒श्वत॑ः शो॒चिषा॒ तान् ब्र॑ह्म॒द्विषे॑ शोचय॒ क्षाम॒पश्च॑ ॥ ८ ॥

आ । जना॑य । द्रुह्व॑णे । पार्थि॑वानि । दि॒व्यानि॑ । दी॒प॒यः॒ । अ॒न्तरि॑क्षा ।
तप॑ । वृ॒ष॒न् । वि॒श्वत॑ः । शो॒चिषा॑ । तान् । ब्र॒ह्म॒ऽद्विषे॑ । शो॒च॒य॒ । क्षाम् । अ॒पः । च॒ ॥

हे इन्द्र त्वं द्रुह्वणे साधुजनानां द्रोग्धुः जनाय जनस्य राक्षसादेः पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि आ दीपयः आ समन्तात् तापय । हे वृषन् कामानां वर्षितः इन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्त्या तप दह । किं च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुम् इत्यर्थः । क्षाम् पृथिवीम् अपश्च अन्तरिक्षं शोचय दीपय । क्षाम् इति । क्षि निवासगत्योः । तौदादिकः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' (पा ३,२,१०१) इति सोपसर्जनो

---

[1] °वयितान्यपि S'.

[2] दुर्गहा दुर्गहाणि दुर्गगनानि S'.

विधीयमानो डप्रत्ययः 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः' (पाका ३,२,१०१) **इत्युक्तेर्निरुपपदेभ्योऽपि भवति। क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति क्षा वसुंधरा। प्रत्ययस्वरः।**

भु॒वो जन॑स्य दि॒व्यस्य॒ राजा॒ पार्थि॑वस्य॒ जग॑तस्त्वेषसंदृक् ।
धि॒ष्व वज्रं॒ दक्षि॑ण इन्द्र॒ हस्ते॒ विश्वा॑ अजुर्य दयसे॒ वि मा॒याः ॥ ९ ॥

भुवः॑ । जन॑स्य । दि॒व्यस्य॑ । राजा॑ । पार्थि॑वस्य । जग॑तः । त्वे॒ष॒ऽसं॒दृ॒क् ।
धि॒ष्व । वज्र॑म् । दक्षि॑णे । इ॒न्द्र॒ । हस्ते॑ । विश्वाः॑ । अ॒जु॒र्य॒ । द॒य॒से॒ । वि । मा॒याः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसंदृक् **दीप्तसंदर्शन** इन्द्र दिव्यस्य **दिवि भवस्य** जनस्य राजा **ईश्वरः** भुवः **भवसि।** जगतः **जङ्गमस्य** पार्थिवस्य **च राजा भवसि।** दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व **निधेहि**[1]**। तेन निहितेन वज्रेण** विश्वाः **सर्वाः** मायाः **आसुरीः** वि दयसे **विबाधसे। दय दानगतिरक्षणहिंसादानेष्विति धातुः। हे** अजुर्य **जरयितुम् अशक्य इन्द्र त्वम् इति।**

आ सं॒यत॑मिन्द्र णः स्व॒स्तिं॑ श॒त्रु॒तूर्या॑य बृह॒तीममृ॑ध्राम् ।
यया॒ दासा॒न्यार्या॑णि वृ॒त्रा करो॑ वज्रिन्त्सु॒तुका॒ नाहु॑षाणि ॥ १० ॥

आ । स॒म्ऽयत॑म् । इ॒न्द्र॒ । न॒ः । स्व॒स्तिम् । श॒त्रु॒ऽतूर्या॑य । बृ॒ह॒तीम् । अमृ॑ध्राम् ।
यया॑ । दासा॑नि । आर्या॑णि । वृ॒त्रा । कर॑ः । व॒ज्रि॒न् । सु॒ऽतुका॑ । नाहु॑षाणि ॥ १० ॥

शत्रुतूर्याय **शत्रूणां तारणाय** बृहतीम् **महतीम्** अमृध्राम् **अहिंसितां** [2]संयतम् **संयतीं**[2] **संगच्छमानां** स्वस्तिम् **क्षेमलक्षणां संपदम् हे** इन्द्र **त्वं** नः **अस्मभ्यम्** आ **हर।** [3]**हे** वज्रिन् **वज्रवन् इन्द्र**[3] यया **स्वस्त्या** दासानि **कर्मणा आत्मानम् उपक्षपयितृणि**[4] **हीनानि** [5]वृत्रा **वृत्राणि शत्रुभूतानि**[5] [6]नाहुषाणि **नहुषा मनुष्याः तत्संबन्धीनि मनुष्यजातानि** आर्याणि **अरणीयानि श्रेष्ठानि तथा** सुतुका **सुतुकानि शोभनापत्यभूतानि। पुत्रस्थानीयानि** करः **अकरोः**[6]**।**

स नो॑ नि॒युद्भि॑ः पुरुहूत वेधो वि॒श्ववा॑राभि॒रा ग॑हि प्रयज्यो ।
न या अदे॑वो॒ वर॑ते॒ न दे॒व आभि॑र्याहि॒ तूय॒मा म॑द्र्य॒द्रिक् ॥ ११ ॥

---

[1] निधेहि वृत्रा वृत्राणि शत्रुभूतानि S′ (तु. टि ५). [2] संयतं संयतीं S′. [3] किं च हे इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् S′. [4] °क्षपैतॄणि S′. [5] नास्ति S′ (तु. टि १). [6] मनुष्य जातानि आर्याणि अरणीयानि श्रेष्ठानि करः अकरोः तथा करः अकरोः स तादृशस्त्वं नोस्मान् प्र नाहुषाणि नहुषा मनुष्याः तत्संबंधीनि सुतुका सुतुकानि शोभनापत्यभूतानि पुत्रस्थानीयानिति आगह्यागच्छ S′.

सः । नः । नियुत्ऽभिः । पुरुऽहूत । वेधः । विश्वऽवाराभिः । आ । गहि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।
न । याः । अदेवः । वरते । न । देवः । आ । आभिः[1] । याहि । तूयम् । आ । मद्र्यद्रिक् ॥ ११ ॥

हे पुरुहूत **बहुभिर्यजमानैराहूत** हे वेधः **सर्वस्य विधातः** हे प्रयज्यो **प्रकर्षेण ईड्य प्रकृष्टगमन वा** स **तादृशस्त्वं** विश्ववाराभिः **व्याप्तवालाभिर्विश्वेषां वारयित्रीभिर्वरणीयाभिर्वा** नियुद्भिः **अश्वैः** नः **अस्मान्** आ गहि **आगच्छ** । या **नियुतस्तवागमनसाधनाः** अदेवः **देवविलक्षणः असुरो** न वरते **न वारयति तथा** देवः **अपि न वरते** । आभिः **कैरपि अनिवार्याभिर्नियुद्भिः** मद्र्यद्रिक् **मदभिमुखदृष्टिः अस्मदभिमुखः सन्** तूयम् *[आ[2]] **तूर्णम्** *[एव[2]] आ याहि[3] **आगच्छ** ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

आभिप्लविके तृतीयेऽहनि षष्ठे च 'यस्तिग्मशृङ्गः' **इति संपातसंज्ञकं सूक्तं माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियुक्तम् । सूत्रं तु पूर्वसूक्तेन सह उदाहृतम् ।**

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्च्यावयति[4] प्र विश्वाः ।
यः[5] शश्वतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १

यः । तिग्मऽशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । च्यवयति । प्र । विश्वाः ।
यः । शश्वतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रऽयन्ता । असि । सुस्विऽतराय । वेदः ॥ १ ॥

हे **इन्द्र** यः **त्वं** तिग्मशृङ्गः **तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्याम् उपेतो** वृषभो न भीमः **वृषभ इव भयजनकः । तथा त्वम्** एकः **असहायस्त्वं** विश्वाः **सर्वाः** कृष्टीः । **मनुष्यनामैतत् । सर्वान् अस्माकं शत्रुजनान्** प्र च्यावयसि[6] **प्रकर्षेण अपगमयसि ।** यः **च त्वं** शश्वतः । **बहुनामैतत् । बहोः** अदाशुषः **हविरदत्तवतः अयजमानस्य** गयस्य । **गयम् इति गृहनाम । गृहसदृशस्य यथा कोशगृहं धनपूर्णं[7] वर्तते एवम् अप्रदानेन धनपूर्णगृहसदृशस्य लुब्धकस्य** वेदः **धनं** सुष्वितराय । **सुष्ठु सोमाभिषववान् सुष्वी[8] । अतिशयेन सुष्वी सुष्वितरः । तादृशाय यजमानाय** प्रयन्तासि **प्रकर्षेण नियमयिता प्रदाता भवसि ।**

त्वं ह त्यदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्ये ।
दासं यच्छुष्णं कुयवं न्यस्मा अरन्धय आर्जुनेयाय शिक्षन् ॥ २ ॥

---

[1] अभिः P. [2] तु. सा. [ऋ ६,२२,११]. [3] गहि S'. [4] °श्चावयति B. [5] प्र RW. [6] वैतु. मंपा. [7] धनंपूर्णं S'. [8] एवं स्वरः ?

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सऽमर्ये[1] ।
दासम् । यत् । शुष्णम् । कुयवम् । नि । अस्मै । अरन्धयः । आर्जुनेयाय । शिक्षन् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ह **त्वं खलु** त्यत् **तत् तदा** कुत्सम् **एतन्नामानं** समर्ये **मर्यैर्मर्त्यैर्योद्धृभिः सहितः[1] संग्रामः समर्यः तस्मिन् । अथवा मर्यैर्ऋत्विग्भिः सहिते[1] यज्ञे** तन्वा **शरीरेण** शुश्रूषमाणः **उपचरन्** आवः **अरक्षः । यत् यदा** अस्मै आर्जुनेयाय **अर्जुन्याः पुत्राय कुत्साय** दासम् **एतत्संज्ञकम् असुरं** शुष्णम् **असुरं** कुयवं **च असुरं** शिक्षन् **तेषां धनं कुत्साय प्रयच्छन्** नि अरन्धयः **नितरां वशम् अनैषीः ।**

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरूतिभिः सुदासम् ।
प्र पौरुकुत्सिं त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतऽहव्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । सुऽदासम् ।
प्र । पौरुऽकुत्सिम् । त्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रऽसाता । वृत्रऽहत्येषु । पूरुम् ॥ ३ ॥

हे धृष्णो **शत्रूणां धर्षक इन्द्र त्वं** धृषता **शत्रुधर्षकेण वज्रेण** वीतहव्यम् **दत्तहविष्कं** सुदासम् **शोभनदानम् एतन्नामकं राजानम् अथवा वीतहव्यं सुदासं च** विश्वाभिः **सर्वाभिः** ऊतिभिः **रक्षणाभिः** प्रावः **प्रारक्षः । किं च** वृत्रहत्येषु **संग्रामेषु** क्षेत्रसाता **क्षेत्रसातौ भूमिदाने निमित्तभूते सति** पौरुकुत्सिम् **पुरुकुत्सपुत्रं** त्रसदस्युं **राजानं** पूरुं **च** आवः ।

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्व हंसि ।
त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृऽभिः । नृऽमनः । देवऽवीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽअश्व । हंसि ।
त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये । सुहन्तु ॥ ४ ॥

हे नृमणः **नृभिर्नेतृभिः स्तोतृभिर्मननीय नृषु यजमानेषु अनुग्रहमनोयुक्त वा हे** हर्यश्व **हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र** त्वं देववीतौ । **देवा वियन्ति आगच्छन्ति भक्षयन्त्यत्रेति[2] वा देववीतिर्यज्ञः । अथवा देवा युद्धार्थं गच्छन्त्यत्रेति देववीतिर्देवसंग्रामः । तस्मिन्निमित्तभूते सति** नृभिः **नेतृभिर्योद्धृभिर्मरुद्भिः सहितः सन्** भूरीणि **बहूनि** वृत्रा **वृत्राणि आवरकाणि रक्षांसि पापानि च** हंसि **हननं करोषि । किं च हे इन्द्र** त्वं दभीतये **दभीतिनामकाय राजर्षये तदर्थं** सुहन्तु । **अविभक्तिकोऽयं निर्देशः । सुहन्तुः शोभनहननसाधनवज्रोपेतः सन्** दस्युं चुमुरिं धुनिं च नि अस्वापयः **व्यनाशयः ।**

---

[1] वैप १,३२८५ f द्र.   [2] भक्षयन्तीति S'.

तव॑ च्यौ॒त्नानि॑ वज्रहस्त॒ तानि॒ नव॒ यत् पुरो॑ नव॒तिं च॑ स॒द्यः ।
नि॒वेश॑ने शत॒तमावि॑वेषी॒रहं॑ च वृत्रं नमु॑चिमु॒ताह॑न् ॥ ५ ॥

तव॑ । च्यौ॒त्नानि॑ । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । तानि॑ । नव॑ । यत् । पुरः॑ । न॒व॒तिम् । च॒ । स॒द्यः ।
नि॒ऽवेश॑ने । श॒त॒ऽत॒मा । अ॒वि॒वे॒षीः॒ । अह॑न् । च॒ । वृत्रम् । नमु॑चिम् । उ॒त । अ॒ह॒न् ॥

हे वज्रहस्त **इन्द्र** तव तानि **प्रसिद्धानि बलानि** च्यौत्नानि **अतिदृढानि परैरनभिभाव्यानि** यत् **यस्मात् कारणात् च्यौत्नैस्तैर्बलैः सहितः सन्** नव नवतिं च पुरः **एकोनशतसंख्याकानि पुराणि असुरसंबन्धीनि** सद्यः **तदानीमेव धाटीमुखेनैव । व्यनाशय इति शेषः ।** निवेशने **निवेशनाय** शततमा **शततमीं पुरीं च** अविवेषीः **व्याप्नोः । विष्लृ व्याप्तौ । यङ्लुगन्ताद् अस्मात् लुङ् । अभ्यासगुणाभावश्छान्दसः ।** वृत्रं च अहन् उत **अपि च** नमुचिम् **नामासुरम्** अहन् **हतवान् असि ।**

सना॒ ता त॑ इन्द्र॒ भोज॑नानि रा॒तह॑व्याय दा॒शुषे॑ सु॒दासे॑ ।
वृष्णे॑ ते॒ हरी॒ वृष॑णा युनज्मि॒ व्यन्तु॒ ब्रह्मा॑णि पुरुशाक॒ वाज॑म् ॥ ६ ॥

सना॑ । ता । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । भोज॑नानि । रा॒तऽह॑व्याय । दा॒शुषे॑ । सु॒ऽदासे॑ ।
वृष्णे॑ । ते॒ । हरी॒ इति॑ । वृष॑णा । यु॒न॒ज्मि॒ । व्यन्तु॑ । ब्रह्मा॑णि । पु॒रु॒ऽशाक॒ । वाज॑म् ॥६॥

हे इन्द्र ते **तव** रातहव्याय **दत्तहव्याय** दाशुषे **यजमानाय** सुदासे ता **तानि त्वया दत्तानि** भोजनानि **भोग्यानि धनानि** सना **सनानि सनातनानि । बभूवुरिति शेषः ।** हे पुरुशाक **बहुकर्मन् इन्द्र** वृष्णे **कामानां वर्षित्रे** ते **तुभ्यम् । त्वाम् आनेतुम् इत्यर्थः ।** वृषणा **वृषणौ** हरी **अश्वौ** युनज्मि **रथे योजयामि ।** ब्रह्माणि **अस्मदीयानि स्तोत्राणि** वाजम् **बलिनं त्वां** व्यन्तु **गच्छन्तु ।**

मा ते॑ अ॒स्यां स॑हसाव॒न्[1] परि॑ष्टाव॒घाय॑[2] भूम हरिवः परा॒दै[3] ।
त्राय॑स्व नोऽवृकेभि॒र्वरू॑थै॒स्तव॑ प्रि॒यासः॑ सूरिषु॑ स्याम ॥ ७ ॥

मा । ते॒ । अ॒स्याम् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । परि॑ष्टौ । अ॒घाय॑ । भू॒म॒ । ह॒रि॒ऽवः॒ । प॒रा॒ऽदै ।
त्राय॑स्व । नः॒ । अ॒वृ॒केभिः॑ । वरू॑थैः । तव॑ । प्रि॒यासः॑ । सू॒रिषु॑ । स्या॒म॒ ॥ ७ ॥

हे सहसावन् **बलवन् इन्द्र । मध्ये तृतीयाविभक्तिश्छान्दसी । अथवा सह एव सहसं तद्वन् । मतुपि** 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा ६,३,१३७) **इति दीर्घः । हे** हरिवः **हरितवर्णोपेताश्व इन्द्र** ते **तव** अस्यां **क्रियमाणायां** परिष्टौ **पर्येषणायां** परादै **परा-**

---

[1] स॑हसावन् मै ४,१२,३. [2] प॑रिष्टा अघा॑य मै. [3] परादैः मै.

दानाय परित्यागाय एवंलक्षणाय अघाय पापाय वयं मा भूम । किं च हे इन्द्र नः अस्मान् अवृकेभिः अवृकैरहिंसितव्यैः वरूथैः । वारयन्त्युपद्रवान् इति वरूथानि रक्षणानि । तैर्नः अस्मान् त्रायस्व पाहि । वयं च सूरिषु स्तोतृषु विद्वत्सु मध्ये तव प्रियासः प्रियाः स्याम भवेम ।

प्रि॒यास॒ इत् ते॑ मघवन्न॒भिष्टौ॒ नरो॑ मदेम शर॒णे सखा॑यः ।
नि तु॒र्वशं॒ नि याद्वं॑ शिशीह्यतिथि॒ग्वाय॒ शंस्यं॑ करि॒ष्यन् ॥ ८ ॥

प्रि॒यासः॑ । इत् । ते॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒भिष्टौ॑ । नरः॑ । म॒दे॒म॒ । श॒र॒णे । सखा॑यः ।
नि । तु॒र्वशा॑म् । नि । याद्व॑म् । शि॒शी॒हि॒ । अ॒ति॒थि॒ऽग्वाय॑ । शंस्य॑म् । क॒रि॒ष्यन् ॥ ८ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणायाम् अभिगमनेच्छायां नरः हविषां नेतारो यजमाना वयं सखायः तव सखिभूताः समानख्यानाः अत एव प्रियास इत् प्रिया एव सन्तः शरणे । गृहनामैतत् । मदीय एव गृहे मदेम हृष्टा भवेम । किं च अतिथिग्वाय अतिथ्यर्थां गावो यस्य सः अतिथिग्वः अथवा सत्कारार्थम् अतिथीन् गच्छतीत्यतिथिग्वः तस्मै राज्ञे शंस्यम् शंसनीयं प्रख्यापनीयं सुखं करिष्यन् कुर्वंस्त्वं तुर्वशम् एतन्नामकं राजानं नि शिशीहि निशितं कुरु । तथा याद्वम् यदुकुलोत्पन्नं राजानं च नि शिशीहि ।

स॒द्यश्चि॒न्नु ते॑ मघवन्न॒भिष्टौ॒ नरः॑ शंसन्त्युक्थ॒शास॑ उ॒क्था ।
ये ते॒ हवे॑भि॒र्वि प॒णीँरदा॑शन्न॒स्मान् वृ॑णीष्व॒ युज्या॑य॒ तस्मै॑ ॥ ९ ॥

स॒द्यः । चि॒त् । नु । ते॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒भिष्टौ॑ । नरः॑ । शं॒स॒न्ति॒ । उ॒क्थ॒ऽश॒सः॑[1] । उ॒क्था ।
ये । ते॒ । हवे॑भिः । वि । प॒णीन् । अदा॑शन् । अ॒स्मान् । वृ॒णी॒ष्व॒ । युज्या॑य । तस्मै॑ ॥९॥

हे मघवन् इन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणायाम् अभिगत्यां सत्यां तव अभिगमने सति नरः स्तुतिनेतार ऋत्विजः उक्थशासः उक्थानां शस्त्राणां शंसितारः सद्यश्चिन्नु तवाभिगमनसमय[2] एव उक्था उक्थानि शस्त्राणि शंसन्ति कुर्वन्ति । ते इत्युक्तं के त इति तान् विशिनष्टि—ये नरः नेतार ऋत्विजः ते तव[3] हवेभिः हवैः आह्वानैः पणीन् वणिग्भूतान् लुब्धकान् अयजतो नरान् व्यदाशन् । दाशतिर्वधकर्मा । विशेषेण हिंसितवन्तः । ते शंसन्तीति पूर्वत्र संबन्धः । यस्माद् एवं तस्माद् उक्थानां शंसितॄन् अस्मान् तस्मै प्रसिद्धाय युज्याय योजयितव्याय फलाय यागाय वा वृणीष्व वरणं कुरु स्वीकुरु ।

---

[1] °शसः > °शासः P²; °शासः > °शसः J. [2] °गमनसमसमय S′. [3] त्वां S′.

ए॒ते स्तोमा॑ न॒रां नृ॑तम॒ तुभ्य॑मस्म॒द्र्य᳚ञ्चो दद॑तो म॒घानि॑ ।
तेषा॑मिन्द्र वृत्र॒हत्ये॑ शि॒वो॑ भू॒ः सखा॑ च॒ शूरो॑ऽवि॒ता च॑ नृ॒णाम् ॥ १० ॥

ए॒ते । स्तोमा॑ः । न॒राम् । नृ॒ऽत॒म॒ । तुभ्य॑म् । अ॒स्म॒द्र्य᳚ञ्चः । दद॑तः । म॒घानि॑ ।
तेषा॑म् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑ । शि॒वः । भू॒ः । सखा॑ । च॒ । शूर॑ः । अ॒वि॒ता । च॒ । नृ॒णाम् ॥

नराम् **नेतृणां मध्ये हे** नृतम **अतिशयेन नेतः इन्द्र** अस्मद्र्यञ्चः **अस्मान् अञ्चन्तः अस्मदभिमुखाः** मघानि **मंहनीयानि धनानि हविर्लक्षणानि** ददतः **'[1]प्रयच्छन्तः सन्तः'[1]** एते **इदानीं कृतप्रकाराः** स्तोमाः **स्तवाः** तुभ्यं **त्वदर्थम् । कृता इति शेषः । यद्वा मघानि ददतः प्रयच्छतः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । प्रयच्छते तुभ्यम् इति व्याख्येयम् । हे** इन्द्र तेषाम् **एतेषाम् अस्माभिः कृतानां स्तोमानाम् । यद्वा तेषां स्तोमसंपादकानाम् अस्माकम् इति व्याख्येयम् ।** वृत्रहत्ये **वृत्रस्य आवरकस्य पापस्य वा हत्ये हनने निमित्तभूते सति** शिवः **सुखयिता**[2] भूः **भव । किं च** नृणाम् **[3]हविषां स्तुतीनां वा[3] नेतृणाम् अस्माकं** शूरः **त्वं** सखा च भूः **सखिवन्मित्रभूतो भव** अविता च **रक्षिता च भूः भव ।**

नू इ॑न्द्र शूर॒ स्तव॑मान ऊ॒ती ब्रह्म॑जूतस्त॒न्वा᳚ वावृधस्व ।
उप॑ नो॒ वाजा॑न् मिमी॒ह्युप॒ स्तीन् यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ११ ॥

नु । इ॒न्द्र॒ । शू॒र॒ । स्तव॑मानः । ऊ॒ती । ब्रह्म॑ऽजूतः । त॒न्वा᳚ । व॒वृ॒ध॒स्व॒ ।
उप॑ । न॒ः । वाजा॑न् । मि॒मी॒हि॒ । उप॑ । स्तीन् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । न॒ः ॥

हे शूर **शौर्योपेत** इन्द्र ऊती **ऊत्या रक्षणया निमित्तभूतया** स्तवमानः **। कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । अस्माभिः स्तूयमानः तथा** ब्रह्मजूतः **ब्रह्मणा हविषा जूतः प्रापितश्च सन्** तन्वा **स्वकीयेन शरीरेण** ववृधस्व **अत्यर्थं प्रवृद्धो भव । ततो** नः **अस्मभ्यं** वाजान् **अन्नानि** उप मिमीहि **। उप प्रयच्छेत्यर्थः । तथा** स्तीन् **स्त्यायन्ति समर्धयन्ति कुलम् इति स्तयः पुत्राद्याः । तानपि** उप **मिमीहि । हे अन्ये अग्न्यादयो देवाः** यूयम् **अपि** स्वस्तिभिः **। सु अस्तीति स्वस्ति क्षेमः । तैः** सदा नः **अस्मान्** पात **रक्षत ।**

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अभिप्लवे षडहे 'आ याहि सुषुमा हि ते' **इत्यादयो यथाक्रमं षड् आज्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने**—"अभिप्लवे 'आ याहि सुषुमा हि ते' इति षड् आज्यस्तोत्रिया आरम्भणीयापर्यासवर्जम्" (वैताश्रौ ३१,२१) **इति । पाठक्रमात्** 'इन्द्रं वो विश्वत-

---

१. प्रयच्छतोसन्नम S'. २. सुखैता S'. ३. हविषा स्तुतीनां S'.

स्तरि' (अ २०,३९,१), 'व्यन्तरिक्षमतिरत्' (अ २०,३९,२) **इत्येतयोः प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधार्थम् आरम्भणीयापर्यासवर्जमित्युक्तम् । तेन** 'आ याहि सुषुमा हि ते' (अ २०,३८,१-३), 'इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत्' (अ २०,३८,४-६), 'इन्द्रेण सं हि दृक्षसे' (अ २०,४०,१-३), 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः' (अ २०,४१,१-३), 'वाचमष्टापदीमहम्' (अ २०,४२,१-३), 'भिन्धि विश्वा अप द्विषः' (अ २०,४३,१-३) **इति षट् स्तोत्रियाः ।**

तथा गवामयनस्य चतुर्विंशे 'इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत्' (अ २०,३८,४-६) **इत्याज्यस्तोत्रियो भवति ।** "चतुर्विंशे 'इन्द्रमिद् गाथिनो बृहद्' इत्याज्यस्तोत्रियः" (वैताश्रौ ३१,१६) **इति सूत्रितत्वात् ।**

तथा स्वरसामाख्येषु त्रिष्वहःसु यथाक्रमम् 'आ याहि' **इत्यादय आज्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने—** "स्वरसामसु 'आ याहि सुषुमा हि ते', 'इन्द्रमिद् गाथिनो बृहद्', 'इन्द्रेण सं हि दृक्षसे' इति" (वैताश्रौ ३३,३) **इति ।**

आ या॑हि सु॒षु॒मा हि त॒ इन्द्र॒ सोमं॒ पिबा॑ इ॒मम् । एदं ब॒र्हिः स॑दो॒ मम॑ ॥ १ ॥

आ । या॒हि॒ । सु॒सु॒म । हि । ते॒ । इन्द्र॑ । सोम॑म् । पिब॑ । इ॒मम् । आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । स॒दः॒ । मम॑ ॥ १ ॥

आ त्वा॑ ब्रह्म॒युजा॒ हरी॒ वह॑तामिन्द्र के॒शिना॑ । उप॒ ब्रह्मा॑णि नः शृणु ॥ २ ॥

आ । त्वा॒ । ब्र॒ह्म॒ऽयुजा॑ । हरी॒ इति॑ । वह॑ताम् । इ॒न्द्र॒ । के॒शिना॑ । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । नः॒ । शृ॒णु॒ ॥

ब्र॒ह्माण॑स्त्वा व॒यं यु॒जा सो॑म॒पामि॑न्द्र सो॒मिन॑ः । सु॒ताव॑न्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्र॒ह्माण॑ः । त्वा॒ । व॒यम् । यु॒जा । सो॒म॒ऽपाम् । इ॒न्द्र॒ । सो॒मिन॑ः । सु॒तऽव॑न्तः । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

इन्द्र॒मिद् गा॒थिनो॑ बृ॒हदिन्द्र॑म॒र्केभि॑र॒र्किण॑ः । इन्द्रं॒ वाणी॑रनूषत ॥ ४ ॥

इन्द्र॑म् । इत् । गा॒थिन॑ः । बृ॒हत् । इन्द्र॑म् । अ॒र्केभि॑ः । अ॒र्किण॑ः । इन्द्र॑म् । वाणी॑ः । अ॒नू॒ष॒त ॥

इन्द्र॒ इद्धर्यो॒ः सचा॒ सं॑मि॑श्ल॒ आ व॑चो॒युजा॑ । इन्द्रो॑ व॒ज्री हि॑र॒ण्यय॑ः ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ः । इत् । हर्यो॑ः । सचा॑ । सम्ऽमि॑श्लः । आ । व॒च॒ःऽयुजा॑ । इन्द्र॑ः । व॒ज्री । हि॒र॒ण्यय॑ः ॥

इन्द्रो॑ दी॒र्घाय॒ चक्ष॑स॒ आ सूर्य॑ं रोहयद् दि॒वि । वि गो॑भि॒रद्रि॑मैरयत् ॥ ६ ॥

इन्द्र॑ः । दी॒र्घाय॑ । चक्ष॑से । आ । सूर्य॑म् । रो॒ह॒य॒त् । दि॒वि । वि । गोभि॑ः । अद्रि॑म् । ऐ॒र॒य॒त् ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

गवामयनादौ संवत्सरे प्रातःसवने अनुरूपाद् अनन्तरम् 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि' (अ २०,३९,१) **इति ऋग् आरम्भणीया । तत्रैव** 'व्यन्तरिक्षम् अतिरत्'

(अ २०,३९,२) इति पर्यासो भवति । तद् उक्तं वैताने — "'इन्द्रं वो विश्वतस्परि' इत्यारम्भणीया । 'व्यन्तरिक्षमतिरत्' इति पर्यासः" (वैताश्रौ ३५,१०;११) इति । आरभ्यते उक्थमुखम् अनया इत्यारम्भणीया । पर्यस्यते परिसमाप्यते अनेन शस्त्रमिति पर्यासः ।

तथा गोसवविवधवैश्यस्तोमेषु त्रिषु एकाहेषु 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि' (अ २०,३९), 'आ नो विश्वासु हव्यः' (अ २०,१०४,३) एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "गोसवविवधवैश्यस्तोमेषु 'इन्द्रं वो विश्वतस्पर्या णो विश्वासु हव्यः' इति" (वैताश्रौ ३९,१०) इति ।

इन्द्रं॑ वो वि॒श्वत॒स्परि॒ हवा॑महे॒ जने॑भ्यः । अ॒स्माक॑मस्तु॒ केव॑लः ॥ १ ॥

इन्द्र॑म् । व॒ः । वि॒श्वत॑ः । परि॑ । हवा॑महे । जने॑भ्यः । अ॒स्माक॑म् । अ॒स्तु॒ । केव॑लः ॥ १ ॥

व्य१॒न्तरि॑क्षमतिर॒न्मदे॒ सोम॑स्य रोच॒ना । इन्द्रो॒ यदभि॑नद् व॒लम् ॥ २ ॥

वि । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒ति॒र॒त् । मदे॑ । सोम॑स्य । रो॒च॒ना । इन्द्र॑ः । यत् । अभि॑नत् । व॒लम् ॥

उद् गा आ॑ज॒दङ्गि॑रोभ्य आ॒विष्कृ॒ण्वन् गुहा॑ स॒तीः । अ॒र्वाञ्चं॑ नुनुदे व॒लम् ॥३॥

उत् । गाः । आ॒ज॒त् । अङ्गि॑रःऽभ्यः । आ॒विः । कृ॒ण्वन् । गुहा॑ । स॒तीः । अ॒र्वाञ्च॑म् । नु॒नु॒दे॒ । व॒लम् ॥

इन्द्रे॑ण रोच॒ना दि॒वो दृ॒ल्हानि॑ दृंहि॒तानि॑ च । स्थि॒राणि॒ न प॑रा॒णुदे॑ ॥४॥

इन्द्रे॑ण । रो॒च॒ना । दि॒वः । दृ॒ल्हानि॑ । दृं॒हि॒तानि॑ । च॒ । स्थि॒राणि॑ । न । प॒रा॒ऽनुदे॑ ॥ ४ ॥

अ॒पामू॒र्मिर्मद॑न्निव॒ स्तोम॑ इन्द्राजिरायते । वि ते॒ मदा॑ अराजिषुः ॥ ५ ॥

अ॒पाम् । ऊ॒र्मिः । मद॑न्ऽइव । स्तोम॑ः । इ॒न्द्र॒ । अ॒जि॒र॒ऽय॒ते॒ । वि । ते॒ । मदा॑ः । अ॒रा॒जि॒षुः ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'इन्द्रेण सं हि दृक्षसे' इत्यस्य 'आ याहि सुषुमा हि ते' (अ २०,३८) इत्यत्र विनियोग उक्तः ।

तथा पृष्ठ्यस्य तृतीयेऽहनि 'इन्द्रेण सं हि दृक्षसे' (अ २०,४०), 'वयं घ त्वा सुतावन्तः' (अ २०,५२), 'त्वं न इन्द्रा भर' (अ २०,१०८) इत्येते आज्यपृष्ठोक्थस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने — "तृतीये 'इन्द्रेण सं हि दृक्षसे', 'वयं घ त्वा सुतावन्तः', 'त्वं न इन्द्रा भर' इति" (वैताश्रौ ४२,२) इति ।

इन्द्रे॑ण॒ सं हि दृक्ष॑से संजग्मा॒नो अबि॑भ्युषा । म॒न्दू[1] स॑मा॒नव॑र्चसा ॥१॥

---

[1] म॒ंद्व B,B^h.

इन्द्रे॑ण । सम् । हि । दृक्ष॑से । स॒म्ऽज॒ग्मा॒नः । अबि॑भ्युषा । म॒न्दू इति॑ । स॒मा॒नऽव॑र्चसा ॥१॥

अ॒न॒व॒द्यैर॒भिद्यु॑भिर्म॒खः सह॑स्वदर्चति । ग॒णैरिन्द्र॑स्य॒ काम्यैः॑ ॥ २ ॥

अ॒न॒व॒द्यैः । अ॒भिद्यु॑ऽभिः । म॒खः । सह॑स्वत् । अ॒र्च॒ति॒ । ग॒णैः । इन्द्र॑स्य । काम्यैः॑ ॥ २ ॥

आदह॑ स्व॒धामनु॒ पुन॑र्गर्भ॒त्वमे॑रि॒रे । दधा॑ना॒ नाम॑ य॒ज्ञिय॑म् ॥ ३ ॥

आत् । अह॑ । स्व॒धाम् । अनु॑ । पुन॑ः । ग॒र्भ॒ऽत्वम् । आ॒ऽई॒रि॒रे । दधा॑नाः । नाम॑ । य॒ज्ञिय॑म् ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः' **इत्यस्य** 'आ याहि सुषुमा हि ते' (अ २०,३८) **इत्यत्र विनियोग उक्तः ।**

तथा पृष्ठ्यषडहस्य एकविंशस्तोमके चतुर्थेऽहनि एकाहैकीभूते 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः' **इत्यादयः आज्यपृष्ठोक्थस्तोत्रिया भवन्ति। तद् उक्तं वैताने**—"पृष्ठ्यस्यैकविंशे 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः' (अ २०,४१), 'विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्' (अ २०,५४), 'एवा ह्यसि वीरयुः' (अ २०,६०) इति" (वैताश्रौ ४०,१४) **इति ।**

इन्द्रो॑ द॒धीचो [1]अ॒स्थभि॑र्वृ॒त्राण्यप्र॑तिष्कुतः । ज॒घान॑ न॒व॒तीर्नव॑ ॥ १ ॥

इन्द्र॑ः । द॒धी॒चः । [1]अ॒स्थऽभि॑ः । वृ॒त्राणि॑ । अप्र॑तिऽस्कुतः । ज॒घान॑ । न॒व॒तीः । नव॑ ॥१॥

इ॒च्छन्नश्व॑स्य॒ यच्छिर॒ः पर्व॑ते॒ष्वप॑श्रितम् । तद् वि॑दच्छर्य॒णाव॑ति ॥ २ ॥

इ॒च्छन् । अश्व॑स्य । यत् । शिर॑ः । पर्व॑तेषु । अप॑ऽश्रितम् । तत् । वि॒द॒त् । श॒र्य॒णाऽव॑ति ॥

अत्राह॒ गोर॑मन्वत॒ नाम॒ त्वष्टु॑रपी॒च्य॑म् । इ॒त्था च॒न्द्रम॑सो गृ॒हे ॥ ३ ॥

अत्र॑ । अह॑ । गोः । अ॒म॒न्व॒त॒ । नाम॑ । त्वष्टु॑ः । अ॒पी॒च्य॑म् । इ॒त्था । च॒न्द्रम॑सः । गृ॒हे ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'वाचमष्टापदीमहम्' **इत्यस्य विनियोगः** 'आ याहि सुषुमा हि ते' (अ २०,३८) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

तथा अश्वमेधस्य त्र्यहस्य द्वितीयेऽहनि 'वाचमष्टापदीमहम्' (अ २०,४२), 'स्वादोरित्था विषूवतः' (अ २०,१०९) **इत्येतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने**—"अश्वमेधस्य 'वाचमष्टापदीमहम्', 'स्वादोरित्था विषूवतः' इति" (वैताश्रौ ४१,६) **इति ।**

---

[1] अ॒स्थि॰ C,P.

वाच॑म॒ष्टाप॑दीम॒हं नव॑स्रक्तिमृ॒तस्पृश॑म् । इन्द्रा॒त् परि॑ त॒न्वं᳚ ममे ॥ १ ॥

वाच॑म् । अ॒ष्टाऽप॑दीम् । अ॒हम् । नव॑ऽस्रक्तिम् । ऋ॒तऽस्पृश॑म् । इन्द्रा॑त् । परि॑ । त॒न्व᳚म् । म॒मे ॥

अनु॑ त्वा॒ रोद॑सी उ॒भे क्रक्ष॑माणमकृपेताम् । इन्द्र॒ यद् द॑स्यु॒हाऽभ॑वः ॥२॥

अनु॑ । त्वा॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । क्रक्ष॑माणम् । अ॒कृ॒पे॒ता॒म् । इन्द्र॑ । यत् । द॒स्यु॒ऽहा । अभ॑वः ॥ २ ॥

उ॒त्तिष्ठ॒न्नोज॑सा स॒ह पी॒त्वी शिप्रे॑ अवेपयः । सोम॑मिन्द्र च॒मू सु॒तम् ॥३॥

उ॒त्ऽतिष्ठ॑न् । ओज॑सा । स॒ह । पी॒त्वी । शिप्रे॒ इति॑ । अ॒वे॒प॒यः॒ । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । च॒मू इति॑ । सु॒तम् ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

‘भिन्धि विश्वा अप द्विषः’ इत्यस्य विनियोगः ‘आ याहि’ (अ २०,३८) इत्यत्र उक्तः ।

तथा अप्तोर्यामिण क्रतौ उपरिष्टान्माध्यंदिनवचनात् प्रातःसवने ‘भिन्धि विश्वा अप द्विषः’ (अ २०,४३) इत्यनुरूपम् अभितः ‘आ नो याहि’ (अ २०,४) इत्यनुरूपो भवति। तद् उक्तं वैताने—“ ‘भिन्धि विश्वा अप द्विषः’ इत्यनुरूपमभितः ‘आ नो याहि’ इति” (वैताश्रौ २७,२०) इति ।

भि॒न्धि विश्वा॒ अप॒ द्विषः॒ परि॒ बाधो॑ ज॒ही मृधः॑ । वसु॑ स्पा॒र्हं तदा भ॑र ॥१॥

भि॒न्धि । विश्वाः॑ । अप॑ । द्विषः॑ । परि॑ । बाधः॑ । ज॒हि । मृधः॑ । वसु॑ । स्पा॒र्हम् । तत् । आ । भ॒र ॥

यद् [1]वी॒लावि॑न्द्र॒ यत् स्थि॒रे यत् पर्शा॑ने॒ परा॑भृतम् । वसु॑ स्पा॒र्हं तदा भ॑र ॥२॥

यत् । वी॒लौ । इ॒न्द्र॒ । यत् । स्थि॒रे । यत् । पर्शा॑ने । परा॑ऽभृतम् । वसु॑ । स्पा॒र्हम् । तत् । आ । भ॒र ॥

यस्य॑ ते वि॒श्वमा॑नुषो॒ भूरे॑र्द॒त्तस्य॒ वेद॑ति । वसु॑ स्पा॒र्हं तदा भ॑र ॥ ३ ॥

यस्य॑ । ते॒ । वि॒श्वऽमा॑नुषः । भूरेः॑ । द॒त्तस्य॑ । वेद॑ति[2] । वसु॑ । स्पा॒र्हम् । तत् । आ । भ॒र ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

प्र स॒म्राजं॑ चर्ष॒णीना॒मिन्द्रं॑ स्तोता॒ नव्यं॑ गी॒र्भिः । नरं॑ नृ॒षाहं॒ मंहि॑ष्ठम् ॥ १ ॥

प्र । स॒म्ऽराज॑म् । च॒र्ष॒णीना॑म् । इन्द्र॑म् । स्तो॒त॒ । नव्य॑म् । गी॒ःऽभिः । नर॑म् । नृ॒ऽसह॑म् । मंहि॑ष्ठम् ॥

यस्मि॑न्नु॒क्थानि॒ रण्य॑न्ति॒ विश्वा॑नि च श्रव॒स्या᳚ । अ॒पामवो॒ न स॑मु॒द्रे ॥२॥

---

[1] वी॒ढा° B^h,C; वी॒ळा° K,K^m,V, ऋ ६,४५,४१. [2] वदति P^2.

यस्मि॑न् । उ॒क्थानि॑ । रण्य॑न्ति । विश्वा॑नि । च॒ । श्र॒व॒स्या᳚ । अ॒पाम् । अर्वः॑ । न । स॒मु॒द्रे ॥२॥

तं सु॑ष्टु॒त्या वि॑वासे ज्येष्ठ॒रा॒जं भरे॑ कृ॒त्नुम् । म॒हो वा॒जिनं॑ स॒निभ्यः॑ ॥३॥

तम् । सु॒ऽस्तु॒त्या । आ । वि॒वा॒से॒ । ज्ये॒ष्ठ॒ऽरा॑जम् । भरे॑ । कृ॒त्नुम् । म॒हः । वा॒जिन॑म् । स॒निऽभ्यः॑ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

तीव्रसुदुपशदोपहव्याख्येषु त्रिषु एकाहेषु 'अयमु ते समतसि' (अ २०,४५), 'इमा उ त्वा पुरूवसो' (अ २०,१०४) एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तथा व्युष्टिद्व्यहे एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "तीव्रसुदुपशदोपहव्येषु 'अयमु ते समतसि', 'इमा उ त्वा पुरूवसो' इति । व्युष्टिद्व्यहे च" (वैताश्रौ ३९,९) इति ।

तथा संसर्पचतुर्वीरयोश्चतुरहयोः सर्वेष्वहःसु एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "संसर्पचतुर्वीरयोः 'अयमु ते समतसि', 'इमा उ त्वा पुरूवसो' इति" (वैताश्रौ ४१,१३) इति ।

अ॒यमु॑ ते॒ सम॑तसि क॒पोत॑ इव गर्भ॒धिम् । व॒च॒स्तच्चि॑न्न ओहसे ॥ १ ॥

अ॒यम् । ऊं॒ इति॑ । ते॒ । सम् । अ॒त॒सि॒ । क॒पोतः॑ऽइव । ग॒र्भ॒ऽधिम् । वचः॑ । तत् । चि॒त् । नः॒ । ओ॒ह॒से॒ ॥ १ ॥

स्तो॒त्रं राधा॑नां पते॒ गिर्वा॑हो वीर॒ यस्य॑ ते । विभू॑तिरस्तु सू॒नृता॑ ॥ २ ॥

स्तो॒त्रम् । रा॒धा॒ना॒म् । प॒ते॒ । गिर्वा॑हः । वी॒र॒ । यस्य॑ । ते॒ । विऽभू॑तिः । अ॒स्तु॒ । सू॒नृता॑ ॥२॥

ऊ॒र्ध्वस्ति॑ष्ठा न ऊ॒तये॒ऽस्मिन् वाजे॑ शतक्रतो । सम॒न्येषु॑[1] ब्रवावहै ॥ ३ ॥

ऊ॒र्ध्वः । ति॒ष्ठ॒ । नः॒ । ऊ॒तये॑ । अ॒स्मिन् । वाजे॑ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । सम् । अ॒न्येषु॑ । ब्र॒वा॒व॒है॒ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

स्वरसामाख्येषु त्रिष्वहःसु अभिप्लवे च 'सं चोदय चित्रमर्वाक्' (अ २०,७१, ११), 'प्रणेतारं वस्यो अच्छा' (अ २०,४६) एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ पर्यायेण भवतः । तद् उक्तं वैताने — "स्वरसामसु 'सं चोदय चित्रमर्वाक्', 'प्रणेतारं वस्यो अच्छ' इति पर्यायेण । अभिप्लवे च" (वैताश्रौ ४२,८) इति ।

प्र॒णे॒तारं॒ वस्यो॒ अच्छा॒ कर्ता॑रं॒ ज्योतिः॑ स॒मत्सु॑ । सा॒स॒ह्वांसं॑ यु॒धाऽमित्रा॑न् ॥ १ ॥

प्र॒ऽने॒तार॑म् । वस्यः॑ । अच्छ॑ । कर्ता॑रम् । ज्योतिः॑ । स॒मत्ऽसु॑ । स॒स॒ह्वांस॑म्[2] । यु॒धा । अ॒मित्रा॑न् ॥

---

[1] स॒म॒न्येषु॑ B.

[2] तु. ऋ. पपा ८,१६,१०; वैतु. शंपा. स॒स॒ऽह्वांस॑म्.

स न॒ः पर्षि॑ पारयाति स्व॒स्ति ना॒वा पु॑रुहू॒तः । इन्द्रो॒ विश्वा॒ अति॒ द्विषः॑ ॥ २ ॥

सः । न॒ः । पर्षि॑ः । पा॒र॒या॒ति॒ । स्व॒स्ति । ना॒वा । पु॒रु॒ऽहू॒तः । इन्द्र॑ः । विश्वा॑ः । अति॑ । द्विषः॑ ॥ २ ॥

स त्वं न॑ इन्द्र॒ वाजे॑भिर्दश॒स्या च॑ गातु॒या च॑ । अच्छा॑ च नः सु॒म्नं नै॑षि ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । वाजे॑भिः । द॒श॒स्य । च॒ । गा॒तु॒ऽया । च॒ । अच्छ॑ । च॒ । न॒ः । सु॒म्नम् । ने॒षि॒ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

अतिरात्रे अतिरिक्तोक्थेषु 'तमिन्द्रं वाजयामसि (अ २०,४७), 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' (अ २०,१३८) **इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने**— "'तमिन्द्रं वाजयामसि', 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' इति स्तोत्रियानुरूपौ" (वैताश्रौ २७,२८) इति ।

तथा छन्दोमाख्येषु त्रिष्वहःसु प्रातःसवने 'इन्द्रा याहि चित्रभानो' (अ २०, ८४), 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७), 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' (अ २०,१३८) **इत्येते आज्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने**—"छन्दोमेषु 'इन्द्रा याहि चित्रभानो', 'तमिन्द्रं वाजयामसि', 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' इत्याज्यस्तोत्रियाः" (वैताश्रौ ३३, १४) इति ।

तथा वैश्वदेवादीनां त्र्यहाणां द्वितीयेष्वहःसु यथाक्रमम् 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७), 'अस्तावि मन्म पूर्व्यम्' (अ २०,११९), 'तं ते मदं गृणीमसि' (अ २०, ६१) **एते आज्यपृष्ठोक्थस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने**—"द्वितीयेषु 'तमिन्द्रं वाजयामसि', 'अस्तावि मन्म पूर्व्यम्', 'तं ते मदं गृणीमसि' इति" (वैताश्रौ ४१,५) इति ।

तथा साकमेधत्र्यहस्य तृतीयेऽहनि 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७), 'श्रायन्त इव सूर्यम्' (अ २०,५८) **इत्येतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने**— "साकमेधस्य 'तमिन्द्रं वाजयामसि', 'श्रायन्त इव सूर्यम्' इति" (वैताश्रौ ४१,९) इति ।

तमिन्द्रं॑ वाजयामसि म॒हे वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे । स वृषा॑ वृष॒भो भु॑वत् ॥ १ ॥

तम् । इन्द्र॑म् । वा॒ज॒या॒म॒सि॒ । म॒हे । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे । सः । वृषा॑ । वृ॒ष॒भः । भु॒व॒त् ॥ १ ॥

इन्द्र॒ः स दाम॑ने कृ॒त ओजि॑ष्ठ॒ः स मदे॑ हि॒तः । द्यु॒म्नी श्लो॒की स सो॒म्यः[1] ॥ २ ॥

इन्द्र॑ः । सः । दाम॑ने । कृ॒तः । ओजि॑ष्ठः । सः । मदे॑ । हि॒तः । द्यु॒म्नी । श्लो॒की । सः । सो॒म्यः ॥

गि॒रा वज्रो॒ न संभृ॑त॒ः सब॑लो॒ अन॑पच्युतः । व॒व॒क्ष ऋ॒ष्वो अस्तृ॑तः ॥ ३ ॥

गि॒रा । वज्र॑ः । न । सम्ऽभृ॑तः । सऽब॑लः । अन॑पऽच्युतः । व॒व॒क्षे । ऋ॒ष्वः । अस्तृ॑तः ॥ ३ ॥

---

[1] सो॒म्यः॑ B,B^{h}.

इन्द्र॒मिद् गा॒थिनो॑ बृ॒हदिन्द्र॑म॒र्केभि॑र॒र्किणः॑ । इन्द्रं॒ वाणी॑रनूषत ॥ ४ ॥
इन्द्र॑म् । इत् । गा॒थिनः॑ । बृ॒हत् । इन्द्र॑म् । अ॒र्केभिः॑ । अ॒र्किणः॑ । इन्द्र॑म् । वाणीः॑ । अ॒नू॒ष॒त ॥

इन्द्र॒ इद्धर्यो॒ः सचा॒ संमि॑श्ल॒ आ व॑चो॒युजा॑ । इन्द्रो॑ व॒ज्री हि॑र॒ण्ययः॑ ॥५॥
इन्द्रः॑ । इत् । हर्योः॑ । सचा॑ । सम्ऽमि॑श्लः । आ । व॒चः॒ऽयुजा॑ । इन्द्रः॑ । व॒ज्री । हि॒र॒ण्ययः॑ ॥

इन्द्रो॑ दी॒र्घाय॒ चक्ष॑स॒ आ सूर्यं॑ रोहयद् दि॒वि । वि गोभि॒रद्रि॑मैरयत् ॥६॥
इन्द्रः॑ । दी॒र्घाय॑ । चक्ष॑से । आ । सूर्य॑म् । रो॒ह॒य॒त् । दि॒वि । वि । गोभिः॑ । अद्रि॑म् । ऐ॒र॒य॒त् ॥

आ या॑हि सुषु॒मा हि त॒ इन्द्र॒ सोमं॒ पिबा॑ इ॒मम् । एदं ब॒र्हिः स॑दो॒ मम॑ ॥७॥
आ । या॒हि॒ । सु॒सु॒म । हि । ते॒ । इन्द्र॑ । सोम॑म् । पिब॑ । इ॒मम् । आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । स॒दः॒ । मम॑ ॥

आ त्वा॑ ब्रह्म॒युजा॒ हरी॒ वह॑तामिन्द्र के॒शिना॑ । उप॒ ब्रह्मा॑णि नः शृणु ॥८॥
आ । त्वा॒ । ब्र॒ह्म॒ऽयुजा॑ । हरी॒ इति॑ । वह॑ताम् । इ॒न्द्र॒ । के॒शिना॑ । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । नः॒ । शृ॒णु॒ ॥

ब्र॒ह्माण॑स्त्वा व॒यं यु॒जा सो॑म॒पामि॑न्द्र सो॒मिनः॑ । सु॒ताव॑न्तो हवामहे ॥९॥
ब्र॒ह्माणः॑ । त्वा॒ । व॒यम् । यु॒जा । सो॒म॒ऽपाम् । इ॒न्द्र॒ । सो॒मिनः॑ । सु॒तऽव॑न्तः । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥

यु॒ञ्जन्ति॑ ब्र॒ध्नम॑रु॒षं चर॑न्तं॒ परि॑ त॒स्थुषः॑ । रोच॑न्ते रोच॒ना दि॒वि ॥ १० ॥
यु॒ञ्जन्ति॑ । ब्र॒ध्नम् । अ॒रु॒षम् । चर॑न्तम् । परि॑ । त॒स्थुषः॑ । रोच॑न्ते । रो॒च॒ना । दि॒वि ॥१०॥

यु॒ञ्जन्त्य॑स्य॒ काम्या॒ हरी॒ विप॑क्षसा॒ रथे॑ । शोणा॑ धृ॒ष्णू नृ॒वाह॑सा ॥११॥
यु॒ञ्जन्ति॑ । अ॒स्य॒ । काम्या॑ । हरी॒ इति॑ । विऽप॑क्षसा । रथे॑ । शोणा॑ । धृ॒ष्णू इति॑ । नृ॒ऽवाह॑सा ॥

के॒तुं कृ॒ण्वन्न॑के॒तवे॒ पेशो॑ मर्या अपे॒शसे॑ । समु॒षद्भि॑रजायथाः ॥ १२ ॥
के॒तुम् । कृ॒ण्वन् । अ॒के॒तवे॑ । पेशः॑ । म॒र्याः॒ । अ॒पे॒शसे॑ । सम् । उ॒षत्ऽभिः॑ । अ॒जा॒य॒थाः॒ ॥

उदु॒ त्यं जा॒तवे॑दसं दे॒वं व॑हन्ति के॒तवः॑ । दृ॒शे विश्वा॑य॒ सूर्य॑म् ॥ १३ ॥
उत् । ऊँ॒ इति॑ । त्यम् । जा॒तऽवे॑दसम् । दे॒वम् । व॒ह॒न्ति॒ । के॒तवः॑ । दृ॒शे । विश्वा॑य । सूर्य॑म् ॥

अप॒ त्ये ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा यन्त्य॒क्तुभिः॑ । सूरा॑य वि॒श्वच॑क्षसे ॥ १४ ॥
अप॑ । त्ये । ता॒यवः॑ । य॒था॒ । नक्ष॑त्रा । य॒न्ति॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ । सूरा॑य । वि॒श्वऽच॑क्षसे ॥१४॥

अदृ॑श्रन्नस्य[1] के॒तवो॒ वि र॒श्मयो॒ जना॒ँ अनु॑ । भ्राज॑न्तो अ॒ग्नयो॑ यथा ॥१५॥

अदृ॑श्रन् । अ॒स्य॒ । के॒तव॑: । वि । र॒श्मय॑: । जना॑न् । अनु॑ । भ्राज॑न्तः । अ॒ग्नय॑: । य॒था॒ ॥

त॒रणि॑र्वि॒श्वद॑र्शतो ज्योति॒ष्कृद॑सि सूर्य । विश्व॒मा भा॑सि रोचन[2] ॥ १६ ॥

त॒रणि॑: । वि॒श्वऽद॑र्शतः । ज्यो॒ति॒:ऽकृत् । अ॒सि॒ । सू॒र्य॒ । विश्व॑म् । आ । भा॒सि॒ । रो॒च॒न॒ ॥ १६ ॥

प्र॒त्यङ् दे॒वाना॒ं विश॑: प्र॒त्यङ्ङुदे॑षि॒ मानु॑षीः[3] । प्र॒त्यङ् विश्व॒ं स्व॑र्दृ॒शे ॥१७॥

प्र॒त्यङ् । दे॒वाना॑म् । विश॑: । प्र॒त्यङ् । उत् । ए॒षि॒ । मानु॑षीः । प्र॒त्यङ् । विश्व॑म् । स्व॑: । दृ॒शे ॥

येना॑ पावक॒ चक्ष॑सा भुर॒ण्यन्त॒ं जना॒ँ अनु॑ । त्वं व॑रुण॒ पश्य॑सि ॥ १८ ॥

येन॑ । पा॒व॒क॒ । चक्ष॑सा । भु॒र॒ण्यन्त॑म् । जना॑न् । अनु॑ । त्वम् । व॒रु॒ण॒ । पश्य॑सि ॥ १८ ॥

वि द्यामे॑षि॒ रज॑स्पृ॒थ्वह॒र्मिमा॑नो[4] अ॒क्तुभि॑ः । पश्य॒ं जन्मा॑नि सूर्य ॥ १९ ॥

वि । द्याम् । ए॒षि॒ । रज॑: । पृ॒थु । अह॑: । मिमा॑नः । अ॒क्तुऽभि॑: । पश्य॑न् । जन्मा॑नि । सू॒र्य॒ ॥

स॒प्त त्वा॑ ह॒रितो॒ रथे॒ वह॑न्ति देव सूर्य । शो॒चिष्के॑शं विचक्ष॒णम्[5] ॥ २० ॥

स॒प्त । त्वा॒ । ह॒रित॑: । रथे॑ । वह॑न्ति । दे॒व॒ । सू॒र्य॒ । शो॒चि॒:ऽके॑शम् । वि॒ऽच॒क्ष॒णम् ॥२०॥

अयु॑क्त स॒प्त शु॒न्ध्युव॒ः सूरो॒ रथ॑स्य न॒प्त्य॑ः । ताभि॑र्याति॒ स्वयु॑क्तिभिः ॥२१॥

अयु॑क्त । स॒प्त । शु॒न्ध्युव॑: । सूर॑: । रथ॑स्य । न॒प्त्य॑: । ताभि॑: । या॒ति॒ । स्वयु॑क्तिऽभिः ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

विषुवति सौर्यपृष्ठे 'अभि त्वा वर्चसा गिरः' इति चतुर्थः स्तोत्रियः ।

अ॒भि त्वा॒ वर्च॑सा॒ गिर॑ः सि॒ञ्चन्त्या चर॒ण्युव॑ः[6] । अ॒भि व॒त्सं न धे॒नव॑ः ॥ १ ॥

[7][अ॒भि । त्वा॒ । वर्च॑सा । गिर॑: । सि॒ञ्चन्ति॑ । आ । च॒र॒ण्युव॑: । अ॒भि । व॒त्सम् । न । धे॒नव॑: ॥][7]

---

[1] अदृ॑श्रमस्य RW. ऋ १,५०,३. [2] रो॒चनम् RW. ऋ १,५०,४. [3] मानु॑षान् RW. ऋ १,५०,५. [4] °पृ॒थ्वहा॒ मि° RW. ऋ १,५०,७. [5] विचक्षण RW. ऋ १,५०,८. [6] तु. RW.; वैतु शंपा. सात. सिञ्च॑न्ती॒राच॑र॒ण्यव॑ः; सिंचं॑ति॒राच॑र॒ण्यव॑ः K^m,J. [7] पपा. अभावः P,P², J,Cp.

ता अर्षन्ति[1] शुभ्रियः पृञ्चतीर्वर्चसा[2] पयः[3] । जातं जनिर्यथा[4] हृदा[5] ॥ २ ॥

*[ताः । अर्षन्ति । शुभ्रियः । पृञ्चतीः । वर्चसा । पयः । जातम् । जनिः । यथा । हृदा ॥][6]

[7]वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन्[7] । मह्यमायुर्घृतं पयः ॥ ३ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ ४ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः । पितरम् । च । प्रऽयन् । स्वः ॥ ४ ॥

अन्तश्चरति रोचना अस्य प्राणादपानतः[8] । व्यख्यन्महिषः स्वः[9] ॥५॥

अन्तः । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपानतः । वि । अख्यन् । महिषः । स्वः ॥

त्रिंशद् धामा वि राजति वाक् पतङ्गो अशिश्रियत् । प्रति वस्तोरहर्द्युभिः ॥ ६ ॥[10]

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गः । अशिश्रियत् । प्रति । वस्तोः । अहः । द्युऽभिः ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ।

विषुवति सौर्यपृष्ठे 'यच्छक्रा वाचमारुहन्' **इति षष्ठः स्तोत्रियः ।**

यच्छक्रा [11]वाचमारुहन्नन्तरिक्षं[11] सिषासथः[12] । [13]सं देवा अमदन् वृषा[13] ॥१॥[14]

शक्रो वाचमधृष्टायोरुवाचो[15] अधृष्णुहि[16] । मंहिष्ठ[17] आ मदर्दिवि[18] ॥ २ ॥[19]

---

[1] अर्षन्तु पै १८,२२,११. [2] तु॰ RW.; वैतु. शंपा. सात. पृञ्चन्ती°; पृचंती° B^h, K^m,S^m; पृञ्चतीर्मधुना ऋ १,२३,१६. [3] तु. RW. ऋ.; वैतु. शंपा. सात. श्रियः. [4] जात्रीर्यथा शंपा. [5] श्रिया K^m. [6] पपा. अभावः P,P²,J,Cp. [7] वज्रांपवसाध्यः° C,S^m,Cs; वज्रापयुसाध्यः° D; वज्रापवसाध्यः° J,R; वज्रायवसाध्य° K,V; °कीर्तिम्रिय° C; °कीर्तिम्रिय° D,S^m,Cs,K,V; °वहान् E,J,P,P²; °वहान् R.; स्वराभावः P; उग्रायं यशसो धियः कीर्त्तिमिन्द्रियमा वहान् RW.; वज्रएवसाध्वीयः ? कीर्ति श्रयमाणम् ? आ वहान् पै १८,२३,१. [8] °पानती ऋ १०,१८९,२. [9] दिवम् ऋ. [10] पाभे. पृ ६८६ टि १-५ द्र. [11] वाचमरुह° D,V; वाचमारुह° K^m; वा···न्नंतरिक्षं E; वाचमा (मा>म) रुह° S^m. °रिंक्ष B,B^h; वाचमारुहन्तंतरिक्षं P²,P (स्वराभावः); सिषासन्तः पै १९,४५,१४. [12] सिषासति E; °सथ D,V,J,K^m,P,P²,S^m; सिषासतः R; [13] °अमदुन्° C;° असदुन् K^m; तद् देवा अप लुम्पत पै. [14] स्वराभावः P; यच्छक्रं वाच आरुहन्नन्तरिक्षं सिषासतीः । सं देवो अमदद् वृषा ॥ RW. [15] वाचमधृष्टायो° C; वाचमधृष्टायो° R,Cs; °मदृष्टायो° D; °मधृष्ठा° E; वाचमदष्टायो° J. [16] अधृष्टहि C; अधृष्णुहि S^m. [17] मंहिष्ट C; मंहिष्ठ E; माहिंष्ट P (स्वराभावः), P². [18] °दिंवि P. [19] स्वराभावः P; शुक्रं वाचाभि ष्टुहि घोरं वाचाभि ष्टुहि । मंहिष्ठ आ ममद् दिवि ॥ RW.

श॒क्रो वा॒चमधृ॑ष्णुहि॒[1] [2]धाम॑धर्म॒न् वि[2] रा॑जति । विम॑दन्[3] ब॒र्हिरा॒सर॑न्[4] ॥ ३ ॥[5]

तं वो॑ द॒स्ममृ॑ती॒षहं॒ वसो॑र्मन्दा॒नमन्ध॑सः ।
अ॒भि व॒त्सं न स्वस॑रेषु धे॒नव॒ इन्द्रं॑ गी॒र्भिर्न॑वामहे ॥ ४ ॥

तम् । व॒: । द॒स्मम् । ऋ॒ति॒ऽसह॑म् । वसो॑: । म॒न्दा॒नम् । अन्ध॑सः ।
अ॒भि । व॒त्सम् । न । स्वस॑रेषु । धे॒नव॑: । इन्द्र॑म् । गी॒:ऽभिः । न॒वा॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

द्यक्षं॑ सु॒दानुं॒ तवि॑षीभि॒रावृ॑तं गि॒रिं न पु॑रु॒भोज॑सम् ।
क्षु॒मन्तं॒ वाजं॑ श॒तिनं॑ सह॒स्रिणं॑ म॒क्षू गोम॑न्तमीमहे ॥ ५ ॥

द्यु॒क्षम् । सु॒ऽदानु॑म् । तवि॑षीभिः । आऽवृ॑तम् । गि॒रिम् । न । पु॒रु॒ऽभोज॑सम् ।
क्षु॒ऽमन्त॑म् । वाज॑म् । श॒तिन॑म् । स॒ह॒स्रिण॑म् । म॒क्षु । गोऽम॑न्तम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ५ ॥

तत् त्वा॑ यामि सु॒वीर्यं॒ तद् ब्रह्म॑ पू॒र्वचि॑त्तये ।
येना॒ यति॑भ्यो॒ भृग॑वे॒ धने॑ हि॒ते येन॒ प्रस्क॑ण्व॒मावि॑थ ॥ ६ ॥

तत् । त्वा॒ । या॒मि॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । तत् । ब्रह्म॑ । पू॒र्वऽचि॑त्तये ।
येन॑ । यति॑ऽभ्यः । भृग॑वे । धने॑ । हि॒ते । येन॑ । प्रस्क॑ण्वम् । आवि॑थ ॥ ६ ॥

येना॑ समु॒द्रमसृ॑जो म॒हीर॒पस्तदि॑न्द्र॒ वृष्णि॑ ते॒ शव॑ः ।
स॒द्यः सो अ॑स्य महि॒मा न सं॒नशे॒ यं क्षो॒णीर॑नुचक्र॒दे ॥ ७ ॥

येन॑ । स॒मु॒द्रम् । असृ॑जः । म॒हीः । अ॒पः । तत् । इ॒न्द्र॒ । वृष्णि॑ । ते॒ । शव॑ः ।
स॒द्यः । सः । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा । न । स॒म्ऽनशे॑ । यम् । क्षो॒णीः । अ॒नु॒ऽच॒क्र॒दे ॥ ७ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वादशं सूक्तम् ।

वाजपेये क्रतौ ‘कन्नव्य अतसीनाम्’ **इति सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं वैताने** — “ ‘कन्नव्यो अतसीनाम्’ इति सामप्रगाथः” (वैताश्रौ २७,१३) **इति ।**

---

१. वाच॑मधृष्टहि॒ C; वाच॑ अधृष्णुहि॒ J; °मधृ॑ष्टुहि॒ K^m; वाच॑मधृष्णुहि॒ R,Cs; °मधृ॑ष्ट (ष्टु B) हि॒ B,B^h. २. °धर्म॒न्नवि B^h. ३. विम॑दं R,Cs,J. ४. ब॒हि॒रा॒सद॑न् D,V; बहिरासरन् P; °सद॑न् S^m,K, पै १९,४५,१५; °रासर॑न् J. ५. स्वराभावः P; श॒क्रं वा॒चाभि ष्टु॑हि धाम॑न्धाम॒न् वि रा॑जति । वि॒मद॑न् ब॒र्हिरा सं॑दत् ॥ RW.

तथा गवामयनादौ संवत्सरे माध्यंदिने सवने ‘कन्नव्यो अतसीनाम्’ **इति कद्वान् सामप्रगाथो भवति। तद् उक्तं वैताने**—“माध्यंदिने ‘कन्नव्यो अतसीनाम्’ इति कद्वान् सामप्रगाथः” (वैताश्रौ ३५,१२) इति।

कन्न॒व्यो॑ अत॒सीनां॑ तु॒रो गृ॑णीत॒ मर्त्यः॑ ।
न॒ही न्व॑स्य महि॒मान॑मिन्द्रि॒यं स्व॑र्गृ॒णन्त॑ आन॒शुः ॥ १ ॥

कत् । नव्यः॑ । अ॒त॒सीना॑म् । तु॒रः । गृ॒णी॒त॒ । मर्त्यः॑ ।
न॒हि । नु । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मान॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् । स्वः॑ । गृ॒णन्तः॑ । आ॒न॒शुः ॥ १ ॥

कदु॑ स्तु॒वन्त॑[1] ऋतयन्त दे॒वत॒ ऋषि॒ः को विप्र॑ ओहते ।
क॒दा हवं॑ मघवन्निन्द्र सुन्व॒तः कदु॑ स्तुव॒त आ ग॑मः ॥ २ ॥

कत् । ऊँ॒ इति॑ । स्तु॒वन्तः॑ । ऋ॒त॒ऽय॒न्त॒ । दे॒वता॑ । ऋषिः॑ । कः । विप्रः॑ । ओ॒ह॒ते॒ ।
क॒दा । हव॑म् । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ । सु॒न्व॒तः । कत् । ऊँ॒ इति॑ । स्तु॒व॒तः । आ । ग॒मः॒ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके त्रयोदशं सूक्तम्।

चतुर्विंशे माध्यंदिने सवने ‘अभि प्र वः सुराधसम्’ (अ २०,५१), ‘प्र सु श्रुतं सुराधसम्’ (अ २०,५१,३) **इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ भवतः। तद् उक्तं वैताने**—“ ‘अभि प्र वः सुराधसम्’, ‘प्र सु श्रुतं सुराधसम्’ इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ” (वैताश्रौ ३१,१८) इति।

तथा अभिप्लवे युग्मेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु ‘अभि प्र वः सुराधसम्’, ‘प्र सु श्रुतं सुराधसम्’ **इति बार्हतौ प्रगाथौ पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः। तद् उक्तं वैताने**—“ ‘अभि प्र वः सुराधसम्’ इति युग्मेषु” (वैताश्रौ ३१,२४) इति।

तथा विषुवति अनुरूपादनन्तरम् ‘तं वो दस्ममृतीषहम्’ (अ २०,४९,४), **नौधसश्यैतयोनी इच्छया शंसति।**
‘अभि प्र वः सुराधसम्’ (अ २०,५१) **इति**
तद् उक्तं वैताने—“अनुरूपात् ‘तं वो दस्ममृतीषहम्’, ‘अभि प्र वः सुराधसम्’ इति नौधसश्यैतयोनी कामम्” (वैताश्रौ ३३,७;८) इति।

तथा त्र्यहाणां तृतीयेष्वहःसु यथासंभवम् ‘महाँ इन्द्रो य ओजसा’ (अ २०,१३८), ‘एवा ह्यसि वीरयुः’ (अ २०,६०) **इति आज्य-**
‘अभि प्र वः सुराधसम्’ (अ २०,५१),

---

[1] ष्टुवन्त K,K^{m}.

पृष्ठ्योक्थस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने—"तृतीयेषु 'महाँ इन्द्रो य ओजसा', 'अभि प्र वः सुराधसम्', 'एवा ह्यसि वीरयुः' इति" (वैताश्रौ ४१,८) **इति ।**

अ॒भि प्र वः॑ सु॒राध॑स॒मिन्द्र॑मर्च॒ यथा॑ वि॒दे ।
यो ज॑रि॒तृभ्यो॑ म॒घवा॑ पुरू॒वसुः॑ स॒हस्रे॑णेव॒ शिक्ष॑ति ॥ १ ॥

अ॒भि । प्र । व॒ः । सु॒ऽराध॑सम् । इन्द्र॑म् । अ॒र्च॒ । यथा॑ । वि॒दे ।
यः । ज॒रि॒तृऽभ्य॑ः । म॒घऽवा॑ । पु॒रु॒ऽवसु॑ः । स॒हस्रे॑णऽइव । शिक्ष॑ति ॥ १ ॥

श॒तानी॑केव॒ प्र जि॑गाति धृष्णु॒या हन्ति॑ वृ॒त्राणि॑ दा॒शुषे॑ ।
गि॒रेरि॑व॒ प्र रसा॑ अस्य पिन्विरे॒ दत्रा॑णि पुरु॒भोज॑सः ॥ २ ॥

श॒तानी॑काऽइव । प्र । जि॒गा॒ति॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया । हन्ति॑ । वृ॒त्राणि॑ । दा॒शुषे॑ ।
गि॒रेःऽइ॑व । प्र । रसा॑ः । अ॒स्य॒ । पि॒न्वि॒रे॒ । दत्रा॑णि । पु॒रु॒ऽभोज॑सः ॥ २ ॥

प्र सु श्रु॒तं सु॒राध॑स॒मर्चा॑ श॒क्रम॒भिष्ट॑ये ।
यः सु॑न्व॒ते स्तु॑व॒ते काम्यं॒ वसु॑ स॒हस्रे॑णेव॒ मंह॑ते ॥ ३ ॥

प्र । सु । श्रु॒तम् । सु॒ऽराध॑सम् । अर्च॑ । श॒क्रम् । अ॒भिष्ट॑ये ।
यः । सु॒न्व॒ते । स्तु॒व॒ते । काम्य॑म् । वसु॑ । स॒हस्रे॑णऽइव । मंह॑ते ॥ ३ ॥

श॒तानी॑का हे॒तयो॑ अस्य दु॒ष्टरा॒ इन्द्र॑स्य स॒मिषो॑ म॒हीः ।
गि॒रिर्न भु॒ज्मा म॒घव॑त्सु पिन्वते॒ यदी॑ं सु॒ता अम॑न्दिषुः ॥ ४ ॥

श॒तऽअ॑नीकाः । हे॒तय॑ः । अ॒स्य । दु॒स्तरा॑ः । इन्द्र॑स्य । स॒म्ऽइष॑ः । म॒हीः ।
गि॒रिः । न । भु॒ज्मा । म॒घव॑त्ऽसु । पि॒न्व॒ते॒ । यत् । ई॒म् । सु॒ताः । अम॑न्दिषुः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ।

'वयं घ त्वा सुतावन्तः' **इत्यस्य विनियोगः** 'इन्द्रेण सं हि दृक्षसे' (अ २०,४०) **इत्यत्रोक्तः ।**

तथा पृष्ठ्यस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठानां चतुर्णामह्नाम् 'वयं घ त्वा सुतावन्तः' **इत्यादीनामष्टानां तृचानां द्वौ द्वौ यथाक्रमं स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तत्र** 'वयं घ त्वा' (अ २०,५२), 'क ईं वेद' (अ २०,५३) **इति तृतीयेऽह्नि स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।** 'विश्वाः पृतनाः' (अ २०,५४), 'तमिन्द्रम्' (अ २०,५५) **इति चतुर्थे ।** 'इन्द्रो मदाय' (अ २०,५६), 'मदेमदे हि' (अ २०,५६,४) **इति पञ्चमे ।** 'सुरूपकृत्नुम्'

(अ २०,५७), 'शुष्मिन्तमं नः' (अ २०,५७,४) इति **षष्ठे । तद् उक्तं वैताने**— "तृतीयादीनाम् 'वयं घ त्वा सुतावन्तः' इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपाः" (**वैताश्रौ ३२,६) इति ।**

तथा छन्दोमाख्येषु त्रिष्वहःसु 'वयं घ त्वा सुतावन्तः', 'क ईं वेद सुते सचा' **इति प्रथमेऽहनि माध्यंदिने स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।** 'क ईं वेद सुते सचा', 'वयं घ त्वा सुतावन्तः' **इति द्वितीये ।** 'श्रायन्त इव सूर्यम्' (अ २०,५८), 'बण्महाँ असि सूर्य' (अ २०,५८,३) **इति तृतीये । तद् उक्तं वैताने**— " 'वयं घ त्वा सुतावन्तः' इत्यादि 'बण्महाँ असि सूर्य' इत्यन्ताः पृष्ठस्तोत्रियानुरूपाः[1]" (वैताश्रौ **३३,१६) इति ।**

व॒यं घ॑ त्वा सु॒ताव॑न्त॒ आपो॒ न वृ॒क्तब॑र्हिषः ।
प॒वित्र॑स्य प्र॒स्रव॑णेषु वृत्रह॒न् परि॑ स्तो॒तार॑ आसते ॥ १ ॥

व॒यम् । घ॒ । त्वा॒ । सु॒त॒ऽव॑न्तः । आप॑ः । न । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।
प॒वित्र॑स्य । प्र॒ऽस्रव॑णेषु । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । परि॑ । स्तो॒तार॑ः । आ॒स॒ते॒ ॥ १ ॥

स्वर॑न्ति त्वा सु॒ते नरो॒ वसो॑ निरे॒क उ॒क्थिन॑ः ।
क॒दा सु॒तं तृ॑षा॒ण ओक॒ आ गम॒ इन्द्र॑ स्व॒ब्दीव॒ वंस॑गः ॥ २ ॥

स्वर॑न्ति । त्वा॒ । सु॒ते । नर॑ः । व॒सो॒ इति॑ । नि॒रे॒के॑ । उ॒क्थिन॑ः ।
क॒दा । सु॒तम् । तृ॒षा॒णः । ओक॑ः । आ । ग॒म॒ः । इन्द्र॑ । स्व॒ब्दीऽइ॑व । वंस॑गः ॥ २ ॥

कण्वे॑भिर्धृष्ण॒वा[2] धृ॒षद् वाजं॑ दर्षि सह॒स्रिण॑म् ।
पि॒शङ्ग॑रूपं मघवन् विचर्षणे म॒क्षू गोम॑न्तमीमहे ॥ ३ ॥

कण्वे॑भिः । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । आ । धृ॒षत् । वाज॑म् । द॒र्षि॒ । स॒ह॒स्रिण॑म् ।
पि॒शङ्ग॑ऽरूपम् । म॒घ॒ऽव॒न् । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । म॒क्षु । गोऽम॑न्तम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चदशं सूक्तम् ।

त्रिककुद्दशाहस्याहीनस्य नवस्वहःसु 'शग्ध्यू षु शचीपते' (अ २०,११८), 'अभि प्र गोपतिं गिरा' (अ २०,९२), 'तं वो दस्ममृतीषहम्' (अ २०,४९,४), 'वयमेनमिदा ह्यः' (अ २०,९७), 'इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत्' (अ २०,३८,४), 'श्रायन्त इव सूर्यम्' (अ २०,५८), 'क ईं वेद सुते सचा' (अ २०,५३), 'विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्' (अ २०,५४), 'यदिन्द्र प्रागपागुदक्' (अ २०,१२०) **इत्येते नव**

---

[1] °रूपौ RG. [2] °ष्णुवा B.

पृष्ठस्तोत्रिया यथाक्रमं भवन्ति । तद् उक्तं वैताने—"त्रिककुद्द्शाहस्य नवसु 'शग्ध्यू षु शचीपते', 'अभि प्र गोपतिं गिरा', 'तं वो दस्ममृतीषहम्', 'वयमेनमिदा ह्यः', 'इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्', 'श्रायन्त इव सूर्यम्', 'क ईं वेद सुते सचा', 'विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्', 'यदिन्द्र प्रागपागुदक्' इति" (वैताश्रौ ४२,५) इति ।

क ई॑ वेद सु॒ते स॒चा पिब॑न्तं॒ कद् वयो॑ दधे ।
अ॒यं यः पुरो॑ विभि॒नत्त्योज॑सा मन्दा॒नः शि॒प्र्यन्ध॑सः ॥ १ ॥

कः । ई॒म् । वे॒द॒ । सु॒ते । सचा॑ । पिब॑न्तम् । कत् । वयः॑ । द॒धे॒ ।
अ॒यम् । यः । पुर॑ः । वि॒ऽभि॒नत्ति॑ । ओज॑सा । म॒न्दा॒नः । शि॒प्री । अन्ध॑सः ॥ १ ॥

दा॒ना मृ॒गो न वा॑र॒णः पु॑रु॒त्रा च॒रथं॑ दधे ।
नकि॑ष्ट्वा॒ नि य॑म॒दा सु॒ते ग॑मो म॒हांश्च॑र॒स्योज॑सा ॥ २ ॥

दा॒ना । मृ॒गः । न । वा॒र॒णः । पु॒रु॒ऽत्रा । च॒रथ॑म् । द॒धे॒ ।
नकि॑ः । त्वा॒ । नि । य॒म॒त् । आ । सु॒ते । ग॒म॒ः । म॒हान् । च॒र॒सि॒ । ओज॑सा ॥ २ ॥

य उ॒ग्रः सन्ननि॑ष्टृत स्थि॒रो रणा॑य॒ संस्कृ॑तः ।
यदि॑ स्तो॒तुर्म॒घवा॑ शृ॒णव॒द्धवं॒ नेन्द्रो॑ यो॒षत्या ग॑मत् ॥ ३ ॥

यः । उ॒ग्रः । सन् । अनि॑ःऽस्तृतः[1] । स्थि॒रः । रणा॑य । संस्कृ॑तः ।
यदि॑ । स्तो॒तुः । म॒घऽवा॑ । शृ॒णव॑त् । हव॑म् । न । इन्द्र॑ः । यो॒ष॒ति॒ । आ । ग॒म॒त्[2] ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षोडशं सूक्तम् ।

पृष्ठ्यषडहस्य एकविंशस्तोमके चतुर्थेऽहनि एकाहैकीभूते 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः' (अ २०,४१), 'विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्' (अ २०,५४), 'एवा ह्यसि वीरयुः' (अ २०,६०) **इति आज्यपृष्ठोक्थस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने—** "पृष्ठस्यैकविंशे 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः', 'विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्', 'एवा ह्यसि वीरयुः' इति" (वैताश्रौ ४०,१४) **इति ।**

तथा व्युष्ट्याङ्गिरसकापिवनचैत्ररथद्व्यहानां द्वितीयेष्वहःसु 'विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्' **इति स्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने ।** "द्वितीयेषु 'विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्' इति" (वैताश्रौ ४१,१) **इति ।**

---

१. अनिंऽस्तृतः ऋ. पपा ८,३३,९   २. गमंत् P.

तथा त्रिककुद्दशाहस्याहीनस्य अष्टमेऽहनि एष पृष्ठस्तोत्रियो भवति । सूत्रं पूर्वसूक्ते उक्तम् ।

विश्वा॒ः पृत॑ना अभि॒भूत॑रं॒ नर॑ं स॒जूस्त॑तक्षु॒रिन्द्र॑ं जज॒नुश्च॑ रा॒जसे॑ ।
क्रत्वा॒ वरि॑ष्ठ॒ं वर॑ आ॒मुरि॑मु॒तोग्रमोजि॑ष्ठं त॒वस॑ं तर॒स्विन॑म् ॥ १ ॥

विश्वा॑ः । पृत॑नाः । अ॒भि॒ऽभूत॑रम् । नर॑म् । स॒ऽजूः । त॒त॒क्षुः । इन्द्र॑म् । ज॒ज॒नुः । च॒ । रा॒जसे॑ ।
क्रत्वा॑ । वरि॑ष्ठम् । वरे॑ । आ॒ऽमुरि॑म् । उ॒त । उ॒ग्रम् । ओजि॑ष्ठम् । त॒वस॑म् । त॒र॒स्विन॑म् ॥१॥

समी॑ं रे॒भासो॑ अस्वर॒न्निन्द्र॒ं सोम॑स्य पी॒तये॑ ।
स्व॑र्पति॒ं यदी॑ं वृ॒धे धृ॒तव्र॑तो॒ ह्योज॑सा॒ समू॒तिभि॑ः ॥ २ ॥

सम् । ई॒म् । रे॒भास॑ः । अ॒स्व॒र॒न् । इन्द्र॑म् । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ।
स्व॑ःऽपतिम् । यत् । ई॒म् । वृ॒धे । धृ॒तऽव्र॑तः । हि । ओज॑सा । सम् । ऊ॒तिऽभि॑ः ॥ २ ॥

ने॒मिं॑ नम॑न्ति॒ चक्ष॑सा मे॒षं विप्रा॑ अभि॒स्वरा॑ ।
सु॒दी॒तयो॑ वो अ॒द्रुहोऽपि॒ कर्णे॑ तर॒स्विन॒ः समृक्व॑भिः ॥ ३ ॥

ने॒मिम्[1] । न॒म॒न्ति॒ । चक्ष॑सा । मे॒षम् । विप्रा॑ः । अ॒भि॒ऽस्वरा॑ ।
सु॒ऽदी॒तय॑ः । व॒ः । अ॒द्रुह॑ः । अपि॑ । कर्णे॑ । त॒र॒स्विन॑ः । सम् । ऋक्व॑ऽभिः ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तदशं सूक्तम् ।

‘तमिन्द्रं जोहवीमि’ इत्यस्य विनियोगः ‘वयं घ त्वा सुतावन्तः’ (अ २०,५२) इति सूक्ते उक्तः ।

तमिन्द्र॑ं जोहवीमि म॒घवा॑नमु॒ग्रं स॒त्रा दधा॑न॒मप्र॑तिष्कुत॒ं शवा॑ंसि ।
मंहि॑ष्ठो गी॒र्भिरा च॑ य॒ज्ञियो॑ व॒वर्त॑द् रा॒ये नो॒ विश्वा॑ सु॒पथा॑ कृणोतु व॒ज्री ।१।

तम् । इन्द्र॑म् । जो॒ह॒वी॒मि॒ । म॒घऽवा॑नम् । उ॒ग्रम् । स॒त्रा । दधा॑नम् । अप्र॑तिऽस्कुतम् । शवा॑ंसि । मंहि॑ष्ठः । गी॒ःऽभिः । आ । च॒ । य॒ज्ञिय॑ः । व॒वर्त॑त् । रा॒ये । न॒ः । विश्वा॑ । सु॒ऽपथा॑ । कृ॒णो॒तु॒ । व॒ज्री ॥ १ ॥

या॑ इन्द्र॒ भुज॒ आभ॑र॒ः स्व॑र्वा॒ँ असु॑रेभ्यः ।
स्तो॒तार॒मिन्म॑घवन्नस्य वर्धय॒ ये च॒ त्वे वृ॒क्तब॑र्हिषः ॥ २ ॥

---

[1] ने॒मम् P.

याः । इ॒न्द्र॒ । भुज॑ः । आ । अभ॑रः । स्व॑ःऽवान् । असु॑रेभ्यः ।
स्तो॒तार॑म् । इत् । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒स्य॒ । व॒र्ध॒य॒ । ये । च॒ । त्वे इति॑ । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ॥ २ ॥

यमि॑न्द्र दधि॒षे त्वमश्वं॒ गां भा॒गमव्य॑यम् ।
यज॑माने सुन्व॒ति दक्षि॑णावति॒ तस्मि॒न् तं धे॑हि॒ मा प॒णौ ॥ ३ ॥

यम् । इ॒न्द्र॒ । द॒धि॒षे । त्वम् । अश्व॑म् । गाम् । भा॒गम् । अव्य॑यम् ।
यज॑माने । सु॒न्व॒ति । दक्षि॑णाऽवति । तस्मि॑न् । तम् । धे॒हि॒ । मा । प॒णौ ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके अष्टादशं सूक्तम् ।

पृष्ठ्यपञ्चाहस्य पञ्चमेऽहनि 'उत्तिष्ठन्नोजसा सह' (अ २०,४७,३), 'इन्द्रो मदाय वावृधे' (अ २०,५६), 'इन्द्राय साम गायत' (अ २०,६२,५–७) **इत्येते आज्यपृष्ठोक्थस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने** — "पञ्चमे 'उत्तिष्ठन्नोजसा सह', 'इन्द्रो मदाय वावृधे', 'इन्द्राय साम गायत' इति" (वैताश्रौ ४१,१७) इति ।

इन्द्रो॒ मदा॑य वावृधे॒ शव॑से वृत्र॒हा नृभि॑ः ।
तमिन्म॒हत्स्वा॒जिषू॒तेमर्भे॑ हवामहे॒ स वाजे॑षु॒ प्र नो॑ऽविषत् ॥ १ ॥

इन्द्र॑ः । मदा॑य । व॒वृ॒धे । शव॑से । वृ॒त्र॒ऽहा । नृ॒ऽभि॑ः ।
तम् । इत् । म॒हत्ऽसु॑ । आ॒जिषु॑ । उ॒त । ई॒म् । अर्भे॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ । सः । वाजे॑षु । प्र । नः॒ । अ॒वि॒ष॒त् ॥

असि॒ हि वी॑र॒ सेन्योऽसि॒ भूरि॑ पराद॒दिः ।
असि॑ द॒भ्रस्य॑ चिद् वृ॒धो यज॑मानाय शिक्षसि सुन्व॒ते भूरि॑ ते॒ वसु॑ ॥ २ ॥

असि॑ । हि । वी॒र॒ । सेन्य॑ः । असि॑ । भूरि॑ । प॒रा॒ऽद॒दिः ।
असि॑ । द॒भ्रस्य॑ । चि॒त् । वृ॒धः । यज॑मानाय । शि॒क्ष॒सि॒ । सु॒न्व॒ते । भूरि॑ । ते॒ । वसु॑ ॥ २ ॥

यदु॒दीर॑त आ॒जयो॑ धृ॒ष्णवे॑ धीयते॒ धना॑ ।
यु॒क्ष्वा म॑द॒च्युता॒ हरी॒ कं हन॒ः कं वसौ॑ द॒धोऽस्माँ इन्द्र॒ वसौ॑ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उ॒त्ऽईर॑ते । आ॒जय॑ः । धृ॒ष्णवे॑ । धी॒य॒ते॒ । धना॑ । यु॒क्ष्व । म॒द॒ऽच्युता॑ । हरी॒ इति॑ ।
कम् । हन॑ः । कम् । वसौ॑ । द॒धः॒ । अ॒स्मान् । इ॒न्द्र॒ । वसौ॑ । द॒धः॒ ॥ ३ ॥

मदे॑मदे॒ हि नो॑ द॒दिर्यू॒था गवा॑मृजु॒क्रतु॑ः ।
सं गृ॑भाय पु॒रु श॒तोभ॑याह॒स्त्या वसु॑ शिशी॒हि रा॒य आ भ॑र ॥ ४ ॥

मदे॑ऽमदे । हि । न॒ः । द॒दिः । यू॒था । गवा॑म् । ऋ॒जु॒ऽक्रतु॑ः ।
सम् । गृ॒भा॒य॒ । पु॒रु । श॒ता । उ॒भ॒या॒ह॒स्त्या । वसु॑ । शि॒शी॒हि । रा॒यः । आ । भ॒र॒ ॥ ४ ॥

मा॒दय॑स्व सु॒ते सचा॒ शव॑से शूर॒ राध॑से ।
वि॒द्मा हि त्वा॑ पुरू॒वसु॒मुप॒ कामा॑न्त्ससृ॒ज्महेऽथा॑ नोऽवि॒ता भ॑व ॥ ५ ॥

मा॒दय॑स्व । सु॒ते । सचा॑ । शव॑से । शू॒र॒ । राध॑से ।
वि॒द्म । हि । त्वा॒ । पु॒रु॒ऽवसु॑म् । उप॑ । कामा॑न् । स॒सृ॒ज्महे॑ । अथ॑ । न॒ः । अ॒वि॒ता । भ॒व॒ ॥ ५ ॥

ए॒ते त॑ इन्द्र ज॒न्तवो॒ विश्वं॑ पुष्यन्ति॒ वार्य॑म् ।
अ॒न्तर्हि॑ ख्यो जना॑नाम॒र्यो॑ वेदो॒ अदा॑शुषां॒ तेषां॑ नो॒ वेद॒ आ भ॑र ॥ ६ ॥

ए॒ते । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । ज॒न्तव॑ः । विश्व॑म् । पु॒ष्य॒न्ति॒ । वार्य॑म् ।
अ॒न्तः । हि । ख्यः । जना॑नाम् । अ॒र्यः । वेद॑ः । अदा॑शुषाम् । तेषा॑म् । न॒ः । वेद॑ः । आ । भ॒र॒ ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ।

अतोर्यामिणि क्रतौ तृतीयसवने 'सुरूपकृत्नुमूतये' (अ २०,५७), 'शुष्मिन्तमं न ऊतये' (अ २०,५७,४) **इति स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तत्र** 'सुरूपकृत्नुमूतये' **इति स्तोत्रियमभितः प्राकृतः स्तोत्रियो भवति ।** 'शुष्मिन्तमं न ऊतये' **इत्यनुरूपमभितः प्राकृतोऽनुरूपो भवति । तद् उक्तं वैताने —** "तृतीयसवने 'सुरूपकृत्नुमूतये', 'शुष्मिन्तमं न ऊतये' इति स्तोत्रियानुरूपावभितः स्तोत्रियानुरूपौ" (वैताश्रौ २७,२५) **इति ।**

तथा महाव्रते प्रातःसवने 'सुरूपकृत्नुमूतये' **इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने —** "महाव्रते 'सुरूपकृत्नुमूतये' इत्याज्यस्तोत्रियः" (वैताश्रौ ३४,६) **इति ।**

तथा श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु एकाहेषु 'सुरूपकृत्नुमूतये', 'उत्त्वा मन्दन्तु स्तोमाः' (अ २०,९३) **एतौ आज्यस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः ।** 'त्वामिद्धि हवामहे' (अ २०, ९८) **इति पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने —** "श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु 'सुरूपकृत्नुमूतये', 'उत्त्वा मन्दन्तु स्तोमाः', 'त्वामिद्धि हवामहे' इति" (वैताश्रौ ३९,५) **इति ।**

सु॒रू॒प॒कृ॒त्नुमू॒तये॑ सु॒दुघा॑मिव गो॒दुहे॑ । जु॒हू॒मसि॒ द्यवि॑द्यवि ॥ १ ॥
सु॒रू॒प॒ऽकृ॒त्नुम् । ऊ॒तये॑ । सु॒दुघा॑म्ऽइव । गो॒ऽदुहे॑ । जु॒हू॒मसि॑ । द्यवि॑ऽद्यवि ॥ १ ॥
उप॑ न॒ः सव॒ना ग॑हि॒ सोम॑स्य सोमपाः पिब । गो॒दा इद् रे॒वतो॒ मद॑ः ॥ २ ॥
उप॑ । न॒ः । सव॑ना । आ । ग॒हि॒ । सोम॑स्य । सो॒म॒ऽपा॒ः । पि॒ब॒ । गो॒ऽदाः । इ॒त् । रे॒वत॑ः । मद॑ः ॥

अथा॑ ते॒ अन्त॑मानां वि॒द्याम॑ सुम॒तीना॑म् । मा नो॒ अति॑ ख्य॒ आ ग॑हि ।३।

अथ॑ । ते॒ । अन्त॑मानाम् । वि॒द्याम॑ । सु॒ऽम॒तीना॑म् । मा । नः॒ । अति॑ । ख्यः॒ । आ । ग॒हि॒ ॥ ३ ॥

शु॒ष्मिन्त॑मं न ऊ॒तये॑ द्यु॒म्निनं॑ पाहि॒ जागृ॑विम् । इन्द्र॒ सोमं॑ शतक्रतो ॥४॥

शु॒ष्मिन्ऽत॑मम् । नः॒ । ऊ॒तये॑ । द्यु॒म्निन॑म् । पा॒हि॒ । जागृ॑विम् । इन्द्र॑ । सोम॑म् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ॥ ४ ॥

इ॒न्द्रि॒याणि॑ शतक्र॒तो या ते॒ जने॑षु प॒ञ्चसु॑ । इन्द्र॑ तानि॑ त॒ आ वृ॑णे ॥५॥

इ॒न्द्रि॒याणि॑ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । या । ते॒ । जने॑षु । प॒ञ्चऽसु॑ । इन्द्र॑ । तानि॑ । ते॒ । आ । वृ॒णे॒ ॥

अग॑न्निन्द्र॒ श्रवो॑ बृ॒हद् द्यु॒म्नं द॑धिष्व दु॒ष्टर॑म् । उत् ते॒ शुष्मं॑ तिरामसि ॥६॥

अग॑न् । इ॒न्द्र॒ । श्रवः॑ । बृ॒हत् । द्यु॒म्नम् । द॒धि॒ष्व॒ । दु॒स्तर॑म् । उत् । ते॒ । शुष्म॑म् । ति॒रा॒म॒सि॒ ॥ ६ ॥

अ॒र्वा॒वतो॑ न॒ आ ग॒ह्यथो॑ शक्र प॒रावतः॑ ।
उ॒ लो॒को यस्ते॑ अद्रिव॒ इन्द्रे॒ह तत॒ आ ग॑हि ॥ ७ ॥

अ॒र्वा॒ऽवतः॑ । नः॒ । आ । ग॒हि॒ । अथो॒ इति॑ । श॒क्र॒ । प॒रा॒ऽवतः॑ ।
ऊ॒ं इति॑ । लो॒कः । यः । ते॒ । अ॒द्रि॒ऽवः॒ । इन्द्र॑ । इ॒ह । तत॑ः । आ । ग॒हि॒ ॥ ७ ॥

इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग म॒हद् भ॒यम॒भी षदप॑ चुच्यवत् । स हि स्थि॒रो विच॑र्षणिः ॥८॥

इन्द्रः॑ । अ॒ङ्ग । म॒हत् । भ॒यम् । अ॒भि । सत् । अप॑ । चु॒च्य॒व॒त् । सः । हि । स्थि॒रः । विऽच॑र्षणिः ॥

इन्द्र॑श्च मृ॒लया॑ति[1] नो॒ न नः॑ प॒श्चाद॒घं न॑शत् । भ॒द्रं भ॑वाति नः पु॒रः ॥९॥

इन्द्रः॑ । च॒ । मृ॒लया॑ति । नः॒ । न । नः॒ । प॒श्चात् । अ॒घम् । न॒श॒त् । भ॒द्रम् । भ॒वा॒ति॒ । नः॒ । पु॒रः ॥९॥

इन्द्र॒ आशा॑भ्य॒स्परि॒ सर्वा॑भ्यो॒ अभ॑यं करत् । जेता॒ शत्रू॒न् विच॑र्षणिः ॥१०॥

इन्द्रः॑ । आशा॑भ्यः । परि॑ । सर्वा॑भ्यः । अभ॑यम् । क॒र॒त् । जेता॑ । शत्रू॑न् । विऽच॑र्षणिः ॥ १० ॥

क ईं॑ वेद सु॒ते सचा॒ पिब॑न्तं॒ कद् वयो॑ दधे ।
अ॒यं यः पुरो॑ विभि॒नत्त्योज॑सा मन्दा॒नः शि॒प्र्यन्ध॑सः ॥ ११ ॥

---

[1] मृ॒ळयाति ऋ २,४१,११.

कः । ई॒म् । वे॒द॒ । सु॒ते । सचा॑ । पिब॑न्तम् । कत् । वयः॑ । द॒धे॒ ।
अ॒यम् । यः । पुरः॑ । वि॒ऽभि॒नत्ति॑ । ओज॑सा । म॒न्दा॒नः । शि॒प्री । अन्ध॑सः ॥ ११ ॥

दा॒ना मृ॒गो न वा॑र॒णः पु॑रु॒त्रा च॒रथं॑ दधे ।
नकि॑ष्ट्वा॒ नि य॑म॒दा सु॒ते ग॑मो म॒हाँश्च॑र॒स्योज॑सा ॥ १२ ॥

दा॒ना । मृ॒गः । न । वा॒र॒णः । पु॒रु॒ऽत्रा । च॒रथ॑म् । द॒धे॒ ।
नकिः॑ । त्वा॒ । नि । य॒म॒त् । आ । सु॒ते । ग॒मः॒ । म॒हान् । च॒र॒सि॒ । ओज॑सा ॥ १२ ॥

य उ॒ग्रः सन्ननि॑ष्टृत स्थि॒रो रणा॑य॒ संस्कृ॑तः ।
यदि॑ स्तो॒तुर्म॒घवा॑ शृ॒णव॒द्धवं॒ नेन्द्रो॑ योष॒त्या ग॑मत् ॥ १३ ॥

यः । उ॒ग्रः । सन् । अनिः॑ऽस्तृतः[1] । स्थि॒रः । रणा॑य । संस्कृ॑तः ।
यदि॑ । स्तो॒तुः । म॒घऽवा॑ । शृ॒णव॑त् । हव॑म् । न । इन्द्रः॑ । यो॒ष॒ति॒ । आ । ग॒म॒त् ॥१३॥

व॒यं घ॑ त्वा सु॒ताव॑न्त॒ आपो॒ न वृ॒क्तब॑र्हिषः ।
प॒वित्र॑स्य प्र॒स्रव॑णेषु वृत्रह॒न् परि॑ स्तो॒तार॑ आसते ॥ १४ ॥

व॒यम् । घ॒ । त्वा॒ । सु॒तऽव॑न्तः । आपः॑ । न । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।
प॒वित्र॑स्य । प्र॒ऽस्रव॑णेषु । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । परि॑ । स्तो॒तारः॑ । आ॒स॒ते॒ ॥ १४ ॥

स्वर॑न्ति त्वा सु॒ते नरो॒ वसो॑ निरे॒क उ॒क्थिनः॑ ।
क॒दा सु॒तं तृ॑षा॒ण ओक॒ आ ग॑म॒ इन्द्र॑ स्व॒ब्दीव॒ वंस॑गः ॥ १५ ॥

स्वर॑न्ति । त्वा॒ । सु॒ते । नरः॑ । वसो॒ इति॑ । नि॒रे॒के । उ॒क्थिनः॑ ।
क॒दा । सु॒तम् । तृ॒षा॒णः । ओकः॑ । आ । ग॒मः॒ । इन्द्र॑ । स्व॒ब्दीऽइ॑व । वंस॑गः ॥ १५ ॥

कण्वे॑भिर्धृष्ण॒वा[2] धृ॒षद् वाजं॑ दर्षि सह॒स्रिण॑म् ।
पि॒शङ्ग॑रूपं मघवन् विचर्षणे म॒क्षू गोम॑न्तमीमहे ॥ १६ ॥

कण्वे॑भिः । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । आ । धृ॒षत् । वाज॑म् । द॒र्षि॒ । स॒ह॒स्रिण॑म् ।
पि॒शङ्ग॑ऽरूपम् । म॒घ॒ऽव॒न् । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । म॒क्षु । गोऽम॑न्तम् । ई॒म॒हे॒ ॥ १६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके विंशं सूक्तम् ।

---

[1] अनिःऽस्तृतः ऋ. पपा ८,३३,९.

[2] °धृष्णुवा B.

विषुवति सौर्यपृष्ठे 'बण्महाँ असि सूर्य' (अ २०,५८,३), 'आयन्त इव सूर्यम्' (अ २०,५८,१) इति विकल्पितौ पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "'बण्महाँ असि सूर्य', 'आयन्त इव सूर्यम्' इति वा" (वैताश्रौ ३३,६) इति ।

तथा तीव्रसुच्चतुःपर्याययोः साहस्रान्त्ययोर्दशपेये विभ्रंशयज्ञे 'आयन्त इव सूर्यम्' इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति ।

तथा साद्यःक्राभिधानेषु एकाहेषु श्येनयागवर्जितेषु 'अहमिद्धि पितुष्परि' (अ २०,११५) इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । चकारात् 'आयन्त इव सूर्यम्' इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "तीव्रसुच्चतुःपर्याययोः साहस्रान्त्ययोर्दशपेये विभ्रंशयज्ञे 'आयन्त इव सूर्यम्' इति । साद्यःक्रेषु श्येनवर्जम् 'अहमिद्धि पितुष्परि' इति च" (वैताश्रौ ४०,५;६) इति ।

तथा साकमेधस्य तृतीयेऽहनि अस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । स च 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७) इति सूक्ते द्रष्टव्यः ।

तथा चतुरहाणां तृतीयेष्वहःसु 'आयन्त इव सूर्यम्' (अ २०,५८), 'त्वं न इन्द्रा भर' (अ २०,१०८) एतौ पृष्ठोक्थस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "चतुरहाणां 'आयन्त इव सूर्यम्', 'त्वं न इन्द्रा भर' इति" (वैताश्रौ ४१,१०) इति ।

तथा त्रिककुद्दशाहे अस्य विनियोगः 'क ईं वेद सुते सचा' इति सूक्ते (अ २०,५३) उक्तः ।

आय॑न्त इव॒ सूर्य॒ं विश्वेदिन्द्र॑स्य भक्षत ।
वसू॑नि जा॒ते[1] जन॑मान॒ ओज॑सा॒[1] प्रति॑ भा॒गं न दी॑धिम ॥ १ ॥

आय॑न्तःऽइव । सूर्य॑म् । विश्वा॑ । इत् । इन्द्र॑स्य । भ॒क्ष॒त॒ ।
वसू॑नि । जा॒ते । जन॑माने । ओज॑सा । प्रति॑ । भा॒गम् । न । दी॒धि॒म॒ ॥ १ ॥

अन॑र्शरातिं वसु॒दामुप॑ स्तुहि भ॒द्रा इन्द्र॑स्य रा॒तय॑ः ।
सो अ॑स्य॒ कामं॑ विध॒तो न रो॑षति॒ मनो॑ दा॒नाय॑ चो॒दय॑न् ॥ २ ॥

अन॑र्शऽरातिम् । व॒सु॒ऽदाम् । उप॑ । स्तु॒हि॒ । भ॒द्राः । इन्द्र॑स्य । रा॒तय॑ः ।
सः । अ॒स्य॒ । काम॑म् । वि॒ध॒तः । न । रो॒षा॒ति॒ । मन॑ः । दा॒नाय॑ । चो॒दय॑न् ॥ २ ॥

बण्म॒हाँ अ॑सि सूर्य॒ बडा॑दित्य म॒हाँ अ॑सि ।
म॒हस्ते॑ स॒तो म॑हि॒मा [2]प॑नस्यते॒ऽद्धा[2] दे॑व म॒हाँ अ॑सि ॥ ३ ॥

---

१. जा॒३तो१ जनि२रमा३न्यो१ज२° कौ १,२६७ जै १,२८,५. २. प॒२निष्टम म३ह्ला१ कौ १,२७६ जै १,२९,४.

बट् । महान् । असि । सूर्य । बट् । आदित्य । महान् । असि ।
महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अद्धा । देव । महान् । असि ॥ ३ ॥

बट् सूर्य[1] श्रवसा महाँ असि सत्रा देव महाँ असि ।
मह्ना देवानामसुर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ ४ ॥

बट् । सूर्य । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ।
मह्ना । देवानाम् । असुर्यः । पुरःऽहितः । विऽभु । ज्योतिः । अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकविंशं सूक्तम् ।

दशरात्रस्य दशमेऽहनि माध्यंदिने सवने 'उदु त्ये मधुमत्तमाः' (अ २०,५९,१), 'उदिन्न्वस्य रिच्यते' (अ २०,५९,३) **इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद्** उक्तं **वैताने** — "'उदु त्ये मधुमत्तमाः', 'उदिन्न्वस्य रिच्यते' इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ" (वैताश्रौ ३३, २४) इति ।

उदु त्ये[2] मधुमत्तमा गिर[3] स्तोमास ईरते ।
सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्ये । मधुमत्ऽतमाः । गिरः । स्तोमासः । ईरते ।
सत्राऽजितः । धनऽसाः । अक्षितऽऊतयः । वाजऽयन्तः । रथाःऽइव ॥ १ ॥

कण्वा इव भृगवः सूर्या इव विश्वमिद्धीतमानशुः ।
इन्द्रं स्तोमेभिर्महयन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन् ॥ २ ॥

कण्वाःऽइव । भृगवः । सूर्याःऽइव । विश्वम् । इत् । धीतम् । आनशुः ।
इन्द्रम् । स्तोमेभिः । महयन्तः । आयवः । प्रियऽमेधासः । अस्वरन् ॥ २ ॥

उदिन्न्वस्य रिच्यतेंऽशो धनं न जिग्युषः ।
य इन्द्रो हरिवान्न दभन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥ ३ ॥

उत् । इत् । नु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः ।
यः । इन्द्रः । हरिऽवान् । न । दभन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥३॥

---

[1] सूर्यः B,B^h,Cs.
[2] उदुत्ते मै १,३,३९ माश्रौ २,५,४,३८.
[3] गिरः ऋ ८,३,१५ माश्रौ,

म॒न्त्रमख॑र्वं॒ सुधि॑तं सु॒पेश॑सं॒ दधा॑त य॒ज्ञिये॒ष्वा ।
पू॒र्वीश्च॒न प्रसि॑तयस्तर॒न्ति तं य इन्द्रे॒ कर्म॑णा॒ भुव॑त् ॥ ४ ॥

मन्त्र॑म् । अख॑र्वम् । सुऽधि॑तम् । सु॒ऽपेश॑सम् । दधा॑त । य॒ज्ञिये॑षु । आ ।
पू॒र्वीः । च॒न । प्रऽसि॑तयः । त॒र॒न्ति॒ । तम् । यः । इन्द्रे॑ । कर्म॑णा । भुव॑त् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वाविंशं सूक्तम् ।

अभिप्लवमध्यमेष्वहःसु द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमेषु 'एवा ह्यसि वीरयुः' **इत्यादयोऽष्टौ तृचास्तृतीयसवने उक्थस्तोत्रियानुरूपा यथाक्रमं भवन्ति । एवं च** 'एवा ह्यसि वीरयुः' (अ २०,६०), 'एवा ह्यस्य सूनृता' (अ २०,६०,४-६) **इति स्तोत्रियानुरूपौ द्वितीये ।** 'तं ते मदं गृणीमसि' (अ २०,६१), 'तम्वभि प्र गायत' (२०,६१,४-६) **इति तृतीये ।** 'वयमु त्वामपूर्व्य' (अ २०,६२,१), 'यो न इदमिदं पुरा' (अ २०,६२,३) **इति चतुर्थे ।** 'इन्द्राय साम गायत' (अ २०,६२,५-७), 'तम्वभि प्र गायत' (अ २०,६१,४-६) **इति पञ्चमे । तद् उक्तं वैताने**—"मध्यमेषु 'एवा ह्यसि वीरयुः' इत्युक्थस्तोत्रियानुरूपाः" (वैताश्रौ ३१,२६) **इति ।**

तथा वैकृतस्य पृष्ठ्यत्र्यहस्य द्वितीयेऽहनि 'एवा ह्यसि वीरयुः' **इति उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने**—"पृष्ठ्यत्र्यहस्य 'एवा ह्यसि वीरयुः' इत्युक्थे" (वैताश्रौ ४१,७) **इति ।**

तथा तस्यैव तृतीयेऽहनि अस्य विनियोगः 'अभि प्र वः सुराधसम्' (अ २०, २१) **इति सूक्ते उक्तः ।**

तथा पृष्ठ्यपञ्चाहस्य द्वितीयेऽहनि 'एवा ह्यसि वीरयुः' **इति पृष्ठोक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने**—"पृष्ठ्यपञ्चाहस्य 'एवा ह्यसि वीरयुः' इति" (वैताश्रौ ४१,१६) **इति ।**

तथा पृष्ठ्यषडहस्य द्वितीयेऽहनि एष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने—"पृष्ठ्यस्य द्वितीये 'एवा ह्यसि वीरयुः' इति" (वैताश्रौ ४२,१) **इति ।**

ए॒वा ह्यसि॑ वी॒र॒युरे॒वा शूर॑ उ॒त स्थि॒रः । ए॒वा ते॒ राध्यं॒ मनः॑ ॥ १ ॥

ए॒व । हि । असि॑ । वी॒र॒ऽयुः । ए॒व । शूरः॑ । उ॒त । स्थि॒रः । ए॒व । ते॒ । राध्य॑म् । मनः॑ ॥ १ ॥

ए॒वा रा॒तिस्तु॑वीमघ॒ विश्वे॑भिर्धायि धा॒तृभिः॑ । अधा॑ चिदिन्द्र मे॒ सचा॑ ॥ २ ॥

ए॒व । रा॒तिः । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ । विश्वे॑भिः । धा॒यि॒ । धा॒तृऽभिः॑ । अध॑ । चि॒त् । इ॒न्द्र॒ । मे॒ । सचा॑ ॥२॥

मो षु ब्र॒ह्मेव॑ तन्द्र॒युर्भुवो॑ वाजानां पते । मत्स्वा॑ सु॒तस्य॒ गोम॑तः ॥ ३ ॥

मो इति॑ । सु । ब्र॒ह्माऽइ॑व । त॒न्द्र॒युः । भुव॑ः । वा॒जा॒ना॒म् । प॒ते । मत्स्व॑ । सु॒तस्य॑ । गोऽम॑तः ॥

ए॒वा ह्य॑स्य सू॒नृता॑ विर॒प्शी गोम॑ती म॒ही । प॒क्वा शाखा॒ न दा॒शुषे॑ ॥ ४ ॥

ए॒व । हि । अ॒स्य॒ । सू॒नृता॑ । वि॒ऽर॒प्शी । गोऽम॑ती । म॒ही । प॒क्वा । शाखा॑ । न । दा॒शुषे॑ ॥ ४ ॥

ए॒वा हि ते॒ विभू॑तय ऊ॒तय॑ इन्द्र॒ माव॑ते । स॒द्यश्चि॒त् सन्ति॑ दा॒शुषे॑ ॥ ५ ॥

ए॒व । हि । ते॒ । विऽभू॑तयः । ऊ॒तय॑ः । इ॒न्द्र॒ । माऽव॑ते । स॒द्यः । चि॒त् । सन्ति॑ । दा॒शुषे॑ ॥५॥

ए॒वा ह्य॑स्य॒ काम्या॒ स्तोम॑ उ॒क्थं च॒ शंस्या॑ । इन्द्रा॑य॒ सोम॑पीतये ॥ ६ ॥

ए॒व । हि । अ॒स्य॒ । काम्या॑ । स्तोम॑ः । उ॒क्थम् । च॒ । शंस्या॑ । इन्द्रा॑य । सोम॑ऽपीतये ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके त्रयोविंशं सूक्तम् ।

अभिप्लवे ‘तं ते मदं गृणीमसि’ **इत्यस्य विनियोगः पूर्वेण** (अ २०,६०) **सह उक्तः ।**

तथा व्युष्ट्याङ्गिरसकापिवनचैत्ररथद्व्यहानां प्रथमेऽहनि ‘तं ते मदं गृणीमसि’ **इति उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने**—“व्युष्ट्याङ्गिरसकापिवनचैत्ररथद्व्यहानां ‘तं ते मदं गृणीमसि’ इति” (**वैताश्रौ ४१,१**) **इति ।**

तथा वैश्वदेवादीनां त्र्यहाणां द्वितीयेष्वहःसु अस्य विनियोगः ‘तमिन्द्रं वाजयामसि’ (अ २०,४७) **इति सूक्ते उक्तः ।**

तं ते॒ मदं॑ गृणीमसि॒ वृष॑णं पृ॒त्सु सा॑स॒हिम् ।
उ॒ लो॒क॒कृत्नुम॑द्रिवो हरि॒श्रिय॑म् ॥ १ ॥

तम् । ते॒ । मद॑म् । गृ॒णी॒मसि॒ । वृष॑णम् । पृ॒त्ऽसु । स॒स॒हिम् ।
ऊ॒ं इति॑ । लो॒क॒ऽकृ॒त्नुम् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । ह॒रि॒ऽश्रिय॑म् ॥ १ ॥

येन॒ ज्योतीं॑ष्या॒यवे॒ मन॑वे च वि॒वेदि॑थ । म॒न्दा॒नो अ॒स्य ब॒र्हिषो॒ वि रा॑जसि ॥२॥

येन॑ । ज्योतीं॑षि । आ॒यवे॑ । मन॑वे । च॒ । वि॒वेदि॑थ । म॒न्दा॒नः । अ॒स्य । ब॒र्हिष॑ः । वि । रा॒ज॒सि॒ ॥

तद॒द्या चि॑त्त उ॒क्थिनोऽनु॑ ष्टुवन्ति पू॒र्वथा॑ । वृष॑पत्नीर॒पो ज॑या दि॒वेदि॑वे ॥ ३ ॥

तत् । अ॒द्य । चि॒त् । ते॒ । उ॒क्थिन॑ः । अनु॑ । स्तु॒व॒न्ति॒ । पू॒र्वऽथा॑ । वृष॑ऽपत्नीः । अ॒पः ।
ज॒य॒ । दि॒वेऽदि॑वे ॥ ३ ॥

तम्व॒भि प्र गा॑यत पुरुहू॒तं पु॑रुष्टु॒तम् । इन्द्रं॑ गी॒र्भिस्त॑वि॒षमा वि॑वासत ॥ ४ ॥

तम्। ऊँ॒ इति॑। अ॒भि। प्र। गा॒य॒त॒। पु॒रु॒ऽहू॒तम्। पु॒रु॒ऽस्तु॒तम्। इन्द्र॑म्। गी॒ःऽभिः।
त॒वि॒षम्। आ। वि॒वा॒स॒त॒ ॥ ४ ॥

यस्य॑ द्वि॒बर्ह॑सो बृ॒हत् सहो॑ दा॒धार॒ रोद॑सी ।
[1]गि॒रीँरज्राँ॑ अ॒पः स्व᳖र्वृषत्व॒ना ॥ ५ ॥

यस्य॑। द्वि॒ऽबर्ह॑सः। बृ॒हत्। सह॑ः। दा॒धार॑। रोद॑सी॒ इति॑।
गि॒रीन्। अज्रा॑न्। अ॒पः। स्व᳖ः। वृ॒ष॒ऽत्व॒ना ॥ ५ ॥

स रा॑जासि पुरुष्टु॒तँ[2] एको॑ वृ॒त्राणि॑ जिघ्नसे ।
इन्द्र॒ जैत्रा॑ श्रव॒स्या᳖ च॒ यन्त॑वे ॥ ६ ॥

सः। रा॒जा॒सि॒। पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒। एक॑ः। वृ॒त्राणि॑। जि॒घ्न॒से॒। इन्द्र॑। जैत्रा॑। श्र॒व॒स्या᳖। च॒। यन्त॑वे ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्विंशं सूक्तम् ।

'वयमु त्वामपूर्व्य' इत्याद्यतृचस्य विनियोगः पूर्वत्र[3] (अ २०,१४) उक्तः ।

तथा 'इन्द्राय साम गायत' (अ २०,६२,५) इत्यस्य विनियोगः 'इन्द्रो मदाय वावृधे' (अ २०,५६) इत्यनेन सह उक्तः ।

व॒यमु॑ त्वाम॑पूर्व्य स्थू॒रं न कच्चि॒द् भर॑न्तोऽव॒स्यव॑ः । वाजे॑ चि॒त्रं ह॑वामहे ॥ १ ॥

व॒यम्। ऊँ इति॑। त्वाम्। अ॒पू॒र्व्य॒। स्थू॒रम्। न। कत्। चि॒त्। भर॑न्तः। अ॒व॒स्यव॑ः।
वाजे॑। चि॒त्रम्। ह॒वा॒म॒हे॒ । ॥ १ ॥

उप॑ त्वा॒ कर्म॑न्नू॒तये॒ स नो॒ युवो॒ग्रश्च॑क्राम॒ यो धृ॒षत् ।
त्वामिद्ध्य॑वि॒तारं॑ ववृ॒महे॒ सखा॑य इन्द्र सान॒सिम् ॥ २ ॥

उप॑। त्वा॒। कर्म॑न्। ऊ॒तये॑। सः। न॒ः। युवा॑। उ॒ग्रः। च॒क्रा॒म॒। यः। धृ॒षत्।
त्वाम्। इत्। हि। अ॒वि॒तार॑म्। व॒वृ॒महे॑। सखा॑यः। इ॒न्द्र॒। सा॒न॒सिम् ॥ २ ॥

यो न॑ इ॒दमि॑दं पु॒रा प्र वस्य॑ आनि॒नाय॒ तमु॑ व[4] स्तुषे । सखा॑य॒ इन्द्र॑मू॒तये॑ ॥ ३ ॥

यः। न॒ः। इ॒दम्ऽइ॑दम्। पु॒रा। प्र। वस्य॑ः। आ॒ऽनि॒नाय॑। तम्। ऊँ॒ इति॑। व॒ः।
स्तु॒षे॒। सखा॑यः। इन्द्र॑म्। ऊ॒तये॑ ॥ ३ ॥

---

[1] गि॒रीँ° RW. [2] °ष्टुत॒ Cs. [3] इत्यत्र शंपा. [4] वः B^{h}; पृ २०३७ टि २ द्र.

ह॒र्य॑श्वं॒ सत्प॑तिं चर्षणी॒सहं॒ स हि ष्मा॒ यो अम॑न्दत ।
आ तु न॒ः स व॑यति॒ गव्य॒मश्व्यं॑ स्तो॒तृभ्यो॑ म॒घवा॑ श॒तम् ॥ ४ ॥

ह॒रि॑ऽअश्वम् । सत्ऽप॑तिम् । च॒र्ष॒णि॒ऽसह॑म् । सः । हि । स्म॒ । यः । अम॑न्दत ।
आ । तु । न॒ः । सः । व॒य॒ति॒ । गव्य॑म् । अश्व्य॑म् । स्तो॒तृऽभ्य॑ः । म॒घऽवा॑ । श॒तम् ॥४॥

इन्द्रा॑य॒ साम॑ गायत॒ विप्रा॑य बृह॒ते बृ॒हत् । ध॒र्म॒कृते॑ विप॒श्चिते॑ पन॒स्यवे॑ ॥ ५ ॥

इन्द्रा॑य । साम॑ । गा॒य॒त॒ । विप्रा॑य । बृ॒ह॒ते । बृ॒हत् । ध॒र्म॒ऽकृते॑ । वि॒प॒ःऽचिते॑ । प॒न॒स्यवे॑ ॥

त्वमि॑न्द्राभि॒भूर॑सि॒ त्वं सूर्य॑मरोचयः । वि॒श्वक॑र्मा वि॒श्वदे॑वो म॒हाँ अ॑सि ॥ ६ ॥

त्वम् । इ॒न्द्र॒ । अ॒भि॒ऽभूः । अ॒सि॒ । त्वम् । सूर्य॑म् । अ॒रो॒च॒य॒ः । वि॒श्वऽक॑र्मा । वि॒श्वऽदे॑वः ।
म॒हान् । अ॒सि॒ ॥ ६ ॥

वि॒भ्राजं॒ ज्योति॑षा॒ स्व॒१॒॑रग॑च्छो रोच॒नं दि॒वः ।
दे॒वास्त॑ इन्द्र स॒ख्याय॑ येमिरे ॥ ७ ॥

वि॒ऽभ्राज॑न् । ज्योति॑षा । स्व॑ः । अग॑च्छः । रो॒च॒नम् । दि॒वः ।
दे॒वाः । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । स॒ख्याय॑ । ये॒मि॒रे॒ ॥ ७ ॥

तम्व॒भि प्र गा॑यत पुरुहू॒तं पु॑रुष्टु॒तम् । इन्द्रं॑ गी॒र्भिस्त॑वि॒षमा वि॑वासत ॥८॥

तम् । ऊ॒ं इति॑ । अ॒भि । प्र । गा॒य॒त॒ । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । पु॒रु॒ऽस्तु॒तम् । इन्द्र॑म् । गी॒ःऽभिः ।
त॒वि॒षम् । आ । वि॒वा॒स॒त ॥ ८ ॥

यस्य॑ द्वि॒बर्ह॑सो बृ॒हत् सहो॑ दा॒धार॒ रोद॑सी । [1]गि॒रीँरज्राँ॑ अ॒पः स्व॑र्वृषत्व॒ना ॥ ९ ॥

यस्य॑ । द्वि॒ऽबर्ह॑सः । बृ॒हत् । सह॑ः । दा॒धार॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । गि॒रीन् । अज्रा॑न् । अ॒पः ।
स्व॑ः । वृ॒ष॒ऽत्व॒ना ॥ ९ ॥

स रा॑जसि पुरुष्टुतँ॒ एको॑ वृ॒त्राणि॑ जिघ्नसे । इन्द्र॒ जैत्रा॑ श्रव॒स्या॑ च॒ यन्त॑वे ॥ १० ॥

सः । रा॒ज॒सि॒ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । एक॑ः । वृ॒त्राणि॑ । जि॒घ्न॒से॒ । इन्द्र॑ । जैत्रा॑ । श्र॒व॒स्या॑ । च॒ । यन्त॑वे ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चविंशं सूक्तम् ।

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि 'इमा नु कं भुवना सीषधाम' (अ २०,६३,१), 'हत्वाय देवा असुरान् यदायन्' (अ २०,६३,२) **इति द्वैपदौ पच्छः शंसति । तद् उक्तं वैताने—**

---

[1] गि॒रीं° RW.

"षष्ठे 'इमा नु कं भुवना सीषधाम', 'हत्वाय देवा असुरान् यदायन्' इति द्वैपदौ पच्छः" (वैताश्रौ ३२,१२) इति।

वाजपेये तृतीयसवने प्राकृतयोः स्तोत्रियानुरूपयोः प्रत्याम्नायकौ 'य एक इद् विदयते' (अ २०,६३,४), 'य इन्द्र सोमपातमः' (अ २०,६३,७) एतौ उक्थस्तोत्रियानुरूपौ भवतः। तद् उक्तं वैताने—"तृतीयसवने 'य एक इद् विदयते', 'य इन्द्र सोमपातमः' इत्युक्थस्तोत्रियानुरूपौ" (वैताश्रौ २७,१५) इति।

तथा अभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते च तृतीयसवने एतौ उक्थस्तोत्रियानुरूपौ भवतः। तद् उक्तं वैताने—"अभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते च 'य एक इद् विदयते', 'य इन्द्र सोमपातमः' इत्युक्थस्तोत्रियानुरूपौ" (वैताश्रौ ३१,२०) इति।

तथा विश्वजिति एकाहीभूते 'य एक इद् विदयते' इत्येष उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने—"विश्वजिति 'य एक इद् विदयते' इति" (वैताश्रौ ४०,१२) इति।

तथा चतुरहाणां चतुर्थेष्वहःसु 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' (अ २०,१३८), 'य एक इद् विदयते' (अ २०,६३,४) एतौ आज्योक्थस्तोत्रियौ भवतः। तद् उक्तं वैताने—"चतुर्थेषु 'महाँ इन्द्रो य ओजसा', 'य एक इद् विदयते' इति" (वैताश्रौ ४१,११) इति।

तथा अभिप्लवपञ्चाहस्य 'य एक इद् विदयते' इति उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने—"अभिप्लवपञ्चाहस्य 'य एक इद् विदयते' इति" (वैताश्रौ ४१,१८) इति।

तथा अभिप्लवस्य षष्ठमहः उक्थ्यसंस्थं भवति तदा 'य एक इद् विदयते' (अ २५,६३,४), 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' (अ २०,१११) एतौ उक्थस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः। तद् उक्तं वैताने—"षष्ठमुक्थ्यं चेद् 'य एक इद् विदयते', 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' इति" (वैताश्रौ ४१,२२) इति।

तथा द्वादशाहस्य छन्दोमत्र्यहस्य प्रथमान्त्ययोरह्नोः 'त्वं न इन्द्रा भर' (अ २०,१०८), 'य एक इद् विदयते' एतौ उक्थस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः। तद् उक्तं वैताने—"द्वादशाहस्य छन्दोमप्रथमान्त्ययोः 'त्वं न इन्द्रा भर', 'य एक इद् विदयते' इति" (वैताश्रौ ४२,७) इति।

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च[1] विश्वे च देवाः।
यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीक्लृपाति[2] ॥ १ ॥

इमा। नु। कम्। भुवना। सीसधाम। इन्द्रः। च। विश्वे। च। देवाः।
यज्ञम्। च। नः। तन्वम्। च। प्रऽजाम्। च। आदित्यैः। इन्द्रः। सह। चीक्लृपाति ॥

---

[1] सीषधेमे कौ २,४६०. [2] सीषधाति मा २५,४६; सीषधातु कौ २,४६१.

आ॒दि॒त्यैरिन्द्र॒ः सग॑णो म॒रुद्भि॑र॒स्माकं॑ भूत्ववि॒ता त॒नूना॑म् ।
ह॒त्वाय॑ दे॒वा असु॑रा॒न् यदाय॑न् दे॒वा दे॑व॒त्वम॑भि॒रक्ष॑माणाः ॥ २ ॥

आ॒दि॒त्यैः । इन्द्र॑ः । सऽग॑णः । म॒रुत्ऽभि॑ः । अ॒स्माक॑म् । भू॒तु॒ । अ॒वि॒ता । त॒नूना॑म् ।
ह॒त्वाय॑ । दे॒वाः । असु॑रान् । यत् । आय॑न् । दे॒वाः । दे॒व॒ऽत्वम् । अ॒भि॒ऽरक्ष॑माणाः ॥ २ ॥

[1]‘प्र॒त्यञ्च॑म॒र्कम॑नय॒ं छची॑भि॒रादित्’[1] स्व॒धामि॑षि॒रां पर्य॑पश्यन् ।
अ॒या वाजं॑ दे॒वहि॑तं सनेम॒ मदे॑म श॒तहि॑माः सु॒वीरा॑ः ॥ ३ ॥

प्र॒त्यञ्च॑म् । अ॒र्कम् । अ॒न॒य॒न् । शची॑भिः । आत् । इत् । स्व॒धाम् । इ॒षि॒राम् । परि॑ । अ॒प॒श्य॒न् ।
अ॒या । वाज॑म् । दे॒वऽहि॑तम् । स॒ने॒म॒ । मदे॑म । श॒तऽहि॑माः । सु॒ऽवीरा॑ः ॥ ३ ॥

य एक॒ इद् वि॒दय॑ते॒ वसु॒ मर्ता॑य दा॒शुषे॑ । ईशा॑नो॒ अप्र॑तिष्कुत॒ इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग ॥ ४ ॥

यः । एक॑ः । इत् । वि॒ऽदय॑ते । वसु॑ । मर्ता॑य । दा॒शुषे॑ । ईशा॑नः । अप्र॑तिऽस्कुतः ।
इन्द्र॑ः । अ॒ङ्ग ॥ ४ ॥

क॒दा मर्त॑मरा॒धसं॑ प॒दा क्षुम्प॑मिव स्फुरत् । क॒दा न॑ः शुश्रव॒द् गिर॒ इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग ।५।

क॒दा । मर्त॑म् । अ॒रा॒धस॑म । प॒दा । क्षुम्प॑म्ऽइव । स्फु॒र॒त् । क॒दा । न॒ः । शु॒श्र॒व॒त् ।
गिर॑ः । इन्द्र॑ः । अ॒ङ्ग ॥ ५ ।

यश्चि॒द्धि त्वा॑ ब॒हुभ्य॒ आ सु॒तावाँ॑ आ॒विवा॑सति । उ॒ग्रं तत् प॑त्यते॒ शव॒ इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग ।६।

यः । चि॒त् । हि । त्वा॒ । ब॒हुऽभ्य॑ः । आ । सु॒तऽवा॑न् । आ॒ऽविवा॑सति । उ॒ग्रम् । तत् ।
प॒त्य॒ते॒ । शव॑ः । इन्द्र॑ः । अ॒ङ्ग ॥ ६ ॥

य इ॑न्द्र सोम॒पात॑मो॒ मद॑ः शविष्ठ॒ चेत॑ति । येना॒ हंसि॒ न्य॑१॒त्रिणं॒ तमी॑महे[2] ॥७॥

यः । इ॒न्द्र॒ । सो॒म॒ऽपात॑मः । मद॑ः । श॒वि॒ष्ठ॒ । चेत॑ति । येन॑ । हं॒सि॑ । नि । अ॒त्रिण॑म् । तम् । ई॒म॒हे॒ ॥

येना॒ दश॑ग्व॒मध्रि॑गुं वे॒पय॑न्तं॒ स्व᳚र्णरम् । येना॑ समु॒द्रमावि॑था॒ तमी॑महे ॥ ८ ॥

येन॑ । दश॑ऽग्वम् । अध्रि॑ऽगुम् । वे॒पय॑न्तम् । स्व᳚ःऽनरम् । येन॑ । स॒मु॒द्रम् । आवि॑थ । तम् । ई॒म॒हे॒ ॥

येन॒ सिन्धुं॑ म॒हीर॒पो रथाँ॑ इव प्र॒चोदय॑ः । पन्था॑मृ॒तस्य॒ यात॑वे॒ तमी॑महे ॥९॥

---

[1] °नय॒ञ्छची॑° ऋ १०,१५७,३

[2] °त्रिणं॒ RW. ऋ ८,१२,१.

ये॑न । सिन्धु॑म् । म॒हीः । अ॒पः । रथा॑न्ऽइव । प्र॒ऽचो॒दय॑ः । पन्था॑म् । ऋ॒तस्य॑ । यात॑वे । तम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ९ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षड्विंशं सूक्तम् ।

अभिप्लवस्य पञ्चमेऽहनि 'एन्द्र नो गधि प्रियः' **इति उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने** — "पञ्चमे 'एन्द्र नो गधि प्रियः' इति" (वैताश्रौ ४१,२१) इति ।

एन्द्र॑ नो गधि प्रि॒यः स॑त्रा॒जिद॑गोह्यः । गि॒रिर्न वि॒श्वत॑स्पृ॒थुः[1] पति॑र्दि॒वः ॥ १ ॥

आ । इ॒न्द्र॒ । न॒ः । गा॒धि॒ । प्रि॒यः । स॒त्रा॒ऽजित् । अगो॑ह्यः । गि॒रिः । न । वि॒श्वत॑ः । पृ॒थुः । पति॑ः । दि॒वः ॥ १ ॥

अ॒भि हि स॑त्य सोमपा उ॒भे ब॒भूथ॒ रोद॑सी । इन्द्रासि॑ सुन्व॒तो वृ॒धः पति॑र्दि॒वः ॥२॥

अ॒भि । हि । स॒त्य॒ । सो॒म॒ऽपा॒ः । उ॒भे इति॑ । ब॒भूथ॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । इन्द्र॑ । असि॑ । सु॒न्व॒तः । वृ॒धः । पति॑ः । दि॒वः ॥ २ ॥

त्वं हि शश्व॑तीना॒मिन्द्र॑ द॒र्ता पु॒रामसि॑ । ह॒न्ता दस्यो॒र्मनो॑र्वृ॒धः पति॑र्दि॒वः ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । शश्व॑तीनाम् । इन्द्र॑ । द॒र्ता । पु॒राम् । असि॑ । ह॒न्ता । दस्यो॑ः । मनो॑ः । वृ॒धः । पति॑ः । दि॒वः ॥ ३ ॥

एदु॒ मध्वो॑ म॒दिन्त॑रं सि॒ञ्च वा॑ध्वर्यो॒ अन्ध॑सः । ए॒वा हि वी॒र[2] स्तव॑ते स॒दावृ॑धः ॥४॥

आ । इत् । ऊ॒ं इति॑ । मध्व॑ः । म॒दिन्ऽत॑रम् । सि॒ञ्च । वा॒ । अ॒ध्व॒र्यो॒ इति॑ । अन्ध॑सः । ए॒व । हि । वी॒रः । स्तव॑ते । स॒दाऽवृ॑धः ॥ ४ ॥

इन्द्र॑ स्थातर्हरीणां॒ नकि॑ष्टे पू॒र्व्यस्तु॑तिम् । उदा॑नंश॒ शव॑सा॒ न भ॒न्दना॑ ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ । स्था॒त॒ः । ह॒री॒णा॒म् । नकि॑ः । ते॒ । पू॒र्व्यऽस्तु॑तिम् । उत् । आ॒नं॒श॒ । शव॑सा । न । भ॒न्दना॑ ॥ ५ ॥

तं वो॒ वाजा॑नां॒ पति॒महू॑महि श्रव॒स्यव॑ः । अप्रा॑युभिर्य॒ज्ञेभि॑र्वावृ॒धेन्य॑म् ॥ ६ ॥

तम् । व॒ः । वाजा॑नाम् । पति॑म् । अहू॑महि । श्र॒व॒स्यव॑ः । अप्रा॑युऽभिः । य॒ज्ञेभि॑ः । व॒वृ॒धेन्य॑म् ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तविंशं सूक्तम् ।

---

[1] °तः पृ॒थुः K; तः स्पृ॒थुः C.

[2] वी॒रः ऋ ८,२४,१६.

दशाहस्य नवमेऽहनि 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम' **इति उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने** — "नवमे 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम' इति" (वैताश्रौ ४२,४) **इति।**

ए॒तो न्वि॑न्द्रं॒ स्तवा॑म॒ सखा॑य॒[1] स्तोम्यं॒ नर॑म् । कृ॒ष्टीर्यो विश्वा॑ अ॒भ्यस्त्येक॒ इत् ॥१॥

ए॒तो इति॑ । नु । इन्द्र॑म् । स्तवा॑म । सखा॑यः । स्तोम्य॑म् । नर॑म् । कृ॒ष्टीः । यः । विश्वा॑ः । अ॒भि । अस्ति॑ । एकः॑ । इत् ॥ १ ॥

अगो॑रुधाय ग॒वि॑षे द्यु॒क्षाय॒ दस्म्यं॒ वचः॑ । घृ॒तात् स्वादी॑यो॒ मधु॑नश्च वोचत ॥२॥

अगो॑ऽरुधाय । ग॒ोऽइषे॑ । द्यु॒क्षाय॑ । दस्म्य॑म् । वचः॑ । घृ॒तात् । स्वादी॑यः । मधु॑नः । च॒ । वो॒च॒त॒ ॥ २ ॥

यस्यामि॑तानि[2] वी॒र्या॒३॑ न राध॒ः पर्ये॑तवे । ज्योति॒र्न॑[3] विश्व॑म॒भ्यस्ति॒ दक्षि॑णा ॥३॥

यस्य॑ । अमि॑तानि । वी॒र्या॑ऽ । न । राधः॑ । परि॑ऽएतवे । ज्योतिः॑ । न । विश्व॑म् । अ॒भि । अस्ति॑ । दक्षि॑णा ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके अष्टाविंशं सूक्तम् ।

स्तु॒हीन्द्रं॑ व्यश्व॒वदनू॑र्मिं वा॒जिनं॒ यम॑म् । अ॒र्यो गयं॒ मंह॑मानं॒ वि दा॒शुषे॑ ॥ १ ॥

स्तु॒हि । इन्द्र॑म् । व्य॒श्व॒ऽवत् । अनू॑र्मिम्[4] । वा॒जिन॑म् । यम॑म् । अ॒र्यः । गय॑म् । मंह॑मानम् । वि । दा॒शुषे॑ ॥ १ ॥

ए॒वा नू॒नमुप॑ स्तु॒हि वैय॑श्व द॒शमं नव॑म् । सुवि॑द्वांसं च॒र्कृत्यं॑ च॒रणी॑नाम् ॥ २ ॥

ए॒व । नू॒नम् । उप॑ । स्तु॒हि॒ । वैय॑श्व । द॒श॒मम् । नव॑म्[5] । सुऽवि॑द्वांसम् । च॒र्कृत्य॑म् । च॒रणी॑नाम् ॥

वेत्था॒ हि निर्ऋ॑तीना॒ं वज्र॑हस्त परि॒वृज॑म् । अह॑रहः शु॒न्ध्युः प॑रि॒पदा॑मिव ॥ ३ ॥

वेत्थ॑ । हि । निः॒ऽऋ॑तीनाम् । वज्र॑ऽहस्त । प॒रि॒ऽवृज॑म् । अह॑ःऽअहः । शु॒न्ध्युः । प॒रि॒पदा॑म्ऽइव ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकोनत्रिंशं सूक्तम् ।

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवनमाध्यंदिनयोर्द्वयोः सवनयोः प्राकृतीनां प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तात् 'वनोति हि' **इत्याद्याः पारुच्छेप्याख्या ऋचः संवध्नाति ।**

---

[1] सखा॑यु॒ः ऋ ८,२४,१९.

[2] वी॒र्यां॑ ३ K,K^{m}.

[3] ज्योति॒र्हि K.

[4] अनू॑र्मि P^{2}.

[5] नमं॑म् P.

ये॑न । सिन्धु॑म् । म॒हीः । अ॒पः । रथा॑न्ऽइव । प्र॒ऽचो॒दय॑ः । पन्था॑म् । ऋ॒तस्य॑ । यात॑वे । तम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ९ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षड्विंशं सूक्तम् ।

अभिप्लवस्य पञ्चमेऽहनि ‘एन्द्र नो गधि प्रियः’ **इति उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने**—“पञ्चमे ‘एन्द्र नो गधि प्रियः’ इति” (वैताश्रौ ४१,२१) **इति ।**

एन्द्र॑ नो गधि प्रि॒यः स॑त्रा॒जिदगो॑ह्यः । गि॒रिर्न वि॒श्वत॑स्पृ॒थुः[1] पति॑र्दि॒वः ॥ १ ॥

आ । इ॒न्द्र॒ । न॒ः । गा॒धि॒ । प्रि॒यः । स॒त्रा॒ऽजित् । अगो॑ह्यः । गि॒रिः । न । वि॒श्वत॑ः । पृ॒थुः । पति॑ः । दि॒वः ॥ १ ॥

अ॒भि हि स॑त्य सोमपा उ॒भे ब॒भूथ॒ रोद॑सी । इन्द्रासि॑ सुन्व॒तो वृ॒धः पति॑र्दि॒वः ॥२॥

अ॒भि । हि । स॒त्य॒ । सो॒म॒ऽपा॒ः । उ॒भे इति॑ । ब॒भूथ॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । इन्द्र॑ । असि॑ । सु॒न्व॒तः । वृ॒धः । पति॑ः । दि॒वः ॥ २ ॥

त्वं हि शश्व॑तीना॒मिन्द्र॑ द॒र्ता पु॒राम॑सि । ह॒न्ता दस्यो॒र्मनो॑र्वृ॒धः पति॑र्दि॒वः ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । शश्व॑तीनाम् । इन्द्र॑ । द॒र्ता । पु॒राम् । असि॑ । ह॒न्ता । दस्यो॑ः । मनो॑ः । वृ॒धः । पति॑ः । दि॒वः ॥ ३ ॥

एदु॒ मध्वो॑ म॒दिन्त॑रं सि॒ञ्च वा॑ध्वर्यो॒ अन्ध॑सः । ए॒वा हि वी॒र[2] स्तव॑ते स॒दावृ॑धः ॥४॥

आ । इत् । ऊं॒ इति॑ । मध्व॑ः । म॒दिन्ऽत॑रम् । सि॒ञ्च । वा॒ । अ॒ध्व॒र्यो॒ इति॑ । अन्ध॑सः । ए॒व । हि । वी॒रः । स्तव॑ते । स॒दाऽवृ॑धः ॥ ४ ॥

इन्द्र॑ स्थातर्हरी॒णां नकि॑ष्टे पू॒र्व्यस्तु॑तिम् । उदा॑नंश॒ शव॑सा॒ न भ॒न्दना॑ ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ । स्था॒त॒ः । ह॒री॒णा॒म् । नकि॑ः । ते॒ । पू॒र्व्यऽस्तु॑तिम् । उत् । आ॒नं॒श॒ । शव॑सा । न । भ॒न्दना॑ ॥ ५ ॥

तं वो॒ वाजा॑नां॒ पति॒महू॑महि श्रव॒स्यव॑ः । अप्रा॑युभिर्य॒ज्ञेभि॑र्वावृ॒धेन्य॑म् ॥ ६ ॥

तम् । व॒ः । वाजा॑नाम् । पति॑म् । अहू॑महि । श्र॒व॒स्यव॑ः । अप्रा॑युऽभिः । य॒ज्ञेभि॑ः । व॒वृ॒धेन्य॑म् ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तविंशं सूक्तम् ।

---

[1] °त॑ः पृ॒थुः K; त॑ः स्पृ॒थुः C.

[2] वी॒रः ऋ ८,२४,१६.

दशाहस्य नवमेऽहनि 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम' इति उक्थस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने — "नवमे 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम' इति" (वैताश्रौ ४२,४) इति।

ए॒तो न्वि॑न्द्रं॒ स्तवा॑म॒ सखा॑य॒[1] स्तोम्यं॒ नर॑म् । कृ॒ष्टीर्यो विश्वा॑ अ॒भ्यस्त्येक॒ इत् ।१।

ए॒तो इति॑ । नु । इन्द्र॑म् । स्तवा॑म । सखा॑यः । स्तोम्य॑म् । नर॑म् । कृ॒ष्टीः । यः । विश्वा॑ः । अ॒भि । अस्ति॑ । एक॑ः । इत् ॥ १ ॥

अगो॑रुधाय ग॒विषे॑ द्यु॒क्षाय॒ दस्म्यं॒ वच॑ः । घृ॒तात् स्वादी॑यो॒ मधु॑नश्च वोचत ॥२॥

अगो॑ऽरुधाय । गो॒ऽइषे॑ । द्यु॒क्षाय॑ । दस्म्य॑म् । वच॑ः । घृ॒तात् । स्वादी॑यः । मधु॑नः । च॒ । वो॒च॒त॒ ॥ २ ॥

यस्यामि॑तानि [2]वी॒र्या॒३॑ न राध॒ः पर्ये॑तवे । ज्योति॒र्न[3] विश्व॑म॒भ्यस्ति॒ दक्षि॑णा ॥३॥

यस्य॑ । अमि॑तानि । वी॒र्या॑ऽ । न । राध॑ः । परि॑ऽएतवे । ज्योति॑ः । न । विश्व॑म् । अ॒भि । अस्ति॑ । दक्षि॑णा ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाकेऽष्टाविंशं सूक्तम्।

स्तु॒हीन्द्रं॑ व्यश्व॒वदनू॑र्मिं वा॒जिनं॒ यम॑म् । अ॒र्यो गयं॒ मंह॑मानं॒ वि दा॒शुषे॑ ॥ १ ॥

स्तु॒हि । इन्द्र॑म् । व्य॒श्व॒ऽवत् । अनू॑र्मिम्[4] । वा॒जिन॑म् । यम॑म् । अ॒र्यः । गय॑म् । मंह॑मानम् । वि । दा॒शुषे॑ ॥ १ ॥

ए॒वा नू॒नमुप॑ स्तुहि॒ वैय॑श्व दश॒मं नव॑म् । सुवि॑द्वांसं च॒र्कृत्यं॑ च॒रणी॑नाम् ॥ २ ॥

ए॒व । नू॒नम् । उप॑ । स्तु॒हि॒ । वैय॑श्व । द॒श॒मम् । नव॑म्[5] । सुऽवि॑द्वांसम् । च॒र्कृत्य॑म् । च॒रणी॑नाम् ॥

वेत्था॒ हि निर्ऋ॑तीनां॒ वज्र॑हस्त परि॒वृज॑म् । अह॑रहः शु॒न्ध्युः प॑रि॒पदा॑मिव ॥ ३ ॥

वेत्थ॑ । हि । निःऽऋ॑तीनाम् । वज्र॑ऽहस्त । प॒रि॒ऽवृज॑म् । अह॑ःऽअहः । शु॒न्ध्युः । प॒रि॒पदा॑म्ऽइव ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकोनत्रिंशं सूक्तम्।

इति पञ्चमोऽनुवाकः।

पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवनमाध्यंदिनयोर्द्वयोः सवनयोः प्राकृतीनां प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तात् 'वनोति हि' इत्याद्याः पारुच्छेप्याख्या ऋचः संबध्नाति।

---

[1] सखा॑य॒ः ऋ ८,२४,१९. [2] वी॒र्या॑१ K,K^m. [3] ज्योति॒र्हि K. [4] अनू॑र्मि P². [5] नर्म॑म् P.

तद् उक्तं वैताने—"पृष्ठ्यषष्ठे 'वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः' (अ २०,६७), 'विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जते' (अ २०,७२) इति पारुच्छेपीरुपदधाति द्वयोः सवनयोः पुरस्तात् प्रस्थितयाज्यानाम्" (वैताश्रौ ३१,२७) इति।

व॒नोति॒ हि सु॒न्वन् क्षयं॒ परीँणसः[1] सु॒न्वा॒नो हि ष्मा॒ यज॒त्यव॒ द्विषोँ दे॒वाना॒मव॒ द्विषः॑ ।
सु॒न्वा॒न इत् सिंषासति स॒हस्रा॑ वा॒ज्यवृ॑तः[2] ।
सु॒न्वा॒नायेन्द्रोँ ददात्या॒भुवँ॑ र॒यिं द॑दात्या॒भुव॑म् ॥ १ ॥

व॒नोति॑ । हि । सु॒न्वन् । क्षय॑म् । परीँणसः । सु॒न्वा॒नः । हि । स्म॒ । यज॑ति । अव॑ । द्विष॑ः ।
दे॒वाना॑म् । अव॑ । द्विष॑ः । सु॒न्वा॒नः । इत् । सि॒सा॒स॒ति॒ । स॒हस्रा॑ । वा॒जी । अवृ॑तः ।
सु॒न्वा॒नाय॑ । इन्द्र॑ः । द॒दा॒ति॒ । आ॒ऽभुव॑म् । र॒यिम् । द॒दा॒ति॒ । आ॒ऽभुव॑म् ॥ १ ॥

मो षु वोँ अ॒स्मद॒भि ता॒नि पौंस्या॒ सना॑ भूवन्[3] द्यु॒म्ना॒नि मोत जा॑रिषुर॒स्मत्
पु॒रोत जा॑रिषुः । यद् व॑श्चि॒त्रं यु॒गेयु॑गे॒ नव्यं॒ घोषा॒दम॑र्त्यम् ।
अ॒स्मासु॒ तन्म॑रु॒तो यच्च॑ दु॒ष्टरँ॑ दि॒धृता यच्च॑ दु॒ष्टर॑म् ॥ २ ॥

मो इति॑ । सु । व॒ः । अ॒स्मत् । अ॒भि । तानि॑ । पौंस्या॑ । सना॑ । भु॒व॒न्[4] । द्यु॒म्नानि॑ । मा ।
उ॒त । जा॒रि॒षु॒ः । अ॒स्मत् । पु॒रा । उ॒त । जा॒रि॒षु॒ः । यत् । व॒ः । चि॒त्रम् । यु॒गेऽयु॑गे ।
नव्य॑म् । घोषा॑त् । अम॑र्त्यम् । अ॒स्मासु॑ । तत् । म॒रु॒त॒ः । यत् । च॒ । दु॒स्तर॑म् । दि॒धृ॒त ।
यत् । च॒ । दु॒स्तर॑म् ॥ २ ॥

अ॒ग्निं होता॑रं मन्ये॒ दास्व॑न्तं॒ वसुं॑ सू॒नुं सह॑सो जा॒तवे॑दसं॒ विप्रं॒ न जा॒तवे॑दसम् । य ऊ॒र्ध्वया॑ स्वध्व॒रो दे॒वो दे॒वाच्या॑ कृ॒पा ।
घृ॒तस्य॒ विभ्रा॑ष्टि॒मनु॑ वष्टि शो॒चिषा॒जुह्वा॑नस्य स॒र्पिषः॑ ॥ ३ ॥

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । म॒न्ये॒ । दास्व॑न्तम् । वसु॑म् । सू॒नुम् । सह॑सः । जा॒तऽवे॑दसम् । विप्र॑म् ।
न । जा॒तऽवे॑दसम् । यः । ऊ॒र्ध्वया॑ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रः । दे॒वः । दे॒वाच्या॑ । कृ॒पा । घृ॒तस्य॑ । विऽभ्रा॑ष्टिम् ।
अनु॑ । व॒ष्टि॒ । शो॒चिषा॑ । आ॒ऽजुह्वा॑नस्य । स॒र्पिषः॑ ॥ ३ ॥

य॒ज्ञैः संमि॑श्ला॒ः [5]पृष॑तीभिर्ऋ॒ष्टिभि॒र्याम॑ञ्छु॒भ्रासो॑[5] अ॒ञ्जिषु॑ प्रि॒या उ॒त ।
आ॒सद्या॑ ब॒र्हिर्भ॑रतस्य सूनवः पो॒त्रादा सोमं॑ पिबता दिवो नरः ॥ ४ ॥

---

[1] परीणसः>परिंणसः B.   [2] वा॒ज्यावृ॑तः RW.   [3] भुवं B; भूवं Bʰ,D,E,R,Sᵐ,Dc,Cs; भुवन् C.   [4] भु॒व॒न् P,P², J.   [5] °यामं॑ञ्छु॒° ऋ २,३६,२.

य॒ज्ञैः । सम्ऽमि॑श्लाः । पृष॑तीभिः । ऋ॒ष्टिऽभि॑ः । याम॑न् । शु॒भ्रास॑ः । अ॒ञ्जिषु॑ । प्रि॒याः । उ॒त ।
आ॒ऽसद्य॑ । ब॒र्हिः । भ॒र॒त॒स्य॒ । सू॒न॒व॒ः । पो॒त्रात् । आ । सोम॑म् । पि॒ब॒त॒ । दि॒व॒ः । न॒र॒ः ॥४॥

आ व॑क्षि दे॒वाँ इ॒ह वि॑प्र॒ यक्षि॑ चो॒शन् हो॑त॒र्नि॑ ष॑दा॒ योनि॑षु त्रि॒षु ।
प्रति॑ वीहि॒ प्रस्थि॑तं सो॒म्यं मधु॒ पिबाग्नी॑ध्रा॒त् तव॑ भा॒गस्य॑ तृप्णुहि ॥५॥

आ । व॒क्षि॒ । दे॒वान् । इ॒ह । वि॒प्र॒ । यक्षि॑ । च॒ । उ॒शन् । हो॒त॒ः । नि । स॒द॒ । योनि॑षु । त्रि॒षु ।
प्रति॑ । वी॒हि॒ । प्रऽस्थि॑तम् । सो॒म्यम् । मधु॑ । पिब॑ । आग्नी॑ध्रात् । तव॑ । भा॒गस्य॑ । तृ॒प्णु॒हि॒ ॥

ए॒ष स्य ते॑ त॒न्वो∫ नृम्ण॒वर्ध॑न॒ः सह॒ ओज॑ः प्र॒दिवि॑ बा॒ह्वोर्हि॒तः ।
तुभ्यं॑ सु॒तो म॑घव॒न् तुभ्य॒माभृ॑त॒स्त्वम॑स्य॒ ब्राह्म॑णा॒दा तृ॒पत् पि॑ब ॥ ६ ॥

ए॒षः । स्यः । ते॒ । त॒न्व∫ः । नृ॒म्ण॒ऽवर्ध॑नः । सह॑ः । ओज॑ः । प्र॒ऽदिवि॑ । बा॒ह्वोः । हि॒तः ।
तुभ्य॑म् । सु॒तः । म॒घ॒ऽव॒न् । तुभ्य॑म् । आऽभृ॑तः । त्वम् । अ॒स्य॒ । ब्राह्म॑णात् । आ । तृ॒पत् । पि॒ब॒ ॥

यमु॒ पूर्व॒मह्वे॒ तमि॒दं हु॑वे॒ सेदु॒ हव्यो॑ द॒दिर्यो नाम॒ पत्य॑ते ।
अ॒ध्व॒र्युभि॒ः प्रस्थि॑तं सो॒म्यं मधु॑ पो॒त्रात् सोमं॑ द्रविणोद॒ः पिब॑ ऋ॒तुभि॑ः ॥७॥

यम् । ऊ॒ं इति॑ । पूर्व॑म् । अहु॑वे । तम् । इ॒दम् । हु॒वे॒ । सः । इत् । ऊ॒ं इति॑ । हव्य॑ः ।
द॒दिः । यः । नाम॑ । पत्य॑ते । अ॒ध्व॒र्युऽभि॑ः । प्रऽस्थि॑तम् । सो॒म्यम् । मधु॑ । पो॒त्रात् ।
सोम॑म् । द्र॒वि॒ण॒ःऽद॒ः । पिब॑ । ऋ॒तुऽभि॑ः ॥ ७ ॥

इति षष्ठेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

छन्दोमानां प्रथमेऽहनि प्रातःसवने 'सुरूपकृत्नुमूतये' **इति द्वादश ऋच आवापस्थाने आवपते । तद् उक्तं वैताने** — " 'सुरूपकृत्नुमूतये' इति द्वादशर्चः" (वैताश्रौ ३३,१५) **इति ।**

सु॒रू॒प॒कृ॒त्नुमू॒तये॑ सु॒दुघा॑मिव गो॒दुहे॑ । जु॒हू॒मसि॒ द्यवि॑द्यवि ॥ १ ॥

सु॒रू॒प॒ऽकृ॒त्नुम् । ऊ॒तये॑ । सु॒दुघा॑म्ऽइव । गो॒ऽदुहे॑ । जु॒हू॒मसि॑ । द्यवि॑ऽद्यवि ॥ १ ॥

उप॑[1] न॒ः सव॒ना ग॑हि॒ सोम॑स्य सोमपाः पिब । गो॒दा इद् रे॒वतो॒ मद॑ः ॥२॥

उप॑ । न॒ः । सव॑ना । आ । ग॒हि॒ । सोम॑स्य । सो॒म॒ऽपा॒ः । पि॒ब॒ । गो॒ऽदाः । इत् । रे॒वत॑ः । मद॑ः ॥

अथा॑ ते॒ अन्त॑मानां वि॒द्याम॑ सुम॒तीना॑म् । मा नो॒ अति॑ ख्य॒ आ ग॑हि ॥ ३ ॥

अथ॑ । ते॒ । अन्त॑मानाम् । वि॒द्याम॑ । सु॒ऽम॒तीना॑म् । मा । न॒ः । अति॑ । ख्य॒ः । आ । ग॒हि॒ ॥

---

[1] उप॑ः शंपा. सात.

परे॑हि॒ विग्र॒मस्तृ॑त॒मिन्द्रं॑ पृच्छा विप॒श्चित॑म्। यस्ते॒ सखि॑भ्य॒ आ वर॑म्॥४॥

परा॑। इ॒हि॒। विग्र॑म्। अस्तृ॑तम्। इन्द्र॑म्। पृ॒च्छ॒। वि॒पः॒ऽचित॑म्। यः। ते॒। सखि॑ऽभ्यः। आ। वर॑म्॥ ४ ॥

उ॒त ब्रु॑वन्तु नो॒ निदो॒ निर॒न्यत॑श्चिदारत। दधा॑ना॒ इन्द्र॒ इद् दुव॑ः॥ ५ ॥

उ॒त। ब्रु॒व॒न्तु॒। न॒ः। निद॑ः। निः। अ॒न्यत॑ः। चि॒त्। आ॒र॒त॒। दधा॑नाः। इन्द्रे॑। इत्। दुव॑ः॥

उ॒त न॑ः सु॒भगाँ॑ अ॒रिर्वो॒चेयु॑र्दस्म कृ॒ष्टय॑ः। स्यामे॑दिन्द्र॑स्य॒ शर्म॑णि॥ ६ ॥

उ॒त। न॒ः। सु॒ऽभगा॑न्। अ॒रिः। वो॒चेयु॑ः। द॒स्म॒। कृ॒ष्टय॑ः। स्याम॑। इत्। इन्द्र॑स्य। शर्म॑णि॥

एमा॒शुमा॒शवे॑ भर यज्ञ॒श्रियं॑ नृ॒माद॑नम्। प॒त॒यन्म॑न्द॒यत्स॑खम्॥ ७ ॥

आ। ई॒म्। आ॒शुम्। आ॒शवे॑। भ॒र॒। य॒ज्ञ॒ऽश्रिय॑म्। नृ॒ऽमाद॑नम्। प॒त॒यत्। म॒न्द॒यत्ऽस॑खम्॥

अ॒स्य पी॒त्वा श॑तक्रतो घ॒नो वृ॒त्राणा॑मभवः। प्रावो॒ वाजे॑षु वा॒जिन॑म्॥८॥

अ॒स्य। पी॒त्वा। श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो। घ॒नः। वृ॒त्राणा॑म्। अ॒भ॒व॒ः। प्र। आ॒व॒ः। वाजे॑षु। वा॒जिन॑म्॥ ८ ॥

तं त्वा॒ वाजे॑षु वा॒जिनं॑ वा॒जया॑मः शतक्रतो। धना॑नामिन्द्र सा॒तये॑॥९॥

तम्। त्वा॒। वाजे॑षु। वा॒जिन॑म्। वा॒जया॑मः। श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो। धना॑नाम्। इ॒न्द्र॒। सा॒तये॑॥ ९ ॥

यो रा॒यो॒३॒॑वनि॑र्म॒हान्त्सु॑पा॒रः[1] सु॑न्व॒तः सखा॑। तस्मा॒ इन्द्रा॑य गायत॥१०॥

यः। रा॒यः। अ॒वनि॑ः। म॒हान्। सु॒ऽपा॒रः। सु॒न्व॒तः। सखा॑। तस्मै॑। इन्द्रा॑य। गा॒य॒त॒॥

आ त्वेता॒ नि षी॑द॒तेन्द्र॑म॒भि प्र गा॑यत। सखा॑य॒[2] स्तोम॑वाहसः॥११॥

आ। तु। आ। इ॒त॒। नि। सी॒द॒त॒। इन्द्र॑म्। अ॒भि। प्र। गा॒य॒त॒। सखा॑यः। स्तोम॑ऽवाहसः॥

पु॒रू॒तमं॑ पु॒रू॒णामीशा॑नं॒ वार्या॑णाम्। इन्द्रं॒ सोमे॒ सचा॑ सु॒ते॥ १२ ॥

पु॒रु॒ऽतम॑म्। पु॒रू॒णाम्। ईशा॑नम्। वार्या॑णाम्। इन्द्र॑म्। सोमे॑। सचा॑। सु॒ते॥ १२ ॥

इति षष्ठेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम्।

---

[1] °हाँत्सु॑पा° B,Dc.　[2] सखा॑यु॒ः ऋ १,५,१.

छन्दोमानां द्वितीयेऽहनि 'स घा नो योग आ भुवत्' इति द्वात्रिंशतम् ऋच आवपते । तद् उक्तं वैताने — "'स घा न योग आ भुवत्' इति द्वात्रिंशतम्" (वैताश्रौ ३३,१५) इति ।

स घा॑ नो॒ योग॒ आ भु॑व॒त् स रा॒ये स पुरं॑ध्याम् । गम॒द् वाजे॑भि॒रा स नः॑ ॥ १ ॥

सः । घ॒ । नः॒ । योगे॑ । आ । भु॒व॒त् । सः । रा॒ये । सः । पुर॑म्ऽध्याम् । गम॑त् । वाजे॑भिः । आ । सः । नः॒ ॥ १ ॥

यस्य॑ सं॒स्थे न वृ॒ण्वते॒ हरी॑ स॒मत्सु॒ शत्र॑वः । तस्मा॒ इन्द्रा॑य गायत ॥ २ ॥

यस्य॑ । स॒म्ऽस्थे । न । वृ॒ण्वते॑ । ह॒री इति॑ । स॒मत्ऽसु॑ । शत्र॑वः । तस्मै॑ । इन्द्रा॑य । गा॒य॒त ॥ २ ॥

सु॒त॒पाव्ने॑ सु॒ता इ॒मे शुच॑यो यन्ति वी॒तये॑ । सोमा॑सो॒ दध्या॑शिरः ॥ ३ ॥

सु॒त॒ऽपाव्ने॑ । सु॒ताः । इ॒मे । शुच॑यः । य॒न्ति॒ । वी॒तये॑ । सोमा॑सः । दधि॑ऽआशिरः ॥ ३ ॥

त्वं सु॒तस्य॑ पी॒तये॑ स॒द्यो वृ॒द्धो अ॑जायथाः । इन्द्र॒ ज्यैष्ठ्या॑य सुक्रतो ॥ ४ ॥

त्वम् । सु॒तस्य॑ । पी॒तये॑ । स॒द्यः । वृ॒द्धः । अ॒जा॒य॒थाः॒ । इन्द्र॑ । ज्यैष्ठ्या॑य । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो ॥

आ त्वा॑ विशन्त्वा॒शवः॒ सोमा॑स इन्द्र गिर्वणः । शं ते॑ सन्तु॒ प्रचे॑तसे ॥ ५ ॥

आ । त्वा॒ । वि॒श॒न्तु॒ । आ॒शवः॑ । सोमा॑सः । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒णः॒ । शम् । ते॒ । स॒न्तु॒ । प्रऽचे॑तसे ॥

त्वां स्तोमा॑ अवीवृधन् त्वामु॒क्था श॑तक्रतो । त्वां व॑र्धन्तु नो॒ गिरः॑ ॥ ६ ॥

त्वाम् । स्तोमाः॑ । अ॒वी॒वृ॒ध॒न् । त्वाम् । उ॒क्था । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । त्वाम् । व॒र्ध॒न्तु॒ । नः॒ । गिरः॑ ॥ ६ ॥

अक्षि॑तोतिः सनेदि॒मं वाज॒मिन्द्रः॑ सह॒स्रिण॑म् । यस्मि॒न् विश्वा॑नि॒ पौंस्या॑ ॥ ७ ॥

अक्षि॑तऽऊतिः । स॒ने॒त् । इ॒मम् । वाज॑म् । इन्द्रः॑ । स॒ह॒स्रिण॑म् । यस्मि॑न् । विश्वा॑नि । पौंस्या॑ ॥

मा नो॒ मर्ता॑ अ॒भि द्रु॑हन् त॒नूना॑मिन्द्र गिर्वणः । ईशा॑नो यवया व॒धम् ॥ ८ ॥

मा । नः॒ । मर्ताः॑ । अ॒भि । द्रु॒ह॒न् । त॒नूना॑म् । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒णः॒ । ईशा॑नः । य॒व॒य॒ । व॒धम् ॥

यु॒ञ्जन्ति॑ ब्र॒ध्नम॑रु॒षं चर॑न्तं॒ परि॑ त॒स्थुषः॑ । रोच॑न्ते रोच॒ना दि॒वि ॥ ९ ॥

यु॒ञ्जन्ति॑ । ब्र॒ध्नम् । अ॒रु॒षम् । चर॑न्तम् । परि॑ । त॒स्थुषः॑ । रोच॑न्ते । रो॒च॒ना । दि॒वि ॥ ९ ॥

यु॒ञ्जन्त्य॑स्य॒ काम्या॒ हरी॒ विप॑क्षसा॒ रथे॑ । शोणा॑ धृ॒ष्णू नृ॒वाह॑सा ॥ १० ॥

युञ्जन्ति॑ । अ॒स्य॒ । काम्या॑ । हरी॒ इति॑ । विऽप॑क्षसा । रथे॑ । शोणा॑ । धृ॒ष्णू इति॑ । नृ॒ऽवाह॑सा ॥

के॒तुं कृ॒ण्वन्न॑के॒तवे॒ पेशो॑ मर्या अपे॒शसे॑ । समु॒षद्भि॑रजायथाः ॥ ११ ॥

के॒तुम् । कृ॒ण्वन् । अ॒के॒तवे॑ । पेशः॑ । म॒र्याः॒ । अ॒पे॒शसे॑ । सम् । उ॒षत्ऽभिः॑ । अ॒जा॒य॒थाः॒ ॥

आदह॑ स्व॒धामनु॒ पुन॑र्गर्भ॒त्वमे॑रि॒रे । दधा॑ना॒ नाम॑ य॒ज्ञिय॑म् ॥ १२ ॥

आत् । अह॑ । स्व॒धाम् । अनु॑ । पुन॑ः । ग॒र्भ॒ऽत्वम् । आ॒ऽई॒रि॒रे । दधा॑नाः । नाम॑ । य॒ज्ञिय॑म् ॥

इति षष्ठेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

छन्दोमानां तृतीयेऽहनि ‘वीलु चिदारुजत्नुभिः’ **इति षट्त्रिंशतम् ऋचः आवापस्थाने आवपते । तद् उक्तं वैताने** — “‘वीलु चिदारुजत्नुभिः’ इति षट्त्रिंशतम् आवपते” **(वैताश्रौ ३३,१५) इति ।**

वी॒लु[1] चि॑दारुज॒त्नुभि॒र्गुहा॑ चिदिन्द्र॒ वह्नि॑भिः । अवि॑न्द उ॒स्रिया॒ अनु॑ ॥१॥

वी॒लु । चि॒त् । आ॒रु॒ज॒त्नुऽभिः॑ । गुहा॑ । चि॒त् । इ॒न्द्र॒ । वह्नि॑ऽभिः । अवि॑न्दः । उ॒स्रियाः॑ । अनु॑ ॥

दे॒व॒यन्तो॒ यथा॑ म॒तिमच्छा॑ वि॒दद्व॑सु॒ गिर॑ः । म॒हाम॑नूषत श्रु॒तम् ॥ २ ॥

दे॒व॒ऽयन्तः॑ । यथा॑ । म॒तिम् । अच्छ॑ । वि॒दत्ऽव॑सुम् । गिरः॑ । म॒हाम् । अ॒नू॒ष॒त॒ । श्रु॒तम् ॥ २ ॥

इन्द्रे॑ण॒ सं हि दृक्ष॑से संजग्मा॒नो अबि॑भ्युषा । म॒न्दू[2] स॑मा॒नव॑र्चसा ॥ ३ ॥

इन्द्रे॑ण । सम् । हि । दृक्ष॑से । स॒म्ऽज॒ग्मा॒नः । अबि॑भ्युषा । म॒न्दू इति॑ । स॒मा॒नऽव॑र्चसा ॥ ३ ॥

अ॒न॒व॒द्यैर॒भिद्यु॑भिर्म॒खः सह॑स्वदर्चति । ग॒णैरिन्द्र॑स्य॒ काम्यैः॑ ॥ ४ ॥

अ॒न॒व॒द्यैः । अ॒भिद्यु॑ऽभिः । म॒खः । सह॑स्वत् । अ॒र्च॒ति॒ । ग॒णैः । इन्द्र॑स्य । काम्यैः॑ ॥ ४ ॥

अतः॑ परिज्म॒न्ना ग॑हि दि॒वो वा॑ रोच॒नादधि॑ । सम॑स्मिन्नृञ्जते॒ गिरः॑ ॥५॥

अतः॑ । प॒रि॒ऽज्म॒न् । आ । ग॒हि॒ । दि॒वः । वा॒ । रो॒च॒नात् । अधि॑ । सम् । अ॒स्मि॒न् । ऋ॒ञ्ज॒ते॒ । गिरः॑ ॥ ५ ॥

इ॒तो वा॑ सा॒तिमीम॑हे दि॒वो वा॒ पार्थि॑वा॒दधि॑ । इन्द्रं॑ म॒हो वा॒ रज॑सः ॥६॥

इ॒तः । वा॒ । सा॒तिम् । ईम॑हे । दि॒वः । वा॒ । पार्थि॑वात् । अधि॑ । इन्द्र॑म् । म॒हः । वा॒ । रज॑सः ॥

---

[1] वी॒ळु B^h,K,K^m,V, ऋ १,६,५; वी॒डु C,R,Dc; वि॒ळु Cs.

[2] म॒ण्डू B,B^h.

इन्द्र॒मिद् गा॒थिनो॑ बृ॒हदिन्द्र॑म॒र्केभि॑र॒र्किण॑ः । इन्द्रं॒ वाणी॑रनूषत ॥ ७ ॥

इन्द्र॑म् । इत् । गा॒थिन॑ः । बृ॒हत् । इन्द्र॑म् । अ॒र्केभि॑ः । अ॒र्किण॑ः । इन्द्र॑म् । वाणी॑ः । अ॒नू॒ष॒त ॥

इन्द्र॒ इद्धर्यो॒ः सचा॒ संमि॑श्ल॒ आ व॑चो॒युजा॑ । इन्द्रो॑ व॒ज्री हि॑र॒ण्यय॑ः ॥ ८ ॥

इन्द्र॑ः । इत् । हर्यो॑ः । सचा॑ । सम्ऽमि॑श्लः । आ । व॒च॒ःऽयुजा॑ । इन्द्र॑ः । व॒ज्री । हि॒र॒ण्यय॑ः ॥

इन्द्रो॑ दी॒र्घाय॒ चक्ष॑स॒ आ सूर्यं॑ रोहयद् दि॒वि । वि गोभि॒रद्रि॑मैरयत् ॥ ९ ॥

इन्द्र॑ः । दी॒र्घाय॑ । चक्ष॑से । आ । सूर्य॑म् । रो॒ह॒य॒त् । दि॒वि । वि । गोभि॑ः । अद्रि॑म् । ऐ॒र॒य॒त् ॥

इन्द्र॒ वाजे॑षु नोऽव स॒हस्र॑प्रधनेषु च । उ॒ग्र उ॒ग्राभि॑रू॒तिभि॑ः ॥ १० ॥

इन्द्र॑ । वाजे॑षु । न॒ः । अ॒व॒ । स॒हस्र॑ऽप्रधनेषु । च॒ । उ॒ग्रः । उ॒ग्राभि॑ः । ऊ॒तिऽभि॑ः ॥१०॥

इन्द्रं॑ व॒यं म॑हाध॒न इन्द्र॒मर्भे॑ हवामहे । युजं॑ वृ॒त्रेषु॑ व॒ज्रिण॑म् ॥ ११ ॥

इन्द्र॑म् । व॒यम् । म॒हा॒ऽध॒ने । इन्द्र॑म् । अर्भे॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ । युज॑म् । वृ॒त्रेषु॑ । व॒ज्रिण॑म् ॥११॥

स नो॑ वृषन्न॒मुं च॒रुं सत्रा॑दाव॒न्नपा॑ वृधि । अ॒स्मभ्य॒मप्र॑तिष्कुतः ॥ १२ ॥

सः । न॒ः । वृ॒ष॒न् । अ॒मुम् । च॒रुम् । सत्रा॑ऽदावन् । अप॑ । वृ॒धि॒ । अ॒स्मभ्य॑म् । अप्र॑तिऽस्कुतः ॥

तु॒ञ्जेतु॑ञ्जे॒ य उत्त॑रे॒ स्तोमा॒ इन्द्र॑स्य व॒ज्रिण॑ः । न वि॑न्धे अस्य सुष्टु॒तिम् ॥१३॥

तु॒ञ्जेऽतु॑ञ्जे । ये । उ॒त्ऽत॑रे । स्तोमा॑ः । इन्द्र॑स्य । व॒ज्रिण॑ः । न । वि॒न्धे॒ । अ॒स्य॒ । सु॒ऽस्तु॒तिम् ॥

वृषा॑ यू॒थेव॒ वंस॑गः कृ॒ष्टीरि॑य॒र्त्योज॑सा । ईशा॑नो॒ अप्र॑तिष्कुतः ॥ १४ ॥

वृषा॑ । यू॒थाऽइ॑व । वंस॑गः । कृ॒ष्टीः । इ॒य॒र्ति॒ । ओज॑सा । ईशा॑नः । अप्र॑तिऽस्कुतः ॥१४॥

य एक॑श्चर्षणी॒नां वसू॑नामिर॒ज्यति॑ । इन्द्र॒ः पञ्च॑ क्षिती॒नाम् ॥ १५ ॥

यः । एक॑ः । च॒र्ष॒णी॒नाम् । वसू॑नाम् । इ॒र॒ज्यति॑ । इन्द्र॑ः । पञ्च॑ । क्षि॒ती॒नाम् ॥ १५ ॥

इन्द्रं॑ वो वि॒श्वत॒स्परि॒ हवा॑महे॒ जने॑भ्यः । अ॒स्माक॑मस्तु॒ केव॑लः ॥ १६ ॥

इन्द्र॑म् । व॒ः । वि॒श्वत॑ः । परि॑ । हवा॑महे । जने॑भ्यः । अ॒स्माक॑म् । अ॒स्तु॒ । केव॑लः ॥१६॥

एन्द्र॑ सान॒सिं र॒यिं स॒जित्वा॑नं सदा॒सह॑म् । वर्षि॑ष्ठमू॒तये॑ भर ॥ १७ ॥

आ । इ॒न्द्र॒ । सा॒न॒सिम्। र॒यिम्। स॒ऽजित्वा॑नम् । स॒दा॒ऽसह॑म् । वर्षि᳚ष्ठम्। ऊ॒तये॑ । भ॒र ॥१७॥

नि येन॑ मुष्टिह॒त्यया॒ नि वृ॒त्रा रु॒णधा॑महै । त्वोता॑सो॒ न्यर्व᳚ता ॥ १८ ॥

नि । येन॑ । मु॒ष्टि॒ऽह॒त्यया॑ । नि । वृ॒त्रा । रु॒णधा॑महै । त्वाऽऊ॑तासः । नि । अर्व᳚ता ॥१८॥

इन्द्र॒ त्वोता॑स॒ आ व॒यं वज्रं॑ घ॒ना द॑दीमहि । जये॑म॒ सं यु॒धि स्पृधः॑ ॥१९॥

इन्द्र॑ । त्वाऽऊ॑तासः । आ । व॒यम् । वज्र॑म् । घ॒ना । द॒दी॒म॒हि॒ । जये॑म । सम् । यु॒धि । स्पृधः॑ ॥

व॒यं शूरे॑भि॒रस्तृ॑भि॒रिन्द्र॒ त्वया॑ यु॒जा व॒यम् । सा॒स॒ह्याम॑[1] पृतन्य॒तः ॥ २० ॥

व॒यम् । शूरे॑भिः । अस्तृ॑ऽभिः । इन्द्र॑ । त्वया॑ । यु॒जा । व॒यम् । स॒स॒ह्याम॑ । पृ॒त॒न्य॒तः ॥२०॥

इति षष्ठेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'सं चोदय चित्रमर्वाक्' (अ २०,७१,११) **इत्यस्य विनियोगः** 'प्रणेतारं वस्यो अच्छा' (अ २०,४६) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

म॒हाँ इन्द्रः॑ प॒रश्च॒ नु म॑हि॒त्वम॑स्तु व॒ज्रिणे॑ । द्यौर्न प्र॑थि॒ना शवः॑ ॥ १ ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । प॒रः । च॒ । नु । म॒हि॒ऽत्वम् । अ॒स्तु॒ । व॒ज्रिणे॑ । द्यौः । न । प्र॒थि॒ना[2] । शवः॑ ॥

स॒मो॒हे वा॒ य आश॑त॒ नर॑स्तो॒कस्य॒ सनि॑तौ । विप्रा॑सो वा धि॒या॒यवः॑ ॥ २ ॥

स॒म्ऽओ॒हे । वा॒ । ये । आश॑त । नरः॑ । तो॒कस्य॑ । सनि॑तौ । विप्रा॑सः । वा॒ । धि॒या॒ऽयवः॑ ॥

यः कु॒क्षिः सोम॒पात॑मः समु॒द्र इ॑व॒ पिन्व॑ते । उ॒र्वीरापो॒ न का॒कुदः॑ ॥ ३ ॥

यः । कु॒क्षिः । सो॒म॒ऽपात॑मः । स॒मु॒द्रःऽइ॑व । पिन्व॑ते[3] । उ॒र्वीः । आपः॑ । न । का॒कुदः॑ ॥३॥

ए॒वा ह्य॑स्य सू॒नृता॑ वि॒रप्शी गोम॑ती म॒ही । प॒क्वा शाखा॒ न दा॒शुषे॑ ॥४॥

ए॒व । हि । अ॒स्य॒ । सू॒नृता॑ । वि॒ऽर॒प्शी । गोऽम॑ती । म॒ही । प॒क्वा । शाखा॑ । न । दा॒शुषे॑ ॥

ए॒वा हि ते॒ विभू॑तय ऊ॒तय॑ इन्द्र॒ माव॑ते । स॒द्यश्चि॒त् सन्ति॑ दा॒शुषे॑ ॥५॥

---

[1] सास॒° B. [2] पृ॒थि॒ना P. [3] पिन्व॒ते P.

ए॒व । हि । ते॒ । विऽभू॑तयः । ऊ॒तय॑ः । इ॒न्द्र॒ । माऽव॑ते । स॒द्यः । चि॒त् । सन्ति॑ । दा॒शुषे॑ ॥

ए॒वा ह्य॑स्य॒ काम्या॒ स्तोम॑ उ॒क्थं च॒ शंस्या॑ । इन्द्रा॑य॒ सोम॑पीतये ॥ ६ ॥

ए॒व । हि । अ॒स्य॒ । काम्या॑ । स्तोम॑ः । उ॒क्थम् । च॒ । शंस्या॑ । इन्द्रा॑य । सोम॑ऽपीतये ॥६॥

इन्द्रे॑हि॒ मत्स्यन्ध॑सो॒ विश्वे॑भिः सोम॒पर्व॑भिः । म॒हाँ अ॑भि॒ष्टिरोज॑सा ॥ ७ ॥

इन्द्र॑ । आ । इ॒हि॒ । मत्सि॑ । अन्ध॑सः । विश्वे॑भिः । सो॒म॒पर्व॑ऽभिः । म॒हान् । अ॒भि॒ष्टिः । ओज॑सा ॥

एमे॑नं सृजता सु॒ते म॒न्दिमिन्द्रा॑य म॒न्दिने॑ । चक्रिं॒ विश्वा॑नि॒ चक्र॑ये ॥ ८ ॥

आ । ई॒म् । ए॒न॒म् । सृ॒ज॒त॒[1] । सु॒ते । म॒न्दिम् । इन्द्रा॑य । म॒न्दिने॑ । चक्रि॑म् । विश्वा॑नि । चक्र॑ये ॥

मत्स्वा॑ सुशिप्र म॒न्दिभि॒[2] स्तोमे॑भिर्विश्वचर्षणे । सचै॒षु सव॑ने॒ष्वा ॥ ९ ॥

मत्स्व॑ । सु॒ऽशि॒प्र॒ । म॒न्दिऽभि॑ः । स्तोमे॑भिः । वि॒श्व॒ऽच॒र्ष॒णे । सचा॑ । ए॒षु[3] । सव॑नेषु । आ ॥९॥

असृ॑ग्रमिन्द्र ते॒ गिर॒ः प्रति॒ त्वामुद॑हासत । अजो॑षा वृष॒भं पति॑म् ॥ १० ॥

असृ॑ग्रम् । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । गिर॑ः । प्रति॑ । त्वाम् । उत् । अ॒हा॒स॒त॒ । अजो॑षाः । वृ॒ष॒भम् । पति॑म् ॥१०॥

सं चो॑दय चि॒त्रम॒र्वाग् राध॑ इन्द्र॒ वरे॑ण्यम् । अस॒दित् ते॑ वि॒भु प्र॒भु ॥११॥

सम् । चो॒द॒य॒ । चि॒त्रम् । अ॒र्वाक् । राध॑ः । इ॒न्द्र॒ । वरे॑ण्यम् । अस॑त् । इत् । ते॒ । वि॒ऽभु । प्र॒ऽभु ॥

अ॒स्मान्त्सु तत्र॑ चोद॒येन्द्र॑ रा॒ये रभ॑स्वतः । तुवि॑द्युम्न॒ यश॑स्वतः ॥ १२ ॥

अ॒स्मान् । सु । तत्र॑ । चो॒द॒य॒ । इन्द्र॑ । रा॒ये । रभ॑स्वतः । तुवि॑ऽद्युम्न । यश॑स्वतः[4] ॥ १२ ॥

सं गोम॑दिन्द्र॒ वाज॑वद॒स्मे पृ॒थु श्रवो॑ बृ॒हत् । वि॒श्वायु॑र्धे॒ह्यक्षि॑तम् ॥ १३ ॥

सम् । गोऽम॑त् । इ॒न्द्र॒ । वाज॑ऽवत् । अ॒स्मे इति॑ । पृ॒थु । श्रव॑ः । बृ॒हत् । वि॒श्वऽआ॑युः । धे॒हि॒ । अक्षि॑तम् ॥ १३ ॥

अ॒स्मे धे॑हि॒ श्रवो॑ बृ॒हद् द्यु॒म्नं स॑हस्र॒सात॑मम् । इन्द्र॒ ता र॒थिनी॒रिष॑ः ॥१४॥

अ॒स्मे इति॑ । धे॒हि॒ । श्रव॑ः । बृ॒हत् । द्यु॒म्नम् । स॒ह॒स्र॒ऽसात॑मम् । इन्द्र॑ । ताः । र॒थिनी॑ः । इष॑ः ॥

---

[1] सृ॒ज॒ते P^{2}. [2] म॒न्दि॒भि॒ः B^{h},C,K,S^{m},Dc, ऋ १,९,३. [3] ए॒षु P^{2}, [4] यश॑स्वः P.

वसो॒रिन्द्रं॒ वसु॑पतिं गी॒र्भिर्गृ॒णन्तं॑ ऋ॒ग्मिय॑म् । होम॒ गन्ता॑रमू॒तये॑ ॥ १५ ॥

वसो॑ः । इन्द्र॑म् । वसु॑ऽपतिम् । गी॒ःऽभिः । गृ॒णन्त॑ः । ऋ॒ग्मिय॑म् । होम॑ । गन्ता॑रम् । ऊ॒तये॑ ॥१५॥

सु॒तेसु॑ते॒ न्यो᳚कसे बृ॒हद् बृ॑ह॒त एद॒रिः । इन्द्रा॑य शू॒षम॑र्चति ॥ १६ ॥

सु॒तेऽसु॑ते । निऽओ॑कसे । बृ॒हत् । बृ॒ह॒ते । आ । इत् । अ॒रिः । इन्द्रा॑य । शू॒षम् । अ॒र्च॒ति॒ ॥१६॥

इति षष्ठेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेऽहनि 'विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जते' **इत्यस्य विनियोगः** 'वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः' (अ २०,६७) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

विश्वे॑षु हि त्वा॒ सव॑नेषु तु॒ञ्जते॑ समा॒नमेकं॒ वृष॑मण्यवः॒ पृथ॒क् स्व᳚ः सनि॒ष्यवः॒ पृथ॑क् ।[1]
तं त्वा॒ नावं॒ न प॒र्षणिं॑ शू॒षस्य॑ धुरि धी॑महि ।
इन्द्रं॒ न य॒ज्ञैश्चि॒तय॑न्त आ॒यवः॒[2] स्तोमे॑भि॒रिन्द्र॑मा॒यवः॑ ॥ १ ॥

विश्वे॑षु । हि । त्वा॒ । सव॑नेषु । तु॒ञ्जते॑ । स॒मा॒नम् । एक॑म् । वृष॑ऽमन्यवः । पृथ॑क् । स्व॑-१॒रिति॑ स्व᳚ः । स॒नि॒ष्यव॑ः । पृथ॑क् । तम् । त्वा॒ । नाव॑म् । न । प॒र्षणि॑म् । शू॒षस्य॑ । धु॒रि । धी॒म॒हि॒ । इन्द्र॑म् । न । य॒ज्ञैः । चि॒तय॑न्तः । आ॒यव॑ः । स्तोमे॑भिः । इन्द्र॑म् । आ॒यव॑ः ॥

वि त्वा॑ ततस्रे मिथु॒ना अ॑व॒स्यवो॑ व्र॒जस्य॑ सा॒ता गव्य॑स्य नि॒ःसृ॒जः
सक्ष॑न्त इन्द्र नि॒ःसृज॑ः । यद् ग॒व्यन्ता॒ द्वा जना॒ स्वं॒१र्यन्ता॑ स॒मूह॑सि ।
आ॒विष्करि॑क्र॒द् वृष॑णं सचा॒भुवं॒ वज्र॑मिन्द्र सचा॒भुव॑म् ॥ २ ॥

वि । त्वा॒ । त॒त॒स्रे॒ । मि॒थु॒नाः । अ॒व॒स्यव॑ः । व्र॒जस्य॑ । सा॒ता । गव्य॑स्य । नि॒ःऽसृज॑ः । सक्ष॑न्तः । इ॒न्द्र॒ । नि॒ःऽसृज॑ः । यत् । ग॒व्यन्ता॑ । द्वा । जना॑[3] । स्व᳚ः । यन्ता॑ । स॒म्ऽऊह॑सि । आ॒विः । करि॑क्रत् । वृष॑णम् । स॒चा॒ऽभुव॑म् । वज्र॑म् । इ॒न्द्र॒ । स॒चा॒ऽभुव॑म् ॥ २ ॥

उ॒तो नो॑ अ॒स्या उ॒षसो॑ जु॒षेत॒ ह्य१॒र्कस्य॑ बोधि ह॒विषो॒ हवी॑मभि॒ः स्व॑र्षाता॒ हवी॑मभिः ।
यदि॑न्द्र॒ हन्त॑वे॒ मृधो॒ वृषा॑ [4]वज्रि॒ चिके॑तसि[4] ।
आ मे॑ अ॒स्य वे॒धसो॒ नवी॑यसो॒ मन्म॑ श्रुधि॒ नवी॑यसः ॥ ३ ॥

---

[1] विरामाभावः B,B^h.

[2] आ॒यव॒ः ऋ १,१३१,२.

[3] जना॑ः P^2.

[4] वज्रि॒ञ्चिके॑° ऋ १,१३१,६.

उ॒तो इति॑ । न॒ः । अ॒स्याः । उ॒षसः॑ । जु॒षेत॑ । हि । अ॒र्कस्य॑ । बो॒धि॒ । ह॒विषः॑ । ह॒वीम॑ऽभिः । स्वः॑ऽसाता । ह॒वीम॑ऽभिः । यत् । इन्द्र॒ । हन्त॑वे । मृधः॑ । वृषा॑ । व॒ज्रि॒न् । चिके॑तसि । आ । मे॒ । अ॒स्य । वे॒धसः॑ । नवी॑यसः । मन्म॑ । श्रु॒धि॒ । नवी॑यसः ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि 'तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा' **इति पुरस्तात्संपातसूक्तात् षड्च आवपते । तासां प्रथमास्तिस्र ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने**—"चतुर्थे 'तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा' इति षट् पुरस्तात्संपाताः । तिस्रोऽर्धर्चशः" (वैताश्रौ ३२,७) **इति ।**

तुभ्येदि॒मा सव॑ना शूर॒ विश्वा॒ तुभ्यं॒ ब्रह्मा॑णि॒ वर्ध॑ना कृणोमि ।
त्वं नृभि॒र्हव्यो॑ वि॒श्वधा॑ऽसि ॥ १ ॥

तुभ्य॑ । इत् । इ॒मा । सव॑ना । शूर॒ । विश्वा॑ । तुभ्य॑म् । ब्रह्मा॑णि । वर्ध॑ना । कृ॒णो॒मि॒ ।
त्वम् । नृऽभिः॑ । हव्यः॑ । वि॒श्वधा॑ । अ॒सि॒ ॥ १ ॥

नू चि॒न्नु ते॒ मन्य॑मानस्य द॒स्मोद॑श्नुवन्ति महि॒मान॑मुग्र ।
न वी॒र्य॑मिन्द्र ते॒ न राधः॑ ॥ २ ॥

नु । चि॒त् । नु । ते॒ । मन्य॑मानस्य । द॒स्म॒ । उत् । अ॒श्नु॒व॒न्ति॒ । म॒हि॒मान॑म् । उ॒ग्र॒ ।
न । वी॒र्य॑म् । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । न । राधः॑ ॥ २ ॥

प्र वो॑ म॒हे म॑हि॒वृधे॑ भरध्वं॒ प्रचे॑तसे॒ प्र सु॑म॒तिं कृ॑णुध्वम् ।
विशः॑ पू॒र्वीः प्र च॑रा चर्षणि॒प्राः ॥ ३ ॥

प्र । व॒ः । म॒हे । म॒हि॒ऽवृधे॑ । भ॒र॒ध्व॒म् । प्रऽचे॑तसे । प्र । सु॒ऽम॒तिम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् ।
विशः॑ । पू॒र्वीः । प्र । च॒र॒ । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः ॥ ३ ॥

य॒दा वज्रं॒ हिर॑ण्य॒मिदथा॒ रथं॒ हरी॒ यम॑स्य॒ वह॑तो॒ वि सू॒रिभिः॑ ।
आ ति॑ष्ठति म॒घवा॒ सन॑श्रुत॒[1] इन्द्रो॒ वाज॑स्य दी॒र्घश्र॑वस॒स्पतिः॑ ॥ ४ ॥

य॒दा । वज्र॑म् । हिर॑ण्यम् । इत् । अथ॑ । रथ॑म् । हरी॒ इति॑ । यम् । अ॒स्य॒ । वह॑तः । वि ।
सू॒रिऽभिः॑ । आ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । म॒घऽवा॑ । सन॑ऽश्रुतः[1] । इन्द्रः॑ । वाज॑स्य । दी॒र्घऽश्र॑वसः । पतिः॑ ॥

---

[1] °श्रुत॒ K,P.

सो चि॒न्नु वृ॒ष्टिर्यू॒थ्या॒३॑[1] स्वा सचाँ॒ इन्द्रः॒ श्मश्रू॑णि॒ हरि॑ता॒भि प्रु॑ष्णुते ।
अव॑ वेति सु॒क्षयं॑ सु॒ते मधूदिद् धू॒नोति॒ वातो॒ यथा॒ वन॑म् ॥ ५ ॥

सो इति॑ । चि॒त् । नु । वृ॒ष्टिः । यू॒थ्या॑ । स्वा । सचा॑ । इन्द्रः॑ । श्मश्रू॑णि[2] । हरि॑ता ।
अ॒भि । प्रु॒ष्णु॒ते॒[3] । अव॑ । वे॒ति॒ । सु॒ऽक्षय॑म् । सु॒ते । मधु॑ । उत् । इत् । धू॒नो॒ति॒ । वात॑ः ।
यथा॑ । वन॑म् ॥ ५ ॥

यो वा॒चा विवा॑चो मृ॒ध्रवा॑चः पु॒रू स॒हस्रा॒ऽशि॑वा ज॒घान॑ ।
तत्त॒दिद॑स्य॒ पौंस्यं॑ गृणीमसि पि॒तेव॒ यस्तवि॑षीं वावृ॒धे शव॑ः ॥ ६ ॥

यः । वा॒चा । विऽवा॑चः । मृ॒ध्रऽवा॑चः । पु॒रु । स॒हस्रा॑ । अशि॑वा । ज॒घान॑ । तत्ऽत॑त् ।
इत् । अ॒स्य॒ । पौंस्य॑म् । गृ॒णी॒म॒सि॒ । पि॒ताऽइ॑व । यः । तवि॑षीम्[4] । व॒वृ॒धे । शव॑ः ॥६॥

इति सप्तमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि पुरस्तात् संपातात् पङ्क्तिच्छन्दस्कम् 'यच्चिद्धि सत्य सोमपाः' **इति सूक्तम् आवपते । तस्य शंसनधर्ममपि सूत्रकार आह । तद् उक्तं वैताने**—"पञ्चमे 'यच्चिद्धि सत्य सोमपाः' इति पाङ्क्तं सप्तर्चम् । द्वौद्वाववसाय पञ्चमं सन्तनोति । त्रयं वावसाय द्वयम्" (वैताश्रौ ३२,८) **इति । अस्य अर्थः—पाङ्क्तस्य एकैकस्य द्वौ द्वौ पादौ संहतौ अवसाय अर्धर्चशस्यवत् पञ्चमं पादं प्रणवेनोपसंतनोति संबध्नाति । पादत्रयं संहतं वा अवसाय अन्त्यपादद्वयं संहतं प्रणवेनोपसंतनोति इति ।**

यच्चि॒द्धि स॑त्य सोमपा अना॒शस्ता इ॑व॒ स्मसि॑ ।
आ तू न॑ इन्द्र शंसय॒ गोष्वश्वे॑षु शु॒भ्रिषु॑ स॒हस्रे॑षु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चि॒त् । हि । स॒त्य॒ । सो॒म॒ऽपाः॒ । अ॒ना॒श॒स्ताःऽइ॑व । स्मसि॑ ।
आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषु॑ । अश्वे॑षु । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥ १ ॥

शिप्रि॑न् वाजानां प॒ते शची॑व॒स्तव॑ दं॒सना॑ । आ तू० ॥ २ ॥
शिप्रि॑न् । वा॒जा॒नाम् । प॒ते॒ । शची॑ऽवः । तव॑ । दं॒सना॑ । आ । तु । ० ॥ २ ॥

नि ष्वा॑पया मिथू॒दृशा॑ स॒स्ताम॑बुध्यमाने । आ तू० ॥ ३ ॥

---

[1] °थ्यां१ K. [2] श्मश्रुणि P. [3] प्र॒ष्णु॒ते P, P². [4] तवि॒षीम् P.

नि । स्वा॒प॒य॒ । मि॒थु॒ऽदृशा॑ । स॒स्ताम् । अबु॑ध्यमाने॒ इति॑ । आ । तु । ० ॥ ३ ॥

स॒सन्तु॒ त्या अरा॑तयो॒ बोध॑न्तु शूर रा॒तय॑ः । आ तू० ॥ ४ ॥

स॒सन्तु॑ । त्याः । अरा॑तयः । बोध॑न्तु । शू॒र॒ । रा॒तय॑ः । आ । तु । ० ॥ ४ ॥

समि॑न्द्र गर्द॒भं मृ॑ण नु॒वन्तं॑ पा॒पया॑ऽमु॒या । आ तू० ॥ ५ ॥

सम् । इ॒न्द्र॒ । ग॒र्द॒भम् । मृ॒ण॒ । नु॒वन्त॑म्[1] । पा॒पया॑ । अ॒मुया॑ । आ । तु । ० ॥ ५ ॥

पता॑ति कुण्डृ॒णाच्या॑ दू॒रं वातो॑ व॒नादधि॑ । आ तू० ॥ ६ ॥

पता॑ति । कु॒ण्डृ॒णाच्या॑ । दू॒रम् । वात॑ः । वना॑त् । अधि॑ । आ । तु । ० ॥ ६ ॥

सर्वं॑ परिक्रो॒शं ज॑हि ज॒म्भया॑ कृकदा॒श्व॑म् ।
आ तू न॑ इन्द्र शंसय॒ गोष्वश्वे॑षु शु॒भ्रिषु॑ स॒हस्रे॑षु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्व॑म् । प॒रि॒ऽक्रो॒शम् । ज॒हि॒ । ज॒म्भय॑ । कृ॒क॒दा॒श्व॑म् ।
आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषु॑ । अश्वे॑षु । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥ ७ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि पुरस्तात् संपातात् 'वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यवः' **इति तिस्रः सप्तपदा आवपते सूत्रोक्तप्रकारेण प्रणवेनोपसंतनोति च । तद् उक्तं वैताने—** "षष्ठे 'वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यवः' [2]इति । सप्तपदानामेकैकमवसाय[2] द्वयं संतनोति । द्वयमवसाय द्वयम्" (वैताश्रौ ३२,९) **इति । अस्य अर्थः—सप्तपदानां तिसृणामृचाम् एकैकस्यामृचि एकैकं पदम् अवसाय पदत्रयं प्रणवेनोपसंतनोति । ततः परं पादद्वयमवसाय अपरं पादद्वयं प्रणवेनोपसंतनोति ।**

वि त्वा॑ ततस्रे मिथु॒ना अ॑व॒स्यवो॑ व्र॒जस्य॑ सा॒ता गव्य॑स्य नि॒ःसृज॑ः
सक्ष॑न्त इन्द्र नि॒ःसृज॑ः ।
यद् ग॒व्यन्ता॒ द्वा जना॒ स्व१॒॑र्यन्ता॑ स॒मूह॑सि ।
आ॒विष्करि॑क्र॒द् वृष॑णं सचा॒भुवं॒ वज्र॑मिन्द्र सचा॒भुव॑म् ॥ १ ॥

---

[1] वुवन्तम् P¹.

[2] इति सप्त । पदा° RG.

वि । त्वा॒ । त॒त॒स्रे॒ । मि॒थु॒नाः॑ । अ॒व॒स्यवः॑ । व्र॒जस्य॑ । सा॒ता । गव्य॑स्य । नि॒ःऽसृज॑ः । सक्षन्तः । इ॒न्द्र॒ । नि॒ःऽसृजः । यत् । ग॒व्यन्ता॑ । द्वा । जना॑ । स्वः॑ । यन्ता॑ । स॒म्ऽऊह॑सि । आ॒विः । करि॑क्रत् । वृष॑णम् । स॒चा॒ऽभुव॑म् । वज्र॑म् । इ॒न्द्र॒ । स॒चा॒ऽभुव॑म् ॥ १ ॥

वि॒दुष्टे॑ अ॒स्य वी॒र्य॑स्य पूर॒वः पुरो॒ यदि॑न्द्र॒ शार॑दीर॒वाति॑रः सासहा॒नो अ॒वाति॑रः ।
शास॒स्तमि॑न्द्र॒ मर्त्य॒मय॑ज्युं शवसस्पते ।
म॒हीम॑मुष्णाः पृथि॒वीमि॒मा अ॒पो म॑न्दसा॒न इ॒मा अ॒पः ॥ २ ॥

वि॒दुः । ते॒ । अ॒स्य । वी॒र्य॑स्य[1] । पूर॑वः । पुर॑ः । यत् । इ॒न्द्र॒ । शार॑दीः । अ॒व॒ऽअति॑रः । स॒स॒हा॒नः । अ॒व॒ऽअति॑रः । शास॑ः । तम् । इ॒न्द्र॒ । मर्त्य॑म् । अय॑ज्युम् । श॒व॒सः॒ । प॒ते॒ । म॒हीम् । अ॒मु॒ष्णाः॒ । पृ॒थि॒वीम् । इ॒माः । अ॒पः । म॒न्द॒सा॒नः । इ॒माः । अ॒पः ॥ २ ॥

आदित् ते॑ अ॒स्य वी॒र्य॑स्य चर्कि॑र॒न्मदे॑षु वृषन्नु॒शिजो॒ यदावि॑थ सखीय॒तो यदावि॑थ ।
च॒कर्थ॑ का॒रमे॑भ्य॒ः पृत॑नासु॒ प्रव॑न्तवे ।
ते अ॒न्याम॑न्यां न॒द्यं॑ सनिष्णत श्रव॒स्यन्त॑ः सनिष्णत ॥ ३ ॥

आत् । इत् । ते॒ । अ॒स्य । वी॒र्य॑स्य । च॒र्कि॒र॒न् । मदे॑षु । वृ॒ष॒न् । उ॒शिज॑ः । यत् । आवि॑थ । स॒खि॒ऽय॒तः । यत् । आवि॑थ । च॒कर्थ॑ । का॒रम् । ए॒भ्य॒ः । पृत॑नासु । प्रऽव॑न्तवे । ते । अ॒न्याम्ऽअ॑न्याम् । न॒द्य॑म् । स॒नि॒ष्ण॒त॒ । श्र॒व॒स्यन्त॑ः । स॒नि॒ष्ण॒त॒ ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहन्येव पूर्वोक्तसप्तपदाभ्योऽनन्तरं पुरस्तात् संपातात् ‘वने न वा यो न्यधायि चाकन्’ **इत्यष्टर्चम् आवपते । तद् उक्तं वैताने** — “‘वने न वा यो न्यधायि चाकन्’ इत्यष्टर्चं च” (वैताश्रौ ३२,१०) **इति ।**

तथा छन्दोमानां द्वितीयतृतीययोरह्नोः माध्यंदिने सवने उपरिष्टात् संपाताद् अष्टर्चम् (अ २०,७६), ‘आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी’ (अ २०,७७) **इति सूक्तं चावपते । तद् उक्तं वैताने** — “उत्तरयोरष्टर्चम् ‘आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी’ इति चावपते” (वैताश्रौ ३३,१७) **इति ।** ‘वने न वा यो न्यधायि चाकन्’ **इत्यस्य अष्टर्चम् इति संज्ञा ।**

---

[1] वी॒र्य॑स्य॑ P.

वने॒ न वा॒ यो न्य॑धायि चा॒कं छुचि॑र्वा॒ं स्तोमो॑ भुरणावजीगः ।
यस्येदिन्द्र॑ः पुरु॒दिने॑षु॒ होता॑ नृ॒णां नर्यो॒ नृत॑मः क्ष॒पावा॑न् ॥ १ ॥

वने॑ । न । वा॒ । यः । नि । अ॒धा॒यि॒ । चा॒कन् । शुचि॑ः । वा॒म् । स्तोम॑ः । भु॒र॒णौ॒ । अ॒जी॒ग॒रिति॑ । यस्य॑ । इत् । इन्द्र॑ः । पु॒रु॒ऽदिने॑षु । होता॑ । नृ॒णाम् । नर्य॑ः । नृऽत॑मः । क्ष॒पाऽवा॑न् ॥ १ ॥

प्र ते॑ अ॒स्या उ॒षस॒ः प्राप॑रस्या नृ॒तौ स्या॑म॒ नृत॑मस्य नृ॒णाम् ।
अनु॑ त्रि॒शोक॑ः श॒तमाव॑ह॒न्नॄन् कुत्से॑न॒ रथो॒ यो अस॑त् स॒सवा॑न् ॥ २ ॥

प्र । ते॒ । अ॒स्याः । उ॒षस॑ः । प्र । अप॑रस्याः । नृ॒तौ । स्या॒म॒ । नृऽत॑मस्य । नृ॒णाम् । अनु॑ । त्रि॒ऽशोक॑ः । श॒तम् । आ । अ॒व॒ह॒त् । नॄन् । कुत्से॑न । रथ॑ः । यः । अस॑त् । स॒स॒ऽवान् ॥ २ ॥

कस्ते॒ मद॑ इन्द्र॒ रन्त्यो॑ भूद् दुरो॒ गिरो॑ अ॒भ्यु॑१॒ग्रो वि धा॑व ।
कद् वाहो॑ अ॒र्वागुप॑ मा मनी॒षा आ त्वा॑ शक्यामुप॒मं राधो॒ अन्नै॑ः ॥ ३ ॥

कः । ते॒ । मद॑ः । इ॒न्द्र॒ । रन्त्य॑ः । भूत् । दुर॑ः । गिर॑ः । अ॒भि । उ॒ग्रः । वि । धा॒व॒ । कत् । वाह॑ः । अ॒र्वाक् । उप॑ । मा॒ । म॒नी॒षा । आ । त्वा॒ । श॒क्या॒म् । उ॒प॒ऽमम् । राध॑ः । अन्नै॑ः ॥

कदु॑ द्यु॒म्नमि॑न्द्र॒ त्वाव॑तो॒ नॄन् कया॑ धि॒या क॑रसे॒ कन्न॒ आग॑न् ।
मि॒त्रो न स॒त्य उ॑रुगाय भृ॒त्या अन्ने॑ समस्य॒ यदस॑न्मनी॒षाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊं॒ इति॑ । द्यु॒म्नम् । इ॒न्द्र॒ । त्वाऽव॑तः । नॄन् । कया॑ । धि॒या । क॒र॒से॒ । कत् । न॒ः । आ । अ॒ग॒न् । मि॒त्रः । न । स॒त्यः । उ॒रु॒ऽगा॒य॒ । भृ॒त्यै । अन्ने॑ । स॒म॒स्य॒ । यत् । अस॑न् । म॒नी॒षाः ॥

प्रेर॑य॒ सूरो॒ अर्थं॒ न पा॒रं ये अ॑स्य॒ कामं॑ जनि॒धा इ॑व॒ ग्मन् ।
गिर॑श्च॒ ये ते॑ तुविजात पू॒र्वीर्नर॑ इन्द्र प्रति॒शिक्ष॒न्त्यन्नै॑ः ॥ ५ ॥

प्र । ई॒र॒य॒ । सूर॑ः । अर्थ॑म् । न । पा॒रम् । ये । अ॒स्य॒ । काम॑म् । ज॒नि॒धाःऽइ॑व । ग्मन् । गिर॑ः । च॒ । ये । ते॒ । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । पू॒र्वीः । नर॑ः । इ॒न्द्र॒ । प्र॒ति॒ऽशिक्ष॑न्ति । अन्नै॑ः ॥ ५ ॥

मात्रे॒ नु ते॒ सुमि॑ते इन्द्र पू॒र्वी द्यौर्म॒ज्मना॑ पृथि॒वी काव्ये॑न ।
वरा॑य ते घृ॒तव॑न्तः सु॒तास॒ः स्वाद्म॑न् भवन्तु पी॒तये॒ मधू॑नि ॥ ६ ॥

मात्रे॒ इति॑ । नु । ते॒ । सुमि॑ते॒ इति॒ सुऽमि॑ते । इ॒न्द्र॒ । पू॒र्वी इति॑ । द्यौः । म॒ज्मना॑ । पृ॒थि॒वी । काव्ये॑न । वरा॑य । ते॒ । घृ॒तऽव॑न्तः । सु॒तास॑ः । स्वाद्म॑न् । भ॒व॒न्तु॒ । पी॒तये॑ । मधू॑नि ॥ ६ ॥

आ मध्वो॑ अस्मा असिच॒न्नम॑त्र॒मिन्द्रा॑य पू॒र्णं स हि स॒त्यरा॑धाः[1] ।
स वा॑वृधे॒ वरि॑म॒न्ना पृ॑थि॒व्या अ॒भि क्रत्वा॒ नर्यः॒ पौंस्यै॑श्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः॑ । अ॒स्मै॒ । अ॒सि॒च॒न् । अम॑त्रम् । इन्द्रा॑य । पू॒र्णम् । सः । हि । स॒त्यऽरा॑धाः ।
सः । व॒वृ॒धे॒ । वरि॑मन् । आ । पृ॒थि॒व्याः । अ॒भि । क्रत्वा॑ । नर्यः॑ । पौंस्यैः॑ । च॒ ॥ ७ ॥

व्या॑न॒लिन्द्रः॒[2] पृत॑नाः॒ स्वोजा॒ आस्मै॑ यतन्ते स॒ख्याय॑ पू॒र्वीः ।
आ स्मा॒ रथं॒ न पृत॑नासु तिष्ठ॒ यं भ॒द्रया॑ सुम॒त्या चो॒दया॑से ॥ ८ ॥

वि । आ॒न॒ट् । इन्द्रः॑ । पृत॑नाः । सु॒ऽओजाः॑ । आ । अ॒स्मै॒ । य॒त॒न्ते॒ । स॒ख्याय॑ । पू॒र्वीः ।
आ । स्म॒ । रथ॑म् । न । पृत॑नासु । ति॒ष्ठ॒ । यम् । भ॒द्रया॑[3] । सु॒ऽम॒त्या । चो॒दया॑से ॥ ८ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

छन्दोमानां द्वितीयतृतीययोरह्नोः 'आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी' इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते उक्तः ।

आ स॒त्यो या॑तु म॒घवाँ॑ ऋजी॒षी द्रव॑न्त्वस्य॒ हर॑य॒ उप॑ नः ।
तस्मा॒ इदन्धः॑ सुषुमा सु॒दक्ष॑मि॒हाभि॑पि॒त्वं कर॑ते गृणा॒नः ॥ १ ॥

आ । स॒त्यः । या॒तु॒ । म॒घऽवा॑न् । ऋ॒जी॒षी । द्रव॑न्तु । अ॒स्य॒ । हर॑यः । उप॑ । नः॒ ।
तस्मै॑ । इत् । अन्धः॑ । सु॒सु॒म । सु॒ऽदक्ष॑म् । इ॒ह । अ॒भि॒ऽपि॒त्वम् । क॒र॒ते॒ । गृ॒णा॒नः ॥ १ ॥

अव॑ स्य शू॒राध्व॑नो॒ नान्ते॒ऽस्मिन् नो॑ अ॒द्य सव॑ने म॒न्दध्यै॑ ।
शंसा॑त्यु॒क्थमु॒शनेव॑ वे॒धाश्चि॑कि॒तुषे॑ असु॒र्या॑य॒ मन्म॑ ॥ २ ॥

अव॑ । स्य॒ । शू॒र॒ । अध्व॑नः । न । अन्ते॑[4] । अ॒स्मिन् । नः॒ । अ॒द्य । सव॑ने । म॒न्दध्यै॑ ।
शंसा॑ति । उ॒क्थम् । उ॒शना॑ऽइव । वे॒धाः । चि॒कि॒तुषे॑ । अ॒सु॒र्या॑य । मन्म॑ ॥ २ ॥

क॒विर्न नि॒ण्यं वि॒दथा॑नि॒ साध॒न् वृषा॒ यत् सेकं॑ विपिपा॒नो अर्चा॑त् ।
दि॒व इ॒त्था जीजनत् स॒प्त का॒रूनह्ना॑ चिच्चक्रुर्व॒युना॑ गृ॒णन्तः॑ ॥ ३ ॥

---

[1] °रा॑धः B.
[2] °न॒ळिन्द्र॒ः K, K^m, V, ऋ १०,२९,८; °नडिन्द्र॒ः B^h, C, R, S^m.
[3] भ॒द्राय॑ P.
[4] °न्ते॑>°न्ता॑ P; अते॑ P^2.

क॒विः । न । नि॒ण्यम् । वि॒दथा॑नि । साध॑न् । वृषा॑ । यत् । सेक॑म् । वि॒ऽपि॒पा॒नः । अर्चा॑त् ।
दि॒वः । इ॒त्था । जी॒ज॒न॒त् । स॒प्त । का॒रून् । अह्ना॑ । चि॒त् । च॒क्रुः । व॒युना॑ । गृ॒णन्तः॑ ॥३॥

स्व१॒र्यद् वेदि॑ सु॒दृशी॑कम॒र्कैर्महि॒ ज्योती॑ रुरु॒चुर्यद्ध॒ वस्तोः॑ ।
अ॒न्धा तमां॑सि॒ दुधि॑ता वि॒चक्षे॒ नृभ्य॑श्चकार॒ नृत॑मो अ॒भिष्टौ॑ ॥ ४ ॥

स्वः॑ । यत् । वेदि॑ । सु॒ऽदृशी॑कम् । अ॒र्कैः । महि॑ । ज्योतिः॑ । रु॒रु॒चुः । यत् । ह॒ । वस्तोः॑ ।
अ॒न्धा । तमां॑सि । दुधि॑ता । वि॒ऽचक्षे॑ । नृऽभ्यः॑ । च॒का॒र॒ । नृऽत॑मः । अ॒भिष्टौ॑ ॥ ४ ॥

व॒व॒क्ष इन्द्रो॒ अमि॑तमृजी॒ष्यु१॒भे आ प॑प्रौ॒ रोद॑सी महि॒त्वा ।
अत॑श्चिदस्य महि॒मा वि रे॑च्य॒भि यो विश्वा॒ भुव॑ना ब॒भूव॑ ॥ ५ ॥

व॒व॒क्षे । इन्द्रः॑ । अमि॑तम् । ऋ॒जी॒षी । उ॒भे इति॑ । आ । प॒प्रौ । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा ।
अतः॑ । चि॒त् । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा । वि । रे॒चि॒ । अ॒भि । यः । विश्वा॑ । भुव॑ना । ब॒भूव॑ ॥

विश्वा॑नि श॒क्रो नर्या॑णि वि॒द्वान॒पो रि॑रेच॒ सखि॑भि॒र्निका॑मैः ।
अ॒श्मा॑नं चि॒द्ये बि॑भि॒दुर्वचो॑भिर्व्र॒जं गोम॑न्तमु॒शिजो॒ वि व॑व्रुः ॥६॥

विश्वा॑नि । श॒क्रः । नर्या॑णि । वि॒द्वान् । अ॒पः । रि॒रे॒च॒ । सखि॑ऽभिः । निऽका॑मैः ।
अ॒श्मा॑नम् । चि॒त् । ये । बि॒भि॒दुः । वचः॑ऽभिः । व्र॒जम् । गोऽम॑न्तम् । उ॒शिजः॑ । वि ।
व॒व्रु॒रिति॑ व॒व्रुः ॥ ६ ॥

अ॒पो वृ॒त्रं व॑व्रि॒वांसं॒ परा॑हन् प्राव॑त् ते॒ वज्रं॑ पृथि॒वी सचे॑ताः ।
प्रार्णां॑सि समु॒द्रिया॑ण्यैनो॒ः पति॒र्भवं॒ छव॑सा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अ॒पः । वृ॒त्रम् । व॒व्रि॒ऽवांस॑म् । परा॑ । अ॒ह॒न् । प्र । आ॒व॒त् । ते॒ । वज्र॑म् । पृ॒थि॒वी । स॒ऽचे॑ताः ।
प्र । अर्णां॑सि । स॒मु॒द्रिया॑णि । ऐ॒नोः॒ । पतिः॑ । भव॑न् । शव॑सा । शू॒र॒ । धृ॒ष्णो॒ इति॑ ॥७॥

अ॒पो यदद्रिं॑ पुरुहूत॒ दर्द॑रा॒विर्भु॑वत् स॒रमा॑ पू॒र्व्यं ते॑ ।
स नो॑ ने॒ता वाज॒मा द॑र्षि॒ भूरिं॑ गो॒त्रा रु॒जन्नङ्गि॑रोभिर्गृणा॒नः ॥८॥

अ॒पः । यत् । अद्रि॑म् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । दर्दः॑ । आ॒विः । भु॒व॒त् । स॒रमा॑ । पू॒र्व्यम् । ते॒ । सः ।
नः॒ । ने॒ता । वाज॑म् । आ । द॒र्षि॒ । भूरि॑म् । गो॒त्रा । रु॒जन् । अङ्गि॑रःऽभिः । गृ॒णा॒नः ॥

इति सप्तमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

वाजपेये 'तद् वो गाय' **इति स्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने**—"'तद् वो गाय' इति स्तोत्रियः" (वैताश्रौ २७,१०) इति।

तथा बृहस्पतिसवे 'तद् वो गाय सुते सचा' (अ २०,७८), 'वयमेनमिदा ह्यः' (अ २०,९७) **एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः। तद् उक्तं वैताने**—"बृहस्पतिसवे 'तद् वो गाय सुते सचा', 'वयमेनमिदा ह्यः' इति" (वैताश्रौ ३९,३) इति।

तथा तत्रैव प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनयोः एतावेव उक्थमुखीयं तृचपर्यासश्च भवतः माध्यंदिने पर्यासाद्यतृचवर्जम्। तद् उक्तं वैताने—'सवनयोरुक्थमुखीयतृचपर्यासौ। माध्यंदिने पर्यासाद्यतृचवर्जम्' (वैताश्रौ ३९,३) इति।

तथा सर्वजित्यृषभे मरुत्स्तोमे साहस्रान्त्ये च चतुर्ष्वेकाहेषु 'तद् वो गाय सुते सचा', 'वयमेनमिदा ह्यः' **एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः। तद् उक्तं वैताने**—"सर्वजित्यृषभे मरुत्स्तोमे साहस्रान्त्य 'तद् वो गाय सुते सचा', 'वयमेनमिदा ह्यः' इति" (वैताश्रौ ३९,१८) इति।

तद् वो॑ गाय सु॒ते सचा॑ पुरुहू॒ताय॒ सत्व॑ने। शं यद् गवे॒ न शा॒किने॑ ॥१॥

तत्। व॒ः। गा॒य॒। सु॒ते। सचा॑। पु॒रु॒ऽहू॒ताय॑। सत्व॑ने। शम्। यत्। गवे॑। न। शा॒किने॑ ॥

न घा॒ वसु॒र्नि य॑मते दा॒नं वाज॑स्य॒ गोम॑तः। यत् सी॒मुप॒ श्रव॒द् गिर॑ः ।२।

न। घ॒। वसु॑ः। नि। य॒म॒ते॒[1]। दा॒नम्। वाज॑स्य। गोऽम॑तः। यत्। सी॒म्। उप॑। श्रव॑त्। गिर॑ः ॥

कु॒वित्स॑स्य॒ प्र हि व्र॒जं गोम॑न्तं दस्यु॒हा गम॑त्। शची॑भि॒रप॑ नो[2] वर॒त् ॥ ३ ॥

कु॒वित्ऽस॑स्य। प्र। हि। व्र॒जम्। गोऽम॑न्तम्। द॒स्यु॒ऽहा। गम॑त्। शची॑भिः। अप॑। न॒ः। व॒र॒त् ॥

इति सप्तमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम्।

वाजपेये माध्यंदिने सवने 'इन्द्र क्रतुं न आ भर' (अ २०,७९), 'इन्द्र ज्येष्ठम्' (अ २०,८०), 'उदु त्ये मधुमत्तमाः' (अ २०,५९) **इत्येतेषामन्यतमो विकल्पेन स्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने**—"माध्यंदिने 'इन्द्र क्रतुं न आ भर' इति स्तोत्रियः। 'इन्द्र ज्येष्ठम्', 'उदु त्ये मधुमत्तमाः' इति वा" (वैताश्रौ २७,१२) इति।

तथा विषुवति सौर्यपृष्ठे 'इन्द्र क्रतुं न आ भर', 'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' **इति विकल्पेन स्तोत्रियाऽनुरूपौ भवतः। तद् उक्तं वैताने**—"'इन्द्र क्रतुं न आ भर', 'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' इति वा" (वैताश्रौ ३३,६) इति।

---

[1] य॒म॑ते P.   [2] वो RW.

तथा विश्वजिति वैराजपृष्ठे ‘इन्द्र क्रतुं न आ भर’ **इति इमां पूर्वाभ्यां तृतीयाम् अर्धर्चशःप्रग्रथनां शंसति। तद् उक्तं वैताने**—“‘इन्द्र क्रतुं न आ भर’ इति तृतीयाम्” (वैताश्रौ ३३,१०) इति।

तथा इन्द्रस्तोमाख्ये एकाहे ‘इन्द्र क्रतुं न आ भर’ (अ २०,७९), ‘तव त्यदिन्द्रियं बृहत्’ (अ २०,१०६) **इत्येतौ पृष्ठोक्थस्तोत्रियौ भवतः। तद् उक्तं वैताने**—“इन्द्रस्तोमे ‘इन्द्र क्रतुं न आ भर’, ‘तव त्यदिन्द्रियं बृहत्’ इति” (वैताश्रौ ३९,१४) इति।

तथा विषुवति एकाहीभूते ‘इन्द्र क्रतुं न आ भर’ **इति पृष्ठस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने**—“विषुवति ‘इन्द्र क्रतुं न आ भर’ इति” (वैताश्रौ ४०,१३) इति।

इन्द्र॒ क्रतुं॑ न॒ आ भ॑र पि॒ता पु॒त्रेभ्यो॒ यथा॑ ।
शिक्षा॑ णो[1] अ॒स्मिन् पु॑रुहूत॒ याम॑नि जी॒वा ज्योति॑रशीमहि ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । क्रतु॑म् । न॒ः । आ । भ॒र॒ । पि॒ता । पु॒त्रेभ्य॑ः । यथा॑ ।
शिक्ष॑ । न॒ः । अ॒स्मिन् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । याम॑नि । जी॒वाः । ज्योति॑ः । अ॒शी॒म॒हि॒ ॥ १ ॥

मा नो॒ अज्ञा॑ता वृ॒जना॑ दुरा॒ध्यो॒३॒ माऽशि॑वासो॒ अव॑ क्रमुः ।
त्वया॑ व॒यं प्र॒वत॒ः शश्व॑तीर॒पोऽति॑ शूर तरामसि[2] ॥ २ ॥

मा । न॒ः । अज्ञा॑ताः । वृ॒जना॑ः । दु॒ःऽआ॒ध्य॑ः । मा । अशि॑वासः । अव॑ । क्र॒मु॒ः ।
त्वया॑ । व॒यम् । प्र॒ऽवत॑ः । शश्व॑तीः । अ॒पः । अति॑ । शू॒र॒ । त॒रा॒म॒सि॒[2] ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम्।

वाजपेये माध्यंदिने सवने ‘इन्द्र ज्येष्ठम्’ **इत्यस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः।**

तथा विषुवति सौर्यपृष्ठे अस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः।

इन्द्र॒ ज्येष्ठं॑ न॒ आ भ॑र॒ँ[3] ओजि॑ष्ठं॒ पपु॑रि॒ श्रव॑ः ।
येने॒मे चित्र वज्रहस्त॒ रोद॑सी॒ ओभे[4] सु॑शिप्र॒ प्राः ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । ज्येष्ठ॑म् । न॒ः । आ । भ॒र॒ । ओजि॑ष्ठम् । पपु॑रि । श्रव॑ः ।
येन॑ । इ॒मे इति॑ । चि॒त्र॒ । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । उ॒भे इति॑ । सु॒ऽशि॒प्र॒ । प्राः ॥ १ ॥

---

[1] नो तै ७,५,७,४.
[2] चरामसि Bh,K,R,Cs, P,P²,J.
[3] भ॑र॒ँ B,D.
[4] उभे B.

त्वामु॒ग्रमव॑से चर्षणी॒सहं॒ राज॑न् दे॒वेषु॑ हूमहे ।
विश्वा॒ सु नो॑ विथु॒रा पि॑ब्द॒ना व॑सो॒ऽमित्रा॑न् सुषहा॑न् कृधि ॥ २ ॥

त्वाम् । उ॒ग्रम् । अव॑से । च॒र्ष॒णि॒ऽसह॑म् । राज॑न् । दे॒वेषु॑ । हू॒म॒हे॒ ।
विश्वा॑ । सु । नः॒ । वि॒थु॒रा । पि॒ब्द॒ना । व॒सो॒ इति॑ । अ॒मित्रा॑न् । सु॒ऽसहा॑न् । कृ॒धि॒ ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

अप्तोर्याम्णि क्रतौ माध्यंदिने सवने 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०,८१) **इति स्तोत्रियम् अभितः प्राकृतः स्तोत्रियो भवति ।** 'यदिन्द्र यावतस्त्वम्' (अ २०,८२) **इत्यनुरूपम् अभितः प्राकृतोऽनुरूपः । तद् उक्तं वैताने**—''माध्यंदिने 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्', 'यदिन्द्र यावतस्त्वम्' इति 'स्तोत्रियानुरूपावभितः स्तोत्रियानुरूपौ'' (वैताश्रौ २७, २२) **इति ।**

तथा विश्वजिति वैराजपृष्ठे 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्', 'यदिन्द्र यावतस्त्वम्' **इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ भवतः । तद् उक्तं वैताने**—''विश्वजिति वैराजपृष्ठे 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्', 'यदिन्द्र यावतस्त्वम्' इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ'' (वैताश्रौ ३३,९;१०) **इति ।**

तथा तनूपृष्ठे षडहे 'अभि त्वा शूर नोनुमः' (अ २०,१२१), 'त्वामिद्धि हवामहे' (अ २०,९८), 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०,८१), 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' (अ २०,११७), 'कया नश्चित्र आ भुवत्' (अ २०,१२४), 'रेवतीर्नः सधमादे' (अ २०,१२२) **इति पृष्ठस्तोत्रिया यथाक्रमं भवन्ति । तद् उक्तं वैताने**—''तनूपृष्ठे 'अभि त्वा शूर नोनुमः', 'त्वामिद्धि हवामहे', 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्', 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा', 'कया नश्चित्र आ भुवत्', 'रेवतीर्नः सधमादे' इति'' (वैताश्रौ ४२,९) **इति ।**

यद् द्याव॑ इन्द्र ते श॒तं श॒तं भूमी॑रु॒त स्युः ।
न त्वा॑ वज्रिन्त्स॒हस्रं॒[1] सूर्या॒ अनु॒ न जा॒तम॑ष्ट॒ रोद॑सी ॥ १ ॥

यत् । द्याव॑ः । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । श॒तम् । श॒तम् । भूमीः॑ । उ॒त । स्यु॒रिति॒ स्युः ।
न । त्वा॒ । व॒ज्रि॒न् । स॒हस्र॑म् । सूर्याः॑ । अनु॑ । न । जा॒तम् । अ॒ष्ट॒ । रोद॑सी॒ इति॑ ॥ १ ॥

आ प॑प्राथ महि॒ना वृष्ण्या॑ वृष॒न् विश्वा॑ शविष्ठ॒ शव॑सा ।
अ॒स्माँ अ॑व मघव॒न् गोम॑ति व्र॒जे वज्रि॑[2] चि॒त्राभि॑रू॒तिभि॑ः ॥ २ ॥

---

[1] वज्रिं॑° B,K^{m}; वज्रिन्° B^{h},K,Dc,Cs,

[2] वज्रं॑ B; वज्रिन् K.

आ । प॒प्रा॒थ॒ । म॒हि॒ना । वृष्ण्या॑ । वृ॒ष॒न् । विश्वा॑ । श॒वि॒ष्ठ॒ । शव॑सा ।
अ॒स्मान् । अ॒व॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । गोऽम॑ति । व्र॒जे । वज्रि॑न् । चि॒त्राभि॑ः । ऊ॒तिऽभि॑ः ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

अप्तोर्याम्णि क्रतौ 'यदिन्द्र यावतस्त्वम्' **इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।**

तथा विश्वजिति वैराजपृष्ठे अस्य सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

यदि॑न्द्र॒ याव॑त॒स्त्वमे॒ताव॑द॒हमीशी॑य ।
स्तो॒तार॒मिद् दि॑धिषेय रदावसो॒ न पा॑प॒त्वाय॑ रासीय ॥ १ ॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । याव॑तः । त्वम् । ए॒ताव॑त् । अ॒हम् । ईशी॑य ।
स्तो॒तार॑म् । इत् । दि॒धि॒षे॒य॒ । र॒द॒व॒सो॒ इति॑ रदऽवसो । न । पा॒प॒ऽत्वाय॑ । रा॒सी॒य॒ ॥ १ ॥

शिक्षे॑य॒मिन्म॑हय॒ते दि॒वेदि॑वे रा॒य आ कु॑हचि॒द्विदे॑ ।
न॒हि त्वद॒न्यन्म॑घवन् न॒ आप्यं॒ वस्यो॒ अस्ति॑ पि॒ता च॒न ॥ २ ॥

शिक्षे॑यम् । इत् । म॒ह॒ऽय॒ते । दि॒वेऽदि॑वे । रा॒यः । आ । कु॒ह॒चि॒त्ऽविदे॑ ।
न॒हि । त्वत् । अ॒न्यत् । म॒घ॒ऽव॒न् । न॒ः । आप्य॑म् । वस्य॑ः । अस्ति॑ । पि॒ता । च॒न ॥२॥

इति सप्तमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ।

अप्तोर्याम्णि प्राकृतसामप्रगाथादनन्तरम् 'इन्द्र त्रिधातु शरणम्' **इति सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं वैताने —** "सामप्रगाथाद् 'इन्द्र त्रिधातु शरणम्' इति सामप्रगाथः" (वैताश्रौ २७,२२;२३) **इति ।**

तथा विश्वजिति वैराजपृष्ठे 'इन्द्र त्रिधातु शरणम्' **इति सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं वैताने —** " 'इन्द्र त्रिधातु शरणम्' इति सामप्रगाथः" (वैताश्रौ ३३,११) इति ।

इन्द्र॑ त्रि॒धातु॑ शर॒णं त्रि॒वरू॑थं स्वस्ति॒मत् ।
छ॒र्दिर्य॑च्छ म॒घव॑द्भ्यश्च॒ मह्यं॑ च या॒वया॑ दि॒द्युमे॑भ्यः ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । त्रि॒ऽधातु॑ । श॒र॒णम् । त्रि॒ऽवरू॑थम् । स्व॒स्ति॒ऽमत् ।
छ॒र्दिः । य॒च्छ॒ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । च॒ । मह्य॑म् । च॒ । य॒वय॑ । दि॒द्युम् । ए॒भ्य॒ः ॥ १ ॥

ये ग॑व्य॒ता मन॑सा॒ शत्रु॑माद॒भुर॑भिप्र॒घ्नन्ति॑ धृष्णु॒या ।
अध॑ स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनू॒पा अन्त॑मो भव ॥ २ ॥

ये । ग॒व्य॒ता । मन॑सा । शत्रु॑म् । आ॒ऽद॒भुः । अ॒भि॒ऽप्र॒घ्नन्ति॑ । धृ॒ष्णु॒ऽया ।
अध॑ । स्म॒ । न॒: । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒ण॒: । त॒नू॒ऽपाः । अन्त॑मः । भ॒व॒ ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके द्वादशं सूक्तम् ।

चतुर्विंशे द्वितीयेऽहनि प्रातःसवने 'इन्द्रा याहि चित्रभानो' **इति विकल्पेन आज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने**—" 'इन्द्रा याहि चित्रभानो' इति वा" (वैताश्रौ ३१,१६) **इति ।**

तथा छन्दोमाख्येषु त्रिष्वहःसु प्रातःसवने अस्य 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७) **इत्यनेन सह विनियोग उक्तः ।**

तथा चतुर्विंशे सांवत्सरिके एकाहीभूते 'इन्द्रा याहि चित्रभानो' (२०,८४), 'मा चिदन्यद् वि शंसत' (अ २०,८५) **इत्याज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने**— "चतुर्विंशे 'इन्द्रा याहि चित्रभानो', 'मा चिदन्यद् वि शंसत' इति" (वैताश्रौ ४०,११) **इति ।**

इन्द्रा या॑हि चित्रभानो सु॒ता इ॒मे त्वा॒यव॑: । अण्वी॑भि॒स्तना॑ पू॒तास॑: ॥१॥

इन्द्र॑ । आ । या॒हि॒ । चि॒त्र॒भा॒नो॒ इति॑ चित्रऽभानो । सु॒ताः । इ॒मे । त्वा॒ऽयव॑: । अण्वी॑भिः । तना॑ । पू॒तास॑: ॥ १ ॥

इन्द्रा या॑हि धि॒येषि॒तो विप्र॑जूतः सु॒ताव॑तः । उप॒ ब्रह्मा॑णि वा॒घत॑: ॥२॥

इन्द्र॑ । आ । या॒हि॒ । धि॒या । इ॒षि॒तः । विप्र॑ऽजूतः । सु॒तऽव॑तः । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । वा॒घत॑: ॥ २ ॥

इन्द्रा या॑हि॒ तूतु॑जान॒ उप॒ ब्रह्मा॑णि हरिवः । सु॒ते द॑धिष्व न॒श्चन॑: ॥ ३ ॥

इन्द्र॑ । आ । या॒हि॒ । तूतु॑जानः । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । ह॒रि॒ऽव॒: । सु॒ते । द॒धि॒ष्व॒ । न॒: । चन॑: ॥

इति सप्तमेऽनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ।

चतुर्विंशे माध्यंदिने सवने 'मा चिदन्यद् वि शंसत' (अ २०,८५,१;२), 'यच्चिद्धि त्वा जना इमे' (अ २०,८५,३;४) **इति विकल्पेन पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ भवतः । तद् उक्तं वैताने**— " 'मा चिदन्यद् वि शंसत', 'यच्चिद्धि त्वा जना इमे' इति वा" (वैताश्रौ ३१,१८) **इति ।**

तथा चतुर्विंशे सांवत्सरिके एकाहीभूते 'मा चिदन्यद् वि शंसत' **इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते उक्तः ।**

मा चि॑द॒न्यद् वि शं॑सत॒ सखा॑यो॒ मा रि॑षण्यत ।
इन्द्र॒मित् स्तो॑ता॒ वृष॑णं॒ सचा॑ सु॒ते मुहु॑रु॒क्था च॑ शंसत ॥ १ ॥

मा । चि॒त् । अ॒न्यत् । वि । शं॒स॒त॒[१] । सखा॑यः । मा । रि॒ष॒ण्य॒त॒ ।
इन्द्र॑म् । इत् । स्तो॒त॒ । वृष॑णम् । सचा॑ । सु॒ते । मुहुः॑ । उ॒क्था । च॒ । शं॒स॒त॒ ॥ १ ॥

अ॒व॒क्र॒क्षिणं॑ वृ॒ष॒भं य॑था॒ऽजुरं॒ गां न च॑र्ष॒णी॒सह॑म् ।
वि॒द्वेष॑णं सं॒वन॑नोभयंक॒रं मंहि॑ष्ठमुभया॒विन॑म् ॥ २ ॥

अ॒व॒ऽक्र॒क्षिण॑म् । वृ॒ष॒भम् । य॒था॒ । अ॒जुर॑म् । गाम् । न । च॒र्ष॒णि॒ऽसह॑म् ।
वि॒ऽद्वेष॑णम् । स॒म्ऽवन॑ना । उ॒भ॒य॒म्ऽक॒रम् । मंहि॑ष्ठम् । उ॒भ॒या॒विन॑म्[२] ॥ २ ॥

यच्चि॒द्धि त्वा॒ जना॑ इ॒मे नाना॒ हव॑न्त ऊ॒तये॑ ।
अ॒स्माकं॒ ब्रह्मे॒दमि॑न्द्र भूतु ते॒ऽहा॒ विश्वा॑ च॒ वर्ध॑नम् ॥ ३ ॥

यत् । चि॒त् । हि । त्वा॒ । जना॑ः । इ॒मे । नाना॑ । हव॑न्ते । ऊ॒तये॑ ।
अ॒स्माक॑म् । ब्रह्म॑ । इ॒दम् । इ॒न्द्र॒ । भू॒तु॒ । ते॒ । अहा॑ । विश्वा॑ । च॒ । वर्ध॑नम् ॥ ३ ॥

वि त॑र्तूर्यन्ते मघवन् विप॒श्चितो॒ऽर्यो वि॒पो जना॑नाम् ।
उप॑ क्रमस्व पुरु॒रूप॒मा भ॑र॒ वाजं॒ नेदि॑ष्ठमू॒तये॑ ॥ ४ ॥

वि । त॒र्तु॒र्य॒न्ते॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । वि॒प॒ःऽचित॑ः । अ॒र्यः । विप॑ः । जना॑नाम् ।
उप॑ । क्र॒म॒स्व॒ । पु॒रु॒ऽरूप॑म् । आ । भ॒र॒ । वाज॑म् । नेदि॑ष्ठम् । ऊ॒तये॑ ॥ ४ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ।

संवत्सरे माध्यंदिने सवने सामप्रगाथाद् अनन्तरम् ‘ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि’ **इति आरम्भणीया भवति । तद् उक्तं वैताने**—“‘ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि’ इत्यारम्भणीया” (वैताश्रौ ३५,१३) इति ।

ब्रह्म॑णा ते ब्रह्म॒युजा॑ युनज्मि॒[३] हरी॒ सखा॑या सध॒माद॑ आ॒शू ।
स्थि॒रं रथं॑ सु॒खमि॑न्द्राधि॒तिष्ठ॑न् प्रजा॒नन् वि॒द्वाँ उप॑ याहि॒ सोम॑म् ॥ १ ॥

---

[१] शँ॒स॒त॒ P,P^{2}, Cp.　[२] °या॒मिन॑म् P.　[३] युनय्मि॒ B,Cs.

ब्रह्म॑णा । ते॒ । ब्र॒ह्म॒ऽयुजा॑ । यु॒न॒ज्मि॒ । हरी॒ इति॑ । सखा॑या । स॒ध॒ऽमादे॑[1] । आ॒शू इति॑ ।
स्थि॒रम् । रथ॑म् । सु॒ऽखम् । इ॒न्द्र॒ । अ॒धि॒ऽतिष्ठ॑न् । प्र॒ऽजा॒नन् । वि॒द्वान् । उप॑ । या॒हि॒ । सोम॑म् ॥

इति सप्तमेऽनुवाके पञ्चदशं सूक्तम् ।

द्वितीये छन्दोमेऽहनि 'अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुम्' (अ २०,८७), 'यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तान्' (अ २०,८८), 'अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्' (अ २०,८९) **इत्यैकाहिकानि भवन्ति । तद् उक्तं वैताने**—"'द्वितीये अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुम्', 'यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तान्', 'अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्' इत्यैकाहिकानि" (वैताश्रौ ३३,१९) **इति ।**

तथा तृतीये छन्दोमेऽहनि 'अध्वर्यवोऽरुणम्' (अ २०,८७), 'यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावा' (अ २०,९०), 'आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय' (अ २०,९४) **इत्येतानि ऐकाहिकानि भवन्ति । तद् उक्तं वैताने**— "'तृतीये अध्वर्यवोऽरुणम्', 'यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावा', 'आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय' इति" (वैताश्रौ ३३,२०) **इति ।**

अध्व॑र्यवोऽरु॒णं दु॒ग्धमं॒शुं जु॒होत॑न वृष॒भाय॑ क्षि॒तीनाम् ।
गौ॒राद् वेदी॑याँ अव॒पान॒मिन्द्रो॑ वि॒श्वाहेद्या॑ति सु॒तसो॑ममि॒च्छन् ॥ १ ॥

अध्व॑र्यवः । अ॒रु॒णम् । दु॒ग्धम् । अं॒शुम् । जु॒होत॑न । वृ॒ष॒भाय॑ । क्षि॒तीनाम् ।
गौ॒रात् । वेदी॑यान् । अ॒व॒ऽपान॑म् । इन्द्रः॑ । वि॒श्वाहा॑ । इत् । या॒ति॒ । सु॒तऽसो॑मम् । इ॒च्छन् ॥१॥

यद् द॑धि॒षे प्र॒दिवि॒ चार्वन्नं॑ दि॒वेदि॑वे पी॒तिमिद॑स्य वक्षि ।
उ॒त हृ॒दोत मन॑सा जुषा॒ण उ॒शन्नि॑न्द्र॒ प्रस्थि॑तान् पाहि॒ सोमा॑न् ॥ २ ॥

यत् । द॒धि॒षे । प्र॒ऽदिवि॑ । चारु॑ । अन्न॑म् । दि॒वेऽदि॑वे । पी॒तिम् । इत् । अ॒स्य॒ । व॒क्षि॒ ।
उ॒त । हृ॒दा । उ॒त । मन॑सा । जु॒षा॒णः । उ॒शन् । इ॒न्द्र॒ । प्रऽस्थि॑तान् । पा॒हि॒ । सोमा॑न् ॥२॥

ज॒ज्ञा॒नः सोमं॒ सह॑से पपा॒थ प्र ते॑ मा॒ता म॑हि॒मान॑मुवाच ।
एन्द्र॑ पप्रा॒थो॒र्व॑१॒न्तरि॑क्षं यु॒धा दे॒वेभ्यो॒ वरि॑वश्चकर्थ ॥ ३ ॥

ज॒ज्ञा॒नः । सोम॑म् । सह॑से । प॒पा॒थ॒ । प्र । ते॒ । मा॒ता । म॒हि॒मान॑म् । उ॒वा॒च॒ ।
आ । इ॒न्द्र॒ । प॒प्रा॒थ॒ । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् । यु॒धा । दे॒वेभ्यः॑ । वरि॑वः । च॒क॒र्थ॒ ॥ ३ ॥

यद् यो॒धया॑ मह॒तो मन्य॑माना॒न् साक्षा॑म॒ तान् बा॒हुभिः॒ शाश॑दानान् ।
यद्वा॒ नृभि॒र्वृत॑ इन्द्राभि॒युध्या॒स्तं त्वया॒जिं सौ॑श्रव॒सं ज॑येम ॥ ४ ॥

---

[1] °मदे॑ P.

यत् । यो॒धया॑ः । म॒ह॒तः । मन्य॑मानान् । साक्षा॑म । तान् । बा॒हुऽभि॑ः । शाश॑दानान् ।
यत् । वा॒ । नृऽभि॑ः । वृत॑ः । इ॒न्द्र॒ । अ॒भि॒ऽयुध्या॑ः । तम् । त्वया॑ । आ॒जिम् । सौ॒श्र॒व॒सम् । ज॒ये॒म ॥

प्रेन्द्र॑स्य वोचं प्रथ॒मा कृतानि॒ प्र नूत॑ना म॒घवा॒ या च॒कार॑ ।
य॒देददे॑वी॒रस॑हिष्ट मा॒या अथा॑भव॒त् केव॑ल॒ः सोमो॑ अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्र॑स्य । वो॒च॒म् । प्र॒थ॒मा । कृतानि॑ । प्र । नूत॑ना । म॒घऽवा॑ । या । च॒कार॑ ।
य॒दा । इत् । अदे॑वीः । अस॑हिष्ट । मा॒याः । अथ॑ । अ॒भ॒व॒त् । केव॑लः । सोम॑ः । अ॒स्य॒ ॥ ५ ॥

तवे॒दं विश्व॑म॒भित॑ः पश॒व्यं॑१ यत् पश्य॑सि॒ चक्ष॑सा॒ सूर्य॑स्य ।
गवा॑मसि॒ गोप॑ति॒रेक॑ इन्द्र भक्षी॒महि॑ ते॒ प्रय॑तस्य॒ वस्व॑ः ॥ ६ ॥

तव॑ । इ॒दम् । विश्व॑म् । अ॒भित॑ः । प॒श॒व्य॑म् । यत् । पश्य॑सि । चक्ष॑सा । सूर्य॑स्य ।
गवा॑म् । अ॒सि॒ । गोऽप॑तिः । एक॑ः । इ॒न्द्र॒ । भ॒क्षी॒महि॑ । ते॒ । प्रऽय॑तस्य । वस्व॑ः ॥ ६ ॥

बृह॑स्पते यु॒वमिन्द्र॑श्च॒ वस्वो॑ दि॒व्यस्ये॑शाथे उ॒त पार्थि॑वस्य ।
ध॒त्तं र॒यिं स्तु॑व॒ते की॒रये॑ चिद् यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ७ ॥

बृह॑स्पते । यु॒वम् । इन्द्र॑ः । च॒ । वस्व॑ः । दि॒व्यस्य॑ । ई॒शा॒थे॒ इति॑ । उ॒त । पार्थि॑वस्य ।
ध॒त्तम् । र॒यिम् । स्तु॒व॒ते । की॒रये॑ । चि॒त् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । न॒ः ॥ ७ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके षोडशं सूक्तम् ।

द्वितीये छन्दोमेऽहनि ‘यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तान्’ **इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।**

यस्त॒स्तम्भ॒ सह॑सा॒ वि ज्मो[1] अन्ता॒न् बृह॒स्पति॑स्त्रिषध॒स्थो रवे॑ण ।
तं प्र॒त्नास॒ ऋष॑यो॒ दीध्या॑नाः पु॒रो विप्रा॑ दधिरे म॒न्द्रजि॑ह्वम् ॥ १ ॥

यः । त॒स्तम्भ॑ । सह॑सा । वि । ज्मः । अन्ता॑न् । बृह॒स्पति॑ः । त्रि॒ऽस॒ध॒स्थः । रवे॑ण ।
तम् । प्र॒त्नास॑ः । ऋष॑यः । दीध्या॑नाः । पु॒रः । विप्रा॑ः । द॒धि॒रे॒ । म॒न्द्रऽजि॑ह्वम् ॥ १ ॥

धु॒नेत॑यः सुप्रके॒तं[2] मद॑न्तो॒ बृह॑स्पते अ॒भि ये न॑स्तत॒स्रे ।
पृष॑न्तं सृ॒प्रमद॑ब्धमू॒र्वं[3] बृह॑स्पते॒ रक्ष॑तादस्य॒ योनि॑म् ॥ २ ॥

---

[1] ग्मो B, [2] सुप्रकु॒तं B. [3] °मू॒र्मिं K,K^{m},

धु॒न॑ऽइतयः । सु॒ऽप्र॒के॒तम् । मद॑न्तः । बृह॑स्पते । अ॒भि । ये । न॒ः । त॒त॒स्रे ।
पृष॑न्तम् । सृ॒प्रम् । अद॑ब्धम् । ऊ॒र्वम् । बृह॑स्पते । रक्ष॑तात् । अ॒स्य॒ । योनि॑म् ॥ २ ॥

बृह॑स्पते॒ या प॑र॒मा प॑रा॒वद॒त आ त॑ ऋत॒स्पृशो॒ नि षे॑दुः ।
तुभ्यं॑ खा॒ता अ॑व॒ता अद्रि॑दुग्धा॒ मध्व॑[1] श्चोतन्त्य॒भितो॑ विर॒प्शम् ॥ ३ ॥

बृह॑स्पते[2] । या । प॒र॒मा । प॒रा॒ऽवत् । अत॑ः । आ । ते॒ । ऋ॒त॒ऽस्पृश॑ः । नि । से॒दु॒ः ।
तुभ्य॑म् । खा॒ताः । अ॒व॒ताः । अद्रि॑ऽदुग्धाः । मध्व॑ः । श्चो॒त॒न्ति॒ । अ॒भित॑ः । वि॒ऽर॒प्शम्[3] ॥३॥

बृह॒स्पति॑ः प्रथ॒मं जाय॑मानो म॒हो ज्योति॑षः पर॒मे व्यो॑मन् ।
स॒प्तास्य॑स्तुविजा॒तो रवे॑ण॒ वि स॒प्तर॑श्मिरधम॒त् तमां॑सि ॥ ४ ॥

बृह॒स्पति॑ः । प्र॒थ॒मम् । जाय॑मानः । म॒हः । ज्योति॑षः । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् ।
स॒प्तऽआ॑स्यः । तु॒वि॒ऽजा॒तः । रवे॑ण । वि । स॒प्तऽर॑श्मिः । अ॒ध॒म॒त् । तमां॑सि ॥ ४ ॥

स सु॒ष्टुभा॒ स ऋक्व॑ता ग॒णेन॑ व॒लं रु॑रोज फलि॒गं रवे॑ण ।
बृह॒स्पति॑रु॒स्रिया॑ हव्य॒सूद॒ः कनि॑क्रद॒द् वाव॑शती॒रुदा॑जत् ॥ ५ ॥

सः । सु॒ऽस्तुभा॑ । सः । ऋक्व॑ता । ग॒णेन॑ । व॒लम् । रु॒रो॒ज॒ । फ॒लि॒ऽगम् । रवे॑ण ।
बृह॒स्पति॑ः । उ॒स्रिया॑ः । ह॒व्य॒ऽसूद॑ः । कनि॑क्रदत् । वाव॑शतीः । उत् । आ॒ज॒त् ॥ ५ ॥

ए॒वा पि॒त्रे वि॒श्वदे॑वाय॒ वृष्णे॑ य॒ज्ञैर्वि॑धेम॒ नम॑सा ह॒विर्भि॑ः ।
बृह॑स्पते सुप्र॒जा वी॒रव॑न्तो व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो र॒यीणा॑म् ॥ ६ ॥

ए॒व । पि॒त्रे । वि॒श्वऽदे॑वाय । वृष्णे॑ । य॒ज्ञैः । वि॒धे॒म॒ । नम॑सा[4] । ह॒विःऽभि॑ः ।
बृह॑स्पते । सु॒ऽप्र॒जाः । वी॒रऽव॑न्तः । व॒यम् । स्या॒म॒ । पत॑यः । र॒यीणा॑म् ॥ ६ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके सप्तदशं सूक्तम् ।

द्वितीये छन्दोमेऽहनि 'अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्' इत्यस्य विनियोगः 'अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुम्' (अ २०,८७) इत्यनेन सह उक्तः ।

अस्ते॑व॒ सु प्र॑त॒रं लाय॒मस्य॒न् भूष॑न्निव॒ प्र भ॑रा॒ स्तोम॑मस्मै ।
वा॒चा वि॑प्रास्तरत॒ वाच॑म॒र्यो नि रा॑मय जरित॒ः सोम॒ इन्द्र॑म् ॥ १ ॥

---

[1] मध्व॑ः E. ऋ ४,५०,३. [2] बृह॑ते P,P² [3] °र॒प्शिम् P,P²,J. [4] मनं॑सा P.

अस्ता॑ऽइव । सु । प्र॒ऽत॒रम् । लाय॑म् । अस्य॑न् । भूष॑न्ऽइव । प्र । भ॒र॒ । स्तोम॑म् । अ॒स्मै॒ ।
वा॒चा । वि॒प्राः॒ । त॒र॒त॒ । वाच॑म् । अ॒र्यः । नि । र॒म॒य॒ । ज॒रि॒त॒रिति॑ । सोमे॑ । इन्द्र॑म् ॥ १ ॥

दोहे॑न॒ गामुप॑ शिक्षा॒ सखा॑यं॒ प्र बो॑धय जरितर्जा॒रमिन्द्र॑म् ।
कोशं॒[1] न पू॒र्णं वसु॑ना॒ न्यृ॑ष्ट॒मा च्या॑वय मघ॒देया॑य॒ शूर॑म् ॥ २ ॥

दोहे॑न । गाम् । उप॑ । शि॒क्ष॒ । सखा॑यम् । प्र । बो॒ध॒य॒ । ज॒रि॒तः॒ । जा॒रम् । इन्द्र॑म् ।
कोश॑म् । न । पू॒र्णम् । वसु॑ना । निऽऋ॑ष्टम् । आ । च्य॒व॒य॒ । म॒घ॒ऽदेया॑य । शूर॑म् ॥ २ ॥

किम॒ङ्ग त्वा॑ मघवन् भो॒जमा॑हुः शिशी॒हि 'मा॑ शिश॒यं'[2] त्वा॑ शृणोमि ।
अप्न॑स्वती॒ मम॒ धीर॑स्तु शक्र वसु॒विदं॒ भग॑मि॒न्द्रा भ॑रा नः ॥ ३ ॥

किम् । अ॒ङ्ग । त्वा॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । भो॒जम् । आ॒हुः॒ । शि॒शी॒हि । मा॒ । शि॒श॒यम् । त्वा॒ । शृ॒णो॒मि॒ ।
अप्न॑स्वती । मम॑ । धीः । अ॒स्तु॒ । श॒क्र॒ । व॒सु॒ऽविद॑म् । भग॑म् । इ॒न्द्र॒ । आ । भ॒र॒ । नः॒ ॥ ३ ॥

त्वां जना॑ ममस॒त्येष्विन्द्र संतस्था॒ना वि ह्व॑यन्ते समी॒के ।
अत्रा॒ युजं॑ कृणुते॒ यो ह॒विष्मा॒न्नासु॑न्वता स॒ख्यं व॑ष्टि॒ शूर॑ः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जना॑ः । म॒म॒ऽस॒त्येषु॑ । इ॒न्द्र॒ । स॒म्ऽत॒स्था॒नाः । वि । ह्व॒य॒न्ते॒ । स॒म्ऽई॒के ।
अत्र॑ । युज॑म् । कृ॒णु॒ते॒ । यः । ह॒विष्मा॑न् । न । असु॑न्वत । स॒ख्यम् । व॒ष्टि॒ । शूर॑ः ॥ ४ ॥

धन॒ं न स्प॒न्द्रं[3] ब॑हु॒लं यो अ॑स्मै ती॒व्रान्त्सोमा॑ँ आसु॒नोति॒ प्रय॑स्वान्[4] ।
तस्मै॒ शत्रू॑न्त्सु॒तुका॑न् प्रा॒तरह्नो॒ नि स्वष्ट्रा॑न् यु॒वति॒ हन्ति॑ वृ॒त्रम् ॥ ५ ॥

धन॑म् । न । स्प॒न्द्रम् । ब॒हु॒लम् । यः । अ॒स्मै॒ । ती॒व्रान् । सोमा॑न् । आ॒ऽसु॒नोति॑ । प्रय॑स्वान् ।
तस्मै॑ । शत्रू॑न् । सु॒ऽतुका॑न् । प्रा॒तः । अह्न॑ः । नि । सु॒ऽअष्ट्रा॑न् । यु॒वति॑ । हन्ति॑ । वृ॒त्रम् ॥ ५ ॥

यस्मि॑न् व॒यं द॑धि॒मा शंस॒मिन्द्रे॒ यः शि॒श्राय॑ म॒घवा॒ काम॑म॒स्मे ।
आ॒राच्चि॒त् सन् भ॑यताम॒स्य॒ शत्रु॒र्न्य॑स्मै[5] द्यु॒म्ना जन्या॑ नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मि॑न् । व॒यम् । द॒धि॒म । शंस॑म्[6] । इन्द्रे॑ । यः । शि॒श्राय॑ । म॒घऽवा॑ । काम॑म् । अ॒स्मे
इति॑ । आ॒रात् । चि॒त् । सन् । भ॒य॒ता॒म् । अ॒स्य॒ । शत्रु॑ः । नि । अ॒स्मै॒ । द्यु॒म्ना । जन्या॑ ।
न॒म॒न्ता॒म् ॥ ६ ॥

---

[1] कशुं B,B^h,K,K^m.
[2] मा शिशयं RW.
[3] स्यु॒न्द्रं RW. PW. GW.
[4] पर्यं B.
[5] शत्रुर्न्यस्मै B^h,K,K^m,Dc,Cs.
[6] शँस॑म् P,P^2.

आ॒राच्छत्रु॒मप॑ बाधस्व दू॒रमु॒ग्रो यः शम्ब॑ः पुरुहूत॒ तेन॑ ।
अ॒स्मे धे॑हि॒ यव॑म॒द् गोम॑दिन्द्र कृ॒धी धियँ॑ जरि॒त्रे वाज॑रत्नाम् ॥ ७ ॥

आ॒रात् । शत्रु॑म् । अप॑ । बा॒ध॒स्व॒ । दू॒रम् । उ॒ग्रः । यः । शम्ब॑ः । पु॒रु॒ऽहू॒त । तेन॑ ।
अ॒स्मे इति॑ । धे॒हि॒ । यव॑ऽमत् । गोऽम॑त् । इ॒न्द्र॒ । कृ॒धि । धिय॑म् । ज॒रि॒त्रे । वाज॑ऽरत्नाम् ॥७॥

प्र यम॒न्तर्वृ॑षस॒वासो॒ अग्म॑न्[1] ती॒व्राः सोमा॑ बहु॒लान्ता॑स॒ इन्द्र॑म् ।
नाह॑ दा॒मानँ॑ म॒घवा॒ नि यँ॑स॒न् नि सु॒न्व॒ते व॑हति॒ भूरि॑ वा॒मम् ॥ ८ ॥

प्र । यम्[2] । अ॒न्तः । वृ॒ष॒ऽस॒वास॑ः । अग्म॑न् । ती॒व्राः । सोमा॑ः । ब॒हु॒लऽअ॑न्तासः । इन्द्र॑म् ।
न । अह॑ । दा॒मान॑म् । म॒घऽवा॑ । नि । यं॒स॒त् । नि । सु॒न्व॒ते । व॒ह॒ति॒ । भूरि॑ । वा॒मम् ॥

[3]उ॒त प्र॒हामति॑दीवा जयति कृ॒तमि॑व श्व॒घ्नी वि चि॑नोति का॒ले ।
यो दे॒वका॑मो॒ न धनँ॑ रु॒णद्धि॒ समित् तं रा॒यः सृ॑जति स्व॒धाभि॑ः ॥ ९ ॥

उ॒त । प्र॒ऽहाम् । अति॑ऽदीवा । ज॒य॒ति॒ । कृ॒तम्ऽइ॑व । श्व॒ऽघ्नी । वि । चि॒नो॒ति॒ । का॒ले ।
यः । दे॒वऽका॑मः । न । धन॑म् । रु॒णद्धि॑ । सम् । इत् । तम् । रा॒यः । सृ॒ज॒ति॒ । स्व॒धाभि॑ः ॥

गोभि॑ष्टरे॒मामति॑ दु॒रेवां॒ यवे॑न वा॒ क्षुधँ॑ पुरुहूत॒ विश्वेँ॑† ।
व॒यं राज॑सु‡ प्रथ॒मा धना॒न्यरि॑ष्टासो* वृ॒जनीभि॑र्जयेम$ ॥ १० ॥[3]

गोभि॑ः । त॒रे॒म॒ । अम॑तिम् । दुः॒ऽएवा॑म् । यवे॑न । वा॒ । क्षुध॑म् । पु॒रु॒ऽहू॒त । विश्वे॑ ।
व॒यम् । राज॑ऽसु । प्र॒थ॒माः । धना॑नि । अरि॑ष्टासः । वृ॒ज॒नीभि॑ः । ज॒ये॒म॒ ॥ १० ॥

बृह॒स्पति॑र्न॒ः परि॑ पातु प॒श्चादु॒तोत्त॑रस्मा॒दध॑रादघा॒योः ।
इन्द्र॑ः पु॒रस्ता॑दु॒त म॑ध्य॒तो न॒ः सखा॒ सखि॑भ्यो॒ वरी॑यः[4] कृणोतु ॥ ११ ॥

---

[1] अग्नं॑° B. [2] इ॒यम् P. [3] अन्यहस्तलेखवत् Sm अपि मन्त्रावेतौ पूर्वं (अ ७,५२,६;७) गताविति कृत्वैनयोः प्रतीकमात्रं ददाति । पश्चात्स पुनरेतन्मन्त्रद्वयम् ऋ. (१०,४२,९;१०) RW. संवादि पठति–

उ॒त प्र॒हाम॑ति॒ दीव्या॑ जयति(जयाति RW. ऋ.) कृ॒तं यच्छ्व॒घ्नी वि॑चि॒नोति॑ का॒ले ।
यो दे॒वका॑मो॒ न धना॑ रुणद्धि॒ समित्तं॑ रा॒या सृ॑जति स्व॒धावा॑न् ॥
गोभि॑ष्टरे॒मामतिं॑ दु॒रेवां॒ यवे॑न॒ क्षुधं॑ पुरुहूत॒ विश्वा॑म् ।
व॒यं राज॑भिः प्रथ॒मा धना॑न्य॒स्माके॑न वृ॒जने॑ना जयेम ॥ १० ॥

† विश्राम् पै १७,३५,६. ‡ राजानः पै. * धनानामरि° पै, $ °भिस्तरेम पै.

[4] वरि॑वः RW. ऋ १०,४२,११.

बृह॒स्पति॑ः । न॒ः । परि॑ । पा॒तु॒ । प॒श्चात् । उ॒त । उत्ऽत॑रस्मात् । अध॑रात् । अ॒घ॒ऽयोः ।
इन्द्र॑ः । पु॒रस्ता॑त् । उ॒त । म॒ध्य॒तः । न॒ः । सखा॑ । सखि॑ऽभ्यः । वरी॑यः । कृ॒णो॒तु॒ ॥ ११ ॥

इति सप्तमेऽनुवाकेऽष्टादशं सूक्तम् ।

तृतीये छन्दोमेऽहनि 'यो अद्रिभित्' **इत्यस्य विनियोगः** 'अध्वर्यवोऽरुणम्' **(अ २०,८७) इत्यनेन सह उक्तः ।**

तथा उभयोर्द्वितीयतृतीययोरह्नोरैकाहिकानां सूक्तानां मध्यमस्य आदावन्ते वा 'यो अद्रिभित्' **(अ २०,९०),** 'इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता नः' **(अ २०,९१) इत्येतयोर्यथाक्रमम् एकैकं शंसति । तद् उक्तं वैताने—** "'यो अद्रिभित्', 'इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता नः' इत्युभयोरेकैकं मध्यमस्यादावन्त्ये वा" **(वैताश्रौ ३३,२१) इति ।**

यो अ॑द्रि॒भित् प्र॑थम॒जा ऋ॒ताव॒ा बृह॒स्पति॑राङ्गि॒र॒सो ह॒विष्मा॑न् ।
द्वि॒बर्ह॑ज्मा प्राघर्म॒सत् पि॒ता न॒ आ रोद॑सी वृष॒भो रो॑रवीति ॥ १ ॥

यः । अ॒द्रि॒ऽभित् । प्र॒थ॒म॒ऽजाः । ऋ॒त॒ऽवा॑ । बृह॒स्पति॑ः । आ॒ङ्गि॒र॒सः । ह॒विष्मा॑न् ।
द्वि॒बर्ह॑ऽज्मा । प्रा॒घ॒र्म॒ऽसत् । पि॒ता । न॒ः । आ । रोद॑सी॒ इति॑ । वृ॒ष॒भः । रो॒र॒वी॒ति॒ ॥ १ ॥

जना॑य चि॒द् य ईव॑त उ॒ लो॒कं बृह॒स्पति॑र्दे॒वहू॑तौ च॒कार॑ ।
घ्नन् वृ॒त्राणि॒ वि पुरो॑ दर्दरीति॒ जयं॒[1] [2]छत्रूँ॑र॒मित्रा॑न् पृ॒त्सु साह॑न् ॥ २ ॥

जना॑य । चि॒त् । यः । ईव॑ते । ऊ॒म् इति॑ । लो॒कम् । बृह॒स्पति॑ः । दे॒वऽहू॑तौ । च॒कार॑ ।
घ्नन् । वृ॒त्राणि॑ । वि । पुर॑ः । द॒र्द॒री॒ति॒ । जय॑न् । शत्रू॑न् । अ॒मित्रा॑न् । पृ॒त्ऽसु । सह॑न् ॥

बृह॒स्पति॒ः सम॑जय॒द् वसू॑नि म॒हो व्र॒जान् गोम॑तो दे॒व ए॒षः ।
अ॒पः सिषा॑स॒न्त्स्व॑१॒रप्र॑तीतो॒ बृह॒स्पति॒र्हन्त्य॒मित्र॑म॒र्कैः ॥ ३ ॥

बृह॒स्पति॑ः । सम् । अ॒ज॒य॒त् । वसू॑नि । म॒हः । व्र॒जान् । गोऽम॑तः । दे॒वः । ए॒षः ।
अ॒पः । सिसा॑सन् । स्व॑ः । अप्र॑तिऽइतः । बृह॒स्पति॑ः । हन्ति॑ । अ॒मित्र॑म् । अ॒र्कैः ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ।

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

'इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता नः' **इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।**

---

[1] जय॒न् K,R.   [2] शत्रूँ° B.

इ॒मां धियं॑ स॒प्तशी॑र्ष्णीं पि॒ता न॑ ऋ॒तप्र॑जातां बृह॒तीम॑विन्दत् ।
तु॒रीयं॑ स्विज्जनयद्वि॒श्वज॑न्यो॒ऽयास्य॑ उ॒क्थमिन्द्रा॑य॒ शंस॑न् ॥ १ ॥

इ॒माम् । धिय॑म् । स॒प्तऽशी॑र्ष्णीम् । पि॒ता । न॒ः । ऋ॒तऽप्र॑जाताम् । बृह॒तीम् । अ॒वि॒न्द॒त् ।
तु॒रीय॑म् । स्वि॒त् । ज॒न॒य॒त् । वि॒श्वऽज॑न्यः । अ॒यास्यः॑ । उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य । शंस॑न् ॥ १ ॥

ऋ॒तं शंस॑न्त ऋ॒जु दीध्या॑ना दि॒वस्पु॒त्रासो॒ असु॑रस्य वी॒राः ।
विप्रं॑ प॒दमङ्गि॑रसो॒ दधा॑ना य॒ज्ञस्य॒ धाम॑ प्रथ॒मं म॑नन्त ॥ २ ॥

ऋ॒तम् । शंस॑न्तः । ऋ॒जु । दीध्या॑नाः । दि॒वः । पु॒त्रासः॑ । असु॑रस्य । वी॒राः ।
विप्र॑म् । प॒दम् । अङ्गि॑रसः । दधा॑नाः । य॒ज्ञस्य॑ । धाम॑ । प्र॒थ॒मम् । म॒न॒न्त ॥ २ ॥

हं॒सैरि॑व॒ सखि॑भि॒र्वाव॑दद्भिरश्म॒न्मया॑नि॒ नह॑ना॒ व्यस्य॑न् ।
बृह॒स्पति॑रभि॒कनि॑क्रद॒द्गा उ॒त प्रास्तौ॒दुच्च॑ वि॒द्वाँ अ॑गायत् ॥ ३ ॥

हं॒सैःऽइ॑व । सखि॑ऽभिः । वाव॑दत्ऽभिः । अ॒श्म॒न्ऽमया॑नि । नह॑ना । वि॒ऽअस्य॑न् ।
बृह॒स्पतिः॑ । अ॒भि॒ऽकनि॑क्रदत् । गाः । उ॒त । प्र । अ॒स्तौ॒त्[1] । उत् । च॒ । वि॒द्वान् । अ॒गा॒य॒त्[2] ॥

अ॒वो द्वाभ्यां॑ प॒र एक॑या॒ गा गुहा॒ तिष्ठ॑न्ती॒रनृ॑तस्य॒ सेतौ॑ ।
बृह॒स्पति॒स्तम॑सि॒ ज्योति॑रि॒च्छन्नुदु॒स्रा आक॒र्वि हि ति॒स्र आवः॑ ॥ ४ ॥

अ॒वः । द्वाभ्या॑म् । प॒रः । एक॑या । गाः । गुहा॑ । तिष्ठ॑न्तीः । अनृ॑तस्य । सेतौ॑ ।
बृह॒स्पतिः॑ । तम॑सि । ज्योतिः॑ । इ॒च्छन् । उत् । उ॒स्राः । आ । अ॒कः॒ । वि । हि ।
ति॒स्रः । आव॒रित्याव॑ः ॥ ४ ॥

वि॒भिद्या॒ पुरं॑ श॒यथे॒मपा॑ची॒ं निस्त्रीणि॑ सा॒कमु॑द॒धेर॑कृन्तत् ।
बृह॒स्पति॑रु॒षसं॒ सूर्यं॒ गाम॒र्कं वि॑वेद स्त॒नय॑न्निव॒[3] द्यौः ॥ ५ ॥

वि॒ऽभिद्य॑ । पुर॑म् । श॒यथा॑ । ई॒म् । अपा॑चीम् । निः । त्रीणि॑ । सा॒कम् । उ॒द॒ऽधेः । अ॒कृ॒न्त॒त् ।
बृह॒स्पतिः॑ । उ॒षस॑म् । सूर्य॑म् । गाम् । अ॒र्कम् । वि॒वे॒द॒ । स्त॒नय॑न्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

इन्द्रो॑ व॒लं र॑क्षि॒तारं॒ दुघा॑नां क॒रेणे॑व॒ वि च॑कर्ता॒ रवे॑ण ।
स्वेदा॑ञ्जिभिरा॒शिर॑मि॒च्छमा॑नोऽरोदयत् प॒णिमा गा अ॑मुष्णात् ॥ ६ ॥

---

[1] अस्तो॒व् P.
[2] °य॒त॒ P.
[3] °यं॑ निव॒ B,Dc,Cs.

इन्द्र॑ः । व॒लम् । र॒क्षि॒तार॑म् । दु॒घा॑नाम् । क॒रेण॑ऽइव । वि । च॒क॒र्त॒ । रवे॑ण ।
स्वेदा॑ञ्जिऽभिः । आ॒ऽशिर॑म् । इ॒च्छमा॑नः । अरो॑दयत् । प॒णिम् । आ । गाः । अ॒मु॒ष्णा॒त् ॥६॥

स ईं॑ स॒त्येभि॑ः सखि॑भिः[1] शु॒चद्भि॒र्गोधा॑यसं॒ वि ध॑न॒सैर॑दर्दः ।
ब्रह्म॑ण॒स्पति॒र्वृष॑भिर्व॒राहै॑र्घ॒र्मस्वे॑देभि॒र्द्रवि॑णं॒ व्या॑नट् ॥ ७ ॥

सः । ईम् । स॒त्येभि॑ः । सखि॑ऽभिः । शु॒चत्ऽभि॑ः । गोऽधा॑यसम् । वि । ध॒न॒ऽसैः । अ॒द॒र्द॒रित्य॑दर्दः । ब्रह्म॑णः । पति॑ः । वृष॑ऽभिः । व॒राहै॑ः । घ॒र्मऽस्वे॑देभिः । द्रवि॑णम् । वि । आ॒न॒ट् ॥

ते स॒त्येन॒ मन॑सा॒ गोप॑तिं॒ गा इ॑या॒नास॑[2] इषणयन्त धी॒भिः ।
बृह॒स्पति॑र्मि॒थोअ॑वद्यपेभि॒रुदु॒स्रिया॑ असृजत स्व॒युग्भि॑ः ॥ ८ ॥

ते । स॒त्येन॑ । मन॑सा । गोऽप॑तिम् । गाः । इ॒या॒नास॑ः । इ॒ष॒ण॒य॒न्त॒ । धी॒भिः ।
बृह॒स्पति॑ः । मि॒थःऽअ॑वद्यपेभिः । उत् । उ॒स्रिया॑ः । अ॒सृ॒ज॒त॒ । स्व॒युक्ऽभि॑ः ॥८॥

तं व॒र्धय॑न्तो म॒तिभि॑ः शि॒वाभि॑ः सिं॒हमि॑व॒ नान॑दतं स॒धस्थे॑ ।
बृह॒स्पति॑ं वृष॑णं॒ शूर॑साता॒ भरे॑भरे॒ अनु॑ मदेम जि॒ष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । व॒र्धय॑न्तः । म॒तिऽभि॑ः । शि॒वाभि॑ः । सिं॒हम्ऽइ॑व । नान॑दतम् । स॒धऽस्थे॑ ।
बृह॒स्पति॑म् । वृष॑णम् । शूर॑ऽसातौ । भरे॑ऽभरे । अनु॑ । म॒दे॒म॒ । जि॒ष्णुम् ॥ ९ ॥

य॒दा वाज॒मस॑नद् वि॒श्वरू॑प॒मा द्याम॑रु॑क्ष॒दुत्त॑राणि॒ सद्म॑ ।
बृह॒स्पति॒ं वृष॑णं व॒र्धय॑न्तो॒ नाना॒ सन्तो॒ बिभ्र॑तो॒ ज्योति॑रा॒सा ॥ १० ॥

य॒दा । वाज॑म् । अस॑नत् । वि॒श्वऽरू॑पम् । आ । द्याम् । अरु॑क्षत् । उत्ऽत॑राणि । सद्म॑ ।
बृह॒स्पति॑म् । वृष॑णम् । व॒र्धय॑न्तः । नाना॑ । सन्त॑ः । बिभ्र॑तः । ज्योति॑ः । आ॒सा ॥१०॥

स॒त्यामा॒शिषं॑ कृणुता वयो॒धै की॒रिं चि॒द्ध्यव॑थ॒ स्वेभि॒रेवै॑ः ।
प॒श्चा मृधो॒ अप॑ भवन्तु वि॒श्वास्तद् रो॑दसी शृणुतं विश्वमि॒न्वे ॥ ११ ॥

स॒त्याम् । आ॒ऽशिष॑म् । कृ॒णु॒त॒ । व॒यः॒ऽधै । की॒रिम् । चि॒त् । हि । अव॑थ । स्वेभि॑ः । एवै॑ः ।
प॒श्चा । मृध॑ः । अप॑ । भ॒व॒न्तु॒ । विश्वा॑ः । तत् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । शृ॒णु॒त॒म् । वि॒श्व॒मि॒न्वे इति॑
वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्वे ॥ ११ ॥

---

[1] सखिभि B.   [2] ईया° B,Bʰ.

इन्द्रो॑ म॒ह्ना म॑ह॒तो अ॑र्ण॒वस्य॒ वि मू॒र्धान॑मभिनदर्बु॒दस्य॑ ।
अह॒न्नहि॒मरि॑णात् स॒प्त सिन्धू॑न् दे॒वैर्द्या॑वापृथि॒वी प्राव॑तं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । म॒ह॒तः । अ॒र्ण॒वस्य॑ । वि । मू॒र्धान॑म् । अ॒भि॒न॒त् । अ॒र्बु॒दस्य॑ ।
अह॑न् । अहि॑म् । अरि॑णात् । स॒प्त । सिन्धू॑न् । दे॒वैः॑ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी इति॑ । प्र । अ॒व॒त॒म् । न॒ः ॥१२॥

इति अष्टमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

अतिरात्रे मध्यमे पर्याये 'अभि त्वा वृषभा सुते' (अ २०,२२), 'अभि प्र गोपतिं गिरा' (अ २०,९२) **एतौ स्तोत्रियानुरूपौ उक्थशंसनधर्मकौ भवतः । तद् उक्तं वैताने**— " 'अभि त्वा वृषभा सुते', 'अभि प्र गोपतिं गिरा' इति स्तोत्रियानुरूपौ" (वैताश्रौ २६,९) **इति ।**

तथा पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने 'अभि प्र गोपतिं गिरा' **इत्येकविंशतिमृच आवपते । तद् उक्तं वैताने**—"षष्ठ 'अभि प्र गोपतिं गिरा' इत्येकविंशतिः" (वैताश्रौ ३२,५) **इति ।**

तथा अभिजिति 'अभि प्र गोपतिं गिरा' **इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने**—" अभिजिति 'अभि प्र गोपतिं गिरा' इति च" (वैताश्रौ ४०,९) **इति ।**

तथा त्रिककुद्दशाहे अस्य विनियोगः 'क ईं वेद सुते सचा' (अ २०,५३) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

अ॒भि प्र गोप॑तिं गि॒रेन्द्र॑मर्च॒ यथा॑ वि॒दे । सू॒नुं स॒त्यस्य॒ सत्प॑तिम् ॥१॥

अ॒भि । प्र । गोऽप॑तिम् । गि॒रा । इन्द्र॑म् । अ॒र्च॒ । यथा॑ । वि॒दे । सू॒नुम् । स॒त्यस्य॑ । सत्ऽप॑तिम् ॥१॥

आ हर॑यः [1]ससृ॒ज्रि॒रेऽरु॑षी॒रधि॑ ब॒र्हिषि॑ । यत्रा॒भि सं॒नवा॑महे ॥ २ ॥

आ । हर॑यः । स॒सृ॒ज्रि॒रे । अरु॑षीः । अधि॑ । ब॒र्हिषि॑ । यत्र॑ । अ॒भि । स॒म्ऽनवा॑महे ॥ २ ॥

इन्द्रा॑य॒ गाव॑ आ॒शिरं॑ दुदु॒हे व॒ज्रिणे॒ मधु॑ । यत् सी॑मुपह्व॒रे वि॒दत् ॥३॥

इन्द्रा॑य । गाव॑ः । आ॒ऽशिर॑म् । दु॒दु॒हे । व॒ज्रिणे॑ । मधु॑ । यत् । सी॒म् । उ॒प॒ऽह्व॒रे । वि॒दत् ॥ ३ ॥

उद् यद् ब्र॒ध्नस्य॑ वि॒ष्टपं॑ गृ॒हमिन्द्र॑श्च॒ गन्व॑हि ।
मध्वः॑ पी॒त्वा स॑चेवहि॒ त्रिः स॒प्त सख्यु॑ः प॒दे ॥ ४ ॥

---

[1] ससृज्जिरे° B,B^{h}; पृ २०६७ टि १ द्र.

उत् । यत् । ब्र॒ध्नस्य॑ । वि॒ष्टप॑म् । गृहम् । इन्द्र॑ः । च॒ । गन्व॑हि ।
मध्व॑ः । पी॒त्वा । स॒चे॒व॒हि॒ । त्रिः । स॒प्त । सख्यु॑ः । प॒दे ॥ ४ ॥

अर्च॑त॒ प्रार्च॑त॒ प्रिय॑मेधासो॒ अर्च॑त । अर्च॑न्तु पुत्र॒का उ॒त पुरं॒ न धृ॒ष्ण्व॑र्चत ॥५॥

अर्च॑त । प्र । अ॒र्च॒त॒ । प्रिय॑ऽमेधासः । अर्च॑त । अर्च॑न्तु । पु॒त्र॒काः । उ॒त । पुर॑म् । न ।
धृष्णु । अ॒र्च॒त॒ ॥ ५ ॥

अव॑ स्वराति॒ गर्ग॑रो गो॒धा परि॑ सनिष्वणत्[1] ।
पिङ्गा॒ परि॑ चनिष्कद॒दिन्द्रा॑य॒ ब्रह्मोद्य॑तम् ॥ ६ ॥

अव॑ । स्व॒रा॒ति॒ । गर्ग॑रः । गो॒धा । परि॑ । स॒नि॒स्व॒न॒त् ।
पिङ्गा॑ । परि॑ । च॒नि॒स्क॒द॒त् । इन्द्रा॑य । ब्रह्म॑ । उत्ऽय॑तम् ॥ ६ ॥

आ यत् पत॑न्त्ये॒न्य॑ः सु॒दुघा॒ अन॑पस्फुरः ।
अ॒प॒स्फुरं॑ गृभायत॒ सोम॒मिन्द्रा॑य॒ पात॑वे ॥ ७ ॥

आ । यत् । पत॑न्ति । ए॒न्य॑ः । सु॒ऽदुघा॑ः । अन॑पऽस्फुरः ।
अ॒प॒ऽस्फुर॑म् । गृ॒भा॒य॒त॒ । सोम॑म् । इन्द्रा॑य । पात॑वे ॥ ७ ॥

अपा॒दिन्द्रो॒ अपा॑द॒ग्निर्विश्वे॑ दे॒वा अ॑मत्सत ।
वरु॑ण॒ इदि॒ह क्ष॑य॒त् तमापो॑ अ॒भ्य॑नूषत व॒त्सं सं॒शिश्व॑रीरिव ॥ ८ ॥

अपा॑त् । इन्द्र॑ः । अपा॑त् । अ॒ग्निः । विश्वे॑ । दे॒वाः । अ॒म॒त्स॒त॒ ।
वरु॑णः । इत् । इ॒ह । क्ष॒य॒त् । तम् । आप॑ः । अ॒भि । अ॒नू॒ष॒त॒ । व॒त्सम् । सं॒शिश्व॑रीःऽइव ॥

सु॒दे॒वो अ॑सि वरु॒ण यस्य॑ ते स॒प्त सिन्ध॑वः ।
अ॒नु॒क्षर॑न्ति का॒कुदं॑ सू॒र्म्य॑ सुषि॒रामि॑व ॥ ९ ॥

सु॒ऽदे॒वः । अ॒सि॒ । व॒रु॒ण॒ । यस्य॑ । ते॒ । स॒प्त । सिन्ध॑वः ।
अ॒नु॒ऽक्षर॑न्ति । का॒कुद॑म् । सू॒र्म्य॑म् । सु॒षि॒राम्ऽइ॑व ॥ ९ ॥

यो [2]व्यती॒ँरफा॑णय॒त् सुयु॑क्ताँ॒ उप॑ दा॒शुषे॑ ।
त॒क्वो ने॒ता तदिद् वपु॑रुप॒मा[3] यो अमु॑च्यत ॥ १० ॥

---

[1] सनिष्णवत् K.　[2] °व्यत्तीँ° RW.　[3] वयुरु° B^{b}.

यः । व्यतीन् । अफा॑णयत् । सु॒ऽयु॑क्तान् । उप॑ । दा॒शुषे॑ ।
त॒क्वः । ने॒ता । तत् । इत् । वपु॑ः । उ॒प॒ऽमा । यः । अमु॑च्यत ॥ १० ॥

अतीदु॑ श॒क्र ओ॑ह॒त इन्द्रो॒ विश्वा॒ अति॒ द्विषः॑ ।
भि॒नत् क॒नीन॑ ओद॒नं प॒च्यमा॑नं प॒रो गि॒रा ॥ ११ ॥

अति॑ । इत् । ऊ॒ं इति॑ । श॒क्रः । ओ॒ह॒ते । इन्द्रः॑ । विश्वाः॑ । अति॑ । द्विषः॑ ।
भि॒नत् । क॒नीनः॑ । ओ॒द॒नम् । प॒च्यमा॑नम् । प॒रः । गि॒रा ॥ ११ ॥

अ॒र्भ॒को न कु॑मार॒कोऽधि॑ तिष्ठ॒न्नव॒ं रथ॑म् ।
स प॑क्षन्महि॒षं मृ॒गं पि॒त्रे मा॒त्रे वि॑भु॒क्रतु॑म् ॥ १२ ॥

अ॒र्भ॒कः । न । कु॒मा॒र॒कः । अधि॑ । ति॒ष्ठ॒त् । नव॑म् । रथ॑म् ।
सः । प॒क्ष॒त् । म॒हि॒षम् । मृ॒गम् । पि॒त्रे । मा॒त्रे । वि॒भु॒ऽक्रतु॑म् ॥ १२ ॥

आ तू सु॑शिप्र दं॑पते॒ रथं॑ तिष्ठा हिर॒ण्यय॑म् ।
अध॑ द्यु॒क्षं स॑चेवहि स॒हस्र॑पादमरु॒षं स्व॑स्ति॒गाम॑ने॒हस॑म् ॥ १३ ॥

आ । तु । सु॒ऽशि॒प्र । द॒म्ऽप॒ते । रथ॑म् । ति॒ष्ठ॒ । हि॒र॒ण्यय॑म् ।
अध॑ । द्यु॒क्षम् । स॒चे॒व॒हि॒ । स॒हस्र॑ऽपादम् । अ॒रु॒षम् । स्व॒स्ति॒ऽगाम् । अ॒ने॒हस॑म् ॥ १३ ॥

तं घे॑मि॒त्था न॑म॒स्विन॒ उप॑ स्व॒राज॑मासते ।
अर्थं॑ चिदस्य॒ सुधि॑तं॒ यदेत॑व आव॒र्तय॑न्ति दा॒वने॑ ॥ १४ ॥

तम् । घ॒ । ई॒म् । इ॒त्था । न॒म॒स्विनः॑ । उप॑ । स्व॒ऽराज॑म् । आ॒स॒ते ।
अर्थ॑म् । चि॒त् । अ॒स्य॒ । सु॒ऽधि॑तम् । यत् । एत॑वे । आ॒ऽव॒र्तय॑न्ति । दा॒वने॑ ॥ १४ ॥

अनु॑ प्र॒त्नस्यौक॑सः प्रि॒यमे॑धास एषाम् ।
पूर्वा॒मनु॒ प्रय॑तिं वृ॒क्तब॑र्हिषो हि॒तप्र॑यस आशत ॥ १५ ॥

अनु॑ । प्र॒त्नस्य॑ । ओक॑सः । प्रि॒यऽमे॑धासः । ए॒षा॒म् ।
पूर्वा॑म् । अनु॑ । प्रऽय॑तिम् । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः । हि॒तऽप्र॑यसः । आ॒श॒त ॥ १५ ॥

यो राजा॑ चर्षणी॒नां याता॒ रथे॑भि॒रध्रि॑गुः ।
विश्वा॑सां तरु॒ता पृत॑नानां॒ ज्येष्ठो॒ यो वृ॑त्र॒हा गृ॒णे ॥ १६ ॥

यः । राजा॑ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । याता॑ । रथे॑ऽभिः । अध्रि॑ऽगुः ।
विश्वा॑साम् । त॒रु॒ता । पृत॑नानाम् । ज्येष्ठः॑ । यः । वृ॒त्र॒ऽहा । गृ॒णे ॥ १६ ॥

इन्द्रं॒ तं शु॑म्भ पुरुहन्म॒न्नव॑से॒ यस्य॑ द्वि॒ता वि॑ध॒र्तरि॑ ।
हस्ता॑य॒ वज्रः॒ प्रति॑ धायि दर्श॒तो म॒हो दि॒वे न सूर्यः॑ ॥ १७ ॥

इन्द्र॑म् । तम् । शु॒म्भ॒ । पु॒रु॒ऽह॒न्म॒न् । अव॑से । यस्य॑ । द्वि॒ता । वि॒ऽध॒र्तरि॑ ।
हस्ता॑य । वज्रः॑ । प्रति॑ । धा॒यि॒ । द॒र्श॒तः । म॒हः । दि॒वे । न । सूर्यः॑ ॥ १७ ॥

नकि॒ष्टं कर्म॑णा नश॒द् यश्च॒कार॑ स॒दावृ॑धम् ।
इन्द्रं॒ न य॒ज्ञैर्वि॒श्वगू॑र्तमृभ्व॑स॒मधृ॑ष्टं धृ॒ष्ण्वो॑जसम् ॥ १८ ॥

नकिः॑ । तम् । कर्म॑णा । न॒श॒त् । यः । च॒कार॑ । स॒दाऽवृ॑धम् ।
इन्द्र॑म् । न । य॒ज्ञैः । वि॒श्वऽगू॑र्तम् । ऋभ्व॑सम् । अधृ॑ष्टम् । धृ॒ष्णुऽओ॑जसम् ॥ १८ ॥

अषा॑ल्हमु॒ग्रं[1] पृत॑नासु सास॒हिं यस्मि॑न् म॒हीरु॑रु॒ज्रयः॑ ।
सं धे॒नवो॒ जाय॑माने अनोनवु॒र्द्याव॒ः[2] क्षामो॑ अनोनवुः ॥ १९ ॥

अषा॑ल्हम् । उ॒ग्रम् । पृत॑नासु । स॒स॒हिम् । यस्मि॑न् । म॒हीः । उ॒रु॒ऽज्रयः॑ ।
सम् । धे॒नवः॑ । जाय॑माने । अ॒नो॒न॒वुः॒ । द्याव॑ः । क्षाम॑ः । अ॒नो॒न॒वुः॒ ॥ १९ ॥

यद् द्याव॑ इन्द्र ते श॒तं श॒तं भूमी॑रु॒त स्युः ।
न त्वा॑ वज्रिन्त्स॒हस्रं॒ सूर्या॒ अनु॒ न जा॒तम॑ष्ट॒ रोद॑सी ॥ २० ॥

यत् । द्याव॑ः । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । श॒तम् । श॒तम् । भूमीः॑ । उ॒त । स्यु॒रिति॑ स्युः ।
न । त्वा॒ । व॒ज्रि॒न् । स॒हस्र॑म् । सूर्याः॑ । अनु॑ । न । जा॒तम् । अ॒ष्ट॒ । रोद॑सी॒ इति॑ ॥२०॥

आ प॑प्राथ महि॒ना वृष्ण्या॑ वृष॒न् विश्वा॑ शविष्ठ॒ शव॑सा ।
अ॒स्माँ अ॑व मघव॒न् गोम॑ति व्र॒जे वज्रि॑ञ्चि॒त्राभि॑रू॒तिभिः॑ ॥ २१ ॥

आ । प॒प्रा॒थ॒ । म॒हि॒ना । वृष्ण्या॑ । वृ॒ष॒न् । विश्वा॑ । श॒वि॒ष्ठ॒ । शव॑सा ।
अ॒स्मान् । अ॒व॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । गोऽम॑ति । जे । व॒ज्रि॒न् । चि॒त्राभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ ॥ २१ ॥

इति अष्टमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

---

[1] अषाल्ह॰ K,Kᵐ,V,Dc, ऋ ८,७०,४; अ॒षाढ॰ C.

[2] ॰द्यौव॒ B,R,Cs.

दशरात्रे दशमेऽहनि 'उत् त्वा मन्दन्तु' **इति आज्यस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने** — " 'उत् त्वा मन्दन्तु' इत्याज्यस्तोत्रियः" (वैताश्रौ ३३,२३) **इति।**

तथा श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु एकाहेषु 'सुरूपकृत्नुमूतये' (अ २०,५७), 'उत् त्वा मन्दन्तु स्तोमाः' (अ २०,९३), 'त्वामिद्धि हवामहे' (अ २०,९८) **इत्याद्यावाज्यस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः। तृतीयः पृष्ठस्तोत्रियो भवति। तद् उक्तं वैताने** — "श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु 'सुरूपकृत्नुमूतये', 'उत् त्वा मन्दन्तु स्तोमाः', 'त्वामिद्धि हवामहे' इति" (वैताश्रौ ३९,५) **इति।**

महाव्रते प्रातःसवने 'ईङ्खयन्तीरपस्युवः' (अ २०,९३,४) **इति पञ्चर्चं सूक्तम् आवापस्थाने आवपते। तद् उक्तं वैताने** — " 'ईङ्खयन्तीरपस्युवः' इत्यावपते" (वैताश्रौ ३४,७) **इति।**

उत् त्वा॑ मन्दन्तु॒ स्तोमा॑ः कृणु॒ष्व राधो॑ अद्रिवः । अव॑ ब्रह्म॒द्विषो॑ जहि ॥ १ ॥

उत् । त्वा॒ । म॒न्द॒न्तु॒ । स्तोमा॑ः । कृ॒णु॒ष्व । राध॑ः । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । अव॑ । ब्र॒ह्म॒ऽद्विष॑ः । ज॒हि॒ ॥

प॒दा [1]प॒णीँर॑रा॒धसो॒ नि बा॑धस्व म॒हाँ अ॑सि । न॒हि त्वा॒ कश्च॒न प्रति॑ ॥ २ ॥

प॒दा । प॒णीन् । अ॒रा॒धस॑ः । नि । बा॒ध॒स्व॒ । म॒हान् । अ॒सि॒ । न॒हि । त्वा॒ । क॒ः । च॒न । प्रति॑ ॥

त्वमी॑शिषे सु॒ताना॒मिन्द्र॒ त्वमसु॑तानाम् । त्वं राजा॒ जना॑नाम् ॥ ३ ॥

त्वम् । ई॒शि॒षे॒ । सु॒ताना॑म् । इन्द्र॑ । त्वम् । असु॑तानाम् । त्वम् । राजा॑ । जना॑नाम् ॥ ३ ॥

ई॒ङ्खय॑न्तीरप॒स्युव॒ इन्द्रं॑ जा॒तमुपा॑सते । भे॒जा॒नास॑ः सु॒वीर्य॑म् ॥ ४ ॥

ई॒ङ्खय॑न्तीः । अ॒प॒स्युव॑ः । इन्द्र॑म् । जा॒तम् । उप॑ । आ॒स॒ते॒ । भे॒जा॒नास॑ः । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥ ४ ॥

त्वमि॑न्द्र॒ ब॒लाद॑धि॒ सह॑सो जा॒त ओज॑सः । त्वं वृ॑ष॒न् वृषेद॑सि ॥ ५ ॥

त्वम् । इ॒न्द्र॒ । बला॑त् । अधि॑ । सह॑सः । जा॒तः । ओज॑सः । त्वम् । वृ॒ष॒न् । वृषा॑ । इत् । अ॒सि॒ ॥ ५ ॥

त्वमि॑न्द्रासि वृत्र॒हा व्य१॒॑न्तरि॑क्षमतिरः । उद् द्याम॑स्तभ्ना॒ ओज॑सा ॥ ६ ॥

त्वम् । इ॒न्द्र॒ । अ॒सि॒ । वृ॒त्र॒ऽहा । वि । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒ति॒र॒ः । उत् । द्याम् । अ॒स्त॒भ्ना॒ः । ओज॑सा ॥६॥

त्वमि॑न्द्र स॒जोष॑सम॒र्कं बि॑भर्षि बा॒ह्वोः । वज्रं॒ शिशा॑न॒ ओज॑सा ॥ ७ ॥

त्वम् । इ॒न्द्र॒ । स॒ऽजोष॑सम् । अ॒र्कम् । बि॒भ॒र्षि॒ । बा॒ह्वोः । वज्र॑म् । शिशा॑नः । ओज॑सा ॥ ७ ॥

---

[1] पूर्णीं° RW.

त्वमि॑न्द्राभि॒भूर॑सि॒ विश्वा॑ जा॒तान्योज॑सा । स विश्वा॒ भुव॒ आभ॑वः ॥८॥

त्वम् । इ॒न्द्र॒ । अ॒भि॒ऽभूः । अ॒सि॒ । विश्वा॑ । जा॒तानि॑ । ओज॑सा । सः । विश्वाः॑ । भुव॑ः ।
आ । अ॒भ॒व॒ः ॥ ८ ॥

इति अष्टमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

तृतीये छन्दोमेऽहनि ‘आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय’ **इत्यस्य** ‘अध्वर्यवोऽरुणम्’ (अ २०,८७) **इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ।**

आ या॒त्विन्द्र॒ः स्वप॑ति॒र्मदा॑य॒ यो धर्म॑णा[1] तूतुजा॒नस्तुवि॑ष्मान् ।
प्र॒त्व॒क्षा॒णो अति॒ विश्वा॒ सहां॑स्यपा॒रेण॑ मह॒ता वृष्ण्ये॑न ॥ १ ॥

आ । या॒तु॒ । इन्द्र॑ः । स्वऽप॑तिः । मदा॑य । यः । धर्म॑णा । तू॒तु॒जा॒नः । तुवि॑ष्मान् ।
प्र॒ऽत्व॒क्षा॒णः । अति॑ । विश्वा॑ । सहां॑सि । अ॒पा॒रेण॑ । म॒ह॒ता । वृष्ण्ये॑न ॥ १ ॥

सु॒ष्ठामा॒ रथ॑ः सु॒यमा॒ हरी॑ ते मि॒म्यक्ष॒[2] वज्रो॑ नृपते॒ गभ॑स्तौ ।
शीभं॑ [3]राजन् सु॒पथा[3] या॑ह्य॒र्वाङ् वर्धा॑म[4] ते प॒पुषो॒ वृष्ण्या॑नि ॥ २ ॥

सु॒ऽस्थामा॑ । रथ॑ः । सु॒ऽयमा॑ । हरी॒ इति॑ । ते॒ । मि॒म्यक्ष॑ । वज्र॑ः । नृ॒ऽप॒ते॒ । गभ॑स्तौ ।
शीभ॑म् । रा॒ज॒न् । सु॒ऽपथा॑ । आ । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । वर्धा॑म । ते॒ । प॒पुष॑ः । वृष्ण्या॑नि ॥२॥

एन्द्र॒वाहो॑ नृ॒पतिं॒ वज्र॑बाहुमु॒ग्रमु॒ग्रास॑स्तवि॒षास॑ एनम् ।
प्रत्व॑क्षसं वृष॒भं स॒त्यशु॑ष्म॒मेम॑स्म॒त्रा स॑ध॒मादो॑ वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इ॒न्द्र॒ऽवाह॑ः । नृ॒ऽपति॑म् । वज्र॑ऽबाहुम् । उ॒ग्रम् । उ॒ग्रास॑ः । त॒वि॒षास॑ः[5] । ए॒न॒म् ।
प्रऽत्व॑क्षसम् । वृ॒ष॒भम् । स॒त्यऽशु॑ष्मम् । आ । ई॒म् । अ॒स्म॒ऽत्रा । स॒ध॒ऽमाद॑ः । व॒ह॒न्तु॒ ॥ ३ ॥

ए॒वा पतिं॑ द्रोण॒साचं॒ सचे॑तसमू॒र्ज[6] स्क॒म्भं ध॒रुण॒ आ वृ॑षायसे ।
ओज॑ः कृष्व॒[7] सं गृ॑भाय॒ त्वे अप्य॑सो॒ यथा॑ केनि॒पाना॑मि॒नो वृ॒धे ॥ ४ ॥

ए॒व । पति॑म् । द्रो॒ण॒ऽसाच॑म् । स॒ऽचेत॑सम् । ऊ॒र्जः । स्क॒म्भम् । ध॒रुणे॑ । आ । वृ॒ष॒ऽय॒से॒ ।
ओज॑ः । कृ॒ष्व॒ । सम् । गृ॒भा॒य॒ । त्वे इति॑ । अपि॑ । अस॑ः । यथा॑ । के॒ऽनि॒पाना॑म् । इ॒नः । वृ॒धे ॥

---

[1] ब्रह्म॑णा K.
[2] °क्ष॒द् K.
[3] °जंत्सु॒° C; °जन्त्सु॒° ऋ १०,४४,२.
[4] वर्धी॑प K.
[5] तविं॑षासः P.
[6] °मू॒र्जः B,C,D,Cs, ऋ १०,४४,४.
[7] कृणुष्व॒ K.

गमन्नस्मे वसून्या हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः ।
त्वमीशिषे सास्मिन्ना सत्सि बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषम् । सुऽआशिषम् । भरम् । आ । याहि । सोमिनः । त्वम् । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । सत्सि । बर्हिषि । अनाधृष्या । तव । पात्राणि । धर्मणा ॥ ५ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहूतयः । अकृण्वत । श्रवस्यानि । दुस्तरा । न । ये । शेकुः । यज्ञियाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईर्मा । एव । ते । नि । अविशन्त । केपयः ॥६॥

एवैवापागपरे[1] सन्तु दूढ्योऽश्वा[2] येषां दुर्युज आयुयुज्रे ।
इत्था ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरूणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु[3] । दुःऽध्यः । अश्वाः । येषाम् । दुःऽयुजः[4] । आऽयुयुज्रे । इत्था । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरूणि[5] । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥७॥

गिरीँरज्रान् रेजमानाँ अधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।
समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मद उक्थानि शंसति ॥८॥

गिरीन् । अज्रान् । रेजमानान् । अधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् । समीचीने इति सम्ऽईचीने । धिषणे इति । वि । स्कभायति । वृष्णः । पीत्वा । मदे । उक्थानि । शंसति ॥ ८ ॥

इमं बिभर्मि सुकृतं ते अङ्कुशं येनारुजासि मघवञ्छफारुजः ।
अस्मिन्त्सु ते सवने अस्त्वोक्यं सुत इष्टौ मघवन् बोध्याभगः ॥ ९ ॥

इमम् । बिभर्मि । सुऽकृतम् । ते । अङ्कुशम् । येन । आऽरुजासि । मघऽवन् । शफऽआरुजः । अस्मिन् । सु । ते । अस्तु । ओक्यम् । सुते । इष्टौ । मघऽवन् । बोधि । आऽभगः ॥

---

[1] एवैवपाग° B. [2] दूढ्यो३° B. [3] संतु P. [4] °जाः P.
[5] पुरुणि P.

गोभि॑ष्टरे॒माम॑तिं दु॒रेवां॒ यवे॑न॒[1] क्षुधं॑ पुरुहू॒त विश्वा॑म्[2] ।
व॒यं राज॑भिः[3] प्रथ॒मा [4]धना॑न्य॒स्माके॑न वृ॒जने॑ना जयेम[4] ॥ १० ॥

गोभिः॑ । त॒रे॒म॒ । अम॑तिम् । दु॒ःऽए॒वाम् । यवे॑न । क्षुध॑म् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । विश्वा॑म् ।
व॒यम् । राज॑ऽभिः । प्र॒थ॒माः । धना॑नि । अ॒स्माके॑न । वृ॒जने॑न । ज॒ये॒म॒ ॥ १० ॥

बृह॒स्पति॑र्न॒ः परि॑ पातु प॒श्चादु॒तोत्त॑रस्मा॒दध॑राद॒घायोः ।
इन्द्रः॑ पु॒रस्ता॑दु॒त म॑ध्य॒तो न॒ः सखा॒ सखि॑भ्यो॒ वरि॑वः[5] कृणोतु ॥ ११ ॥

बृह॒स्पतिः॑ । न॒ः । परि॑ । पा॒तु॒ । प॒श्चात् । उ॒त । उत्ऽत॑रस्मात् । अध॑रात् । अ॒घऽयोः ।
इन्द्रः॑ । पु॒रस्ता॑त् । उ॒त । म॒ध्य॒तः । न॒ः । सखा॑ । सखि॑ऽभ्यः । वरि॑वः । कृ॒णो॒तु॒ ॥ ११ ॥

इति अष्टमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

महाव्रते 'त्रिकद्रुकेषु महिषः' (अ २०,९५,१), 'प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्' (अ २०,९५,२) **इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने**—"'त्रिकद्रुकेषु महिषः', 'प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्' इति स्तोत्रियानुरूपौ" (वैताश्रौ ३४,१९) इति ।

त्रिक॑द्रुकेषु महि॒षो यवा॑शिरं तुवि॒शुष्म॑स्तृ॒पत्[6] सोम॑मपिब॒द् विष्णु॑ना सु॒तं यथाव॑शत्[7] ।
स ईं॑ ममा॒द॒ महि॒ कर्म॒ कर्त॑वे म॒हामु॒रुं सैनं॑ सश्चद् दे॒वो दे॒वं स॒त्यमिन्द्रं॑ स॒त्य इन्दुः॑ ।१।[8]

त्रिऽक॑द्रुकेषु । म॒हि॒षः । यव॑ऽआशिरम् । तु॒वि॒ऽशुष्मः॑ । तृ॒पत् । सोम॑म् । अ॒पि॒ब॒त् । विष्णु॑ना ।
सु॒तम् । यथा॑ । अव॑शत् । सः । ई॒म् । म॒मा॒द॒ । महि॑ । कर्म॑ । कर्त॑वे । म॒हाम् । उ॒रुम् ।
सः । ए॒न॒म् । स॒श्च॒त् । दे॒वः । दे॒वम् । स॒त्यम् । इन्द्र॑म् । स॒त्यः । इन्दुः॑ ॥ १ ॥

प्रो ष्व॑स्मै पु॒रोर॒थमिन्द्रा॑य शू॒षम॑र्चत ।
अ॒भीके॑ चिदु लोक॒कृत् सं॒गे स॒मत्सु॑ वृत्र॒हाऽस्माकं॑ बोधि चोदि॒ता[9] नभ॑न्ता··
मन्य॒केषां॑ ज्य॒ाका अधि॒ धन्व॑सु ॥ २ ॥

---

[1] यवे॑न वा॒ अ २०,८९,१०.　[2] विश्वे॑ अ.　[3] राज॑सु अ.　[4] धना॒न्यरि॑ष्टासो वृ॒जनी॑भिर्जये॑म अ.　[5] वरी॑यः अ २०,८९,११.　[6] °स्तृ३म्पं१त् कौ १,४५७.　[7] °वं३शं२म् कौ.　[8] अ॒ध त्विषी॑मा (V मां अ॰) न॒भ्योज॑सा क्रि॒विं यु॒धा भ॑व॒दा रोद॑सी अपृणदस्य म॒ज्मना॒ प्र वा॑वृधे । अध॑त्ता॒न्यं ज॒ठरे॒ प्रेम॑रिच्यत॒ सैनं॑॰ ॥ २ ॥ सा॒कं जा॒तः क्रतु॑ना सा॒कमोज॑सा ववक्षिथ सा॒कं वृ॒द्धो वी॒र्यैः॑ सास॒हिर्मृ॒धो विच॑र्षणिः । दाता॒ राधः॑ स्तुव॒ते काम्यं॒ वसु॒ सैनं॑॰ ॥३॥ (तु. ऋ २,२२,२;३) इमौ मन्त्रौ B,B^{h},S^{m} प्रान्ते पठन्ति; K,K^{m},V अपि समर्थयन्ति (K,K^{m} तु क्रमविपर्यासेन).　[9] विरमति RW.

प्रो इति॑ । सु । अ॒स्मै॒ । पु॒रः॒ऽर॒थम् । इन्द्रा॑य । शू॒षम् । अ॒र्च॒त॒ । अ॒भीके॑ । चि॒त् । ऊं॒ इति॑ । लो॒क॒ऽकृत् । स॒म्ऽगे । स॒मत्ऽसु । वृ॒त्र॒ऽहा । अ॒स्माक॑म् । बो॒धि॒ । चो॒दि॒ता । नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒केषा॑म् । ज्या॒काः । अधि॑ । धन्व॑ऽसु ॥ २ ॥

त्वं [1]सिन्धूँ॒रवा॑सृजोऽध॒राचो॒ अह॒न्नहि॑म् ।
अ॒श॒त्रुरि॑न्द्र[2] जज्ञिषे॒ विश्वं॑ पुष्यसि॒ वार्यं॑ तं त्वा॒ परि॑ ष्वजामहे॒[3] नभ॑० ॥३॥

त्वम् । सिन्धू॑न् । अव॑ । अ॒सृ॒जः॒ । अ॒ध॒राचः॑ । अह॑न् । अहि॑म् ।
अ॒श॒त्रुः । इ॒न्द्र॒ । ज॒ज्ञि॒षे॒ । विश्व॑म् । पु॒ष्य॒सि॒ । वार्य॑म् । तम् । त्वा॒ । परि॑ । स्व॒जा॒म॒हे॒ । ० ॥ ३ ॥

वि षु विश्वा॒ अरा॑तयो॒ऽर्यो न॑शन्त[4] नो॒ धियः॑ ।
अस्ता॑सि॒ शत्र॑वे व॒धं यो न॑ इन्द्र॒ जिघां॑सति॒ या ते॑ रा॒तिर्द॒दिर्वसु॑[3]
नभ॑न्तामन्य॒केषां॑ ज्या॒का अधि॒ धन्व॑सु ॥ ४ ॥

वि । सु । विश्वाः॑ । अरा॑तयः । अ॒र्यः । न॒श॒न्त॒ । नः॒ । धियः॑ । अस्ता॑ । अ॒सि॒ । शत्र॑वे । व॒धम् । यः । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । जिघां॑सति । या । ते॒ । रा॒तिः । द॒दिः । वसु॑ । नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒केषा॑म् । ज्या॒काः । अधि॑ । धन्व॑ऽसु ॥ ४ ॥

इति अष्टमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

महाव्रते माध्यंदिने सवने ‘तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि’ **इत्येताश्चतुर्विंशतिम् ऋचः आवापस्थाने आवपते। तद् उक्तं वैताने**—“‘तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि’ इति चतुर्विंशतिम् आवपते” (**वैताश्रौ ३४,२०**) **इति**।

ती॒व्रस्या॒भिव॑यसो अ॒स्य पा॑हि सर्व॑र॒था वि हरी॑ इ॒ह मु॑ञ्च ।
इन्द्र॒ मा त्वा॒ यज॑मानासो अ॒न्ये नि री॑रम॒न् तुभ्य॑मि॒मे सु॒तासः॑ ॥ १ ॥

ती॒व्रस्य॑ । अ॒भिऽव॑यसः । अ॒स्य । पा॒हि॒ । स॒र्व॒ऽर॒था । वि । ह॒री इति॑ । इ॒ह । मु॒ञ्च॒ ।
इन्द्र॑ । मा । त्वा॒ । यज॑मानासः । अ॒न्ये । नि । री॒र॒म॒न् । तुभ्य॑म् । इ॒मे । सु॒तासः॑ ॥ १ ॥

तुभ्यं॑ सु॒तास्तुभ्य॑मु॒ सोत्वा॑स॒स्त्वां गिरः॒ श्वात्र्या॒ आ ह्व॑यन्ति ।
इन्द्रे॒दम॒द्य सव॑नं जुषा॒णो विश्व॑स्य वि॒द्वाँ इ॒ह पा॑हि॒ सोम॑म् ॥ २ ॥

---

१. सिन्धूं॒° RW. २. अशा॒त्रु° B. ३. विरमति RW. ४. नः॑ शत B; नं॑ शतं K.

तुभ्य॑म् । सु॒ताः । तुभ्य॑म् । ऊं॒ इति॑ । सोत्वा॑सः । त्वाम् । गिर॑ः । श्वात्र्या॑ः । आ । ह्व॒य॒न्ति॒ ।
इन्द्र॑ । इ॒दम् । अ॒द्य । सव॑नम् । जु॒षा॒णः । विश्व॑स्य । वि॒द्वान् । इ॒ह । पा॒हि॒ । सोम॑म् ॥२॥

य उ॑श॒ता मन॑सा॒ सोम॑मस्मै सर्व॑हृ॒दा दे॒वका॑मः सु॒नोति॑ ।
न गा इन्द्र॒स्तस्य॒ परा॑ ददाति प्रश॒स्तमिच्चारु॑मस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उ॒श॒ता । मन॑सा । सोम॑म् । अ॒स्मै॒ । स॒र्व॒ऽहृ॒दा । दे॒वऽका॑मः । सु॒नोति॑ ।
न । गाः । इन्द्र॑ः । तस्य॑ । परा॑ । द॒दा॒ति॒ । प्र॒ऽश॒स्तम् । इत् । चारु॑म् । अ॒स्मै॒ । कृ॒णो॒ति॒ ॥

अनु॑स्पष्टो[1] भवत्ये॒षो अ॑स्य॒ यो अ॑स्मै रे॒वान् न सु॒नोति॒ सोम॑म् ।
निर॑र॒त्नौ म॒घवा॒ तं द॑धाति ब्रह्म॒द्विषो॑ ह॒न्त्यना॑नुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनु॑ऽस्पष्टः । भ॒व॒ति॒ । ए॒षः । अ॒स्य॒ । यः । अ॒स्मै॒ । रे॒वान् । न । सु॒नोति॑ । सोम॑म् ।
निः । अ॒र॒त्नौ । म॒घऽवा॑ । तम् । द॒धा॒ति॒ । ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑ । ह॒न्ति॒ । अन॑नुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

अ॒श्वा॒यन्तो॑ ग॒व्यन्तो॑ वा॒जय॑न्तो॒ हवा॑महे॒ त्वोप॑गन्त॒वा उ॑ ।
आ॒भूष॑न्तस्ते सु॒म॒तौ नवा॑यां व॒यमि॑न्द्र त्वा शु॒नं हु॑वेम ॥ ५ ॥

अ॒श्व॒ऽयन्त॑ः । ग॒व्यन्त॑ः । वा॒जय॑न्तः । हवा॑महे । त्वा॒ । उप॑ऽग॒न्त॒वै॒ । ऊं॒ इति॑ ।
आ॒ऽभूष॑न्तः । ते॒ । सु॒ऽम॒तौ । नवा॑याम् । व॒यम् । इ॒न्द्र॒ । त्वा॒ । शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ ॥५॥

मु॒ञ्चामि॑ त्वा ह॒विषा॒ जीव॑नाय॒ कम॑ज्ञातय॒क्ष्मादु॒त रा॑जय॒क्ष्मात् ।
ग्राहि॑र्ज॒ग्राह॒[2] यद्ये॒तदे॑नं॒[3] तस्या॑[4] इन्द्रा॒ग्नी प्र मु॑मुक्तमेनम् ॥ ६ ॥

मु॒ञ्चामि॑ । त्वा॒ । ह॒विषा॑ । जीव॑नाय । कम् । अ॒ज्ञा॒त॒ऽय॒क्ष्मात् । उ॒त । रा॒ज॒ऽय॒क्ष्मात् ।
ग्राहि॑ः । ज॒ग्राह॑ । यदि॑ । ए॒तत् । ए॒न॒म् । तस्या॑ः । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । प्र । मु॒मु॒क्त॒म् । ए॒न॒म् ॥

यदि॑ क्षि॒तायु॒र्यदि॑ वा॒ परे॑तो॒ यदि॑ मृ॒त्योर॑न्ति॒कं नीति ए॒व ।
तमा ह॑रामि॒ निर्ऋ॑ते॒रु॒पस्था॒दस्पा॑र्शमेनं[5] श॒तशा॑रदाय ॥ ७ ॥

यदि॑ । क्षि॒तऽआ॑युः । यदि॑ । वा॒ । परा॑ऽइतः । यदि॑ । मृ॒त्योः । अ॒न्ति॒कम् । निऽइ॑तः ।
ए॒व । तम् । आ । ह॒रा॒मि॒ । निः॒ऽऋ॑तेः । उ॒पऽस्था॑त् । अस्पा॑र्शम् । ए॒न॒म् । श॒त॒ऽशा॑रदाय ॥

---

[1] अनु॑स्पृष्टो B,Cs. ऋ १०,१६१,१; यद्येष यतस् पै. पै १,६२,२.

[2] ग्राह्या गृहीतो पै १,६२,१.

[3] यदि॑ वै॒तदे॑नं॒ RW.

[4] तत पै.

[5] °दस्पा॑र्षमेनं RW. ऋ १०,१६१,२

सहस्राक्षेण शतवीर्येण[1] शतायुषा हविषाहार्षमेनम् ।
[2]इन्द्रो यथैनं शरदो नयात्यति[2] विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ८ ॥

सहस्रऽअक्षेण । शतऽवीर्येण । शतऽआयुषा । हविषा । आ । अहार्षम् । एनम् ।
इन्द्रः । यथा । एनम् । शरदः । नयाति । अति । विश्वस्य । दुःऽइतस्य । पारम् ॥ ८ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्तान्छतमु[3] वसन्तान् ।
[4]शतं त इन्द्रो अग्निः[4] सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषाहार्षमेनम्[5] ॥ ९ ॥

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ऊं इति । वसन्तान् ।
शतम् । ते । इन्द्रः । अग्निः । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा । हविषा । आ ।
अहार्षम् । एनम् ॥ ९ ॥

आहार्षमविदं त्वा पुनरागाः पुनर्णवः[6] ।
सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ॥ १० ॥

आ । अहार्षम् । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनःऽनवः ।
सर्वऽअङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ १० ॥

ब्रह्मणाऽग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।
अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ ११ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । सम्ऽविदानः । रक्षःऽहा । बाधताम् । इतः ।
अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःनामा । योनिम् । आऽशये ॥ ११ ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।
अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ १२ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ।
अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । क्रव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥ १२ ॥

---

[1] शतशारदेन RW. ऋ १०,१६१,३.

[2] शतं यथेमं (°थैनं RW.) शरदो नयातीन्द्रो RW. ऋ.

[3] °न्तां छ° RW.

[4] शतमिन्द्राग्नी RW. ऋ. पै १,६२,४.

[5] हविषेमं पुनर्दुः RW. ऋ.

[6] पुनर्न (र्ण RW.) व RW. ऋ १०,१६१,५.

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्सुं[1] यः सरीसृपम् ।
जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसत्स्नुम्[2] । यः । सरीसृपम् ।
जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १३ ॥

यस्त ऊरू विहरत्यन्तरा दम्पती शये ।
योनिं यो अन्तरारेल्हि[3] तमितो नाशयामसि ॥ १४ ॥

यः । ते । ऊरू इति । विऽहरति । अन्तरा । दम्पती इति दम्ऽपती । शये ।
योनिम् । यः । अन्तः । आऽरेल्हि । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १४ ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १५ ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १६ ॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १६ ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि[4] ।
यक्ष्मं शीर्षण्यं 'मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते'[5] ॥ १७ ॥

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । छुबुकात् । अधि ।
यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १७ ॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् ।
यक्ष्मं दोषण्य१मंसाभ्यां 'बाहुभ्यां वि वृहामि ते'[6] ॥ १८ ॥

---

[1] निषत्सुं C, RW. [2] निऽसत्सुं P. [3] °रेळ्हि K,V, ऋ १०,१६२,४ °रेढि C,Km,R,Dc. [4] चिर्बुका° आपमं १,१७,१; आस्यादुत पै ४,७,१. [5] °ष्काह्ललाटाद् वि वृहामसि पै. [6] उरस्तो वि वृहामसि पै ४,७,२.

ग्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीकसाभ्यः । अनूक्यात् ।
यक्ष्मम् । दोषण्यम् । अंसाभ्याम । बाहुऽभ्याम् । वि । वृहामि । ते ॥ १८ ॥

[1]हृदयात् ते परि क्लोम्नो हलीक्ष्णात्[1] पार्श्वाभ्याम् ।
यक्ष्मं मतस्नाभ्यां प्लीह्नो यक्नस्ते वि वृंहामसि ॥ १९ ॥[2]

हृदयात् । ते । परि । क्लोम्नः । हलीक्ष्णात् । पार्श्वाभ्याम् ।
यक्ष्मम् । मतस्नाभ्याम् । प्लीह्नः । यक्नः । ते । वि । वृहामसि ॥ १९ ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोरुदरादधि[3] ।
यक्ष्मं [4]कुक्षिभ्यां प्लाशेर्नाभ्या[4] [5]वि वृंहामि ते[5] ॥ २० ॥

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । उदरात् । अधि ।
यक्ष्मम् । कुक्षिऽभ्याम् । प्लाशेः । नाभ्याः । वि । वृहामि । ते ॥ २० ॥

ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां[6] प्रपदाभ्याम् ।
यक्ष्मं [7]भसद्यं१ श्रोणिभ्यां भासदं †भंससो[7] [8]वि वृंहामि ते[8] ॥ २१ ॥

ऊरुऽभ्याम् । ते । अष्ठीवत्ऽभ्याम् । पार्ष्णिऽभ्याम् । प्रऽपदाभ्याम् ।
यक्ष्मम् । भसद्यम् । श्रोणिऽभ्याम् । भासदम् । भंससः । वि । वृहामि । ते ॥ २१ ॥

अस्थिभ्यस्ते मज्जभ्यः[9] स्नावभ्यो धमनिभ्यः ।
यक्ष्मं [10]पाणिभ्यामङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो वि वृंहामि ते[10] ॥ २२ ॥[11]

अस्थिऽभ्यः । ते । मज्जऽभ्यः । स्नावऽभ्यः । धमनिऽभ्यः ।
यक्ष्मम् । पाणिऽभ्याम् । अङ्गुलिऽभ्यः । नखेभ्यः । वि । वृहामि । ते ॥ २२ ॥

[12]अङ्गेअङ्गे लोम्निलोम्नि यस्ते[12] पर्वणिपर्वणि ।
यक्ष्मं त्वचस्यं ते वयं कश्यपस्य वीबर्हेण विष्वञ्चं वि वृंहामसि ॥२३॥[13]

---

[1] क्लोम्नस्ते हृदयादधि? हलीक्ष्मात् पै ४,७,३. [2] नास्ति RW. [3] °ष्ठोर्हृदयादधि RW. ऋ १०,१६३,३; °रादुत पै ४,७,४. [4] मतस्नाभ्यां यक्नः प्लाशिभ्यो RW. ऋ.; पाण्योरङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो पै. [5] वि वृहामसि पै.; एवमग्रेऽपि. [6] जङ्घाभ्यां आपमं १, १७,१. [7] श्रोणिभ्यां भासदाद् भंससो RW. ऋ १०,१६३,४; वैप १,२३२६ O अपि द्र. † ध्वंससो आपमं. [8] वि वृहामसि पै ४,७,६. [9] मांसेभ्यः पै ४,७,५. [10] पृष्टिभ्यो मज्जभ्यो नाभ्या वि वृहामसि पै. [11] मेहनाद् वनंकरणाल्लोमभ्यस्ते नखेभ्यः । यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृंहामि ते RW. ऋ १०,१६३,५. [12] अङ्गादङ्गाल्लोम्नोलोम्नो बद्धं पै ४,७,७. [13] अङ्गादङ्गाल्लोम्नोलोम्नो जातं पर्वणिपर्वणि। यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृंहामि ते ॥ RW. ऋ १०,१६३,६ आपमं.

अङ्गे॑ऽअङ्गे । लोम्नि॑ऽलोम्नि । यः । ते॒ । पर्व॑णिऽपर्वणि ।
यक्ष्म॑म् । त्व॒च॒स्य॑म् । ते । व॒यम् । क॒श्यप॑स्य । वि॒ऽब॒र्हेण॑ । विष्व॑ञ्चम् । वि । वृ॒हा॒म॒सि ॥२३॥

अपे॑हि मनसस्प॒तेऽप॑ क्राम प॒रश्च॑र ।
प॒रो निर्ऋ॑त्या॒ आ च॑क्ष्व बहु॒धा जीव॑तो॒ मनः॑ ॥ २४ ॥

अप॑ । इ॒हि॒ । म॒न॒सः॒ । प॒ते॒ । अप॑ । क्रा॒म॒ । प॒रः । च॒र॒ ।
प॒रः । निःऽऋ॑त्यै । आ । च॒क्ष्व॒ । ब॒हु॒धा । जीव॑तः । मनः॑ ॥ २४ ॥

इति अष्टमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

बृहस्पतिसवे 'वयमेनमिदा ह्यः' इत्यस्य 'तद् वो गाय सुते सचा' (अ २०,७८) इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ।

तथा सर्वजित्यृषभादिषु अस्य तेनैव सह उक्तो विनियोगः ।

तथा त्रिवृदादिषु सूत्रोक्तेषु सप्तसु त्रिरात्रैकाहेषु 'उभयं शृणवच्च नः' (अ २०,११३), 'वयमेनमिदा ह्यः (अ २०,९७), 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' (अ २०,११७) एते आज्यस्तोत्रिया भवन्ति चकारात् पृष्ठस्तोत्रिया विकल्पिता भवन्ति । तद् उक्तं वैताने—"त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशनवसप्तदशेषु 'उभयं शृणवच्च नः', 'वयमेनमिदा ह्यः', 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' इति" (वैताश्रौ ४०,८) इति ।

तथा त्रिककुद्दशाहे अस्य विनियोगः 'क ईं वेद सुते सचा' (अ २०,५३) इत्यनेन सह उक्तः ।

व॒यमे॑नमि॒दा ह्योपी॑पेमे॒ह व॒ज्रिण॑म् ।
तस्मा॑ उ अ॒द्य स॑म॒ना सु॒तं भ॒रा नू॒नं भू॑षत श्रु॒ते ॥ १ ॥

व॒यम् । ए॒न॒म् । इ॒दा । ह्यः । अपी॑पेम[1] । इ॒ह । व॒ज्रिण॑म् ।
तस्मै॑ । उँ॒ इति॑ । अ॒द्य । स॒म॒ना । सु॒तम् । भ॒र॒ । आ । नू॒नम् । भू॒ष॒त॒ । श्रु॒ते ॥ १ ॥

वृक॑श्चिदस्य वा॒रण॑ उ॒रा॒मथि॒रा व॒युने॑षु भूषाति ।
से॒मं न॒ः[2] स्तोमं॑ जुजु॒षाण आ ग॒हीन्द्र॒ प्र चि॒त्रया॑ धि॒या ॥ २ ॥

वृकः॑ । चि॒त् । अ॒स्य॒ । वा॒र॒णः । उ॒रा॒ऽमथिः॑ । आ । व॒युने॑षु । भू॒षा॒ति॒ ।
सः[3] । इ॒मम् । न॒ः । स्तोम॑म् । जु॒जु॒षा॒णः । आ । ग॒हि॒ । इन्द्र॑ । प्र । चि॒त्रया॑ । धि॒या ॥२॥

---

१. अपींयेम P,P^2. २. नु॒ D,K^m,S^m,Dc. ३. सा P,P^2.

[1]कदू॒ न्व॑१॒स्याकृ॑त॒मिन्द्र॑स्यास्ति॒[1] पौंस्य॑म् ।
केनो॒ नु क॒ं श्रोम॑तेन॒ न शु॑श्रुवे ज॒नुष॒ः परि॑ वृत्र॒हा ॥ ३ ॥

कत् । ऊ॒ँ इति॑ । नु । अ॒स्य॒ । अकृ॑तम् । इन्द्र॑स्य । अ॒स्ति॒ । पौंस्य॑म् ।
केनो॒ इति॑ । नु । क॒म् । श्रोम॑तेन । न । शु॒श्रु॒वे॒ । ज॒नुष॑ः । परि॑ । वृ॒त्र॒ऽहा ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु एकाहेषु 'त्वामिद्धि हवामहे' **इत्यस्य विनियोगः** 'सुरूपकृत्नुमूतये' (अ २०,५७) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

तथा तनूपृष्ठे षडहे अस्य विनियोगः 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०,८१) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

त्वामि॒द्धि हवा॑महे सा॒ता[2] वाज॑स्य का॒रव॑ः ।
त्वां वृ॒त्रेष्वि॑न्द्र॒ सत्प॑तिं॒ नर॒स्त्वां काष्ठा॒स्वर्व॑तः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवा॑महे । सा॒ता । वाज॑स्य । का॒रव॑ः ।
त्वाम् । वृ॒त्रेषु॑ । इ॒न्द्र॒ । सत्ऽप॑तिम् । नर॑ः । त्वाम् । काष्ठा॑सु । अर्व॑तः ॥ १ ॥

स त्वं न॑श्चित्र वज्रहस्त धृष्णु॒या म॒ह स्त॑वा॒नो अ॑द्रिवः ।
गामश्व॑ं र॒थ्य॑मिन्द्र॒ सं कि॑र स॒त्रा वाज॒ं[3] न जि॒ग्युषे॑ ॥ २ ॥

सः । त्वम् । न॒ः । चि॒त्र॒ । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया । म॒हः । स्त॒वा॒नः । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ।
गाम् । अश्व॑म् । र॒थ्य॑म् । इ॒न्द्र॒ । सम् । कि॒र॒ । स॒त्रा । वाज॑म् । न । जि॒ग्युषे॑ ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

अपूर्वाख्ये एकाहे 'अभि त्वा पूर्वपीतये' **इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने —** " अपूर्वे 'अभि त्वा पूर्वपीतये' इति" (वैताश्रौ ३९,६) **इति ।**

अ॒भि त्वा॑ पू॒र्वपी॑तय॒ इन्द्र॒ स्तोमे॑भिरा॒यव॑ः ।
स॒मी॒ची॒नास॑ ऋ॒भव॒ः सम॑स्वरन् रु॒द्रा गृ॑णन्त॒ पूर्व्य॑म् ॥ १ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । पू॒र्वऽपी॑तये । इन्द्र॑ । स्तोमे॑भिः । आ॒यव॑ः ।
स॒म्ऽई॒ची॒नास॑ः । ऋ॒भव॑ः । सम् । अ॒स्व॒र॒न् । रु॒द्राः । गृ॒ण॒न्त॒ । पूर्व्य॑म् ॥ १ ॥

---

१. कदु॒ न्व॒३॑ B,Cs. २. सा॒तौ मा २७,३७ कौ १,२३४. ३. वाज॑ B.

अ॒स्येदिन्द्रो॑ [1]वावृ॒धे वृष्ण्यं॒ शवो॒ मदे॑[1] सु॒तस्य॒ विष्ण॑वि ।
अ॒द्या तम॑स्य महि॒मान॑मा॒यवोऽनु॑ ष्टुवन्ति पू॒र्वथा॑ ॥ २ ॥

अ॒स्य । इत् । इन्द्र॑ः । व॒वृ॒धे । वृष्ण्य॑म् । शव॑ः । मदे॑ । सु॒तस्य॑ । विष्ण॑वि ।
अ॒द्य । तम् । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मान॑म् । आ॒यव॑ः । अनु॑ । स्तु॒व॒न्ति॒ । पू॒र्वऽथा॑ ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

व्रात्यस्तोमाख्येषु एकाहेषु 'आ त्वेता नि षीदत' (अ **२०,६८,११**), 'अधा हीन्द्र गिर्वणः' (अ **२०,१००**) **इति आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने** — "व्रात्यस्तोमेषु 'आ त्वेता नि षीदत', 'अधा हीन्द्र गिर्वणः' इति" (वैताश्रौ **३९,७**) ।

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' (अ २०,१११), 'अधा हीन्द्र गिर्वणः' (अ **२०,१००**), 'अभ्रातृव्यो अना त्वम्' (अ २०,११४), 'त्वम् न इन्द्रा भर' (अ **२०,१०८**) **एते यथासंभवम् उक्थस्तोत्रिया भवन्ति । चकाराद्** 'यदद्य कच्च वृत्रहन्' (अ **२०,११२**), 'उभयं शृणवच्च नः' (अ २०,११३) **एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः ।**

तथा चतुरहपञ्चाहाहीनदशाहच्छन्दोमदशाहेषु 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' **एते चत्वारो यथासंभवम् उक्थस्तोत्रिया भवन्ति ।**

तद् उक्तं वैताने — "राजसूयेषु 'यत्सोममिन्द्र विष्णवि', 'अधा हीन्द्र गिर्वणः', 'अभ्रातृव्यो अना त्वम्', 'त्वं न इन्द्रा भर' इति च । चतुरहपञ्चाहाहीनदशाहच्छन्दोमदशाहेषु च" (वैताश्रौ **४०,४**) **इति ।**

अध॒ा ही॑न्द्र गिर्व॑ण॒ उप॑ त्वा॒ कामा॑न् म॒हः[2] सं॑सृ॒ज्महे॑[3] । उ॒देव॒ यन्त॑ उ॒दभि॑ः ॥१॥

अध॑ । हि । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒णः॒ । उप॑ । त्वा॒ । कामा॑न् । म॒हः । स॒सृ॒ज्महे॑ । उ॒दाऽइ॑व ।
यन्त॑ः । उ॒दऽभि॑ः ॥ १ ॥

वार्ण त्वा॑ य॒व्याभि॒र्वर्ध॑न्ति शूर॒ ब्रह्मा॑णि । वा॒वृ॒ध्वांसं॑ चिदद्रिवो दि॒वेदि॑वे ॥ २ ॥

वाः । न । त्वा॒ । य॒व्याभि॑ः । वर्ध॑न्ति । शूर॒ । ब्रह्मा॑णि । व॒वृ॒ध्वांस॑म् । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽवः॒ ।
दि॒वेऽदि॑वे ॥ २ ॥

यु॒ञ्जन्ति॒ हरी॑ इषि॒रस्य॒ गाथ॑या॒रौ रथ॑ उ॒रुयु॑गे । इ॒न्द्र॒वाहा॑ वचो॒युजा॑ ॥३॥

---

[1] वावृ॒धे वृष्ण्यं॒ शवो॑ म॒दे K.
[2] म॒हत् K.
[3] संसृ॒ग्महे॑ B,Cs.

'[1]कदू॒ न्व॑१॒स्याकृ॑त॒मिन्द्र॑स्यास्ति॒[1]' पौंस्य॑म् ।
केनो॒ नु कं॒ श्रोम॑तेन॒ न शुश्रुवे ज॒नुष॒ः परि॑ वृत्र॒हा ॥ ३ ॥

कत् । ऊं॒ इति॑ । नु । अ॒स्य॒ । अकृ॑तम् । इन्द्र॑स्य । अ॒स्ति॒ । पौंस्य॑म् ।
केनो॒ इति॑ । नु । क॒म् । श्रोम॑तेन । न । शु॒श्रु॒वे॒ । ज॒नुष॑ः । परि॑ । वृ॒त्र॒ऽहा ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु एकाहेषु 'त्वामिद्धि हवामहे' **इत्यस्य विनियोगः** 'सुरूपकृत्नुमूतये' (अ २०,५७) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

तथा तनूपृष्ठे षडहे अस्य विनियोगः 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्' **(अ २०,८१) इत्यनेन सह उक्तः ।**

त्वामिद्धि हवा॑महे सा॒ता[2] वाज॑स्य का॒रव॑ः ।
त्वां वृ॒त्रेष्वि॑न्द्र॒ सत्प॑तिं॒ नर॒स्त्वां काष्ठा॒स्वर्व॑तः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवा॑महे । सा॒ता । वाज॑स्य । का॒रव॑ः ।
त्वाम् । वृ॒त्रेषु॑ । इ॒न्द्र॒ । सत्ऽप॑तिम् । नर॑ः । त्वाम् । काष्ठा॑सु । अर्व॑तः ॥ १ ॥

स त्वं न॑श्चित्र वज्रहस्त धृष्णु॒या म॒ह स्त॑वा॒नो अ॑द्रिवः ।
गामश्वं॑ र॒थ्य॑मिन्द्र॒ सं कि॑र स॒त्रा वाजं॒[3] न जि॒ग्युषे॑ ॥ २ ॥

सः । त्वम् । न॒ः । चि॒त्र॒ । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया । म॒हः । स्त॒वा॒नः । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ।
गाम् । अश्व॑म् । र॒थ्य॑म् । इ॒न्द्र॒ । सम् । कि॒र॒ । स॒त्रा । वाज॑म् । न । जि॒ग्युषे॑ ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

अपूर्वाख्ये एकाहे 'अभि त्वा पूर्वपीतये' **इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने**—" अपूर्वे 'अभि त्वा पूर्वपीतये' इति" (वैताश्रौ **३९,६**) **इति ।**

अ॒भि त्वा॑ पू॒र्वपी॑तय॒ इन्द्र॒ स्तोमे॑भिरा॒यव॑ः ।
स॒मी॒ची॒नास॑ ऋ॒भव॒ः सम॑स्वरन् रु॒द्रा गृ॑णन्त॒ पूर्व्य॑म् ॥ १ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । पू॒र्वऽपी॑तये । इन्द्र॑ । स्तोमे॑भिः । आ॒यव॑ः ।
स॒म्ऽई॒ची॒नास॑ः । ऋ॒भव॑ः । सम् । अ॒स्व॒र॒न् । रु॒द्राः । गृ॒ण॒न्त॒ । पूर्व्य॑म् ॥ १ ॥

---

[1] कदु न्व॒३° B,Cs.
[2] सा॒तौ मा २७,३७ कौ १,२३४.
[3] वाजं B.

अ॒स्येदिन्द्रो॑ [1]वावृधे॒ वृष्ण्यं॒ शवो॒ मदे॑[1] सु॒तस्य॒ विष्ण॑वि ।
अ॒धा तम॑स्य महि॒मान॑मा॒यवोऽनु॑ ष्टुवन्ति पू॒र्वथा॑ ॥ २ ॥

अ॒स्य । इत् । इन्द्रः॑ । व॒वृ॒धे॒ । वृष्ण्य॑म् । शवः॑ । मदे॑ । सु॒तस्य॑ । विष्ण॑वि ।
अ॒ध । तम् । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मान॑म् । आ॒यवः॑ । अनु॑ । स्तु॒व॒न्ति॒ । पू॒र्वऽथा॑ ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

व्रात्यस्तोमाख्येषु एकाहेषु 'आ त्वेता नि षीदत' (अ २०,६८,११), 'अधा हीन्द्र गिर्वणः' (अ २०,१००) **इति आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने** — "व्रात्यस्तोमेषु 'आ त्वेता नि षीदत', 'अधा हीन्द्र गिर्वणः' इति" (वैताश्रौ ३९,७) ।

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' (अ २०,१११), 'अधा हीन्द्र गिर्वणः' (अ २०,१००), 'अभ्रातृव्यो अना त्वम्' (अ २०,११४), 'त्वम् न इन्द्रा भर' (अ २०,१०८) **एते यथासंभवम् उक्थस्तोत्रिया भवन्ति । चकाराद्** 'यदद्य कच्च वृत्रहन्' (अ २०,११२), 'उभयं शृणवच्च नः' (अ २०,११३) **एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः ।**

तथा चतुरहपञ्चाहाहीनदशाहच्छन्दोमदशाहेषु 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' **एते चत्वारो यथासंभवम् उक्थस्तोत्रिया भवन्ति ।**

तद् उक्तं वैताने — "राजसूयेषु 'यत्सोममिन्द्र विष्णवि', 'अधा हीन्द्र गिर्वणः', 'अभ्रातृव्यो अना त्वम्', 'त्वं न इन्द्रा भर' इति च । चतुरहपञ्चाहाहीनदशाहच्छन्दोमदशाहेषु च" (वैताश्रौ ४०,४) इति ।

अ॒धा हीन्द्र॑ गिर्वण॒ उप॑ त्वा॒ कामा॑न् म॒हः[2] सं॑सृ॒ज्महे॑[3] । उ॒देव॒ यन्त॑ उ॒दभिः॑ ॥१॥

अध॑ । हि । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒णः॒ । उप॑ । त्वा॒ । कामा॑न् । म॒हः । स॒सृ॒ज्महे॑ । उ॒दाऽइ॑व । यन्तः॑ । उ॒दऽभिः॑ ॥ १ ॥

वार्ण त्वा॑ य॒व्याभि॒र्वर्ध॑न्ति शूर॒ ब्रह्मा॑णि । वा॒वृ॒ध्वांसं॑ चिदद्रिवो दि॒वेदि॑वे ॥ २ ॥

वाः । न । त्वा॒ । य॒व्याभिः॑ । वर्ध॑न्ति । शूर॒ । ब्रह्मा॑णि । व॒वृ॒ध्वांस॑म् । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । दि॒वेऽदि॑वे ॥ २ ॥

यु॒ञ्जन्ति॒ हरी॑ इषि॒रस्य॒ गाथ॑यो॒रौ रथ॑ उ॒रुयु॑गे । इ॒न्द्र॒वाहा॑ वचो॒युजा॑ ॥३॥

---

[1] वा॒वृ॒धे वृष्ण्यं॒ शवो॑ म॒दे K.　[2] म॒हत् K.　[3] सं॑सृ॒ग्महे॑ B,Cs.

यु॒ञ्जन्ति॑ । हरी॒ इति॑ । इ॒षि॒रस्य॑ । गाथ॑या । उ॒रौ । रथे॑ । उ॒रुऽयु॑गे । इ॒न्द्र॒ऽवाहा॑ । व॒चः॒ऽयुजा॑ ॥

इति नवमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

अग्निष्टुत्सु एकाहेषु ‘ईलेन्यो नमस्यः’ (अ २०,१०२), ‘अग्निं दूतं वृणीमहे’ (अ २०,१०१), ‘अग्निमीलिष्वावसे’ (अ २०,१०३), ‘अग्न आ याह्यग्निभिः’ (अ २०, १०३,२) **एषु आद्यौ आज्यस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । उत्तरौ पृष्ठस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वैताने**—“अग्निष्टुत्सु ‘ईलेन्यो नमस्यः’, ‘अग्निं दूतं वृणीमहे’, ‘अग्निमीलिष्वावसे’, ‘अग्न आ याह्यग्निभिः’ इति” (वैताश्रौ ३९,८) **इति ।**

तथा विराजेग्नेःस्तोमेग्नेःकुलाये ‘अग्निं दूतं वृणीमहे’, ‘अग्निमीलिष्वावसे’ **एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने**—“विराजेग्नेःस्तोमेग्नेःकुलाये ‘अग्निं दूतं वृणीमहे’, ‘अग्निमीलिष्वावसे’ इति” (वैताश्रौ ४०,२) ।

अ॒ग्निं दू॒तं वृ॑णीमहे॒ होता॑रं वि॒श्ववे॑दसम् । अ॒स्य य॒ज्ञस्य॑ सु॒क्रतु॑म् ॥१॥

अ॒ग्निम् । दू॒तम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । होता॑रम् । वि॒श्वऽवे॑दसम् । अ॒स्य । य॒ज्ञस्य॑ । सु॒ऽक्रतु॑म् ॥१॥

अ॒ग्निम॑ग्निं॒ हवी॑मभिः॒ सदा॑ हवन्त वि॒श्पति॑म् । ह॒व्य॒वाहं॑ पुरुप्रि॒यम् ॥२॥

अ॒ग्निम्ऽअ॑ग्निम् । हवी॑मऽभिः । सदा॑ । ह॒व॒न्त॒ । वि॒श्पति॑म् । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । पु॒रु॒ऽप्रि॒यम्[1] ॥३॥

अग्ने॑ दे॒वाँ इ॒हा व॑ह जज्ञा॒नो वृ॒क्तब॑र्हिषे । असि॒ होता॑ न॒ ईड्यः॑ ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह॒ । ज॒ज्ञा॒नः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषे । असि॑ । होता॑ । नः॒ । ईड्यः॑ ॥३॥

इति नवमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

अग्निष्टुत्सु एकाहेषु ‘ईलेन्यो नमस्यः’ **इत्यस्य पूर्वेण सह उक्तो विनियोगः ।**

ई॒ले॒न्यो॑[2] नम॒स्य॑स्ति॒रस्तमां॑सि दर्श॒तः । सम॒ग्निरि॑ध्यते॒ वृषा॑ ॥ १ ॥

ई॒ले॒न्यः॑[3] । न॒म॒स्यः॑ । ति॒रः । तमां॑सि । द॒र्श॒तः । सम् । अ॒ग्निः । इ॒ध्य॒ते॒ । वृषा॑ ॥ १ ॥

वृषो॑ अ॒ग्निः समि॑ध्य॒तेऽश्वो॒ न दे॑व॒वाह॑नः । तं ह॒विष्म॑न्त ईलते[4] ॥ २ ॥

वृषो॒ इति॑ । अ॒ग्निः । सम् । इ॒ध्य॒ते॒ । अश्वः॑ । न । दे॒व॒ऽवाह॑नः । तम् । ह॒विष्म॑न्तः । ई॒ल॒ते॒ ॥२॥

वृष॑णं त्वा व॒यं वृ॑षन् वृष॑णः॒ समि॑धीमहि । अग्ने॒ दीद्य॑तं बृ॒हत् ॥ ३ ॥

---

[1] पु॒रु॒ऽप्रि॒यम् P^{2}. [2] इ॒ळेन्यो॑ K,V; इ॒डेन्यो॑ K^{m}; ई॒डेन्यो॑ B^{h},C; इ॒लेन्यो॑ Cs; ई॒ळेन्यो॑ ऋ ३,२७,१३. [3] ई॒डेन्यः॑ P,P^{2},J. [4] ईळते K,K^{m},V, ऋ ३,२७,१४; ईडते B^{h},C; इलते Cs.

वृष॑णम् । त्वा॒ । व॒यम् । वृ॒ष॒न् । वृष॑णः । सम् । इ॒धी॒म॒हि॒ । अग्ने॑ । दीद्य॑तम् । बृ॒हत् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

‘अग्निमीलिष्वावसे’ **इत्यस्य** ‘अग्निं दूतं वृणीमहे’ (अ २०,१०१) **इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ।**

अ॒ग्निमी॑लि॒ष्वाव॑से॒[1] गाथा॑भिः शी॒रशो॑चिषम् ।
अ॒ग्निं रा॒ये पु॑रुमील्ह[2] श्रु॒तं नरो॒ऽग्निं सु॑दी॒तये॑ छ॒र्दिः ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । ई॒लि॒ष्व॒[3] । अव॑से । गाथा॑भिः । शी॒रऽशो॑चिषम् ।
अ॒ग्निम् । रा॒ये । पु॒रु॒ऽमी॒ल्ह॒ । श्रु॒तम् । नरः॑ । अ॒ग्निम् । सु॒ऽदी॒तये॑ । छ॒र्दिः ॥ १ ॥

अग्न॒ आ या॑ह्य॒ग्निभि॒र्होता॑रं त्वा वृणीमहे ।
आ त्वाम॑नक्तु॒ प्रय॑ता ह॒विष्म॑ती॒ यजि॑ष्ठं ब॒र्हिरा॒सदे॑ ॥ २ ॥

अग्ने॑ । आ । या॒हि॒ । अ॒ग्निऽभिः॑ । होता॑रम् । त्वा॒ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ।
आ । त्वाम् । अ॒न॒क्तु॒ । प्रऽय॑ता । ह॒विष्म॑ती । यजि॑ष्ठम् । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥ २ ॥

अच्छा॒ हि त्वा॑ सहसः सूनो अङ्गि॒रः स्रुच॒श्चर॑न्त्यध्व॒रे ।
ऊर्जो॑ नपा॑तं घृ॒तके॑शमीमहे॒ऽग्निं य॒ज्ञेषु॑ पू॒र्व्यम् ॥ ३ ॥

अच्छ॑ । हि । त्वा॒ । स॒ह॒सः॒ । सू॒नो॒ इति॑ । अ॒ङ्गि॒रः॒ । स्रुचः॑ । चर॑न्ति । अ॒ध्व॒रे ।
ऊ॒र्जः । नपा॑तम् । घृ॒तऽके॑शम् । ई॒म॒हे॒ । अ॒ग्निम् । य॒ज्ञेषु॑ । पू॒र्व्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

‘इमा उ त्वा पुरूवसो’ **इत्यस्य विनियोगः** ‘अयमु ते समतसि’ (अ २०,४५) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

इ॒मा उ॑ त्वा पुरूव॒सो गिरो॑ वर्धन्तु॒[4] या मम॑ ।
पा॒व॒कव॑र्णाः॒ शुच॑यो विप॒श्चितो॒ऽभि स्तोमै॑रनूषत ॥ १ ॥

इ॒माः । ऊं॒ इति॑ । त्वा॒ । पु॒रु॒व॒सो॒ इति॑ पुरुऽवसो । गिरः॑ । व॒ध॒न्तु॒ । याः । मम॑ ।
पा॒व॒कऽव॑र्णाः । शुच॑यः । वि॒पः॒ऽचितः॑ । अ॒भि । स्तोमैः॑ । अ॒नू॒ष॒त ॥ १ ॥

---

[1] °मी॑ळि॒ष्वा° K,V, ऋ ८,७१,१४; °मी॑डि॒ष्वा° B^h,C,K^m.

[2] °मीढ° C,K,K^m,Dc; °मीळ्ह V, ऋ.

[3] ई॒डि॒ष्व॒ P,P^2.

[4] वर्धन्तु॒ B.

अ॒यं स॒हस्र॒मृषि॑भिः॒ सह॑स्कृतः समु॒द्र इ॑व पप्रथे ।
स॒त्यः सो अ॑स्य महि॒मा गृ॑णे॒ शवो॑ य॒ज्ञेषु॑ विप्र॒राज्ये॑ ॥ २ ॥

अ॒यम् । स॒हस्र॑म् । ऋषि॑ऽभिः । सह॑ःऽकृतः[1] । स॒मु॒द्रःऽइ॑व । प॒प्र॒थे॒ ।
स॒त्यः । सः । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा । गृ॒णे॒ । शव॑ः । य॒ज्ञेषु॑ । वि॒प्र॒ऽराज्ये॑ ॥ २ ॥

आ नो॒ विश्वा॑सु॒ हव्य॒ इन्द्र॑ः स॒मत्सु॑ भूषतु ।
उप॒ ब्रह्मा॑णि॒ सव॑नानि वृत्र॒हा प॑रम॒ज्या ऋची॑षमः ॥ ३ ॥

आ । नः॒ । विश्वा॑सु । हव्य॑ः । इन्द्र॑ः । स॒मत्ऽसु॑ । भू॒ष॒तु॒ ।
उप॑ । ब्रह्मा॑णि । सव॑नानि । वृ॒त्र॒ऽहा । प॒र॒म॒ऽज्याः । ऋची॑षमः ॥ ३ ॥

त्वं दा॒ता प्र॑थ॒मो राध॑साम॒स्यसि॑ स॒त्य ई॑शान॒कृत् ।
तु॒वि॒द्यु॒म्नस्य॒ युज्या वृ॑णीमहे पु॒त्रस्य॒ शव॑सो म॒हः ॥ ४ ॥

त्वम् । दा॒ता । प्र॒थ॒मः । राध॑साम् । अ॒सि॒ । असि॑ । स॒त्यः । ई॒शा॒न॒ऽकृत् ।
तु॒वि॒ऽद्यु॒म्नस्य॑ । युज्या॑ । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ । पु॒त्रस्य॑ । शव॑सः । म॒हः ॥ ४ ॥

इति नवमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

प्रतीचीनस्तोमे एकाहे ‘त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु’ **इत्येष आज्यपृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने —** “ प्रतीचीनस्तोमे ‘त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु’ इति” (**वैताश्रौ ३९,११**) **इति ।**

राजि एकाहे ‘यो राजा चर्षणीनाम्’ (**अ २०,१०५,४**) **इति पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने —** “राजि ‘यो राजा चर्षणीनाम्’ इति” (**वैताश्रौ ३९,१२**) **इति ।**

त्वमि॑न्द्र॒ प्रतू॑र्तिष्व॒भि विश्वा॑ असि॒ स्पृध॑ः ।
अ॒श॒स्ति॒हा ज॑नि॒ता वि॑श्व॒तूर॑सि॒ त्वं तू॑र्य तरुष्य॒तः ॥ १ ॥

त्वम् । इ॒न्द्र॒ । प्रऽतू॑र्तिषु । अ॒भि । विश्वा॑ः । अ॒सि॒ । स्पृध॑ः ।
अ॒श॒स्ति॒ऽहा । ज॒नि॒ता । वि॒श्व॒ऽतूः । अ॒सि॒ । त्वम् । तू॒र्य॒ । त॒रु॒ष्य॒तः ॥ १ ॥

अनु॑ ते॒ शुष्मं॑[2] तु॒रय॑न्तमीयतुः क्षो॒णी शिशुं॒ न मा॒तरा॑ ।
विश्वा॑स्ते॒ स्पृध॑ः[3] श्नथयन्त म॒न्यवे॑ वृ॒त्रं यदि॑न्द्र॒ तूर्व॑सि ॥ २ ॥

---

[1] स॒हुःऽकृ॒तः P. [2] शुष्मिं॑ B. [3] स्पृध॑ B.

अनु॑ । ते॒ । शुष्म॑म् । तुरय॑न्तम् । ई॒य॒तुः॒ । क्षो॒णी इति॑ । शिशु॑म् । न । मा॒तरा॑ ।
विश्वाः॑ । ते॒ । स्पृधः॑ । श्न॒थ॒य॒न्त॒ । म॒न्यवे॑ । वृ॒त्रम् । यत् । इ॒न्द्र॒ । तूर्व᳚सि ॥ २ ॥

इ॒त ऊ॒ती वो᳚ अ॒जरं᳚ प्रहे॒तार॒मप्र॑हितम् ।
आ॒शुं जेता॑रं॒ हेता॑रं र॒थीत॑म॒मतू᳚र्तं तुग्र्या॒वृध॑म् ॥ ३ ॥

इ॒तः । ऊ॒ती । वः॒ । अ॒जर॑म्[1] । प्र॒ऽहे॒तार॑म् । अप्र॑ऽहितम् ।
आ॒शुम् । जेता॑रम् । हेता॑रम् । र॒थिऽत॑मम् । अतू॑र्तम् । तुग्र्य॒ऽवृध॑म्[2] ॥ ३ ॥

यो राजा॑ चर्ष॒णीनां॑ या॒ता रथे᳚भि॒रध्रि॑गुः ।
विश्वा॑सां तरु॒ता पृत॑नाना॒ं ज्येष्ठो॒ यो वृ॑त्र॒हा गृ॒णे ॥ ४ ॥

यः । राजा॑ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । याता॑ । रथे᳚भिः । अध्रि॑ऽगुः ।
विश्वा॑साम् । त॒रु॒ता । पृत॑नानाम् । ज्येष्ठः॑ । यः । वृ॒त्र॒ऽहा । गृ॒णे ॥ ४ ॥

इन्द्रं॒ तं शु॑म्भ पुरुहन्म॒न्नव॑से॒ यस्य॑ द्वि॒ता वि॑ध॒र्तरि᳚ ।
हस्ता॑य॒ वज्र॒ः प्रति॑ धायि दर्श॒तो म॒हो दि॒वे न सूर्यः᳚ ॥ ५ ॥

इन्द्र॑म् । तम् । शु॒म्भ॒ । पु॒रु॒ऽह॒न्म॒न् । अव॑से । यस्य॑ । द्वि॒ता । वि॒ऽध॒र्तरि᳚ ।
हस्ता॑य । वज्रः॑ । प्रति॑ । धा॒यि॒ । द॒र्श॒तः । म॒हः । दि॒वे । न । सूर्यः᳚ ॥ ५ ॥

इति नवमेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

इन्द्रस्तोमाख्ये एकाहे ‘तव त्यदिन्द्रियं बृहत्’ **इत्यस्य** ‘इन्द्र क्रतुं न आ भर’ **(अ २०,७९) इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ।**

तव॒ त्यदि॑न्द्रि॒यं बृ॒हत् तव॒ शुष्म॑मुत क्रतु॑म् ।
वज्रं॑ शिशाति धि॒षणा॒ वरे॑ण्यम् ॥ १ ॥

तव॑ । त्यत् । इ॒न्द्रि॒यम् । बृ॒हत् । तव॑ । शुष्म॑म् । उ॒त । क्रतु॑म् । वज्र॑म् । शि॒शा॒ति॒ ।
धि॒षणा॑ । वरे॑ण्यम् ॥ १ ॥

तव॒ द्यौरि॑न्द्र॒ पौंस्यं᳚ पृथि॒वी वर्ध॑ति॒ श्रवः॑ । त्वामा॒पः पर्व᳚तासश्च हिन्विरे ॥ २ ॥

तव॑ । द्यौः । इ॒न्द्र॒ । पौंस्य॑म् । पृ॒थि॒वी । व॒र्ध॒ति॒ । श्रवः॑ । त्वाम् । आपः॑ । पर्व᳚तासः ।
च॒ । हि॒न्वि॒रे ॥ २ ॥

---

१. अ॒जरां P. २. तु॒ग्म॒ऽवृध॑म् P.

त्वां विष्णु॑र्बृ॒हन् क्षयो॑ मि॒त्रो गृ॑णाति॒ वरु॑णः । त्वां शर्धो॑ मद॒त्यनु॒ मारु॑तम् ॥३॥

त्वाम् । विष्णु॑ः । बृ॒हन् । क्षय॑ः । मि॒त्रः । गृ॒णा॒ति॒ । वरु॑णः । त्वाम् । शर्ध॑ः । म॒द॒ति॒ ।
अनु॑ । मारु॑तम् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

विघने एकाहे 'समस्य मन्यवे विशः' (अ २०,१०७), 'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्' (अ २०,१०७,४) **इत्येतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने** — "विघने 'समस्य मन्यवे विशः', 'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्' इति" (वैताश्रौ **३९,१५**) **इति ।**

सम॑स्य म॒न्यवे॒ विशो॒ विश्वा॑ नमन्त कृ॒ष्टय॑ः । स॒मु॒द्राये॑व॒ सिन्ध॑वः ॥ १ ॥

सम् । अ॒स्य॒ । म॒न्यवे॑ । विश॑ः । विश्वा॑ः । न॒म॒न्त॒ । कृ॒ष्टय॑ः । स॒मु॒द्राय॑ऽइव । सिन्ध॑वः ॥ १ ॥

ओज॒स्तद॑स्य तित्विष उ॒भे यत् स॒मव॑र्तयत् । इन्द्र॒श्चर्मे॑व॒ रोद॑सी ॥ २ ॥

ओज॑ः । तत् । अ॒स्य॒ । ति॒त्वि॒षे॒ । उ॒भे इति॑ । यत् । स॒म्ऽअव॑र्तयत् । इन्द्र॑ः । चर्म॑ऽइव । रोद॑सी॒ इति॑ ॥

वि चि॑द् वृ॒त्रस्य॒ दोध॑तो॒ वज्रे॑ण श॒तप॑र्वणा । शिरो॑ बिभेद वृ॒ष्णिना॑ ॥ ३ ॥

वि । चि॒त् । वृ॒त्रस्य॑ । दोध॑तः । वज्रे॑ण । श॒तऽप॑र्वणा । शिर॑ः । बि॒भे॒द॒ । वृ॒ष्णिना॑ ॥ ३ ॥

तदि॑दा॑स॒ भुव॑नेषु॒ ज्येष्ठं॒ यतो॑ ज॒ज्ञ उ॒ग्रस्त्वे॒षनृ॑म्णः ।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो नि रि॑णाति॒ शत्रू॒ननु॒ 'यदे॑नं॒ मद॑न्ति॒ विश्व॒ ऊमा॑ः'[1] ॥ ४ ॥

तत् । इत् । आ॒स॒ । भुव॑नेषु । ज्येष्ठ॑म् । यत॑ः । ज॒ज्ञे । उ॒ग्रः । त्वे॒षऽनृ॑म्णः ।
स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । रि॒णा॒ति॒ । शत्रू॑न् । अनु॑ । यत् । ए॒न॒म् । मद॑न्ति । विश्वे॑ । ऊमा॑ः ॥ ४ ॥

वा॒वृ॒धा॒नः शव॑सा॒ भूर्यो॑जा॒ः शत्रु॑र्दा॒साय॑ भि॒यसं॑ दधाति ।
अ॰व्य॑नच्च॒ ॰व्य॒नच्च॒ स॑स्नि॒ सं ते॑ नवन्त॒ प्रभृ॑ता॒ मदे॑षु ॥ ५ ॥

व॒वृ॒धा॒नः । शव॑सा । भूरि॑ऽओजाः । शत्रु॑ः । दा॒साय॑ । भि॒यस॑म् । द॒धा॒ति॒ ।
अवि॑ऽअनत् । च॒ । वि॒ऽअ॒नत् । च॒ । स॑स्नि । सम् । ते॒ । न॒व॒न्त॒ । प्रऽभृ॑ता । मदे॑षु ॥ ५ ॥

त्वे क्रतु॒मपि॑ 'पृञ्चन्ति॒ भूरि॒'[2] द्विर्यदे॒ते त्रिर्भ॑व॒न्त्यूमा॑ः ।
स्वा॒दोः स्वादी॑यः स्वा॒दुना॑ सृजा॒ सम॒दः सु मधु॒ मधु॑ना॒ऽभि योधी॑ः ॥६॥

---

[1] यं विश्वे॒ मद॒न्त्यूमा॑ः RW. ऋ १०,१२०,१ पै ६,१,१.

[2] वृञ्जन्ति॒ विश्वे॒ RW. ऋ १०,१२०,३ पै ६,१,३.

त्वे इति॑ । क्रतु॑म् । अपि॑ । पृ॒ञ्च॒न्ति॒ । भूरि॑ । द्विः । यत् । ए॒ते । त्रिः । भव॑न्ति । ऊमा॑ः ।
स्वा॒दोः । स्वादी॑यः । स्वा॒दुना॑ । सृ॒ज॒ । सम् । अ॒दः । सु । मधु॑ । मधु॑ना । अ॒भि । यो॒धीः ॥ ६ ॥

[1]यदि॑ चि॒न्नु[1] त्वा॒ ध॒ना जय॑न्तं॒ रणे॑रणे[2] अ॒नु॒मद॑न्ति॒ विप्रा॑ः ।
ओजी॑यः शुष्मिन्त्स्थि॒रमा[3] त॑नुष्व॒ मा त्वा॑ दभन् [4]दु॒रेवा॑सः कृ॒शोका॑ः[4] ॥७॥
यदि॑ । चि॒त् । नु । त्वा॒ । धना॑ । जय॑न्तम् । रणे॑ऽरणे । अ॒नु॒ऽमद॑न्ति । विप्रा॑ः ।
ओजी॑यः । शु॒ष्मि॒न् । स्थि॒रम् । आ । त॒नु॒ष्व॒ । मा । त्वा॒ । द॒भ॒न् । दुः॒ऽएवा॑सः । कृ॒शोका॑ः ॥ ७ ॥

त्वया॑ व॒यं शा॑शद्महे॒ रणे॑षु प्र॒पश्य॑न्तो यु॒धेन्या॑नि॒ भूरि॑ ।
चो॒दया॑मि त॒ आयु॑धा॒ वचो॑भिः॒ सं ते॑ शिशामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वयां॑सि ॥ ८ ॥
त्वया॑ । व॒यम् । शा॒श॒द्म॒हे॒ । रणे॑षु । प्र॒ऽपश्य॑न्तः । यु॒धेन्या॑नि । भूरि॑ ।
चो॒दया॑मि । ते॒ । आयु॑धा । वच॑ःऽभिः । सम् । ते॒ । शि॒शा॒मि॒ । ब्रह्म॑णा । वयां॑सि ॥ ८ ॥

नि तद् [5]द॑धि॒षेऽव॑रे॒ परे॑[5] च॒ यस्मि॑न्नावि॒थाव॑सा दु॒रोणे॑ ।
[6]आ स्था॑पयत मा॒तरं॑ जिग॒त्नुमत॑ इन्वत॒ कर्व॑राणि॒ भूरि॑[6] ॥ ९ ॥
नि । तत् । द॒धि॒षे॒ । अव॑रे । परे॑ । च॒ । यस्मि॑न् । आवि॑थ । अव॑सा । दु॒रोणे॑ ।
आ । स्था॒प॒य॒त॒ । मा॒तर॑म् । जि॒ग॒त्नुम् । अत॑ः । इ॒न्व॒त॒ । कर्व॑राणि । भूरि॑ ॥ ९ ॥

स्तु॒ष्व व॑र्ष्मन् पुरु॒वर्त्मा॑नं॒ समृभ्वा॑णमि॒नत॑ममा॒प्तमा॒प्त्याना॑म् ।
आ द॑र्शति॒ शव॑सा॒ भूर्यो॑जा॒ः प्र स॑क्षति प्रति॒मानं॑ पृथि॒व्याः ॥ १० ॥[7]
स्तु॒ष्व । व॒र्ष्म॒न् । पु॒रु॒ऽवर्त्मा॑नम् । सम् । ऋ॒भ्वा॑णम् । इ॒न॒ऽत॑मम् । आ॒प्तम् । आ॒प्त्याना॑म् ।
आ । द॒र्शि॒ति॒ । शव॑सा । भूरि॑ऽओजाः । प्र । स॒क्ष॒ति॒ । प्र॒ति॒ऽमान॑म् । पृ॒थि॒व्याः ॥ १० ॥

इ॒मा ब्रह्म॑ [8]बृ॒हद्दि॑वः कृणव॒दिन्द्रा॑य[8] शू॒षम॑ग्रि॒यः[9] स्व॒र्षाः ।
म॒हो गो॒त्रस्य॑ क्षयति [10]स्व॒राजा॒ तुर॑श्चि॒द् विश्व॑मर्णव॒त् तप॑स्वान्[10] ॥११॥

---

१. इति॑ चि॒द्धि RW. ऋ १०,१२०,४ पै ६,१,४. २. रणं॑रणम् पै.; मदे॑मदे RW. ऋ. ३. धृष्णो स्थि॒° RW. ऋ. पै. ४. दुरेवा यातुधानाः पै.; या॒तु॒धाना॑ दु॒रेवा॑ः RW. ऋ. ५. °ऽव॑रे॒ परे॑ RW. ऋ १०,१२०,७ पै ६,१,७. ६. आ मा॒तरा॑ स्थापयसे जिग॒त्नू अत॑ इनोषि॒ कर्व॑रा पु॒रूणि॑ RW. ऋ. पै. ७. स्तु॒षेय्यं॑ पुरु॒वर्प॑स॒मृभ्व॑मि॒नत॑ममा॒प्त्यमा॒प्त्याना॑म् । आ द॑र्षते॒ शव॑सा स॒प्त दानू॒न् प्र सा॑क्षते प्रति॒माना॑नि॒ भूरि॑ RW. ऋ १०,१२०,६ पै ६,१,६. ८. °वो वि॒वक्तीन्द्रा॑य RW. ऋ १०,१२०,८ पै ६,१,८. ९. अग्र्यस् पै. १०. स्व॒राजो॒ दुर॑श्च॒ विश्वा॑ अवृ॒णोद॒प स्वाः RW. ऋ. पै.

इ॒मा । ब्रह्म॑ । बृ॒ह॒त्ऽदि॑वः । कृ॒ण॒व॒त् । इन्द्रा॑य । शू॒षम् । अ॒ग्रि॒यः । स्वः॒ऽसाः ।
म॒हः । गो॒त्रस्य॑ । क्ष॒य॒ति॒ । स्व॒ऽराजा॑ । तुरः॑ । चि॒त् । विश्व॑म् । अ॒र्ण॒व॒त् । तप॑स्वान् ॥११॥

ए॒वा म॒हान् बृ॒हद्दि॑वो॒ अथ॒र्वावो॑च॒त् स्वां त॒न्व१॒मिन्द्र॑मे॒व ।
[1]स्वसा॑रौ मात॒रिभ्व॑री अरि॒प्रे हि॒न्वान्ति॑ चैने॒[1] शव॑सा व॒र्धय॑न्ति च ॥ १२ ॥

ए॒व । म॒हान् । बृ॒ह॒त्ऽदि॑वः । अथ॑र्वा । अवो॑चत् । स्वाम् । त॒न्व॑म् । इन्द्र॑म् । ए॒व ।
स्वसा॑रौ । मा॒त॒रिभ्व॑री॒ इति॑ । अ॒रि॒प्रे इति॑ । हि॒न्वान्ति॑ । च॒ । ए॒ने॒ इति॑ । शव॑सा ।
व॒र्धय॑न्ति । च॒ ॥ १२ ॥

चि॒त्रं दे॒वानां॑ के॒तुरनी॑कं॒ ज्योति॑ष्मान् प्र॒दिशः॒ सूर्य॑ उ॒द्यन् ।
दि॒वा॒क॒रोऽति॑ द्यु॒म्नैस्तमां॑सि॒ विश्वा॑तारीद् दुरि॒तानि॑ शु॒क्रः ॥ १३ ॥

चि॒त्रम् । दे॒वाना॑म् । के॒तुः । अनी॑कम् । ज्योति॑ष्मान् । प्र॒ऽदिशः॑ । सूर्यः॑ । उ॒त्ऽयन् ।
दि॒वा॒ऽक॒रः । अति॑ । द्यु॒म्नैः । तमां॑सि । विश्वा॑ । अ॒ता॒री॒त् । दुः॒ऽइ॒तानि॑ । शु॒क्रः ॥ १३ ॥

चि॒त्रं दे॒वाना॒मुद॑गा॒दनी॑कं॒ चक्षु॑र्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्या॒ग्नेः ।
आप्रा॒द्[2] द्यावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्षं॒ सूर्य॑ आ॒त्मा जग॑तस्त॒स्थुष॑श्च ॥ १४ ॥

चि॒त्रम् । दे॒वाना॑म् । उत् । अ॒गा॒त् । अनी॑कम् । चक्षुः॑ । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । अ॒ग्नेः ।
आ । अ॒प्रा॒त् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । सूर्यः॑ । आ॒त्मा । जग॑तः । त॒स्थुषः॑ । च॒ ॥

सूर्यो॑ दे॒वीमु॒षसं॒ रोच॑माना॒ं मर्यो॒ न योषा॑म॒भ्ये॑ति प॒श्चात् ।
यत्रा॒ नरो॑ देव॒यन्तो॑ यु॒गानि॑ वित॒न्वते॒ प्रति॑ भ॒द्राय॑ भ॒द्रम् ॥ १५ ॥

सूर्यः॑ । दे॒वीम् । उ॒षस॑म् । रोच॑मानाम् । मर्यः॑ । न । योषा॑म् । अ॒भि । ए॒ति॒ । प॒श्चात् ।
यत्र॑ । नरः॑ । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । यु॒गानि॑ । वि॒ऽत॒न्वते॑ । प्रति॑ । भ॒द्राय॑ । भ॒द्रम् ॥ १५ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ।

वज्रपुनःस्तोमाख्ययोरेकाहयोः 'त्वं न इन्द्रा भर' **इत्येष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने —** "वज्रे पुनःस्तोमे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति" (**वैताश्रौ ३९,१७) इति ।**

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु एतस्य विनियोगः 'अधा हीन्द्र गिर्वणः' (अ २०,१००) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

---

[1] स्वसा॑रो मात॒रिश्व॑ (भ्व॑ ऋ. पै.) रीररि॒प्रा हि॒न्वन्ति॑ च॒ RW. ऋ १०,१२०,९ पै ६,१,९.
[2] आप्रा॒ RW. ऋ १,११५,१.

तथा वैदस्वरसाम्नोस्त्र्यहयोः प्रथमयोरह्नोः एष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "वैदस्वरसाम्नोः 'त्वं न इन्द्रा भर' इति" (वैताश्रौ ४१,४) **इति ।**

तथा चतुरहाणां तृतीयेष्वहःसु अस्य विनियोगः 'श्रायन्त इव सूर्यम्' (अ २०,५८) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

तथा अभ्यासङ्ग्यपञ्चशारदीययोः पञ्चाहयोर्द्वितीयेऽहनि एव उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "अभ्यासङ्ग्यपञ्चशारदीययोर्द्वितीये 'त्वं न इन्द्रा भर' इति" (वैताश्रौ **४१,१५) इति ।**

तथा अभिप्लवस्यायुराख्येऽहनि एष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "आयुषि 'त्वं न इन्द्रा भर' इति" (वैताश्रौ **४१,२०) इति ।**

तथा पृष्ठ्यषडहस्य तृतीयेऽहनि अस्य विनियोगः 'इन्द्रेण सं हि दृक्षसे' (अ २०,४०) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

तथा द्वादशाहस्य च्छन्दोमत्र्यहस्य प्रथमान्त्ययोरह्नोः 'त्वं न इन्द्रा भर' (अ २०, १०८), 'य एक इद् विदयते' (२०,६३,४) **एतौ उक्थस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने** — "द्वादशाहस्य च्छन्दोमप्रथमान्त्ययोः 'त्वं न इन्द्रा भर', 'य एक इद् विदयते' इति" (वैताश्रौ **४२,७) इति ।**

त्वं॑ न॑ इ॒न्द्रा भ॑र॒ँ[1] ओजो॑ नृ॒म्णं श॑तक्रतो विचर्षणे । आ वी॒रं पृ॑तना॒षह॑म् ॥१॥

त्वम् । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । आ । भ॒र॒ । ओज॑ः । नृ॒म्णम् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ ।
आ । वी॒रम् । पृ॒त॒ना॒ऽसह॑म् ॥ १ ॥

त्वं॑ हि न॑ः पि॒ता व॑सो॒ त्वं मा॒ता श॑तक्रतो ब॒भूवि॑थ । अधा॑ ते सु॒म्नमी॑महे ॥२॥

त्वम् । हि । न॒ः । पि॒ता । व॒सो॒ इति॑ । त्वम् । मा॒ता । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । ब॒भूवि॑थ ।
अध॑ । ते॒ । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ २ ॥

त्वां॑ शु॑ष्मिन् पुरुहूत वा॒जय॑न्त॒मुप॑ ब्रुवे शतक्रतो । स नो॑ रास्व सु॒वीर्य॑म् ॥३॥

त्वाम् । शु॒ष्मि॒न् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । वा॒ज॒ऽयन्त॑म् । उप॑ । ब्रु॒वे॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।
सः । न॒ः । रा॒स्व॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके द्वादशं सूक्तम् ।

---

[1] भ॑रॉ॒ B,D.

साहस्राख्याश्चत्वार एकाहा ब्राह्मणपठिताः । तेषां प्रथमद्वितीययोः 'स्वादोरित्था विषूवतः' **इति पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने**—"साहस्राद्ययोः 'स्वादोरित्था विषूवतः' इति" (वैताश्रौ ३९,१९) **इति ।**

तथा अश्वमेधत्र्यहस्य द्वितीयेऽहनि अस्य विनियोगः 'वाचमष्टापदीमहम्' (अ २०, ४२) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

स्वा॒दोरि॒त्था वि॑षू॒वतो॒[1] मध्वः॑ पिबन्ति गौ॒र्य॑ः ।
या इन्द्रे॑ण स॒याव॑री॒र्वृष्णा॒ मद॑न्ति शो॒भसे॒ वस्वी॒रनु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ १ ॥

स्वा॒दोः । इ॒त्था । वि॒षु॒ऽवतः॑ । मध्वः॑ । पि॒ब॒न्ति॒ । गौ॒र्य॑ः ।
याः । इन्द्रे॑ण । स॒ऽयाव॑रीः । वृष्णा॑ । मद॑न्ति । शो॒भसे॑ । वस्वीः॑ । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥१॥

ता अ॑स्य पृशना॒युव॒ः सोमं॑ श्रीणन्ति॒ पृश्न॑यः ।
प्रि॒या इन्द्र॑स्य धे॒नवो॒ वज्रं॑ हिन्वन्ति॒ साय॑कं॒ वस्वी॒रनु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ २ ॥

ताः । अ॒स्य॒ । पृ॒श॒न॒ऽयुवः॑ । सोम॑म् । श्री॒ण॒न्ति॒ । पृश्न॑यः ।
प्रि॒याः । इन्द्र॑स्य । धे॒नवः॑ । वज्र॑म् । हि॒न्व॒न्ति॒ । साय॑कम् । वस्वीः॑ । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥२॥

ता अ॑स्य॒ नम॑सा॒ सहः॑ सप॒र्यन्ति॒ प्रचे॑तसः ।
व्र॒तान्य॑स्य सश्चिरे पु॒रूणि॑ पू॒र्वचि॑त्तये॒ वस्वी॒रनु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ ३ ॥

ताः । अ॒स्य॒ । नम॑सा । सहः॑ । स॒प॒र्यन्ति॑ । प्र॒ऽचे॑तसः ।
व्र॒तानि॑ । अ॒स्य॒ । स॒श्चि॒रे॒ । पु॒रूणि॑ । पू॒र्वऽचि॑त्तये । वस्वीः॑ । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ।

विराडादिषु सप्तस्वेकाहेषु 'इन्द्राय मद्वने सुतम्' (अ २०,११०), 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' (अ २०,१११) **एतौ आज्योक्थस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने**—"विराजि भूमिस्तोमे वनस्पतिसवे त्विष्यपचित्योरिन्द्राग्न्योःस्तोम इन्द्राग्न्योःकुलाये 'इन्द्राय मद्वने सुतम्', 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' इति" (वैताश्रौ ४०,१) **इति ।**

इन्द्रा॑य॒ मद्व॑ने सु॒तं परि॑ ष्टोभन्तु नो॒ गिरः॑ । अ॒र्कम॑र्चन्तु का॒रवः॑ ॥ १ ॥

इन्द्रा॑य । मद्व॑ने । सु॒तम् । परि॑ । स्तो॒भ॒न्तु॒ । नः॒ । गिरः॑ । अ॒र्कम् । अ॒र्च॒न्तु॒ । का॒रवः॑ ॥१॥

---

[1] °वृ॒तो B.

यस्मि॒न् विश्वा॒ अधि॒ श्रियो॒ रण॑न्ति स॒प्त सं॒सद॑ः । इन्द्रं॑ सु॒ते ह॑वामहे ॥२॥

यस्मि॑न् । विश्वा॑ः । अधि॑ । श्रिय॑ः । रण॑न्ति । स॒प्त । स॒म्ऽसद॑ः । इन्द्र॑म् । सु॒ते । ह॒वा॒म॒हे ॥२॥

त्रिक॑द्रुकेषु॒ चेत॑नं दे॒वासो॑ य॒ज्ञम॑त्नत । तमिद् व॑र्धन्तु नो॒ गिर॑ः ॥ ३ ॥

त्रिऽक॑द्रुकेषु । चेत॑नम् । दे॒वास॑ः । य॒ज्ञम् । अ॒त्न॒त । तम् । इत् । व॒र्ध॒न्तु॒ । न॒ः । गिर॑ः ॥

इति नवमेऽनुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ।

'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु चतुरहादिषु च अस्य विनियोगः 'अधा हीन्द्र गिर्वणः' (अ २०,१००) इत्यनेन सह उक्तः ।

तथा अभिप्लवस्य षष्ठमहः उक्थ्यसंस्थं चेद् भवति तदा 'य एक इद् विदयते' (अ २०,६३,४), 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' (अ २०,१११) एतौ उक्थस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वैताने—"षष्ठमुक्थ्यं चेद् 'य एक इद् विदयते', 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' इति" (वैताश्रौ ४१,२२) इति ।

यत् सोम॑मिन्द्र॒ विष्ण॑वि॒ यद्वा॑ घ त्रि॒त आ॒प्त्ये ।
यद्वा॑ म॒रुत्सु॒ मन्द॑से॒ समिन्दु॑भिः ॥ १ ॥

यत् । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । विष्ण॑वि । यत् । वा॒ । घ॒ । त्रि॒ते । आ॒प्त्ये ।
यत् । वा॒ । म॒रुत्ऽसु॑ । मन्द॑से । सम् । इन्दु॑ऽभिः ॥ १ ॥

यद्वा॑ शक्र परा॒वति॑ समु॒द्रे अधि॒ मन्द॑से । अ॒स्माक॒मित् सु॒ते र॑णा॒ समिन्दु॑भिः ।२।

यत् । वा॒ । श॒क्र॒ । प॒रा॒ऽवति॑ । स॒मु॒द्रे । अधि॑ । मन्द॑से । अ॒स्माक॑म् । इत् । सु॒ते । र॒ण॒ । सम् । इन्दु॑ऽभिः ॥

यद्वासि॑ सुन्व॒तो वृ॒धो यज॑मानस्य सत्पते ।
उ॒क्थे वा॒ यस्य॒ रण्य॑सि॒ समिन्दु॑भिः ॥ ३ ॥

यत् । वा॒ । असि॑ । सु॒न्व॒तः । वृ॒धः । यज॑मानस्य । स॒त्ऽप॒ते॒ ।
उ॒क्थे । वा॒ । यस्य॑ । रण्य॑सि । सम् । इन्दु॑ऽभिः ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके पञ्चदशं सूक्तम् ।

विनुत्त्यभिभूत्यादिषु[1] अष्टसु द्वन्द्वैकाहेषु 'यदद्य कच्च वृत्रहन्' (अ २०,११२), 'उभयं श्रृणवच्च नः' (अ २०,११३) एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं

---

[1] विनुत्य° शंपा.

वैताने — "विनुत्त्यभिभूत्यो[1] राशिमराययोः[2] शदोपशदयोः सम्राट्स्वराजोः 'यदद्य कच्च वृत्रहन्', 'उभयं शृणवच्च नः' इति" (वैताश्रौ ४०,३) इति ।

यद॒द्य कच्च॑ वृत्रहन्नु॒दगा॑ अ॒भि सू॑र्य । सर्वं॒ तदि॑न्द्र ते॒ वशे॑ ॥ १ ॥

यत् । अ॒द्य । कत् । च॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । उ॒त्ऽअगाः॑ । अ॒भि । सू॒र्य॒ । सर्व॑म् । तत् । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । वशे॑ ॥ १ ॥

यद्वा॑ प्रवृद्ध सत्पते॒ न म॑रा॒ इति॒ मन्य॑से । उ॒तो तत् स॒त्यमित् तव॑ ॥ २ ॥

यत् । वा॒ । प्र॒ऽवृ॒द्ध॒ । स॒त्ऽप॒ते॒ । न । म॒रै॒ । इति॑ । मन्य॑से । उ॒तो इति॑ । तत् । स॒त्यम् । इत् । तव॑ ॥ २ ॥

ये सोमा॑सः परा॒वति॒ ये अ॑र्वा॒वति॑ सुन्वि॒रे । सर्वाँ॒स्ताँ इ॑न्द्र गच्छसि ॥ ३ ॥

ये । सोमा॑सः । प॒रा॒ऽवति॑ । ये । अ॒र्वा॒ऽवति॑ । सुन्वि॒रे । सर्वा॑न् । तान् । इ॒न्द्र॒ । ग॒च्छा॒सि॒ ॥३॥

इति नवमेऽनुवाके षोडशं सूक्तम् ।

विनुत्त्यभिभूत्यादिषु[1] 'उभयं शृणवच्च नः' **इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।**

तथा त्रिवृदादिषु अस्य विनियोगः 'वयमेनमिदा ह्यः' (अ २०,९७) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

उ॒भयं॑ शृ॒णव॑च्च न॒ इन्द्रो॑ अ॒र्वागि॒दं वच॑ः ।
स॒त्राच्या॑ म॒घवा॒ सोम॑पीतये धि॒या शवि॑ष्ठ॒ आ ग॑मत् ॥ १ ॥

उ॒भय॑म् । शृ॒णव॑त् । च॒ । न॒ः । इन्द्र॑ः । अ॒र्वाक् । इ॒दम् । वच॑ः ।
स॒त्राच्या॑ । म॒घऽवा॑ । सोम॑ऽपीतये । धि॒या । शवि॑ष्ठः । आ । ग॒म॒त् ॥ १ ॥

तं हि स्व॒राजं॑ वृष॒भं तमोज॑से [3]धि॒षणे॑ निष्टत॒क्षतु॑ः[3] ।
उ॒तोप॒माना॑ं प्रथ॒मो नि षी॑दसि॒ सोम॑कामं॒ हि ते॒ मन॑ः ॥ २ ॥

तम्[4] । हि । स्व॒ऽराज॑म् । वृ॒ष॒भम् । तम् । ओज॑से । धि॒षणे॒ इति॑ । नि॒ःऽत॒त॒क्षतु॑ः ।
उ॒त । उ॒प॒ऽमाना॑म् । प्र॒थ॒मः । नि । सी॒दा॒सि॒ । सोम॑ऽकामम् । हि । ते॒ । मन॑ः ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके सप्तदशं सूक्तम् ।

---

[1] विनुत्य° शंपा. [2] °राशयोः शंपा, [3] धि॒षणे॒ निंष्टत॒° RW. [4] तत् P.

पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु ‘अभ्रातृव्यो अना त्वम्’ **इत्यस्य विनियोगः** ‘अधा हीन्द्र गिर्वणः’ (अ २०,१००) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

तथा अभिप्लवषडहस्य गवाख्येऽहनि ‘अभ्रातृव्यो अना त्वम्’ **इत्येष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने—**“षडहस्य गवि ‘अभ्रातृव्यो अना त्वम्’ इति” **(वैताश्रौ ४१, २०) इति ।**

अ॒भ्रा॒तृ॒व्यो अ॒ना त्वमना॑पिरिन्द्र ज॒नुषा॑ स॒नाद॑सि । यु॒धेदा॑पि॒त्वमि॑च्छसे ॥१॥

अ॒भ्रा॒तृ॒व्यः । अ॒ना । त्वम् । अना॑पिः । इ॒न्द्र॒ । ज॒नुषा॑ । स॒नात् । अ॒सि॒ । यु॒धा । इत् । आ॒पि॒ऽत्वम् । इ॒च्छ॒से॒ ॥ १ ॥

नकी॑ रे॒वन्तं॑ स॒ख्याय॑ विन्द॒से पीय॑न्ति[1] ते सु॒रा॒श्व॑ः ।
य॒दा कृ॒णोषि॑ नद॒नुं समू॑ह॒स्यादित् पि॒तेव॑ हूयसे ॥ २ ॥

नकि॑ः । रे॒वन्त॑म् । स॒ख्याय॑ । वि॒न्द॒से॒ । पीय॑न्ति । ते॒ । सु॒रा॒श्व॑ः ।
य॒दा । कृ॒णोषि॑ । न॒द॒नुम् । सम् । ऊ॒ह॒सि॒ । आत् । इत् । पि॒ताऽइ॑व । हू॒य॒से॒ ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके अष्टादशं सूक्तम् ।

सायंक्राभिधानेषु एकाहेषु श्येनयागवर्जितेषु ‘अहमिद्धि पितुष्परि’ **इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने—**“सायंक्रेषु श्येनवर्जम् ‘अहमिद्धि पितुष्परि’ इति च” **(वैताश्रौ ४०,६) इति ।**

अ॒हमिद्धि पि॒तुष्परि॑ मे॒धामृ॒तस्य॑ ज॒ग्रभ॑ । अ॒हं सूर्य॑ इवाजनि ॥ १ ॥

अ॒हम् । इत् । हि । पि॒तुः । परि॑ । मे॒धाम् । ऋ॒तस्य॑ । ज॒ग्रभ॑ । अ॒हम् । सूर्य॑ःऽइव । अ॒ज॒नि॒ ॥ १ ॥

अ॒हं प्र॒त्नेन॒ मन्म॑ना॒ गिर॑ः शुम्भामि कण्व॒वत् । येनेन्द्र॒ः शुष्म॒मिद् द॒धे ॥२॥

अ॒हम् । प्र॒त्नेन॑ । मन्म॑ना । गिर॑ः । शु॒म्भा॒मि॒ । क॒ण्व॒ऽवत् । येन॑ । इन्द्र॑ः । शुष्म॑म् । इत् । द॒धे ॥ २ ॥

ये [2]त्वामि॑न्द्र॒ न तु॑ष्टु॒वुर्ऋष॑यो॒[2] ये च॑ तुष्टु॒वुः । ममेद् व॑र्धस्व॒ सुष्टु॑तः ॥३॥

ये । त्वाम् । इ॒न्द्र॒ । न । तु॒स्तु॒वुः । ऋष॑यः । ये । च॒ । तु॒स्तु॒वुः । मम॑ । इत् । व॒र्ध॒स्व॒ । सु॒ऽस्तु॑तः ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

---

[1] पीय॑न्त RW.   [2] °न्द्र न तु॑ष्टु° RW.

अतिरात्राणां सर्वस्तोमाख्ययोः 'मा भूम निष्ट्या इव' (अ २०,११६), 'विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठे' (अ ९,१५,९) **एतौ पृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने**—"अतिरात्राणां सर्वस्तोमयोः 'मा भूम निष्ट्या इव', 'विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठे' इति" (वैताश्रौ ४०,७) इति ।

तथा चतुरहाणां सर्वेष्वहःसु एतौ पृष्ठस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वैताने—"सर्वेषु 'मा भूम निष्ट्या इव', 'विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठे' इति" (वैताश्रौ ४१,१२) इति ।

मा भू॑म॒ निष्ट्या॑ इ॒वेन्द्र॒ त्वदर॑णा इव ।
वना॑नि॒ न प्र॑जहि॒तान्य॑द्रिवो दु॒रोषा॑सो अमन्महि ॥ १ ॥

मा । भू॒म॒ । निष्ट्या॑ःऽइव । इन्द्र॑ । त्वत् । अर॑णाःऽइव ।
वना॑नि । न । प्र॒ऽज॒हि॒तानि॑ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । दु॒रोषा॑सः । अ॒म॒न्म॒हि॒ ॥ १ ॥

अम॑न्म॒हीद॑ना॒शवो॑ऽनु॒ग्रास॑श्च वृत्रहन् ।
स॒कृत् सु ते॑ मह॒ता शू॑र॒ राध॒साऽनु॒ स्तोमँ मुदीमहि ॥ २ ॥

अम॑न्महि । इत् । अ॒ना॒शवः॑ । अ॒नु॒ग्रास॑ः । च॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् ।
स॒कृत् । सु । ते॒ । म॒ह॒ता । शू॒र॒ । राध॑सा । अनु॑ । स्तोम॑म् । मु॒दी॒म॒हि॒ ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके विंशं सूक्तम् ।

त्रिवृदादिषु 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' **इत्यस्य विनियोगः** 'वयमेनमिदा ह्यः' (अ २०,९७) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

तथा तनूपृष्ठे षडहे अस्य विनियोगः 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०, ८१) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

पिबा॒ सोम॑मिन्द्र॒ मन्द॑तु त्वा॒ यं ते॑ सु॒षाव॑ हर्य॒श्वाद्रिः॑ ।
सो॒तुर्बा॒हुभ्यां॒ सुय॑तो॒ नार्वा॑ ॥ १ ॥

पिब॑ । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । मन्द॑तु । त्वा॒ । यम् । ते॒ । सु॒साव॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । अद्रि॑ः ।
सो॒तुः । बा॒हुऽभ्या॑म् । सुऽय॑तः । न । अर्वा॑ ॥ १ ॥

यस्ते॒ मदो॒ युज्य॒श्चारु॒रस्ति॒ येन॑ वृ॒त्राणि॑ हर्यश्व॒ हंसि॑ ।
स त्वामि॑न्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

यः । ते॒ । मद॑ः । युज्य॑ः । चारु॑ः । अस्ति॑ । येन॑ । वृ॒त्राणि॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । हंसि॑ ।
सः । त्वाम् । इ॒न्द्र॒ । प्र॒भु॒व॒सो॒ इति॑ प्रभुऽवसो । म॒म॒त्तु ॥ २ ॥

बोधा॒ सु मे॑ मघव॒न् वाच॒मेमां यां ते॒ वसि॑ष्ठो॒ अर्च॑ति॒ प्रश॑स्तिम् ।
इ॒मा ब्रह्म॑ सध॒मादे॑ जुषस्व ॥ ३ ॥

बोध॑ । सु । मे॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । वाच॑म् । आ । इ॒माम् । याम् । ते॒ । वसि॑ष्ठः । अर्च॑ति ।
प्रऽश॑स्तिम् । इ॒मा । ब्रह्म॑ । स॒ध॒ऽमादे॑ । जु॒ष॒स्व॒ ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकविंशं सूक्तम् ।

चातुर्मास्यवैश्वदेवादीनां सत्तानां त्र्यहाणां प्रथमेष्वहःसु ‘शग्ध्यू षु शचीपते’ इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने—“चातुर्मास्यवैश्वदेवगर्गवैदच्छन्दोमवत्पराकान्तर्वस्वश्वमेधत्र्यहाणां ‘शग्ध्यू षु शचीपते’ इति” (वैताश्रौ ४१,२) इति ।

तथा त्रिककुद्दशाहाहीने अस्य विनियोगः ‘क ईं वेद सुते सचा’ (अ २०,५३) इत्यनेन सह उक्तः ।

साकमेधत्र्यहस्य प्रथमेऽहनि ‘इन्द्रमिद् देवतातये’ (अ २०,११८,३) इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने—“साकमेधस्य ‘इन्द्रमिद् देवतातये’ इति” (वैताश्रौ ४१,३) इति ।

श॒ग्ध्यू॒३ षु श॑चीपत॒ इन्द्र॒ विश्वा॑भिरू॒तिभि॑ः ।
भगं॒ न हि त्वा॑ य॒शसं॑ वसु॒विद॒मनु॑ शूर॒ चरा॑मसि ॥ १ ॥

श॒ग्धि । ऊ॒ं इति॑ । सु । श॒ची॒ऽप॒ते॒ । इन्द्र॑ । विश्वा॑भिः । ऊ॒तिऽभि॑ः ।
भग॑म् । न । हि । त्वा॒ । य॒शस॑म् । व॒सु॒ऽविद॑म् । अनु॑ । शू॒र॒ । चरा॑मसि ॥ १ ॥

पौ॒रो अश्व॑स्य पुरु॒कृद् गवा॑म॒स्युत्सो॑ देव हिर॒ण्यय॑ः ।
नकि॒र्हि दानं॑ परि॒मर्धि॑ष॒त् त्वे यद्य॒द्यामि॒ तदा भ॑र ॥ २ ॥

पौ॒रः । अश्व॑स्य । पु॒रु॒ऽकृत् । गवा॑म् । आ॒सि॒ । उत्स॑ः । दे॒व॒ । हि॒र॒ण्यय॑ः ।
नकि॑ः । हि । दान॑म् । प॒रि॒ऽमर्धि॑षत् । त्वे इति॑ । यत्ऽय॑त् । यामि॑ । तत् । आ । भ॒र॒ ॥

इन्द्र॒मिद् दे॒वता॑तय॒ इन्द्रं॑ प्रय॒त्य॑ध्व॒रे ।
इन्द्रं॑ समी॒के व॒निनो॑ हवामह॒ इन्द्रं॒ धन॑स्य सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

इन्द्र॑म् । इत् । दे॒व॒ऽता॑तये । इन्द्र॑म् । प्र॒ऽय॒ति । अ॒ध्व॒रे ।
इन्द्र॑म् । स॒म्ऽई॒के । व॒निन॑ः । ह॒वा॒म॒हे॒ । इन्द्र॑म् । धन॑स्य । सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

इन्द्रो॑ म॒ह्ना रोद॑सी पप्रथ॒च्छव॒ इन्द्रः॒ सूर्य॑मरोचयत् ।
इन्द्रे॑ ह॒ विश्वा॒ भुव॑नानि येमिर॒ इन्द्रे॑ सुवा॒नास॒ इन्द॑वः ॥ ४ ॥

इन्द्र॑ः । म॒ह्ना । रोद॑सी॒ इति॑ । प॒प्र॒थ॒त् । शव॑ः । इन्द्र॑ः । सूर्य॑म् । अ॒रो॒च॒य॒त् ।
इन्द्रे॑ । ह॒ । विश्वा॑ । भुव॑नानि । ये॒मि॒रे । इन्द्रे॑ । सु॒वा॒नास॑ः । इन्द॑वः ॥ ४ ॥

इति नवमेऽनुवाके द्वाविंशं सूक्तम् ।

वैश्वदेवादित्यहेषु 'अस्तावि मन्म पूर्व्यम्' **इत्यस्य विनियोगः** 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

अस्ता॑वि॒ मन्म॑ पू॒र्व्यं॑ ब्रह्मेन्द्रा॑य वोचत ।
पू॒र्वीर्ऋ॒तस्य॑ बृह॒तीर॑नूषत स्तो॒तुर्मे॒धा अ॑सृक्षत ॥ १ ॥

अस्ता॑वि । मन्म॑ । पू॒र्व्यम् । ब्रह्म॑ । इन्द्रा॑य । वो॒च॒त ।
पू॒र्वीः । ऋ॒तस्य॑ । बृ॒ह॒तीः । अ॒नू॒ष॒त । स्तो॒तुः । मे॒धाः । अ॒सृ॒क्ष॒त ॥ १ ॥

तु॒र॒ण्यवो॒ मधु॑मन्तं घृत॒श्चुतं॒ विप्रा॑सो अ॒र्कमा॑नृचुः ।
अ॒स्मे र॒यिः प॑प्रथे॒ वृष्ण्यं॒ शवो॒ऽस्मे सु॑वा॒नास॒ इन्द॑वः ॥ २ ॥

तु॒र॒ण्यव॑ः । मधु॑ऽमन्तम् । घृ॒त॒ऽश्चुत॑म् । विप्रा॑सः । अ॒र्कम् । आ॒नृ॒चुः ।
अ॒स्मे इति॑ । र॒यिः । प॒प्र॒थे॒ । वृष्ण्य॑म् । शव॑ः । अ॒स्मे इति॑ । सु॒वा॒नास॑ः । इन्द॑वः ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके त्रयोविंशं सूक्तम् ।

दशाहस्य गवामयनिकस्य अष्टमेऽहनि 'यदिन्द्र प्रागपागुदक्' **इत्येष उक्थस्तोत्रियो भवति । उक्तं वैताने**—"दशाहस्याष्टमे 'यदिन्द्र प्रागपागुदक्' इति" (वैताश्रौ ४२,३) **इति ।**

तथा त्रिककुद्दशाहाहीने अस्य विनियोगः 'क ईं वेद सुते सचा' (अ २०,५३) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

यदि॑न्द्र॒ प्रागपा॒गुद॒ङ्न्य॑ग् वा हू॒यसे॒ नृभि॑ः ।
सिमा॑ पु॒रू नृषू॑तो अ॒स्यान॒वेऽसि॑ प्रशर्ध तु॒र्वशे॑ ॥ १ ॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । प्राक् । अपा॑क् । उद॑क् । न्य॑क् । वा॒ । हू॒यसे॑ । नृऽभि॑ः ।
सिम॑ । पु॒रु । नृऽसू॑तः । अ॒सि॒ । आन॑वे । असि॑ । प्र॒ऽश॒र्ध॒ । तु॒र्वशे॑ ॥ १ ॥

य॒द्वा रु॒मे रुश॑मे॒ श्याव॑के॒ कृप॒ इन्द्र॑ मा॒दय॑से॒ सचा॑ ।
कण्वा॑सस्त्वा॒ ब्रह्म॑भि॒[1] स्तोम॑वाहस॒ इन्द्रा य॑च्छ॒न्त्या ग॑हि ॥ २ ॥

यत् । वा॒ । रु॒मे॑ । रुश॑मे । श्याव॑के । कृपे॑ । इन्द्र॑ । मा॒दय॑से । सचा॑ ।
कण्वा॑सः । त्वा॒ । ब्रह्म॑ऽभिः । स्तोम॑ऽवाहसः । इन्द्र॑ । आ । य॒च्छ॒न्ति॒ । आ । ग॒हि॒ ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके चतुर्विंशं सूक्तम् ।

तनूपृष्ठे षडहे 'अभि त्वा शूर नोनुमः' **इत्यस्य विनियोगः** 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०,८१) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

अ॒भि त्वा॑ शूर नोनु॒मोऽदु॑ग्धा इव धे॒नव॑: ।
ईशा॑नम॒स्य जग॑तः स्व॒र्दृश॒मीशा॑नमिन्द्र त॒स्थुष॑: ॥ १ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । शू॒र॒ । नो॒नु॒मः॒ । अदु॑ग्धाःऽइव । धे॒नव॑: ।
ईशा॑नम् । अ॒स्य । जग॑तः । स्वः॒ऽदृश॑म् । ईशा॑नम् । इ॒न्द्र॒ । त॒स्थुष॑: ॥ १ ॥

न त्वावाँ॑ अ॒न्यो दि॒व्यो न पार्थि॑वो॒ न जा॒तो न ज॑निष्यते ।
अ॒श्वा॒यन्तो॑ मघवन्निन्द्र वा॒जिनो॑ ग॒व्यन्त॑स्त्वा हवामहे ॥ २ ॥

न । त्वाऽवा॑न् । अ॒न्यः । दि॒व्यः । न । पार्थि॑वः । न । जा॒तः । न । ज॒नि॒ष्य॒ते॒ ।
अ॒श्व॒ऽयन्त॑: । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ । वा॒जिन॑: । ग॒व्यन्त॑: । त्वा॒ । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके पञ्चविंशं सूक्तम् ।

तनूपृष्ठे षडहे 'रेवतीर्नः सधमादे' **इत्यस्य विनियोगः** 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०,८१) **इत्यनेन सह उक्तः ।**

रे॒वती॑र्नः सध॒माद॒ इन्द्रे॑ सन्तु तु॒विवा॑जाः । क्षु॒मन्तो॒ याभि॒र्मदे॑म ॥ १ ॥

रे॒वती॑: । न॒: । स॒ध॒ऽमादे॑ । इन्द्रे॑ । स॒न्तु॒ । तु॒विऽवा॑जाः । क्षु॒ऽमन्त॑: । याभि॑: । मदे॑म ॥१॥

आ घ॒ त्वावा॒न् त्मना॒प्त[2] स्तो॒तृभ्यो॑ धृष्णावि॒यानः॑ । ऋ॒णोरक्षं॒ न च॒क्र्योः॑ ॥२॥

आ । घ॒ । त्वाऽवा॑न् । त्मना॑ । आ॒प्तः । स्तो॒तृऽभ्य॑: । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । इ॒यानः । ऋ॒णोः । अक्ष॑म् । न । च॒क्र्योः॑ ॥ २ ॥

---

[1] ब्रह्म॑भि॒: ऋ ८,४,२.   [2] त्मना॒प्तः ऋ १,३०,१४.

आ यद् दुव॑ः शतक्रतु॒वा कामं॑ जरितॄ॒णाम्[1] । ऋ॒णोरक्षं॒ न शची॑भिः ॥३॥

आ । यत् । दुव॑ः । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । आ । काम॑म् । ज॒रि॒तॄ॒णाम् । ऋ॒णोः । अक्ष॑म् । न । शची॑भिः ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके षड्विंशं सूक्तम् ।

विषुवति सौर्यपृष्ठे माध्यंदिने 'चित्रं देवानामुदगादनीकम्' (अ २०,१०७,१४), 'तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम्' (अ २०,१२३) **इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने** — " 'चित्रं देवानामुदगादनीकम्', 'तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम्' इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ" (वैताश्रौ ३३,६) **इति ।**

तत् सूर्य॑स्य दे॒व॒त्वं तन्म॑हि॒त्वं म॒ध्या कर्तो॒र्वित॑तं॒ सं ज॑भार ।
य॒देदयु॑क्त ह॒रित॑ः स॒धस्था॒दाद्रात्री॒ वास॑स्तनुते सि॒मस्मै॑ ॥ १ ॥

तत् । सूर्य॑स्य । दे॒व॒ऽत्वम् । तत् । म॒हि॒ऽत्वम् । म॒ध्या । कर्तो॑ः । विऽत॑तम् । सम् । ज॒भा॒र॒ ।
य॒दा । इत् । अयु॑क्त । ह॒रित॑ः । स॒धऽस्था॑त् । आत् । रात्री॑ । वास॑ः । त॒नु॒ते॒ । सि॒मस्मै॑ ॥१॥

तन्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्याभि॒चक्षे॒ सूर्यो॑ रू॒पं कृ॑णुते॒ द्योरु॒पस्थे॑ ।
अ॒न॒न्तम॒न्यद् रुश॑दस्य॒ पाज॑ः कृ॒ष्णम॒न्यद्ध॒रित॒ः सं भ॑रन्ति ॥ २ ॥

तत् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । अ॒भि॒ऽचक्षे॑ । सूर्य॑ः । रू॒पम् । कृ॒णु॒ते॒ । द्योः॑[2] । उ॒पऽस्थे॑ ।
अ॒न॒न्तम् । अ॒न्यत् । रुश॑त् । अ॒स्य॒ । पाज॑ः । कृ॒ष्णम् । अ॒न्यत् । ह॒रित॑ः । सम् । भ॒र॒न्ति॒ ॥

इति नवमेऽनुवाके सप्तविंशं सूक्तम् ।

तनूपृष्ठे षडहे 'कया नश्चित्र आ भुवत्' **इत्यस्य विनियोगः** 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्' **(अ २०,८१) इत्यनेन सह उक्तः ।**

कया॑ नश्चि॒त्र आ भु॑वदू॒ती स॒दावृ॑ध॒ः सखा॑ । क॒या शचि॑ष्ठया वृ॒ता ॥१॥

कया॑ । न॒ः । चि॒त्रः । आ । भु॒व॒त् । ऊ॒ती । स॒दाऽवृ॑धः । सखा॑ । कया॑ । शचि॑ष्ठया । वृ॒ता ॥

कस्त्वा॑ स॒त्यो मदा॑नां॒ मंहि॑ष्ठो मत्स॒दन्ध॑सः । दृ॒ळ्हा[3] चि॑दा॒रुजे॒ वसु॑ ॥ २ ॥

कः । त्वा॒ । स॒त्यः । मदा॑नाम् । मंहि॑ष्ठः । म॒त्स॒त् । अन्ध॑सः । दृ॒ळ्हा । चि॒त् । आ॒ऽरुजे॑ । वसु॑ ॥

---

[1] जरीतृणाम् B,Cs. [2] द्यौः J. [3] दृढा Bh,C,K,Km,R,Dc; दृळहा ऋ ४,३१,२.

अ॒भी षु ण॒ः सखी॑नामवि॒ता ज॑रितॄ॒णाम् । श॒तं भ॑वास्यू॒तिभि॑ः ॥ ३ ॥

अ॒भि । सु । न॒ः । सखी॑नाम् । अ॒वि॒ता । ज॒रि॒तॄ॒णाम् । श॒तम् । भ॒वा॒सि॒ । ऊ॒तिऽभि॑ः ॥३॥[1]

इ॒मा नु क॒ं भुव॑ना सीषधा॒मेन्द्र॑श्च॒ विश्वे॑ च दे॒वाः ।
य॒ज्ञं च॑ नस्त॒न्व॑ꣳ च प्र॒जां चा॑दि॒त्यैरिन्द्र॑ः स॒ह ची॑क्लृपाति ॥ ४ ॥

इ॒मा । नु । क॒म् । भुव॑ना । सी॒स॒धा॒म॒ । इन्द्र॑ः । च॒ । विश्वे॑ । च॒ । दे॒वाः ।
य॒ज्ञम् । च॒ । न॒ः । त॒न्व॑म् । च॒ । प्र॒ऽजाम् । च॒ । आ॒दि॒त्यैः । इन्द्र॑ः । स॒ह । ची॒क्लृ॒पा॒ति॒ ॥

आ॒दि॒त्यैरिन्द्र॒ः सग॑णो म॒रुद्भि॑र॒स्माकं॑ भूत्ववि॒ता त॒नूना॑म् ।
ह॒त्वाय॑ दे॒वा असु॑रा॒न् यदाय॑न् दे॒वा दे॑व॒त्वम॑भि॒रक्ष॑माणाः ॥ ५ ॥

आ॒दि॒त्यैः । इन्द्र॑ः । सऽग॑णः । म॒रुत्ऽभि॑ः । अ॒स्माक॑म् । भू॒तु॒ । अ॒वि॒ता । त॒नूना॑म् ।
ह॒त्वाय॑ । दे॒वाः । असु॑रान् । यत् । आय॑न् । दे॒वाः । दे॒व॒ऽत्वम् । अ॒भि॒ऽरक्ष॑माणाः ॥५॥

प्र॒त्यञ्च॑म॒र्कम॑नय॒ं छची॑भि॒रादित् स्व॒धामि॒षिरां॒ पर्य॑पश्यन् ।
अ॒या वाजं॑ दे॒वहि॑तं सनेम॒ मदे॑म श॒तहि॑माः सु॒वीरा॑ः ॥ ६ ॥

प्र॒त्यञ्च॑म् । अ॒र्कम् । अ॒न॒य॒न् । शची॑भिः । आत् । इत् । स्व॒धाम् । इ॒षि॒राम् । परि॑ ।
अ॒प॒श्य॒न् । अ॒या । वाज॑म् । दे॒वऽहि॑तम् । स॒ने॒म॒ । मदे॑म । श॒तऽहि॑माः । सु॒ऽवीरा॑ः ॥ ६ ॥

इति नवमेऽनुवाके अष्टाविंशं सूक्तम्।

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि 'अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रान्' **इति सुकीर्त्याख्यस्य सकलसूक्तस्य पच्छः शंसने प्राप्ते चतुर्थीम् अर्धर्चशः शंसति। तद् उक्तं वैताने**—"'अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रान्' इति सुकीर्तिम्। चतुर्थीमर्धर्चशः" (वैताश्रौ ३२,१३) इति।

सौत्रामण्यां गृहीतेष्वाज्येषु 'कुविदङ्ग यवमन्तः' (अ २०,१२५,२) **इति ऋचा पयोग्रहान् गृह्णन्तमध्वर्युम् अभिमन्त्रयते। तद् उक्तं वैताने**—"गृहीतेष्वाज्येषु 'कुविदङ्ग यवमन्तः' इति पयोग्रहान् गृह्णन्तम्" (वैताश्रौ ३०,१०) इति।

तत्रैव वपामार्जनादनन्तरम् 'युवं सुराममश्विना' (अ २०,१२५,४-७) **इति चतसृभिर्ऋग्भिः पयःसुराग्रहाणां होमान् अनुमन्त्रयते। तद् उक्तं वैताने**—"वपामार्जनाद् 'युवं सुराममश्विना' इति चतसृभिः पयःसुराग्रहाणाम्" (वैताश्रौ ३०,११) इति।

---

[1] इतः परं मन्त्रत्रयं पूर्वम् (अ २०,६३) आगतम् इति कृत्वा तत्स्थाने असु॑रा॒न्यदाय॑न्निति॒ द्विपदासूक्तौ। स्तोत्रियानुरूपौ B,B^h,K,K^m; इ॒मा नु क॒ं भुव॑ना सीषधाम ह॒त्वाय॑ दे॒वा असु॑रान् यदाय॑न्निति॒ द्विपदासू॒क्तौ स्तोत्रियानु॒रूपौ C प्रभृ.

अपे॑न्द्र॒ [1]प्राचो॑ मघवन्न॒मित्रा॒नपापा॑चो[1] अभिभूते नुदस्व ।
अपोदी॑चो॒ अप॑ शूरा॒धरा॑च उ॒रौ यथा॒ तव॒ शर्म॒न् मदे॑म ॥ १ ॥

अप॑ । इ॒न्द्र॒ । प्राचः॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒मित्रा॑न् । अप॑ । अपा॑चः । अ॒भि॒ऽभू॒ते॒ । नु॒द॒स्व॒ ।
अप॑ । उदी॑चः । अप॑ । शू॒र॒ । अ॒ध॒रा॑चः । उ॒रौ । यथा॑ । तव॑ । शर्म॑न् । मदे॑म ॥ १ ॥

कुवि॒द॒ङ्ग यव॑मन्तो॒ यवं॑ चि॒द् यथा॒ दान्त्य॑नुपू॒र्वं वि॒यूय॑ ।
इ॒हेहै॑षां कृणुहि॒ भोज॑नानि॒ ये ब॒र्हिषो॒ नमो॑वृक्ति॒ न ज॒ग्मुः ॥ २ ॥

कु॒वित् । अ॒ङ्ग । यव॑ऽमन्तः । यव॑म् । चि॒त् । यथा॑ । दान्ति॑ । अ॒नु॒ऽपू॒र्वम् । वि॒ऽयूय॑ ।
इ॒ह॑ऽइ॑ह । ए॒षा॒म् । कृ॒णु॒हि॒ । भोज॑नानि । ये । ब॒र्हिषः॑ । नमः॑ऽवृक्तिम् । न । ज॒ग्मुः ॥२॥

न॒हि स्थूर्यृ॑तु॒था या॒तमस्ति॒ नोत श्रवो॑ विविदे संग॒मेषु॑ ।
ग॒व्यन्त॒ इन्द्रं॑ स॒ख्याय॒ विप्रा॑ अश्वा॒यन्तो॒ वृष॑णं वा॒जय॑न्तः ॥ ३ ॥

न॒हि । स्थूरि॑ । ऋ॒तु॒ऽथा । या॒तम् । अस्ति॑ । न । उ॒त । श्रवः॑ । वि॒वि॒दे॒ । स॒म्ऽग॒मेषु॑ ।
ग॒व्यन्तः॑ । इन्द्र॑म् । स॒ख्याय॑ । विप्राः॑ । अ॒श्व॒ऽयन्तः॑ । वृष॑णम । वा॒जय॑न्तः ॥ ३ ॥

यु॒वं सु॒राम॑मश्विना॒ नमु॑चावासु॒रे सचा॑ ।
वि॒पि॒पा॒ना शु॑भस्पती॒ इन्द्र॒ं कर्म॑स्वावतम् ॥ ४ ॥

यु॒वम् । सु॒राम॑म्[2] । अ॒श्वि॒ना॒ । नमु॑चौ । आ॒सु॒रे । सचा॑ ।
वि॒ऽपि॒पा॒ना । शु॒भः॒ । प॒ती॒ इति॑ । इन्द्र॑म् । कर्म॑ऽसु । आ॒व॒त॒म् ॥ ४ ॥

पु॒त्रमि॑व पि॒तरा॑व॒श्विनो॒भेन्द्रा॒वथुः॒ काव्यै॑र्दं॒सना॑भिः ।
यत् सु॒राम॒ं व्यपि॑बः॒ शची॑भिः॒ सर॑स्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पु॒त्रम्ऽइ॑व । पि॒तरौ॑ । अ॒श्विना॑ । उ॒भा । इन्द्र॑ । आ॒वथुः॑ । काव्यैः॑ । दं॒सना॑भिः ।
यत् । सु॒राम॑म्[3] । वि । अपि॑बः । शची॑भिः । सर॑स्वती । त्वा॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒भि॒ष्ण॒क् ॥

इन्द्रः॑ सु॒त्रामा॒ स्ववाँ॒ अवो॑भिः सुमृडी॒को[4] भ॑वतु वि॒श्ववे॑दाः ।
बाध॑तां॒ द्वेषो॒ अभ॑यं नः कृणोतु सु॒वीर्य॑स्य॒ पत॑यः स्याम ॥ ६ ॥

---

[1] प्राच॑ इन्द्र॒ विश्वाँ॑ अ॒मित्रा° ऋ १,१३१,४.
[2] सु॒राग॑म् P^2; सु॒ऽराम॑म् Cp.
[3] सु॒ऽराम॑म् P,Cp.
[4] सुमृ॒ळीको RW.; सुमृ॒ळीको ऋ १०,१३१,६.

इन्द्र॑ः । सु॒ऽत्रामा॑ । स्वऽवा॑न् । अव॑ःऽभिः । सु॒ऽमृ॒डी॒कः । भ॒व॒तु॒ । वि॒श्वऽवे॑दाः ।
बाध॑ताम् । द्वेष॑ः । अभ॑यम् । न॒ः । कृ॒णो॒तु॒ । सु॒ऽवीर्य॑स्य । पत॑यः । स्या॒म॒ ॥ ६ ॥

स सु॒त्रामा॒ स्ववाँ॒ इन्द्रो॑ [1]अ॒स्मदा॒राच्चि॒द् द्वेष॑ः सनु॒तर्यु॑योतु ।
तस्य॑ व॒यं सु॑म॒तौ य॒ज्ञिय॒स्यापि॑ भ॒द्रे सौ॑मन॒से स्या॑म ॥ ७ ॥[2]

सः । सु॒ऽत्रामा॑ । स्वऽवा॑न् । इन्द्र॑ः । अ॒स्मत् । आ॒रात् । चि॒त् । द्वेष॑ः । स॒नु॒तः । यु॒यो॒तु॒ ।
तस्य॑ । व॒यम् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञिय॑स्य । अपि॑ । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म॒ ॥ ७ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकोनत्रिंशं सूक्तम् ।

पृष्ठ्यस्य षष्ठेहनि 'वि हि सोतोरसृक्षत' **इति वृषाकप्याख्यं सूक्तं सूत्रोक्तधर्मकं शंसति । तद् उक्तं वैताने** — "'वि हि सोतोरसृक्षत' इति वृषाकपिम्" (वैताश्रौ **३२,** १४) **इत्यादि ।**

वि हि सोतो॒रसृ॑क्षत॒ नेन्द्रं॑ दे॒वम॑मंसत ।
यत्राम॑दद् वृ॒षाक॑पिर॒र्यः पु॒ष्टेषु॒ मत्स॑खा॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतो॑ः । असृ॑क्षत । न । इन्द्र॑म् । अ॒मं॒स॒त॒ ।
यत्र॑ । अम॑दत् । वृ॒षाक॑पिः । अ॒र्यः । पु॒ष्टेषु॑ । मत्ऽस॑खा । विश्व॑स्मात् । इन्द्र॑ः । उत्ऽत॑रः ॥

परा॒ हीन्द्र॒ धाव॑सि वृ॒षाक॑पे॒रति॒ व्यथि॑ः ।
नो अह॒ प्र वि॑न्दस्य॒न्यत्र॒ सोम॑पीतये॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ २ ॥

परा॑ । हि । इ॒न्द्र॒ । धाव॑सि । वृ॒षाक॑पेः । अति॑ । व्यथि॑ः ।
नो इति॑ । अह॑ । प्र । वि॒न्दा॒सि॒ । अ॒न्यत्र॑ । सोम॑ऽपीतये । विश्व॑स्मात् ।० ॥ २ ॥

कि॒मयं॑ त्वां वृ॒षाक॑पिश्च॒कार॒ हरि॑तो मृ॒गः ।
यस्मा॑ इर॒स्यसी॑दु॒ न्व१॒र्यो वा॑ पुष्टि॒मद् वसु॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥३॥

किम् । अ॒यम् । त्वाम् । वृ॒षाक॑पिः । च॒कार॑ । हरि॑तः । मृ॒गः ।
यस्मै॑ । इ॒र॒स्यसि॑ । इत् । ऊं॒ इति॑ । नु । अ॒र्यः । वा॒ । पु॒ष्टि॒ऽमत् । वसु॑ । विश्व॑स्मात् ।० ॥

यमि॒मं त्वं वृ॒षाक॑पिं प्रि॒यमि॑न्द्राभि॒रक्ष॑सि ।
श्वा न्व॑स्य जम्भिष॒दपि॒ कर्णे॑ वराह॒युर्विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ ४ ॥

---

[1] अ॒स्मे आ॒रा॰ RW. ऋ १०,१३१,७.

[2] पूर्वोत्तरार्धविपर्यासेन पठतः RW. ऋ.

यम् । इ॒मम् । त्वम् । वृ॒षाक॑पिम् । प्रि॒यम् । इ॒न्द्र॒ । अ॒भि॒ऽरक्ष॑सि ।
श्वा । नु । अ॒स्य॒ । ज॒म्भि॒ष॒त् । अपि॑ । कर्णे॑ । व॒रा॒ह॒ऽयुः । विश्व॑स्मात् । ० ॥ ४ ॥

प्रि॒या त॒ष्टानि॑ मे क॒पिर्व्य॑क्ता॒ व्य॑दूदुषत् ।
शिरो॒ न्व॑स्य राविषं॒ न सु॒गं दु॒ष्कृते॑ भुवं॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ ५ ॥

प्रि॒या । त॒ष्टानि॑ । मे॒ । क॒पिः । विऽअ॑क्ता । वि । अ॒दू॒दु॒ष॒त् ।
शिरः॑ । नु । अ॒स्य॒ । रा॒वि॒ष॒म् । न । सु॒ऽगम् । दुः॒ऽकृते॑ । भु॒व॒म् । विश्व॑स्मात् । ० ॥ ५ ॥

न मत् स्त्री सु॑भ॒सत्त॑रा॒ न सु॒याशु॑तरा भुवत् ।
न मत् प्रति॑च्यवीयसी॒ न सक्थ्युद्य॑मीयसी॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सु॒भ॒सत्ऽत॑रा । न । सु॒याशु॑ऽतरा । भु॒व॒त् ।
न । मत् । प्रति॑ऽच्यवीयसी । न । सक्थि॑ । उत्ऽय॑मीयसी । विश्व॑स्मात् । ० ॥ ६ ॥

उ॒वे अ॑म्ब सुलाभिके॒ यथे॑वा॒ङ्ग भ॑वि॒ष्यति॑ ।
भ॒सन्मे॑ अम्ब॒ सक्थि॑ मे॒ शिरो॑ मे॒ वी॑व[1] हृष्यति॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ ७ ॥

उ॒वे । अ॒म्ब॒ । सु॒ला॒भि॒के॒ । यथा॑ऽइव । अ॒ङ्ग । भ॒वि॒ष्यति॑ ।
भ॒सत् । मे॒ । अ॒म्ब॒ । सक्थि॑ । मे॒ । शिरः॑ । मे॒ । विऽई॑व । हृ॒ष्य॒ति॒ । विश्व॑स्मात् । ० ॥ ७ ॥

किं सु॑बाहो स्वङ्गुरे॒ पृथु॑ष्टो॒ पृथु॑जाघने ।
किं शू॑रपत्नि न॒स्त्वम॒भ्य॑मीषि वृ॒षाक॑पिं॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ ८ ॥

किम् । सु॒बा॒हो॒ इति॑ सुऽबाहो । सु॒ऽअ॒ङ्गु॒रे॒ । पृथु॑स्तो॒ इति॑ पृथु॑ऽस्तो । पृथु॑ऽजघने[2] ।
किम् । शू॒र॒ऽप॒त्नि॒ । नः॒ । त्वम् । अ॒भि । अ॒मी॒षि॒ । वृ॒षाक॑पिम् । विश्व॑स्मात् । ० ॥ ८ ॥

अ॒वीरा॑मिव॒ माम॒यं श॒रारु॑र॒भि म॑न्यते ।
उ॒ताहम॑स्मि वी॒रिणीन्द्र॑पत्नी म॒रुत्स॑खा॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ ९ ॥

अ॒वीरा॑म्ऽइव । माम् । अ॒यम् । श॒रारु॑ः । अ॒भि । म॒न्य॒ते॒ ।
उ॒त । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । वी॒रिणी॑ । इन्द्र॑ऽपत्नी । म॒रुत्ऽस॑खा । विश्व॑स्मात् । ० ॥ ९ ॥

सं॒हो॒त्रं स्म॑ पु॒रा नारी॒ सम॑नं॒ वाव॑ गच्छति ।
वे॒धा ऋ॒तस्य॑ वी॒रिणीन्द्र॑पत्नी महीयते॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ १० ॥

---

[1] वीव॑ B. [2] °जघेन P.

स॒म्ऽहो॒त्रम् । स्म॒ । पु॒रा । नारी॑ । सम॑नम् । वा॒ । अव॑ । ग॒च्छ॒ति॒ ।
वे॒धाः । ऋ॒तस्य॑ । वी॒रिणी॑ । इन्द्र॑ऽपत्नी । म॒ही॒य॒ते॒ । विश्व॑स्मात् ।० ॥ १० ॥

इ॒न्द्राणीमा॒सु नारि॑षु सु॒भगा॑म॒हम॑श्रवम् ।
न॒ह्य॑स्या अप॒रं च॒न ज॒रसा॒ मर॑ते॒ पति॒र्विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ ११ ॥

इ॒न्द्राणीम् । आ॒सु । नारि॑षु । सु॒ऽभगा॑म् । अ॒हम् । अ॒श्र॒व॒म् ।
न॒हि । अ॒स्या॒ः । अ॒प॒रम् । च॒न । ज॒रसा॑ । मर॑ते । पति॑ः । विश्व॑स्मात् ।० ॥ ११ ॥

नाहमि॑न्द्राणि रार॒ण सख्यु॑र्वृ॒षाक॑पेर्ऋ॒ते ।
यस्ये॒दमप्य॑ं ह॒विः प्रि॒यं दे॒वेषु॒ गच्छ॑ति॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ १२ ॥

न । अ॒हम् । इन्द्रा॒णि॒ । र॒र॒ण॒ । सख्यु॑ः । वृ॒षाक॑पेः । ऋ॒ते ।
यस्य॑ । इ॒दम् । अप्य॑म् । ह॒विः । प्रि॒यम् । दे॒वेषु॑ । गच्छ॑ति । विश्व॑स्मात् ।० ॥ १२ ॥

वृषा॑कपायि॒ रेव॑ति॒ सुपु॑त्र॒ आदु॒ सुस्नु॑षे ।
घस॑त् त॒ इन्द्र॑ उ॒क्षण॑ः प्रि॒यं का॑चित्क॒रं ह॒विर्विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥१३॥

वृषा॑कपायि । रेव॑ति । सुऽपु॑त्रे । आत् । ऊ॒म् इति॑ । सुऽस्नु॑षे ।
घस॑त् । ते॒ । इन्द्र॑ः । उ॒क्षण॑ः । प्रि॒यम् । का॒चि॒त्ऽक॒रम् । ह॒विः । विश्व॑स्मात् ।० ॥१३॥

उ॒क्ष्णो हि मे॒ पञ्च॑दश सा॒कं पच॑न्ति विंश॒तिम् ।
उ॒ताहम॑द्मि॒ [1]पीव॒ इदु॒भा[1] कु॒क्षी पृ॑णन्ति[2] मे॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥१४॥

उ॒क्षण॑ः । हि । मे॒ । पञ्च॑दश । सा॒कम् । पच॑न्ति । विं॒श॒तिम् ।
उ॒त । अ॒हम् । अ॒द्मि॒ । पीव॑ः । इत् । उ॒भा । कु॒क्षी इति॑ । पृ॒ण॒न्ति॒ । मे॒ । विश्व॑स्मात् ।० ॥१४॥

वृ॒ष॒भो न ति॒ग्मशृ॑ङ्गो॒ऽन्तर्यू॒थेषु॒ रोरु॑वत् ।
म॒न्थस्त॑ इन्द्र॒ शं हृ॒दे यं ते॑ सु॒नोति॑ भाव॒युर्विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥१५॥

वृ॒ष॒भः । न । ति॒ग्मऽशृ॑ङ्गः । अ॒न्तः । यू॒थेषु॑ । रोरु॑वत् ।
म॒न्थः । ते॒ । इन्द्र॒ । शम् । हृ॒दे । यम् । ते॒[3] । सु॒नोति॑ । भा॒व॒युः । विश्व॑स्मात् ।० ॥१५॥

---

[1] पीव॒यदु॒° K.　[2] प्रीणंति K.　[3] ते P².

न सेशे॒ यस्य॒ रम्ब॑तेऽन्त॒रा [1]स॒क्थ्या॒३ कपृ॑त्[1] ।
सेदी॑शे॒ यस्य॑ रोम॒शं नि॑षे॒दुषो॑ वि॒जृम्भ॑ते॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ १६ ॥

न । सः । ई॒शे॒ । यस्य॑ । रम्ब॑ते । अ॒न्त॒रा । स॒क्थ्या॒ऽ । कपृ॑त् ।
सः । इत् । ई॒शे॒ । यस्य॑ । रो॒म॒शम् । नि॒ऽसे॒दुषः॑ । वि॒ऽजृम्भ॑ते । विश्व॑स्मात् । ० ॥ १६ ॥

न सेशे॒ यस्य॑ रोम॒शं नि॑षे॒दुषो॑ वि॒जृम्भ॑ते ।
सेदी॑शे॒ यस्य॒ रम्ब॑तेऽन्त॒रा स॒क्थ्या॒३ कपृ॒द् विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥१७॥

न । सः । ई॒शे॒ । यस्य॑ । रो॒म॒शम् । नि॒ऽसे॒दुषः॑ । वि॒ऽजृम्भ॑ते ।
सः । इत् । ई॒शे॒ । यस्य॑ । रम्ब॑ते । अ॒न्त॒रा । स॒क्थ्या॒ऽ । कपृ॑त् । विश्व॑स्मात् । ० ॥ १७ ॥

अ॒यमि॑न्द्र वृ॒षाक॑पिः॒ पर॑स्वन्तं ह॒तं वि॑दत् ।
अ॒सिं सू॒नां नवं॑ च॒रुमादेध॒स्यान॒ आचि॑तं॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ १८ ॥

अ॒यम् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒षाक॑पिः । पर॑स्वन्तम् । ह॒तम् । वि॒द॒त् ।
अ॒सिम् । सू॒नाम् । नव॑म् । च॒रुम् । आत् । एध॑स्य । अनः॑ । आऽचि॑तम् । विश्व॑स्मात् । ० ॥१८॥

अ॒यमे॑मि वि॒चाक॑शद् वि॒चिन्व॒न् दास॒मार्य॑म् ।
पिबा॑मि पाक॒सुत्व॑नो॒ऽभि धीर॑मचाक॒शं विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥१९॥

अ॒यम् । ए॒मि॒ । वि॒ऽचाक॑शत् । वि॒ऽचि॒न्वन् । दास॑म् । आर्य॑म् ।
पिबा॑मि । पा॒क॒ऽसुत्व॑नः । अ॒भि । धीर॑म् । अ॒चा॒क॒श॒म् । विश्व॑स्मात् । ० ॥ १९ ॥

धन्व॑ च॒ यत् कृ॒न्तत्रं॑ च॒ कति॑ स्वि॒त् ता वि योज॑ना ।
नेदी॑यसो वृषाक॒पेऽस्त॒मेहि॑ गृ॒हाँ उप॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥२०॥

धन्व॑ । च॒ । यत् । कृ॒न्तत्र॑म् । च॒ । कति॑ । स्वि॒त् । ता । वि । योज॑ना ।
नेदी॑यसः । वृ॒षा॒क॒पे॒ । अस्त॑म् । आ । इ॒हि॒ । गृ॒हान् । उप॑ । विश्व॑स्मात् । ० ॥ २० ॥

पुन॒रेहि॑ वृषाकपे सुवि॒ता क॑ल्पयावहै ।
य ए॒ष[2] स्व॑प्न॒नंश॒नोऽस्त॒मेषि॑[3] प॒था पुन॒र्विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥२१॥

---

[1] स॒क्थ्या॒३क° B^h,K,K^m,V. [2] ए॒षः ऋ १०,८६,२१. [3] स्व॑प्नं न॒शनो° K; °नाश॒नो RW.

पुन॑ः । आ । इ॒हि॒ । वृ॒षा॒क॒पे॒ । सु॒वि॒ता । क॒ल्प॒या॒व॒है॒ ।
यः । ए॒षः । स्व॒प्न॒ऽनंश॑नः । अस्त॑म् । एषि॑ । प॒था । पुन॑ः । विश्व॑स्मात् । ० ॥ २१ ॥

यदुद॑ञ्चो वृषाकपे गृ॒हमि॒न्द्राज॑गन्तन ।
[1]क्व॑१॒ स्य पु॑ल्व॒घो मृ॒गः कम॑गं ज॒नयोप॑नो॒ विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥२२॥
यत् । उ॒द॑ञ्चः । वृ॒षा॒क॒पे॒ । गृ॒हम् । इ॒न्द्र॒ । अज॑गन्तन ।
क्व॑ । स्यः । पु॒ल्व॒घः । मृ॒गः । कम् । अ॒ग॒न् । ज॒न॒ऽयोप॑नः । विश्व॑स्मात् । ० ॥ २२ ॥

पर्शु॑र्ह॒ नाम॑ मान॒वी सा॒कं स॑सूव विंश॒तिम् ।
भ॒द्रं भ॑ल॒ त्यस्या॑ अभू॒द् यस्या॑ उ॒दर॒माम॑य॒द् विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥२३॥
पर्शु॑ः । ह॒ । नाम॑ । मा॒न॒वी । सा॒कम् । स॒सू॒व । विं॒श॒तिम् । भ॒द्रम् । भ॒ल॒ ।
त्यस्यै॑ । अ॒भू॒त् । यस्या॑ः । उ॒दर॑म् । आम॑यत् । विश्व॑स्मात् । इन्द्र॑ः । उत्ऽत॑रः ॥ २३ ॥

॥ अथ कुन्तापसूक्तानि ॥[2]

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि 'इदं जना उप श्रुत' इति कुन्तापम् अर्धर्चशः शंसति । तत्र प्रथमाश्चतुर्दश ऋचः पदावग्राहं शंसति । तद् उक्तं वैताने—" 'इदं जना उप श्रुत' इति कुन्तापम् अर्धर्चशः । शतुर्दश पदावग्राहम्" (वैताश्रौ ३२,१९) इति ।

इ॒दं जना॒[3] उप॑ श्रु॒त[4] [5]नरा॒शंस॒ स्तवि॑ष्यते[5] ।
ष॒ष्टिं स॒हस्रा॑ नव॒तिं च॑ कौरम॒[6] आ रु॒शमे॑षु दद्महे[7] ॥ १ ॥
उष्ट्रा॒[8] यस्य॑ प्रवा॒हणो॑[9] व॒धूम॑न्तो[10] द्वि॒र्दश॑[11] ।
व॒ष्मा॑[12] रथ॑स्य॒[13] नि[14] जि॑हीडते[15] दि॒व[16] ई॒षमा॑णा[17] उप॒स्पृश॑ः ॥ २ ॥

---

[1] क्व॒३॒ R.　[2] कुन्तापसूक्तेषु स्वराङ्काभावः J,Cp.　[3] जन॑ा RW. खि ५,८,१.　[4] श्रुत P,RW.; °श्रुत॑ं खि.　[5] नारा॒शंस स्त॑वि° RW.; °शंस॒ स्त॒वि° खि.　[6] कौरु॒म E,S^m,Dc,Cp; कौरु॒म RW.; कौर॑व खि.　[7] दध्महे E.　[8] उ॒ष्ट्रा P^2; उ॒ष्ट्रा॒ R,Dc,Cs.　[9] प्र॒वा॒ह॒णो॑ B,B^h; प्र॒वाह॑णो॒ C,Cs; प्रवाह॒णो॑ D,E,R,S^m,Dc,P^2; प्रवा॒हिणो॑ RW.; प्रवा॑हिणो खि ५,८,२ शांश्रौ १२,१४,२.　[10] व॒धूम॑न्तो B,B^h,C,D,E,R,S^m,Dc, Cs; वधूम॑तो P^2; वधूमन्तोॽ Cp; °न्तो॒ RW. खि.　[11] द्विर्द॑श RW. खि.　[12] व॒रिष्मा E; व॒रिष्मा॑ Cs.　[13] र॑थ॒स्य S^m.　[14] न J.　[15] जं॑हीडते E; जिंहीषते RW.; जिहीलते शांश्रौ.; जिहीळते खि.　[16] दिंव खि.　[17] ई॑षमा॒णा P, खि.; ई॑षमाण RW.

ए॒ष इ॒षाय॑[१] मामहे[२] श॒तं नि॒ष्कान्[३] दश॒[४] स्रजः॑[५] ।
त्रीणि॑ श॒तान्यर्व॑तां स॒ह॒स्रा॑[६] दश॒ गोना॑म् ॥ ३ ॥
[७]वच्यं॑स्व॒ रेभं॑ वच्यस्व[७] [८]वृ॒क्षे न प॒क्वे॑[८] श॒कुनः॑[९] ।
नष्टे॑[१०] जि॒ह्वा चर्च॑रीति[११] क्षु॒रो न[१२] भु॒रिजो॑रिव[१३] ॥ ४ ॥[१४]
प्र[१५] रे॒भासो॑ म॒नीषा वृषा॒[१६] [१७]गाव॑ इ॒वेरते[१७] ।
अ॒मो॒त॒पुत्र॑का[१८] [१९]ए॒षाम॒मोत॑ गा॒ इ॑वास॑ते[१९] ॥ ५ ॥[२०]
[२१]प्र रे॑भ॒ धीं भर॑स्व[२१] गो॒विदं॑ वसु॒विद॑म् ।
दे॒व॒त्रेमां [२२]वाचं॑ श्री॒णी॒हीषु॒र्नावी॑र॒स्तार॑म्[२२] ॥ ६ ॥
राज्ञो॑ वि॒श्व॒जनी॑नस्य॒[२३] यो दे॒वोम॒र्त्याँ॒[२४] अति॑ ।
[२५]वै॒श्वा॒न॒रस्य॒ सुष्टु॑ति॒मा सु॒नोता॑[२५] परि॒क्षितः॑ ॥ ७ ॥
[२६]प॒रि॒च्छिन्न॒ः क्षेम॑मकरो॒त् तम॒[२६] आस॑नम॒ाचर॑न्[२७] ।
कु॒लाय॑न्[२८] कृ॒ण्वन्[२९] कौर॑व्य॒ः पति॒र्वद॑ति[३०] जा॒यया॑ ॥ ८

---

[१] ई॒षाय॑ Cs; ऋषंये RW. [२] मांमहे D. [३] निंष्कान् खि ५,८,३. [४] दंश॒ C,D,E,R,S^{m},Dc,Cs,P^{2}; दंश खि. [५] स्रजः खि. [६] स॒हस्रो॑ D,E,S^{m},Dc,Cs,P^{2}. [७] वच्यः स्व॒ रेभं वच्यु॒स्व Cs; °रेभ° S^{m}; °वंच्यस्त्र S^{m},P. [८] वृ॒क्षेणं प° S^{m},Cp; वृ॒क्षेनं प° C,D,E,R,Dc,Cs,P,J; °पक्वेन C; °पक्वे C,E,R,Sm,Dc,Cs,P^{2}. [९] शंकु॒नः RW. [१०] वृष्टे J. [११] चंर्च्च॒रीति Dc. [१२] न॒ C. [१३] भुरिंजो° C,D,R.Dc,P^{2}; भूरिंजो° Cs. [१४] व॒च्यस्वं रेभ व॒च्यस्वं वृ॒क्षे न प॒क्वे शंकु॒नः। ओष्ठं (निंष्टे खि. शांश्रौ.) जि॒ह्वा चंर्चरीति क्षुरो न भु॒रिजोंरिव ॥ RW. खि ५,९,१ शांश्रौ १२,१५,१. [१५] °प्र॒ D,R,Dc,P^{2}. [१६] वृषां D; वृंषा S^{m}; वृंषा॒ Dc; वृथा शाश्रौ १२,१४,४. [१७] गाव॒ इवेंरते C,D,E,R,S^{m},Dc,Cs,P^{2}. [१८] अमोत॒° C,Cs; अ॒मो॒त° Dc; अमोंत॒° P; °पुत्रका E. [१९] °म॒मोतंक॒ाग॒ा इवांसते S^{m}; °ममौंत॒जा इंवासते P. † क॒ा E,Cp. [२०] प्र रेंभासो म॒नीषा (मनींषया खि.) वृथ॒ा गावं इवेरते। अ॒मोत पुंत्र॒का एंषाम॒मोत गा उपांसते (अमोंतपुत्रका एषांमु मोंदका उपांसते खि.) ॥ RW. खि ५,९,२. [२१] प्र॒रे॒भ धीं भ° D; प्ररेभ धीयं भ° E; प्र रेंभ॒ धीयं भ° S^{m},Cp; प्ररेंव॒धींऽभि° Dc; प्र रेंभ॒ धी भं° Cs; प्र रेंभ॒ धीयं भ° P^{2}; प्र रेंभ॒ धियं भ° RW. खि ५,९,३ शांश्रौ १२,१४,५. [२२] वाचं कृ॒धीषुं॒ न वी॒रो अस्तां RW.; इतः प्रभृति स्वरान्नाङ्कयति P; °श्रृणीहींषुनौं वीरांस्तारम् खि ५,९,३; °श्रृण॒ीही° C,D,S^{m},Dc,J. [२३] विश्वज॒नीनंस्य॒ RW. खि ५,१०,१. [२४] °मर्त्यॅं॒ D,E,R,Cs. [२५] °रस्यं सुष्टु॒तिमा श्रृंणोता (सुंनोता खि.) RW. खि. शांश्रौ १२,१७,१. [२६] परि॒छि° C,Dc; प॒रि॒छिन्न॒ क्षे° D; प॒रि॒छिन्न॒ीं क्षमं° Cs; परिं छिन्न॒ः° P^{2}; प॒रि॒क्षिन्न॒ः क्षेमंमकरुत्त॒म (°कर॒त्तमं खि.) RW. खि ५,१०,२ शाश्रौ १२,१७,२. [२७] आसनंमा सरम् खि. [२८] कु॒लायं RW.; अरायं खि. [२९] कुर्व॒न् खि. [३०] पतिंर्वंदति RW. खि.; °वंदति P.

क॒त॒रत्[1] त॒ आ ह॑राणि॒[2] [3]दधि॒ मन्थां॑ परि॒ श्रुत॑म्[3] ।
जा॒याः[4] पति॒ं वि पृ॑च्छति रा॒ष्ट्रे राज्ञ॑ः परि॒क्षित॑ः ॥ ९ ॥
अ॒भीव॑स्व॒ः[5] प्र जिही॑ते॒ यव॑ः प॒क्वः प॒थो[6] बिल॑म् ।
जन॒ः स भ॒द्रमेध॑ति[7] रा॒ष्ट्रे राज्ञ॑ः परि॒क्षित॑ः ॥ १० ॥
इन्द्र॑ः [8]का॒रुम॑बूबु॒धदुत्ति॑ष्ठ॒[8] वि च॑रा॒ जन॑म्[9] ।
म॒मेदु॒ग्रस्य॒[10] चर्कृ॑धि॒[11] सर्व॒ इत् ते॑ पृणाद॒रिः ॥ ११ ॥
[12]इ॒ह गाव॒ः[12] [13]प्र जा॑यध्वमि॒हाश्वा॑ इ॒ह पूरु॑षाः[13] ।
इ॒हो [14]स॒हस्र॑दक्षि॒णोपि॑ पूषा[14] नि षी॑दति[15] ॥ १२ ॥
नेमा[16] इन्द्र॒ गावो॑ [17]रिष॒न् मो आ॒सां गोप॑ रीरिषत्[17] ।
मासा॑म॒मित्र॒युर्जन॒[18] इन्द्र॒ मा [19]स्ते॒न ई॑शत[19] ॥ १३
[20]उप॑ नो न रमसि॒[20] सूक्ते॑न॒[21] वच॑सा व॒यं भ॒द्रेण॒ वच॑सा व॒यम् ।
[22]वना॑दधिध्व॒नो गि॒रो॑[22] न रि॑ष्येम क॒दा च॒न ॥ १४ ॥

[23]तं प्रतिगिरेति प्रति कुरुत । (? तं प्रतिगिरति प्रकृतिवद्) ओथामोदैवेति । पञ्चपदा चतुर्दशी । एकेन द्वाभ्यां वा प्रणौति । (तु. आश्रौ ८,३,११;१२)

इति नवमेऽनुवाके एकत्रिंशं सूक्तम् ।

---

[1] कत॒रत् C,D,E.
[2] ह॑राणि R,S^m.
[3] द॒धि म॒न्थां° R; दधि॑ म॒न्थं प॑रि॒ श्रुत॑म् RW.; °स्रुत॑ं E,S^m,Cp; °म॑न्थां३ परिस्रु॑तम् खि ५,१०,३ शांश्रौ १२,१७,३.
[4] जा॒या RW. खि. शांश्रौ.
[5] अ॒भीव स्व॒ C; अभी॑व॒ स्व॒१ः RW.; अ॑भीव स्वः खि ५,१०,४ शांश्रौ १२,१७,४.
[6] प॒थो D,E,P^2, खि.; प॒रो RW.
[7] °मेर्ध॑ति C; °मे॑धते RW. खि.
[8] °मबू॑बुध॒° E,R,S^m,Dc,Cs,P^2; °दुद॑तिष्ठ॒ C.
[9] जर॑न् RW. शांश्रौ १२,१५,२; च॑रन् खि ५,११,१.
[10] °दु॒र्ग॑स्य॒ R,S^m,Cs,P^2,J,CP; °दुग्र॑स्य RW. खि.
[11] चर्कृति॒ः D,Dc; चर्कृधिः S^m,P; चर्कृधि॒ RW.; चर्कृतिं: खि.
[12] इ॒हा गा° S^m; इ॒ह गा॑° RW. खि ५,११,२.
[13] °श्वा॒ इह॒ पूरुषा॑ः C; °श्वा॒ इह॒ पुरु॑षः D; °श्वा॒ इह॒ पूरु॑षाः E,R,S^m; °श्वा॒ इह॒ पूरु॑षः Cs,P,J; °श्वा इ॒ह पूरु॑षः P२; °श्वा॑ इ॒ह पू॑रुषाः RW. खि.
[14] सह॑स्र° C,E,S^m; सहस्र° D,Cs,P^2; °द॒क्षिणोपि॑ पूषा॒ S^m; °यूषा C; °णो वीर॑स्त्राता॑ खि.
[15] °दतु खि.
[16] नेमा॑ C,D,E,R,S^m,Dc,Cs; मेमा RW. शांश्रौ १२,१५,३.
[17] °आ॑सा॒ं गोप॑ती रिषत् RW. शांश्रौ.; रिषन् मो आ॑सां गौ॑पती रि॑षत् खि ५,११,३.
[18] मासा॑ममि° RW. खि.
[19] स्तेन॑ ईशत् Dc; °ईश॑त RW. खि.
[20] उप॒ नर॑ नोनुमसि RW.; उ॑प वो नर॑ एमसि खि ५,११,४; उप वो नर एनमसि आश्रौ. भाष्ये ८,३,१२; °रम॒सि C.
[21] सूक्ते॑न॒ RW. खि.
[22] वना॑दु॒धि° C,R,S^m,Dc,Cs; चनौं दधिष्व नो॒ गिरो॒ RW. खि.
[23] यद्यपि ‘तं प्रति°’ इत्यारभ्य ‘षोडशर्चः’ इत्यन्तो भागो न संहिताङ्गम्, तथापि E,S^m भिन्नेषु मूक्तो. द्वित्रस्थलेषु स्वरचिह्नानि सन्ति.

'यः सभेयो विदथ्यः' **इति षोडशर्चः ।**[१]

'यः सभेयो विदथ्यः' **एतस्य शंसनप्रकारः पूर्वसूक्ते उक्तः ।**

यः स॒भेयो॑[२] वि॒द॒थ्य॑ः[३] सु॒त्वा[४] य॒ज्वाथ॒[५] पूरु॑षः ।
[६]सू॒र्यं चा॒मू॑ रि॒शाद॒स॒स्तद्[६] दे॒वाः प्राग॑कल्पयन्[७] ॥ १ ॥
यो [८]जा॒म्या अप्र॑थय॒स्तद् यत्[८] सखा॑य॒ं दुधू॑र्षति[९] ।
[१०]ज्येष्ठो॒ यद॑प्रचे॒तास्तदा॑हु॒रध॑रा॒गिति॑[१०] ॥ २ ॥
यद् भ॒द्रस्य॒ पुरु॑षस्य[११] पु॒त्रो [१२]भव॑ति दाधृ॒षिः[१२] ।
[१३]तद् वि॒प्रो अब्र॑वीदु॒ तद् ग॑न्ध॒र्वः[१३] काम्य॒ं वच॑ः ॥ ३ ॥
यश्च॑ पा॒णि[१४] रघु॑जि॒ष्ठ्यो[१५] यश्च॑ दे॒वाँ[१६] अदा॑शुरिः ।
धीरा॑णा॒ं [१७]शश्व॑ताम॒हं तद॑पा॒गिति॑ शुश्रुम[१७] ॥ ४ ॥
ये च॑ दे॒वा[१८] अय॑ज॒न्ताथो॒ ये॑ च॑ परा॒ददिः[१९] ।
सू॒र्यो दि॑वमिव ग॒त्वाय॑ [२०]म॒घवा॑ नो॒[२०] वि र॑प्शते[२१] ॥ ५ ॥
[२२]योऽना॒क्ताक्षो॑ अनभ्य॒क्तो अम॑णि॒वो अहि॑र॒ण्यवः॑[२२] ।
अब्र॑ह्मा॒[२३] ब्रह्म॑णः पु॒त्रस्तो॒ता[२४] कल्पे॑षु[२५] सं॒मिता॑[२६] ॥ ६ ॥[२७]

---

[१] पूर्वपृष्ठे टि. २३ द्र.

[२] सभे॑यो खि ५,१२,१.

[३] वि॒दथ्य॑ः C,E; वि॒दु॒थ्य॑ D; °थ्य॒१ः RW.; °थ्य॒३ः खि.; विदर्थ्यः शांश्रौ १२,२०,१.

[४] सु॒त्व S^m; सुत्वा॒ RW. खि.; स्तुत्वा P,P^2.

[५] यज्वा॑ च॒ RW. खि.

[६] सू॒र्यं चा॒मू॑ रि॒शाद॒श॒° C; सू॒र्यं चा॒मू॑ रि॒शाद॑श॒° Dc; सूर्यं चा॒मू रि॒शाद॑श॒° P^2; सूर्यं वामू° Cp; सूर्यं चा॒मुं (°र्यं चा॑मू खि.) रि॒शाद॑सं॒ तद् RW. खि.

[७] प्रागक॑° Cs.

[८] °अ॑प्रथय॒° E; °अप्रथ॑य॒° C,D,R,S^m,P^2; °अमे॑थय॒द्यत् RW.; °म्या॒३ः प्र॑त्यमदर्ध॑ः खि ५,१२,२; °अप्रथयत्तद्यत् शांश्रौ १२,२०,३.

[९] दुधू॑रिषति C,E,P,P^2; नि॑नित्सति खि.

[१०] ज्येष्ठा॑यु यदप्र॑च्रेता॒स्तदा॑हुरध॒रागिति॑ RW.; °य॑द॑प्रेचतास्त॑दा॑हुरधरागि॑ति खि.

[११] पूरुषस्य P.

[१२] भव॑ति॒ दाध॑षिः RW.; भवति दा॑धृषिः खि ५,१२,३.

[१३] तद्विप्रो॑ अब्रवीदु॒दृग॑° RW.; °प्रो अ॑ब्रवीदुद॑ग्गन्धर्वः॑ खि.; तद्विप्रो अब्रवीदुगदृगं° P.

[१४] पु॒णी E,J; पु॒र्णी॑ Dc.

[१५] °रभु॑जिष्ठो॒ RW.; रभु॑जिष्ठ्यो॒३ खि ५,१२,४ शांश्रौ १२,२०,४; °जि॒ष्ठ्यो C,D,P,J,Cp; °जिष्ठ्यो॒ Dc,Cs.

[१६] रे॒वाँ RW. खि. शांश्रौ.

[१७] शश्व॑ता॒मह॒ तद॒पा॒° RW. शांश्रौ.; °मे॑हं त॑दपा॑गि॑ति शुश्रुव खि.

[१८] दे॒वाँ RW.

[१९] परा॒ददुः RW. खि ५,१२,५ शांश्रौ.

[२०] मघ॑वानो खि. शांश्रौ १२,२०,५.

[२१] र॑प्शन्ते RW.

[२२] °क्ताक्ष्यो॑ अ॑नस्यक्तो॒३ म॑णिवो° खि ५,१२,१; °वोहिरण्ययः J; °अहि॑र॒ण्यय॑ः D.

[२३] अब्र॑ह्म॒ Cs.

[२४] पु॒त्रः (°त्रं Cs.) स्तो॒ता C,Cs,R,S^m,P,P^2,J.

[२५] कल्पे॑षु॒ E; क॑ल्पेषु॒ P^2.

[२६] सं॑मि॒ता C; सं॑मि॑ता P^2.

[२७] योऽना॑क्ताक्षो॒ अन॑भ्यक्तो अम॒णिराहि॑रण्यवान् । अब्र॒ह्मा ब्र॑ह्मणः पु॒त्रस्तो ता॑ कल्पे॑षु॒ संमि॑ता RW.; °अं॑ब्रह्मा॑ब्रह्मणः पुत्रे॑स्तो॑ ता॑ क॑ल्पेषु सं॑मिता खि. शांश्रौ १२,२१,१.

य आक्ताक्षः सुभ्यक्तः सुमणिः[1] सुहिरण्यवः[2] ।
सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तोता कल्पेषु[3] संमिता[4] ॥ ७ ॥[5]

अप्रपाणा[6] च वेशन्ता[7] रेवाँ अप्रतिदिश्ययः[8] ।
[9]अयभ्या कन्याʃकल्याणी तोता कल्पेषु संमिता[9] ॥ ८ ॥

सुप्रपाणा[10] च वेशन्ता रेवान्त्सुप्रतिदिश्ययः[11] ।
[12]सुयभ्या कन्याʃ[12] कल्याणी [13]तोता कल्पेषु संमिता[13] ॥ ९ ॥

परिवृक्ता च [14]महिषी स्वस्त्याʃ च युधिंगमः[14] ।
[15]अनाशुरश्चायामी तोता[15] [16]कल्पेषु संमिता[16] ॥ १० ॥[17]

वावाता[18] च महिषी स्वस्त्याʃ च युधिंगमः[19] ।
[20]श्वाशुरश्चायामी तोता[20] [16]कल्पेषु संमिता[16] ॥ ११ ॥[21]

---

१. समणिः C. २. सुहिरण्यवः C; सुहिरण्ययः D,J. ३. कल्पेषु P^2; कल्पेषु E. ४. संमिता C; संमिता P^2. ५. य आक्तांक्षः स्वभ्यक्तः सुमणिः (°क्ताक्ष्यः स्वभ्यक्तः सुमणिः खि.) सुहिरण्यवान् (सुहिरण्यवः खि. शांश्रौ.) । सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता RW. खि ५,१३,२ शांश्रौ १२,२१,२. ६. अप्रपाणा RW. खि ५,१३,३. ७. वेश्यन्ता Cs. ८. अप्रतदिष्टयः D; अप्रतदिश्ययः E,S^m,Dc; अप्रतिदिश्ययः P^2; अप्रदददिश्च यः RW. शांश्रौ १२,२१,३; अप्रचतिश्रयः खि. ९. अयभ्या कन्या° S^m,Dc,Cs, खि.; °कन्याकल्याणी तो (त्वौ खि.) ता कल्पेषु संमिता RW. खि. शांश्रौ.; °षु संमिता P. १०. सुप्रपाणा RW. खि ५,१३,४. ११. °सुप्रतदिष्टयः D; °सुप्रतदिश्ययः E; °सुप्रतदिश्ययः S^m; °सुप्रतदिश्ययः Dc; सुप्रतिदिश्ययः P^2; °सुप्रददिश्च यः RW. शांश्रौ १२,२१,४; रेवाँ सुप्रचतिश्रयः खि. १२. सुयभ्या कन्या° S^m,Dc,Cs, खि. १३. तो (त्वौ खि.) ता कल्पेषु संमिता RW. खि. शांश्रौ.; °कल्पेषु° E; °षु संमिता P^2. १४. °युधिगमः R.; महिष्यनस्त्या चायुधिंगमः शांश्रौ १२,२१,५. १५. अनाशुर° C; अनाशुर° D; अनाशुर° Dc; अनाशुरश्चा° S^m; °रश्चायामी तो ता शांश्रौ. १६. कल्पेषु संमिता P^2. १७. परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या चायुधिंगमः (च युधिंगमः खि ५,१३,५) । अनाशुरश्वोऽयामी तो (श्वाशुरश्व आयामी त्वौ खि.) ता कल्पेषु संमिता ॥ RW. खि. १८. वावाता C,E,R,S^m,Dc,Cs,P^2. १९. युधिगमः R. २०. श्वाशुर° C; श्वाशुर° D,R; श्वाऽशुरश्चा° S^m; श्वाशुर° Cs; श्वासुर° E,P,P^2; °रश्वा यामी तो ता शांश्रौ १२,२१,५.. २१. वावाता च महिषी स्वस्त्या च युधिंगमः । स्वाशुरश्वः सुयामी तो ता कल्पेषु संमिता RW.; वावाता च महिष्वणिस्या च युधिंगमः । अनाशुरश्व आयामी त्वौ ता कल्पेषु संमिता खि ५,१३,६.

यदिन्द्रादो[१] [२]दाशराज्ञे मानुषं वि गाहथाः[२] ।
[३]विरूपः† सर्वस्मा आसीत् सह यक्षाय‡ कल्पते[३] ॥ १२ ॥
[४]त्वं वृषाक्षुं मघवन्नम्रं मर्याकरो रविः[४] ।
त्वं रौहिणं[५] व्याऽस्यो[६] [७]वि वृत्रस्याभिनच्छिरः[७] ॥ १३ ॥

यः पर्वतान् व्यदधाद्[८] यो [९]अपो व्यगाहथाः[९] ।
[१०]इन्द्रो यो वृत्रहान्महं तस्मादिन्द्र[१०] नमोऽस्तु ते ॥ १४ ॥
[११]पृष्ठं धावन्तं हर्योरौच्चैःश्रवसमब्रुवन्[११] ।
स्वस्त्यश्व[१२] जैत्रायेन्द्रमा [१३]वह सुस्रजम्[१३] ॥ १५ ॥
ये [१४]त्वा श्वेता[१४] अजैश्रवसो हार्यो युञ्जन्ति[१५] दक्षिणम्[१६] ।
पूर्वा नमस्य [१७]देवानां बिभ्रदिन्द्र महीयते ॥ १६ ॥[१८]

इति नवमेऽनुवाके द्वात्रिंशं सूक्तम् ।

---

१. यादीयंदो Sm; यदिंद्रादो P². २. °ज्ञेऽस्मानुषं विगाहथाः RW. खि ५,१४,१ शांश्रौ १२,१५,५; °मानुषं° Dc; °गाहथः P. ३. वरुथं सर्वस्मा आसीत् स ह यक्ष्माय कल्पते RW.; °आसीत्सदंगक्षाय वंञ्चते खि.; °स ह यक्ष्माय पत्यते शांश्रौ. † विरूपः D,E. ‡ यज्ञाय Cs,P,J. ४. त्वं वृथाषाण्मघवन्नम्रं मर्याकरो रजिम् RW.; त्वं विषाक्षं मघवन्नम्रं पर्याकरोरभिं खि ५,१४,२; °वृंक्षाक्षुं मघ° C; वृपाक्षुं मव° D,E; वृषाक्षं मंघ° Dc; वृषाक्षुं मघ° R,Sm,Cs,J,Cp; °मर्याकरो° R,Dc,Cs; °करोरपि शांश्रौ १२,१६,१; °मर्योकरो° P; °नर्या° C. ५. रौहिंणं C,E,R,P²; रौहिणं Sm; रौहिंण° D. ६. व्याऽस्यो Cs; वास्यो P; वाऽस्यो P²; व्यास्यंस् खि. ७. विवृत्र° C; वि वृत्रस्याभिनछिरः RW.; त्वं वृत्रस्याभिनच्छिरः खि. ८. न्यदधाद् D; न्यंदधाद् R,Cs,J; व्यादधाद् Dc; न्यदधाद् Cp.; व्यदंधा RW. ९. अपो हयां गाहथाः Cs; °व्यगाहथाः Sm,RW. खि ५,१४,३. १०. इन्द्रायो° D; °वृत्रहा महान्त° RW.; यो वृत्र वृत्रहन्नहन् तस्मा इन्द्र खि. ११. पृष्ठं° C,E; पृष्टं° D,R,Cp; पृष्टं° Dc; पृष्ठ धावन्त ह° Cs; प्रष्टि धावन्तं हर्योरौ° RW. खि ५,१४,४ शांश्रौ १२,१६,२; °धावन्त° Sm; °च्चैश्र° C,D,E,R,Cs,P,P²,J; °च्चैश्रवसमब्रुवन् Sm; °मंब्रवन् R; °मव्रवम् खि. १२. स्वस्त्यश्च C,Dc,Cs,P,P²; स्वस्त्यश्वा Sm; स्वस्त्यंश्व RW. १३. वहतो रथम् खि. १४. त्वा श्वेता C,D,E,R,Sm,Dc,Cs. १५. युजति R,Cs; युंजंति Dc. १६. दक्षिणां D. १७. देवानां D,E,Sm,P². १८. युक्त्वा श्वेता औच्चैःश्रवसं हर्योर्युञ्जन्ति दक्षिणम् । पूर्वतमं स देवानां बिभ्रदिन्द्रं महीयते RW.; यंत्वा श्वेता उच्चैःश्रवसं हर्योर्युञ्जन्ति दक्षिणम् । मूर्धानमश्वं देवानां बिभ्रदिन्द्रं महीयते खि ५,१४,५.

“[१]एता अश्वा[१] आ प्लवन्ते’ इति षट्सतत्यष्टादशपदान्त्यः[२] [३]प्रणवत्यष्ट प्रति त्वा[३]।

‘एता अश्वा आ प्लवन्ते’ (अ २०,१२९) इत्यादि ‘नीलशिखण्डवाहनः’ (अ २०,१३२) इत्यन्तम् ऐतशप्रलापाख्यं षट्सप्ततिपादसमुदायं पदावग्राहं सूत्रोक्तप्रकारेण शंसति। तद् उक्तं वैताने—“‘एता अश्वा आ प्लवन्ते’ इत्यैतशप्रलापं पदावग्राहम्। तासामुत्तमेन पदेन प्रणौति’’ (वैताश्रौ ३२,२०) इति।

[४]एता अश्वा[४] आ प्लवन्ते ॥ १ ॥　　प्रतीपं[५] [६]प्रातिं सुत्वनंम्[६] ॥ २ ॥
तासामेका हरिंक्निका[७] ॥ ३ ॥　　[८]हरिंक्निके किमिंच्छसि[८] ॥ ४ ॥
साधुं[९] पुत्रं हिंरण्ययंम्[१०] ॥ ५ ॥　　क्वाहंतं[११] परांस्यः ॥ ६ ॥
यत्रामूस्तिस्रंः[१२] शिंशपाः[१३] ॥ ७ ॥　　[१४]परिं त्रयः[१४] ॥ ८ ॥
पृदांकवः ॥ ९ ॥　　[१५]शृङ्गं धमन्तं आसते[१५] ॥ १० ॥
[१६]अयन्महा तें[१६] अर्वाहः[१७] ॥ ११ ॥　　[१८]स इच्छकं सघांघते[१८] ॥ १२ ॥
सघांघते[१९] गोमीद्या गोगंतीरितिं[२०] ।१३[२१]।　　[२२]पुमाँ कुस्ते निमिंच्छसि[२२] ।१४।

---

१. एताश्वा D.　　२. षट्सप्तयष्टा° D; षट्सप्ताष्टा° E,P²; षट्सप्ता अष्टादशपदां Sm;
°दशः पदान्त्यः J; °पदात्यः R; प्रतिपादं संख्यामनङ्कयित्वा प्रतिमन्त्रार्धं संख्यामङ्कयन्ति D,E,Cp.
३. प्रणवतातः। ष्ट प्रति त्वा Sm.　　४. एताश्वा D; °अश्वा C.　　५. प्रतीपं C,D,E,P²; प्रतीपं
R,Sm.　　६. प्रातिसुत्वनम् RW.; प्रातिसत्वंनम् खि ५,१५,१; प्रातिसुत्वनम् शांश्रौ १२,१८,२.
७. हरिंक्लिका C,P; हरिंकिका Cs; हरिंक्णिका RW.; हरिक्लिका खि. शांश्रौ १२,१८,३.
८. हरिक्नि° D; हरिक्लिके किंमि° C; हरिक्निके° Dc; हरिंक्णिके° RW.; हरिक्लिके° खि. शांश्रौ
१२,१८,४.　　९. साधुं C,E,R,Sm,Dc,Cs; सुधुं D; साधु° P,P²,J,Cp.　　१०. हिंरण्मयं
C,P, हिरण्ययंम् खि ५,१५,२.　　११. क्वाहतं D,E,R,Sm,Cs,P²; क्वाह तं RW.; क्वांह
तं खि. शांश्रौ १२,१८,६.　　१२. °स्तिस्रः P²,RW. खि.　　१३. शिंशपाः C,D,E,R,
Sm,Dc; शिंशपाः P²; शिंशपाः RW. खि.　　१४. परि त्रयः RW. खि.　　१५. शृङ्गं धमंन्त
आसंते RW. खि ५,१५,३.　　१६. अयन्म° Sm,Dc; °न्महतिं C; °न्महते P,J; अयमिहागंतो
RW.; अयं वहाते खि.　　१७. अर्वां RW.; अवहि खि.　　१८. स हि छकं° C,Cp; स
इत्सकं° E,Cs; स इत्सकं° R; स हि छकं° Sm; स इं छकं° Dc; स छकं सघांगते P²; स इत्सकं
सघागते J; स इच्छक्का ज्ञांयते RW.; सं इत्थ कं सं एत्र कम् खि.　　१९. सघांघते C; सघांघमे
D,P; सघागते J; सं घा घ ते संघा घ मे खि.　　२०. गोमंती° Sm; गोपंती° Dc; गोगति° J;
गोंमी घ गोमिनीरभि खि ५,१५,४.　　२१. गोमयाद्गोर्गतिरिव RW.　　२२. पुमांकुस्ते°
C,E,Sm,Cp; पुमाँकुस्ते° D; पुंसां कुले किमिंछसि RW.; पुंमां भूम्ने निनित्ससि खि.

[१]पल्प बद्ध वयो[१] इति ॥ १५ ॥[२]   बद्धं[३] वो अघा इति[४] ॥ १६ ॥[५]
[६]अजागार केविका[६] ॥ १७ ॥   [७]अश्वस्य वारो[७] गोशपद्यके[८] ॥ १८ ॥
श्येनीपती[९] सा ॥ १९ ॥[१०]   अनामयोपजिह्विका[११] ॥ २० ॥

इति नवमेऽनुवाके त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् ।

को अर्य बहुलिमा[१२] इषूनि[१३] ॥ १ ॥[१४]   को असिद्याः[१५] पयः[१६] ॥ २ ॥
को अर्जुन्याः[१७] पयः ॥ ३ ॥   कः कार्ष्ण्याः[१८] पयः ॥ ४ ॥
[१९]एतं पृच्छ[१९] [२०]कुहं पृच्छ[२०] ॥ ५ ॥   कुहाकं[२१] पक्ककं पृच्छ ॥ ६ ॥[२२]
[२३]यवानो यतिस्वभिः कुभिः[२३] ॥ ७ ॥   [२४]अकुप्यन्तः कुपायकुः[२४] ॥ ८ ॥
आमणको[२५] मणत्सकः[२६] ॥ ९ ॥   [२७]देव त्वप्रतिसूर्य[२७] ॥ १० ॥
एनश्चिपङ्क्तिका[२८] हविः ॥ ११ ॥[२९]   प्रदुद्रुदो[३०] मघाप्रति[३१] ॥ १२ ॥

---

१. ययो Dc; वायो P^2.   २. पक्वौ व्रीहियवा इति RW.; बल्वब्रथो इति खि ५,१५,४.   ३. बद्ध S^m,P^2.   ४. °यति R,J; य इति P.   ५. व्रीहियवा अघा इति RW.; बल्वब्रो अथो इति खि.   ६. अजगर इवाविका: RW.; अजकोऽरकोऽविका खि २,१५,५.   ७. अश्वत्थवारो E; °स्य वासे S^m; अश्वस्य वारो खि.   ८. गोशफद्यके S^m,Cp; गोशफद्यके Dc; गोशपद्यके Cs; गोशफश्चं ते RW.; गोः शफः खि.   ९. श्येनपर्णी RW.   १०. केशिनी श्येनी एनीव खि.   ११. अनामयोप° C,R,S^m,P^2; = °योपजिह्विका RW.: अनामयोपजिह्विका खि.   १२. बहुलिमा Dc.   १३. इषुनि D; इष्णुनि P.   १४. को अपांत्रहदिमा दुग्धानि RW.; कों अम्ब हुलमायुनि खि ५,१५,६.   १५. असिद्याः R; असिद्याः Dc,Cs; आसिक्न्याः RW. खि.   १६. पयः E.   १७. अर्जुन्याः C; अर्जुन्याः D,R; अर्जुन्याः E,S^m; अर्जुन्याः Dc,Cs.   १८. कार्ष्ण्याः RW.   १९. एतं पृछ C.D,E,R, S^m,Dc,Cs, खि.   २०. कुहं पृछे RW.   २१. कुहा कं खि ५,१५,७.   २२. कुहाकं पक्वकं पृछ S^m; कुहाकं पक्वकं पृछ Dc; कुहाकं पक्ककं पृछ Cs; कुहाकं पक्ककं पृछ P^2; कुहा कं पक्वकं पृछे RW.   २३. यवा वो° C; यवा नो यति स्वभिः कुभिः Dc; यवा नो° Cs; यवा नोप तिष्ठन्ति कुक्षिम् RW.; यं आयन्ति श्वभिष्कुभिः खि.   २४. अकुप्यतः कुपायकु Cs; °कुपायकु J; °कुपायवः RW.; अञ्जन्तः कुभायव: खि.   २५. आमणत्को D; अमणिका RW.; आमनको खि.   २६. मणच्छकः C,P,P^2; मणत्सकः D; मणत्सखः S^m; मणिच्छदः RW.; मनस्थकः खि.   २७. देव त्वप्रति सूर्य S^m; देवत्वा प्रति सूर्यम् RW.; देवत्तः प्रतिजूर्यः खि ५, १५,८.   २८. °पक्तिका E,J.   २९. एनी हरिक्निका हरिः RW.; पिनष्टि पर्तिका हविः खि.   ३०. प्रदुद्रुदो C,D,E,R; प्रदुद्रुदो S^m,P^2; प्रदुद्रुदो Dc; प्रदुद्रुवुर् RW.; प्र बुद्बुदो खि.   ३१. मघा प्रति Dc; मघा प्रति RW.; मथायति खि.

शृङ्ग॑ उत्पन्न[1] ॥ १३ ॥[2] मा त्वा॑भि॒[3] सखा॑ नो विदन्।१४।[4]
व॒शाया॑ः [5]पु॒त्रमा य॑न्ति[5] ॥ १५॥ [6]इरा॑वेदु॒मयं॑ दत[6] ॥ १६ ॥
[7]अथो॑ इ॒यन्नि॒यन्नि॒ति॑[7] ॥ १७ ॥ अथो॑[8] इ॒यन्नि॒ति॑[9] ॥ १८ ॥
अ॒थो[10] [11]श्वा अ॑स्थिरो[11] भवन्[12] ।१९।[13] उ॒यं[14] य॒कांश॑लोक॒का[15] ॥२०॥[16]

इति नवमेऽनुवाके चतुस्त्रिंशं सूक्तम् ॥

[17]आमि॑नोनि॒ति भ॑द्यते[17] ॥ १ ॥ [18]तस्य॑ अनु॒[18] निभ॑ञ्जनम्[19] ॥ २ ॥[20]
वरु॑णो॒[21] याति॒ वस्व॑भिः[22] ॥ ३ ॥ श॒तं वा॒ भार॑ती॒[23] शवः॑ ॥ ४ ॥[24]

श॒तमा॒श्वा[25] हि॑र॒ण्ययाः॑[26] । श॒तं र॒थ्या[27] हि॑र॒ण्ययाः॑[28] ।
श॒तं कु॒था[29] हि॑र॒ण्ययाः॑[30] । श॒तं नि॒ष्का हि॑र॒ण्ययाः॑ ॥ ५ ॥

---

[1] उ॒त्पन्न R. [2] शृङ्गे॒ उत्प॑न्ने RW.; शुङ्ग॑ उ॑त्पत खि ५,१५,८. [3] त्वापि॒ C,J. [4] मा त्वापि॒ सखा॑ नो विदत् RW.; मा॑ त्वा॑ति स॑खा नो वदत् खि ५,१५,९. [5] °मायु॒न्ति D,E,R,P²; °माय॑न्ती Dc; °मायु॒ति Sᵐ; °मा॒यंति॑ Cs; °मायन् त॑म् खि. [6] °मय॑दत E,Cs,P,P²,J,Cp; इरा॑ दे॒वम॑मदत् RW.; इ॑रा चै॑न्द्रममन्दत खि. [7] अथो॑ इ॒यन्नि॒ति॑ P,P²; °इ॒यन्नि॑यु॒न्निति॑ D,E; °इ॒यन्नि॒यन्नि॒ति॑ Dc; अथो॑ इ॒यमि॒यमिति॑ RW.; °इयं॑न्नियं॑न्निति खि. [8] अ॒थो C,E; अथो Sᵐ. [9] इयु॒न्निति॑ D; इ॒यन्नि॑ति E,Sᵐ; इ॒यन्निति Cs; इ॒यमिति॑ RW.; इयं॑न्नि॑ति खि ५,१५,१०. [10] अ॒थो॒ Sᵐ. [11] श्वास्थि॑रो Dc,P,P². [12] भव D. [13] अथोऽश्वा॑ अस्थूरि नौ॑ भवन् RW.; अ॑थो ज्या॑यस्तरो भुवत् खि. [14] उ॒य Cs. [15] °शं॑लोकका D,Cs,P²; °शं॑लोकक Sᵐ. [16] इयु॒त्तिका शं॑लाकु॒का RW.; इयं॑ यका॑ शलाकका॑ खि. [17] अमि° P; °मि॒ति म॑द्यते C; आ मि॑नोति॒ वि भि॑द्यते RW.; आ॑ मिनोति नि॑ भज्यते खि. [18] तस्य॑ आतु॒ C; तस्य॑ नु॒ D; तग्य॑ अत्तु॒ R; तस्य अत्तु P,J. [19] निभञ्जु॒नम् Sᵐ. [20] तस्य॑ कर्तु॒ निभ॑ञ्जनम् RW.; त॑स्या अनुनिभञ्जनम् खि ५,१५,११. [21] वरुणौ॑ Sᵐ. [22] वसु॑भिः RW.; ब॑भ्रुभिः खि. [23] भार॑ती Dc. [24] श॒तं वा॒यो॒र॒भीशं॑वः RW.; शतं॑ बभ्रौरभीशुभिः खि. [25] श॒तमश्वा॑ RW. [26] हिरण्ययः P. [27] रथा॑ RW. खि५,१५,१२. [28] हि॑र॒ण्ययं॑ः D. [29] कु॒प्या Dc,Cs,P,P²,RW.; कं॑शा खि. [30] हिरण्य॑यीः खि.

अहल कुश[1] वर्त्तक[2] ॥ ६ ॥[3]

[4]शफेन इव ओहते[4] ॥ ७ ॥

आय[5] वनेनती[6] जनी[7] ॥ ८ ॥[8]

वनिष्ठा[9] नाव गृह्यन्ति[10] ॥ ९ ॥[11]

इदं[12] मह्यं[13] मदूरिति[14] ॥१०॥[15]

ते वृक्षाः [16]सह तिष्ठति[16] ॥११॥

[17]पाक बलिः[17] ॥ १२ ॥

[18]शक बलिः[18] ॥ १३ ॥

[19]अश्वत्थ खदिरो धवः[19] ॥ १४ ॥

अरदुपरम[20] ॥ १५ ॥

शयो[21] हत इव ॥ १६ ॥

[22]व्याप पूरुषः[22] ॥ १७ ॥

[23]अदूहमित्यां पूषकम्[23] ॥ १८ ॥

[24]अत्यर्धर्च परस्वतः[24] ॥ १९ ॥

दौव[25] हस्तिनो दृती[26] ॥ २० ॥

इति नवमेऽनुवाके पञ्चत्रिंशं सूक्तम् ॥

---

१. कुश D,Sᵐ. २. वर्त्तक् C,E,P,P²; वर्त्तक् D. ३. अहल कुशवर्तक RW.; आहलकुः शवर्तकः खि ५,१५,१२. ४. शफे न पीव ओहते RW.; शफेन पीव ओहते खि. शांश्रौ १२,१८,१९. ५. आय Dc. ६. वनेनती Sᵐ; वनेनते J. ७. जनी Sᵐ; जनि Dc. ८. आयवनेन तेदुनी RW. शांश्रौ १२,१८,२०; आयवनेन तेंजनी खि. ९. वसिष्ठा R. १०. गृह्यति C,Sᵐ; गृह्यति D,E,Cp; गृह्यते Dc. ११. वनिष्ठौ नाव गृह्यते RW.; वनिष्ठुनोप नृत्यति खि ५,१५,१३. १२. इमं P,P². १३. मह्यं D,Dc; मही Cs. १४. मंडूरिति D,E,Cp; मडूरिति R,Sᵐ,Cs,J; मंडूरिति Dc. १५. इदं मह्यं मण्डूरिके RW.; इमं मंह्यमदुरिति खि. १६. सहं तिष्ठति C,D,E,R,Sᵐ, Dc,Cs; सह तिष्ठन्ति RW.; सहं तिष्ठन्ति खि. १७. पाकबलिः C,RW.; पाकवलिः खि.; पाक वलि: D,E,Dc,P². १८. शकबलिः C,RW.; शकवलिः खि.; शफवलिः D; शक वलि E,Dc,P². १९. °धवः Dc; अश्वत्थः खदिरो धवः (धवः खि.) RW. खि ५,१५,१४. २०. अरदुपकम Cs; अरदुपर्णः RW.; अरदुः परमः खि. २१. शयो Dc; शये RW.; °शये । खि. २२. °व्याप° R; °व्यांप्तः° RW.; पापपूरुषः खि. २३. अदूहमि° Sᵐ; आदूहमिन्वापू° Cs; अदुहन्नित्पीयूषम् RW.; अदोहामित्पीयूषकम् खि. २४. अध्यर्धश् (°र्ध खि.) चु परस्वतः RW. खि ५,१५,१५. २५. दौव Sᵐ,P²; द्वौ च RW. खि. २६. वृती C,Dc.

आदलाबुकमेककम्[1] ॥ १ ॥ अलाबुकं[2] निखातकम् ॥ २ ॥
[3]कर्करिको निखातकः[3] ॥ ३ ॥ [4]तद् वात उन्मथायति[4] ॥ ४ ॥
कुलायं[5] कृणवादिति[6] ॥ ५ ॥ [7]उग्रं वनिषदाततम्[7] ॥ ६ ॥
[8]न वनिषदनाततम्[8] ॥ ७ ॥ क [9]एषां कर्करी लिखत्[9] ॥ ८ ॥
क एषां [10]दुन्दुभिं हनत्[10] ॥ ९ ॥ [11]यदीयं हनत् कथं हनत्[11] ॥ १० ॥
[12]देवी हनत्[12] कुहनत्[13] ॥ ११ ॥ पर्यागारं[14] पुनःपुनः[15] ॥ १२ ॥
[16]त्रीण्युष्ट्रस्य नामानि[16] ॥ १३ ॥ [17]हिरण्य इत्येके अब्रवीत्[17] ॥ १४ ॥
द्वौ वा ये[18] शिशवः[19] ॥ १५ ॥[20] नीलशिखण्डवाहनः[21] ॥ १६ ॥

इति नवमेऽनुवाके षट्त्रिंशं सूक्तम् ।

---

१. आदलाबुक° C,D,E,S^m,Cs; आदलाबुक° RW.; आदलाबुकमेककम् खि ५,१५,१५.
२. अलाबुकं RW.; अलाबुकं खि. ३. कर्करिको निखातकः खि ५,१५,१६. ४. °वात°
Dc; कद्वात° शांश्रौ १२,१८,१२; °उन्मथायति C,D,E,Cs,P^2; °उन्मथायंति R; °उन्मथायति S^m.
५. कुलाय D; कुलायन् E,R,J,Cp; कुलायत् Cs; कुलायं RW.; कुलायं खि. ६. क्षणत्रा° P;
कृणत्रादिति R; कृणत्रादिति S^m; करवाँ इति खि. ७. उग्रं° C,D,E,R,Dc,Cs; उग्रं° P^2;
°वनिषदाततं C,D,E,R,S^m,Dc,Cs; °वनिषदाततम् RW.; °वलषदाततम् खि. ८. नवनि°
D; न वलषदनाततम् खि ५,१५,१७; °निषदनाततं S^m; °निषदाततं P. ९. एषां° R; एषां°
Dc,Cs; °कर्करि° C,P,P^2,J; °कर्करी° Dc,Cs; °कर्करि लि° RW. खि.; °लिषन् Cs; °लिखत् R.
१०. दुदुभिं° D,J; दुंदुभी° S^m,P,Cp; दुंदुभीं° P^2; दुन्दुभिं हनत् RW.; दुन्दुभिं हनत् खि.
११. यदियं हनत्° D; यदीं हनत्° R, आश्रौ ८,३,१७; यदीयं हनत्° S^m; यदीं हनत्° Dc,J;
यदी हनत्° Cs,P; यदी हनत्° ॥ १० ॥ P^2; °कथं हनत् Cs; यदि हनत् कथं हनत् RW.;
यदीं हनत् कथं हनत् खि. १२. देवीं हनत् S^m; दैलीं हनत् खि ५,१५,१८; लेलिं हनत्
शांश्रौ १२,१८,१७. १३. कूहं हनत् R,C; कुहनत् S^m; कुथं हनत् P,P^2; कुह हनत् J; कुहं
हनत् RW.; कथं हनत् खि. शांश्रौ. १४. पर्याकारं R, आश्रौ.; पर्याकारं खि. १५. पुनः-
पुनः S^m. १६. त्रीण्युष्ट्रस्य नामानि S^m; त्रीण्युष्टस्य नामानि P,P^2; त्रीण्युष्ट्रस्य नामानि
RW. १७. °ण्यत्येके अब्रवीत् C,D,E,S^m,Dc,P,P^2,Cp; हिरण्यमित्येकमब्रवीत् RW.
१८. य D,E,R,S^m,Dc,J,Cp; यं Cs; यः P,P^2. १९. शिशवे Dc. २०. द्वे वा
यशुः शवः RW. २१. नीलं विशि° C,D,E,R,S^m,Cp; नीलशिखण्डो वा हनत् RW.

‘विततौ किरणौ द्वौ’ इति प्रवह्लिकाख्या ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने — “‘विततौ किरणौ द्वौ’ इति प्रवह्लिकाः” (वैताश्रौ ३२,२१) इति ।

वित॑तौ [1]किरणौ॒ द्वौ तावा॑ पिनष्टि॒ पूरु॑षः ।[1]
[2]न वै॑ कुमारि॒[2] तत् तथा॒ यथा॑ कुमारि॒ मन्य॑से ॥ १ ॥
[3]मा॒तुष्टे॑ कि॑रणौ॒ द्वौ॑ निर्वृ॑त्त॒ः पुरु॑षानृते ।[3] न वै॑० ॥ २ ॥
[4]निगृ॑ह्य॒ कर्ण॑कौ॒ द्वौ निरा॑यच्छासि॒ मध्य॑मे ।[4] न वै॑० ॥ ३ ॥
[5]उ॒त्ता॒नायै॑ शया॒नायै॒ तिष्ठ॑न्ती॒ वाव॑ गूह॑सि ।[5] न वै॑० ॥ ४ ॥
[6]श्लक्ष्णा॑यां॒ श्लक्ष्णि॑कायां॒ श्लक्ष्ण॑मे॒वाव॑ गूह॑सि ।[6] न वै॑० ॥ ५ ॥

[7]अव॑श्लक्ष्ण॒मिव॑ भ्रंशद॒न्तलो॒॑ममति॑ ह्र॒दे ।[7]
न वै॑ कुमारि॒ तत् तथा॒ यथा॑ कुमारि॒ मन्य॑से ॥ ६ ॥

इति नवमेऽनुवाके सप्तत्रिंशं सूक्तम् ।

‘इहेत्थ प्रागपागुदगधराक्’ इति प्रतिराधाख्या ऋचः अर्धर्चशः शंसति । न संतनोति । तद् उक्तं वैताने — “‘इहेत्थ प्रागपागुदगधराग्’ इति प्रतिराधान् । न संतनोति” (वैताश्रौ ३२,२२) इति

---

१. कि॒रणौ॒ द्वौ तावा पि॑नष्टि॒ पूरु॑षः । दु॒न्दु॒भिमा॒हन॑नाभ्याम् ॥ RW.; किरणौ॑ द्वौ तावा॑° खि ५,१६,१. २. न वै कु॑मारि॒ RW. एवमग्रेऽपि; °कुमा॒रि Cs. ३. मा॒तुष्टे॒° Cs; मा॒तुष्टे॑° RW.; °कि॑रणौ॒° D,$\mathrm{S^m}$,Cs; °किरण° P; °कि॒रणौ॒° RW. खि.; °निर्वृ॑त॒ः पुरु॑षा॒द्दृति॑ः । को॒शा॒वि॒ले ॥ RW.; °नृ॒ते D; °निर्वी॑र्तः पु॑रुषाद्दृतौ॑ खि ५,१६,२; पुरुषाद्दृतिः शांश्रौ १२,२२,२. ४. निगृ॑ह्य° Dc; °कर्ण॑कौ° C; °कर्ण॑कौ॒° Dc; नि॒गृह्य॒ कर्ण॑कौ॒ द्वौ नि॒राय॑च्छति मध्य॒मे । रज्जु॑नि ग्र॒न्थेर्दा॑नम् ॥ RW.; निगृ॑ह्य कर्ण॑कौ द्वौ॑ नि॑राय॑च्छसि मध्यम॑म् । खि ५,१६,३. ५. उ॒त्ताना॑यै॑° C; °तिष्ठ॑न्ते॒° C,D,E,$\mathrm{S^m}$,Cp; °तिष्ठ॑न्ति॒° $\mathrm{P^2}$; °तिष्ठन्ति वमूहसि P; उ॒त्ताना॑या॒ं शया॑नाया॒ं तिष्ठ॑न्त॒मव॑ गूहति । उ॒पानहि॒ पाद॑म् ॥ RW.; °ति॑ष्ठन्नेवा॑व गूहसि खि ५,१६,४ शांश्रौ १२,२२,४. ६. °श्लक्ष्ण॑मेवाव॑° R; श्ल॒क्ष्णायां श्लक्ष्णि॒कायां श्ल॒क्ष्णमे॒वाव॑ गूहति । उ॒त्त॒रा॒न्ज॒नीमाञ्ज॑न्याम् ॥ RW.; श्लक्ष्णा॑यां श्ल॑क्ष्णिकायां श्ल॑क्ष्णमेवा॑व गूहसि खि ५,१६,५. ७. °दन्तलो॒॑मवि॑र्हृदे E; °मं॒तलो॒॑° R; °दतलो॒॑° Dc; °दतलो॒॑मति॑ हृदे P,$\mathrm{P^2}$; अव॑ श्ल॒क्ष्णामि॑व भ्रंशद॒न्तलो॑म॑वति ह्र॒दे । उ॒त्त॒रा॒न्ज॒नीं वर्त्मै॑भ्याम् ॥ RW.; अं॑व श्लक्ष्ण॑मवभ्रशदन्त॑लो॑म॑वति° खि ५,१६,६; °लो॑मवति° शांश्रौ १२, २२,६.

इ॒हेत्थ [1]प्रागपा॒गुद॑ग॒ध॒रा॒ग् अरा॑ला॒गुद॑भर्त्सथ[2] ॥ १ ॥[3]
इ॒हेत्थ[4] प्रागपा॒गुद॑ग॒धरा॒ग् व॒त्साः पुरु॑षन्त[5] आसते[6] ॥ २ ॥
इ॒हेत्थ[4] प्रागपा॒गुद॑ग॒धरा॒क् स्थाली॑पा॒को वि ली॑यते[7] ॥ ३ ॥
इ॒हेत्थ[4] प्रागपा॒गु॑दग॒धरा॒क् स वै [8]पृ॒थु ली॑यते[8] ॥ ४ ॥[9]
इ॒हेत्थ[4] प्रागपा॒गु॑दग॒धरा॒ग् आष्टे॑[10] लाहणि॒[11] लीशा॑थी[12] ॥ ५ ॥[13]
इ॒हेत्थ[4] [14]प्रागपा॒गुद॑ग॒धरा॒ग् अ॑श्लिल॒ली पुच्छिली॑यते[14] ॥ ६ ॥[15]

इति नवमेऽनुवाके अष्टात्रिंशं सूक्तम् ।

‘भुगित्यभिगतः’ इत्याजिज्ञासेन्याख्यास्तिस्र ऋचः शंसति । तद् उक्तं वैताने — “‘भुगित्यभिगतः’ इत्याजिज्ञासेन्यास्तिस्रः” (वैताश्रौ ३२,२३) इति ।

‘वीमे देवा अक्रंसत’ इत्यतीवादाख्या ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने — “‘वीमे देवा अक्रंसत’ इत्यतीवादम्” (वैताश्रौ ३२,२६) इति ।

[16]भुगि॑त्य॒भिग॑त॒ः शलि॑त्य॒पक्रा॑न्त॒ः[17] फलि॑त्य॒भिष्ठि॑तः[18] ।
दु॒न्दुभि॑माहनना॒भ्यां जरितरोथा॑मो[19] दै॒व ॥ १ ॥

---

[1] °गपागु° C,D,E,R,Sm,Cs. [2] °भर्त्सेत E, शांश्रौ १२,२३,१; °भर्त्सथः P,P².
[3] इहेत्था प्रांगपागुदगधरांगरांला उदभर्त्सेत खि ५,१७,१; इहेत्था प्रागपांगुदगंधरागासंन्ना उद-
भिर्यथा । अलाबूनि ॥ RW. [4] इहेत्था RW. खि ५,१७,२-४. [5] पुरुषन्तु Sm,
Dc; प्रुषन्त्त RW. खि. शांश्रौ. [6] °ते । पृषातकानि ॥ RW. [7] °ते । अश्वत्थपला-
शम् RW. [8] पृथु लीयंते C,D,E,R,Sm,Cs,P². [9] °सा वै स्पृष्टा वि लीयते ।
विप्रुट् RW. [10] आष्टिं C; आष्टै E,Sm,Dc; आष्ट्यें Cs; आष्ट्र P,P²; अष्टे Cp.
[11] वाहणि C; लोहणि Dc; लाहणी Cs,J. [12] लीशांथी C,D,E,Dc; लीशांथे Sm.
[13] उष्णे लोहे न लींप्सेथाः । चमसः ॥ RW. [14] °गपागु° C,D,E,R,Sm,Cs; °गाश्लि-
क्ष्णलीपुश्लिलषते C; °गशूली पुछि लीषते Cs; °गकिंछली लोपुछ्लि लीशते E; °गाश्लिली पुछिं
लीषते R,Sm; °गांश्लिली पुछ्लि लीषते Dc; °गश्लीलि पुक्ष्णि लीषते P,P²; °गश्लिली पुश्लीषते
J; °गह्लि लीषते Cp; °धराक् च्छिलीषु च्छिलीषते शांश्रौ १२,२३,४. [15] इहेत्था प्राग-
पांगुदगंधरागाशिंश्लिक्षुं शिश्लिक्षते । पिपीलकावटः ॥ RW.; इहेत्था प्रागपागुदगधराक् सिलीपुच्छो
वि लीयते खि ५,१७,४. [16] भुगित्यु° Sm. [17] °क्रांतः C; °क्रांतः Sm; शरित्य-
भिष्ठितः खि ५,१८,१. [18] फलित्यपक्रान्तः खि. [19] जरितरोथामौ D; जरितरोथांमो
E; जरितरोथामो Sm; जंरितरोथामौ P².

को॒श॒बि॑ले॑[1] रज॒नि [2]ग्रन्थे॑र्धा॒नमु॒पान॒हिं॑[2] पा॒दम्[3] ।
उत्त॑मा॒ं[4] जनि॑मां[5] [6]ज॒न्यानु॒त्त॑मा॒ं[6] [7]जनी॒न् वर्त्म॑न्यात्[7] ॥ २ ॥

[8]अला॑बूनि पृ॒षात॑का॒न्यश्व॑त्थ॒पला॑शम्[8] ।
पिपी॑लिका॒वट॒श्वसो॑[9] वि॒द्युत्स्वाप॑र्णश॒फो[10] गोश॒फो[11] जरित॒रोथा॑मो॑[12] दै॒व[13] ।३।

वी॑मे[14] दे॒वा अ॑क्रंस॒ताध्व॒र्यो॑[15] क्षि॒प्रं॑[16] प्र॒चर॑[17] ।
सु॒स॒त्यमिद्[18] गवा॑म॒स्यासि॑ प्रखु॒दासि॑[19] ॥ ४ ॥[20]

इह[21] इत्येतामर्धर्चशः प्रणवत्यनुते[22] ।

[23]प॒त्नी यद्दृ॑श्यते[24] प॒त्नी[25] यक्ष्य॑माणा[26] जरित॒रोथा॑मो॑[27] दै॒व ।
हो॒ता[28] विष्टी॑मे॒न[29] ज॑रित॒रोथा॑मो॑[30] दै॒व ॥ ५ ॥

---

१. कोश॒° C,D. २. ग्रंथे° S^m; °न॑हि Dc,P^2; °र्धा॑नां° आश्रौ ८,३,१९. ३. पा॑दं Dc. ४. उत्त॑म॒ा Cs; उत्तरां आश्रौ. ५. जनि॑मा C,Cs; जनि॑नां P,P^2; जनी° आश्रौ. ६. जन्य॒ा° Dc; °उत्त॑म॒ां C,P^2; जन्यामुत्तरां आश्रौ. ७. जनीं वर्तन्यां आश्रौ. ८. अला॑बुनि° D; °श्व॑त्थपलाशं C; °श्व॑त्थ॒पला॑शवं D. ९. °वटश्वसौ C; °वट॒छ्वसौ E; °वटःश्वा आश्रौ ८,३,२३. १०. °त्स्वापर्णं° C,E,S^m,Cs,P^2; °श॒फो C. ११. गो॑शफो D; °शफो S^m; °श॒फो Cs,P^2; नास्ति C. १२. जरितरोथा॑मो C; जरितरोथामो S^m; जरितरोथामौं Cs; ज॑रित॒रोथामौं P^2; °रोथ॑ामो E; पिपी° इत्यारभ्य °था॑मो इत्यन्तं स्वारान्नाङ्कयति R; अलाबू° इत्यारभ्य °था॑मो इत्यन्तं स्वरान्नाङ्कयति Dc. १३. दै॒व इतिं Dc. १४. वीं१मे C,Dc; वी॒३॑मे E; वी॒मे P,P^2. १५. °ध्व॒र्यो॑ः C,D,E,R,P,P^2,Cp; °ध्व॒र्य्वो॑ः Dc. १६. क्षि॒प्र S^m,Cs. १७. प्र॒चरः॑ Dc. १८. सुस॒त्य° C; सुशस्तिरिद् खि ५,१९,१. १९. प्र खु॒दसि D; प्र सू॒दासिं Dc; प्र ष्टु॒दासिं Cs; प्र षु॒वासिं P,P^2; पृथुदसि J; प्रखिदसो महत् खि. २०. भुगि॑त्यु॒भिगंतः । श्वा ॥ १ ॥ शलित्यप॑क्रान्तः । पु॒र्ण॒श॒दः ॥ २ ॥ फलित्यु॒भिष्ठि॑तः । गो॒श॒फः ॥ ३ ॥ वी॒३॑मे दे॒वा अ॑क्रंस॒ताध्व॑र्यो क्षि॒प्रं प्र च॑र । सु॒षद॒मिद्ग॒वाम॑स्ति॒ प्र खु॑द ॥ ४ ॥ ··· ॥ ५ ॥ RW. २१. इ नास्ति D,R,Cs,P,P^2; इह नास्ति S^m,Cp. २२. प्रणवंत्य° D,R,Cs,P,P^2; कतिचिदक्षराणि अनियमतः सस्वराणि केषुचिद् मूको. २३. इतः प्रभृति °रोथामो दैव इत्यन्तं स्वरान्नाङ्कयति Dc; पत्न॒ी° Cs. २४. पत्नी दश्यते P; यद्दृ॑प्स्यते P^2. २५. पत्न॒ी Cs. २६. यक्ष॑माणा E,S^m,Cp; यक्ष्यमा॑णा P^2; यीयप्स्यते आश्रौ ८,३,२४; यीयप्स्यमाना शांश्रौ १२,२३,५. २७. जरित॒रोथा॑मो C,E,R; जरितरोथा॑मो Dc; जरितर॒ोथामौं Cs; जरित॒रोथामो S^m. २८. होता D,S^m,Dc,P. २९. विं॑ष्टमे॒न C; विं॑ष्ट्वीमे॒न D; विं॑ष्ठीमे॒न E; विं॑ष्टिमे॒न Dc,P,P^2. ३०. जरितरोथामौं R,S^m; जरितर॒ोथामौं Cs; जरितरोथा॑मो Dc.

[1]आदि॑त्या ह जरितरङ्गि॑रोभ्यो॒ दक्षि॑णाम॒नय॑न्[1] ।
[2]तां॑ ह॑ जरित॒ः[2] [3]प्रत्या॑यं॒स्तामु ह॑[3] जरित॒ः प्रत्या॑यन् ॥ ६ ॥

[4]तां ह॑[4] जरितर्न॒ः[5] [6]प्रत्य॑गृभ्ण॒ंस्तामु ह॑[6] [7]जरितर्न॒ः प्रत्य॑गृभ्णः[7] ।
[8]अहा॑नेतरसं न॒ वि चे॒तना॑नि य॒ज्ञाने॑तरसं न॒ पुरो॒गवा॑मः[8] ॥ ७ ॥

उ॒त श्वेत॒[9] [10]आशु॑पत्वा उ॒तो[10] पद्या॑भि॒र्यवि॑ष्ठः[11] ।
[12]उ॒तेमाशु॒ मानं॑ पिपर्ति[12] ॥ ८ ॥

आदि॑त्या[13] रु॒द्रा [14]वस॑व॒स्त्वेनु॑ त[14] इ॒दं राध॒ः प्रति॑ गृभ्णीह्यङ्गिरः[15] ।
इ॒दं राधो॑[16] वि॒भु[17] [18]प्रभु॑ इ॒दं[18] राधो॑[19] बृ॒हत्[20] पृथु॑[21] ॥ ९ ॥[22]

---

१. आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो॒ दक्षि॑णाम॒नयन् R; °त्या हरितरंगिरोभ्यो दक्षि॑णा° C; °ह जरितरंगिरोभ्यो॒° D,E,S^m,Dc; °ह जरितरंगिरोभ्यो॒ दक्षि॑णामु॒नय॑न् Cs; आ॒दि॒त्या ह॑° °दक्षि॑णामनयन् RW.; °दक्षिण° P; °रोभ्योऽश्वं द° शांश्रौ १२,१९,१. २. तं ह॑° Dc,J; साँ ह॑ नरित॒ः P,P²; °जरितु॒र्न RW. खि ५,२०,१ शांश्रौ. ऐब्रा ६,३५. ३. प्रव्ययं° P; प्रान्या॑यु॒° P²; °स्तामूह॑ R; °स्तामुह॒ S^m; °स्तामु॑ ह Dc,RW.; °स्तामूह Cs. ४. तामुह ह॑ Dc; ता ह॑ Cs. ५. जरितु॒र्न RW. खि ५,२०,२ शांश्रौ. ऐब्रा. ६. °स्तामु॑ ह C,Dc,RW.; °स्तामू॑ह R; °स्तामू॑ह Cs. ७. जरितः प्र° J; जरित॒ः प्रत्य॑गृभ्णन् RW, खि. शांश्रौ. ऐब्रा. ८. आहा॑ने° S^m; अ॒हा॒नेत॑रसन्न विचे॒° Dc; °य॒ज्ञा॑ ने॒तर° S^m; °य॒ज्ञानित॑° P,P², °न पु॒रोग° Dc; अहा॒ नेत॒ सन्नं॑विचेत॒नानि॒ जज्ञा॒ नेत॒ सन्नपु॑रोगत्रासः RW. खि. ऐब्रा.; अहादेत (?) सन्नविचेतनानि यज्ञादेत सन्नपुरोगवासः शांश्रौ १२,१९,२. ९. श्वेता॒ R,J; श्वे॒त Dc,RW.; स्वेता॒ Cs. १०. आशु॑ पु॒त्वा° Dc; आ॒शु पत्वा॑° RW; आशुपत्वोत शांश्रौ १२,१९,४; °उ॒त D,E,R,S^m,Dc,Cs,P,P²,J,Cp. ११. प॒द्याभि॒° R,S^m; पद्या॑भि॒° Cs; °र्यविंष्ठाः C; °र्यविष्ठः S^m; °र्जविंष्ठः RW. खि ५,२०,३ ऐब्रा. १२. °माशुमानं पिपर्ति R; °मा॒शु° RW.; उतो आशु मानं बिभर्ति शांश्रौ.; °पिपत्ती F; °पिपल P². १३. आदित्या R,S^m; आ॒दि॒त्या RW. १४. वंसवस्त्वेल (°ळ ऐब्रा.) त (°ते खि. ऐब्रा.) RW. ऐब्रा. खि ५,२०,४. शांश्रौ १२,१९,२; °स्ते नु॑त्त D,E,Dc,Cp; °स्तेनु॑त R,S^m. १५. °ह्यङ्गि॒रः C,D,E,R,S^m,Dc,P²; °ह्य॑ङ्गिरः खि. १६. रा॑धो E. १७. विभु॒ E,R,S^m. १८. प्रभु॑रि॒दं C,D,S^m,Cp; प्र॒भु° RW. १९. रा॑धो E. २०. बृहु॒त् C,E,R,Dc,P². २१. पृथुं॑: C,S^m,Dc,P,P²,J. २२. इदं राधो बृहत्पृथु देवा॑ दं॑दत्वा (ददतु यद् शांश्रौ.) वरं॑म् खि. शांश्रौ. ऐब्रा.

[1]देवा ददत्वासुरं तद् वो अस्तु सुचेतनम्[1] ।
[2]युष्माँ अस्तु दिवेदिवे प्रत्येव गृभायत[2] ॥ १० ॥[3]

[4]सप्तदश पदान्यष्टादशभिर्व्याख्याता[4] [5]प्रतिगरे विकारः[5] । [6]ॐ ह जरितस्तथा ह[6] जरितरिति [7]विपर्यासं जरितुं मतिष्वेवं[7] [8]प्रतिगरामके सर्वाश्विति[8] पाणिनास्त्वमिन्द्र[9] शर्मरिणेति[10] तिस्रो भूतेच्छदो[11] अर्धर्चशः ॥[12]

[13]त्वमिन्द्र[13] शर्मरिणा[14] हव्यं[15] पारावतेभ्यः ।
विप्राय स्तुवते[16] [17]वसुवनिं दुरश्रवसे वह[17] ॥ ११ ॥

त्वमिन्द्र कपोताय[18] च्छिन्नपक्षाय[19] वञ्चते[20] ।
श्यामाकं[21] पक्वं[22] [23]पीलु च[23] वारस्मा[24] अकृणोर्बहुः[25] ॥ १२ ॥

---

१. देवा° Dc,RW.; °दत्वा° Cs; °सुचेतनं E; सुचेंतनं R; °ददत्वा वरं तद्वो अस्तु सुचेतनम् RW. २. युष्मे° E,Sm; युक्ष्मे° Cs,R; युष्माँ° D; °अस्तु दिवेदिवे प्रत्येव गृभायतेति R,Dc; युष्मे अस्तु दिवेदिवे प्रत्येव गृभायतं RW.; °दिवेदिवे प्रत्येव° Sm; °दिवेदिवे प्रत्येवं° C,Cs; °दिवेदिवे प्रत्येव° E; °गृभायतेति C. ३. एतदनन्तरं खिल इति लिखति D; तद्वो अस्तु सुचेतनं युष्मे अस्तु दिवे दिवे । प्रत्येव गृभायत खि ५,२०,५ ऐब्रा.; तद्वो अस्तु सजोषणं युष्मे अस्तु दिवेदिवे । प्रत्वेव गृभायत शांश्रौ १२,१९,३. ४. सप्तपदान्यष्टाभि° J; सप्तदशपादान्यष्टाभि° C,P,P²; सप्तदशपादा° R; °गिरे वि° R; °गिरवि° Cs; °गिरेति वि° J. ६. ॐ हि जरितस्वद्याह D; ॐ ह जरितस्तमद्याह Cs. ७. विपर्यासजरितम° Dc; °मतिष्वेवं D. ८. प्रतिवारा ॥ कस° D; प्रतिगराममेके° Cs; प्रतिगिरामेके° J; प्रतिगिरामके° P,P²; °सर्वाश्विति D,Dc; सर्वाश्वित्ति J. ९. प्राणीना° Cs. १०. शर्मणेति D; शर्मऋणेति Dc,P. ११. भूतेछंदो D,Cs,P,P²; भूतेछदे Dc; भूतेश्छंदो J. १२. नास्ति E,Sm, Cp. १३. त्वमिन्द्र RW. खि ५,२१,१. १४. शार्म ऋणा Dc; शर्मऋणा P,P²; शर्मै रिणा RW. शांश्रौ १२,१६,४; शर्मन्नरिणा खि ५,२१,१. १५. हव्य Cs; हव्युः RW. १६. स्तुवते Sm. १७. वसुवनि दुर श्रवसे वहं Sm; वसु विदूरः श्रवसे वहः Cs; °दूरश्रवसे° R; वसु विदुरश्रवसो महः J; वसुवनिं दुरश्रवसे महः Dc; वसु ऋजुरिच्छ्रवसे वहः खि.; वसु नि दूरश्रवसे वहः शांश्रौ. १८. कुपोताय C,D,E,Sm; कुपोताय R; कपोताय Cs; कपोताय खि ५,२१,२. १९. छिन्नपक्षायं C,D,E,R; छिन्नपक्षायं Sm,Dc,P²; छिन्नपक्षाय RW.; च्छिन्नपक्षाय खि. २०. वञ्चसे D,E; वञ्चते C,R,Sm,Dc,P². २१. शामाकं C,D, Cs,P,P²,J; श्यामाकं RW. खि. २२. पक्व Cs. २३. पीडुं° C; पीडुं° D,R,Sm,Cs, P,P²,J,Cp; पीलु' RW.; विरुज खि. २४. वारस्मा RW. २५. अकृणोर्बहु RW.; अकृणोर्बहुं खि. शांश्रौ १२,१६,५.

अरंगरो[१] वांवदीति[२] त्रेधा बद्धो[३] वरत्रया[४] ।
इरामह[५] [६]प्रशंसत्यनिरामपं सेधति[६] ॥ १३ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकोनचत्वारिंशं सूक्तम् ।

[७]'यदस्याः' इति[७] षोडशे[८] आहनस्या [९]वृषाकपिला वैशिषमुत्तमेन[९] पादेन[१०] प्रणौति ।

'यदस्या अंहुभेद्याः' इत्याहनस्याख्याः षोडशर्चः वृषाकपिशस्त्रवच्छंसति । तद् उक्तं वैताने — "'यदस्या अंहुभेद्याः' इत्याहनस्या वृषाकपिवत्" (वैताश्रौ ३२,३१) इति ।

[११]यदस्या अंहुभेद्याः[११] कृधु[१२] स्थूलमुपातसत्[१३] ।
[१४]मुष्काविदस्या एजतो गोशफे शंकुलाविव[१४] ॥ १ ॥
यदा स्थूलेन[१५] पससाणौ[१६] मुष्का उपावधीत्[१७] ।
[१८]विष्वञ्चा वस्या वर्धतः[१८] सिकतास्वेव[१९] गर्दभौ[२०] ॥ २ ॥

---

१. अरंगिरो R,Cs,J; आरङ्गरों खि ५,२१,३.　२. वांवदिति R,Cs,Cp.　३. बद्धो S^m.　४. वरंत्रया R; वरत्रया S^m; वरंत्रिया Cs; वरत्रय P; वरंत्रया P^2; वरस्त्रया J; वरंत्रयीं C; वरंत्रया D,E; वरत्यंयाः खि.　५. इरांमुह R,Cs; इरामह RW.; ईरामु ह खि. शांश्रौ १२,१६,२.　६. प्रशंसत्य° D,E,Dc; °मपसेंधति E; °मपसेधति S^m; °मपंसेधति Dc.; °भ्रपं सेधत खि.　७. यदद्यस्येति S^m.　८. °शः R,Cs; °डशर्चः S^m,Cp.　९. °स्याद्वृषाकयिवद्वैशि° Dc; °स्याद्वृषाकपिलावैशि° J,P^2; °स्याद्वृषाकपिदैशिमु° Cp; °स्यावृषाकपिलादैशि° S^m.　१०. पदेन E,S^m,Cs,J,Cp.　११. यदंस्या° C,D,E,R, S^m,Dc; °अहुंभेद्याः खि ५,२२,१.　१२. कृधुः C; पृंथु खि.　१३. स्थूलं° Dc; स्थूरं° खि.　१४. मुष्को ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ विंदस्या एजतो ३ ओ ओ गों° C; मुष्काविप ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ विंदस्या एजतो गोंशफे शकुला° S^m; मुष्को ३ ओ ओ ३ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ विंदस्या एजतो ३ ओ ओ ३ गों° Dc; मुष्को ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गो° P; मुष्को ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ विदं-स्या एजतो ३ ओ ओ गोशफें° P^2; मुष्काविंदस्या° D,E,R; मुष्कां इंदस्या° खि; 'एजतो° RW. खि. मा २३,२८; °गोशफें° P^2,RW.; °गोशंफें° खि.　१५. स्थूणेन Dc,P,P^2,J; स्थूरेंण खि५,२२,२.　१६. पसंःसाणौ C; पसंसाणौ Cs; पससाणौं RW.; पससां अंणू खि.　१७. उंपावधीत् E; उपावंधीत् RW. खि.　१८. विष्वंचांवस्या° E; विष्कंचावस्या वंर्धतः Dc; विष्वंञ्चावस्या वर्धतः RW.; विंष्वञ्चावस्यार्दतः खि.; °वर्धैन Cs; °वर्धनः J.　१९. सिकंताश्वेव R; सिकंताश्वेव Cs,J; सिकंतास्वेव P^2; सिकंतास्विव RW. खि. शांश्रौ १२,२४,३.　२०. गर्दुंभौ P^2; गर्दुंभौ RW.; गंदंर्भौ खि.

यद॑लिपका॒स्वऽ॑लिपका॒[1] कर्कं॑धू॒केव॒षद्यं॑ते[2] ।
वा॑सन्ति॒का॑मिव॒[3] ते॑जन॒ं यन्त्य॒वातां॑य॒[4] वित्प॑ति ॥ ३ ॥[5]

यद् दे॒वासौ॑ ललामगु॒ं[6] प्रविं॑ष्टी॒मिन॑माविषुः[7] ।
स॒कु॒ला[8] दैं॑दिश्यते॒[9] [10]नारीं॑ स॒त्यस्या॑क्षि॒भुवौं॑[10] यथा[11] ॥ ४ ॥

म॒हा॒न॒ग्न्यऽतृ॒म्नद्धि॒[12] मोक्रं॑द॒दस्थां॑नासरन्[13] ।
शक्ति॑का॒नना स्वं॑च॒मशं॑कं[14] स॒क्तु[15] पद्यं॑म ॥ ५ ॥[16]

म॒हा॒न॒ग्न्युऽलूखलमति॒क्रामं॑न्त्यब्रवीत्[17] ।
[18]यथा॒ तवं॑ वनस्पते॒ निरं॑घ्नन्ति॒ तथैं॑वेति[18] ॥ ६ ॥

---

१. यर्द॑लिपका स्वं॑लिपका RW.; यैंद॑लिपका स्वं॑लिपका खि ५,२२,३; °स्वालिं॑पका॒ E. २. कर्कंन्धूकेव॒ पद्यते RW.; °षड्यं॑ते D,E,R,Dc,Cs,J; कर्कन्धुकें॑वं पच्यते खि. ३. वासं॑तिक॒° R; वासं॑तिक° Dc; वसं॑ति॒क° Cs. ४. यत्य॒° Cs; °वानां॑य॒ Cs,Cp. ५. वासं॑न्तिकमिव॒ तेजं॑न॒ं भंसं॑ आ॒तत्यं॑ विद्यते RW.; वासं॑न्तिकं॑मिव तें॑जनं यंभ्यमाना विं नम्यते खि. ६. ललामगुं C; ल॒लामुगं॒ D; ल॒लामगु॒ं E,R; ल॒लामं॑गु॒ S^{m},RW. मा २३,२९; ल॒लामं॑गु॒ P,P^{२}; ललाबुकं खि ५,२२,४. ७. °मिन॒माविं॑षुः P^{२},RW. खि. मा.; °मारिषुः Cs; °मादिषुः S^{m}. ८. सकु॒ला C,D; स॒कुलां॑ E; स॒कुला Cs; सु॒कु॒ला P^{२}; स॒क्थ्ना RW. खि. मा. शांश्रौ १२,२४,१. ९. दैंदृश्यते॒ E,R,Sm,P,J; देदश्यते Cs; दैंदृ॒श्यते॒ P^{२}; ते दृश्यते खि. १०. °क्षि॒भुं॑वो E; °क्षिभुवो॒ Cs; नारीं सत्यं॑स्याक्षिभगौं खि. ११. यथां॑ Cs, खि. १२. म॒हा॒नऽन्यैं° E; महान अतृ° Cp; °तृ॒म्नद्धि॒ D; °दृ॒प्न॒द्धि॒ E; °दृष्णद्धि R; दृम्नद्धि॒ S^{m}; तृसद्धि॒ Dc; दृष्णद्धि P; दृष्टद्धि॒ P^{२}; तृष्णद्धि J. १३. मो क्रंद॒° S^{m}; °नासन् D; °ना आसरन् P,P^{२}. १४. स्वव॒° S^{m},J; स्वंयु॒° Dc १५. शक्तु॒ D. १६. म॒हा॒म॒नग्न्यंदृष्णहि॒मोक्रंदहु॒स्थानांसरन् । शक्रिंका ना॒ना स्वंव॒मशंक सक्तु॒ पद्यंम ॥ Cs; म॒हा॒न॒ग्न्यंदृपद्धिमुं॒क्तः क्रन्दु॒दश्वो॒ नासंरन् । शु॒क्तिं कंनी॒ना खुंद मध्यु॒मं सक्थ्युद्यंतम् ॥ RW.; महानग्न्येंदृसं हि सोंऽक्रन्ददंस्तमांसदत् । शंक्नुकामनां भुत्र मंशकं संक्थ्युंद्यतम् ॥ खि ५,२२,६. १७. °नु॒ग्न्युलूंखल° C; °नु॒ग्न्यु१॒लूखंल° RW.; °नग्न्युंलूंखलमति क्रामंन्त्यंब्रवीत् खि ५,२२,७. १८. यथां तव° C,D,E,R,S^{m},Dc,Cs; °वनस्पते नि॒घ्नन्ति॒ त॒थैवेतिं RW.; यंथैव ते वनस्पतेऽपिं घ्नन्ति तंथैव मे खि.; °नि घ्नन्ति तथा मम शांश्रौ १२,२४,७.

म॒हा॒न॒ग्न्युप॑[1] ब्रूते भ्र॒ष्टोथाप्य॑भूभुवः[2] ।
[3]यथै॒व तें वनस्पते॒ पिप्प॑ति॒ तथैवेति[3] ॥ ७ ॥

म॒हा॒न॒ग्न्युप॑[4] ब्रूते भ्र॒ष्टोथाप्य॑भूभुवः[5] ।
[6]यथा॑ व॒यो विदाह्य॑ स्व॒र्गे न॒मव॑दह्यते[6] ॥ ८ ॥

[7]म॒हा॒न॒ग्न्युप॑ ब्रूते स्वसा॒वेशि॑तं॒ पस॑ः[7] ।
[8]इ॒त्थं फल॑स्य॒ वृक्ष॑स्य॒[8] [9]शूर्पे॑ शूर्पं॒ भजे॑महि[9] ॥ ९ ॥

म॒हा॒न॒ग्नी कृ॑कवाकं॒[10] [11]शम्य॑या॒ परि॑ धावति[11] ।
अ॒यं[12] न [13]वि॒द्म यो॑[13] मृ॒गः शी॒र्ष्णा[14] [15]हर॑ति॒ धाणि॑काम्[15] ॥ १० ॥

म॒हा॒न॒ग्नी म॑हा॒न॒ग्नं धाव॑न्त॒मनु॑ धावति ।
इ॒मास्तद॑स्य॒[16] गा रक्ष॒[17] [18]यभ॒ माम॑द्ध्यौद॒नम्[18] ॥ ११ ॥

---

१. म॒हा॒न॒ग्न्युऽप D,R,Dc,Cs,P²; म॒हा॒न॒ग्न्यूंप E. २. भ्रष्टो॒° C,D,E,Dc; भ्रष्टौ प्याप्य° P; भ्रष्टो॒ध्याप्यं° P²; °भुभुवः C,D,R,Cs,J; °बुभुवः E,Sᵐ,Cp; °बूभुवः RW. ३. यथैं तव वनस्पते॒° D,J; यथैंवनस्पते॒° Sᵐ; य॒थैव तें नस्पते॒° P,P²; यथैंव ते वनस्पते॒° C,E,R, Dc; य॒थैव तें वनस्पते° RW.; °पिष्वंति॒° R,Cs; °पिं॒षन्ति॒ त॒थैवेतिं RW. ४. म॒हा॒न॒ग्न्युऽप D,E,R,Dc,Cs,P². ५. भ्रष्टो॒° C,D,E,Dc,P²; °भुभुवः C,D,R,Cs,J; °बुभुवः E,Sᵐ, Cp; °बूभुवः RW. ६. यथां दु॒ावो वि॒दह्य॒त्यङ्गानि॒ ममं दह्यन्ते RW.; यथां व॒हो° Cs; °विदाह्यः° D,E,Dc,Cp; °स्व॒र्गेण म॒व दह्यंते E,Sᵐ,J,Cp; °स्वर्गेनंम॒दह्यते Dc; °न॒मवंदह्यते C,R; °न॒मवदुंह्यते D. ७. °न॒ग्न्युपब्रू° D; °न॒ग्न्युऽपब्रू° E,R,Dc,Cs,P²; °स्व॒स्त्यावेंशित॒ं RW. शांश्रौ १२,२४,६; °वेसिंत॒ं° C; °विशिंत॒ं° D; °ऽश्वंस्यां वेशितं खि ५,२२,५. ८. ईदृं- क्फंलस्य° खि.; °फलंस्य वृ॒क्षस्य॒ RW.; °वृ॒क्षस्य॒ P². ९. शूर्पेंशूर्पं भजेमहि RW. शांश्रौ.; शूर्पें शूर्पं खि. १०. कृंकव॒ाकं D,Dc; कृंकव॒ाक Cs; क्रंकु॒वाकु॒ं P²; कृंकु॒वाकु॒ं RW.; कृकवांकुं खि ५,२२,८ शांश्रौ १२,२४,५. ११. शम्यंया परिधांवति खि. १२. व॒यं RW. शांश्रौ.; इदं खि. १३. विंदृम॒ यो RW.; विद्म तेंजनं खि. १४. शीष्णां P. १५. हरंति॒° RW.; भवति धांनिका खि. १६. इमास्तु तस्य शांश्रौ १२,२४,४. १७. रंक्ष Sᵐ,Dc, Cs,RW; दंक्ष॒ P². १८. यच॒° C; यज॒° P²; यनमामध्यैदनं P; यभ॒मामध्यौ- दनम् Cs; यभ॒ मामु॒द्ध्यौंदु॒नम् RW.; °द्ध्यौंदनम् खि ५,२२,९.

सुदे॑वस्त्वा[1] [2]म॒हान॑ग्नी॒र्बबा॑धते[2] मह॒तः सा॑धु खो॒दन॑म्[3] । कु॒सं[4] पीवि॒रो न॑वत् ।१२।[5]

व॒शा दु॒ग्धामि॑माङ्गु॒रिं[6] प्रसृ॑जतो॒ग्रतं॑[7] परे ।
म॒हान्[8] वै॑[9] भ॒द्रो[10] यभ॒ माम॑द्ध्यौद॒नम्[11] ॥ १३ ॥[12]

विदे॑वस्त्वा[13] म॒हान॑ग्नी॒र्विबा॑धते[14] मह॒तः सा॑धु खो॒दन॑म् ।
[15]कु॒म॒रि॒का पि॑ङ्ग॒लि॒का[15] का॒र्द भस्मा॑ कु धाव॑ति ॥ १४ ॥[16]

म॒हान् [17]वै भ॒द्रो बि॒ल्वो[17] म॒हान्[18] [19]भ॑द्र उदु॒म्बरः॑[19] ।
[20]म॒हाँ अ॑भि॒क्त बा॑धते मह॒तः सा॑धु खो॒दन॑म्[20] ॥ १५ ॥

यः कु॑मा॒री पि॑ङ्ग॒लि॒का वस॑न्तं[21] पीव॒री ल॑भेत् ।
[22]तैल॑कुण्ड॒मिमा॑ङ्गुष्ठं[22] रोद॑न्तं[23] शुद॒मुद्ध॑रेत्[24] ॥ १६ ॥[25]

इति नवमेऽनुवाके चत्वारिंशं सूक्तम् ।

॥ इति कुन्तापसूक्तानि ॥

---

[1] सुदे॑व॒° Dc. [2] म॒हानग्नी॒° Sm. [3] खो॒दनं D. [4] कुसं॑ D,E,Dc; कुसं Sm,Cs. [5] सु॒दे॒वस्त्वा॑ महानग्नि॒ वि बा॑धते मह॒तः सा॒धु खोद॑नम् । कृ॒शि॒तं पीव॑री नशा॒द्यभ॒ माम॒° RW. [6] दुग्धमि° C; दु॒ग्धामिं॑° R,Sm,Cs; दु॒ग्ध्यमिंवाङ्गु॒रिः Dc; °गु॒रि P,P². [7] प्रं॑सृजतो॒° E; °ग्रतां P,P². [8] महान् Dc. [9] वैं D,E,R,Sm,Dc, Cs. [10] भद्रो॒ विल्वो D; भद्रो॒ E; भद्रो R,Dc. [11] °मध्योदनं C; °मध्यौदनं Cs. [12] व॒शा दुग्धा वि॒नाङ्गु॒रिं॒ प्र सृ॑जते वनंकु॒रम् । म॒हान् वै भ॒द्रो बिल्वो॒ यभ॒ माम॒° RW. [13] विदेवं॑स्त्वा E; विदेंव॒स्त्वा Dc. [14] °नंग्नी॒ वि बा° P,P²; °र्वि बाधते C. [15] कु॒मारिका पिंगलि॒का Dc. [16] वि॒दे॒वस्त्वां॑ महानग्नि॒ वि बांधते मह॒तः सा॒धु खोदं॑नम् । कु॒मा॒रि॒का पिङ्गलि॒का का॒र्यं कृ॒त्वा प्र धांवति ॥ RW. [17] वैं भद्रो बिल्वो C,E,R,Sm, Dc; वै भद्रो बिल्वो D; वै भ॒द्रो बिल्वों P²; वैं भद्रों बिल्वों खि ५,२२,१०. [18] महान् Dc. [19] भ॒द्र उंदु॒म्बरः RW.; पक्व उदु° खि.; °उ॒दु॒म्बरः Cs. [20] म॒हाँ अ॒भितों बाधते मह॒तः सा॒धु खोदं॑नम् । RW.; महाँ अभिज्ञुं बांधते महतः साधुं खोंदनम् खि. शांश्रौ १२,२४,८; °खो॒दनम् D. [21] वसुं॑तं C; व॒संतं D,E,P². [22] तैलंकु॒ण्ड° Dc; °मांगुष्ठ R; °मांगु॒ष्ठं Cs. [23] रोदं॑त॒ C,D; रोदं॑त॒ R; रोदंतं Cs; रोदं॑त॒ P². [24] शुदमुद्धरेत् D; शु॒दमुद्धरेत Cs; शुनमुद्धरेत् Cp. [25] यं कुंमा॒री पिंङ्गलि॒का कृ॒शि॒तं पीवं॑री॒ लभे॑त् । तै॒लकु॒ण्डादिंवाङ्गुष्टं रदंन्तं शु॒द्धमुद्धरेत् ॥ RW.; कुन्तापसूक्तान्ते खिल सोतु इत्यधिकम् D.

सोमयागे 'दधिक्राव्णः' (अ २०,१३७,३) **इत्यस्या ऋच आग्नीध्रीये दधिभक्षणे विनियोगः । तद् उक्तं वैताने** — "आग्नीध्रीये दधि भक्षयन्ति 'दधिक्राव्णः' इति" (वैताश्रौ २३,१७) **इति ।**

तथा पृष्ठ्यषडहे 'दधिक्राव्णः' **इत्येतामृचम् अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने** — " 'दधिक्राव्णो अकारिषम्' इत्यर्धर्चशः" (वैताश्रौ ३२,३३) **इति ।**

तत्रैव 'सुतासो मधुमत्तमाः' (अ २०,१३७,४-६) **इति पावमान्याख्यास्तिस्र ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने** — " 'सुतासो मधुमत्तमाः' इति पावमानीः" (वैताश्रौ ३२,३३) **इति ।**

तत्रैव 'अव द्रप्सो अंशुमतीम्' (अ २०,१३७,७-९) **इति तिस्र ऋचः पच्छः शंसति । तद् उक्तं वैताने** — " 'अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठद्' इति पच्छः" (वैताश्रौ ३२,३३) **इति ।**

यद्ध॒ प्रा॒ची॒रज॑ग॒न्तोरो॑ मण्डूरधाणिकीः[1] ।
ह॒ता इन्द्र॑स्य॒ शत्र॑व॒ः सर्वे॑ बुद्बु॒दया॑शवः ॥ १ ॥

यत् । ह॒ । प्राचीः॑ । अज॑गन्त । उरः॑ । म॒ण्डू॒र॒ऽधा॒णि॒कीः ।
ह॒ताः । इन्द्र॑स्य । शत्र॑वः । सर्वे॑ । बु॒द्बु॒द॒ऽया॑शवः ॥ १ ॥

कपृ॑न्नरः कपृ॒थमुद् द॑धातन चो॒दय॑त खु॒दत॒ वाज॑सातये ।
नि॒ष्टि॒ग्र्य॑ः पु॒त्रमा च्या॑वयो॒तय॒ इन्द्रं॑ स॒बाध॑ इ॒ह सोम॑पीतये ॥ २ ॥

कपृ॑त् । न॒रः॒ । कु॒पृ॒थम् । उत् । द॒धा॒त॒न॒ । चो॒दय॑त । खु॒दत॑ । वाज॑ऽसातये ।
नि॒ष्टि॒ग्र्य॑ः । पु॒त्रम् । आ । च्य॒व॒य॒ । ऊ॒तये॑ । इन्द्र॑म् । स॒ऽबाध॑ः । इ॒ह । सोम॑ऽपीतये ॥२॥

द॒धि॒क्राव्णो॑ अकारिषं जि॒ष्णोरश्व॑स्य वा॒जिन॑ः ।
सु॒र॒भि नो॒ मुखा॑ कर॒त् प्र ण॒[2] आयूं॑षि तारिषत् ॥ ३ ॥

द॒धि॒ऽक्राव्ण॑ः । अ॒का॒रि॒ष॒म् । जि॒ष्णोः । अश्व॑स्य । वा॒जिन॑ः ।
सु॒र॒भि । न॒ः । मुखा॑ । क॒र॒त् । प्र । न॒ः । आयूं॑षि । ता॒रि॒ष॒त् ॥ ३ ॥

सु॒ता॒सो॒ मधु॑मत्तमा॒ः सोमा॒ इन्द्रा॑य म॒न्दिन॑ः ।
प॒वित्र॑वन्तो अक्षरन् दे॒वान् गच्छन्तु वो॒ मदा॑ः ॥ ४ ॥

---

[1] मंडू° > मड्डू° B.

[2] ना मै १,५,१.

6

सु॒तास॑ः । मधु॑मत्ऽतमाः । सोमा॑ः । इन्द्रा॑य । म॒न्दिन॑ः ।
प॒वित्र॑ऽवन्तः । अ॒क्ष॒र॒न् । दे॒वान् । ग॒च्छ॒न्तु॒ । व॒ः । मदा॑ः ॥ ४ ॥

इन्दु॒रिन्द्रा॑य पवत॒ इति॑ दे॒वासो॑ अब्रुवन् ।
वा॒चस्पति॑र्मखस्यते॒ विश्व॒स्येशा॑न॒ ओज॑सा ॥ ५ ॥

इन्दु॑ः । इन्द्रा॑य[1] । प॒व॒ते॒ । इति॑ । दे॒वास॑ः । अ॒ब्रु॒व॒न् ।
वा॒चः । पति॑ः । म॒ख॒स्य॒ते॒ । विश्व॑स्य । ईशा॑नः[2] । ओज॑सा ॥ ५ ॥

स॒हस्र॑धारः पवते समु॒द्रो वा॑चमी॒ङ्खयः ।
सोम॒ः पती॑ रयी॒णां सखेन्द्र॑स्य दि॒वेदि॑वे ॥ ६ ॥

स॒हस्र॑ऽधारः । प॒व॒ते॒ । स॒मु॒द्रः । वा॒च॒म्ऽई॒ङ्ख॒यः ।
सोम॑ः । पति॑ः । र॒यी॒णाम्[3] । सखा॑ । इन्द्र॑स्य । दि॒वेऽदि॑वे ॥ ६ ॥

अव॑ द्र॒प्सो अँ॑शु॒मती॑मतिष्ठदिया॒नः कृ॒ष्णो द॒शभि॑ः स॒हस्रैः॑ ।
आव॒त् तमिन्द्र॒ः शच्या॒ धम॑न्त॒मप॒ स्नेहि॑तीर्नृ॒मणा॑ अधत्त ॥ ७ ॥

अव॑ । द्र॒प्सः । अं॒शु॒ऽमती॑म् । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । इ॒या॒नः । कृ॒ष्णः । द॒शऽभि॑ः । स॒हस्रैः॑ ।
आव॑त् । तम् । इन्द्र॑ः । शच्या॑ । धम॑न्तम् । अप॑ । स्नेहि॑तीः । नृ॒ऽमना॑ः । अ॒ध॒त्त ॥ ७ ॥

द्र॒प्सम॑पश्यं॒ विषु॑णे॒ चर॑न्तमुपह्व॒रे न॒द्यो᳚ अंशु॒मत्याः॑ ।
नभो॒ न कृ॒ष्णम॑वतस्थि॒वांस॒मिष्या॑मि वो वृषणो॒ युध्य॑ता॒जौ ॥ ८ ॥

द्र॒प्सम् । अ॒प॒श्य॒म् । विषु॑णे । चर॑न्तम् । उ॒प॒ऽह्व॒रे । न॒द्य᳚ः । अं॒शु॒ऽमत्या॑ः ।
नभ॑ः । न । कृ॒ष्णम् । अ॒व॒त॒स्थि॒ऽवांस॑म् । इष्या॑मि । व॒ः । वृ॒ष॒णः॒ । युध्य॑त । आ॒जौ ॥८॥

अध॑ द्र॒प्सो अँ॑शु॒मत्या॑ उ॒पस्थेऽधा॑रयत् त॒न्वं॑ तित्विषा॒णः ।
वि॒शो अदे॑वीर॒भ्या॒३॒चर॑न्ती॒र्बृह॒स्पति॑ना यु॒जेन्द्र॑ः ससाहे ॥ ९ ॥

अध॑ । द्र॒प्सः । अं॒शु॒ऽमत्या॑ः । उ॒पऽस्थे॑ । अधा॑रयत् । त॒न्व᳚म् । ति॒त्वि॒षा॒णः ।
विश॑ः । अदे॑वीः । अ॒भि । आ॒ऽचर॑न्तीः । बृह॒स्पति॑ना । यु॒जा । इन्द्र॑ः । स॒स॒हे ॥ ९ ॥

---

[1] इन्द्रय P. [2] ईशान P. [3] र॒यिणाम् P.

त्वं ह॒ त्यत् स॒प्तभ्यो॒ जाय॑मानोऽश॒त्रुभ्यो॑ अभव॒ः शत्रु॑रिन्द्र ।
गूल्हे[1] द्यावा॑पृथि॒वी अन्व॑विन्दो विभु॒मद्भ्यो॒ भुव॑नेभ्यो॒ रणं॑ धाः ॥ १० ॥

त्वम् । ह॒ । त्यत् । स॒प्तऽभ्य॑ः । जाय॑मानः । अ॒श॒त्रुऽभ्य॑ः । अ॒भ॒व॒ः । शत्रु॑ः । इ॒न्द्र॒ ।
गू॒ल्हे[2] इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒ः । वि॒भु॒मत्ऽभ्य॑ः । भुव॑नेभ्यः । रण॑म् । धा॒ः ॥ १० ॥

त्वं ह॒ त्यद॑प्रति॒मानमोजो॒ वज्रे॑ण वज्रिन् धृषि॒तो ज॑घन्थ[3] ।
त्वं शुष्ण॒स्याव॑ातिरो॒ वध॑त्रै॒स्त्वं गाः इ॑न्द्र॒ शच्येद॑विन्दः ॥ ११ ॥

त्वम् । ह॒ । त्यत् । अ॒प्र॒ति॒ऽमा॒नम् । ओज॑ः । वज्रे॑ण । व॒ज्रि॒न् । धृ॒षि॒तः । ज॒घ॒न्थ॒ ।
त्वम् । शुष्ण॑स्य । अव॑ । अ॒ति॒र॒ः । वध॑त्रैः । त्वम् । गाः । इ॒न्द्र॒ । शच्या॑ । इत् । अ॒वि॒न्द॒ः ॥ ११ ॥

तमिन्द्रं॑ वाजयामसि म॒हे वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे । स वृषा॑ वृष॒भो भु॑वत् ॥ १२ ॥

तम् । इन्द्र॑म् । वा॒ज॒या॒म॒सि॒ । म॒हे । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे । सः । वृषा॑ । वृ॒ष॒भः । भु॒व॒त् ॥ १२ ॥

इन्द्र॒ः स दाम॑ने कृ॒त ओजि॑ष्ठ॒ः स मदे॑ हि॒तः । द्यु॒म्नी श्लो॒की स सो॒म्यः ॥ १३ ॥

इन्द्र॑ः । सः । दाम॑ने । कृ॒तः । ओजि॑ष्ठः । सः । मदे॑ । हि॒तः । द्यु॒म्नी । श्लो॒की । सः । सो॒म्यः ॥ १३ ॥

गि॒रा वज्रो॒ न संभृ॑त॒ः सब॑लो॒ अन॑पच्युतः । व॒व॒क्ष ऋ॒ष्वो अस्तृ॑तः ॥ १४ ॥

गि॒रा । वज्र॑ः । न । सम्ऽभृ॑तः । सऽब॑लः । अन॑पऽच्युतः । व॒व॒क्षे । ऋ॒ष्वः । अस्तृ॑तः ॥ १४ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकचत्वारिंशं सूक्तम् ।

अतिरात्रे अतिरिक्तोक्थेषु 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' इत्यस्य विनियोगः 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७) इत्यनेन सह उक्तः ।

तथा छन्दोमाख्येषु त्रिष्वहःसु अस्य विनियोगस्तत्रैवोक्तः ।

तथा त्र्यहाणां तृतीयेष्वहःसु 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' इत्यस्य विनियोगः 'अभि प्र वः सुराधसम्' (अ २०,५१) इत्यत्र उक्तः ।

तथा चतुरहाणां चतुर्थेष्वहःसु 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' (अ २०,१३८) 'य एक इद् विदयते' (२०,६३,४) इत्येतौ आज्योक्थस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — ''चतुर्थेषु 'महाँ इन्द्रो य ओजसा', 'य एक इद् विदयते' इति'' (वैताश्रौ ४१,११) इति ।

---

[1] गूढे Bʰ,C; गूळे K,Kᵐ; गूळ्हे V, ऋ ८,९६,१६.
[2] गुल्हे P.
[3] जंगन्थ B,Bʰ,K.

तथा त्रिककुद्दशाहस्य अष्टमेऽहनि एष आज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने—“अष्टमे ‘महाँ इन्द्रो य ओजसा’ इति” (वैताश्रौ ४२,६) इति ।

म॒हाँ इन्द्रो॒ य ओज॑सा प॒र्जन्यो॑ वृष्टि॒माँ इ॑व । स्तोमै॑र्व॒त्सस्य॑ वावृधे ॥१॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । यः । ओज॑सा । प॒र्जन्यः॑ । वृष्टि॒मान्ऽइ॑व । स्तोमैः॑ । व॒त्सस्य॑ । व॒वृ॒धे॒ ॥१॥

प्र॒जामृ॒तस्य॒ पिप्र॑तः॒ प्र यद् भर॑न्त॒ वह्न॑यः । विप्रा॑ ऋ॒तस्य॒ वाह॑सा ॥ २ ॥

प्र॒ऽजाम् । ऋ॒तस्य॑ । पिप्र॑तः । प्र । यत् । भर॑न्त । वह्न॑यः । विप्राः॑ । ऋ॒तस्य॑ । वाह॑सा ॥२॥

कण्वा॒ इन्द्रं॒ यदक्र॑त॒ स्तोमै॑र्य॒ज्ञस्य॒ साध॑नम् । जा॒मि ब्रु॑वत॒ आयु॑धम् ॥३॥[1]

कण्वाः॑ । इन्द्र॑म् । यत् । अक्र॑त । स्तोमैः॑ । य॒ज्ञस्य॑ । साध॑नम् । जा॒मि । ब्रु॒व॒ते॒ । आयु॑धम् ॥३॥

इति नवमेऽनुवाके द्विचत्वारिंशं सूक्तम् ।

अतिरात्रे अतिरिक्तोक्थेषु स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम् ‘आ नूनमश्विना युवम्’ (अ २०,१३९) ‘तं वां रथम्’ (अ २०,१४३) इति सूक्ते शंसति । तत्र पूर्वसूक्तस्य दशमीं द्वादशीमृचम् उत्तरसूक्तं च पच्छः शंसति । तद् उक्तं वैताने—“‘आ नूनमश्विना युवं’ ‘तं वां रथम्’ इति सूक्ते । पूर्वस्य दशमीं द्वादशीमुत्तरं च पच्छः” (वैताश्रौ २७,२९) इति ।

आ नू॒नम॑श्विना यु॒वं व॒त्सस्य॑ गन्त॒मव॑से ।
प्रास्मै॑ यच्छतमवृ॒कं पृ॒थु च्छ॒र्दिर्यु॑यु॒तं या अरा॑तयः ॥ १ ॥

आ । नू॒नम् । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् । व॒त्सस्य॑ । ग॒न्त॒म् । अव॑से ।
प्र । अ॒स्मै॑ । य॒च्छ॒त॒म् । अ॒वृ॒कम् । पृ॒थु । छ॒र्दिः । यु॒यु॒तम् । याः । अरा॑तयः ॥ १ ॥

यद॒न्तरि॑क्षे॒ यद् दि॒वि यत् पञ्च॒ मानु॑षाँ॒ अनु॑ ।
नृ॒म्णं तद् ध॑त्तमश्विना ॥ २ ॥

यत् । अ॒न्तरि॑क्षे । यत् । दि॒वि । यत् । पञ्च॑ । मानु॑षान् । अनु॑ ।
नृ॒म्णम् । तत् । ध॒त्तम् । अ॒श्वि॒ना ॥ २ ॥

ये वां॒ दंसां॑स्यश्विना॒ विप्रा॑सः परिमामृ॒शुः । ए॒वेत् का॒ण्वस्य॑ बोधतम्[2] ।३।

---

[1] इतः परम्—तद्वो॑ गाय सुते सचेति॑ ति॒स्रः ॥ ६ (अ २०,७८) ॥, इन्द्रा॑य॒ मद्व॑ने सु॒तमिति॑ ति॒स्रः ॥ ९ (अ २०,११०) ॥ इत्यधिकम् K,Km,V,Dc.

[2] बाधतम् B.

ये । वा॒म् । दंसां॑सि । अ॒श्वि॒ना॒ । विप्रा॑सः । प॒रि॒ऽम॒मृ॒शुः । ए॒व । इत् । का॒ण्वस्य॑ ।
बो॒ध॒त॒म् ॥ ३ ॥

अ॒यं वां॑ घ॒र्मो अ॑श्विना॒ स्तोमे॑न॒ परि॑ षिच्यते ।
अ॒यं सोमो॒ मधु॑मान् वाजिनीवसू॒ येन॑ वृ॒त्रं[1] चिके॑तथः ॥ ४ ॥

अ॒यम् । वा॒म्[2] । घ॒र्मः । अ॒श्वि॒ना॒ । स्तोमे॑न । परि॑ । सि॒च्य॒ते॒ ।
अ॒यम् । सोम॑ः । मधु॑ऽमान् । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू । येन॑ । वृ॒त्रम् । चिके॑तथः ॥

यद॒प्सु यद् वन॒स्पतौ॒ यदोष॑धीषु पुरुदंससा कृ॒तम् ।
तेन॑ माविष्टमश्विना ॥ ५ ॥

यत् । अ॒प्ऽसु । यत् । व॒न॒स्पतौ॑ । यत् । ओष॑धीषु । पु॒रु॒ऽदं॒स॒सा॒ । कृ॒तम् ।
तेन॑ । मा॒ । अ॒वि॒ष्ट॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ॥ ५ ॥

इति नवमेऽनुवाके त्रिचत्वारिंशं सूक्तम् ।

यन्ना॑सत्या भुर॒ण्यथो॒ यद् वा॑ देव भिष॒ज्यथः॑ ।
अ॒यं वां॑ व॒त्सो म॒तिभि॒र्न वि॑न्धते ह॒विष्म॑न्तं॒ हि गच्छ॑थः ॥ १ ॥

यत् । ना॒स॒त्या॒ । भु॒र॒ण्यथः॑ । यत् । वा॒ । दे॒वा॒ । भि॒ष॒ज्यथः॑ ।
अ॒यम् । वा॒म्[2] । व॒त्सः । म॒तिऽभिः॑ । न । वि॒न्ध॒ते॒ । ह॒विष्म॑न्तम् । हि । गच्छ॑थः ॥ १ ॥

आ नू॒नम॒श्विनो॒र्ऋषि॒[3] स्तोमं॑ चिकेत वा॒मया॑ ।
आ सोमं॒ मधु॑मत्तमं घ॒र्मं सि॑ञ्चा॒दथ॑र्वणि ॥ २ ॥

आ । नू॒नम् । अ॒श्विनोः॑ । ऋषिः॑ । स्तोम॑म् । चि॒के॒त॒ । वा॒मया॑ ।
आ । सोम॑म् । मधु॑मत्ऽतमम् । घ॒र्मम् । सि॒ञ्चा॒त् । अथ॑र्वणि ॥ २ ॥

आ नू॒नं र॒घुव॑र्तनिं॒ रथं॑ तिष्ठाथो[4] अश्विना ।
आ वां॒ स्तोमा॑ इ॒मे मम॒ नभो॒ न चु॑च्यवीरत ॥ ३ ॥

आ । नू॒नम् । र॒घुऽव॑र्तनिम् । रथ॑म् । ति॒ष्ठा॒थः॒ । अ॒श्वि॒ना॒ ।
आ । वा॒म् । स्तोमाः॑ । इ॒मे । मम॑ । नभः॑ । न । चु॒च्य॒वी॒र॒त॒ ॥ ३ ॥

---

[1] वृ॒तं K.
[2] वा॒मम् P,P².
[3] °ऋषि॒ः B,C,R,Cs, ऋ ८,९,७.
[4] तिष्ठासो B.

यद॒द्य वा॒ं॑ नास॒त्यो॒क्थैरा॑चुच्यु॒वीम॑हि ।
यद् वा॒ वाणी॑भिरश्विने॒वेत् का॒ण्वस्य॑ बोधतम् ॥ ४ ॥

यत् । अ॒द्य । वा॒म् । ना॒स॒त्या॒ । उ॒क्थैः । आ॒ऽचु॒च्यु॒वीम॑हि ।
यत् । वा॒ । वाणी॑भिः । अ॒श्वि॒ना॒ । ए॒व । इत् । का॒ण्वस्य॑ । बो॒ध॒त॒म् ॥ ४ ॥

यद् वां॑ क॒क्षीवाँ॑ उ॒त यद् व्य॑श्व॒ ऋषि॒र्यद् वां॑ दी॒र्घत॑मा जु॒हाव॑ ।
पृ॒थी यद् वां॑ वै॒न्यः साद॑नेष्वे॒वेदतो॑ अश्विना चेतयेथाम् ॥ ५ ॥

यत् । वा॒म् । क॒क्षीवा॑न् । उ॒त । यत् । विऽअ॑श्वः । ऋषि॑ः । यत् । वा॒म् । दी॒र्घऽत॑माः ।
जु॒हाव॑ । पृथी॑ । यत् । वा॒म् । वै॒न्यः । सद॑नेषु । ए॒व । इत् । अत॑ः । अ॒श्वि॒ना॒ । चे॒त॒ये॒था॒म् ॥५॥

इति नवमेऽनुवाके चतुश्चत्वारिंशं सूक्तम् ।

या॒तं छ॑र्दि॒ष्पा[1] उ॒त न॑ः प॒र॒स्पा भू॒तं॑ ज॑ग॒त्पा उ॒त न॑स्तनू॒पा ।
व॒र्तिस्तो॒काय॒ तन॑याय यातम् ॥ १ ॥

या॒तम् । छ॒र्दि॒ःऽपौ । उ॒त । न॒ः । प॒रः॒ऽपा । भू॒तम् । ज॒ग॒त्ऽपौ । उ॒त । न॒ः । त॒नू॒ऽपा ।
व॒र्तिः । तो॒काय॑ । तन॑याय । या॒त॒म् ॥ १ ॥

यदिन्द्रे॑ण[2] स॒रथं॑ या॒थो अ॑श्वि॒ना यद् वा॑ वा॒यु॒ना भव॑थ॒ः समो॑कसा ।
यदा॑दि॒त्येभि॑रृ॒भुभि॑ः स॒जोष॑सा॒ यद् वा॒ विष्णो॑र्वि॒क्रम॑णेषु॒ तिष्ठ॑थः ॥ २ ॥

यत् । इन्द्रे॑ण । स॒ऽरथ॑म् । या॒थः । अ॒श्वि॒ना॒ । यत् । वा॒ । वा॒युना॑ । भव॑थः[3] । सम्ऽओ॑कसा । यत् । आ॒दि॒त्येभि॑ः । ऋ॒भुऽभि॑ः । स॒ऽजोष॑सा । यत् । वा॒ । विष्णो॑ः । वि॒ऽक्रम॑णेषु । तिष्ठ॑थः ॥ २ ॥

यद॒द्याश्विना॑व॒हं हु॒वेय॒ वाज॑सातये ।
यत् पृ॒त्सु तु॒र्वणे॒ सह॒स्तच्छ्रेष्ठ॑म॒श्विनो॒रव॑ः ॥ ३ ॥

यत् । अ॒द्य । अ॒श्विनौ॑ । अ॒हम. । हु॒वेय॑ । वाज॑ऽसातये ।
यत् । पृ॒त्ऽसु । तु॒र्वणे॑ । सह॑ः । तत् । श्रेष्ठ॑म् । अ॒श्विनो॑ः । अव॑ः ॥ ३ ॥

---

[1] छ॑र्दिष्या K,K^{m}. [2] या इ° K. [3] भरथः P.

आ नू॒नं या॑तमश्विने॒मा ह॒व्यानि॑ वां हि॒ता ।
इ॒मे सोमा॑सो॒ अधि॑ तु॒र्वशे॒ यदा॑वि॒मे कण्वे॑षु वा॒मथ॑ ॥ ४ ॥

आ । नू॒नम् । या॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । इ॒मा । ह॒व्यानि॑ । वा॒म् । हि॒ता ।
इ॒मे । सोमा॑सः । अधि॑ । तु॒र्वशे॑ । यदौ॑ । इ॒मे । कण्वे॑षु । वा॒म् । अथ॑ ॥ ४ ॥

यन्ना॑सत्या परा॒के अ॑र्वा॒के अस्ति॑ भेष॒जम् ।
तेन॑ नू॒नं वि॑म॒दाय॑ प्रचे॑तसा छ॒र्दि॑र्व॒त्साय॑ यच्छतम् ॥ ५ ॥

यत् । ना॒स॒त्या॒ । प॒रा॒के । अ॒र्वा॒के । अस्ति॑ । भे॒ष॒जम् ।
तेन॑ । नू॒नम् । वि॒ऽम॒दाय॑ । प्र॒ऽचे॒त॒सा॒[1] । छ॒र्दिः । व॒त्साय॑ । य॒च्छ॒त॒म् ॥ ५ ॥

इति नवमेऽनुवाके पञ्चचत्वारिंशं सूक्तम् ।

अभु॑त्स्यु[2] प्र दे॒व्या सा॒कं वा॒चाहम॒श्विनोः॑
व्या॑वर्दे॒व्या म॒तिं वि रा॒तिं मर्त्ये॑भ्यः ॥ १ ॥

अभु॑त्सि । ऊं॒ इति॑ । प्र । दे॒व्या । सा॒कम् । वा॒चा । अ॒हम् । अ॒श्विनोः॑ ।
वि । आ॒व॒ः । दे॒वि॒ । आ । म॒तिम् । वि । रा॒तिम् । मर्त्ये॑भ्यः ॥ १ ॥

प्र बो॑धयोषो अ॒श्विना॒ प्र दे॑वि सूनृते महि ।
प्र य॑ज्ञहोतरानु॒षक् प्र मदा॑य॒ श्रवो॑ बृ॒हत् ॥ २ ॥

प्र । बो॒ध॒य॒ । उ॒ष॒ः । अ॒श्विना॑ । प्र । दे॒वि॒ । सू॒नृ॒ते॒ । म॒हि॒ ।
प्र । य॒ज्ञ॒ऽहो॒त॒ः । आ॒नु॒षक् । प्र । मदा॑य । श्रवः॑ । बृ॒हत् ॥ २ ॥

यदु॑षो॒ यासि॑ भा॒नुना॒ स सूर्ये॑ण रोचसे ।
आ हा॒यम॒श्विनो॒ रथो॑ व॒र्तिर्या॑ति नृ॒पाय्य॑म् ॥ ३ ॥

यत् । उ॒ष॒ः । यासि॑ । भा॒नुना॑ । सम् । सूर्ये॑ण । रो॒च॒से॒ ।
आ । ह॒ । अ॒यम् । अ॒श्विनोः॑ । रथः॑ । व॒र्तिः । या॒ति॒ । नृ॒ऽपाय्य॑म् ॥ ३ ॥

यदापी॑तासो अं॒शवो॒ गावो॒ न दु॒ह्र ऊध॑भिः ।
यद्वा॒ वाणी॒रनू॑षत॒ प्र दे॑व॒यन्तो॑ आ॒श्विना॑ ॥ ४ ॥

---

[1] प्रऽचे॑तसा P².   [2] अभु॑त्सु K. (?)

यत् । आऽपी॑तासः । अं॒शवः॑ । गावः॑ । न । दु॒ह्रे । ऊधः॑ऽभिः ।
यत् । वा॒ । वाणीः॑ । अनू॑षत । प्र । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । अ॒श्विना॑ ॥ ४ ॥

प्र द्यु॒म्नाय॒ प्र शव॑से॒ प्र नृ॒षाह्या॑य॒ शर्म॑णे । प्र दक्षा॑य प्रचेतसा ॥५॥

प्र । द्यु॒म्नाय॑ । प्र । शव॑से । प्र । नृ॒ऽसह्या॑य । शर्म॑णे । प्र । दक्षा॑य । प्र॒ऽचे॒त॒सा ॥ ५ ॥

यन्नू॒नं धी॒भिर॑श्विना पि॒तुर्योना॑ नि॒षीद॑थः । यद्वा॑ सु॒म्नेभि॑रुक्थ्या ॥६॥

यत् । नू॒नम् । धी॒भिः । अ॒श्वि॒ना॒ । पि॒तुः । योना॑ । नि॒ऽसीद॑थः । यत् । वा॒ । सु॒म्नेभिः॑ । उ॒क्थ्या॒[1] ॥ ६ ॥

इति नवमेऽनुवाके षट्चत्वारिंशं सूक्तम् ।

'तं वां रथम्' **इत्यस्य विनियोगः** 'आ नूनमश्विना युवम्' (अ २०,१३९) **इत्यत्र उक्तः ।**

अतिरात्रे अतिरिक्तोक्थे 'मधुमतीरोषधीः' (अ २०,१४३,८;९) **इति द्वे ऋचौ परिधानीयाशस्त्रयाज्ये क्रमेण भवतः । तद् उक्तं वैताने** — "'मधुमतीरोषधीः' इति परिधानीया । उत्तरा याज्या" (वैताश्रौ २७,३०) **इति ।**

तं वां॒ रथं॑ व॒यम॒द्या हु॑वेम पृथु॒ज्रय॑मश्विना॒ संग॑तिं॒ गोः ।
यः सू॒र्यां वह॑ति वन्धुरा॒युर्गिर्वा॑हसं पुरु॒तमं॑[2] वसू॒युम् ॥ १ ॥

तम् । वा॒म् । रथ॑म् । व॒यम् । अ॒द्य । हु॒वे॒म । पृ॒थु॒ऽज्रय॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । सम्ऽग॑तिम् । गोः ।
यः । सू॒र्याम् । वह॑ति । व॒न्धु॒र॒ऽयुः । गिर्वा॑हसम् । पु॒रु॒ऽतम॑म् । व॒सु॒ऽयुम् ॥ १ ॥

यु॒वं श्रिय॑मश्विना दे॒वता॒ तां दिवो॑ नपाता वनथः॒ शची॑भिः ।
यु॒वोर्वपु॑र॒भि पृक्षः॑ सचन्ते॒ वह॑न्ति॒ यत् क॑कु॒हासो॒ रथे॑ वाम् ॥ २ ॥

यु॒वम् । श्रिय॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । दे॒वता॑ । ताम् । दिवः॑ । न॒पा॒ता॒ । व॒न॒थः॒ । शची॑भिः ।
यु॒वोः । वपुः॑ । अ॒भि । पृक्षः॑ । स॒च॒न्ते॒ । वह॑न्ति । यत् । क॒कु॒हासः॑ । रथे॑ । वा॒म् ॥ २ ॥

को वा॑म॒द्या क॑रते रा॒तह॑व्य ऊ॒तये॑ वा सु॒तपे॒याय॑ वा॒र्कैः ।
ऋ॒तस्य॑ वा व॒नुषे॑ पू॒र्व्याय॒ नमो॑ येमा॒नो अ॑श्विना॒ व॑वर्तत् ॥ ३ ॥

कः । वा॒म् । अ॒द्य । क॒र॒ते॒ । रा॒तऽह॑व्यः[3] । ऊ॒तये॑ । वा॒ । सु॒त॒ऽपेया॑य । वा॒ । अ॒र्कैः ।
ऋ॒तस्य॑ । वा॒ । व॒नुषे॑ । पू॒र्व्याय॑ । नमः॑ । ये॒मा॒नः । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । व॒वर्त॑त् ॥ ३ ॥

---

[1] °क्था P, [2] पुरूतमं B. [3] °व्याः P.

हि॒र॒ण्यये॑न पुरुभू॒ रथे॑ने॒मं य॒ज्ञं ना॑स॒त्योप॑ यातम् ।
पिबा॑थ॒ इन्मधु॑नः सो॒म्यस्य॒ दध॑थो॒ रत्नं॑ वि॒धते॒ जना॑य ॥ ४ ॥

हि॒र॒ण्यये॑न । पु॒रु॒भू॒ इति॑ पुरुऽभू । रथे॑न । इ॒मम्[1] । य॒ज्ञम् । ना॒स॒त्या॒ । उप॑ । या॒त॒म् ।
पिबा॑थः । इत् । मधु॑नः । सो॒म्यस्य॑ । दध॑थः । रत्न॑म् । वि॒ध॒ते । जना॑य ॥ ४ ॥

आ नो॑ यातं दि॒वो अच्छा॑ पृथि॒व्या हि॑र॒ण्यये॑न[2] सु॒वृता॒ रथे॑न ।
मा वा॑म॒न्ये नि य॑मन् देव॒यन्तः॒ सं यद् द॒दे नाभिः॑ पू॒र्व्या वा॑म् ॥ ५ ॥

आ । न॒ः । या॒त॒म् । दि॒वः । अच्छ॑ । पृ॒थि॒व्याः । हि॒र॒ण्यये॑न । सु॒ऽवृता॑ । रथे॑न ।
मा । वा॒म् । अ॒न्ये । नि । य॒म॒न् । दे॒व॒ऽयन्त॑ः । सम् । यत् । द॒दे । नाभि॑ः । पू॒र्व्या । वा॒म् ॥५॥

नू नो॑ र॒यिं पु॑रु॒वीरं॑ बृ॒हन्तं॒ दस्रा॒ मिमा॑थामु॒भये॑ष्व॒स्मे ।
नरो॒ यद् वा॑मश्विना॒ स्तोम॒माव॑न्त्स॒धस्तु॑तिमाज॒मील्हासो॑[3] अग्मन् ॥ ६ ॥

नु । न॒ः । र॒यिम् । पु॒रु॒ऽवीर॑म् । बृ॒हन्त॑म् । दस्रा॑ । मिमा॑थाम् । उ॒भये॑षु । अ॒स्मे इति॑ ।
नर॑ः । यत् । वा॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । स्तोम॑म् । आव॑न् । स॒धऽस्तु॑तिम् । आ॒ज॒ऽमी॒ल्हास॑ः । अ॒ग्म॒न् ॥६॥

इ॒हेह॒ यद् वां॑ सम॒ना प॑पृ॒क्षे सेयम॒स्मे सु॑म॒तिर्वा॑जरत्ना ।
उ॒रु॒ष्यतं॑[4] जरि॒तारं॑ यु॒वं ह॑ श्रि॒तः कामो॑ नासत्या युव॒द्रिक् ॥ ७ ॥

इ॒ह॒ऽइ॑ह । यत् । वा॒म् । स॒म॒ना । प॒पृ॒क्षे । सा । इ॒यम् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽम॒तिः । वा॒ज॒ऽर॒त्ना ।
उ॒रु॒ष्यत॑म् । ज॒रि॒तार॑म् । यु॒वम् । ह॒ । श्रि॒तः । काम॑ः । ना॒स॒त्या॒ । यु॒व॒द्रिक्[5] ॥ ७ ॥

मधु॑मती॒रोष॑धी॒र्द्याव॒ आपो॒ मधु॑मन्नो[6] भवत्व॒न्तरि॑क्षम् ।
क्षेत्र॑स्य॒ पति॒र्मधु॑मान्नो अ॒स्त्वरि॑ष्यन्तो॒ अन्वे॑नं चरेम ॥ ८ ॥

मधु॑ऽमतीः । ओष॑धीः । द्याव॑ः । आप॑ः । मधु॑ऽमत् । न॒ः । भ॒व॒तु॒ । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
क्षेत्र॑स्य । पति॑ः । मधु॑ऽमान् । न॒ः । अ॒स्तु॒ । अरि॑ष्यन्तः । अनु॑ । ए॒न॒म् । च॒रे॒म ॥ ८ ॥

प॒नाय्यं॒ तद॑श्विना कृ॒तं वां॑ वृष॒भो दि॒वो रज॑सः पृथि॒व्याः ।
स॒हस्रं॒ शंसा॑ उ॒त ये गवि॑ष्टौ॒ सर्वाँ॒ इत् ताँ उप॑ याता॒ पिब॑ध्यै ॥ ९ ॥

---

[1] इ॒माम् P.
[2] हिर॒ण्य° B,B^h.
[3] °मी॒हासो॑ B,Cs; °मी॒ळ्हासो॑ K,K^m, V, ऋ ४,४४,६; °मी॒ढासो॑ B^h,C,Dç.
[4] उ॒रु॒ष्यन्तं॑ C,K,K^m,S^m.
[5] °द्रक् P,P^2.
[6] मधु॑मान्नो B.

प॒नाय्य॑म् । तत् । अ॒श्वि॒ना । कृ॒तम् । वा॒म् । वृ॒ष॒भः । दि॒वः । रज॑सः । पृ॒थि॒व्याः ।
स॒हस्र॑म् । शंसाः॑ । उ॒त । ये । गोऽई॑ष्टौ[1] । सर्वा॑न् । इत् । तान् । उप॑ । या॒त॒ । पिब॑ध्यै ॥९॥

नवमेऽनुवाके सप्तचत्वारिंशं सूक्तम् ।

इति नवमोऽनुवाकः ।

इत्याथर्वणसंहितायां शस्त्रकाण्डाभिधानं
विंशतितमं काण्डं
समाप्तम् ।

* * *

---

[1] गाऽइष्टौ P,

DATE DUE

Acc. No. 2048
Class No 294.59215 Book No SAY
Author ... सायणाचार्य
Title ... अथर्ववेद

Due on	Borrower's Name	Returned on

294.59215
SAU
2048

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

R.L.